

TO

THE LOVING MEMORY OF MY BROTHER

NYAYASHASTRI BHAWANISHANKAR SUKTHANKAR,
SANSKRIT PUNDIT, ST XAVIER'S COLLEGE, BOMBAY.

INTRODUCTION

I

MAMMAṬA, PERSONAL HISTORY AND DATE

Very scanty are the details that have been gleaned relating to the personal history of this eminent savant whose *Kavya prakāśa* constitutes one of the most solid contributions to the literature of Sanskrit Poetics. A few of these details again are of questionable veracity, and are found, on a close scrutiny, to have no more value and significance than what could be attached to a late commentator's uncritical conjecture.

It was *Bhūmasena Dīkṣita*, the learned author of *Sudhāsagara* who, in the introductory verses of the commentary, made the statement that *Mammata* was a son of *Jaiyata* and brother of *Kaiyata* the renowned commentator of *Patañjali's Mahābhāṣya* and *Uvata*, the commentator of the *Vājasaneyisaṃhita* and *Rkprātiśakhyā*. *Kaiyata* and *Uvata* cannot be brothers, for, *Kaiyata*, on his own authority, was the son of *Jaiyata*, while *Uvata*, also on his own authority, was a son of *Vajrata*. Then, how should *Mammata* stand in relation to them? It seems more probable, if at all their be a grain of truth in what *Bhūmasena* writes about *Mammata*, that *Mammata* was the brother of *Uvata* (not *Kaiyata*). For, *Uvata* in his *Vājasaneyī bhāṣya* states that he was a protégé of King *Bhoja* whose munificent generosity to the learned comes to be embodied by *Mammata* in a stanza illustrating the figure *Udātta*. Since both *Uvata* and *Mammata* appear to be contemporaries of *Bhoja* it is not unlikely that they were brothers. *Bhūmasena* probably made *Kaiyata*, *Uvata* and *Mammata* brothers, on the strength of the phonetic similarity of the three names—a surprisingly bold guess for a commentator removed from *Mammata* by no less than six centuries. A Kashmir tradition of doubtful authenticity makes *Mammata* a maternal uncle of *Śrīharsa*, the author of the *Naiṣadhīya*. He is described to be a *Śauva* by a commentator, the author of the *Nidarśana*.

PREFACE

This edition of the Tenth Ullāsa of the Kāvya prakāśa is being brought out with the same features as appeared in my edition of Ullāsas I-III, published as far back as 1933. In addition to the three well known commentaries: Pradīpa, Uddyota and Prabhā, are published two new commentaries: the Samketa of Ruc-(yy)aka and the Bālacittānurañjanī of Narahari Saraswatīrtha, both based on the Mss material in the Bhandarkar Research Institute, Poona. The English translation and Notes are planned with a view to bringing the Figures of Speech, as dealt with in the Tenth Ullāsa, within the easy reach of the student of Alamkāra. It has been my endeavour to make the translation faithful and, at the same time, to make it conform to the English idiom. The Notes attempt to set forth the Figures of Speech not only in their complete bearings but also with as much perspicuity as the subject allows. I make these claims, however, with the reserve of one keenly aware of his shortcomings and shall deem myself singularly lucky if this edition commands the wide popularity enjoyed, I may humbly say, by its forerunner, the edition of the first three Ullāsas.

The acknowledgments made in the Preface to the edition of the three Ullāsas hold good in the case of this edition also. The death of my brother, Nyayashastrī Bhawanishankar Sukthankar, to whose memory this edition is inscribed, has deprived me of one to whom I looked for inspiration and guidance in my literary ventures. My friend and colleague, Dr A. M. Ghatge, has obliged me with many a valuable suggestion. The accuracy and precision of the edition are, in a large measure, due to the scrupulous care with which my wife, Mrs. Malati Sukthankar, has gone through the proofs.

Mr. M. N. Kulkarni, proprietor of the Karnatak Press, has laid me under no small obligation by undertaking to publish this edition. The Kolhapur Darbar has obliged me by making a grant towards the publication.

The author acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

*Goregaonkar's House,
Bombay 7.
12 6 1941.*

S. S. S.

Mammata, it is almost certain hailed from Kashmir For, firstly, his name is on the pattern of other decidedly Kashmir writers The names Kaiyata, Uvata, Rudrata Bhallata, along with several others, help us to know whence Mammata hailed Secondly, Mammata, like several other Kashmirian writers, is given the title-Rajānaka which means "almost a king" The title is definitely Kashmirian and is given to Kashmirian Brahmanas to this date Thirdly, the generally accepted view that Alata (or Alaka) was the author of the closing portion of the Kavyaprakāśa and that he was a Kashmirian lends a greater amount of plausibility to Mammata also hailing from Kashmir

MAMMATA'S SCHOLARSHIP

All Sanskrit writers on Poetics were, as a rule, men of erudition. Not until they were well grounded in the different branches of learning, did these Pundits undertake to write on Poetics In general, their learning comprised a deep study of Grammar, the Purva mimāṃsā and the works of their predecessors in the field of Sahitya śāstra In short, they got themselves acquainted with those branches of learning that had a direct bearing on Poetics

To judge from his Kavyaprakāśa Mammata appears to have been a versatile genius who approached the subject of Poetics equipped with a thorough knowledge of diverse branches of Sanskrit literature.

(1) Like other writers in the field, Mammata had studied Sanskrit Grammar with the scholar's intensity and accuracy He quotes profusely from the Mahabhasya and Bhartrhari's Vakyapadiya, in his Kavyaprakāśa His division of the figure Virodha, based as it is on the four fold convention of Word accepted by Grammarians, and his use of the word Kriya in the sense of Hetu (cause) in the body of his definition of the figure Vibhavana, tend to show that Mammata's bias lay in the direction of the Grammarians His division of Upama, his remark in the course of his treatment of the figure Asangati अपवादविषयपरिहारेण उक्तस्य व्यवस्थिते are palpably in the Grammarian fashion. Instances could be multiplied to show Mammata's leanings towards the Grammarians, but the following remark of Mammata will, it is hoped, be enough to bear out the high esteem in which he, as an Ālankarika, held the Grammarians. सुधैर्व्याकरणैः च्चनिरिति व्यवहारः कृतः तत्तन्मत्तानुसारिभिरन्यैरपि etc

(2) Mammata shows that his acquaintance with the Pūrvamīmāṃsā was far from superficial. He is quite at home when he develops the essentially Mīmāṃsaka views अभिहितान्वय and अन्विताभिधान. He takes note of their view that convention (संज्ञेत) is established with regard to Generic attributes only; he is aware of Arthāpatti and meticulously points to ^{अनुपपत्त्या} Prabhākara's refinement thereof into श्रुतार्थापत्ति. He cites from Kumārila (अभिधेयविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते । ... दृष्टेरिष्टा तु गौणता), and refers to the Mīmāṃsaka view of प्रत्यक्ष as objective manifestation (प्रकृतता). In short, he was acquainted with both the schools of Mīmāṃsā, the Kumārila school and that of Prabhākara. The inclusion of the figure Parisankhyā in the Arthālamkāras need not be taken as an additional instance for it dates back to Rudrata.

Mammata refers to the Vaiśeṣika theory of Atoms and their size in Ullāsa II. In the treatment of the figure Anumāna, he pithily defines the Naiyāyika terms Sādhana and Sādhya, with the rigidity of a Naiyāyika. He refers to the Naiyāyika view in Ullāsa II that convention is made in relation to the individual as qualified by the generic attribute. In the same Ullāsa, he alludes to the Naiyāyika view of Direct Perception resulting in Samvitti (i. e. consciousness in the cogniser). While describing, in Ullāsa I, the creation of Brahma, he refers to the Vaiśeṣika view that Atoms form the material cause of the world, and seems to allude to the Vaiśeṣika division of causes by the words उपदानकर्मादिसहकारिकारण comprehending, by the word सहकारि, the असमवायि and निमित्त.

He refers to the Sāṅkhya view of creation. He has occasion to refer to the Buddhist view of Sanketa that refers to the individual as marked off from everything else. Though the former of these references need not be made much of, the latter presupposes some close acquaintance with the Buddhist system.

Mammata's knowledge of the literature on Poetics, that had grown up before he made his appearance in the field, was not only wide but precise. That is why he is in a position to set his finger on the weak points in the theories advanced by his predecessors. A perusal of the appendix to Ullāsa X would suffice to substantiate the truth of this remark. He mentions Abhinavagupta, Udbhata, Mayūra, Śrīharsa and others. He cites stanzas from his predecessors like Rudrata, Dandin, Ānandavardhana, Udbhata and Vāmana. He

criticises the views of Udbhata, Rudrata, Bhāmaha, Vāmana. In short, we find Mammata making, in his *Kāvya-prakāśa*, an attempt to focus all the important poetical theories and views that had established themselves before him.

In giving his illustrations, Mammata has drawn upon literature that is varied. He cites from dramas like the *Śākuntala*, *Vikramorvaśya*, *Mahāvīracharita*, *Mālatī Mādhava*, *Hanumanātaka*, *Vemśamhāra*, *Ratnāvalī*, *Bāla Ramāyana*, *Karpūra mañjarī*, *Viddhaśāla bhāṅgikā*, from *Kavyas* like the *Raghu vaṃśa*, *Kumāra sambhava*, *Kirātārjuniya*, *Śśūpālavadha*, *Navasahasankacharita*, *Bhatti Kāvya*, from anthologies like the *Amaru-śataka*, *Gāthasaptaśati*, from the *Mahabharata*, *Kuttanimita*, not to mention several others. Besides *Kavyaprakāśa* Mammata is also credited with the authorship of *Sabdavyāpāravicāra* a treatise that deals with the question of the processes of *Abhidhā* and *Lakṣanā*.

After perusing his *Kavyaprakāśa* one cannot but admire the sweep of the author. And one is too willing to join hands with the commentator *Bhūmasena* who pays tribute to Mammata in the following glowing terms: न हि गीर्वाणगुरवोऽपि श्रीवाम्देवतावतारोक्ति (मम्मटोक्ति) आक्षेप्तु प्रभवन्ति किं पुनर्मानुषमशका ।

Mammata's date is determined to be between 1050 and 1150 A. C. He refers to *Abhinavagupta* (1st quarter, 11th cent.) He cites from the *Navasahasankacharita* (circa 1010 A. C.) and in the stanza illustrative of the figure *Udatta* he pays tribute to the liberality of *Bhoja* (circa 1055 A. C.) Thus he must have written his *Kavyaprakāśa* after 1055.

As *Ruyyaka* mentions the *kavyaprakāśa* in his *Alankarasavasa* (circa 1135-1145 A. C.) and has also commented upon the *Kavyaprakāśa* in his *Sanketa* (which is appended to our Edition), the *Kavyaprakāśa* must have been written before 1135-45 A. C.

That *Manikyachandra* wrote his *Sanketa* in 1159-60 is an additional evidence in point.

Thus the *Kavyaprakāśa* must have been written somewhere between 1050-1150 A. C. There is extant also a manuscript of the work dated 1158-59 A. C. The date 1100 A. C. therefore will not be far too wide of the mark.

II

KĀVYAPRAKĀŚA ITS CONTENTS AND ITS POSITION IN THE FIELD OF SANSKRIT POETICS

The Kāvya-prakāśa is made up of three parts I the Karikas numbering 142 which have been split up into 212 sutras dealing with the different topics on Poetics II the Vṛtti which elucidates and supplements the sutras and III illustrations comprising stanzas numbering 603 drawn from a wide range of literature

The Kāvya-prakāśa is divided into ten Ullāsas or Flashes the first of which gives *inter alia* a definition of Kāvya The remaining Ullāsas are devoted to a treatment of the different constituents of the definition The following analysis will give the contents of the work at a glance —

Ullāsa I defines Poetry as Word and Sense without poetical flaws with poetical excellences and as a rule embellished with figures

Ullāsa II divides Words into Expressive Indicative and suggestive according as it yields sense Expressed Indicated or Suggested

Ullāsa III gives the variety of Suggestion based on sense

Ullāsa IV Varieties of Dhvani or Suggested Sense the first variety of Kāvya

Ullāsa V The second variety of Kāvya called Guṇabhūta vyāngya

Ullāsa VI Kāvya of the third class called Chitra with its two varieties Śabda-chitra and Artha-chitra

Ullāsa VII The Flaws of Words and Sense

Ullāsa VIII Guṇas or poetic excellences three in number distinguished from figures

Ullāsa IX The Figures of Word, six in number and three Vṛttis

Ullāsa X the Figures of Sense, 61 in number

From this list of topics it will be seen that our author has dealt with Poetics in its varied aspects. The only branch of Poetry that remains untouched by Mammata is Drama which also is generally treated by other writers on Poetics like Viśvanātha the author of the Sahityadarpana

Mammata has for long been looked upon as one of the most authoritative exponents of Sanskrit Poetics. An index to his popularity is furnished by the very fact that scholars like Ruyyaka undertook to comment on the Kāvyaaprakāśa within almost a score of years of its appearance. And Manikyachandra's commentary was written before yet fifty or sixty years had elapsed since the work was compiled. That the popularity of the work was sustained throughout is borne out by the number of commentaries written at various times and by various scholars, and computed to be no less than seventy in number. That the commentators of the Kavyaprakāśa include such brilliant scholars as Ruyyaka, the author of the Alankārasarvasva, Viśvanātha the Sāhityadarpanakara, Govinda Thakkura the reputed author of the commentary Pradīpa, and Nāgoji Bhatta the great grammarian, author of the Paribhasendūśekhara, is in itself a splendid tribute to the worth and popularity of the Kāvyaaprakāśa. Govinda Thakkura's commentary Pradīpa is so learned that it has, in its turn, been commented upon by other scholars.

What is the source of this immense popularity? It will be very instructive to know what made Mammata's Kavyaprakāśa a work of unparalleled worth even when Sanskrit literature has been enriched by works on Poetics—a legion of them—all more or less learned.

The explanation of मम्मट's phenomenal popularity lies perhaps in two or three factors. Firstly, मम्मट was a man of wide learning, as we saw above. His learning which gained for him a title like वाग्देवतावतार from scholars like अर्जुनदेव & भीमसेन दीक्षित was a sure attraction to men of scholarly tastes to undertake a study of the काव्यप्रकाश, his *magnum opus*. Secondly, मम्मट was a staunch advocate of a school—the ध्वनि school—which had got a strong hold on the minds of scholars after आनन्दवर्धन. Here was a learned adherent of the most popular school of Poetics who, therefore, must have stood high in the eyes of the learned. Thirdly, मम्मट tried to bring together, in his काव्यप्रकाश, all that was best in the systems that preceded him. His definition of काव्य, which aims at satisfying all schools, his admission of three गुण, and his attempt to make them a substitute for the three वृत्ति or रीति are all typical of मम्मट's desire to make his work represent all that was best in the theories that preceded him. The closing stanza

इत्येव मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नस्य प्रतिभास्ते चत् ।
न तद्विचित्र यदमुत्र सम्यग्-विनिर्मिता सघटनेव हेतु ॥

though written by भरत, may be taken as giving in epitome this aim of the काव्यप्रकाश. Lastly, the very systematic and pithy nature of the काव्यप्रकाश must have been immensely responsible for its popularity. Though a bit obscure, it should not be forgotten that मम्मट skips over the whole field of Poetics within the short space of 142 कारिकाः. And thus he does without impairing accuracy in the least.

III

काव्यप्रकाशः ITS COMPOSITION

कारिका and वृत्ति — The काव्यप्रकाश as seen above, consists of three constituent parts (1) कारिकाः, (2) वृत्ति, and (3) उदाहरणः. Of these the वृत्ति and the choice of उदाहरणः will evidently go to the credit of the same author मम्मट, for the वृत्ति and the उदाहरणः are inseparably interlinked. Regarding the authorship of the कारिकाः, however, two views have been advanced. One is inclined to attribute the authorship of the कारिकाः to भरत and that of the वृत्ति to मम्मट, while the other holds that मम्मट is the common author of both. The following are the arguments advanced by the two schools.

The first school consists of commentators like महेश्वर, विद्याभूषण. These hold that भरत is the author of the कारिकाः and मम्मट of the वृत्ति, for the following reasons —

(i) Among the कारिकाः, there are some that we find embodied in भरत's नाट्यशास्त्र.

(ii) The वृत्ति on the 1st कारिका mentions the कारिकाकार in the 3rd person अन्यकृतं परामृशति. If the author of the वृत्ति and कारिका were the same the वृत्तिकार would have said with reference to the कारिका, परामृशामि.

And (iii) A divergence of views between the वृत्ति and कारिकाः seems to be hinted at in the वृत्ति on the कारिका, (उद्देशः X) समस्तवस्तु-विषयं श्रुता भारोपिता यदा । For the वृत्ति says बहुवचनमविवक्षितम्.

As against these, the following arguments could be urged —

(i) The कारिकाः that are common to भरत and the काव्यप्रकाश are too few in number and are particularly confined to those that deal with रस. भरत was a recognised authority on रस and naturally मम्मट must have borrowed the कारिकाः bodily from the नाट्यशास्त्र in recognition of the eminence of भरत in the field of रस. मम्मट was eclectic and has borrowed from writers like दामन and the ध्वनिकार. (ii) The third person

in ग्रन्थकृत् परामृशति is inconclusive in view of the fact that it is customary with Sanskrit writers not to be too obtrusive and to refer to themselves rather in the third person than in the first. (iii) Writers like वामन, विश्वनाथ and रय्यक have written both the कारिका and वृत्ति in their respective treatises (iv) There is no divergence between 'श्रौता आरोपिता यदा' and the वृत्ति thereon. The वृत्ति, while endorsing the कारिका, adds by way of a rider, that the plural in the कारिका does not exclude the dual [See Ullāsa X Notes *loc cit*] (v) Authorities like हेमचन्द्र, जयरथ, प्रतापरुद्रीयकार विद्यानाथ, अप्पय्यदीक्षित have acknowledged, impliedly or explicitly, मम्मट as the author of the कारिका also

To judge between the two views, it seems that the weight of argument lies with the second

मम्मट and अलक (or अलट) —Many commentators like माणिक्यचन्द्र the author of the सूत्रेय, राजानकानन्द, the author of काव्यप्रकाशनिर्देशन, refer to काव्यप्रकाश being the work of मम्मट and अलक (variously called अलट) राजानकानन्द goes to the length of specifying their respective contributions. The portion of उल्लास X upto परिकरालकार, he says, was written by मम्मट, the rest upto the close of the काव्यप्रकाश by अलक. That this joint authorship is probable is borne out by the stanza at the close which, though slyly, hints at it [इत्यपि मार्गे विदुषा विभिन्नोप्यभिरूप प्रतिभास्ते यत्, न तद् विचित्र यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता सद्यतैव हेतु] There is a ms of great antiquity dating as far back as 1158 A C which in its colophon mentions मम्मट and अलक as the joint authors of the काव्यप्रकाश. One scholar, अर्जुनवर्मदेव (13th cent A C), a commentator of the अमरशतक, goes to the length of seeing joint authorship in the 7th Ullāsa also—which is, however, open to serious doubt. The evidence is not sufficiently strong to decide, with any degree of precision, the extent to which the two scholars contributed, though the generally accepted view is that of the निर्देशन, given above. This अलक also called अलट must have been, as the name shows, a Kashmirian. He was a son of राजानकजयानक and has commented upon the हरविजय of रत्नाकरकवि

IV

THE ORIGIN AND GROWTH OF SANSKRIT POETICS

Though Sanskrit Poetry dates back to the second millennium before Christ, when—probably a good deal earlier—the Rgveda with its rich poetry was composed, the oldest reference to something at

least akin to *Poetics* is not earlier than the sixth or seventh century B C It is in the *Nirukta* (6th or 7th cent B C) that we come across a reference to *Pūrṇa* and *Luptā* varieties of *Upama*. And when we find the *Nighantu* bringing particles like *iva*, *yatha* etc under the vague term *Upama*, and when in the course of an explanation of the term, *Yaska* the author of the *Nirukta* is found citing a definition of *Upama* given by *Gārgya* a predecessor of his, we cannot help concluding that some elements of *Sanskrit Poetics* are earlier even than *Yaska*, the earliest extant exponent of the *Veda*

Coming down to *Pāṇini*, (5th cent, B C.) we find the great grammarian using technical terms like *Upamā*, *Upamita*, *Samanya Upamāna*, with a facility indicative of their having come into vogue even before he wrote *Kautilya* (4th cent B C), in his all-comprehensive work, the *Arthaśāstra*, makes a mention of what constitute excellences of composition, which he defines in a way not far different from that of any later writer on *Poetics*

Some interesting sidelight is thrown on the development of *Sanskrit Poetics* by the *Inscriptions*. One inscription belonging to 150 A C (*Junagad Inscription of Rudradaman*) makes a reference to some poetical excellences and incidentally alludes to the division of *Poetry* into *Gadya* and *Padya*. Some of the inscriptions employ some of the poetical devices like *alliteration* in such profusion and with such mastery that one is forced to conclude that the science of *Sanskrit Poetics* had made large strides before they were executed. They are so artistic that it was their refined polish and ornateness that tended to upset *Max Muller's* theory of a *Renaissance in Sanskrit Literature*.

But all these are no more than indications of the growth of *Sanskrit Poetics*. And for the first systematic treatment of the science—at least an appreciable portion of it—we must go down to *Bharata's Natyaśāstra*

As a treatise on *Drama*, *Bharata's* work could not directly concern itself with the theory of *Poetics*. But he could not forbear paying attention to such topics in *Poetics* as *Gunas*, *Dosas*, *Alankaras*,—at least in so far as they affected the *Drama*. But what lends special importance to his work is that it has proved to be the starting point for one of the most important theories advanced in *Poetics* regarding the essence of *Poetry*—the *Rasa* theory

V

THE DIFFERENT SCHOOLS IN SANSKRIT POETICS

Broadly speaking there are five schools of thought, in Sanskrit Poetics, that come to be distinguished on the basis of the particular views they advance regarding what constitutes the essence of Poetry. They are (1) the Rasa school, (2) the Alankara-school, (3) the Riti school, (4) the Vakrokti-school, and lastly, (5) the Dhvani-school. The difference in their view points has entailed a difference also in their attitude towards रस गुण and अलंकार, the three constituents of Poetry.

(I) *The Rasa school* —According to this school, what gives life to Poetry is Rasa or Flavour and Gunas and Alankāras are only ancillary to the Rasa. The theory of Rasa was first foreshadowed in Bharata's Natyaśāstra in so far as it bore on Drama. The credit for importing this vital principle in the field of Poetics as the essence of Poetry, goes to the Dhvanikara and his followers. The Śrngaratilaka of Rudra the Agni-purana the Kavya-mīmamsa of Rājasekhara and the Sahityadarpana of Viśvanātha belong to this school.

(II) *The Alankāra school* —According to this school what constitutes the soul of poetry is the presence of figures of sound and sense, (Alankara). This school in its enthusiasm for the figurative way of expression, could not recognise the fact that there could be something more essential than mere figures. They were superficial in their outlook. The oldest exponent of this school was Bhamaha (7th cent. A. C.) the author of the Kavyalankāra. He was followed by Udbhata (circa 800), Rudrata (circa 850 A. C.) and Pratiharen-duraja (circa 950 A. C.). Rasa was recognised by this school but they were not inclined to assign to it a position better than of subservience. They failed to distinguish गुण from अलंकार and subsumed the former under the latter.

(III) *The Riti school* —According to this school, Riti or Mode of expression is what constitutes the life of poetry. Figures are looked upon by this school as something more extraneous in comparison to Gunas or poetic excellences. Gunas are the essence of Riti and determine its nature. Vamana (800 A. C.) was the earliest exponent of this system though he was in a goodly measure anticipated by दण्डिन्. Though the principle of रीति was recognised by the later writers on Poetics they were not prepared to regard it as the

very soul of Poetry The रीति-school, it may be pointed out, went one step farther than the अलंकार-school when it insisted upon गुण as something vital to Poetry This insistence was a great contribution to the progress of Poetics towards the ध्वनि-theory, the crowning achievement For the रीति-school taught critics to go deeper and not to be content with the superficial अलंकार

(IV) *The Vakrokti school* —वक्रोक्ति, in plain words, is strikingness of speech According to this school an elevated style of expression is what constitutes the essence of Poetry This elevation of style is secured by the employment of figures in the body of Poetry so as to make it striking Thus figures are regarded by this school as so many aspects of वक्रोक्ति and रस, गुण, ध्वनि etc are in a कव्य merely subservient to वक्रोक्ति बुन्तक (circa 1000 A C) was the great exponent of this doctrine who carried it too far in his enthusiasm to oppose the ध्वनि-system On account of its pitting itself against the well-established ध्वनि theory, the वक्रोक्ति-school could not grow popular nor secure adherents, nevertheless it raised अलंकार from a position of insignificance to which it was reduced by the ध्वनिकार and secured for it a position of importance among the essentials of a कव्य, so much so, that later writers like मम्मट could not ignore the claims of अलंकार when they formulated their definitions of कव्य

(V) *The Dhvani school* —This was the most powerful school which found its first expression in the कविक्रम of ध्वनिकार (9th cent.), the वृत्ति of आनन्दवर्धन (850 A C) and the commentary of अभिनवगुप्त ध्वनि is suggestive poetry All poetry worth the name must be suggestive said the ध्वनिवादिन्, ध्वनि could be वस्तुध्वनि or अलंकारध्वनि or रसध्वनि Void of suggestion no poetry was worthy of the name, they argued गुण or अलंकार could be charming only in so far as they were subservient to ध्वनि and had no value of their own

The admission of ध्वनि was a great innovation in the field of Sanskrit Literature व्यञ्जना as a वृत्ति was not recognised by any school of thought upto now The आलंकारिक made this bold step and sought sanction for it in the स्पष्ट theory of the वैयकरण.

As an innovation the ध्वनि theory had to face the fierce onslaughts of learned scholars like प्रतीहारन्दुराज, बुन्तक, भट्टनायक and महिममट But these fierce attacks tended to win for the ध्वनि school such popularity as no other school in Poetics had succeeded in winning And the school got powerful adherents like मम्मट and जगन्नाथ who accepted the doctrine albeit with certain modifications.

ध्वनि was merely a development of the रस school. While the रस school admitted रस to be the soul of Poetry, it being presumed that रस is suggested, this school went a step further and admitted the suggestion of रस as well as of वस्तु and अलंकार as the soul of Poetry. But it should not be forgotten that even आनन्दवर्धन the foremost ध्वनिवादिन्, did not fail to give रस the palm of superiority over everything else

Besides these theories there were the अनुमान theory of महिमभट्ट and the औचित्य (Propriety) theory of क्षेमेन्द्र—not to mention some others—which commanded but meagre influence and, therefore, deserve little attention

VI

SANSKRIT POETICS AND OTHER SĀSTRAS

Poetics as a science dealing with poetry was concerned with several theories bearing upon Sound and Sense (शब्दार्थ) And as some other शास्त्र like व्याकरण were also working out, though from their particular stand points, theories re. शब्द and अर्थ, it is natural to find close affinity between Poetics (साहित्यशास्त्र) and such sciences

Grammar—It was to Grammar that Sanskrit Poetics owed greater allegiance than to any other Śāstra The ध्वनिकार and मम्मट, for instance pay glowing tributes to this branch of Sanskrit learning उपमा and its several subdivisions were already foreshadowed in his सूत्र by पाणिनि The आलंकारिक view that सङ्केत is made for जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य was based on a similar view advocated by पतञ्जलि in his महाभाष्य The name ध्वनि given by the आलंकारिक is based on the Grammarians' name for sound, and the propriety of the name is explained with a reference to the स्फोट theory of the वैयाकरण The Some of the terms as employed by the आलंकारिक are the particular property of the वैयाकरण e g क्रिया in the sense of कारण, अपवाद and उत्सर्ग in the sense of exception and general rule But perhaps the most decided influence of the वैयाकरण on the आलंकारिक is to be noted in the matter of their subdivisions of उपमा, which are all based on different grammatical derivatives like क्यच्, क्यङ् etc

Pūrvā mīmāṃsā—Another शास्त्र which more or less influenced the साहित्यशास्त्र was the पूर्वमीमांसा The पूर्वमीमांसा, as an interpretative system did not fail to leave its impress on the system of Poetics The आलंकारिक admission of अभिधा and लक्षणा was after the fashion of the पूर्वमीमांसक though it must be conceded the Grammarians had to

some extent anticipated the *mīmāṃsā*s with their *सुव्या* and *गौणी वृत्तिः*. Their recognition of *तात्पर्यवृत्तिः* was also in conformity with one of the principal schools of the system—the *अभिहितान्वयवादिसुः*. Besides these the *आलङ्कारिक*s refer to the *अर्थापत्तिप्रमाण* of the *पूर्वमीमांसक*s as also to their view about *प्रत्यक्ष* that it is objective revelation (*प्रकृतता*). Some sentences of the *पूर्वमीमांसा* tradition have been freely employed by the *आलङ्कारिक*s in the course of their illustrations *गौरुदुग्ध्य*, for instance is a sentence of this nature. Some *आलङ्कारिक*s have admitted a figure *अर्थापत्ति* which is with certain modifications borrowed from the *पूर्वमीमांसा*. The figure *परिसुल्ल्या* is a strong testimony to the influence of the *पूर्वमीमांसा* on the *साहित्यशास्त्र*. When they describe a *महावाक्य* as a *महावाक्य* the *आलङ्कारिक*s follow closely in the footsteps of the *पूर्वमीमांसक*s whose definition of *वाक्य* was much more elastic than that of the *वैयाकरण*s.

Besides these two the *तर्कशास्त्र* also exercised some influence on the *साहित्यशास्त्र*. *अनुमान अलंकार* is a poetical development of the *अनुमान* of the *नैयायिक*s. Some of the figures are based on a view of causation that is essentially *तार्किक* in complexion. The influence of *तर्कशास्त्र* was much more marked in the earlier writers on Poetics like *भामह* than in the later ones. For their *रस* doctrine the *आलङ्कारिक*s sought sanction in the sentence from the *तैत्तिरीय उपनिषद्* *रस ह्येवाय लब्धवानन्दी भवति*. Their terminology *विगलितवेदान्तर जानन्द* to describe the joy resulting from *रस* has its prototype in the Vedantic idea of *ब्रह्मानन्द*. Some of the *आलङ्कारिक*s freely drew upon the *सारथ्य* system to explain the *रस* problem. They accounted for its relish by admitting a *व्यापार* called *भोगीकृति* which was based on the *सारथ्य* idea of *भोग*.

VII

THE SĀHITYAŚĀSTRA ITS ACHIEVEMENTS AND SHORTCOMINGS

In its rich variety and profusion Sanskrit Poetics has but few rivals. Its richness could be imagined if only we knew that the five schools with their many adherents have been responsible for innumerable works which in their turn have been commented upon by scholars of great profundity. The works and the commentaries are both learned in the highest degree.

Generally speaking writers on *साहित्यशास्त्र* have attempted to analyse the basic grounds of Poetry and set forth its purpose. Each

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

॥ अथ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोच्छ्वासः ।

अथार्थालंकारानाह,

ENGLISH TRANSLATION

The Tenth Flash

Then (the author) proceeds to state the Figures of Sense:—

अथ काव्यप्रदीपे दशमोच्छ्वासः - अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा तत. ।
उत्प्रेक्षा च ससंदेहो रूपमापद्भुती तथा ॥
श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
अप्रस्तुतप्रशसातिशयोक्ती परिमीरिते ॥
प्रतिवस्तूपमा तद्वदृशान्तो दीपक तथा ।
तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।
यथासंख्यमर्यान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥
स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविक काव्यलिङ्गवत् ॥
पर्यायोक्तमुदात्त च समुच्चय उदीरित ।
पर्यायधानुमान च प्रोक्त. परिक्तरस्तथा ॥
व्याजोक्तिपरिसृत्ये च विज्ञेये हेतुमालया ।
अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारी तद्वदसंगति ॥
समाधिश्च समेन स्याद्विपमस्त्वधिकेन च ।
प्रत्यनक्ति भीलितं च स्थातामेकैवकस्मिृती ॥

अथोदघोते दशमोच्छ्वासः - अथार्थेति । प्रसंगादिति भावः । न्यूना-

one has in his own way attempted a definition of Poetry, from which it was a natural transition to investigate the different powers (वृत्ति) of word to convey different senses. An enquiry into what constitutes a poetical excellence or a poetical flaw is then undertaken by these writers. Add to these the precise definitions and divisions of the different figures of sound and sense, and we get an idea of the questions that the आलंकारिक sets about tackling.

All आलंकारिकs have invariably admitted आनन्द or निर्गृति to be the principal aim of Poetry, thereby endorsing the generally accepted view that art is invariably a source of delight. They again assume all art to be didactic in purpose. Joy and advice, side by side, constitute according to them, the principal purposes of Poetry. Writers on Sanskrit Poetics did not fail to recognise that even Pathos contributes to the joy of the सहृदय, though their attempts to explain this joy could not be regarded as successful.

In giving the basic grounds of Poetry, they are alive to the fact that Poetic genius is the prime necessity of a Poet. But they do not ignore the value of training and study. A minute observation of the world (लोक) too is regarded as necessary, which implies a recognition of the element of realism in art. But too much realism is perilous to art and hence our writers on Poetics have described the poet as लोकेश्वरवर्णनानिपुण. A happy blending of the realistic and the ideal leads to art in the real sense of the term.

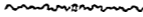
The definitions of काव्य are varied—some more scientific than others. The admission of रस and ध्वनि was indeed a great contribution. The Sanskrit writers never mistook verse for poetry and were ready to recognise poetry in prose. But it seems more than likely that our आलंकारिकs failed to pay attention to the subjective aspect of Poetry. Their attention was centred more on the narrative aspect than the lyrical. The principle of division of Poetry into lyric, narrative and dramatic by Western Criticism has not anything corresponding to it in Sanskrit. Again the psycho-analytical explanation that Poetry is emotion that has passed through the medium of imagination has very little corresponding to it in Sanskrit, though a semblance of it is found in a very faint form in their explanation of रसोत्पत्ति.

Their explanations of the different powers of word to convey a sense are scientific in the extreme. Their ideas about excellences and

flaws also are equally scientific and artistic in view point. As regards figures of sound and sense Sanskrit Literature has every reason to be proud of its wealth and variety. No other literature has made contributions so rich. The figures of sound betray a keen sense of the phonetic effect on the ear and mind. And the detailed prescriptions in the matter of the sound being tuned up to the matter sought to be conveyed are artistic in a great measure. कण्व's मम विरहना jars on the ear of the Sanskrit critic owing to the juxtaposition of the last two syllables as much as the भियामरावती of the last stanza of the first Ullasa. In fact the sense of sound of Sanskrit critics was possibly the most refined. The figures of sense also are rich in variety. It is one relation like सादृश्य or कार्यकारणभाव but its figurative modes of expression are strikingly numerous. It is no use saying that the finer shades of distinctions are instances of mere hair-splitting when on a close examination we find the poetical effect to be different in each case. But one has to admit that in certain cases Poetics has allowed itself to be swamped by Grammatical technicalities. The varieties of उपमा and विरोध are flagrant cases in point. The varieties of ध्वनि that have been reckoned at several thousands and those of लक्षणा point to a tendency of hair-splitting. In fact our साहित्यवेत्तविरह in their theorising have never paid attention to the practice of eminent poets. Even नागोनीभट्ट had to refuse consent to the admission of the essentially grammatical and dry divisions of उपमा within the artistic domains of Poetry. These failings and drawbacks apart Sanskrit Poetics has enriched for all time to come the field of letters and thoughts with its theories about रस, ध्वनि and काव्य—not to mention several others. They bear the hall mark of scholarly erudition and precision.

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

॥ अथ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोऽङ्कासः ।

अथार्यालंकारानाह,

ENGLISH TRANSLATION

The Tenth Flash

Then (the author) proceeds to state the Figures of Sense:—

अथ काव्यप्रदीपे दशमोऽङ्कासः—अथार्यालंकारा लक्षणीयाः । ते च

- उपमानन्वयस्तद्बहुपमेयोपमा ततः ।
- उत्प्रेक्षा च ससंदेहो रूपनापहृती तथा ॥
- श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
- अप्रस्तुतप्रशगातिशयोक्ती परिवर्तिते ॥
- श्रुतिवस्तूपमा तद्बहुशान्तो दीपक तथा ।
- तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
- भाक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।
- यथासह्यमर्थान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥
- स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
- विनोक्तिपरिहृती च भाषिकं काव्यच्छिन्नवत् ॥
- पर्यायोपमुदात्त च समुच्चय उदीरित ।
- पर्यायधानुमानं च प्रोक्त परिस्तरस्तथा ॥
- व्याजोक्तिपरिस्राये च विक्षेपे हेतुमालया ।
- अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारी तद्बदसंगति ॥
- समाधिश्च समेन स्वाद्विपमस्त्वधिनेन च ।
- प्रत्यनोक्तं मोक्षितं च स्वानामेवापदीस्मृतौ ॥

अयोद्घोते दशमोऽङ्कासः—अथार्येति । प्रसंगादिति भावः । न्यूना-

(१) साधर्म्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव, (न कार्यकारणादिकयोः) साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सवन्ध उपमा । भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ॥

1 UPAMĀ

"Upamā" consists in a similarity of attributes, provided there is distinctness (between the Upamāna and the Upameya.)

Gloss —Similarity of attributes can subsist only between the Upamāna and the Upameya—not between (any other correlates) such as Cause—Effect &c. Hence it is the connection of them (i e Upamāna—Upameya) with the common attribute that constitutes Upamā The reference to distinctness (of the Upamāna and the Upameya) is with a view to excluding (the figure) Ananvaya

प्रदीप - भ्रान्तिमास्तु प्रतीपेन सामान्यं च विशेषवत् ।

तद्गुणतद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः ॥

सम्यक्संज्ञा चैवमेकपक्षिस्तीरिता ॥

तेष्वनेकालकारमूलभूतत्वेन सौकुमार्यातिशयाच्च प्रधानामुपमा प्रथमं रक्षयति—साधर्म्यमिति ।

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्व लक्षणवाच्यस्येति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्गभात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽति

उ०:— धिक्पव्यवच्छित्तये तानादौ गणपति ते चेति । तेष्वनेकेति । उपमेयोपमानन्वयप्रतीपस्मरणरूपकस्मिन्निह भ्रान्तिमत्पह्नोत्रेक्षातिशयोक्तितुल्ययोगितादीपप्रतिपत्तिरस्तूपमाद्यद्यतनिदर्शनाव्यतिरेकमहोक्तिसमासोत्पत्तयधनेनेत्यर्थः । सौकुमार्येति । इतराडकारोपेक्षया अस्या स्पृष्टतया विभागाद्युत्कर्षप्रत्यादिति भावः । साधर्म्यमिति । उपमानोपमेययोर्भेदे सति वाक्यार्थोपस्कारक चमत्कारि साधारणधर्मत्वमित्यर्थः । चमत्कारीत्यनेन ' गौरिव गजस्य ' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । वाक्यार्थोपस्कार-

प्रमा - तेष्विति । अपरालंकारेषु मध्ये प्रधानाम् । भेदग्रहणमित्यर्थः । तत्र हेतु—अनेकेति । उपमेयोपमोपेक्षाप्रतीपस्मृतिभ्रान्तिसद्वैद्वेषकदिम् उक्तत्वेनेत्यर्थः । सौकुमार्यं मुखोपमेयं सति इत्यन्वयः । तयोरिति । प्रतियोग्यनुयोगिनोरित्यर्थः । न चेति । कार्यकारणा-

प्रदीपः— प्रसङ्ग । उपमानोपमेये विनाऽन्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्यभावात् । एव चोपमानोपमेययो समानेन धर्मण संबन्ध उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययो-
राक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलक, न तु व्यावर्तक । नन्वेव 'भेदे' इत्यनुपादेयम् ।
तस्याप्याक्षेपादेव लाभसम्भवात् । न ह्यभेदे सादृश्यात्मक साधर्म्यमिति चेत्, न ।
साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसंबन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिग्रन्धनस्था-
ननन्वयालकारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । 'अलकारत्वे सति' इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्यमात्र
स्योपमात्वाभावात् ।

उ०ः— कमिति अलकारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । अतिप्रसंग इति । कार्यकारण-
योरतिप्रसंग इति भाव । समानेनेति । एकत्वबुद्धिविषयेणेत्यर्थ । संबन्ध इति ।
समानो धर्मो ययोस्तौ सप्रमर्णौ, तयोर्भात्र साधर्म्यमिति समासोत्तरवर्तिभावप्रत्ययस्य
सम्बन्धबोधकत्वादिति भाव । प्रकृष्टत्वेन समाख्यमानत्वमुपमानत्व, निकृष्टत्वेन तत्र-
मुपमेयत्वमिति केचित् । सादृश्यप्रतियोगिगानुयोगित्वे चोपमानोपमेयत्वे इति
बहव । न तु व्यावर्तक इति । कार्यकारणादिकयो साधर्म्यस्यैवभावादिति
भाव । न च कारणगुणानुसारी कर्यो गुण इति व्यवहाररूपयोरपि साधर्म्यमस्त्ये-
नेति वाच्यम् । कविप्रतिभाकल्पिताशाभावेन तस्याऽनलकाररूपमित्यभिमानात् ।
आक्षेपादिति । एकधर्मरूपमिति व्यवहारस्य भेद एव मन्त्रादिति भाव । न
ह्यभेदे इति । तद्विन्नये सति तद्रूपभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यपदार्थत्वादिति

प्रभा.— दिवयोरपि कश्चित्साधर्म्यसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्काय । चन्तारिसाध-
र्म्यस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावात्तत्रातिप्रसङ्ग । यत्र तु तादृश साधर्म्यमस्ति
यथा 'पितृव पुत्र सगुण स आसीत्' इत्यादी तत्र तयोपमानोपमेयत्वमुपमात्कारभेद एवेति
गमाधानार्थं । अत्र चेति । लक्षणवाच्य इत्यर्थं । प्रतिपत्तीति । निराराधुप्रतिपत्तीत्यर्थं ।
तस्यापि भेदस्वापि । साधर्म्यपदं हि योगेनैवधर्मरूपत्वमात्रबोधकमित्यभेदेऽपि समवति
साधर्म्यं तथाप्यभेदे प्रयोगाभावात् प्रयोजितयोर्भेद आक्षिप्यत इत्यर्थं । साधर्म्यम् ।
उच्यते इति शेषः । साधर्म्यपदस्येति । अन्यथा कीत्यादी भेदादिसाधर्म्यणोपमान
स्वारिति भावः । नन्वेवमुपमेयोपमायागतिप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम् । तयोपमाप्रतीविषय-
वगतानोपमान्वस्येष्टत्वात् । तृतीयगदशाव्यवच्छेदप्रयुक्तपंस्याधिकारास्य प्रतीत्या परमलंका
रात्परत्वेन कथनम् । अनन्वये तूपमाप्रतीविषयवगानमेव नेति तद्यमन्तनमिति शेषः ।
'गोतदसो गाय' इत्यादी प्रसङ्गकारणात्—अलकारत्वे सतीति । उपमेयपरिष्कार-
द्वारा चानुविपनरूपे सतीत्येव । तत्र मुहामिव चन्द्र इति प्रतीतिं नानिन्द्यानि ।

(२) पूर्णा लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

It may be Full fledged or, again, Elliptical

Gloss—Full fledged when the Upamana, the Upameya, the common property and the Upamā pratipādaka happen to be expressly stated Elliptical when, of these, either one or two or three are omitted.

प्रदीपः—एता विभजते—पूर्णेति ।

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा । एतच्चतुष्पमध्ये एतस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुप्ता ।

तयो पूर्णा विभजते—साग्निमेति ।

आग्निमा प्रथमोद्दिष्टम् । पूर्णेत्यर्थः । वाच्यं विग्रहः । तेनोपमानादिपदानि चत्वार्यपि यत्रात्मस्तानि मित्तविभक्तिकानि सा वाच्यता । यत्र तु तेषु द्वयोरपि समास एव समासः । तद्विहितेनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवाचिन्या प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधाप्येषा धर्मोपमाभेदात्प्रत्येकं द्विधेति पञ्चविधा पूर्णेत्यर्थः । धातव्यं चोपमानोपमेययो साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तास्या शब्दबोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यन्व चाऽऽर्थत्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां 'तत्र तस्यैव' इत्यनेनेवार्थं विहितस्य वतेश्चोपादाने धीर्ता । तुल्यादीनां शब्दानां 'तेन तुल्यम्—' इत्यादीनां तुल्यार्थं विहितस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थाः । नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषान् । न च वाच्यं यथादिशब्दं साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शब्दस्यैव बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः, अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने तसंबन्ध बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबन्धबोधकत्वादर्शनादिनि चन्, न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादान्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र संबन्धबोधकत्वान् । न चादृष्टचरत्वम् । पृथया तथा दर्शानान् । पृथी हि यदनन्तरमुपात्ता तस्यैवोपमजनस्वप्रतीतिरित्युपमजनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्ध बोधयति । तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रुताथर्विभाग इति मन्तव्यम् । तथा हि 'पद्ममिव मुखम्' इत्यादाउपात्तस्याऽऽशिक्षस्य वा रमणायन्वादे संबन्धमविषयात्कृत्यापर्ववसानम् ।

उ०:—भार । आरोपितेति । अत एव 'त्वयि कोपोऽपनाभाति सुधाशापिर पात्रक' इत्यादावुपमानिर्वाहः । तत्र हि उपमानस्यान्य-

उ०:—साऽमभावितानेन सादृश्यस्य लोकासिद्धत्वाभावेऽपि कविना खडश
 पदार्थोपस्थितिमता स्वेच्छया सभावितानेनाशरेण चन्द्रधिकरणमन्त्रेण प्रकृत्य तेन
 सह साम्यस्यापि कल्पनात् । कल्पितस्यापि भावनोपनीतनातेन चमकारित्वम-
 विकृद्मिति भाव । आरोपितसाधर्म्येति । तत्र हाहायारोपितभेदेनापातत
 सादृश्यप्रतीति, पर्येत तु तस्य वाचप्रतिमधानेन द्वितीयसदृशव्यञ्छेद फलतीति
 भाव । ननु तत्तदुत्कर्षविशेषाणा वैचित्र्य कोपयुज्यत इति चेत्, मुखादिनिष्ठा-
 ना तेषा वैचित्र्य उद्दीपनविभाज्यता निचित्रविचित्रात्वादे इति गृहाण । 'उर्भा
 यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहाजकाशंगापयस पतेताम् । तदोपमीयेत तमाटनी-
 म्मुक्तमुक्तालतमस्य वक्ष ' इत्यादौ नोपमा । यदि तथाभूतो स्याता तदोपमीयेत
 न चरमित्युपमानित्युत्पन्नात् । किं तु यद्यर्थोत्तं च कल्पनमित्यतिशयोक्ति-
 रेवेति न दोष । 'मद्राम्न ' इत्यादौ व्यग्योपमाया वाच्यापेक्षया प्राधान्येऽपि
 व्यग्यभागाद्युपस्वरूपेनालकारत्वस्येष्टात्वेन दोगभावात् न अव्यग्यत्व अप्रानत्व
 वा विशेषण देयमित्याहु । साधर्म्यमात्रस्येति । घट इव पटो द्रव्य, घट
 इव पटो जातिभानित्यादेरित्यर्थ । यत्रोपमानोपमेयेति । सादृश्यप्रतियोगि-
 त्वानुयोगिवे चोपमानचोरमेवने इति बोध्यम् । श्रौतत्वं चोपमानेति ।
 एवं च सादृश्यप्रयोजनमाशरण धर्ममन्त्रस्येरादिशक्यस्थोभयवृत्तितया शाब्दबो-
 धियपने श्रौतचमिचर्य । अर्थापत्तीति । तुल्यादीनां सादृश्यरति शकं
 सादृश्यस्य साधारणधर्ममन्त्र विनाऽनुपपत्त्या तत्रतीतिरिति भाव । उभयत्र
 सादृश्येति । सादृश्यप्रयोजनमाधारणार्थेत्यर्थ । उभयत्र शतवैवेति । इयार्थे
 सादृश्ये नियमेन उपमानोपमेययो प्रतियोगित्वानुयोगिचाम्यामन्त्रयादिति
 भाव । यदनंतरम् । यदोपकराब्दानंतरम् । उपमानता । सादृश्यप्रतियोगि-
 यम । उपमानविशेषणानीति । उपमानविशेषणोपमानचयोतारानीचर्य ।

प्रमा - अत्रमस्तानीति । गमनाभास्य चन्द्रबन्धुगमिति हृदिनेऽपि गत्वाह—
 निप्रविशतिवार्त्तानि । निप्रविशतिवत्तस्य चन्द्र इव भुगमिति गमनेऽपि गत्वाहमस्त-
 नीत्युक्तम् । तेषु उभयानादितरेषु मन्त्रे । उभयत्रेति । इयार्थेऽपि तुल्येऽपि च यथै ।
 प्रत्यय इन्द्रबोध । उभयत्रेति । उभयत्रोपमेयस्येत्यर्थ । न पुनरिति । तुल्येऽपि दानमु-
 पमानेऽपि च हाहायावत्प्रधानेऽपि । उपमानेति । उपमानं हि प्रतीकधर्मस्य

उ०:— उपमान विशिषति उपमानत्ववैशिष्ट्येन बोधयतीत्यर्थात् । न च तस्य सादृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्ववृत्तिधर्मवत्त्वसंबन्धेनोपमेयेऽन्वयेनोपमेयेऽपि तद्वत्त्वम् । नामार्थयोर्भेदेनान्वयान्वयसत्ते । एतच्च शक्त्योभयत्र साधारणधर्मसंबन्धप्रतीत्या नाय श्रौत्यार्थविभाग उचित इति भावः । शब्दशक्तीति । स्वसद्वदो उपमानराचकपदलक्षणाया इत्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन तस्याभेदेन नामार्थान्वयस्वीकारादित्याशयः । यथा—तथा—शब्दयोगे तु पश्चाज्जायमानसादृश्यविषयकबोधमादायेदं बोध्यम् । यद्धर्मराक्षद्रस्तद्धर्मवन्मुखमित्येव तत्र बोधात् । अन्यविशेषणत्वेऽपीत्यस्यान्यसंबन्धद्योतकत्वेऽपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह पृष्ठा-मिति । तदेवोपपादयति पृष्ठी हीति । यदनंतरमित्यनेनोपसर्जनसंबन्धित्वबोधयति । उपसर्जनत्वस्वार्थसंबन्धे प्रतियोगित्वेनान्वयित्वम् । उपसर्जनविशेषणत्वेऽपि । उपसर्जननिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वेऽपि । यद्वा यथा प्राचीनमते प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन नामार्थयोर्भेदेनान्वयः । चैत्रस्य धनमित्यादौ स्वामिचैत्रीय धनमिति बोधात् । तथा प्रसारीभूतनिपातार्थसंबन्धेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति चन्द्र इव मुखमित्यादौ सदृशचन्द्रीय मुखमिति धीरिति प्राचीनमतेनायं ग्रन्थः । श्रातीत्वं सादृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्येवेन बोधनादिति बोध्यम् । परं तत्र पक्षे

प्रभा - भवतीति तद्वत्तमेव तद्विवादिभिर्बाधनीयमित्युपमानविशेषणीभूतस्वार्थबोधनास्ते इवादि इत्यर्थः । उपसर्जनत्वेति । संबन्धित्वप्रतीतिरित्यर्थः । उपसर्जनविशेषणत्वेऽपीति । उपसर्जनविशेषणत्वेन संबन्धबोधकत्वेऽपीत्यर्थः । प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रधानभूतधनादावपि । अत्रायमर्थः—यथा पृष्ठापथैस्वामित्ववादिना प्राचा मते चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन चैत्रादेधनादावन्वयस्वामिचैत्रीय धनमिति धीस्तथा चन्द्र इवेत्यादावपि प्रकारीभूतगादृश्यसंबन्धेन चन्द्रादेर्मुखादावन्वयात्सदृशचन्द्रीय मुखमिति बुद्धिः । इवादेरुपमानपदोत्तरत्वनियमेन तदर्थविशेषणावगमादिति । यं मुग्धं पद्यं च तुल्यमित्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेवादिभूति साधारणत्वविशेषरूपादादकत्वसंबन्धमप्रत्याप्य न पर्यवस्यति तुल्यादिपदभूतिस्य धमविशेषसंबन्धवगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवतिता प्रतीतसामान्यस्य विशेष विनाउपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति । यथेवादिपदप्रयोगे धाती तुल्यादिपदप्रयोगे त्वार्थानि विभक्त्याऽभिमत इत्याह—तस्मादिति । केचित्तु यथा चन्द्र-

(३)

साग्रिमा

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेवयादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते, तथाऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव पृष्ठीवत् सयन्ध प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । तथैव, “तत्र तस्येव-” (पा० सू० ५।१।११६) इत्यनेनेवार्थं विहितस्य वतेरुपादाने । ‘तेन तुल्यं मुपमम्’—इत्यादाउपमेये एव, ‘तत्तुल्यमस्य’—इत्यादौ चोपमाने एव, ‘इदं च तच्च तुल्यम्’ इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी; तद्वत्, “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” (पा० सू० ५।१।११५) इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थिती आर्थी ।

The former could be Explicit or again Implicit, occurring in a sentence, a compound, or a Taddhita derivative, alike

Gloss—The former i. e. the Full-fledged Though words like Yathā, Iva, Vā, etc., are adjuncts (विशेषणानि) of the Upamāna, in so far as that word alone after which they occur is apprehended to be the Upamāna, yet, thanks to the magnitude of the power of words, they convey just like the genitive, on a bare hearing of them, a connection (with the Upameya also) Therefore, when they occur, there results the Explicit Upamā Likewise, it results where Vat is used in the sense of Iva, as laid down in the Sūtra, *tatra tasyeva*

Since words like Tulya etc depend on the Upameya only in instances like तेन (वमलेन) तुल्यं मुपमम्, or on Upamāna only in instances like इत् (वमले) तुल्यं अस्य (मुपमस्य), or on both, in instances like इदं (मुपमम्) च तच्च (वमले) च तुल्यम्, it follows that the apprehension of their comparability (तुल्यत्व) becomes possible by our recalling the similarity of attributes (between the Upamāna & Upameya) Thus the similarity of attributes being implied there results the Implicit Upamā when words like तुल्य are used

Similarly there results Implicit Upamā when there occurs Vat (in the sense of Tulya) as laid down in the Sūtra, *tena tulyam kriyā cheḍ vath* (Vat is affixed to a noun provided the action is comparable to that of the noun)

प्रदीपः—यथादिशब्दानां घमविशेषणवत्त्वात् एव शब्दानात् । तुल्यादिशब्दानास्तु नैवम् ।

प्रदीपः—‘पद्मेन तुल्यं मुखम्’ इत्यादावुपमेये, ‘पद्मं तुल्यं मुखस्य’ इत्यादावुपमाने, ‘मुखं पद्मं च तुल्यम्’ इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

उ०—पृथ्वा एव विशिष्य दृष्टान्तेनोपादाने बीजं चिन्त्यम् । नन्वेव तुल्यादिपदैरपि चद्रेण तुल्यमित्यादौ तृतीयार्थान्वयद्वारा श्रुत्यैवोपमानत्वोपमेयत्वयोर्बोधात् श्रौती स्यादित्यत आह तस्मादिति । प्रतीत्यनुपपत्त्येति । अयं भावः । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसंबन्धो ह्युपमा । सादृश्यं चातिरिक्तं पदार्थं । धर्मविशेषश्च कचिदुपात्तं कचिदाक्षिप्तं इत्यन्यत् । यथादयश्च तद्व्ययोजकधर्मविशेषसंबन्ध एव शक्ता न तुल्यादयः । ते हि सदृशमात्रमात्राचका इति । उपमेय इति । समानविभक्त्यतपदोपस्थाप्यत्वादिति भावः । उपमाने इति । तत्त्वादेवेति भावः । एव च सादृश्यादिपदयोगेऽप्याख्येयं । अपरे तु ‘तत्तसाधारणधर्मसंबन्ध उपमा’ । उपमानत्वं च साधारणधर्मसंबन्धेनेपदितरपरिच्छेदकत्वम् । तद्धर्मवत्तया परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वमित्युपमानानीति (पा. सू. २।१।५५) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उपमानविशेषणानि ते इति । उपमाननिष्ठसाधारणधर्मबोधकानीत्यर्थः । एवमुपमानत्वमपीमादर्थः । यदोपमानविशेषणोपमानत्वयोतकारस्ते इत्यर्थः । उपमाने तत्संबन्धमिति । उपमानत्वस्वरूपस्य साधारणधर्मबोधितत्वात्तत्र तत्संबन्धोऽस्त्वित्यर्थः । पृष्ठी हीति । सा हि राज्ञः पुत्र्य इत्यादौ स्वस्वामिभान्नसंबन्धबोधिका, प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वबोधिका च । सा च विशेषणस्येतरविशेषणत्वार्थं संबन्धस्याऽऽकाशनात्तन्निष्ठविशेषणत्वस्य तन्निष्ठस्वामित्वस्य बोधकत्वेऽपि पश्चात्प्रधाने पुत्र्ये संबन्धस्य द्विष्टतास्वभावत्वात् संबन्धव्युत्पन्नं स्वैव बोधयति । तदाह यदनंतरमुपात्तेति । राज्ञः इत्यतश्च राजस्यामिकमिति बोधः । पुत्र्यपदेन च तद्विशेषसमर्पणमिति

प्रमा—स्तथा मुरामित्यादीं यादृशधर्मबोधनस्तारशब्दमवन्मुरामित्युभयविशेष्यसंबन्धबोधश्चन्द्र इव मुरामित्यादावपि तथैव बोधः । अत एव हृषीकेश्यलक्ष्मण इत्यादौ भिन्नलिङ्गत्वादेर्दीपत्वम् । पुस्तान्वितथयत्वस्य हस्यामन्वयायोगात् । अन्यथा तु हृषीकेशशब्दो धरत इत्यन्यवसंबन्धाद्दीपत्वं न स्यात् । एवं चोपमानोपमेययोर्द्वयोरेपि साधर्म्यस्य शब्दादेवान्वयबोधोपाच्छ्रुतीत्वम् । चद्रेण तुल्यं मुखं कनो- हमित्यादीं, मुरास्य तुल्यश्चन्द्र इत्यादीं च भिन्नविभक्तिव्यवधानोपमानोपमेययोर्द्वयो

प्रदीप.—केचित्तु—‘उपमानोपमेयभावरूपसबन्धस्य श्रौतत्वार्यत्वाभ्यां विशेषः’ इति व्याचक्षुस्तदयुक्तम् । ‘साधर्म्यस्याऽऽर्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थाः’ इति प्रमाशविरोधान् । यस्यैव ह्यार्थतया उपमायां आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्यत्वाभ्यामुपमानभेदो युक्तः । अत एव ‘यथादिना सादृश्यरूपः सबन्ध एव साक्षादभिधीयते पठ्येवत्, तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि’ इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु तथाप्यनुपपन्नो विभागः । पूर्णायां श्रोतकोपमानयोरेव हि समासः समाहितः । न च यथादिभिः सममती दृश्यते येन समासे श्रौती स्यादिति चेत्, न । ‘इवेन नित्यसमानो

उ०:—‘पृष्ठी शेषे’ (पा. सू. २-३ ५०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवमिवादिभिः स्वसमभिव्याहृतचद्रादायुपमानत्व तन्निर्वाहक आह्लादकत्वादिसाधारणधर्मसंग्रहध्वं बोध्यते । तत्र साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्व प्रतीतिस्तद्धर्मत्परिच्छेदप्रतीतिं विनाऽनुपपन्नेति तमपि बोधयतीति भावः । एव च चन्द्र इवेयत आह्लादकोपमानभूतचद्राभिन्नमाह्लादकमुपमेयं मुक्त्वमिति बोधः । अत एवेवादिसमभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समाननिभक्तिकत्वनियमः । साधारणधर्मसंग्रहध्वं क्वचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादकमित्यादौ । क्वचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ । अत्र ह्युपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्न उपमेयमुखकर्तृकाह्लाद इति बोधः । अतोऽत्रापि तयोः समानविभक्तिकत्वं । ये तत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधो वदति तेषां तयोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं चिन्त्यम् । यत्तु वाचनिष्ठी समानविभक्तिकत्वेति । तन्न । व्याकरणे तादृशान्चनानुपलभात् । एव गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोध्यम् । वनगज इव शूर समरभूमिं गच्छती-

प्रमा—साधर्म्यस्य शब्दादप्रतीतेस्तुल्यादिपदप्रयोगे आर्थाः । पक्षं मुक्तं च तुल्यमित्यादायुमयत्र साधर्म्यप्रतीताव्युपमानोपमेयभावरूपस्य प्रमागान्तरेणैवावगमेनार्थत्वादायीत्वमिति व्याचक्षुः । तत्रोपमानोपमेयत्वस्य श्रौतत्वार्यत्वाभ्यां व्यवस्थां तादृशं मूलप्रत्ययविरोधेन तावदुपयति—साधर्म्यस्येति । युक्तिविरोधमन्याह—किं चेति । इतीव भवत्स इत्यादौ शोषात्तपमस्यैवेवादिना शोषननियमेन पुस्तकविशिष्टपावत्यस्य हस्यामन्वयासंभवेन कुशोपमानं सगन्तमिति शेषम् । अत एव उच्यते पादेव । साक्षाद्विशेष्यतया सादृश्यविशिष्टधर्मप्रतिपादकस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्याभिधानासार्थत्वमित्यर्थः । अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपदैः सादृशोक्तिरस्येवेति नैऋत्युक्तमित्यर्थः । पूर्णायामिति । धात्वामिति शेषः । आभ्यां

“इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च” इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति । ^{वागो मी २३}

प्रभावप्रभव कान्त स्वाधीनपतिना यथा ॥ १ ॥ (—)

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरणारणतारहारिकान्ति । ^{वाक्यगा ३१ २१}
सरसिजमिदमानन च तस्या सममिति चेतसि समदं विधत्ते ॥२॥ (—)

When there is a necessary compound, characterised by the presence of Iva, in accordance with the Vartika, 'With Iva, is compounded necessarily (the preceding word), the case-termination (of the preceding word) not being dropped, and the original accent of the preceding word being retained,' there results Upama (Expl cit) in Compound Illustrations in due order —

Even in the dream (of your foes), the Glory of Triumph does not forsake you, the fountainhead of prowess in battles, just as a woman who holds the husband under her sway does not forsake him, her beloved, the fountainhead of ardent love (prabhava), even in her dream (1)

At his heart, he is exulting in the thought that this (red) lotus and the face of hers the beauty of which is as charming (hāri) and bright (tara) as of the young dawn,—while she, with eyes tremulous like those of a startled deer, is in a rage—are equals (2)

प्रदीप—विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च' इत्यनेनेवशब्देन सम समासविभक्त्य लोपयो सभवात् । विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र वाक्ये श्रीती यथा—स्वप्नेऽपीति ।

अत्र विजयश्रीश्रमेया । स्वाधीनपतिना उपमानम् । न मुञ्चतीति साधारणो धर्मः । यद्येत्युपमाप्रतिपादक विवक्षितम् । एवमप्युपमम् । न चैतेषा वयोरपि समास इति वाक्यगा धौती । वाक्यगा आर्या यथा—चकितेति । इयं समशब्दप्रयोगादार्था । समाने श्रीती यथा—

उ०:— त्यादावुपमानगजवर्तृस्त्वनगमनाभिन्नमुपमेयशूरवर्तृक समवर्तर्कं गमनमिति बोध । साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतयोपमाप्रिधेयिनाऽऽर धी । व्यात्र इव य पुण्य स गच्छतीत्यादावुपमानशूरव्यात्राभिन्नपुण्यवर्तृस्त्वगमनमिति धी । शूरव्यादिसाधारणधर्मस्योद्देश्यतयोपमोद्देश्यिनाऽऽर धी । अत एव भेदाभेदप्रधा-

उ०:— नोपमेति प्राञ्च । यद्यपि चद्रमुक्त्वोस्तत्त्वेन भेदस्तथापि साधारणधर्म
वर्त्तनाभेदान्वययोग्यता बोध्येति । अधिक मजूपाया द्रष्टव्यम् । धर्मविशेषसंबन्ध
एवेति । अस्य शक्त्या स्वसामर्थ्येन बोधन तदन्वयतापर्यग्राहकतया बोध्यम् । तन्वृ-
तोपमानत्वस्य तु द्योतक इति बोध्यम् । तुल्यादिशब्दास्तिरति । ते च सदृश
वाचका । सादृश्यं च साधारणधर्मप्रयोज्यो धर्मविशेष इत्याहु । न चे-
दृशश्रौत्यार्थाविशेषो विफल । आर्यामुपमानोपमेयनिर्णयविलम्बेनाऽऽत्वादविलम्ब,
तदभावा श्रौत्यामिति तत्साफल्यदिति बोध्यम् । उपमेय इति । समानविभक्त्यन्त-
पदोपस्थाप्यत्वादिति भाव । उपमान इति । तत्प्रादेवेति भाव । संबन्धस्येति ।
स संबन्ध एवेत्यर्थ । अनुपादेयमिति । धर्मगोत्रेऽपि यात्रदप्राप्त तात्रद्विधीयत इति
सादृश्यस्यैव विधेयत्वादित्यपि बोध्यम् । न च यथादिभिरिति । असादृश्य
एव यथाशब्देन समासविधानादिति भाव । इवेन नित्यसमास इति ।
व्याकरणे वैकल्पिकत्वागीकाराद्वार्तिके तथाऽपादाच्च नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिक्य ।
स्वप्नेऽपीति । धैरिभि स्वप्नेऽपि तत्र विजयानुभवादित्यर्थ । प्रभावात्तपोविशे-
यात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तमित्यर्थ । (' प्रभास्य प्रभव उत्पत्तिहेतु त्वामित्यन्व
य ' इति चन्द्रिका ।) समेष्टु न तु समरे । अत्र यत्तपदप्रकृतिप्रसरत्वाचि
यात्प्रत्ययांतयथाशब्दादियोगे यद्धर्मगती स्वाधीनपतिता तद्धर्मगती
विजयश्रीरिति उभयविशेष्यको बोध । पश्चात् यत्तद्गथा धर्मस्यैक्यगोधासादृ-
श्य फलति । रात्र कृतस्य च त्रिप्रतिप्रिभावा । तदाङ्कितस्वभाविप्ररुण
कत्यागाभापोऽनुगामी साधारणो धर्म इति बोध्यम् । चकितेति । (सर्वा प्र
ति नायिप्रसौभाग्य कयाचिन्निरेयते ।) भीतहरिणप्रचलनेत्याया इत्यर्थ । वृत्ति
कोपे । तत्रापि कृतमित्याह—तरणेति । तरणाख्यात्तारा पुत्रा हरिणी मनो
हरा कर्त्तव्यस्य तदिति आननविशेषणम् । समदं हर्षम् । (पुष्पिताप्रा छद ।)
सरसिजमानन च सममित्यत्र प्रथमं सादृश्यमिदमिद द्वयमिति बोधे पश्चा
न्मनसा व्यजनया वा परस्परनिर्गमितसाधारणधर्मप्रतीतिरिति ध्येयम् । अ-

प्रभा—पूर्णायां सत्सादिपदार्थाचैरेव समानात् । द्योतनेति वा सामान्यबोधकप्रभम् ।
नित्यसमास इति । एत ' उदाहृत्वि वामन ' इत्यादीं विशेष्यबोधकनोद्गाहप
देन नैराकाराद्व्यादगमागेऽपि वामनपदे नैव समान इति शेषम् । इवेन समान इत्येव

अत्यायतैर्नियमकारिमिच्छतानां
दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो
लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं वभार ॥ ३ ॥ (—)

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतधीः ।
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥४॥ (—)
गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजंगवत् । ०८ सद्रूपे श्री
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥ ५ ॥ (—) ०९ सद्रूपे :

(The king) who sustained this world with the four expedients (of statecraft), that were far-reaching (in their consequences) and curbed the unruly, that were exalted (divyaih) and glorious (प्रभाभि sc सम्पन्नै), that never came to a standstill (अनपायमयै) and were an abode of the free play (विलास) of wealth, just as Viṣṇu (शौरि=कृष्ण=विष्णु) sustains this world with his four arms, that are very long and curb the unruly (demons), that are divine and glorious that never come to a standstill and are a place for the free play of Lakṣmī. (3)

O Lord of Earth, who would not long for you, who are like the divine tree (i e वृक्ष), in that like it your wealth is lauded in virtue of the exuberance (गरिमन्) of its great capacities (प्रगुण) for enlarging the range of aspirations never unfulfilled? (4)

The magnitude of his depth is indeed (सत्य) like that of the lover of the Ganges (i e Ocean), on the battlefield, his sight is unbearable like that of the sun (अम्बररत्न) in summer (5)

प्रदीप.—अत्यायतैरिति । अत्रेवेन समास । समासे आर्या यया—अवितथेति । अत्र सुरतरुसदृश इत्युपमानयोक्तव्यो समास । तद्वित्ते धौत्यार्थं च यया—गाम्भीर्येति । अत्र गङ्गाभुजंगवदिति धौती । 'तत्र तस्येव' इत्यनेन स्वार्थे वतेर्विधानात् । निदाघाम्बर-रत्नवदिन्वार्थं । 'तेन तुल्यम्—'इत्यर्थं वते प्रयोगात् ।

उ०:—रुणसदृशकृतिमत्त्व साधारणो धर्म । अत्यायतैरिति । आयति (आयन) उदर्यगुद्धिर्दीर्घता च । उद्धताना गन्धता दानयानां च । दिव्यैरुद्धृष्टै स्वर्गीयैश्च । प्रभाभि प्रगुणशोभासु । भाते कर्तारे कृष् । अनपायमयं,

प्रदीपः - शंदिवात्र चास्ताप्रतीतिः, अपि तु वाच्योपमामात्रपरामशदिव । चास्तवहेतुश्चाल-
कारः । अवर्जनीयसंनिधेयव्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारप्रवर्तकतेति न
कधिदोषः । नन्वेवमप्युदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यसद्भावाच्चित्रतातुपपत्तिः । किं चानुप्रासादयत्कंका-

उ० - प्रयोजकतयायतत्वादिधर्मवद्विरलियादिरिव बोधः । गजो वनं गच्छतीव
शूरः समरभूमिं गच्छतीत्यादौ क्रियासमभिव्याहृतेवादेरुपेक्षाद्योतकत्वमेवेति न
तत्रोपमालंकारः । स्पष्टं चेदं सन्विधायके भाष्ये । अवितथेति । अव्यर्थवा-
ञ्छितविषयसंबंधिमांगसंपादनेषु प्रकृतगुणानां गरिम्या गीता श्रीर्यस्य । (गीति-
शब्दः ।) द्योतकयोरिति । द्योतकपदम् बोधकपरम् । गांभीर्येति । गांभीर्यं
दुर्ज्ञेयांत.करणत्वं अतलस्पर्शित्वं च । भुजंग उपपत्तिः समुद्रः । शंतनोरेव
पतित्वात् । दुरालोकः दुःखेनालोकयितुं शक्यः । अंबरत्नं सूर्यः । अत्र
बोध उक्तदिशोऽहः । उत्तरत्र निदाघांवररत्नतुल्याभिन्नो दुरालोः इति बोधः ।
तुल्यत्वप्रयोजकं च दुरालोकत्वमिति पथान्मनसा व्यंजनया वा ब्रुष्यते । स चे-
त्यम् । उपमानदुरालोकनिदाघांवररत्नाभिन्नो दुरालोको राजेत्येवमिति बहवः ।
अत एवाऽऽर्थत्वम् । नामार्थयोरभेदान्वयस्यैतद्विग्रहवाक्ये हृतनिर्वाहाय अस्य व-
तेरपि धर्मिवाचकतैवोचिता । अनुशासनस्य तथैव शक्तिग्राहकत्वाच्च क्रिययो-
स्तुल्यत्व एव तेन तुल्यमिति यतिः साधुः । अत एव ब्राह्मणपदधीत इत्यत्र ब्रा-
ह्मणपदस्य तत्कर्तृवाच्ययने लक्षणोति भाष्यकृतः । एवं च चंद्रवन्मुखमित्यादौ
भग्नतिक्रियामथ्याहृत्य चंद्रभजनसदृशं मुखभवनमित्येव वाच्योऽर्थः । चंद्रमुखयोः
सादृश्यं तु व्यंजनयैवेति बोध्यम् । गंगाभुजंगवदित्यत्र गंगाभुजंगपदस्य तत्सं-
बंधिगांभीर्यगरिमश्चरत्वेन गंगाभुजंगसंबंधिगांभीर्यसदृशमेत संबंधिगांभीर्यमिति
बोधः । तदन्तरं गांभीर्ययोः सादृश्यमूलाभेदाप्यनसायेनाभिन्नधर्ममूला पश्चाद्
गंगाभुजंगराज्ञोरप्यमाप्रतीतिः । गंगाभुजंगस्येयास्य गांभीर्यगरिमेत्यादिवाक्ये
पष्ठ्युपपत्तये गांभीर्यगरिमेत्यस्याऽऽवृत्त्या गंगाभुजंगेप्यन्ययेन तादृशबोधस्यै-
वानुपपत्तये वृत्तापि तथैवैवित्यात् । एकस्यैवित्युच्यते भातीत्यस्यैवित्युच्य-
कर्तृकं मानमिति वाच्योऽर्थः । मानमेव च साधारणो धर्मः । एवं चोपमानिधेयिका
धीः । यदा तु धर्मांतरेण तुल्यत्वं तदोपमाया उद्देश्यतान्चेदकत्वमिति दिक् ।

तु उदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

(४) तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्वित्ते पुनः ।

about insipidity (of instances) Hence it should not be urged (against us) that we are indulging in statements, the later of which conflict with the earlier ones

Likewise would there be (the different divisions) when the (common) property is omitted There cannot be, however, the Explicit variety with a Taddhita derivative

प्रदीपः - रान्तरसद्भावात्सकरालकारोदाहरणान्येतानि युक्तानि, न तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्, न । रसादिरूपव्यङ्ग्योऽलकारान्तर चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालम्ब्योपमालङ्कारोऽयमीदृश इत्यभिप्रायेणालकारमानुदाहृत न तु चित्रकाव्यम् । अत्र ' चन्द्रधवल पट ' इत्यादिको रसालङ्काराभ्यामसभिन्न एव विषय किमिति नोदाह्रियत इति चेत्, तद्वद्विद्वेनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात् । तादृशवाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात् ।)

अथ लुप्ता विभजनीया । सा च सप्तधा । तत्रैकस्य लोपे त्रिधा । उपमानस्य साधारणधर्मस्य द्योतकस्य च लोपात् । उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात् । द्विलोपेऽपि त्रिधा । धर्मवाचोर्धर्मापमानयोर्वाद्युपमेययोश्च लोपात् । अन्यस्य द्विकस्य लोपासम्भवात् । त्रिलोपे त्वियमेका । उपमेयं विनाऽन्वेषामेकैकमात्रसत्त्वे उपमाया असम्भवादिति दर्शयन्नेव यथासम्भवात्सा सप्तविधानामपि विभागमाह—तद्वदिति ।

उ० - न खलु व्यंग्येति । सत्यपि व्यंग्ये समुत्कृष्टालङ्कारकृतचारुतया प्रथमतश्चित्ताकर्षणादिति भाव । विद्यमानव्यंग्यस्य ध्वन्यादिप्रयोजकता नेत्याह अत्रर्जनीयेति । अस्फुटतरतयेति । अत्रालङ्कारवैचित्र्यप्रतीतिव्यवहितप्रती-

प्रमाः - पचमपीति । उक्तव्यङ्ग्यस्य ध्वनिवाद्यप्रयोजकत्वेऽपीत्यर्थ । ननु तात्पर्यं पचमप्यङ्गपरहित्य मुखतश्चमत्कारिव्यङ्ग्यशून्यत्व वा चित्रत्वनिहास्त्येवेत्यत आह—इति चेति । औदासीन्येति । तद्विषयविवेकमश्रुत्वेत्यर्थ । तथा च कश्चिदिति चेऽपि न क्षतिरित्याह—न त्विति । वस्तुतस्तूपमाप्राधान्यादस्त्येव किञ्चित् श्रेयम् । अक्षाव्यत्वेनेति । काव्येऽलङ्कारा उपमादय इति तत्परिचयः काव्यरूपमेवोचित न त्वन्यदित्यर्थ । उपमानस्येत्यादि सावधारणम् । तद्वदिति चेत्यादि । अत एवाह—उपमेयमात्रस्येति । धर्मवाचो धर्म वाचोर्धर्मापमानयोर्वाद्युपमेययोश्च लोपात् । विभागमाहेति । व्यवस्थामाहेत्यर्थ ।

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पवाद्दौ त्वार्थ्येव । तेन पञ्च ।

उदाहरणम्,

‘ धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥ ६

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ ७ ॥ (—)

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विपकल्पं मनो घेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥ ८ ॥ (—)

Gloss —Property, viz, the common one. With a Taddhita derivative such as with the affix kalpap etc, there can be only the Implicit variety Thus five (varieties of धर्मलक्षणा) To illustrate.—

Like nectar as it is, the word of him who is blessed and graced by an uncommon profusion of gentleness should, O Heart, be carried out (6)

As he moved about in the battle, with the sword drawn, that sovereign was looked upon by the hostile army as an equal of Death. (7)

You will survive, O friend, (only) if you are aware of the fact that his demeanour is like a sword, his speech like nectar, his mind almost like venom. (8)

प्रदीपः—धर्मस्य साधारणस्य । तद्धितसामे वाक्ये तद्धिते च धौती आर्था चेत्यर्थः । तत्र विशेषमाह—‘ न धौती तद्धित-’ इति । इवार्थ एव हि तद्धिते सा धौती भवेत् । इवार्थवदतिरेव । स च ‘ तत्र तस्येव ’ इत्यर्थकृतया नित्य धर्मसाक्षाद्दृश इति धर्मानुपादाने धौती तद्धिते न भवत्येव । आर्था तु यद्यपि वतिरूपे तद्धिते न संभवति ‘ तेन तुल्यम्-’ इत्यर्थे उक्तन्यायेन नित्यं तुल्यक्रियाकाङ्क्षात्वेन धर्मलोपे तदसंभवान्, तथापि कल्प-देय-देशीय-यद्गुच्-रूपे संभवत्येवेति पश्चाद् धर्मलोपोपमेत्यर्थः । तत्र वाक्ये धौती यथा—धन्यस्येति । अत्रामृतवचमो-परिणाममुत्सवादिषाधर्म्यं, तथा नोपासम् । आक्षेपानुत्थस्य संबन्धो यथाशाब्देन तद्गोप विनाऽपयोत्तेन धृत्यैव बोध्यत इति धर्मलोपे धौतीयम् । एवमेतदयुक्तम् । वाक्ये आर्था यथा—आकृष्टेति । आकृष्टकरवालत्वं च न साधारणो धर्मः । यमस्य दण्डायुधत्वेन प्रविष्टे । अनन्यप्रयं यथा—करवाल इत्येति । अत्र करवाल इत्येति

उ०ः—तिक्तयाऽस्तुत्तरत्वं । यत्र वाच्यप्रतीत्यन्वयानेन व्यंग्यप्रतीतिस्तत्र तदुभयमिति भावः । अस्तुत्तरातिरिक्तव्यंग्यराहित्येनाव्यंग्यवचनमत्रेति रहस्यम् ।

(५) उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरण ण सरसकव्यस्स ।

दीसइ अहव णिसम्मइ सरिस अससमेत्तेण ॥ ९ ॥ (—)

कव्यस्सेत्यत्र कव्यसममिति, सरिसमित्यत्र च णूणमिति पाठे एवैव समासगा ॥

When the Upamāna is not stated, there becomes possible (1) Upamā in a sentence, or again (2) that in a compound

Gloss —Neither is seen nor heard *anything* that would be comparable, by the least fraction, to poetry of sentiment, that confers the wealth of supreme relief on senses one and all (9)

The same Upamā will turn into one in a compound with the reading कव्यसमम् (कव्यसमम्) instead of कव्यस्स (कव्यस्स), and णूणम् (नूत) instead of सरिसम् (सदृशम्)

प्रदीपः - समासे श्रौती । अमृतोपमेति समासे आर्थी । विपर्ययमिति तद्धितगा आर्थी । उपमानेति । अत्र तद्धितगा न सम्भवति । उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वतिकल्पवादेरपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसम्भवात् । न वा श्रौती । इवादीनानुपमानमात्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यसमासयोरेव । तयोरप्याध्येवेति द्विप्रकारा लसोपमानोपमा । तत्र वाक्यगा यथा—सअलेति । अत्र विशेषत उपमान नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव 'कव्यस्स' इत्यत्र 'कव्यसमम्', 'सरिस' इत्यत्र 'णूण' इति पाठे समासगोदाहरणम् ।

उ०: - नन्वेवमिति । राजविषयकरनिभावस्य भकारानुप्रासस्य च स्वप्नेऽपीति पद्ये सत्त्वादित्याशय । तस्या अप्यनुपमात्वादिति । उपमालंकारत्वाभावादित्यर्थं । वाचक्रुनाच्योपस्कारद्वारा रसाद्युपकारकरयैः शलकारत्वादिति भाव । नीरसेऽपि स्वपैचित्र्येणाऽऽपाततश्चमत्कारमात्र नत्वलकारत्वमिति तात्पर्यम् । एकस्य लोप इति । लोपोऽत्रानुपादानम् । ननु चद्रत्वमुखत्वादिधर्मप्रतीतेर्न धर्मलोप इत्यत आह साधारणस्येति । नित्यं धर्मेति । इत्यस्य साधारणधर्मसंबन्धे शक्ते-

प्रभा. - काङ्क्ष इति । न च कुशाग्रिणा बुद्धिरित्यार्दा 'इवे प्रतिकृती' इत्यधिकारविहितश्च प्रत्ययतद्धितस्य धर्मसाकाङ्क्षत्वाभावादिवार्थकत्वाच्च तद्धिते श्रौती सम्भवत्येवेति वाच्यम् । इवादेरिव धर्मविशेषसंबन्ध विना पर्यवसानाभावस्य तत्राभावेन श्रौतीत्वाभावात् । अत एव सादृश्यपदप्रयोगेऽपि न श्रौतीत्वम् । यथा 'परस्परशिक्षादृश्यात्' इति

उ०:—स्तदुपादान विना तदर्थप्रोधाभावात् । किंच पट्टीसप्तम्यन्तात्तद्विधानेन
 पट्ट्याचर्घस्य धर्मोपादान विनाऽन्वयाम्भवादिति भाव । धर्मलोपे तदसंभवादिति ।
 इदमपि व्यग्योपमामादायैव । धन्यस्येति । अनन्यसामान्यस्येति (न विद्यते
 अन्यत् सामान्य सादृश्य यस्य इति) बहुव्रीहि । चेत इति सबोधनम् ।
 आकृष्टेति । (करवाल खड्ग ।) सपरये युद्धे । प्रत्यर्थिसेनया शत्रुसेनया ।
 कृतान्तो यम । क्रूरत्वमत्र साधारणो धर्म । करवाल इवेति । तत् तदा ।
 यदि वेत्सि तर्हि जीवसीत्यन्वय । अथ वा यदि जीवसि तर्हि वेत्सि इत्यन्वय ।
 तसमीपात्स्थाने तत्र जीवनमेव दुर्लभमिति भाव । अत्र घातकत्वमाधुर्यनाश-
 कत्वानि क्रमेण साधारणा धर्मा । उपमाशब्दस्य सदृशमात्राचकत्वेपि साधा-
 रणधर्मसंबन्धे नित्यसाक्षात्त्वाभावाच्छक्तत्वाभावाद्वाऽऽर्थात्वम् । विपकल्पमिति ।
 ईपदसमाप्तौ विधीयमानस्य कल्पप सादृश्ये पर्ययसानादिति भाव । उपमान-
 मात्रान्विततयेति । उपमानानन्तर्यनियमेनेत्यर्थ । सञ्जलेति । सञ्जलकरणपर-
 विश्रामश्रीवितरण न सरसञ्जन्यस्य । दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमशाशमात्रेण ॥
 अपिरत्र गम्य । करण चक्षुरादि । परविश्रामो विपयातरवैमुल्यम् । तज्ज-
 न्यशोभादावित्यर्थ । (आर्या मुखविपुला ।) अत्र विशेषत इति । अत्रारम
 दर्शनश्रवणाविषयवेन दुर्लभतयोत्कृष्टगुण अस्मदगोचर किंचिदुपमान भवि-
 ष्यतीति सादृश्यपर्ययसानादुपमानलुप्तोपमैवैयम् । एतेनासमालकारोऽयमुपमाति-
 रिक्त इति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम् । अत एवोपमानानुपादान इत्युक्तं न त्वसत्त्व
 इति । वस्त्वन्तरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपव्यवहार । एतेनाऽनन्व
 योऽप्येव्यपास्तम् । अनन्वये उपमानासत्त्वस्यैव विरक्षितत्वात् । चिन्त्यमेतदिति ।

प्रभा:—रथी प्रथमे सर्गे इत्यादिषु बोध्यम् । सञ्जलेति । ' सञ्जलकरणपरविश्रामश्रीवितरण
 न सरसञ्जन्यस्य । दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमशाशमात्रेण ॥ ' इति सञ्जलम् ।
 विशेषत इति । उपमानानाच्छेदकामृतत्वादिरूपेणेत्यर्थ । चिन्त्यमिति । वि-
 चार्यमित्यर्थ । अयमाशय —अत्र हि न दृश्यते न वा भूयन् इत्युपमानाभावकथ-
 नात्तन्नादृश्यरूपाया उपमाया असंभवादसामालकार उपमानिरिक्त एवात्परारमाक-
 रादिभिरुक्त इत्युपमाभेदोदाहरणत्वमयुक्तमिति प्रतिभाति । विचार्यमाणे तूपमैवैयम् ।
 अस्मदर्शनाद्यगोचरत्वेऽप्यस्युत्कृष्ट किंचिदुपमानं भविष्यतीत्युपमायामेव पर्यवसाना

(६) वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।

कर्मकर्त्रोर्णमुलि,

वाशब्दः उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट्,—समासेन, कर्मणोऽधिकरणाद्योत्पन्नेन क्यच्चा, कर्तुः क्यङा, कर्मकर्त्रो-रुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

उदाहरणम्:—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥ १० ॥ (म भा द्रो ५)

With the omission of the Vadi, it is possible, (1) in a compound, (2-3) in a Kyach derivative of an object or abode, (4) in a Kyan derivative, (5-6) in a Namul gerund with the object or subject prefixed

Gloss —The word Vā indicates Upamā Vādeh, therefore, means of the word conveying Upamā On its omission, six varieties may be possible — (1) in a compound, (2-3) in a Kyach formed from a noun signifying an object or abode, (4) in a Kyan formed from a noun signifying the subject, (5-6) and in a Namul with the subject or object prefixed.

To illustrate —

Then the Eastern Quarter (Lit the Quarter of the Great Indra) was graced with the moon, the lord of moon-lotuses that was pale white like the cheek of a love lorn lady (Kamini), and that was the delight of the eye (10)

प्रदीपः—द्योतकलोपे वाच्यगता तत्र सभवति । 'मुखं चन्द्रो रमणीयम्' एतावन्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्विगतम् । वते कल्पवादीना च द्योतकतया तत्प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासंभवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभज्यते—वादेरिति । वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे क्यचि क्यङि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविध्यात् । क्यङि त्वेव । कर्तुरेव

उ०:—तद्विज तु काव्यमेवात्रोपमानम् । चद्रस्य सदृशं मुखमित्यादी चद्रस्यैरोपमानतागमात् । एव चोपमेयलोप इति वक्तुमुचितमिति । उदाहरणस्तु काव्यस्य सममित्यस्य काव्यनिष्सादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः । काव्यस्य वर्णनीयत्वोत्कर्षा-योपमेयस्य विवक्षितत्वादित्याह । तद्विधानादिति । एव च सादृश्यगो-ध-

तथा

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरहिकाहितचिच्चतूर्णचारः ।

पुलकिततनुरत्कपोलकान्तिः प्रतिभट्टविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥ ११ ॥ (—)

पौरं सुतीयति जन समरान्तरेऽसा-
घन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।

नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-
रालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ १२ ॥ (—)

मृधे निदाघघर्मोशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥ १३ ॥ (—)

Again,

At the sight of valour on the part of (his) adversaries, the sword (असिपत्र) of this (hero) grew fierce like a black cobra, his movements became swift owing to the mind being pre-occupied with a keen anxiety (to fight) His body thrilled into horripilation, and (eventually) the beauty of his cheeks rose up (11)

He looks after the citizen as after his own son, renowned (चुञ्चु) for marvellous deeds he departs himself in the midst of battle, (as freely) as in his harem The hostile army behaves like a woman at the sight of the exploits of him, armed with a sword, in the van (सीमन्) of the battle (12)

The enemies look at him, in the battle, as at the summer sun, but the king stalks about as Pārtha (अर्जुन) did (quite unconcerned) (13)

प्रदीपः — तद्विधानात् । णमुल्यपि द्विधा । कर्मस्त्रास्तद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा । द्वयो-
श्चयाणामपि वा उपमानादिपदानां समासात् । तयोराद्या यथा—तत् इति । अत्र गण्डपाण्डुनेति
द्वयो. समास । द्वितीया यथा—असितेति । अत्र असितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयशब्दाना
त्रयाणामपि समास । क्यच्स्वडोर्भेदत्रय यथा—पौरमिति । अत्र पौरं सुतीयतीत्यत्र
'उपमानादाचारे' (पा सू ३-१-१०) इति कर्मण क्यच् । समरान्तरेऽन्तःपुरीयतीत्यत्र तु

उ०: — क्रादिलोभे पङ्क्तिधेत्यर्थः । तत् इति । (महाभारते द्रोणपरेणि रात्रियुद्धे
१८४ अध्याये चन्द्रोदयरर्णनम् ।) कुमुदनाथ च तद्विक्रमसित्वात् । गड इव पाडु-
रिति उपमानानीति समास । नेत्रानन्देन तज्जनकेन । महेंद्री प्राची । असि-
तेति । असितभुजगर्तीक्षणत्रिप सर्पजातिभेद । तद्वद्वीषणस्तीक्षणधारत्वादसिरेव
पत्र यस्य स । रुहरहिका रभसोक्ता तदाहितधित्र आश्चर्यभूतस्तूर्णस्वरितधारो

(७) एतद्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्धर्मजायोः । उदाहरणम्:—

सविता विधयति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ॥
यामिनयन्ति दिनानि चं सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥ १४ ॥ (—)

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराकमः । समाप्ते १०
संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ १५ ॥ (—)

When these two are omitted, we get an Upamā (1) in a Kvip derivative or (2) in a compound

Gloss —Of these 1 e of property and Vadi

To illustrate —

According as the mind is under the sway of joy or grief, the sun acts like the moon, or, (otherwise), even the moon acts like the sun, the nights act like days, or, (otherwise), the days act like nights (14)

That elephant like king looks radiant as he becomes prepared for the battle, hard to be vanquished, even in their high-soaring aspirations, (मनोराज्य) —hundreds of them,—on the part of the antagonists (15)

प्रदीपः—‘अधिकरणाच्च’ इत्यनेनाधिकरणात् । नारीयते इति ‘कर्तुं क्यद् सलोपश्च’ (पा सू ३-१-११) इत्यनेन कर्तुं क्यद् । णमुलि भेदद्वय यथा—मृद्ये इति । अत्र निदाघधर्मांशुदर्शमिति कर्मणि णमुल् । निदाघधर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थात् । पार्थसचारमित्यत्र कर्त्तरि । ‘उपमाने कर्मणि च’ (पा सू ३-४-४५) इति सूत्रे चकारात् ।

उ०:—गमन यस्य स । उद्गतकपोलशोभ । (पुष्पिताग्रा छंद ।) यत्तु पूर्वोदाहरणे उपमानानीति समासाच्छ्रौती, अत्र त्वसितभुजगवद्दीपण इति मध्यमपदलोपिसमासादार्थीति भेदमाहुः, तन्न । विनिगमनाविरहात् । पौरं सुतीयति इति । पौर नागरजन सुतमित्राऽऽचरतीत्यर्थे उपमानादाचार इति क्यच् । उपमानवाचकात्कर्मण आचारेऽर्थे क्यजिति सूत्रार्थ । उपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेश सूचित । अत्राऽऽचार स्नेहपालनादिरूप । एव चोपमानभूतसुतकर्मकाचाराभिन्न पौरकर्मकाचार इति बोध । एवमत पुर इवाचरतीत्यर्थक्यात्, पुरीयतीत्यत्रापि बोध उक्त । अत्राऽऽचार स्वच्छदगमनादि । विचित्रेति । विचित्रचरित्रैर्नित इत्यर्थ । तेन

प्रभाः—दतो नालकारान्तरमिति । पौरमिति । अत्र क्यक्क्यडोराचारमात्रमर्थ । प्रकृति भूतधुतादिपदानां त्रस्तादृश्ये रक्षणेति सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलोप । एव णमु

(८) धर्मोपमानघोषोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

When the property and the Upamāna happen to be omitted, the Upamā is in evidence in (1) a compound (वृत्ति) and (2) a sentence.

प्रदीपः—अथ द्विलोपे त्रिभङ्गनीया । तत्र धर्मवाद्योलोपे वाक्यमा न संभवति । शिष्टयोर्मुञ्चं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोर्लपादाने उपमाऽनवगमात् । नापि तद्धितगा । तद्धितस्यापि कल्पवा-
दित्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते—
एतदिति । एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोर्धर्मवाद्योलोपे । त्रिञ्चा यथा—सवितेति । यद्यप्याचारे
त्रिविधानात्सत्यैव च समानधर्मरूपत्वेन किपि धर्मलोपो नास्ति तथापि किप एव लोपाद्धर्म-
लोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि क्यङ्त्र नोपात्तः । तस्याल्लसत्त्वेन धर्मलोपाभावात् ।
समासगा यथा—परिपन्थीति । अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा । धर्मेति ।

उः०—वित्तुञ्चुचुप् चणपाविति (पा. सू. ५-२-२६) चुञ्चुप्रत्ययः । नारीवाऽऽचरति
नारीयते । कर्तुः क्यङ् । आचारोऽत्र विनयादिः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्र
सादृश्यसदृशैतन्मात्रबोधकाभावात् वाचकल्लप्ता बोध्या । यत्तु सुतपदस्य सुतसादृश्य-
लक्षकत्वेऽपि सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकल्लप्तेति, तन्न । चंद्रप्रतिपक्षमाननमित्यादावपि
वाचकल्लप्तापत्तेः । मृधे इति । रणे इत्यर्थः । (परे शत्रवः । निदावधर्मांशुदर्शी
पश्यन्ति । प्रीभसम्बन्धिसूर्यमित्र पश्यन्तीत्यर्थः । पार्थसंचारं संचरति । पार्थ
इव संचरतीत्यर्थः ।) णमुलप्रवृत्तिः साधुत्वमात्रार्था । णमुलर्थो भावः । अव्य-
यहनां भावे एव विधानात् । तस्मात् कर्मणोरेव कर्त्रोरेव चोपमानोपमेयभाव इति
लुप्तोपमेयेयं इति । सवितेति । सुखिते मनसि सूर्यश्चंद्रसदृशः । आल्लदक-
त्वात् । दुःखिते चंद्रः सूर्यसदृशः । दुःखदत्वात् । एवमुत्तरत्र । (विधव-
ति विधुरिवाऽऽचरति । सवितरति सवितेवाऽऽचरति । दिनान्ति दिनानीवाऽऽ-
चरन्ति । यामिनयन्ति यामिन्य इवाऽऽचरन्ति । आर्या छन्दः ।) किप एवेति ।
यद्यपि किप्प्रवृत्तेः कर्तृभूतस्य सादृश्यप्रयोजकवाचारलक्षणेति कथं धर्मलोपः ।
तथापि तन्मात्रबोधकाभावाद्दोषव्यवहारः । परिपन्थीति । शत्रुमनोरथैरपीत्यर्थः ।
साक्षाद्गुरात्रम एवेति किं वक्तव्यमिति भावः । संपरायो युद्धम् । राजाज्यं कुञ्जर

प्रभाः—लोऽपि भावेभावे धातुसंबन्धे च विधानाप्रोपमावाचकत्वमित्युक्तम् । कुञ्जर
इवेत्युपमेति । परसेनापिद्रावच्चादेः सामान्यस्याप्रयोगादुपमितममागबोधेत्यर्थः । परिप-

दुण्डुण्णन्त मरीहसि कण्ठककलिञ्चैः केवइवणाइ ।

मालङ्कुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाचहिसि ॥ १६ ॥ (—)

कुसुमेण संममिति पाठे वाक्यगा ।

(९) क्यचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोदप्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥ १७ ॥ (—)

अत्रात्मा उपमेयः ।

Gloss - As you hover about the clumps of Ketaki that bristle with thorns, you will perish, o bee! Never will you come across anything comparable to the Malati blossom (16) ^{The same will be an instance of} ~~the same~~ with reading कुसुमेण समम् ।

In a Kyach derivative, when the Vādi and the Upameya are dropped

Gloss - आसे । e when they are dropped

With the eyes dilated (दिवस्वर) at the sight of the valour of the foe, he, with his massive arm rendered terrible by a sword, demeans (himself) like the thousand weaponed (कार्तवीर्यं अर्जुन) (17)

Here the Upameya is आत्मन् (self)

प्रदीपः - तद्धिते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि ध्रौती । उपमानाप्रयोग इषादेरप्रयोगात् । तत्र समासगा यथा-दुण्डुण्णन्त इति । कुसुमसरिच्छमित्यत्र 'कुसुमेण सम' इति पाठे इयमेव वाक्यगा । **पयचीति** । आसे निरासे । उदाहरणम्—अरातीति । अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपात् कर्तव्योपमेयस्तथापि न तथात्वेन, किं तु कर्मत्वेन । अन्यथा वयचोऽसंगतत्वापत्ते । तथा चाऽऽत्मान सहस्रायुधीयतीत्यर्थं इत्युपमेय आत्मा

उ० - इवेति । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति (पा. सू. १-४-५६) ससास । दुराधर्षत्वस्य समानधर्मस्य प्रसिद्धत्वात् न न्यूनपदत्वम् । औपम्य समासगम्यम् । अत्र रूपकत्वं तु न । मनोराज्यशतैरित्यादेरनन्ययादित्याहुः । दुण्डुण्णन्त इति । दुदुलापमानो मारिष्यसि कटक्कलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न

प्रभाः - न्यीत्यादि न सामान्यपरमिति भावः । दुण्डुण्णन्त इति । 'अन्वेपयन्मारिष्यसि कण्ठककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि ॥' इति संस्कृतम् । अत्रापि दुर्लभतयोत्कृष्ट कुसुमान्तरमप्रकृतं प्रकृतमालत्युपमानतया विवक्षितमिति होयम् । अत्र यदीति । शक्या लक्षणया वा उपमाना-

(१०) त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविग्रहा ।

स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ १८ ॥ (—)

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम् ।

कूरस्याऽऽचारस्याय.शूलतयाऽध्यवसायात्, अय.शूलेनान्विच्छति

'आय.शूलिकः'—इत्यतिशयोक्तिर्न तु कूराचारोपमेय-तैश्च्यधर्म-
वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा । एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः । पूर्णाभिः सह
पञ्चविंशतिः ।

And with the omission of three, it (1 e Upamā) becomes possible in a compound.

Gloss—Of three, viz of the Vādi, (the common) property and the Upamāna. To illustrate—

The deer eyed one ravishes the mind of the hermit she who has just begun peeping into youth, who has given a corporate form (in the shape of herself) to graceful amours, and whose heart bristles with a swarm of Cupid's arrows (18)

This becomes an (appropriate) instance, provided (यदा) there are assumed to take place a compound and omission, in accordance with the Vārtika सप्तम्युपमान etc.

'आय.शूलिक' which is explained as अय शूलेन अन्विच्छति (one who seeks to gain his point by the steel-spike) is an instance of अतिशयोक्ति, since there in we have the supersession of 'cruel conduct' by the idea of its being the 'steel-spike' It should not, however, be taken as an instance of Upamā with the three constituents dropped, 1 e in which the Upameya कूर आचार, the property तैश्च्य, and the Vādi are omitted

Thus there become possible nineteen varieties of the Elliptical, which, with the six ones of the Full fledged, make twenty five in all

प्रदीपः—लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । इत्यायत् इत्यादौ कर्मोपमेय । तस्य चापुपादाने
पाक्यमेव न पर्यायत् इति विशेषात् क्यत् नैव संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदप्रय

उ०:—प्राप्त्यसि ॥ दुंदुलायमान अन्वेयमाण इत्यर्थ । एकाकारशब्देन प्रार्थ-
नान्वयर्थ इत्यन्ये । कश्चिन् सौभाग्यमाप्तं सूचयती प्रियसन्निधौ भ्रमर प्रत्येयमाह ।

प्रदीपः—सभवति, यथा उपमानोपमेययो, उपमानवाच्यो, उपमानधर्मयोरिति, तथापि तेषूपमाया प्रसङ्ग एव नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् ।

त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव सम्भवतीत्युच्यते । सापि समासमात्रे । अन्यत्र बोधकाभावात् तत्राऽऽध्यैव इवादेर्लोपात्, इत्येकविधैवेत्याह—त्रिलोप इति । यथा—तरुणिमनीति । अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम् । यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहि-रुत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहानुपमानवाचिनि मृगलोचन इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम् ।

केचित्तु "उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा सम्भवति । यथा 'अयमाय शूलिक' इति । अत्राय शूलपदेन क्रूर आचार उपमेय । तीक्ष्णत्वादिक च साधारणो धम । न च तयोरेकमन्युपात्तम् । नापीवादि " इति मन्यन्ते । तत्र युक्तम् । यत क्रूरस्याचारस्याय शूलतयाऽऽध्यवसानादतिशयोक्तिरिय न तूपमा । अन्यथाऽध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः ।

उ०ः—(गाथा छन्दः ।) अत्र प्रकृतत्वान्मालती उपमेया । कुसुमातरस्याप्राप्त्युप-
देशेन त्वदप्राप्यमुक्त्वष्टगुणमस्योपमानमिति प्रतीतेरस्त्युपमितिक्रियानिष्पत्तिरिति बोध्यम् । क्यचीति । विषयसप्तमी । निरास इति । वाद्युपमेययोर्लोपे इत्यर्थः । अरातीति । मदमेऽपि वैरिविक्रम इति नयनविक्रमः । कृपाणेनोदग्रो भीषणो बाहुर्व्यस्य स । सहस्रमायुधानि यस्य तमित्रात्मानमाचरतीति कर्मणि क्यच् । आयुधसहस्रनिर्वाहस्य प्रतिपक्षोत्सारणस्यकेन कृपाणेन निर्वाहाद्वीर-
प्रकर्ष । सहस्रारायुधीयतीति पाठे सहस्रार चक्रमायुधमस्य विष्णोस्तमित्राऽऽचरतीत्यर्थः । विशेषणद्वारेति । सहस्रारायुधीयतीति पाठे इदम् । स सहस्रायुधी-
यतीति पाठे साक्षादुपात्त इति बोध्यम् । अन्यथा क्यच इति । इच्छाक्यच् तु नामम् । अरातीत्यादिविशेषणासामजस्यात् । तथाऽपीत्यत प्रागुपमेयधर्मयोरिति पाठः । उपमानधर्मयोरिति पाठस्त्वयुक्तः । तल्लोपेऽनुपदमेव दृढुष्णत इत्यस्योदाहरणात् । तरुणिमनीति । तरुणिमनि सति मृगनयना मुने मनो नयते ह-
रतीत्यन्वयः । ललिताय विलासाय च वितीर्णो दत्तो विप्रह शरीर यया । स्मर-
शरैर्विशिर्णाङ्कितमान्तर यस्या सा (अपरत्र छन्दः ।) नेदमुदाहरणमिति ।

अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता । अभिने सभास्ये
धर्मं साम्राज्यत
मम्लौ साय विपादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥ १९ ॥ (—)

इहाभिन्ने साधारणे धर्मे,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् । भिन्ने साधारणे
धर्मं साम्राज्यत
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥ २० ॥ (—)

इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा । यथो-
त्तरमुपमेयस्योपमानत्वे (पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे),

Mālopanā that results when with reference to the same object, several Upamānas come to be stated, the common property being the same, as in

Thereupon she withered away through sadness, like the prosperity of the kingdom through unjust rule, like spirited nature through proverty, like the lotus plant through frost. (19),
or different, as in

The lovely woman (lit with lovely hips) is, like moon light, a delight to the eyes, like wine, a source of ravishment ; like sovereignty, she has drawn together, under her sway, all the people. (20),

प्रदीपः—तदेवं धर्मलोपे पद्म । उपमानलोपे द्वी । द्योतकलोपे पद् । धर्मवाच्योर्लोपे द्वी । धर्मोपमानयोर्लोपे द्वी । द्योतकोपमेयलोपे चैक । त्रिलोपे त्वेकः । इत्यूनविंशतिर्लक्षणाभेदाः । पूर्णाभेदाश्च पद् । इत्येव पञ्चविंशतिः ।

उ०—अत्र स्वमात्रबोधकपदाभावात्त्रयाणा लोपसंभवेन चित्यमेतदित्याहुः । अत्रायःशूलेति । अयःशूलपदेन स्वार्थसदृशो लक्ष्यते इति भावः । अतिशयोक्तिरिति । अयःशूलशब्दादयःशूलत्वेन स्वार्थसदृशक्रूरचारलक्षकात्तेनान्विच्छतीति ठक्प्रत्यये उक्तरूपसिद्धेरिति भावः । निर्विषयत्वापत्तेरिति । कमलमनभसीत्यादावपि कमलादिपदैः स्वार्थसदृशमुखादेर्लक्षणादेतद्भेदापत्तेरिति भावः । वस्तुतोऽय पूर्णाल्लसाविभागो वाक्यसमासप्रययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकौशलप्रदर्शनपरत्वाद्न शास्त्रे न द्युत्पाद्यतामर्हति । सा चैयमुपमा वस्त्वलक्ष्यस्वरूपाणा च्यम्पाना वस्त्वन्वयस्पर्शव्यपेक्षोपस्वस्वत्पाङ्गं प्रस्तां भजते ।

प्रमा—वृत्तां द्युपमानल्लसेति नोदाहरणमिदमित्यर्थ । लक्षणाभेदानुपसंहरति—तदेवमिति । चिन्ममीमांसायां त्वन्येऽपि लक्षणाभेदा दर्शिता । तथाहि—“वाचकल्लसा पद्मिनी

अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

मणितिरिच मतिर्मतिरिच चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥२१॥ (—)

मतिरिच मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिच सभा प्रभावचिता ।

तस्य समेव जयथी. शक्या जेतु नृपस्य न परेषाम् ॥ २२ ॥ (—)

(इत्यादिका) रशानोपमा च न लक्षिता । एवविधवेचित्र्यसहस्रसम्भवात् ।
उक्तभेदानतिक्रमाच्च ।

and Raśanopamā which results when, in a regular succession, the Upameya of the preceding Upamā becomes the Upamāna of the following one, (the common property being the same or different, as above,) e g

Of him (the king), towards whose hand, filled with drops of water for making unceasing gifts of gold, surges the queue of supplicants, are like the words the thoughts, like the thoughts the acts, like the acts the fame, extremely stainless (21),

Like the thoughts of that king is his figure pleasing, like the figure is his council swelling with prowess, like his council his triumphal glory cannot be won over by the enemies (22),

have not been defined. For, it is possible to have thousands of such variations, and yet they do not go beyond the varieties specified.

प्रदीपः - नन्वज्येऽप्युपमाभेदाः सम्भवन्ति । तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहुपमानसुबन्धो मालोपमा । सा च द्विधा—साधर्म्यस्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—

उ० : - न चैवमन्यानुपस्कारकसादृश्यनिग्रधने 'सच्छिन्नमूल क्षतजेन रेणुस्तस्यो-
परिष्ठात् पवनात्प्रभूत । अगारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाऽऽवभासे'
इत्यादौ अलङ्कारव्यवहारानापत्ति । आपणे विक्रीयमाणतादशाया ताटकादे-

प्रभाः - इहोक्ता । 'कर्तुर्युपमाने' इति णिना सप्तम्यपि दृश्यते कोकिल इवालपति कोकिला
लपिनीति । तथा 'इवे प्रतिवृत्तौ' इति वन्प्रत्यये 'लुम्भनुष्ये' इति लुपि चैवेत्यर्थं
'सञ्चापुरय' सोऽय य स्वहित नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्भक्ताना सुखमय
संसारोऽप्यपवर्गेति' इत्यत्र धमस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणोपपदाने त्रिपि नवमी ।
तथा उपमानलक्ष्णा वाचनसमासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—'यञ्चोराणामस्य
च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृत । उपनतमेतदङ्गस्मादासीद्द्वित काकतालीयम् ॥' अत्र
काकतालपदयोर्लक्षणया कासागमनतालपतनपर्योरिवार्थं 'समासाच्च तद्विषयात्'
इति ज्ञापकात्काश्च इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदृशाश्चो
राणामस्य च समागम इत्यर्थः । तत्र काकतालमिवेति पुनरिवार्थं तेनैव सूत्रेण च्यप्रत्यये

प्रदीपः—अनयेनेवेति । अत्र म्लानिरेव सर्वापमानसाधर्म्यम् । अन्त्या यथा—ज्यो-
त्स्नेवेति । अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादय साधारणधर्मा भिन्ना । पूर्वपूर्वापमे
यस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनीपमा । सापि द्विधा—साधर्म्यभेदात्तद्भेदात् । तथाया यथा—
अनवरतेति । अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमानु साधारणो धर्मः । अन्त्या यथा—**मतिरि-**
वेति । अत्र मूर्त्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः । त एते भेदा किमिति नोक्ता
इति चेत्, उक्ता एव । उक्तभेदान्तर्भावात् । तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्,

उ० :—नापिकवकाणां धनुस्फारकत्वेऽपि अलकारव्यवहारवदुपपत्ते । कदाऽप्यल-
कारभावमप्राप्य मजूपादिगतकटकादिवत् अलकुर्वाणगतधर्ममात्रसस्पर्शनिबधनत्वाच्च ।
एतेन यत्र सकलवाक्येन प्राधायेन व्यग्योपमा तत्राप्यलकारचनिव्यवहारो व्याख्या-
तः । इय चोपमा यथेवसदृशतुल्यादिशब्दोपादाने वाच्यलकारः । सुहृत्प्रतिपक्षा-
दिशब्दोपादाने लक्ष्या । साधर्म्यस्याभेदादिति । एकशब्दबोध्यत्वेन सर्वोपमा
नगतत्वादित्यर्थः । तद्भेदादिति । प्रयुपमान विश्रातेरित्यर्थः । यथा माला का
चिदेकजातीयैः कुसुमैः काचिद्विजातीयैस्तथेयमपि सजातीयैर्ध्विजातीयैर्वा बहुभि-
रुपमानैर्घटितेति द्विविधा मालोपमेत्यर्थः । अनयेति । मनस्विता पाण्डित्यम् ।
इतरत्पद्यम् । ज्योत्स्नेवेति । पद्य स्पष्टार्थम् । अनवरतेति । निरतरस्वर्णदानाय
जललवभृते तत्सबद्धे करे तरंगिता पूर्वपश्चाद्भावेन श्रेणीभूय मिळिता अर्थि
ततिर्यस्य । भणितिर्येचनम् । (गीतिच्छन्दः ।) मतिरिवेति । चिता व्याप्ता । तस्य
नृपस्य सभेव तस्य जयश्री परेषा जेतु शक्या नेति सबधः । (उद्गीतिच्छन्दः ।)

प्रभा .—तालपतनजन्यकावधसदृशधोरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र च्छप्रत्ययार्थं
द्वितीयोपमायासुपमानभूतस्य तालपतनजन्यकावधस्यानुपादानादुपमानलक्ष्येयम् ।
तथा प्रायमिकोपमावाचकोपमानोभयल्लुप्ता । इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुक्तौ धर्मो
पमानल्लुप्ता । एव वाचकधर्मयो क्विप्समासयोरिव (१) चच्चापुरुष इति कनो लोपे
धर्मानुपादाने च भवतीति द्वानि शकुन्नाभेदाः ।” इति । अत्रेदं बोध्यम्—पूर्णाया साधा-
रणो धर्मः क्वचिदनुगतः । यथा स्वप्नेऽपीत्यत्र न मुच्यतीति । क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावापत्र ।
यथा—‘यान्त्या सुहृर्वलितकधरमानन तदावृत्तान्तशतपत्रनिभ वहन्त्या । दिग्धो
ऽमृतेन च विपेण च पश्मलाक्ष्या गाढ निखात इव मे हृदये क्वाक्ष ॥’ इत्यत्र भिन्नाभ्याः
वलितावृत्तशब्दाभ्यामेकस्य धर्मस्य विम्बप्रतिविम्बभावापत्रक धरावृत्तविशेषणतयोपा-
दानात्तात्पर्यम् । कधरावृत्तयोस्तु सादृश्यादभेदेनाध्यवसानाद्विम्बभावः । विम्बप्रति-
विम्बभावापत्रधर्मः प्रति विशेष्यतया वस्तुप्रतिवस्तुरूपो धर्मः क्वचित् । यथा—‘सा

(११) उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्वयः ।

उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः ।

2 ANANVAYA

When in one and the same sentence, one and the same thing stands both as the *Upamana* and the *Upameya*, there results "Ananvaya."

Gloss—'Ananvaya (want of connection) is so called because it consists in the negation of connection with any other *Upamana* (but itself)

प्रदीपः—एवविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवात्सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात् । उपमानान्तरव्यवच्छेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणैव निवध्येते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तम् 'उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः' इति बहुव्रीहिसमासात् । यद्वा सज्ञा योगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबन्धाभावः । स चार्थादुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थः । एकवाक्यगे इति विपर्यासोपमानव्यावर्तनाय । तत्र हि

उ० :—वैचित्र्यसहस्रेति । विव्रप्रतिविव्रभावादिभेदेन लोकसिद्धकविकल्पितादिभेदेनोपस्कार्यभेदेन निरवयवादिभेदेन अन्योन्योपायत्वरूपपरपरितत्वे उपायत्वस्यानुकूल्यप्रातिकूल्यादिभेदेन तेषां परस्परगुणने इयत्ताया वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । इत्युपमालंकारः । उपमानेति । न विद्यतेऽन्वयः सन्नधोऽर्थ्यादुपमानान्तरेण यत्र सोऽनन्वयः इति अन्वयमलङ्कारनामेदम् । तत्रान्वयमज्ञाबललब्धमर्थमाह उपमानान्तरेति । भेदोपचारेणेति । भेदेऽसत्यपि तद्घटितसा-

प्रभाः—तेन जगृहे साध्वी हठास्ताव्वसरम्पिता । धानरेणातिलोलेन वाताधूतेव वल्लरी ॥' इत्यत्र साध्वसवातयोर्मिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः कम्पिताधूतशब्दाभ्यामेको धर्मो विशेष्यतयोक्तः । एवमन्यत्रापि बिम्बप्रतिबिम्बभावसङ्कीर्णं एव वस्तुप्रतिवस्तुभावो न केवलः । केवलबिम्बप्रतिबिम्बभावेन साधारण्यं यथा—'पाण्ड्योऽय—' इति रथौ । अत्र हि हरिचन्दनवालातपी हारनिर्झरी (बिम्बप्रतिबिम्बभावापयो ?) इत्यत्र श्लेषेण साधारण्यं यथा—'सकलकलपुरमेतज्जातं सप्रति सुधाशुबिम्बमिव' इत्यादी । अत्रिदुपचारेण यथा—'पह्णुजैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्मयेन विक्रमैः पपुर्जना' इत्यत्र विवासस्य पुण्यधर्मस्य नेत्रेषु । समासभेदाश्रयणेन यथा—'तया विष्टदाननचन्द्रकान्त्या प्रपुञ्जन्तुःकुमुदः कुमार्या । प्रमन्नचतःसलिलशिबोऽभूत्सृष्टव्यमानशरदेव लोक ॥' इत्यादावाननरूपचन्द्र इत्युपमेये चार्थादीकरणत् । पूर्वोक्तश्लेषसम्बन्धोऽयं त्वमज्ञ इति भेद इति दिक् । अथोपमायां शब्दबोधप्रकारं कथ्यते—

उदाहरणम्—

न केवल भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।

यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥ २३॥ (—)

(१२) विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

To illustrate—

That beautiful lady of superb charms looks splendid like herself alone—not this much only,—also her amours, the very abodes of Cupid's (विलासायुव) gentle frolics (रास), are (only) like themselves (23)

3 UPAMEYOPAMĀ

When there takes place an exchange of places of them two (i. e. the Upamāna and the Upameya), there results "Upameyopamā."

प्रदीपः—वाक्यद्वये तथाभाव । उदाहरणम् न केवलमिति । अत्र दशाविशेषादिभेदाद्भेदोपचार । विपर्यास इति । तयोश्चमनोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानभावः । अर्था-

उ०:—दृश्योपचारेणेत्यर्थ । अपातत शब्दबोधोपपत्तये उपमानातरव्यवच्छेदबोधाय च आहार्यस्तदुपचार । एतेन देशकालादिभेदाद्भेदोऽत्रेति परास्तम् । तथा सयुपमाया एवाऽऽपत्ते । गगन गगनाकारमित्यादौ तद्युगे तद्देशे वा यथा गगन तथैतद्युगे एतद्देशेऽपीति बोधात् । अनन्वये तु निरुपमानत्वनिमित्तोत्कर्षाय स्वयमेव स्वस-

प्रमाः—तत्र सादृश्य पदार्थान्तरमिति प्राचा मतम् । साधारणधर्मरूपमेव तदिति नव्या नाम् । तत्राद्यमते तावदुच्यते—तत्र चन्द्र इवाहादक मुखमित्यादाविवार्थ सादृश्ये चन्द्रादे-
निरूपितत्वससर्गेणान्वय । सादृश्यस्य च प्रयोजकताससर्गेण आहादकत्वादाँ साधारणधर्म पदार्थैकदेशेऽप्यनुभवबलादन्वय तद्विशिष्टस्य चाभेदेन मुखादावुपमेये ।
तेन चन्द्रनिरूपितसादृश्याप्रयोजकाहादकत्वविशिष्टाभिन्न मुखमिति बोध । इवाद्युक्त-
सादृश्यस्योपमानविशेषणत्वमते तु बोध प्रायुक्त । समानधर्माप्रयोगे तु सादृश्यस्योप-
मेय एवान्वय । निपातार्थतया भेदे नानार्थान्वये बाधकाभावात् । चन्द्रसुन्दरमिति
समासे तु चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजके चन्द्रपदस्य लक्षणा । तस्या भेदेनार्थे पदार्थे
कदेशेऽपि सौन्दर्येऽन्वय । तदनङ्गीकारे तु चन्द्रपदस्यैव तादृशसौन्दर्यवति लक्षणेति
पूर्ववदेवान्वयबोध । चन्द्र इव भाति मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितसादृश्यस्य प्रचार-
ताससर्गेण धात्वर्थे भानेऽन्वयाच्चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति
बोध । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ तृतीयार्थं प्रयोज्यत्व भाने सादृश्य एवान्वेति । तेन
सौन्दर्यप्रयोज्यचन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति धी । गज इव

उ०:—मानधर्मेत्युक्त्या परो नैतत्समानधर्मेति प्रतीयते । बहुव्रीहीति । उपमानांतरसंबंधाभावपद बहुव्रीहिणाऽनन्वयमाहेत्यर्थ । यद्वा संज्ञेति । सज्ञा-भूतस्यापि योगकथनमित्यर्थ । तथा च योगरूढोऽयमिति भाव । उपमानांतरे-णेति । नन्विदमयुक्तम् । वस्याप्युपमानस्याभावेनांतरशब्दप्रयोगासंगतेरत आह उपमेयभिन्नेनेतीति । एकस्येत्युपमाव्यच्छेदाय । एवकार इति । एकरथेवेति भिन्नशब्दबोधत्वव्यच्छेदकैवकार इत्यर्थ । वैचित्र्येति । यद्यप्यस्या घदनमिष वक्त्रमित्यत्रानन्वय एव तथापि स दुष्ट इति वैचित्र्यस्फोरणाद्येत्यर्थ । एकत्वाक्यगे इत्यस्य एकौपम्यबोधकशब्दप्रतिपाद्येत्यर्थ । तत्फलमाह विपर्यासेति । उपमेयो-पमेत्यर्थ । वस्तुतस्तु तत्र द्वितीयसदृशव्यच्छेदफलत्वाभावेन योगलब्धार्थेनैव वारणासम्बन्धेदमस्य व्याख्यम् । किं तु तादृशस्थले एव तस्य फलस्य सभवात् स्वरूपकथनमिति ध्येयम् । न केवलमिति । नितातवाति अतिशयित्वाति । यावतो विलासा आयुधानि यस्य स कर्मरतस्य लास्यनासा चृत्यस्थानानि । (एव-कारो भिन्नक्रमो नितन्विनीशब्देन सम्बन्धते । यावत् 'अपि तु' इत्यर्थे इत्यु-दाहरणचन्द्रिका । उपजातिरुद ।) अत्र साधर्म्यमात्रमिदं । न तु भेदा-शो बाधात् । रूपके चद्राचभेदबुद्धि फल, तल्लुत एव चमत्कार, अत्र तु पर-

प्रभाः—गच्छति, पिक इव रीतीत्यादाविषयसादृश्यस्य धात्वर्थे गमनादावन्वयासम्बन्धा-त्तस्य गमनादिकर्तृत्वान्वय । गजसदृशो गमनानुबूल्लुटितिमानिति बोधा । कुता सादृश्यस्य धात्वर्थेनान्वय इति चेत्, घटो न पश्यतीत्यत्र घटान्विताभाषस्य दर्शने कर्मतासंसर्गणान्वयवारणाय धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गणान्वयबोधि विशेष्यतया विमर्शजन्वोपस्थितेहेतुत्वादिति तार्किका । अन्ये तु गजसदृशो या स गच्छतीत्यत्रैव गज इव गच्छतीत्यत्रापि सादृश्यस्य विधेयत्वेनाप्रतीतेस्तदमुभाबोधोप-पत्त्यर्थं गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येष गज इव गच्छतीत्यादौ बोधा । घटो न पश्यतीत्यादानुषङ्गबोधापत्तिरतु धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्ग-णान्वयबुद्धिं प्रति तन्नन्योपस्थिते प्रतिबन्धकत्वफलपनयैव निरसनीया । घन गज इव समरे क्षरो गच्छतीत्यादौ तु गजादिपदानां गजरुत्कगमनादौ रक्षणम् । तत्सा-दृश्यस्य धात्वर्थगमनादावन्वय । तेन घनकर्मक यद्गजकर्तृक गमनं तत्सदृशसमर-कर्मकगमनाश्रय शूर इति धीरित्याहु । ननु सिंहतुल्यो मातीत्यत्र सिंहमानसदृश-मानस्य बोधो दुर्घटः । तुल्यत्वस्य निपातभिन्ननामाभेदेन धात्वर्थभेदेन साक्षादन्व-यायोगात् । सिंहतुल्यो यो देवदत्त स मातीत्युदेरयमावच्छेदकत्वेन तुल्यत्वबोधे तु

तयो. उपमानोपमेययो. परिवृत्तिः, (अर्थात्) वाक्यद्वये, इतरोपमानन्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा इति) उपमेयोपमा ।

Gloss —Of them two i. e. of the Upameya and the Upamāna Exchange of places—of course—in two sentences, designed for excluding any other Upamāna (but itself) Upameyopama is so called because it consists of an Upamā with the Upameya (as an Upamāna)

उ०:—स्मिन् स्वसाधर्म्याभात्कृत । न तु स्वाभेदबुद्धिकृत तस्या सिद्धत्वादिति ततो भेदः । एतदग्रेऽत्र दशाविशेषादिभेदात् भेदोपचार इति क्वचित् पठ्यते सोऽपपाठः । तथा सत्युपमाया एवाऽऽपत्ते । देशकालभेदेनाप्ययमेव तत्तुल्य इति प्रतीतेस्तत्राप्यनन्वय एवेत्याशय इत्यन्ये । ननु 'भुवनत्रितयेऽपि मानवै परिपूर्णं विबुधैश्च दानवै । न भविष्यति नास्ति नाभवन्पृथु यस्ते भजते तुला पदम्' ॥ इत्यादौ सर्वथैरोपमाननिषेधामकोऽसमालंकार प्राचीनैरुक्तः । उपमानलुप्तोपमाऽतिव्याप्तिवारणाय सर्वथैवेति । एव च तदध्वनिनैव चमत्कारोपपत्तौ अनन्वयस्य पृथगलंकारत्व किमर्थम् । यदि तु त्वनुकूलतया कुतश्चिदग्नात् भूषणापसारण यथा चमत्काराय, तथा प्रकृते उपमालंकाराभाववर्णनमेव चमत्काराय न तु तत्रासमनामा पृथगलंकार इत्युच्यते । तर्हि तदध्वनिनैवोपपत्तिरिति चेन्न । पर्यायोक्तसादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशंसादौ ध्वन्यमानार्थसत्त्वेऽपि वाच्यार्थकृतचमत्कारमादायालंकारत्ववदुपपत्ते । अन्यथा दीपकादात्रपि उपमाभिव्यक्तयैव चमत्कारोपपत्तौ तेषामपि पृथगलंकारत्व न स्यादित्याहुः । केचित्तु सर्वेभ्य उल्कृष्टगुणस्त्वमिति प्रतीतेर्व्यतिरेकालंकारध्वनिरेवात्रेति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । इत्यनन्वयः । विपर्यास इति । तयो कव्यनिबद्धोप-

प्रमा. —तस्य विधेयत्व विवक्षितं न सिध्येत् । न च तुल्यपदेन तुल्यत्वप्रकारक लक्ष्यते तत्राभेदेन भानेऽन्वेतीति वाच्यम् । तथा सति क्रियाविशेषणत्वेन नपुंसकत्वापत्तेरिति चेत्, अत्राहुः—'क्रियाव्ययविशेषणाना ङीबतेऽप्यते' इत्यनुशासन सिद्ध्यानुवादकत्वात्स्तोक पचतीत्यादिमात्रपर न सार्वत्रिकमिति न दोष इति । धातोरेव लक्षणया सर्वार्थबोधकत्वमन्यस्य तात्पर्यप्राहकत्वमित्यपि केचित् । चन्द्रवत्सुन्दरमिति 'तेन तुल्य-' इत्यादिविहितवते सादृश्यवदर्थकत्वेऽपि सादृश्ये लक्षणा । तस्य सुन्दरपदार्थकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादिवादिप्रयोगस्थल इव बोधः । लक्षणया सादृश्यबोधनात्परमार्थित्वम् । एव चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितत्वस्यैकदेशे सादृश्येऽन्वयाच्चन्द्र

उदाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेय तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति वत यस्य ॥ २४ ॥ (—)

To illustrate—

Whose ^{thoughts} wealth ever shines bright like his ^{wealth} thoughts, and whose thoughts (shine) like his ^{thoughts} wealth, whose glory ever shines bright like his figure and whose figure like his glory, whose courage ever shines bright like his realm, whose realm like his courage. How gratifying indeed (क) ! (24)

प्रदीपः—द्वाम्यद्वये । एकवाक्ये तथाऽसंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिव्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात् । उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः । उदाहरणम्—कमलेवेति ।

उ०:—मानोपमेययोरित्यर्थः । विपर्यास इति । स च वाक्यद्वये एव संभवति । तत्र वाक्यद्वयं शाब्दमार्थं वा । तेन 'रामरावणौ मिथस्तुल्यौ' इत्यादौ नाभ्यासिः । तत्रापि रामो रावणतुल्यो रावणो रामतुल्य इति वाक्यार्थभेदप्रतीतिः । यौगि-

प्रमाः—निरूपितसादृश्यवदभिन्नमिति बोधः । चन्द्रवत्सौन्दर्यमस्येतीवार्थं 'तत्र तस्येव' इति विहितवर्तेः प्रयोगे तु चन्द्रपदस्य तत्सौन्दर्यं लक्षणया चन्द्रसौन्दर्यनिरूपितसादृश्यवन्मुखसंबन्धि सौन्दर्यमिति सौन्दर्यबोधोः सादृश्यबोधोत्तरं तयोरभेदाव्यवसायादेकधर्ममूला पश्चान्मुखचन्द्रयोरपि सादृश्यधीरित्याहुः । अरविन्देन तुल्यं मुखमित्यत्र निरूपितत्वं तृतीयार्थं. पदार्थैकदेशसादृश्यान्वयी । अत्रैव सौन्दर्यणेत्युक्तौ प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थस्तत्रैवान्वेति । मुखमरविन्दं च सममित्यत्र प्रथमं शब्दादुभयं सदृशमिति बोधे पश्चान्मानसी वैयञ्जनिकी वा परस्परनिरूपितसादृश्यप्रतीतिः । प्रसिद्धनिरूपितसादृश्यस्य वा 'पाण्ड्वोऽयमंस—' इत्यादिविम्बप्रतिविम्बभावस्थले तु हारहरिचन्दनविशिष्टौ राजा बालातपनिर्जरविशिष्टपर्वतसदृश इति बोधोत्तरं सादृश्यप्रयोजकधर्मिकाद्भूत्यां बालातपाद्युपमानोपमेयधर्माणां सादृश्यमूलभेदाप्यवसानेन साधारणधर्मत्वसिद्धिः । हारहरिचन्दनाभ्यामुक्तरूपादिरिव राजेरयुक्तौ प्रयोजकत्वतृतीयार्थसादृश्यान्वयी । उक्तरीत्या सादृश्यस्य तत्प्रयोज्यत्वादिति दिक् । सादृश्यस्य समानधर्मरूपत्वे तु चन्द्र इव सुन्दरं मुरमित्यादौ चन्द्रवृत्तिसमानधर्माभिन्नसौन्दर्यवदभिन्नमुखमिति धीः । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रपदस्य तद्वृत्तिसमानधर्मवन्मुखमिति धीः । एवं तुल्यादिपदोपादानेऽयुक्तम् । एवं क्यजादावध्युपमानपदानां तत्सादृश्ये लक्षणा । तस्य च प्रयोजकतया अभेदेन वा क्यजादयथाचारविशेषत्वं स चोपमेये भाप्रयतयान्वेतीत्यल्म् । इत्युपमालकारः ॥ १ ॥ ननु 'चितुर्नियोगाद्नवासमेव

(१३) संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेन उपमानेन ।

4 UTPREKSA

Further, what consists in *faucy*ing the matter under description to be the same as its equal is "Utprekṣā "

Gloss —Its equal : e. the Upamāna

प्रदीपः — सम्भावनमिति । समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेष । तेन प्रकृतस्य सभविनो-
ऽर्थस्य समेनासभविना सहैकरूपतया यत्संभावन तदुत्प्रेक्षालकार इत्यर्थ । सा चेय हेत्वादि-
संभावनाभेदाद्बहुप्रकारा । तत्र हेतुत्प्रेक्षा यथा—

उ०: — कीति । उपमेयेनोपमा यत्रेति यौगिकीत्यर्थ । एकस्य साधारणधर्मत्वे
इयमिति बोध्यम् । तदाह । विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थ इति ।
एकेन हि धर्मेण तत्साम्ये एकत्र वर्णिते तेन धर्मेणापरस्य साम्यमर्थप्राप्त पुन शब्दे-
नोच्यमान तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकमिति भाव । अत एवात्रोपमा न । साधारण-
धर्ममवधकृतचमत्काराभावात् । कमलेवेति । (कमला लक्ष्मी । विभा कान्ति ।
धृति धैर्यम् । वत हर्षे । गीतिश्छन्द) अत्रातिस्पृहणीयत्रप्रचितत्वविरतृत्-

प्रमाः — निस्तीर्य राम प्रतिपन्नराज्य । धर्मार्थकामेषु समा प्रवेदे यथा तथैवावरजेषु
श्रुतिम् ॥ ' इत्यत्रैकरूपैव रामस्योपमानत्वमुपमेयत्वमेव चास्यगनमस्तीत्यतिव्याप्ति । श्रुतिसाम्य-
मानस्यैव प्रतिपाद्यतया सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतीतेरिष्टापत्त्यसंभवात् । अत आह—
उपमानान्तरेति । एव च तत्रैतत्सलाभावाप्रातिव्याप्तिरिति भाव । उक्तार्थस्य
प्रमासास्त्व दर्शयति—तदेतदिति । कथमनेनोक्तार्थलाभस्तत्राह—यद्युपमी-
हति । उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्रार्थाद्रम्यते इत्यर्थात्क्षाम इति भाव । एवं
तु सति एकवाक्यगत इत्यस्य वैयर्थ्यम् । उपमेयोपमादेश्च विशेषणेनैव व्यापृत्तेरत
आह—यद्येति । एव च नैनश्चणान्तर्गत किं तु संज्ञाप्रश्रुतिनिमित्तकधनमिति नो
क्तदोष इति भाव । कथं तर्हि 'पिनुर्नियोगात्-' इत्यादावनिव्याप्तिवारणमिति चेत्,
तत्र श्रुत्योरेव साम्यविवक्षणात् तु रामेणैव रामस्यैवाशयान् । यत्र तु 'लोहितपीनि
कुमुमराश्रुतमाभाति भूयत शिरारम् । दक्षज्वलनज्वालं कदाचिदाशीर्णमिव स-
म्ये ॥ ' इत्यादीं हारादेश्चैकरूपेणोपमेयत्व विभक्त्यतिविभक्त्याकारप्रभवेण
'पाण्ड्योऽय-' इत्यादिवदापुनविद्धम् । तत्रवस्थामेदमवेश्य तात्पर्यविययसाम्योपेना-
निव्याप्ति । एकरूपेणैवकारेण देशकालादिभेदत तापर्यम् । विषयव्यवच्छेदस्य
प्रवसात्स्य च लक्षणे प्रवेशात् । तदाह—एवकार इति । वैविध्यमितरा

उ०:—त्वानि त्रिषु साधारणधर्मा । इत्युपमेयोपमा । वाच्यसाधर्म्यालंकार
 निरूप्य व्यग्यसाधर्म्येषु निरूपणीयेषु प्रथम प्राधान्यात् उत्रेक्षामाह—संभावन-
 मिति । उक्तकोटिक सदिह । अथ वाच्यसाधर्म्यालंकारनिरूपणोत्तरम् । उत्रेक्षा
 निरूप्यत इति शेष । समेन । प्रकृतमात्मन सम करोतीति सममुपमानम् । उक्त्या
 प्रकृतस्योपमानस्येक्षा ज्ञान उत्रेक्षा । एव चोक्त्योपमानकोटिकप्रकृतविषयकन्मा-
 वनमुत्रेक्षेत्यर्थ । समेनासंभविनेति । अलोऽसिद्धेन कविकल्पितेनेत्यर्थ ।
 तदुक्त चक्रवर्तिना । ‘यदाऽयमुपमानाशो लोकेत सिद्धिमृच्छति । तदोपमैव
 येनेवशब्द साधर्म्यवाचक ॥ यदा पुनरय लोकादसिद्ध कविकल्पित ।
 तदोत्रेक्षैव येनेवशब्द सभावनापर ॥’ इति । इद चेनशब्दसमभिव्याहारे एव ।
 अन्यत्र ‘सभविनाऽपि । तेन मुख चद्र मन्ये इत्यादे सग्रह । चद्र इम मुखमि-
 त्यादौ तु उपमैव । एकरूपतयेति । ताढाल्येनेत्यर्थ । एव चासदृशयो
 संभावन नोत्रेक्षालंकार । सादृश्यातिरिक्तमूलकस्मरणादिवत् । किं तु वस्तु-
 मात्रम् । तेन ‘वदनकमलेन बाले स्मितसुपमालेशमात्रहसि यदा । जगदिह
 तदैव जाने दशार्धवाणेन विजितमिति ॥’ इत्यादौ नोत्रेक्षा । अत्र स्मितस्य स

प्रमाः—लकाराद्विशेषो निरपेक्षतारूप इत्यर्थ । विपर्यासेति । उपमेयोपमेत्यर्थ ।
 तत्र विपर्यासोपमायाम् । तथाभाव उपमानोपमेयभाव । एकस्यैव कथमुप-
 मानोपमेयभाव इत्यत आह—अत्रेति । एव सति ‘लोहितपीतै -’
 इत्यादित कोऽत्र विशेष इति चेत्, अथ विशेष—यतत्रावस्थाभेदोपादानेन
 साम्यबोधने तात्पर्यं न तत्र । किं तु स्तुतिपरार्थवादवाक्यार्थवदतात्पर्यविषयीभूत
 साम्यमनौपम्यपरमिति । तयोरिति । अनेन च ‘भणितिरिव मति -’
 इत्यादिरशनोपमाव्यावृत्ति । तत्रोपमेयाया मतेरेवोपमानतारूपविपर्यासेऽपि
 भणितेऽपमानभूताया उपमेयत्वरूपतद्भावान् । असंभवादिति । न च
 मुखमरविन्द च परस्परेण सममित्यादावेकवाक्येऽप्युपमेयोपमास्त्येवेति कथमसंभव
 इति शङ्कम् । तत्राप्यरविन्देन मुख समं मुखेन चारविन्दमित्यधतो वाक्यभेदस
 त्वादित्याशयात् । मन्वेवं सति मुखमिव चन्द्र इत्यत्रोपमेयोपमाया अभावात्कथ-
 मलंकार स्यादत आह—मुखमिवेति । ननु ‘रजोभि स्पन्दनोद्भूतै’ इति
 रघुचतुर्थसर्गे, ‘सविता विधत्ति विधुरपि सवितरणि-’ इत्यादावतिव्याप्ति ।
 तृतीयतदृशव्यवच्छेदाप्रतीत्या तत्रोपमेयोपमात्वानतीकारान् । अत आह—
 विपर्यासश्चायमिति । व्यवच्छेदार्थ इत्यनन्तरं लक्षणे निवक्षित इति शेष ।

उ०:— भावनोत्थापकत्वेऽपि जगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावात् ।
 सभावना च रमणीयधर्मनिमित्तिः प्राह्या । तेन 'नूनं स्थाणुनाऽनेन भाव्यम्'
 इत्यादौ निश्चलत्वादिसाधारणधर्मनिमित्तकसभाजनाया नातिव्याप्तिः । रूपकवि-
 चावतिव्याप्तिवारणाय सभावनमिति । प्रकृतस्येत्यस्य च प्रकृततावच्छेदकरूप-
 पेण ज्ञातस्येत्यर्थः । तेन यत्राऽऽहार्यसभावना तत्रैवोपेक्षा । तेन 'राम स्नि-
 ग्धतरस्याम विलोक्य वनमडले । प्रायो धाराधरोऽयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिन ॥'
 इत्यत्रानाहार्यसभावनाया नातिव्याप्तिः । अत्र तेषां नृत्यप्रकृत्या सभावनाया
 अनाहार्यत्वम् । आहार्यत्वेऽपि तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मत्रद्विशेष्यकत्वस्यो-
 क्तकोटिकत्वस्य सभाजत् । इयं नूनं मन्ये जानेऽऽमि ऊहे तर्क्यामि शक्ते
 उत्रेक्षे इत्यादिभिः प्रतिपादकैः सहिता यत्रोपेक्षासामग्री तत्र वाच्या सा ।
 यत्र प्रतिपादकशब्दरहितं तत्सामग्रीमात्रं तत्र व्यग्या । यथा वक्ष्यमाणेष्वेव-
 वादिपदाऽदाने । यत्र तत्सामग्रीरहितं प्रतिपादकमात्रं तत्र सभाजनामात्रमेव
 नोपेक्षेति बोध्यम् । हेत्वादीति । आदिना फलस्वरूपे । बहुप्रकारेति ।
 जातिगुणक्रियाद्रव्याणां अभावस्य च सभावितत्वेन स्वरूपोपेक्षा पचधा । एव
 हेतुफलयोरपि जात्यादिरूपत्वेन तयोरपि प्रत्येकं पचविधत्वम् । एवमुपे-
 क्षानिमित्तस्य धर्मस्योपादानानुपादानाभ्यां बहुभेदेत्यर्थः । परं तु ईदृग्वैचित्र्यस-

प्रभा:— तथा चोपमानान्तरव्यवच्छेदफलकं उपमानोपमेययोर्विपर्यास इति लक्षणं
 सुस्थमिति भावः । इत्यनन्वयः ॥ २ ॥ उपमेयोपमा च ॥ ३ ॥ उपेक्षालक्षणार्थं
 दर्शयति—तेनेति । यथोक्तोपपूरणेनेत्यर्थः । 'हृतसारमिव—' इत्यत्र नैपथीयद्विती-
 यसर्गं सभावनाविषयस्य चन्द्रस्याप्रकृतत्वादाह—सभाजिन इति । स्वतः सिद्धस्य
 विषयस्येत्यर्थः । समेनेत्यस्योपमानेनेत्यर्थः उक्तव्याप्तितादवस्थमतस्तदर्थमाह—
 असभाजिनिति । असभावितेनार्थेनेत्यर्थः । आरोप्येणेति वक्ष्ये सभावनाया
 आहार्यत्वविपर्याससंभवेनेत्युक्तम् । तदर्थं धासंभवेनेन ज्ञातत्वम् । तेन 'विरक्त-
 सञ्चा—' इति रघुचतुदशसर्गपर्यं (इत्यत्र) नातिव्याप्तिः । एकरूपतया अभेदेन ।
 सभावनामुक्तोपमानकोटिसद्वेदविषयीकरणम् । तेन सदेहे नातिव्याप्तिः । एतच्च
 सादृश्यहेतुत्वेन विशेषणीयम् । तेन 'वदनकमलेन माले स्मितगुणमालेशमावहति ।
 जगदिह तर्द्वं जाने दशाधवाणेन विजितमिति ॥' इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति संज्ञेयः ।
 हेत्वादीति । आदिना फलस्वरूपयोः परिग्रहः । हेतुफलभेद स्वरूपशब्दार्थः ।

उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया चक्रकान्त्येति हर्षा-

ह्यन्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥ २५ ॥ (—)

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नमः ।

असत्पुरुषसेवेय द्विष्टिर्विफलतां गता ॥ २६ ॥ (मृच्छकटिक-१-३४.)

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ।

To illustrate:—

O lady of graceful form! I fancy that the Beauty-of-the-lotus is clinging to your feet, in exultation, possibly with the idea (इति): "By this lady, with eyes like lotus-petals, has been stubbornly quelled, with the charm of her face, the vanity of beauty on the part of the moon, my born enemy, who cannot brook my bloom at night." (25)

The darkness, as if, anoints the limbs, the sky showers, as it were, collyrium; like service tendered to an evil person, the sight has become unavailing. (26)

In instances like these, permeation etc. comes to be fancied as anointing etc.

प्रदीपः—उन्मेषमिति । अत्र पद्मलक्ष्म्या. कामिनीचरणयोः स्वभावलभत्व यथोक्तहर्ष-
हेतुरुल्लसत्त्वतादात्म्येन संभावितम् । स्वहससंभावनं यथा—लिम्पतीवेति । अत्र गम्यमानं
तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्षेयम् । अत एव
'तमसो लेपनकृतत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यम्' इत्यल्लकारसर्वस्वकारमतमपास्तम् । विवक्षितविवे-

उ०:—हसं न चमत्कारातिशयायेति न ग्रंथकृतोक्तम् । उन्मेषमिति । (नाय-
कस्य नायिका प्रति चाट्टुक्तिरियम् ।) विवासमित्यर्थः । (यः इन्दुः । मम पद्मस्य)
जातिवैरी सहजशत्रुः । तस्य इन्दोः । मन्दाक्रान्ता छन्दः) स्वभावलग्न-

प्रभाः—ननु 'उन्मेष-' इत्यादौ हर्षस्य हेतुत्वेन व्यग्ने संभावनं, न त्वभेदेनेति कथ-
मुच्चलक्षणसमन्वयस्तत्राह—अत्रेति । अत्र लभत्वस्य तादात्म्येन संभावनोक्तिः फलतः
पर्यवसानाभिप्राया । तस्य पदार्थकदेशत्वात् । किं तु स्वभावत्प्रायां हर्षहेतुल-
भाया अभेदेन संभावनं बोध्यम् । हेतुत्प्रेक्षाव्यपदेशोऽपि पर्यवसानत एव । इत्या

(१४) ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

5 SASANDEHA

As for 'Sasandeha, it is doubt, with the difference (from the Upamāna) specified, or unspecified

प्रदीपः— केन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षणात् । एव फलाद्युत्प्रेक्षायृहनीया । ससन्देह इति । भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविप्रतिभानिर्मित एवालकारो न तु स्वारसिक स्याणु-पुष्ट्यादिविपयोऽपि । वैचित्र्याभावात् । अत्र संशयः ससंदेह इति लक्षणम् । भेदोक्तौ

उ०— त्वम् । तत्त्वेनाप्यवसित स्वाभाविक शोभासवध इत्यर्थः । संभावित-मिति । अतिमनोहरत्वेन निमित्तेनेति भावः । अत्र लग्नापदेन लक्षणया पृथगुपस्थिते स्वाभाविकशोभासवधे यथोक्तहर्षहेतुकपद्मलक्ष्मीलम्बतादात्म्यसभाजना । तात्पर्यानुपपत्त्यै च लक्षणा । लक्ष्यगतातिशयप्रतीतिश्च प्रयोजनम् । एतावतैवोत्प्रेक्षया साध्यसंज्ञानत्वव्यवहार प्राचामिति बोध्यम् । न च हेतुफलयोरपि स्वरूपतया स्वरूपोपेक्षैत्र सर्वत्र वक्तुमुचितेति वाच्यम् । हेतुत्वफलत्वाभ्या निर्दिष्टेतरस्य स्वरूपशब्दार्थत्वात् । किञ्चिद्वैचित्र्यस्यानुभवासिद्धत्वात् । लिंप-तीवेति । (मृच्छकटिके प्रथमाङ्के गाढान्धकारवर्णनमेतत् ।) भ्रमातिशयकारकत्वसकलपस्तुमलिनीकरणत्वादि निमित्तम् । अत्रापि व्यापनाद्युपस्थिति प्राग्व-देव । व्यापनादीति । आदिपदेन कविकल्पित नभकर्तृः सज्जनकर्मज्ञाध-प्रसरण गृह्यते । तमकर्तृकागर्भकव्यापन तु स्वतः समव्येवेति बोध्यम् । अत्रोत्प्रेक्षैत्र । तिङन्तसमभिन्वाहनेत्रशब्दस्य सभाजनानोधकत्वात् । स्पष्ट चेद सन्सूत्रे भाष्ये । अपास्तमिति । क्रियोपसर्जनस्य कर्तुरन्यत्रान्वयायोगात् ।

प्रभाः— जुहोतीत्यस्य दधिविधित्वव्यपदेशवदित्युक्तम् । एवम् 'चोदस्य यद्गीतिपलायि तस्य भाल्त्वच कष्टकिनो धनान्ता । अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यापाटयन्प्रमुनिवा-क्षरापि ॥' इति फलोत्प्रेक्षायामपि स्वाभाविके कष्टकर्तृकव्यापाटने ललाटाक्षर-दर्शनफलरूपाटनतादात्म्यसंभावनमिति लक्षणसमन्वये प्रष्टव्य इति दिद् । ननु 'लिम्पतीव-' इत्यत्र तमोव्यापनस्यानुपादानान्कथं तत्र तादात्म्येन लेपनसंभावनेत्यत आह—अत्रेति । गम्यमानं व्यञ्जनया प्रनीयमानम् । उत्प्रेक्षायाश्चाप्यवसानगर्भ-त्वाद्विषयस्यानुपादानेऽपि न दोष इत्यस्याह—अत एवेति । प्रागशम्यादायेत्यर्थः ।

उ०:—तदुक्तं दडिना । ‘कर्ता यद्युपमानं स्यात् न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे । स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमयद्वेषेक्षितुम् ॥’ इति । देवदत्त इव यज्ञदत्त पचतीत्यादौ पदांतरोपस्थाप्यकर्तृविशेषणस्य तूपमेयव भक्त्येवेति बोध्यम् । प्रथमातविशेष्यकत्वोपवादिमतेऽप्याह—**विवक्षितेति** । तन्मतेऽपि प्राप्ताप्रातविवेकेन क्रियास्वरूपोपप्रेक्षा इति व्यवहार इति भावः । उत्तरार्धे तु उपमेय । उपप्रेक्षासाधकभावात् । एव च नामसमभिव्याहृतेऽशब्देन तत्रैवोपप्रेक्षा यत्र संभारनोपयुक्तविशेषणदानम् । यथा ‘वालेंदुःप्रकृताप्यविकाशभावात् वभु पलाशान्यतिलोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागताना नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥’ इत्यादौ । यत्र क्वचित् स्थितैरपि नखक्षतैर्वक्रत्वलौहिद्यादिनोपमाया यत्कुशक्यतया वसतनायवसगतवनस्थलीसवधिल्वरूपविशेषणकरूपनमुपप्रेक्षागमकम् । उपमाया तस्यानुपयोगात् । इत्युत्प्रेक्षा । ससंदेह इति । अत्र ‘प्रकृतस्य समेन यत्’ इत्यनुवर्तते । प्रकृतस्य समेन सादृश्यज्ञानप्रयोज्यो यः सशयसशयज्ञानं सः ससंदेहनामाऽलङ्कार इत्यर्थः । सदेहेन सह विपयतया तद्विशिष्ट इति ससंदेहः । अत एव ‘इतो गता सा क्व गता न जाने गेह गता मे हृदय गता वा’ इत्यत्र न ससंदेहालङ्कारः । सादृश्यमूलकत्वाभावात् । अस्य प्रेममात्रोत्कर्षकत्वेऽपि वर्णनीयोत्कर्षकत्वाभावाच्च । असद्विषयेऽपि कस्यचित् प्रेममभवात् । सशयश्च समकोटिको ग्राह्य इत्युत्प्रेक्षाभ्युदासः । स्याणुर्वा पुंस्यो वेति सशयप्रारणायाह—**संशयस्त्विति** । सादृश्यमूलकत्वाभावे तु

प्रमाः—युक्तिमप्याह—**प्रिप्रक्षितेति** । तथा च विवक्षितस्यैव साक्षादुत्प्रेक्षासमवेन तत्कर्तृकत्वानुधावनं न युक्तमिति भावः । नव्यास्तु ‘अस्या मुनीनामपि मोहमूढे भृगुर्महान्यात्कुचशैलशीली । नानारदाह्लादिमुग्र धितोऽख्यासो महाभारतसर्गयोग्य ॥’ इति नैदकीयपद्ये मोहनरूपधर्मस्याधारतासंबन्धेन मुनिषु प्रेक्षादर्शनान्भेदनेवोत्प्रेक्षेति नियमो न युक्तः । न च मुनिगतधर्मविशेषे मोहस्याभेदेनोत्प्रेक्षितमल्पना युक्ता । अनुभवविरोधात् लक्षणानुपमानुरोधेनानुभववाधयोगात् । एव च ऽस्मितीवेत्यत्रापि तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षैव युक्ता । आप्यातार्थकर्तृत्वस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यञ्च यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । किं च निगीर्णं व्यापने लेपनोत्प्रेक्षाङ्गाङ्गारे तस्या विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य पृथक्पदानुगतत्वात् । इवशब्दान्वितस्योत्प्रेक्षाया उत्सर्गसिद्धत्वाच्च । तस्मात्स्वरूपोपप्रेक्षा द्विविधा धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः

कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ २७ ॥ (—)

Gloss — With the difference specified as in the instance —

May this possibly be the sun? But then it is possessed of seven horses. Is it fire? But surely it does not spread in *all* directions. Is this the god of death in person? But buffalo is his mount. Doubts like these do the hostile warriors entertain, for a long while, as they happen to look at you in the battle. (27)

प्रदीपः— तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा—अयमिति । अत्र मार्तण्ड-
त्वादीनां सदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधर्म्याणि तदाश्रयेयूक्तानि । न चायं व्यतिरेकालंकारः ।
तस्य सदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशीचित्यात् । ननु भट्टोद्धटेन भेदोक्तौ निधयगर्भं एवायं
स्वीकृतो न तु निधयान्तोऽपि । तत्किमस्यापि स एव पन्था । नेत्युच्यते । कुत एतत् ।
भेदोक्ताविति विभजनात् । निधयान्तस्यापि तत्सभवात् । वैचित्र्यानुभवाच्च । यथा—

उ०ः— संशयमात्रमेव नालंकार इति बोध्यम् । अयमिति । (राजान प्रति कस्य-
चिदुक्तिः ।) इतः युक्तः । विकल्पान् संशयान् । आजौ युद्धे । (चिरम्
इत्यस्य समालोक्येत्यत्र विदधतीत्यत्र वान्वयः । शिखरिणी छन्दः ।) अयं
किं मार्तण्डस्तदन्यो वेति संशयाकारः । अत्र प्रतापेन दुर्निरीक्ष्यत्वसाम्यान्मार्त-
ण्डत्वमदेह । दुराधर्षत्वसाम्यात् कृशानुत्वमदेहः । क्षणेन समस्तसंहर्तृत्वसा-
म्यात्कृतातत्वमदेहः । उक्तानीति । मार्तण्डादिवैधर्म्येण मार्तण्डत्वाद्यभावनि-
धयेऽपि कृशानुत्वादिसंशयादस्य निधयगर्भता । वैधर्म्योक्तिस्तु सति मार्तण्ड-

प्रभाः— चेत्याहुः । अथोत्प्रेक्षायामन्वयबोधप्रकारोऽभिधीयते—त(य ?)प्रोत्प्रेक्षया
पद्यमर्थो हेतुः । तत्र प्रकृत्यर्थहृषादिरभेदेनान्वयः । हेतोश्च प्रयोज्यतासत्तरेण लगने
तस्य चाभेदं न स्वाभाविके लगने सभावानं प्राचां मते । तेन हर्षहेतुत्वरूपतादात्म्य-
सभावनाविषयः पादयोः पद्यशोभालग्नमिति बोधः । नन्वन्ये तु हेतोरेव प्रयो-
ज्यतासत्तरेणोत्प्रेक्षणाद्धर्षहेतुप्रयोज्यमिव लक्ष्मीलग्नमिति बोधः । एव द्रष्टुमिवाक्षरा-
णीति फलोत्प्रेक्षायामभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयस्य तुमुनर्पफल्स्य साधनत्वसंगर्गेण
पाटनेऽन्वयात्तस्य च स्वाभाविके तादात्म्येन सभावनाश्लाघाशरदर्शनाभिप्रायलक्ष-
पाटनाभिप्रायैव तत्पाटनमिति बोधः । नन्वन्ये तु फल्स्यैव साधनत्वं समर्गेणोत्प्रेक्षणा-

भेदोक्तौचित्येन न केवलमयं निश्चयगर्भं, यावन्निश्चयान्तोऽपि संदेहः
स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क्व कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाश्चि निश्चितं परतः ॥२८॥ (—)

Owing to (the words) "with the difference specified," this (figure) comes to be accepted not only in that variety of doubt pregnant with determination but also in the other, which culminates in determination As for instance—

Is it the moon? Where is the spot? Is this a lotus? Where has the water vanished? By the elegant, amorous words, has it been, in the sequel, ascertained, O deer-eyed one! that it is the face! (28)

प्रश्नीयः— इन्दुरिति । तत्किं भद्रोद्भटेनायमुपेक्षित । प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृशै-

उ०:— त्वमशये वृशानुत्वमंशयायोगात् तन्मशयनिवृत्तये वृता । निश्चयगर्भधोप-
माननिष्ठवैधर्म्योक्तौ । आदायते च सशय मध्ये निश्चय स निश्चयगर्भ इति तदृश-
णात् । निश्चयांतोऽपीति । उपमेयनिष्ठवैधर्म्योक्तयेति भाव । यथेदुः किमित्या-
दौ ललितवचनैर्मुखवनिश्चयेऽप्रे केनापि रूपेण सशयाभावात् । अस्यालकार-
त्वरीजमाह । वैचित्र्येति । इन्दुरिति । नायिकां प्रति वक्ष्यचिदुक्तिः । हे
हरिणाश्चि एतत् (मुखम्) इन्दु किम् । तर्हि कलङ्क क्व । सरसिज किम् । तर्हि
अम्बु कुत्र गतम् । इति प्रथम सन्दिग्धम् । परत पश्चात् ललितसविलासवचनै-
र्मुखमिति निश्चितम् । (गीतिरुन्द ।) प्रतीयमानवदिति । आपानत. मंशये
व्ययनिश्चयवृत्तौ ह्यत्र चमत्कार । निश्चयस्य वाच्ये तु न स इति भाव ।
अत्र निश्चयगर्भतया मन्त्रीणो निश्चयान्त । शुद्धस्तु 'चपला जलदाच्युता लता
या तरसुरयादिति सशयं निभन्न । गुणनिश्चयसिर्तं कर्मिर्नानी निरणैरीदय ता वियो-

प्रभाः— मिति दर्शनकल्पमिव पाठनमिति बोध । एवमन्यत्राप्युच्यते । इत्युग्रशायार
॥४॥ अत्रेति तस्यदेह इति लक्ष्यनिर्देशः । संशय इति लक्षणम् । अत्र च प्रकृतस्य
समनेयनुरतंते । तथा च प्रकृतविषयमनोदिह सशय समदेहान्योऽकार
इत्यर्थः । समनेयनेन गारस्यप्रयोग्यत्वलाभात् 'अमुष्य पीररय जयाय गाहसी
तदा गतु उवां तिसिरी गनाधयत् । निश्चयवान्नाय यगाति संशये स्मरत्रिलो-
कादित्रयात्रायापि ॥' इत्यर्थः नपीत्यादि । एपाठुवां पुष्पो चैव' इत्यस्य

किंतु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टो-
द्भटेन । तदनुक्तौ यथा—

अस्या. सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरस. स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजड. कथं नु विषयज्यावृत्तधीतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्ननोद्धरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ २९ ॥

(विक्रमोर्वशीयम् १ १०)

Bhaṭṭa Udbhaṭa, however, ignores this variety, since, herein the determination is not left to suggestion, as in the other variety in which determination comes in the middle. When the difference is unspecified (the figure appears) as in —

Was it possibly the moon that lends charm (to objects), who played the creator in the creative process of this (damsel)? (or), was it Cupid himself whose sole delight lies in love? or, was it the month (चैत्र) abounding in flowers? How indeed could the ancient sage, grown cold (जड-जड) by a constant study of the Vedas, and whose sense of curiosity had turned away from objects of sense, be able to create this exquisite form? (29)

प्रदीपः — चित्राभावादिति गृहण। भेदानुक्तौ यथा—अस्या इति । अत्र शङ्क्यमानस्य

उ० :— गिनीति' इत्यादौ । अत्र मज्जूसादिगतमृत्तमादाविनालकारव्यपदेश । किंशब्दनुशब्दादेश्च समकोटिभ्रमशयविषयत्वे शक्ति । अयं किं मार्तण्ड इत्यादेरयं मार्तण्डत्वादिसशयविषय इत्यादिरर्थ । स्वसशयज्ञापनाय च परं प्रति तयोक्ति । अस्या इति । (विक्रमोर्वशीये प्रथमेऽङ्के उर्वशीमुद्दिश्य पुरूरवस उक्ति ।) अस्या सृष्टो यं प्रजापतिर्निर्माता अभूत् किं चद्रं किं वा मदनं किं वा पुष्पाकरो मासो वसत इति प्रजापतिधर्मिकश्चन्द्रत्वादिखरूपविरुद्धनानामानकोटिक लशय । (विषयेभ्यः वनितादिभ्यः व्यावृत्त निवृत्त कौतूहल औत्सुक्य यस्य तादृश । पुराणो मुनिः ब्रह्मा । शार्दूलविनीडित छन्दः ।) एतन्निर्मातरि कान्ति-

प्रभाः — तु सादृश्यप्रयोज्यत्वेऽपि कविप्रतिभेत्यादिना चमत्कारिस्वोक्तेस्तदभावादेव नातिव्याप्तिरिति ज्ञेयम् । अत्र समेनेत्यनेन सादृश्यस्यैव समानकोटिकत्वस्यापि छाभादुत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः । न चायमिति । असख्यतुरगयुक्तत्वादिना राशौ मार्तण्डाद्युपमानेभ्यः

(१५) तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात् (अनपहृतभेदयोः) अभेदः ।

6 RŪPAKA

That is Rūpaka which consists in the identification of the Upamāna and the Upameya.

Gloss — Identification due to extreme similarity, between objects whose distinctness is not disguised.

प्रदीपः—प्रजापत्यादे कस्यापि न वैधर्म्यमुत्तमम् । तद्रूपकमिति । अभेदोऽभेदारोप । योज तु तत्रातिसाम्यम् । अभेदध्यानपहृतभेदयोर्विवक्षित इति नापहृतावतिव्याप्ति । तदेतत् द्विविधम्—सावयवं निरवयवं च । तत्राप्य समस्तवस्तुविषयमेकदेशाविवर्ति च ।

उ०—प्रदत्वसत्त्वेन चद्रस्य च तत्त्वेन कान्तिप्रदत्व तयो सादृश्यम् । अस्या शृंगारोद्दीपकरूपलाभण्यादिमत्त्वेनाधरदशनादिरूपपुष्पत्रयेन तन्निर्मातरि तादृशलाभण्यादिसपद्धत्ताया पुष्पत्रयाश्च सत्त्वेन मदनसन्तयोरपि तत्सत्त्वात् तद्रूपसादृश्यमूलकोऽय सशय । तस्सामग्रीमपत्नेनैव तद्धर्मगतो निर्माणमभवात् । केचित्तु 'अस्या सर्गविधौ' इत्यत्र वितर्कलकार, वितर्कश्च सशयोत्तरमनिर्णये उह । तद्रूपकश्च नुशब्दादि । स चैवम् । चद्रान्यो यदि निर्माता स्यात्कान्तिप्रदो न स्यादित्याद्याकार । अत एव ब्रह्मा यदि निर्माता स्यात् निर्माणमामग्रीमान् स्यादिति सशयोत्तरवर्तितर्कस्याऽऽपाद्य वेदाभ्यासजड इत्यादिना निषिध्यत इति । तत्र । वितर्ककारणत्वेन त्वयाऽप्यत्र सशयागीभारेण तस्येवालकारत्वात् । सतोऽपि वितर्कस्य वर्णनीयोऽकार्वाकाधायकत्वेनाऽकारत्वाभावाच्च । सदेहेर्न तस्या उकार्यसिद्धे । वेदाभ्यासजड इत्याद्युक्तिस्तु जगन्निर्मातरि ब्रह्मणि सति कथमेतेषु तस्या निर्मातृत्वन्दिह इयाशंकाऽपनयनार्थमेवेति

प्रमा—आधिक्योत्थेरिति भाव । परिहरति—तस्येति । प्रथमम सुन्दे प्रतीतेरनन्तरं च वैधर्म्यापन्यागेन व्यतिरेकप्रतीतान्युपनीव्य वा सशयचमनृतावन पर्यवसानमित्यर्थ । अस्यापीति । प्रकृतसूत्रकतुरपीत्यर्थ । प्रतीयमानवदिति । निश्चयगर्भे हि वैधर्म्यापन्या निधयो व्यरूप निश्चयान्ते तु ग वाच्य इति चमत्काराभ्यां दुप्रेरित इत्यर्थ । अत्रेति । प्रजापत्यादीत्यादिपदन चन्द्रादिसारप्रद । अत्र हि चन्द्रानौ प्रजापतिसुन्दे इति दीक्षिता । एतप्रजापती चन्द्रादिसुन्दे इत्यन्ये ।

उ०:—बोधम् । यत्तु 'इह नमय शिर कलिगणना, समरमुखे करहाट्ट
 धनुर्गा' इत्यत्र विकल्पालंकार पृथगेत् । वाशब्दश्चात्र कल्पांतरपर । असामर्थ्ये
 कलिगणनृपतिवत् शिरो नमय, सति सामर्थ्ये करहाट्टनृपतिवत् धनुर्नमयेत्यर्थात् ।
 व्यग्रस्थितधाय विकल्प इति । तन्न । वर्णनीयो वर्णनाधायकत्वेन तस्यालंकार
 त्वे मानाभावात् । उपकुर्वन्ति त सन्तमिन्यादिसामान्यलक्षणाभावात् ।
 एतेन नमनरूपेकक्रियार्त्तवेनौपम्य गम्यमानमलंकारतानीजमित्यपास्तम् ।
 तादृशौपम्यस्याचारुत्वाच्च । अन्ये तु अत्रापि सदेह एव, व्यग्रस्तु
 निश्चयो मान्सर्यमुसार्येतिवत् इत्याहुः । इति ससंदेहः । तद्रूप
 कमिति । योऽभेदस्तद्रूपकमिन्यन्वय । तदिति विधेयलिङ्गग्राहि । अभेदारोप
 इति । आरोपविषयाभेद इत्यर्थः । यथाश्रुते हि उपमात्वमपि सादृश्यप्रतीति
 स्यात् । ज्ञानानामेव तेषा लौकिकालंकारवत् चमत्कारजनकत्वमिन्यन्वयत् ।
 उपमानोपमेययोरियस्योपमानताय उदकोपमेयताच्छेदकपुरस्कारेण शब्दान्नि
 धीयमानयोरित्यर्थः । तेनाभेदप्रतीतिराहार्यत्वलाभ । तेन भ्रातिमति नाति
 व्याप्ति । अपहृतो अतिशयोक्तौ च नातिव्याप्ति । अपहृतौ स्तेच्छ्या
 निषिध्यमानत्वेन, भ्रातिमति तज्जनपदोपेणैव प्रतिवधात् । अतिशयोक्ते साध्य
 वसानलक्षणा मूलकत्वात्तस्य पुरस्काराभावात् । अतिशयोक्तिवत् निदर्शनायामपि
 नातिव्याप्ति । शब्दादिति विशेषणात् 'मुखमिदं चद्र' इति प्रात्यक्षिका
 हार्यनिश्चयगोचरतादात्म्यव्यवच्छेदः । निश्चीयमानयोरियुक्तया 'नूनं मुखं चद्र'
 इत्युपेक्षाया नातिव्याप्ति । तत्र ज्ञानमलंकार अत्राभेद इति भेदाच्च ।
 उपमानोपमेययोरित्येतेद्विशेषणलभ्यमर्थमाह—वीजं तु तत्रातिसाम्यमिति ।
 तेन 'सुखं मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयाभेदनिरासः । यत्तु सादृश्य

प्रभा - उभयथापि वैधर्म्यानुक्तिरित्यर्थः । इति सदेहालंकार ॥ ५ ॥ अभेदारोप
 इति । अभेदेन सामानाधिकरण्येनारोप इत्यर्थः । सारोपलक्षणयो सामानाधिकरण्येन
 प्रतिपादनमिति यावत् । तदुक्तम्—'यदोपमानशब्दानां गौणरुतिव्यपाधयात् ।
 उपमेये भवेद्वृत्तिस्त(दा त)द्रूपक भवेत् ॥' इति । अलंकारभाष्यकारोऽपि
 लक्षणापरमार्थं यावता रूपकमित्याह । अतिसाम्यं धमबाहुल्यम् । तुशब्देन च वृत्तौ
 तास्य निमित्तत्वमात्रेणोक्तं तु लक्षणाघटकतयति ध्वनितम् । उपमानोपमेययो

(१६) समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपविषया इव आरोप्यमाणा. यदा शब्दोपात्ता, तदा (सम-
स्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति) समस्तवस्तुविषयम् । आरोपिता इति
बहुवचनमविवक्षितम् ।

When the objects super imposed are expressly stated, there results
the 'Samastavastuviṣaya (variety of Rūpaka.)

Gloss —When the objects super imposed happen to be expressed in
words, like the objects super imposed upon, there results the Samasta-
vastu viṣaya (Rūpaka), so called because all the objects (super
imposed) come within its purview The plural number of आरोपिता is of no
consequence

प्रदीपः—द्वितीय तु शुद्धमात्रमिति । आद्ये विभागे लक्षणमाह—समस्तेति । आरोपिता
आरोप्यमाणा । ते सर्वेऽपि यदारोपविषयवच्छाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषय नाम
रूपम् । समस्त वस्तु आरोप्यमाण विषय शब्दप्रतिपादोऽनेति व्युत्पत्तेः । आरोपिता इति
बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वयस्थले नाभ्यासि ।

उ०ः—प्रयुक्ताभेदस्येव सत्रांतरप्रयुक्ताभेदस्यापि रूपवत्यमिति । तन्न ।
सादृश्यामूलकस्मरणस्याप्यलकारतापत्तेः । चद्रादिपदानां तद्भूतिगुणवति सारो-
पलक्षणाया अभेदप्रतीतिर्व्यग्येयेतावतैर रूपक वाच्यम् । चशब्दादिव्यग्यत्वे
समुच्चय इव । 'मुखमपरचद्र' इत्यादौ तु कविकल्पितापरचद्रेण रूपकं
बोध्यम् । 'मुखचद्रेण विरहताप शाम्यति' इत्यादानपि रूपकमेव । न
चैव चद्राभेदप्रतीतीं विरहतापशाम्यत्वानमभ । अभेदप्रतीतेराहार्यत्वेन मुख-
त्वस्यातिरस्कारेण विशेषतया भानेन च तत्रममत्रात् । 'उज्ज्वलारण्येण
लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यादौ आहार्यनारायणपुत्रशब्दाऽऽहार्य-
स्येव लक्ष्मीमर्तृशब्दलिङ्गस्य बोधान्न दोष । यत्तु आरोप्यमाणो यत्र विष-

प्रभाः—रित्यनेनैव हेतुहेतुमनोरभेदोर्षां बोधिगमन्दो षण्णन्त इत्यादावति-
प्रगप्रसात् । सारोपेत्यादिना चानिर्णयोक्तव्यापत्ति । अनपहृतभेदयोरिति ।
भेदो वैधर्म्यं मुगन्वादि । एतन्पापमापदस्योपभेयतावच्छेदप्रविशिष्टपरत्वादेव लभ्यते
इति शेषम् । अथवा गौणसारोपलक्षणांमूलक्यद्वयस्योपभेदारोप एव रूपकस्तु ।
दपमानो वैधर्म्यस्य तत्रयुक्तत्वात् । गच्छतं वैधर्म्यं तस्यैवात्कारत्वीचिव्यात् ।

यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवल विभ्रती तारकास्थी-

न्यन्तर्धान्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥ ३० ॥ (—)

अत्र पादत्रये, अन्तर्धान्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्संकराशंका न कार्या ।

To illustrate—

White due to 'smearing' of the ashes of moonlight, holding the bones of the stars, taking delight in the habit of becoming invisible, the Kāpālīkī, in the shape of night, is on the tramp from continent to continent, carrying the magical, fragrant collyrium placed, in the guise of the spot, in the skull-bowl (मुद्राकपाल) of the moon (30)

There need be no doubt that here, in the three quarters (of the stanza,) is present the Sankara of it (i. e. of Rūpaka with Upamā), in view of the fact that the characteristic of being one who takes delight in the habit of becoming invisible is solely an attribute of the thing superimposed and is, hence, a probative circumstance for the acceptance of a Rūpaka

प्रदीपः— उदाहरणम्— ज्योत्स्नेति । अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिस्मारोप्यमाण सर्वां शब्दम् । नन्विद् रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकवाच्यत्वाभावेन रूपकोपमयो सदेहात्सदेहलक्षणसंकरौचित्यादिति चेत् । भवेदेवम् । यद्यन्तर्धान्यसनरसिकत्व विशेषण

उ०:— यात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातंत्र्येण स परिणाम । अत्र च विषयाभेद आरोप्यमाणे उपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति विशेष । 'वदनेनेन्दुना तन्वी स्मरताप विलुम्पति' इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरतापनाशन-सामर्थ्यं मुखात्मनैवेन्द्रो । ग्रीष्मतापहारकत्वात् रमणीयशोभाऽऽधारत्वाच्चेन्दुर्निपयतपोपात्त इति दाक्षिणात्या । तत्र । इन्द्रौ वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीयमुखाद्यनुत्कर्षत्वेनालकारत्वाभावात् इति दिक् । आरोपविषयवदिति ।

प्रभाः— व्यङ्ग्यस्यापि वाच्योत्कर्षत्वेनालकारान्तर्भावस्याप्रस्तुतप्रशसानन्वयोपमेयोपमादावङ्गीकारात् । परम्परितरुषके 'नियतारोपणोपाय स्यादारोप परस्य यत्' इत्यारोपपदस्य प्रयोगाच्च 'उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्वारोपो रूपकम्' इति वामनसूत्राच्च 'भ्रमिम-

(१७) श्रौता आर्थाश्च ते चस्मिन्नेकदेशविचर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाः-इत्येकदेशविचर्तनात् एकदेशविचर्ति ।

That is 'Eka-deśa-vivartī' (Rūpaka) in which they (i. e. the things super imposed) are (some of them) expressed and (others) implied

Gloss —Some of the things superimposed are expressed in words; others are to be guessed on the strength of implication. Thus it comes to be called 'Eka-deśa-vivartī' owing to its being present in an explicit form (वि) in a part (of the ^{complex figure} description)

प्रदीपः - न स्यात् । तद्धि रूपपरिग्रहे साधनम् । कापालिन्या तत्समनाद्रात्रावसंभावाच्च । उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तस्यानन्वय एव स्यात् । श्रौता इति । ते इत्यारोपिता ।

उ० :- तेषां श्रौतत्वेऽविनादाद्दृष्टान्ततेति बोध्यम् । श्रौता इत्यस्य व्याख्या शब्दा इति । सावयव्य च परस्परसापेक्षरूपरक्तसमुदायत्वम् । ज्योस्त्रेति । (रूपकमुखेन ज्योत्स्नी योगिनीत्वेन वर्णयति । ज्योत्स्नैव भस्म ।) द्युण अग-
 टेपनम् । (तारका एव अरथीनि ।) व्यसन कौतुकम् । (रात्रेरेव कापालिकी योगिनी । चन्द्र एव) मुद्राकपाल कापालिकानां अजनादिधारणकपालम् । (मन्दाक्राता छन्द ।) अत्र समुदायत्वकृत्य सावयवरूपकृत्यावयवानां सर्वेषामपि समर्थसमर्थकत्व परस्पर तुल्यम् । तथापि कने रात्रौ कापालिकीरूपकृत्यैव समर्थत्वेनाभिप्रेतत्वादितरेषां समर्थकत्व गम्यते । रात्रिरकापालिकीत्यस्य कापालिक्यभिन्ना रात्रिरित्यर्थ । उपमानपदस्य लक्षणायामपि व्यग्राभेदघटितान्तरार्थस्यापि बोधात् । उपमाया तु सादृश्यघटित एव धात्वार्थबोध इति विशेष । रूपकोपमयोरिति । 'उपमित व्याघ्रादिभिः' (पा. सू.-२-१-५६) इति सूत्रेण समास उपमेयविशेष्यक एव योर । उपमानोपमेयसमभिव्याहारे उपमेयस्य विशेष्यताया लोकायुपत्तिसिद्धत्वात् । अत एवेदं सूत्रं विशेषण विशेष्येणेति सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वाभिप्रायार्थमिति वगशिक्यामुक्तम् ।

प्रभाः - 'रतिमलगहदयता' इत्येतां हास्यरूपं व्यस्य वाच्यस्य भुक्तस्य णस्य निदिश्रिति प्रत्ये रूपस्य वाच्यत्वोक्तिन्तु वाच्यत्वमानन्वयनिर्वाया साधारण-
 गुणानां तद्विनियोजकानां हरकपदेनोपदानाद्वापवादनीयेति दिश्र । तदेतदिति । परमारे-

यथा—

जस्स रणन्तेउरण करे कुणन्तस्स मण्डलमलअम् ।
रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥ ३१ ॥ (—)

To illustrate —

When he (lit. who) holds the bent sword (मण्डलाग्रलता) in his hand, in the harem of the battle-field, the hostile army, though prone to the (heroic) sentiment, all at once turns back (31)

प्रदीपः—तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणा शब्दोपात्ता केचिदर्थसामर्थ्यादिवसेयास्त देकदेशविधिति । एकदेशे विशेषेण वर्तते इति व्युत्पत्ते । उदाहरणम्—जस्सेति । अत्र रणेऽन्त पुरत्वमारोप्य शाब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिनात्त्व रिपुसेनाया प्रतिनायिकात् चारोप्य न शाब्दम् । किं त्वन्त पुरत्वरोपसामर्थ्यादेवावसीयते । अन्यथा तस्या-

उ०ः—मुखचद्र इति विशेषणसमासे चद्ररूपकव्यवहार । यत्तु रूपके विशेषण विशेष्येणेति (पा. सू.-१-२-५७) समासे उपमेयस्य पूर्वाभिप्रायश्च इति । तन्न । मयूरव्यसक्रादिसमासस्य विशेषणसमासपदेन विवक्षणात् । एव च सदिह स्पष्ट एवेति भाव । एतदेव ध्वनयन् उदाहरिष्यति—जस्स रणेति । तत्रान्त-पुरस्य विशेष्यत्वे हि मण्डलाग्रलतादीना वाच्यानामनन्वय स्पष्ट एव । एव च कापालिकीव रात्रि कापालिक्यभिन्नेति वा, ज्योत्स्ना भस्मेव ज्योत्सनैव भस्मेति वा, अस्थ्यभिन्नास्तारका अस्थिसदृशास्तारका वेत्यादिक्रमेण रूपकोपमये सदिह इत्याशय । रात्राविति । कापालिक्यभेदानापन्नरात्रावित्यर्थ । रात्रेरेवेति । कापालिक्यभेदानापन्नरात्रेरेवेत्यर्थ । अनन्वय इति । वात्रादिति भाव । कापालिक्यभेदग्रहे तु तद्वर्मातरेऽन्तर्धानव्यसनरसिकत्वान्वये नानुपपत्तिरिति भाव । ननु अन्तर्धान स्वस्य चोराणा वेति उपमायामपि न तदन्वयानुपपत्तिरिति चेन्न । साधारणधर्म-प्रयोगस्य तदा सत्त्वेनोपमितसमासानापत्तौ मयूरव्यसक्रादिसमासस्यैवैष्टव्यत्वेन रूपकस्यैव सिद्धिरित्याशयात् । व्यसनरसिकत्वस्य स्वरसतस्तस्यामनन्वयाच्च । विशेष्येणेति । रूपकत्ववातस्यावयविन अवयवे कस्मिंश्चिद्रूपके

प्रभाः—तरूपकभेदस्य श्लेषमूलस्य शब्दार्थभयात्कारत्वात्तद्विभागानुक्ति । 'यस्य रणा न्त पुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥' मण्डलाग्र खत्र स एव लताकारत्वाद्भना । रथो वीर शत्रारथ । अन्यथेति ।

अत्र गणस्यान्त पुरत्वमारोप्यमाण शब्दोपात्तम्, मण्डलाप्रवृत्तायाः नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्धसामर्थ्यादवसीयते । इति एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

(१८) साङ्गमेतत्

उक्तद्विभेद साम्यघम् ।

(१९) निरङ्गं तु शुद्धम्

Here the idea of being the harem super imposed on the battle field is expressed in words The idea of being the heroine (super imposed) on the bent sword, and that of being the counter-heroine (super imposed) on the hostile army are guessed on the strength of implication Thus it is Lkudeśavivarti owing to its being present, in an explicit form (निराङ्ग), in १ part (of the description)

This is Sarga (Rūpaka)

Gloss —The one whose two varieties have been specified is such as consists of parts

What is known as *शुद्धं* is a subdivision of the *शुद्धं रूपम्* ।
While that-which-does not consist of parts is (called) *शुद्धं*

प्रदीपः - पयवसानान् । अत एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति । साङ्गमिति । गानं गानयवम् । एतत् । उष प्रकाशद्वयवदित्यर्थ । साङ्गत्वमनेरूपसंगमुदाय । एकस्मिन् रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनापस्थानात् । अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थत्वान् । निरङ्गमिति । निरङ्गमद्वितीयम् ।

उ० :- विशेषेण शब्दमुक्त्वेन सुदृढतया इयर्थ । जस्सेति । ' यस्य रणात्पुरे परे कुर्वन्तो मंडलाप्रवृत्ताम् । रस्मिमुत्स्यपि सहसा पराङ्मुखीभवन्ति रिपुसेना ॥ ' मंडलाप्र एङ्ग एव लता, तदाकरत्वात् । रसो गीर शृगारभ । सामुपयं युयुसा स्तेच्छा च । पराङ्मुखता युदान् स्वामिन्गमाद्य । (आर्यो उन्द ।) अंतःपुरत्वरोपेति । अतपुरे तामामेरोचिव्यादिति भाव । तदाह—अन्यथेति । यद्यपि ऋग्विशेषात् करप्रणरसामुत्पादेर्नापि-परार्भनेन प्रमिद्व्यात् स्थित्याद्य समसोक्तिविधयेन नापिप्रवृत्ताङ्गि-यन्ते शक्या । तद्यत्तपुरत्वरोपेत्तौ तत्र तत्रमित्यादय । न च स्वयक-

प्रमाः - नदीसङ्घातं विना तदा पुरत्वात्तत्त्वमप्यवगतानामुत्पन्नत्व-
त्वर्थ । समुदाय इति । पराङ्गता इति शेष । यथापुन मन्त्ररूपकेऽपि त

यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेदयमिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥ ३२ ॥ (—)

Gloss —To illustrate —

Since, like a doe, she makes her limbs still, at the tunes of a song, since she asks her friend over again the news relating to her beloved, even when it was (once) heard, since she lies down inwardly sleepless, I gather, therefore, that the Mind-born (Cupid) has set about watering the tiny *creeper of love*, in her heart What a joy ! (32)

प्रदीपः—तच्छुद्धमेवेत्यर्थं । यथा कुरङ्गीवेति । अत्र प्रेममाने लतिकात्वारोप । अथ

उ०ः—सघातात्मकस्यास्य रूपकभेदगणनाया गणनमनुचितमिति वाच्यम् ।
त्रमन्कारविशेषजनकतया तत्समुदायात्मकस्याप्यस्य मालारूपकादिवत् तद्देष्टुं
गणनात् । यथा मौक्तिकालकृतिगणनायामेकं नासामौक्तिकमिदं तत्सघातात्मि-
का मौक्तिकमजर्यादयो गण्यन्ते तद्वत् । ननु वक्ष्यमाणे विद्वन्मानसहस्र इत्या-
दौ राज्ञि हसन्वारोपो यथा मनसः सरस्वारोपमपेक्षते तथाऽत्रापि
नायिकाप्रतिनायिकात्वारोपाभ्यां रणेऽन्तःपुरत्वारोपोऽपेक्षते इति परप-
रितत्वमस्य स्यादिति चेन्न । रणेऽन्तःपुरत्वस्य मुखमचारास्पद-
त्वादिनेन मण्डलाप्रउतादिर्नायिकात्वाचारोपस्य लिंगविशेषकरप्रहादिनाऽपि
सम्भवेनास्य परम्परितत्वाभावात् । राज्ञि हसन्वारोपस्तु मनसि सर-
स्वारोपं विना न भवत्येव । सरोरराधेयत्वं विना राज्ञि हससाधर्म्यं तरा-
भावात् । एवं 'ज्योत्स्नामस्म' इत्यादानपि बोध्यम् । अत एव 'नियतारो-
पणोपाय' इति वक्ष्यति । एतदित्यस्याव्यवहितपूर्वमात्रपरामर्शकत्वं वा-
र्यति—प्रकारद्वयवदितीति । अद्वितीयमिति । अगागिभावाहीनमित्यर्थः ।
केवउत्स्येन रूपणादित्याशयः । सात्ययन्त्र त्वनेऽपिपरं परस्परसापेक्षं चेति
बोध्यम् । कुरंगीति । (निशोर्वा वृत्तान्त धारी निषेदयति ।) स्तिमितयति,

प्रभाः—स्वापते । तत्रानेदेशामपि रूपकानां परस्परानपेक्षत्वात्तथावृत्तिः । अयमथाऽ-
त्रशब्दादेव लभ्यते इत्याह—एवस्मिन्निति । नन्वेवदेशित्वरूपमत्रत्वं मातृश्यामपि

(२०)

माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हृषोद्गमः

कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावास्तभूः ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया

याणाः पञ्चदशालीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥ ३३ ॥ (—)

As for the Mālā (variety of Rūpaka) it is as before.

Gloss:—As in Mālopanā, (in this variety,) many things come to be super imposed on one.

To illustrate:—

That beloved is a surging flow of beauty, a bursting forth of the raptures of the Height-of-youth, a hypnotic feat (कार्मणकर्म) of grace, a habitation of the spurt of the secrets of gaiety, the lore of ornate (वक्र) expression, a manifestation of the unbounded skill of the Creator, the arrows of the Five-arrowed (Cupid), the crest jewel of womankind. (33)

प्रदीपः—सात्त्विक्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—माला त्विति । यथैव बहूपमानयोगे मालोपमा तथैवप्रानेकधर्मारोपे मालारूपमित्यर्थः । यथा—सौन्दर्यस्येति ।

उ०:—निक्षिपाणि करोति । प्रश्रयति, प्रश्रयंतं प्रश्रयिष्यं करोतीत्यर्थः । अंतः स्वपिति, नपनामुद्रणेऽपि विषयं न गृह्णाति । अभिनयम् । तस्या एव सेनै- चित्पात् । (शिखरिणी छन्दः ।) अत्र प्रेममात्रे इति । न तु तदुपपादकत्वेन कचिदप्यन्यारोप इत्यर्थः । वैचित्र्यांतरम् । एकविषयत्र परस्परमंगाभि- भासनापन्नत्वरूपम् । एव च सांगत्येन्यस्यानेकरूपपरस्परमुदायस्येयेत्यर्थः । कचित्तु निरंगत्यैवेति पाठः । एकविषयनानापदार्थारोपरूपत्वान्मालात्वं परस्परसांगत्यविरहाद्य निरंगत्यमिति तदर्थः । अपमेय युक्तः पाठः । पुनर्वदिति व्याचष्टे—यथेति । एकत्रेति । उपमेये इत्यर्थः । एतत्परोपमानस्य नानोपमेयवृत्तस्तु न कधिषमन्वार इति न तदुपपत्तु गण्यते । सौन्दर्यस्येति ।

प्रभाः—प्रत्येकमस्तीत्याह—निरागायाह—अन्तःसात्त्विक्यैवेति । सात्त्विक्यैव छन्दस्यैव । पुनर्वदितोपमानस्यार्था इत्याह—यथेति । एतदेव सत्त्वं सत्त्वरहितान्तरेत्येव इत्यर्थः ।

(२१) नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

Where a specific super imposition becomes the occasion (उपाय) for the superimposition of something else, there results the Paramparita (Rupaka), the word expressive (of the former thing superimposed) being either paronomastic or distinct (from the one expressing the thing superimposed upon)

प्रदीपः—नियतेति । नियतस्य मुख्यस्याऽऽरोपो वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपाय कारण य परस्यामुख्यस्याऽऽरोपस्तत्परम्परितम् । रूपणाना कार्यकारणभावरूपा परम्परा सजाताऽऽनेति योगादिति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं विना यदा रोपण न सम्भवत्येवेति यावत् । एवभूत परस्यान्यस्य य आरोप स तथा । एव चैकरूपण हेतुक रूपणान्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा परम्परा सजाताऽऽनेति व्युत्पत्ते । श्लिष्ट इत्यादि । तदेतद् द्विविधम् । उपायभूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वाचकस्य श्लिष्टत्वा

उ०ः—(कश्चिद्विरही प्रेयसीं परामृशति ।) तरंगिणीति । तरंगत्वेनोत्तरो त्तराऽविच्छेद । योग्यस्थानप्राप्त्या हर्ष । कर्मणकर्म वशीकरणक्रिया । तत्क्रियाविशिष्टो हि जगद्वशीकरोति । कश्चित्प्येतद्विशिष्ट तथेति जगद्वशीकरकत्व साधारणधर्म इति भाव । नर्मरहसा रहस्यपरिहासानाम् । आनास भूर्सतिस्थानम् । या यद्वासभूरसति बाधके सा तद्वतीति सामान्यतो व्याप्त्या गृहीततद्वत्न साधारणो धर्म । एवमप्रेऽप्यृष्टम् । वक्रगिरा साकूतमचसाम् । विद्या उपदेशिकम् । अनग्रधि नि सीमं यत् प्राणीप्य निर्माणशैल तस्य सा क्षात्रिक्या करणव्युत्पत्त्या प्रयश्चेत्तु । (शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) प्रियायामेवस्या बहूना आरोपान्मालत्वम् । यथैवत्र सूत्रे बहूना पुष्पाणामिति दिक् । नियतस्य मुख्यस्येति । वर्णनीयत्वेन प्रवृत्तस्येत्यर्थ । वृत्तित्व पृथगर्थ । अमुरन्त्यस्य अप्रवृत्तस्य । योऽन्यारोप इत्यर्थ । केचिदिति । अत्रार्चिरीज तु 'आलान जयजुजरस्य' इत्यादावव्याप्ति । प्रवृत्त एव जये कुंजर

प्रभाः—मालोपमाया सूत्राणुष्पाया वृत्तावेव कथनादियाद् । केचिदिति । अत्र च सावयवरूपवत्स्यापि परम्परितत्वप्रसङ्गेऽस्वरस इत्यत स्वय तदर्थमाह—यस्तुतस्त्विति । पय चेति । एवरूपणान्तरं रूपमिति शेष । सावयवे तु ज्योम्नाभारमेत्यादी

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासकोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्य वरवीर चत्सरशतं वैरिञ्चमुचैः क्रियाः ॥ ३४ ॥ (—)

Gloss —To illustrate —

O swan ! in the mind (by Śleṣa the Manasa lake) of the learned,
O sun ! bringing about the ebb of the enemy's fortunes (by Śleṣa
bringing about the dilation of the lotuses), O Śiva ! not going in
quest of forts (by Śleṣa, ever on the look-out for Durgā), O fire !
taking up the (challenge for) battle (by Śleṣa consuming sacred fuel),
O Dakṣa ! in inculcating a love of truth (by Śleṣa in showing
disaffection towards Satī (i e Parvatī), O Bhīma ! in being the prime
origin of Triumph (by Śleṣa born prior to Viṣaya i e Arjuna),
O pre-eminent hero ! may you rule the empire augustly, for a hundred
Brahman-years ! (34)

प्रदीपः—द्विभ्ररूपत्वाच्चेत्यर्थः । तत्राय यथा—विद्वदिति । अत्र विदुषा मानसं
सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हसत्वारोपणम् । तत्र चारोपविषयारोपणीयबोर्हृदय-
सरोविशेषयो श्लेषवता मानसशब्देनैवाभिधानम् । एवमग्रेऽपि । तत्र वैरि-
कमलाया सकोच एव कमलानामसकोचः । दुर्गणाम् अमार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम् ।

उ०ः—त्वारोपस्य प्रकृत एव राज्ञि आलानत्वारोपहेतुत्वात् । परस्यान्यस्येति ।
अप्रकृतस्य प्रकृते य आरोप इत्यर्थः । एकरूपणहेतुकमिति । यद्यपि
दुर्गणाममार्गणादौ दुर्गामार्गणादीनामारोपो न रूपकम् । किंतु श्लेषमहिम्नाऽऽ-
रोपमात्रम् । तथापि रूपणपदमारोपमात्रमेवेति न दोषः । इदमेव चास्यो-
पायत्रमारोपे, यत्तन्मूलीभूतसाधारणधर्मसंपत्तिः । साधारणधर्मसंपत्तिः रूपके-
र्णवेद्यत्र न किञ्चिन्मानम् । यद्वा श्लेषस्येऽपि शब्दरूपसाधर्म्यकृत
एवाभेदाप्यत्रमाय इति तस्यापि रूपकत्वमेवेति न दोषः । निद्वदिति ।
(राजान प्रति कवेर्गतिः ।) हंस पक्षिभेदः । नीललोहित शिवः । समिन्प्राम

प्रमाः—ज्योत्स्नादिषु भस्माचारोपभावेऽप्यनेकद्वीपभ्रमणदिप्रतिष्ठित्वात्स्वेन राज्ञो कणा-
लिङ्गीत्यारोपसंभवात् परम्परित्यक्तप्रमा इति भावः । उक्तं नवम इत्यर्थः । कश्चिदत्र
इत्यर्थः । तदन्तरे उभयाभ्यामप्रस्तावे । मानसत्वादीनामिति । सरोविशेषवा-

पुरोधोक्तः । एकदेशविवर्तिं हीदमन्यैरभिधीयते ।

भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य हृत्पादां सेतुर्विपद्धारिधेः
 पूर्वाद्भिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
 सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
 राजन्नाजति धीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥ ३५ ॥ (—)

and will be so stated again, it has been mentioned in this place, in accordance with the established usage. For, others style it *Ekā deśa vivarti*.

When the word (expressive of the thing superimposed) happens to be distinct (from the one expressive of the thing superimposed upon), it is illustrated as follows —

The tying post of the elephant of triumph, the embankment of stones against the ocean of adversity, the eastern mountain of the sun of the sword, the pleasure-cushion of wealth, the Mandara mountain in the sportive act of churning the nectar-ocean of battle,—your arm, o king, that inflicts widow hood on the wives of the heroic foes, looks splendid (35)

प्रदीपः—मानसत्वादीनामार्थत्वम् । इदं हि तैरेकदेशविवर्तित्युच्यते । द्वितीयं यथा—
 आलानमिति । अत्र जयादेशभिन्नशब्दवाच्यकुञ्जरत्वा (या) रोपे सति भुजे आलानत्वा-

उ०ः—परिवृत्तिसह्यादिति भाव । श्लेषापवादकं रूपकमिति । बहुव्रीहिः । उभयमन्यर्थात्कार इत्युक्तेऽथेत्यपि बोध्यम् । तैरेकदेशेति । यथा रणोऽतः पुरवारोपे तद्विशिष्टमन्यस्य मङ्गलाप्रस्तादाययोग्यतया तद्बलादेव नायिकान्वारोपस्तथा राजनि हसन्वारोपे तद्विशिष्टस्यातः करणमन्त्राययोग्यत्वेन तद्बलात् मानसे सरस्वारोपेणैकदेशविवर्तित्ति तैरक्तमित्यर्थः । नव्यमने तु उक्तलक्षणस्या नैकदेशविवर्तित्वमिति बोध्यम् । आलानमिति । आलानम् गजवधनस्तम्भः । हृत्पादमिति दाढ्यार्थम् । करवाल खड्ग । चण्डमहा रथि । लीला सुखराज्य । उपधान शिरोनिगानतूलपट । संग्राम एवामृतसागर, लोच्यन्तात् । प्रवृत्तमथनमेव क्रीडा, सुखनिर्वाहत्वात् । धीरा ये वैरिण, तदन्येषामुपेक्षणीयत्वात् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) पुञ्ज्यत इति । पुञ्जराभिन्नजयाधात्वसाधर्म्येणेति भाव । एवमप्येऽपि बोध्यम् ।

प्रभाः—रितस्येत्याशङ्क्याह—इदं हीति । मूले इदमनीत्यन्वयः । एषपरोपरिधतयोरन्तःकरणयोर्विशेषयोरभेदाप्यवसायेऽपि नैकप्रकारोपः । तस्य भेदेन विषयनिर्देशादेव-

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे सति एव भुजस्य आ-
लानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।

स्तूयते देव सद्वशमुक्त्वात् न कैर्मघान् ॥ ३६ ॥ (—)

Here the super-imposition of the idea of the tying post etc. on the arm becomes logically possible only on the super-imposition of the idea of an elephant etc. on triumph etc. which are denoted by separate words.

By whom are you, O king, not extolled,—you who have illumined the three worlds by your extraordinarily great halo and who are the pearl of the eminent race (by Slesa of a fine bamboo)? (36)

प्रदीपः—द्यारोपो युज्यते । इदमुदाहृतभेदद्वय परम्परितमालारूपम् । अमालारूपमपि तद् द्रष्टव्यम् । तत्र लिष्टवाचके यथा—अलौकिकेति । अत्र वशोऽन्वयाय एव वशो

उ०—एव जये कुञ्जरत्वारोपे भुजरूपालानमत्रविद्य साधारणधर्मः । न चैन-
मन्योन्याश्रय । कल्पनामयतया सकलसिद्धे । कल्पनायाश्च स्वप्रतिभाऽधीनत्वात् ।
शिल्पिभिः परस्परानष्टभमात्राधीनस्थितिः क्वचिदपि शिल्पेष्टकादिभिर्गोहविशेषनिर्माणाच्चेति
केचित् । वस्तुतो जयकुञ्जरोरभेदप्रत्यय इच्छाधीन आहार्य एव । समर्थ-
कारोप सादृश्यमूलक एवेत्यत्र नाऽऽग्रह इत्यन्योन्याश्रयमभावनैव नेति दिक् ।
अलौकिकेति । अलौकिकस्य लोकेऽन्यत्रादृष्टस्य महस्य उसनस्याऽऽलोक प्रदर्श-
नमेव घोट तेन प्रकाशित जगत्त्रय येन । अलौकिकमहालोको यश इति वा ।
सद्वशो महत्कुञ्ज तदेव सद्वशु मुक्तोत्पत्तिस्थान तत्रय मुक्त्वरत्नम् । अत्र

प्रमाः—त्वात् । अन्यथा विषयनिर्गणामिकायामतिशयोक्तावपि तत्रप्रज्ञात् ।
तस्मादार्थ एवायमारोप इत्येतेषां विधानित्वमत्रापि युक्तमिति । स्वमते त्वभिधामूलव्यप्रनो-
परिधतस्य सर प्रभृतेर्मन-प्रभृतां व्यप्रनयवारोपोऽन्यत्र तु गतत्वादावार्थिक इति विशे-
याच्छ्लेषात्कर्मभेदनिर्दिष्टम् । देशनिर्वाच्यनन्तरं शिष्टमिति शेषः । नालंकारानेकत्व
मिति । न रूपकालकारानेकत्वमित्यर्थः । अलंकारस्य चमत्त्विजनकत्वात्
त्वात्तस्याश्च चमत्काररूपकार्येणैवैक्यादित्यर्थः । परम्परितेति च सावयवोपलक्षणम् ।
न्यायसाम्यम् । ननु गणेशानेकस्थलेऽत्रारभेदाभावेऽपि निरपेक्षानेकत्वमा-
लायां कथं नालंकारभेद इति चेत्, गन्धम् । जानावनपेशोऽपि चमत्त्विनिर्दिष्ट-
जनने गणेशान्वादेकत्वम् । लोकेऽपि मत्परिनादीनामेकाकारत्वमुक्तहेतुकमेव

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकयल्लिकन्दः ॥ ३७ ॥

(Cited in वामन's काव्यालंकारसूत्रवृत्ति ५ १.३१)

इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

फिसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुषेन्दुभिर्योपितां मदनः ॥ ३८ ॥

(Cited in छट्ट's काव्यालंकार ८.५०)

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

Glory to you in the form of the tortoise, who have been the first here (i. e in this world), who are the *bulb of the creeper of the fourteen worlds*, and whose presence infinite as it is and independent of a support, has never ceased provoking a maze of wonder ! (37)

! In such instances Paramparita Rūpaka could be found in a form other than Māla.

* A Rūpaka in the Raśanā form like

* Cupid captivates the mind of lovers, with the creepers' sprouts—those *hands*, with the (maidens') *hands*—those *lotuses*, with the lotus—plants' *lotuses*—those *faces*, with the maidens' *faces*—those moons (38)

has not been defined, since it lacks in strikingness

प्रदीपः - वेणुरिति । भेदभाजि यथा-निरवधीति । अत्र लोकशब्दाद्भिन्नेन वल्लि-
देनारोच्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोप्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालंकारनेकत्वम् ।
समृद्धेव वैचित्र्यप्रकर्षायावत्त्वात् । एवं मालारशानयोरपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रशनारूपकमपि

उ० :- राज्ञि मुक्तावारोपे वृत्ततो वेणुवारोपो निमित्तम् । निरवधीति ।
(विष्णु प्रति भक्तस्योक्तिः ।) निरवधि बहुकाल, निराश्रयं अपराधीनम् ।
स्थितं स्थिति । अनिवर्तितनृत्यादिप्रपञ्चम् । प्रथम स्वत एव भूतः स्वत
एव लब्धराज्यादिध । (भू भुव स्व मह जन. तप सत्यम् अतलम् वितलम्
सुतलम् तलातलम् महातलम् रसातलम् पातालम् एते चतुर्दशलोकः । तद्रूपा या
वह्नि तस्या पद्मे मूलम् । पुणिताप्रा छन्द ।) लोके वह्नित्वारोपो
राज्ञि वेदन्यारोपे निमित्तम् । स च राज्ञि कूर्मवारोपे हेतु । ननु पूर्वलोके मुक्ता-

प्रभाः - प्रतिदम् । रशनेति । पूर्वपूर्वमारोच्यमाणानामुत्तरप्रारोपविषयवृत्तमित्यर्थः ।
यथा हिमलयेष्वारोच्यमाणानां वराणां कमलारोपविषयत्वं कमलानां च मुक्ता-
रोपविषयत्वमिति । अथ वरकनारोपि मुखेन्दुभिरिति च योरित्यामित्यनेनान्वेयीति

• (२२) प्रकृतं यन्निपिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः ।

7 APAHNUTI

That is 'Apahnuti, however, where after denying the thing under description, another is posited (instead)

प्रदीपः—रूपकम् सभवति । यथा—किसलयेत्यादि । तथापि न तादृशवैचित्र्यवदिति न पृथग्लक्षितम् । प्रकृतमिति । प्रकृतमुपमेय निपिध्व असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुप

उ०—त्यारोपे प्रकाशितजगत्त्रय त्रारोपोऽपि निमित्तम्, अत्र कूर्मत्वारोपे निस्वधिस्थितत्वारोपोऽपि निमित्तमितीद द्वय अनेकारोपनिमित्तत्वान्मालापरपरितमेन युक्तमिति चेन्न । ज्योत्स्नामस्मच्छुरणध्वलेत्यादेरपि तथात्वापत्ते । नाना-परपरासत्त्वे एव मालापरपरितत्वस्य युक्तत्वाच्च । **किसलयेति** । लताना नलिनीना च स्त्रीत्वमार्थम् । करकमलैरिति मुखेन्दुभिरिति च योपितामित्यनेनान्वेति । (आर्या छन्द ।) पूर्वपूर्वारोप्यमाणाना परत्रपरत्रारोपविषयत्वात् रसनारूपता । न तादृशेति । उपमेयोत्कर्षप्रतिपादनायोपमानीकृतानामुपमेयीकरणे तदुत्कर्षप्रतिपादनस्यगनात् । न चारोप्यभेदादविरोध । एकत्र वाक्ये उपात्तत्वादिति दिह । इति रूपकम् । प्रकृतमिति । निपिध्वेत्येतेन रूपकव्युदास । तत्र प्रकृतनिषेधाभावात् । उपमेयमिति । इदमुपलक्षणम् । किञ्चिदपहृत्य कस्य चित् प्रदर्शनमपहृतिरित्येव लक्षणम् । अत एव 'केसेसु बलामोडिअ' इत्यादौ स्वयं न प्रपलाप्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु तत पराभव समाव्य तान्कदरा

प्रभाः—ज्ञेयम् । न तादृशेति । यथोपमाया भणितिरिवेत्यादी राजसवन्धितया वर्णनीयाना भणित्यादीनामुपमानोपमेयतया ग्रन्थन प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्य-हेतुस्तथा नेत्यर्थ । अथान शाब्दबोधप्रकार कथ्यते—तत्र प्राचा मते विषयिवाचकपदेन विषयवृत्तिगुणवती लक्षणया सारोपयोपस्थितस्याभेदेन विषयेऽन्वयान्मुख चन्द्र इत्यादी चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्न मुखमित्यादिधी । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखभिन्न चन्द्रवृत्तिगुणवदिति साधारणगुणमात्रपुरस्कारेण तद्वति विषयपदस्य लक्षणेति । मुख्य मते त्वाहादक मुखमिति वाक्ये विशेषणसमासे तु मुखभिन्नमाहादकमिति । कान्त्या मुख चन्द्र इत्यत्राभेदस्तृतीयार्थ । तस्य चन्द्रवृत्तिगुणे पदार्थैकदेशेऽन्वय । तेन कान्त्य भिन्नचन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्न मुखमिति बोध । लक्षणा विनैवोपमानोपमेययो समान

उपमेयम् असत्यं वृत्तोपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते, सा तु अपह्नुति ।

उदाहरणम्—

अवाप्तः प्रागदभ्य परिणतमन्त्रं शैलतनये
 कलङ्को नैवाय प्रिलसति शशाङ्कस्य चपुषि ।
 अमुष्येयं मन्ये विगलद्मृतस्यन्द्रशिशिरे
 रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ ३९ ॥ (—)

Gloss — That is 'Apahnuti, however, where after describing the Upameya as unreal, the Upamāna is established as being real

To illustrate —

O daughter of the mountain, this is not at all a spot that shines, having attained prominence on the form of the Moon, whose brightness is at its height to my mind, it is Night, his beloved who, getting fatigued with dalliance is fast asleep, on his bosom, cool as it is with the stream of nectar that is oozing (from him) (39)

प्रदीपः — मानं यत्स्थाप्यते सत्यतया व्यरस्थाप्यते सा अपह्नुति । सा च शाब्दी आर्था चेति द्विधा । तत्राया यथा—अवाप्त इति । अत्र कलङ्को नैवायमिति शाब्दोऽपह्नवः । अर्थस्तु बद्धी

उ० — न त्यजतीत्यपह्नुतिर्व्ययते इति प्रकराकारैधतुर्ये उक्तम् । एव च 'नाय सुधांशु किं तर्हि सुधांशु प्रेयसीमुखम्' इत्यादानपह्नुतिरेव । अत एव दृष्टिनोक्तम् । 'अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थमूचनम् । न पचेद् स्मरस्तस्य सहस्रपत्रिणा यत ॥' इति । एतेन 'नाय सुधांशु' इत्यादौ 'न निय निप्रमित्याहुर्नहास्य विप्रमुच्यते' इत्यादौ च नापह्नुति किं तु दृष्टारोपस्वरमिष्यपास्तम् । 'नेदं मुप चद्र' इति प्रसिद्धापह्नुयुदाहरणेऽपि मुक्त्वाग्निदेवे चद्रारोपदार्तासंग्रहताया वक्तुं शक्यवेनानुभयसिद्धवेन चापह्नुतिमात्रयोश्चेदापते ।

प्रभा : — विगलद्मृतस्योरहायाभेदबोधरादिनां नष्टानां मतं तु मुगा चन्द्र इत्यादौ चद्राभिर्भु मुसमिति बोधः । मुगाचन्द्र इति विशेषणमग्रे तु मुगाम्य विशेषणता तद्भेदस्य चन्द्रेऽन्वयायपि मुगास्वरकारणत न पुनैधन्द्रस्वर चन्द्राभस्य मुगेऽन्वयम्, तथापि रात्रिभेदप्रतियोगित्वमेव चन्द्रे मुगान्वदस्वीचराचन्द्राभेदस्योपपत्तिः । स्वप्रतियोगिभेद एव विशेषणस्य संगणनं न तु स्वप्रतियोगि इति नियमे मन्त्राभावात्पि वर्तते । एतन्ते कस्या मुगा चन्द्र इत्यादौ चद्र बोध

इत्थं वा—

यत सखि कियदेतत्पश्य धीरं स्मरस्य
 प्रियविरहकृशोऽस्मिन्पगिलोके तथा हि ।
 उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
 प्रतिविशिखमनेनोद्वृद्धित कालकृष्टम् ॥ ४० ॥ (—)

Or, as in the following —

Lo! How bitter, alas! is the enmity of Cupid, O friend, towards this love stricken person grown lean through separation from the beloved! Inasmuch as he has tipped each and every arrow with the venom in the shape of the bees glistening on the mango-blossoms in the garden (40)

प्रदीपः—भिर्भङ्गीभिरालोच्यते । तत्कचित्कपटार्थशब्दोपादानात् । यथा—यतेति । अत्र छलशब्दबलान् सभृङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकृष्टा शरा इति प्रतीयते । कचित्परिणामा-

उ० :—यदि तु निषेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलकारान्तरत्वम् तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् । ननु निषिध्येत्यस्य निषेधार्थकत्वे 'शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिषु' इत्यादौ अपहृतिर्न स्यादत आह । असत्यतयेति । साध्यते । आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते । तेन 'न पद्म मुख-भेदेदम्' इत्यादौ नातिव्याप्ति । तथा विरहिजनवाक्ये 'नाय चद्रोऽपि तु मार्तण्ड' इत्यादौ नैया । तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् । 'नाय चद्रोऽरविद वा मुख वेद मृगीदृश' इत्यत्र च नैया । निश्चयविषयत्वाभावात् । शाब्दीति । शब्देन यत्रासत्यत्वमाहेत्यर्थ । अवाप्त इति । (पूर्णचद्रे कलङ्क दृष्ट्वा पार्वतीं प्रति महेश्वर-स्योक्ति ।) परिणतरुच पूर्णस्य शशाङ्कस्य वपुषि प्रागल्भ्य प्रकृत्य प्राप्त इत्यन्वय । विगलतोऽमृतस्य स्यद् प्रस्रवण तेन शीतेऽमुष्योरसीत्यन्वय । (शिखरिणी छद ।) बतेति । (सखीं प्रति विरहिण्या उक्ति ।) कामिलोके स्मरस्य कियद्वैरमित्यन्वय । सहकारेषु तपुषेषु । छलम् व्याजम् । (प्रतिविशिखम्

प्रभा :—इति चेदनाहु — चन्द्राभिनमुखादे क्विप्रतिभाकल्पितत्वेन कान्त्यादिगुणाना तत्र प्रयोजकत्वात्कान्त्यादिप्रयोजक चन्द्राभिन मुत्तमिति बोध । प्रयोज्यत्वस्य तृतीयार्थत्वादिति । इति रूपकम् ॥ ६ ॥ असत्यतयेति । यथाभुते 'शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिषु' इत्यादावव्याप्ते । सदेहात्कारव्यावृत्त्यर्थं सत्यतयेति । अन्य

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु सफालकृदाः शरा इति प्रतीतिः ।

एवं या—

अमुष्मिँह्लावण्यामृतसरसि नूतं मृगदृशः
स्मरः शर्यन्दुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाणां प्रशमपिशुना नामिकुहरे
शिरसा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिघणुः ॥ ४१ ॥ (—)

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः । एवमियं भङ्गध-
न्तरैरप्युह्य ।

For, here, the idea conveyed is "They are not mango-blossoms with the bees, but arrows tipped with venom."

Or as in the following —

Cupid as he was being burnt down by Śiva must have indeed plunged into the spacious region of the hips of the deer eyed one,—that lake filled with the nectar of beauty Inasmuch as, here a line of smoke indicating (पिशुन) the extinction of the embers of his limbs emerges, from the depth of her navel, in the shape of the hair line. (41)

Here the idea apprehended is —This is not a hair line; it is a line of smoke On similar lines, this (Apahnuti) could be conceived in other modes besides.

प्रतीतिः—शिरस्यशराः । यथा—अमुष्मिन्निति । अत्र धूमशिरसा रोमावलिघणु परिणमतीति परिणामरन्दार्पणशब्देयं रोमावलिः किं तु धूमशिखेयि प्रतीयते । एवं

उ०:—प्रतिजाणम् ।) उद्धृष्टम् प्रशमशितम् । (कालकूटम् तीक्ष्णविषम् ।
मृगिणी छन्द ।) अत्र छलेति । सयत्रे व्याजताविरहात्तेन मृगाणांममन्वन्प्रति-
पादनमिति भावः । (अमुष्मिन्निति । केषामुद्दिश्य ममृद्धं धामिनं प्रति दा-
स्या उक्तिः ।) अमुष्मिन्मृगदृशः पृथुजघनभागे लावण्यामृतसरसि शर्यन्दुष्टः
शिरस्यशरा इत्येव नूतं निपतित इत्यन्वयः । प्रशमपिशुना शान्तिगृह्णितम् । परिण-
मती प्रादुर्भाती । तासांशरस्य जटप्रदेशे धूमशिरसा भवतीति रमन्वयः । (शिर-

प्रतीतिः—शिरस्यशरा इत्येव नूतं निपतित इत्यन्वयः । अमुष्मिन्निति धूमशिरसा रोमावलिघणु परिणमतीति परिणामरन्दार्पणशब्देयं रोमावलिः किं तु धूमशिखेयि प्रतीयते । एवं उ०:—प्रतिजाणम् ।) उद्धृष्टम् प्रशमशितम् । (कालकूटम् तीक्ष्णविषम् । मृगिणी छन्द ।) अत्र छलेति । सयत्रे व्याजताविरहात्तेन मृगाणांममन्वन्प्रतिपादनमिति भावः । (अमुष्मिन्निति । केषामुद्दिश्य ममृद्धं धामिनं प्रति दास्या उक्तिः ।) अमुष्मिन्मृगदृशः पृथुजघनभागे लावण्यामृतसरसि शर्यन्दुष्टः शिरस्यशरा इत्येव नूतं निपतित इत्यन्वयः । प्रशमपिशुना शान्तिगृह्णितम् । परिणमती प्रादुर्भाती । तासांशरस्य जटप्रदेशे धूमशिरसा भवतीति रमन्वयः । (शिर-

(२३) श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स श्लेषः ।

उदाहरणम्—

उदयमयते, दिङ्मालिन्यं निराकुस्तेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रघर्तयति क्रियाः ।

रचयति तरां स्वैराचारप्रघर्तनकर्तनं

घत घत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ ४२ ॥ (—)

8 ŚLEṢA

That is 'Śleṣa' where, in one sentence, is present the capacity to yield senses more than one.

Gloss:—That is Śleṣa, where words which (normally) convey one sense only, possess senses more than one.

To illustrate —

The sun rises, effectively dispels the gloom of the quarters, breaks the seal of sleep, sets the activities afoot, necessarily brings about the cessation of proclivities to wanton conduct, and shines refulgent, a mass of gleaming lustre, How wonderful !

(or, in the alternative,)

प्रदीपः—भङ्गयन्तरैरप्युद्यम् । यथा ' इदं ते केनोक्त ' इत्यादौ । श्लेष इति । परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थ-

उ०:—रिणी छंदः ।) अत्र निषिच्येति क्वाप्रत्ययार्थोऽपि लक्षणेऽविवक्षितः । तेन ' मंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टजव्रणकिणः स्फुरतीदुमथ्ये । छाया भृगः शशक इत्यतिपामरोक्तिस्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥ ' इत्यादावारोपपूर्वकापह्वे नाव्याप्तिः । अपह्नस्तत्र पामरवचनोपन्यासादर्थसिद्धः । वाक्यभेदश्चात्र । बत सखि, अमुभिन्नित्यनयोस्त्वेकवाक्यतेति बोध्यम् । ' प्रजल्पन्मपदे लग्नः कांतः किं न हि नूपुरः ' इत्यादावपीयमेव । व्याजोक्तिरित्यन्ये । क्वचित् भग्या व्यजनया निषेधबोधनम् । यथा ' अंकं केऽपि शशकिरे ' इत्यादौ । इत्यपहुतिः । तत्र शब्दश्लेषाद्भेदं

मुभाः—हृतिरपहुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् । न पत्रेषु स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ' इत्यपहुतिः लक्षणं सोदाहरणं ब्रुवन्नुपमानोपमेयनियममपहुतौ नाङ्गीचके । इत्यपहुति ॥ ७ ॥

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् (न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा (समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्) समासोक्तिः । उदाहरणम्—

लहिऊण तुझ बाहुप्फस जीप स को वि उह्लासो ।

जअलच्छी तुह विरहे ण हूजला दुव्वला णं सा ॥ ४३ ॥ (—)

Gloss —Where a matter other than the one under description comes to be conveyed by a sentence that states the matter under description, in virtue of the attributes used paronomastically, (not in virtue of the significance of the substrate of the attributes, though,) there results the 'Samāsokti,' so called owing to two ideas being conveyed (by it), by Samāsa i e in brief To illustrate —

The Glory-of-Triumph, that used to be in some indescribable ecstacy, on feeling the touch of your arm, has surely ceased to be gay, on (her) separation from you, forsooth, she has grown so feeble ! (43)

प्रदीपः—परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रप्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वं तद्व्युदासः । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्—लहिऊणेति ।

उ०—कृतमिति । अप्रकृतव्यग्रहार इत्यर्थः । यत्र त्वप्रकृतेन प्रकृताभिधानं तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति भावः । अनेकार्थानीति । प्रकृताप्रकृतोभयानुगतानेकार्थानीत्यर्थः । उभयान्वितेति तु न युक्तम् । अप्रकृतस्यानुपादानात् । अप्रकृतार्थवचनम् । अप्रकृतगतव्यग्रहाररूपार्थस्य वचनं प्रकृतवृत्ताते आरोपो व्यजनया प्रतिपादन इत्यर्थः । एव च समासोक्तौ प्रकृतव्यग्रहारेऽप्रकृतव्यग्रहारारोपः । रूपके तु विशेष्ये प्रकृतेऽप्रकृतरूपारोपः । अत एवैन्द्रदेशविवर्तिरूपकविषये न समासोक्तिः । संक्षेपेण एकेनैव शब्देन । तस्य श्लेषत्वादिति । उपमाधनित्वाद्धेत्यपि बोध्यम् । लहिऊणेति । 'लब्ध्या तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽयुह्लासः । जयन्कमीरतत्र विरहे न खड्गज्वला दुर्बला ननु सा' । (गाथा छन्दः ।) परमप्रकृतार्थकत्वमिति । केवलं तस्य कातागचकत्रं नास्ति, विशेषणानां तु उभयगतबाहुस्पर्शप्राप्त्यादिबोधकत्रमित्यर्थः । एव च लहि

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तात्राचक्रत्व नास्ति ।

Here, only the word जयलक्ष्मी (Glory-of-Triumph) does not express the sense of 'the beloved'

प्रदीपः—अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थरत्न नास्ति । छिद्यत्व

उ०ः—ऊणेत्यादिपदबोध्याना अभेदारोपात् व्यजनया कृताव्यग्रहाराभेदेन प्रतीयमानस्य जयलक्ष्मीव्यग्रहारस्य जयलक्ष्मीवृत्तात्तया प्रतीयमानस्य चमत्कारक-
तेति भाव । अत एवेकं कुत्रलयानदवृत्तापि 'समासोक्तप्रस्तुत-
व्यग्रहारसमारोपश्चास्ताहेतु' इति । अयं भाव । 'अयमैद्रीमुखं पश्य
रत्नशुबति चद्रमा' इत्यादौ छिद्यविशेषणप्रतीतिप्रस्तुताऽप्रस्तुतवृत्तात्तयो
श्लेषभित्तिभेदाध्ययसाधेनाभेदप्रतीतिविषययो प्रस्तुतचन्द्रादिवृत्तितया ।
तत्र तयोर्वृत्तात्तयो परस्पर विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि प्रस्तुतवृत्तात्तो
विशेष्य । तद्वोधकरोष्याप्रस्तुतस्तु अभेदेन तद्विशेषणम् । तत्र यद्यपि
प्रस्तुतस्य स्वासाधारणधर्मेण चन्द्रेऽन्वययोग्यताऽस्ति, तथापि अप्रस्तुताभेदमा-
पन्नस्य न साऽस्तीति तद्रूपावच्छिन्नस्याप्रकृते धर्मिण्यारोप । आरोपोऽत्र व्यज-
नया बोध । न चाप्रस्तुताभिन्नवेऽपि विशेष्यताया प्रस्तुत एव सत्त्वेना-
स्त्येयान्वययोग्यतेति वाच्यम् । विशिष्टस्यान्वयायोग्यत्वात् । न च रूपवत्त-
त्समासोक्तावपि प्रस्तुतचन्द्रेऽप्रस्तुतजाररूपसमारोपश्चास्ताहेतुरस्त्विति वा-
च्यम् । तद्वाचकपदसमभिव्याहाराभावेन तस्यामभवात् । न चाऽऽक्षिप्त-
जारादिनाक्षिप्तरूपकमस्तु । 'निरीक्ष्य विद्युन्नयनै पयोद' इत्यादौ
पयोदे द्रष्टृपुरुषविशेषाक्षेपकनिरीक्षणपदाक्षेपकाभावात् । न च वि-
शेषणसाम्यप्रतीताप्रकृतजारवृत्तात् एव चन्द्रवृत्तितया प्रतीयमान आक्षेप-
कोऽस्तु । अप्रस्तुतस्य प्रस्तुते विशेषणतयाऽप्राधायेनानाक्षेपकत्वात् । स्फ-
टिके जपाकुसुमनिष्ठौहित्यस्यारोपेऽपि जपाकुसुमवानारोपश्च । एतेनाऽऽक्षेपाऽ-

प्रमाः—एवमहत्त्वात्प्रार्थने इति भाव । लक्ष्मिः ऊणेतिति । 'एवमहत्त्वात् तव बाहुस्पर्शं यस्या स
कोऽप्युदाम । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न ललज्ज्वला दुर्मता ननु सा ॥' भौषम्येति ।
आदिपदेन साधारणविशेषणसारूप्यसमह । तत्र साधारणविशेषणवशात्तया—
'खिलित्यति कुचातुर्धर्गाऽ करोति कचमह त्रितति सन्ति कचत्रे पश्यान्तीमम
धसाम् । क्षितिप रदिर धोणीविम्याद्विक्रपति चाशुक मत्सुखि ह्यदददन्तीनां तवा-

उ०ः—समयेऽपि परनायिकामुखचुम्बनस्य श्लेषमर्षादिया व्यजनया वा प्रतीतस्य प्रकृते धर्मिण्यारोप्यमाणस्य जारासाधारणधर्मत्वेन प्रकृतधर्मिणि जारत्वव्यजकता सुनचेत्यपारतम् । किं चैव सति वाच्यार्थबोधोत्तर तद्व्यग्यप्रतीति । सापि न केवलव्यग्रहारमात्रज्ञानात् । अपि तु तादृशनायकनायिकासम्बन्धविशिष्टव्यग्रहारज्ञानात् । एव च वाच्यार्थबोधकालिकचमत्कारस्यापह्नोतुमशक्यत्वेनालंकारत्वस्य दुरपह्वत्वात् । विपरीतनायकत्वव्यजनस्य समासोक्त्यतर्भात् वदतो ध्वनित्वस्य दुर्वारत्वाच्च । तद्व्यग्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन प्रधानत्वात् । न च श्लिष्टशब्दोपस्थापितयोर्वृत्तातयो परस्परमभेदेनान्वये मानाभात् । सहृदयहृदयस्यैव प्रमाणत्वात् । अत एव ' आगत्य संप्रति वियोगविसंशुलागीम् ' इत्यत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तातो वाच्यरविक्रमलिनीवृत्ताताप्यारोपेणैव स्थित इति प्रदीपकृत । प्राचीनानुभवमपलप्यापि यदि एकत्र द्वयमिति रीत्या प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तातयोर्विशेष्येणैवान्वय स्वीक्रियते, एवमपि वाच्यार्थबोधकाले प्रस्तुते धर्मिणि नाप्रस्तुतजारत्वारोप प्रत्याशा । तथाहि । यद्यप्यनयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वया समप्राधान्यमस्तीति स्वीक्रियते, तथाप्यप्रस्तुतवृत्तातान्वयानुरोधान्न प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोप । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तातारोपेणैव सिद्धे । अप्रस्तुतरूपसमारोपेऽपि प्रस्तुतवृत्तातान्वयायोग्यतायास्तदवस्थत्वाच्च । नन्वेव सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिति प्राचीनलक्षणाऽसंगति । अप्रस्तुतधर्मिव्यजनस्य त्वयानपेक्षणादिति चेत् न । स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तातारोपस्य न चमत्कारित्वम् । किं तु अप्रस्तुतकामुकादिसम्बन्धित्वेनागम्यमानस्यैव तस्य आरोप । अत श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदै स्वरूपत समर्पितेन चुम्बनादिना

प्रभा. — रिमृगीदृशाम् ॥' अत्र कुचविलेखनकचमहादिविशेषणानां शब्दश्लेष विना स्वत एव साधारण्यान्नायकृतान्तस्फूर्तिरिति समासोक्ति । औपम्यगर्भविशेषणाद्यथा—'दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपद्मशोभिनी । केशपाशालिशृङ्गेन सुवेपा हरिपेक्षणा ॥' अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभा पुष्पाणीधेत्याद्युपमितसमासेन सिद्धौ दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैरिति समासान्तराश्रयणेन ललनावृत्तान्तस्य समासोक्ति । सारूप्याद्यथा—'पुरा यत्र स्रोत—' इत्युत्तररामचरितनाटके प्रसङ्गात्कालान्तरे पुनर्दण्डक गत-

उ०:— ऐन्द्री चन्द्र इत्येतद्गतलीलिङ्गपुट्टिङ्गसहवृत्तेन तत्समधिनि कामुकादौ अभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुमधानात् । विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुत-
व्यजनस्याऽऽक्षेपणात् । अप्रस्तुतस्यैवस्याप्रस्तुतव्यवहारस्यैवत्यर्थो वा । एतेन वद-
नचुवनस्य पुत्रादिसाधारण्यान्वय कामुकाभिव्यजकत्वम् । किं च 'अहर्मुख चुव-
ति भानुर्बिम्बम्' इत्यत्रापि नायकव्यभिक्त्यापत्तिरित्यपास्तम् । यत्तु चन्द्र-
ऐन्द्रीपदगतलिङ्गाम्यामभिव्यक्तनायकत्वो स्वव्यजकपदोपस्थापिताभ्या भेदेनै-
वान्वय उचित । समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरिति । तन्न । एव हि वदता व्य-
हारावच्छेदकत्व तयो स्वीक्रियते न वा । आद्ये एकस्यार्थस्योभयत्रान्वयोऽव्यु-
त्पत्तिप्रस्त । अत्ये रसाननुगुणत्वम् । यदपि ऐन्द्रादौ नायिका-
त्वाभावे केवल व्यवहारवच्छेदकत्वमात्रस्वीकारे बाध । नायिकात्वानालीढके-
वर्तेन्द्रीमुखचुवनरूपस्य व्यवहारस्य नायकसमधित्वात् । न हि दिक्तादाम्यं
विना नायिकया पृथङ्मुख विशेषयितु सामर्थ्यमस्तीति । तदपि न । मुखशब्द
श्लेषसामर्थ्येनैन्द्रीमुखमित्यर्थेऽशमोपेण केवलमुखचुवनस्योपस्थिते । तदेतदुक्त
कुत्रलयानदे— 'श्लेषादिमहिम्ना स्वरूपत समर्पितेन वदनचुवनादिना' इति । न हीन्द्री-
शब्दार्थेन दिग्गुणेण वदनरूपमुखपदार्थस्यान्वयो वक्तु शक्य सहृदयै । नन्वेतादृश-
कुसुमिक्वरूपनापेक्षया विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्रवृत्तवाक्यार्थं स्त्रीलिङ्गपुट्टि-
ङ्गाम्यामभिव्यक्तनायकाद्यभिन्नचन्द्रादिघटितप्रवृत्तवाक्यार्थं स्वाम्ययतादाभ्याप-
न्नतदवयवोऽतिप्रते इत्येव कल्पयितुं युक्तम् । एव च नायिकऽभिन्नेन्द्रदिशामव-
धिन्दनाभिन्नप्रारभन्मकचुवनरूपसवधाश्रयो नायकभिन्नध्वज इति बोध
इति चेन्न । एव हि ऐन्द्रां नायिकभेदप्रतीतौ मुखचुवनादौ वदनचुवनाद्यभेद-
प्रतीतावपि वदनचुवने साक्षान्नायिकमवधाप्रतीया रसोद्बोधानापत्ते । न च

प्रमाः— वनो रामस्येयमुक्ति । अत्र वनसाहस्यानुदुम्बिषु घनसतानादिगम्यमगृद्धि-
विपर्यासं प्राप्तस्य प्रामनगरादेवृत्तान्तस्य प्रतीते समागोक्ति । इयं चाप्य्यदीक्षितैरे-
षोष्ठा नान्यैरिति संक्षेप । अस्या च समानोर्णां प्रवृत्तवृत्तान्तोऽभिधेयव प्रतीयते
अप्रस्तुतवृत्तान्तस्तु व्यग्रनया । प्रवृत्तेनाभिधेयाया नियमनात् । तस्य च तद्वृत्त्येन
प्रतीतावसंभवाद्यर्थव्यवप्रसवाद्यमभ्यानुपपत्तेः । प्रवृत्ते समारोहो न त्वप्रवृत्तनाय-
क्यदे प्रवृत्ते राजादावरोप । प्रमाणाभावात् । आरोपेद्रूपक्यनगौरवाधेति श्रय ।

प्रदीपः—चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा 'विलिखति कुचौ' इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्या.—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्रावरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्रावरणिसमुच्यते तदपि संगृह्यते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच्च । यथा 'संप्राप्ते सकलाङ्ग'—

उ० :—व्यंजनया तद्वृत्तीतिरस्येव, यस्मिन् यदभेदः तत्संबन्धिनि तत्संबन्ध्यभेद इति न्यायेन वा मानसी तद्वृत्तीतिरसत एव चमत्कार इति वाच्यम् । तदपेक्षया साक्षाच्चमत्कारोपपादकत्वाच्चार्थबोधव्युत्पादनस्यैवौचित्यात् । ननु व्यंजनयाऽप्रकृतार्थबोधः । शक्तेः प्रकरणादिना नियंत्रणात् । ततो व्यंजनामाहास्यादेव प्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येनावतिष्ठत इति चेत् । व्यांजनिकोऽप्रकृतार्थबोधो नायिकाविशेषितो विशेषितो वा । नाद्यः । रसानुगुणत्वात् । अंत्ये स्वपदोपस्थाप्य-लिङ्गाभ्यां नायिकाभेदबोधो व्यर्थोऽसंभवी च । नायिकाविशेषणकव्यवहारबोध-नेन कृतार्थत्वात् । अपि च तथा सति जारकर्तृकसानुरागपरनायिकामुखचुंब-नाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयो जारामिन्नश्चंद्र इति बोधकदर्शनमेव स्यात् । तस्माद्व्यंजनया शक्त्या वोपस्थिताप्रस्तुतवृत्तांतेन व्यंजनयोपस्थितनायिकादि-संबन्धित्वेन गृहीतेनाभेदमापन्नप्रस्तुतवृत्तांतारोपः प्रकृतविशेष्ये नव्यमते श्लेषस्थलेऽप्र-कृतोपस्थितेः शक्यैव सत्त्वेन तन्मते शक्यैवाप्रकृतार्योपस्थितिः, प्राचां तु व्यं-जनयेत्येतावान्विशेषः । एवं च वाच्यार्थबोधोत्तरं यदि चंद्रादौ नायकत्वादि-प्रतीतिरपि सहृदयानुभवसाक्षिकी तदास्वित्युपपादितमेव प्राक् । अत एव समा-सोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतौ तदुपादानवैयर्थ्यमिति शेषे वक्ष्यति प्रकाशकृत् । अनेन तस्माद्दृश्यप्रतीतिर्व्यंजनया न तु तदभेदप्रतीतिरि-ति लभ्यते । प्रस्तुतप्राचीवृत्तांते आरोप्यमाणाप्रस्तुतखडितनायिकाविशेषवृत्तां-तसमर्थनाय तस्यावश्यकत्वाच्च । एवं च सानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्न-

प्रमा :—अप्रस्तुतस्य नायिरादेर्वृत्तान्तविशेषणत्वमवश्यं वाच्यम् । केवलवृत्तान्तस्य चास्तुत्वाभावात् । एवं चावश्यं व्यंजनयोपस्थितस्याभेदेन प्रकृतविशेषणत्वमेव युक्तं न तु वृत्तान्ते भेदेन । एवमप्रकृतवृत्तान्तस्यापि प्रकृतवृत्तान्त एव भेदेनारोप इति युक्तम् । वृत्तान्तद्वयस्यैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधस्याननुभवपराहृतत्वात् । तस्मादप्रकृतवृत्ता-न्ताभिन्नतयाभ्यवसितः प्रकृतवृत्तान्त-स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयावगते भासत

(२५)

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

10 NIDARŚANĀ

'Nidarśana consists in a connection between objects which is unlikely and (hence) tends to produce an idea of similarity (between them)

Gloss —Nidarśana : e g v ng an illustration (accounts for the name)
To illustrate —

प्रदीप - इत्यादि । अत्र प्रकृतस्य गृहस्य विशेषणसामान्या प्रकृतस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्याहुः । तत्र युक्तम् । अपस्तुनप्रशंसयैव तत्सप्रहात् । येनास्यभ्युदितेन इतिवत् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे तत्र समासोक्तिपदं श्लिष्टविशेषणव्ययपरम् । निदर्शनेति ।

उ० :- प्राचीप्रारम्भयोगाश्रयश्चंद्र इत्येव बोधः । समासोक्तिर्गुणीभूताव्यय्येति व्यवहारस्तु प्रकृतव्ययवहारेऽप्रकृतव्ययवहाराभेदस्य व्यजनया प्रतीतेर्निर्वाध एवेति दिक् । औपम्यगर्मादीनामिति । आदिना साधारणविशेषणसङ्ग्रहः । 'अधेन पातभीया सचरता मया विपमविपयेषु । दृढमिह मया गृहीता हिमगिरिशृङ्गादुपागता गंगा ॥' अत्र गिरिशृङ्गप्रभववेणुयष्टिव्यवहाराभिन्नव्यवहारयती गभोति प्रतीयते । इति समासोक्तिः । निदर्शनेति । अभवन् प्रतीतिविषयतामठभमानपस्तुनोर्निक्यार्थयो पदार्थयोर्न सन्धोऽन्वयः । अत एव प्रतीतिपर्यवसानामात्रादस्य दृष्टान्ततो भेदः । परस्परनिरपेक्षयोर्निक्यार्थयोर्दृष्टान्तात्कारः, इयं पुन सापेक्षयोरिति भेद इत्यन्ये । तर्हि वाक्यमनन्तं स्यादत आह । उपमापरिकल्पक इति । औपम्यमाक्षिप्य पर्यवस्यतीत्यर्थः । केति । (एषुकाव्ये प्रथमसर्गे स्वाहकारपरिहर्तुं कण्डिदासस्योक्तिः ।) उडुपं चर्मानन्दनशापान् । मोहात् दुस्तरसागरमुडुपेन तितीर्षुरमीत्यर्थः । अत्र स्वमतिमूर्धप्रभवशापोरत्यतानुरूपं बोध्यते । तदनन्तरमुडुपकरणस्मागतरणेच्छाया अप्रकृताया कथनेन सादृशमतिस्तरणस्वरगनेच्छाया पूर्वार्धत आक्षेपः । तयोध परस्परानन्द

प्रभा - इति तु नन्या । एवं च प्रकृतोदाहरणं नापहीयत्कदुस्तरान्दमप्रयुक्तोदाहरणवती प्रयत्नमीरित्याद्यक्षे बोधः । द्वितीये तु साप्रनादृष्टादुस्तरशब्दमप्रयुक्तोदाहरणवती अयं लक्ष्मीनमिकेतीति संक्षेपः । अत्र च कदुस्तराणि साधारण विदेश्यं उदाह्य इति

‘ क्व सूर्यप्रभवो घश क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तर मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ ४४ ॥ (खुवश १२)

अत्र, उडुपेन सागरतरणमिद्य मन्मत्या सूर्यवशवर्णनमित्युपमायां प-
र्यवस्यति ।

What a far cry it is from the sun born race to my intelligence of petty sweep! I have, out of delusion, set about crossing the sea, hard to cross, in a canoe!

Here, there eventually results an idea of similarity, viz. that the description of the solar race with the help of my intellect would be tanta mount to crossing the sea in a canoe

प्रदीपः—यथाश्रुतमात्रेणासभवी वस्तुसबन्धो यत्रोपमा कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैक्य निदर्शना । दृष्टान्तकरणरूपकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा—अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराथा यथा—क्व सूर्येति । अत्राह सागर तितीर्षुस्मीत्यस्यासबद्धार्थरतया उडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवशवर्णनमसभावितमित्युपमाया कल्पनम् ।*

उ०ः—अथस्य स्पष्टत्वादौपम्यमादाय पर्यवसानम् । तत्फलितमाह—उडुपेन सागरतरणवदिति । कल्पनम् व्यजनम् । प्रतीयमानाभेदरक्षणायेति भाव । एव चात्राऽऽर्थी निदर्शना । ‘त्वत्पादनखरलानि यो रजयति यावकै । इन्दु चन्द-
नलेपेन पाडुरीकुले हि स ॥’ इत्यादौ तु शाब्दी बोध्या । वाक्यार्थगा चो-
भयत्रापि । एव ‘त्वत्पादनखरलाना यदलक्तकमार्जनम् । इद श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधो ॥’ इत्यत्राप्येवैव । न चेद वाक्यार्थरूपकम् । लोकप्रसिद्धो-
पमानत्वोपमेयत्ववतोरभेदस्यैव रूपकत्वात् । किं च तत्र सादृश्यलक्षणामूलाऽ-
भेदप्रतीति । इह तु प्रतीयमानाभेदानुपपत्त्या तत्त्वकरूपनेति भेदात् । ‘नित-
रा निर्गते नीरे सेतुमेघा चिकीर्षति’ इत्यादौ किञ्चिदाक्षिण्यसमागततत्कालो-
पेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिवान्तरासक्तनायकानयनार्थं सखीं प्रेषयितुकामा नायि-
कामुद्दिश्य सख्या वचनेऽपि आर्थी निदर्शनैव । एतेनात्र ललितालकार
वर्णनीयवाक्यार्थमनुक्तवैव वण्ये धर्मिणि तस्वरूपस्य कस्यचिदप्रस्तु

प्रसाः—ऋष्ट इति ज्ञेयम् । विशेषणसामर्थ्यात्तिन्द्रागसकविशेषणसामर्थ्यात् । इन्द्रासोक्ति-
पदमिति । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रय प्रकारा श्लेष समासोक्ति सादृश्य
चेति प्रत्ये वक्ष्यमाणमित्यर्थ । इति समासोक्ति ॥ वस्तुसबन्ध इति । वस्तुनो पूर्वार्था-
परार्थयोरित्यर्थ । सबन्धोऽन्वय । अनोदाहरणयो प्रथमे उडुपेन सागरतरणरूप

यथा वा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।

बहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितधारणेन्द्रलीलाम् ॥ ४५ ॥ (—)

(शिशुपालवध ४.२०)

अत्र, कथमन्यस्य लीलामन्यो बहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

Or as in,—

With their upward rays stretched out like ropes, when the sun rises (on it), and the moon sets, the mountain assumes the grace of a huge elephant decked (परिवारित) with two bells dangling (down the two sides) (45)

How could the grace belonging to one be assumed by another? Therefore, it must be (only) similar to that of the other.—Thus there results eventually (an idea of) similarity here

प्रदीपः—अन्त्या यथा—उदयतीति । अत्रान्यलीलोद्बहनस्यान्येनासम्भवाद्धारणेन्द्रलीला सदृशी लीलामित्युपमाया पर्यवसानम् । एव च 'पूर्वोदाहरणे वाच्यार्थ उपमाक्षेपक इह तु पदार्थमात्रम्' इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एषा मालारूपापि दृश्यते ।

उ०ः—तत्राक्रयार्थस्य वर्णनरूप इति अपास्तम् । नहि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतपो शब्दोपात्तयोरेव निदर्शनेत्यत्र मानमस्ति । न चैवमतिशयोक्तिविषयस्याप्यार्थरूपकेणापहार स्वादिति वाच्यम् । विषयतान्छेदकरूपेण भाते विषये विषयितान्छेदकराच्छिन्नविषयभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयितान्छेदकरूपेण भासमानविषयात्मकप्रतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेन तयोरेक्यामंभयात् । न च निदर्शनाविषये व्यग्योपमयैनास्तु चमत्कार इति वाच्यम् । अत्रभेदप्रतीतिरुक्तचमत्कारस्यैव सत्त्वात् । कल्पितोपम्यमृडिकया पर्यवसानया तथैव चमत्कार इत्याशयात् । तदुक्तम् 'उपजीव्ययेन भेदात्' इति । उदयतीति । भाषे चतुर्षसर्गे रत्नमनाम्न पतंतस्य वर्णनम् । वित-

प्रमाः—मुपमानमप्रतिदं द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रतिदमित्यपि भेदो द्रष्टव्य । लीलापदार्थमात्रस्येति । किं तु तद्बहनरूपवाच्यार्थस्येत्यर्थ । त्रिसद्वेदेव-

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गुलिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेव देव
यस्ते गुणान्नादितुमुद्यममादधाति ॥ ४६ ॥ (—)

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

(२६) स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वस्वरूप—स्वकारणयो सयन्धो यद्वगम्यते, सा अपरा
निदर्शना । यथा—

He sets about crossing beyond the sea with the help of his arms, he
aspires to catch the orb of the moon in his hand, he, in fact, seeks to stride
O King, beyond the Meru,—whosoever makes an endeavour to describe
your virtues ! (46)

In instances like these, one could come across it (i e Nidarśanā)
in the Mala form too

While that is the other (variety of Nidarśana) in which there is an
intimation, by an action itself, of the connection between itself and its
cause.

Gloss—That is the other variety of Nidarśanā, in which the
connection between itself and its cause is made to be intimated by the
action itself

To illustrate —

प्रदीपः—यथा—दोर्भ्यामिति । स्वस्वेति । यत्र क्रिययैव स्वस्य
स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावस्य ख्यायते साऽपरा निदर्शना । यथा—
उन्नतमिति । अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य
कारणस्य च तथासबन्ध पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा

उ० :—ता विस्तीर्णा ऊर्ध्वा रश्मय एव रज्जो यस्य । इद अहिमरुचौ इत्यस्य
हिमधानि इत्यस्य च विशेषणम् । अहिमरुचि सूर्य । हिमधामा चद्र ।
विलङ्घिष्येण्टाद्वयेन परिवारितो यो वारणेन्द्रस्तस्य लीलाऽभिन्ना लीलामित्य-
न्वय । श्लेषेण लीलापदेन लीलाद्वयोपस्थिते । (पुष्पिताप्रा
चन्द ।) श्लेषाश्रयणे बीज दर्शयति—अत्रान्येति । अन्यलीलाता
दात्म्यस्यान्यलीलायामनभवाच्चेत्यपि बोध्यम् । न चेदृशस्थलेऽन्वयानुपपत्त्या
लीलापदस्य तत्सदृशलीलायां लक्षणैर स्यादिति वाच्यम् । आरोपेणाप्यन्व-

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेल्यैव स पतेदिति घृचन् ।

शैलशेखरगतो ह्यत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥ ४७ ॥ (—)

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च सवन्धः व्याप्यते ॥

“Whosoever is petty would, on attaining a position of eminence, topple down but easily —thus announcing does the particle of stone, that has got on the peak of a mountain, drop down when tilted (even) by a gentle breeze. (47)

Here the action of falling is made to communicate the relation between a fall and (its cause) viz. the attainment, when there is pettiness (in the party holding it,) of a position of eminence

प्रदीपः - च लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिं पाते हेतुर्यथा ह्यत्कणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानान्नि

उ०:- योपपत्ते । वस्तुमाहात्म्यादेव त्वस्या सादृश्यव्यजकत्वम् । तदाह—
उपमायां पर्यवसानमिति । अत्रोपमानोपमेयधर्मयोस्मेदप्रतिपत्तिः । अत इय-
मेव पदार्थनिदर्शनेत्युच्यतेऽन्यै । तत्र पदार्थनिदर्शनात्वे कस्यचिदुक्तिं खड-
यति—एवं चेति । समस्तत्वेनाक्षेपकत्वापि पदत्वादिदं चिन्त्यम् । दोर्भ्या
मिति । (राजान प्रति कस्यचिदुक्तिः । दोर्भ्याम् वाहुभ्याम् ।) तरगनीमुजग-
समुद्र । हरिणांक्षत्र । (गदितुम् वक्तुम् । उच्यते उद्योगम् । आदधा-
ति कत्रोति । वसन्ततिलक्य उन्द ।) अत्रैतस्य गुणगणनोपमस्य बहून्नु-
पमानानीति माला । स्वस्य । कार्यस्य । व्याप्यते । परान्प्रति वीच्यते । उन्न-
तमिति । उन्नत उन्नत ऊर्ध्वस्थान च । लघुत्वमिति अपरुष्टलघुत्वसाध ।
पतनं पदभ्रंश, अधमयोगहेतुक्रिया च । (ह्यत्कण पाषाणगण ।) चा-
रुमारुतो मदवात न तु ज्ञाशात । हेत्या पातोपपादकमिदम् । (रपोद्धता
उन्द ।) तथासंबन्धः । कार्यकारणभाररूप । इयं सभवद्रस्तुनसंबन्धनिर्गमे
त्युच्यते । एतच्च त्रिपर्यवेयेवकारेण दर्शितम् । अये तु ‘स्वहेचन्ययस्य’
इत्युपलक्षणं स्वक्रियया शिचिदर्धबोधनस्य । एव च ‘चूडामणिपदे धत्ते यो

प्रभाः - धारेण इन्द्रव्यवच्छेदः । भुवन्यतीति पातक्रियाया एव हेतुहेतुनन्नावगमनस्य
स्वोप्ते । तच्च दृष्टान्तपर्यवसाने—तथा चेति । इति निदर्शनप्रकारम् ।

(२७) अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

(२८) कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणानि—

11 APRASTUTA-PRAŚANSĀ

What is called 'Aprastuta prasansa is literally so (i e statement of the thing not under consideration), on the basis of the thing under consideration

Gloss —The suggestion of the matter under consideration by stating the matter not under consideration, constitutes 'Aprastuta-prasansa

The matter under consideration being (1) the effect, or (2) the cause, or (3) a general fact, or (4) a particular one, a statement of the other (correlate), and the statement (5) of an equal, the matter under consideration being its equal these would be the five varieties (of it)

Gloss —Of the other i e of the cause etc Instances in order —

प्रदीप .- दर्शनात्वमिति । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतस्य प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसा वैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्तिहेतुः । एतच्चालकारत्वबीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेप समासोक्तिरिति विवेकः । ता विभजते—कार्ये इति । सेत्यनुवर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं

उ० :— देव रविमागतम् । सता कार्याऽऽतिथेयीति बोधयन् गृहमेधिन ॥ ' इत्यादावप्येषैवेत्याहुः । इति निदर्शना । अप्रस्तुतस्य । अप्रकृतस्य । अप्रस्तुतप्रशंसैवेति । तपदवाच्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अप्रस्तुतप्रशंसनमात्रं समासोक्तव्यतिप्रसक्तमिति तद्वारणाय प्रस्तुताश्रयेयुक्तमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—अप्राकरणिकेनेति । प्रस्तुतव्यजन प्रस्तुताप्रस्तुतयोरसंबन्धे सति नेति तत्संबन्धदर्शनमुखेन

प्रभा .- अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अन्यवृत्तान्तस्वान्यवृत्तान्ताक्षेपकत्वरूपमित्यर्थः । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्तावपि सत्त्वादित्यर्थः । आक्षेपेणैवेत्येवकारेणाभिधाव्यवच्छेदः । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

ताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
 । कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सवाप्ये मयि ।
 ७७ जामन्यरत्नारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
 दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥ ४८ ॥

(अमरशतक १०)

अत्र-प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन्प्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूर्णानि स्थिताः
 कुञ्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
 इत्थं नाथ शुकस्तचारिभयने मुक्तोऽच्यवैः पञ्चरा-
 त्त्रिचप्रस्थानवलोक्य शून्यवलभापैकैकमाभापते ॥ ४९ ॥

(Cited in सरस्वतीव्याकरण ४.)

"Do they never meet again, O lovely lady, who go out? You need have no anxiety on my score! You are considerably reduced!"—with these words, as I, in tears, was addressing her, she glanced at me with an eye, the pupil whereof was dull with bashfulness, and which absorbed the tears as they issued forth, and suggested her eagerness for a death that was impending (48)

Here, the cause is stated, when the basis of the enquiry—What made you cancel your journey—was the effect

"O king, the princess does not give me lessons the queens too keep mum! I feed me, O hunchback! Why are not the prince and (his) companions yet taking their food?—thus addresses, in the mansion of your foe, O lord, the parrot set free from the cage by the passers-by, each one (i. e. the king etc.) individually, looking at them as drawn in the picture on the deserted terrace. (49)

प्रदीपः—यथा—याता इति । अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम् । किञ्च प्रभार्य इति न कारणप्रस्ताव । कारण प्रस्तावे कार्यवचनं यथा—राजमिति । अत्र प्रस्थानोद्यनं भवन्त इत्या उदर्यव सदास्य प्रपलाप्य गता इति शत्रुपलापने कारणे प्रस्तुते तस्य भाव-विशेषस्य वादमुच्यम् ।

उ०:—तां निभजते । कार्येत्यादि । याता इति । (अमरशतके 'प्रस्थाना-
 न्निवृत्तोऽसि, पितृ' इति, मिश्रणं पृष्टकं अमरनिवृत्तिहेतुं स्यात्पितृत्वात् न प्रययत्
 कस्यचिदुक्तिः । याता गता ।) न मिलन्ति नापाति । या कृता सा कृतीय
 पुनर्न कार्येत्याह-पुनरिति । (मरुते मरयम् ।) नैव चिता कृतेत्यदयो

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गताः—
इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

पतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रचिलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥५०॥ (भङ्गटशतक. १४.)

Here, while the matter under consideration is the cause; viz. Your enemies took to their heels at once as they got to know that you were about to start on an expedition, the effect is stated.

Is it too much that that blockhead took him at his word (तस्य मुखात्) and thought a drop of water, on the leaf of a lotus-plant, a pearl? Hear something more than this! When, owing to the light movement of the finger-tips, it vanished as it was being gently picked up, he, wondering, "Where might that (pearl) of mine have gone flying?,"—has not been having sleep, day after day, with grief at his heart! (50)

प्रदीपः—सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—पतदिति । अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुषविशेषस्य स ममत्वविशेषोऽभिहितः । विशेषे

उ० :—तत्कार्यमाह । नितरामिति । गमनानिच्छाज्ञानेन या लज्जा तया मंथरा निष्क्रिया तारका यत्र । लज्जया कस्याप्यनवलोकनात् । धारारूपमश्रु । पीताश्रुणेति पाठे निपतदेव पीतं संबृतं अश्रु यत्रेत्यर्थः । चक्षुष्येकवचनं लज्जया सम्मुखदर्शनविच्छेदाय । हसितेन । मद्गमनेऽप्येतद्व्याणाः स्थास्यंतीति एवं प्रतारयतीति विस्मयप्रयुक्तेन । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) कार्ये । निवृत्तिरूपे । अत्रेदमेव प्रस्तुतम् । वर्णनीयत्वात् । अत्राप्रस्तुतेन मरणेनाऽऽक्षिताया गमननिवृत्तेस्तुरागोत्कर्षकत्वेनैतस्या अलंकारत्वम् । अत एवोत्तरेण प्रश्नोन्नयनेऽपि नोत्तरालकारः । तस्य चमत्कारजनकत्वाभावात् । अन्ये द्वयोः समावेशमिच्छति । राजन्निति । (राजानं प्रति कवेरक्तिः । कुब्जे इति भोजिक्रियाः सम्बोधनम् ।) कुमारश्च तत्सन्निधाश्च तैः । एषां भोजनसमये शुक्रत्वापि भोजनलाभात् । (शून्याधाम् । निर्जनायाम् । बलभौ उपरिगृहे सौधे । भित्तौ इति वाऽर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) कार्यमुक्तमिति । तेन च कारणं व्यज्यते इत्यर्थः ।

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसंभाषना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः ।

सुहृद्भृवाप्यजलप्रमार्जनं

करोति वैरप्रतियातनेन यः ।

स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्

सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥ ५१ ॥ (—)

अत्र 'कृष्णं निहत्य नरकामुखधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तत् त्वमेव श्लाघ्यः'—इति विशेषे प्रष्टते सामान्यमुदितम् ।

Here, when the matter under consideration was the general fact, "The dull witted cherish an idea of attachment towards things unworthy," the particular one is stated

Whosoever wipes out the tears of the wives of his allies, by avenging the hostile acts, is alone adorable, he alone is manly; he alone is versed in statecraft, his is an exalted life, he is the sanctum of glory ! (51)

Here, the matter under consideration being a particular fact,— "If you put an end to the grief of the consorts of the demon Naraka by killing Kṛṣṇa, then you alone are praiseworthy,"—the general one is stated

प्रदीपः—प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—सुहृदिति । अत्र श्रीकृष्ण निहत्य नरकामुखधूनां दुःखं यदि शमयसि तदा त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुच्यते । तुल्ये

उ०ः—अत्र व्यत्यादाव्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन न ध्वनिव्यपदेशः । किं त्वत्कारव्यवहार एवेति बोध्यम् । एतत्तस्येति । (भट्टकविहृते भट्ट-
टशतके कस्यचिन्मूर्खस्य घृत्तान्तं कुतश्चिदाश्चर्यं विस्मयेन भाषमाणं क्वचिदति-
कम्पचिदुक्तिः ।) मुखाप्रतारकस्य कस्यचिन्मुखादपगतं शृण्वन् स जड यन्मुक्ता-
मणिरित्यमस्त एतत्तस्य कित्यत् । यतोऽस्मादप्यधिकं किञ्चिज्जडत्वोपक्रमस्ति ।
तदाह—अगुल्यप्रेति । शनैरुदीयमानेऽपि अगुल्यप्रस्य लघुक्रिययाऽल्यचा-
लनेन प्रविलिपिनि अगुलात्रेण लघ्रे इत्यर्थः । (शृणु अन्यन् इति वा पदच्छेदः ।
अस्मादपि अन्यन् अधिकं शृणु इत्यर्थः । शार्दूलविस्तीर्णितं छन्दः ।) मम-
त्वविशेष इति । भ्रमविशेष इत्यपि बोध्यम् । सुहृदिति । जडेनि बाहुल्यमू-
चयन् । वैरप्रतियातनं घृतापीडेषु पीडादानम् । पिप्पुना नरकामुखे हते क-
धनं तन्मन्त्री नरकामुखसुहृदः (शाल्वं) प्रतीदमाह । (वैशस्य घृताम् ।)

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—श्लेषः, समासोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य ह्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने नमहानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ ५२ ॥ (भल्लशतक ७९)

An equal being the matter under consideration, when its equal happens to be stated, there are possible three varieties since, Śleṣa, Samaso-kti, or mere similarity could be the basis for one equal suggesting another. Instances, in due order —

Even if he has to lapse from the male sex (by Śleṣa, from manliness), even if he has to sink into the lower world (by Śleṣa, into poverty), even if in begging he has to become a dwarf (by Śleṣa, mean), he should still uplift the world (by Śleṣa, everyone) This policy (दिक्) has been brought into evidence by the ineffable (by Śleṣa, any), Viṣnu (by Śleṣa, pre eminent person) (52)

प्रदीपः—प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रय प्रकाराः । विशेषणविशेष्यवाचिना सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात् । आद्यो यथा—पुंस्त्वादिति । अत्र पुस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुषप्रतिपत्तिः । न च श्लेष एवायम् ।

उ० :—श्लिष्टत्वस्येति । प्रकाशे श्लेषसमासोक्तिपदे श्लिष्टशब्दश्लिष्टविशेषणपरे । अप्रकृतात् प्रकृताक्षेपे तयोर्भावात् । द्वयोः प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा श्लेषस्य, प्रकृतेऽप्रकृतव्यग्रहारोपे च समासोक्ते स्वीकारादिति भावः । पुंस्त्वादिति । (भल्लशतकविहृते भल्लशतके ७९ पद्यमेतत् ।) पुस्त्व पौरुष पुञ्ज-जन च । नारीभूय अमृतहरणात् । अधः सपद्भ्रश पाताल च । वराहाव-तारे पाताल गत्वा पृथिव्युद्धरणात् । प्रणयने याचने । नमहान् महत्वरहि-तोऽस्य इत्यर्थः । बलिप्रार्थने वामनत्वप्राप्त्या जगद्रक्षणात् । विश्वस्योद्ध-रण विपदिनाशनेन रक्षणम् । दिक् प्रकारः । पुरुषोत्तम पुरुषश्रेष्ठ श्रीकृ-ष्णश्च । (पुरुषश्रेष्ठपक्षे पुस्त्वात्प्रचलन पुरुषार्थहानि । अधोयान स्वपद्भ्र-श । अमहत्त्वं गौरवहानि । विश्व सर्वजनमित्यर्थ इत्युदाहरणचन्द्रिका । वस-

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्ति रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्वेव जडधामता तु भवतो यद्दघोस्ति विस्फूर्जसे ॥ ५३ ॥ (—)

In regard to the Sun, who, as soon as he rose (by Śleṣa, prospered), sent you into obscurity (by Śleṣa, poverty), O Moon, it would have been proper for you to retaliate and not to absorb his rays (by Śleṣa, to cling to the feet) If (you plead) you did this when you had grown lean (by Śleṣa, impoverished), are you not a bit ashamed? Let that pass That you shine in the sky (by Śleṣa, parade yourself in a high position) betrays your trait of being cool lusted (by Śleṣa, of being the abode of stupidity) ! (53)

प्रदीपः—‘अवयवशक्ते समुदायशक्तिर्बलीयसी’ इति न्यायात्प्राग्विष्णुपस्थितौ सत्पुरुषस्याऽऽश्लेषेणैवोपस्थिते । श्लेषसत्त्वेऽप्यप्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशसात्वात् । द्वितीयो यथा—येनेति । अत्र विशेष्यवाचि चन्द्रपद न श्लिष्टम् । तृतीयो यथा—

उ० :—न्तिलका छन्द ।) सत्पुरुषेति । अप्रकृतस्य श्रीवृष्णस्य प्रतीतौ जाताया पश्चात् प्रकृतेत्यादि । न च श्लेष एवेति । विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि श्लिष्टत्वादिति भावः । अवयवशक्तेरिति । न च प्रकरणसत्त्वे योग एव बलवान् । विश्वोद्धारणरूपपदार्थसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य विष्णापि सत्त्वात् । एतेन श्लेषमूढो ध्वनिरित्यपास्तम् । ये तु श्लेषस्थले उभयोरप्यर्थयो क्रमेण शतयैव प्रतिपादनमिच्छति, तन्मते कथमत्राप्रस्तुतप्रशसा, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्याव्यग्यत्वादत् आह—श्लेषसत्त्वेऽपीति । अप्रस्तुतप्रतीयुत्तर तन्मूलिका तन्मूलमूलिका वा यत्र प्रस्तुताप्रगतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशसेति । एकशब्दवत्प्रसाधर्म्यात्पर ‘तुल्ये तुल्यस्य’ इत्युदाहरणतेति बोध्यम् । येनासीति । क्षीणधन कश्चित् उपजीवनार्थमपन्नारिण सधनमनुसरन् केनचिदुपालभ्यते । येनाभ्युदितेन ह्यति गमितोऽसीति सबधः । उदितेनैव, न त्वपकृतेनापि । ह्यतिस्तेजोहीनता ग्लानिश्च । प्रतिमर्तुं प्रत्यपकर्तुम् । पाद पद रस्मिश्च । क्षीणेन धनहीनेन कलाहीनेन च । मनागीपदापि किं न लज्जसे इत्यर्थः ।

प्रभाः—प्राबल्यादाश्लेषानुपयोग इत्यत आह—श्लेषसत्त्वेऽपीति । तथा चोभयत्रामिधान्यापारसत्त्वेऽपि श्लेषवर्षस्याप्रस्तुतस्यापि प्रथमावगतिमात्रेणाप्रस्तुतप्रशसात्वात्कारत्व-

१ आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
क्षारीकृत च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ५४ ॥ (भट्टेन्दुराज or शुक्कवि ?)

What possibly could the vile Ocean have gained by appropriating the water from the mouths of rivers all around? It was turned saline, frittered away in submarine fire, and locked up in the abyss of the bowels of the nether world! (54)

प्रदीपः—आदायेति । अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रेणासत्पुरुषाक्षेप । यथा वा मम—
कौटिल्य नयने निवारयतरा शीघ्रा गतिं शीलय
व्यक्तार्थां कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौद्धत्यमायोजय ।
कुग्रामप्रमदाविलासरसिक कातस्त्वयाऽऽसादितो
नाथ नन्दिनि नागरीजनसमाचारै समाकृष्यते ॥

उ० :—अस्वेव लज्जाशून्यत्वमप्यस्तु । जडधामता हिमाधारता मूढता च ।
विस्फूर्जसे सर्गर्षमुदेषि । अमाया सूर्येण सह सग्नय ततस्तेजोग्रहण चद्रस्येत्यागम-
सिद्ध पादग्रहणम् । (शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र छिद्यविशेषणमा-
त्रमाहात्म्येन प्रस्तुतसधननिर्वहनवृत्तान्ताक्षेप । आदायेति । (शुक्कस्य कवे
पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) मुख वदन नदीसगमस्थान च । (अर्जितम्
सपादितम् । दुरर्णवेन दुष्टेन समुद्रेण । वडवादहने वडवानले । पातालमेव कुक्षिकुहर
तस्मिन् । वसन्ततिलका छन्द ।) अत्र ग्रासकल्प परधनमपहृत्य विफलव्ययकर्तारि
दुरीश्वरे प्रकृते तत्सदृशस्याप्रकृतस्यार्णवस्य कथनम् । कौटिल्यमिति ।
(नायिका प्रति सख्या उक्ति । ' नन्दिनि ' इति नायिकाया सम्बोधनम् । कौटि-
ल्यम् घक्रताम् । निवारयतराम् अतिशयेन निवारय । शीलय अभ्यस ।
अभ्यास विना स्वाभाविकमन्दगमनस्यानिर्तनात् । भारतीम् वाचम् ।
विहसिते मधुरस्वरसहितहासे । नागरीजनाना समाचारा व्यवहारा नेत्रकौ-
टिल्य—मन्दगमन—अस्पष्टार्थभाषण—अनौद्धत्यरूपा तै । न समाकृष्यते न

प्रभा :—मित्यर्थ । वस्तुतस्त्वत्राप्रकृतदृष्टान्तेनाप्रकृतावबोधन मुख्य कवेस्तात्पर्यविषय ।
श्लेषस्तु तदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति ज्ञेयम् । कौटिल्य-

इयं च क्वचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति । यथा—

अब्धेरम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः

पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।

आहो रिक्तः कथमपि भवेदेव देवात्तदानीं

को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥ ५५ ॥ (—)

And this (^{variety} figure), in some cases, becomes plausible without having to super impose the suggested sense on the expressed one To illustrate —

Verily, numerous persons here are able, by means of boats, even to cross beyond the ocean, that has, with water, spanned the expanse of the earth and the bowels of the nether world If (आहो), by a turn of fate, it somehow becomes empty, who dare even so much as look at the abysmal hollow ! (55)

प्रदीपः— इयं च त्रिधा—क्वचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । क्वचित्प्रतीयमानार्थानध्यारोपेण । क्वचित्त्वशभेदेन तदध्यारोपानरोपाभ्याम् । तत्राद्या यथा—अब्धेरिति ।

उ०ः— वशीक्रियते । शार्दूलविनीडित छन्द ।) अत्र दुष्प्रमुसकविवृत्तान्ताक्षेप । अब्धेरिति । अणोऽभ । अभ इत्येव क्वचित्पाठ । तेन स्थगितस्तिरस्कृतो भुवनस्य भूमेराभोग विस्तार पातालकुक्षिस्तन्मध्य च येन । सर्पपृथिव्या अध्विप्रनिबन्नेनाग्रहणात् तिरस्कार । जलैर्व्यापनात्पातालकुक्षेरपि स । पोतोपाया समुद्रवणिज । पोतोऽध्वियानम् । क्रमन्ते उत्सहते । आहो इत्यव्यय यथर्थे । (रिक्त जलशून्य ।) अत्र खल । कुहर तस्यैव गभीरभाग । कल्प समर्थ । (मन्दाक्रान्ता छन्द ।) अत्रोपमर्दनशीलस्य दुष्प्रभो पूर्णतैव वरम्, न रिक्तता, अत्यतोपमर्दनापत्तेरिति व्यग्य गुणीभूतमेव । अत्र समुद्रेऽपीति पाठ । च्चनिच तु नात्र । इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्त्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापर्यवसानात्तेन स्वस्योचितत्वसिद्धये व्यग्यार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन

प्रभाः— मिति । नन्दिनीति सख्या नायिकाया स्वोचनम् । निवारणप्रयत्नातिशयवोधनाय सरामिति । शीलयाभ्यस । अभ्यास विना नैसर्गिकमन्दगतेर्निवर्तनासम्भवात् । स्पष्टार्थो कुरु । बदेत्यर्थः । यन्नातिशयसूचनाय कुर्वित्युचम् । अत्र हेतुस्तरार्थम् । समाचारा व्यवहारा । समाकुर्यते वशीक्रियते । अत्रैव दृष्टान्तेन मूर्धप्रभुसगत कविरपदि-

कच्चिद्ध्यारोपेणैव । यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहृतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र घटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छयापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥ ५६ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. ३.)

Sometimes it becomes plausible only with super-imposition. To illustrate —

"Hullo! Who are you?"—"I tell. Know me to be ^{an unlucky} a tree on the burial ground."—"You seem to speak in despair?"—"Judged aright!"—"What for?"—"Here I tell To the left of this place, there is the banian tree. To it resort, heart and soul, the travelling folk; while not even my shade, although I stand on the road, can be of use to others!" (56)

प्रदीपः—अत्रापुण्येऽप्येतेऽर्था अवाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोप ।
द्वितीया यथा—कस्त्वमिति । अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोच्चारयितृत्वा-

उ० :—वाच्यसिध्यगत्वात् । कस्त्वमिति । शाखोटकः भूतानासवृक्षः । कस्त्वं भोः इति वृक्षं प्रति प्रश्नः । कथयामीत्यादि तदुत्तरम् । वैराग्यादिवेति पुनः प्रश्नः । साधु विदितमित्युत्तरम् । पुनः प्रश्नः कस्मादिति । इदं वैराग्यम् । वामेन वामभागेन वामाचारेण युक्तश्च । सर्वात्मना छयारोहणशयनादिना । न च्छयेति । भूतानासत्वेन शाखोटकृच्छायानाश्रयणम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) प्रतीयमानोऽत्र प्रवृत्तासाधुपुरयः । न चात्र रूपकम् । प्रवृत्तेऽप्रवृत्तारोपे एव तस्वीमरात् । एतेन शाखोटकवृत्तपदाभ्यां साधुसाधुपुरया निगीर्याप्यप्रसिता-वित्यतिशयोक्तिरित्यपास्तम् । तत्रारोप्यस्यैव प्राधान्येन संगोष्यन्वाचन-न्वयतादवस्थाच्च । निघमानाया अप्यतिशयोक्तेरेतदंगत्वाच्च । अत्र सधनः पूज्योऽधनो निन्य इति प्रस्तुतव्यंजनम् । नन्वत्राऽप्रस्तुतव्यप्रहारेण प्रस्तुतव्यप्रहारेण निग्रणमेवास्तु । किम्नया । तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाजीववात् । बोध्य-नन्दन्धश्च लक्षणा । वाच्यन्वयवहासभेदेन च प्रस्तुतव्यप्रहारेण इति चेन्न । वाच्यार्थाटस्थेनैव व्यंग्यप्रतीतेरत्र सहृदयसम्पन्नत्वात् । शक्यनन्-

प्रमाः—इत्येते । अत्र पुरुषेऽपीति । अन्वयाविति शेषः । प्रतीयमानस्य गम्यमनस्वार्थस्य

कचिदंशेष्वध्यारोपेण । यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तर्कणयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्धारणोऽद्याप्यसा-
वन्तःशून्यकरो निषेध्यत इति भ्रातः क एप ग्रहः ॥ ५७ ॥

(भट्टशतक १८.)

Sometimes it becomes plausible by super imposition in parts. To illustrate —

That unprecedented phenomenon of the inversion of the tongue (by Śleṣa, of perverseness of speech), that unsteadiness of ears (by Śleṣa, the flippancy of ears), that sight which in intoxication has become unmindful of the track, whether his own or that of others, (by Śleṣa, of the distinction between allies and aliens),—or rather, what use dilating upon it? You have forgotten it all, O bee! for, what sort of whim (ग्रह) it is on your part, O brother, that even now you resort to the elephant, when his trunk is hollow inside (by Śleṣa, when his hand is empty inside)? (57)

प्रदीपः—दिग्मनुपपन्नमिति प्रतीयमानाध्यारोप । तृतीया यथा—सोऽपूर्व इति । अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यास शून्यरसत्व मदश्च वाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि, न तद्वेतव । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदंशे प्रतीयमानपुर्याध्यारोपापेक्षा ।

उ० :—धस्यैर लक्षणात्वाच्च । सोऽपूर्व इति । (भट्टशतकविवृते भट्टशतके १८ पद्यमिदम् ।) रसनाविपर्ययो वचनाऽस्थैर्य विपरीताग्रञ्च च । उपमृष्ट तद्रस-
नाग्रमिति प्रसिद्धे । कर्णचापल परवचनप्रतार्थत्व अनरतकर्णचापल च ।
मदो गयं दानजल च । स्वपरदिक् आक्षानासविभाग । एतसर्वं किं विस्मृतान् ।
यत् यत इत्यर्थ । निश्चितगानसीति युक्तं पाठ । यस्सेव्यते एप इत्यन्वयः ।
धारणोऽनुगतपारको हरती च । अतःशून्यकरो निर्धनो मासादिशून्यमध्यशु-
डाददध । (शार्ङ्गलविक्रीडित छन्द ।) मदश्चेति । चेन विस्मृतस्वपरदिक्चम् ।
एवं च रसनाविपर्ययादौ वचनास्थैर्यादिवन्मारोप्य भ्रमरे प्रपन्नरोमन्त्वमारोप्य
धारणे निरारकप्रभुत्वमारोप्य वाक्यार्थोपपत्तिरिति भ्रान् । कर्णेति । एव चैतदंशे

ग्रन्थाः—पुरपविशेषस्य नाध्यारोप इत्यर्थे । धाच्यानीति । 'न्युत्तङ्गमनुत्तङ्गेन' इत्येक-
शेषः । इत्यप्रत्ययप्रसाराप्रवरणम् ॥ ११ ॥ समेनेति समन्वित्याहारत्वात्प्रवरेणो-

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्व च भ्रमरस्य असेवने न हेतुः, कर्ण-
चापलं तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

(२९) निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यथोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४ ॥

Here the inversion of the tongue and the possession of a hollow trunk are no reason why the bee should *not* resort (to the elephant). The unsteadiness of ears, however, does constitute a reason. Intoxication is, on the contrary, a reason why the bee *should* resort (to the elephant).

12 ATISAYOKTI

(1) Where there is the supersession of the matter under consideration on its being eclipsed by the other, (2) where the matter under consideration is stated to be other (than its ordinary prototype), (3) where there is a conceit (as a sequel to an alternative) introduced by a word with the sense of 'if, (4) and where there occurs perversion of

प्रदीपः—कर्णचापलं तु भ्रमरस्यासेवने हेतुरेवेति तदशे नाभ्यारोप इति । निगीर्येति । प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानं द्रवीयसी बुद्धिः सैकाऽतिशयोक्तिः । यच्च तदेव वस्त्वन्यत्वेन विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनाध्यवसीयते सा द्वितीया । यच्च

उ० :—भ्रमरपदं द्विरेफपरमेवेति भावः । ऐकरूप्यायैत्रवाक्यत्रया वा तदशेऽभ्यारोप इत्यन्ये । अत्र श्लिष्टशब्दरूपसाधारणधर्मनिग्रहणं सादृश्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । अप्रस्तुतपदेन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो ब्राह्म । एतेन 'किं भृगुः सत्या मालत्या केतव्या कष्टकेद्वया' इत्यत्र प्रियतमेन साकमुद्याने विहरती काचित् भृगुः प्रत्येवमाहेति प्रस्तुतेन प्रस्तुतातरद्योतने प्रस्तुतानुरनामा भिनोऽलकार इत्यपास्तम् । मद्युक्तरीत्याऽस्या एव समजात् । यदा मुख्यतात्पर्यविषय प्रस्तुतश्च नापिक्रानापन्नवृत्ताततदुत्वर्मरुतया गुणीभूतव्यग्यस्तदाऽत्र सादृश्यमूला समासोक्तिरेवेति केचित् । अन्ये तु अप्रस्तुतेन प्रशसेन्यापि अप्रस्तुतप्रशसाशब्दार्थः । एव च वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते उच्यते इत्यर्थादत्रापीयमेनेत्याहुरिति दिक् । इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । द्रवीयमीति । स्यासाधारणधर्मेणानुपादानादना-

प्रभाः—यमेयं व्याचष्टे—उपमेयस्येति । उपमानेन निगीर्यं पृथगनिर्दिश्याध्यवसानं स्वस्वरेण

कार्यकारणयोर्धश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निर्णीयस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुचलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ५८ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण. ४.)

the sequence of the cause and the effect—that should be regarded as 'Atīśayokti'

That is one variety where there is the supersession of the Upameya which is swallowed up by the Upamāna. To illustrate —

A lotus growing in a region without water, again two blue lotuses growing on (that) lotus, these on a golden creeper, and that too, tender and lovely—what an array of freaks it is ! (58)

प्रदीपः—चेच्छब्देन यद्विशब्देन वा यद्यथोक्ती कल्पनमर्यादसमविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यच्च कारणकार्ययो प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्य कारणस्य शीघ्रकारिताप्रतीत्ये सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तयः । तत्राद्या यथा—कमलमिति । अत्र मुखादि

उ० :—हार्याऽभेदधीरित्यर्थः । गौणसाध्यवसानमूलेयम् । तदेवेति । एतद्वारेण धर्मिभेदाभाव सूचित । अन्यत्वेनेति । तच्चान्यादिशब्दः । विविक्ताकारम् । अतिशयितामरम् । कमलमिति । (प्रिया दृष्ट्वा तसखी प्रति नापकस्योक्तिः ।) कमलं कर्तामरम् । अनम्भसि निर्जलदेशे । कुचलये नीलोत्पले नेत्ररूपे । तानि, कुचलये द्वे कमल च । कनकलतिका कर्तातनु । (सुकुमारा मृद्वी चासौ सुभगा मुदरी । आर्या छन्दः ।) अत्र प्रकरणलम्पनापिकरुक्तादीनां कमलादितादात्म्येनाध्यवसानान्मुखादेरतिशयः । अत्रोपमानतादात्म्यमुपमेये । अत्र केचित् । 'प्रकृतस्य परेण' इत्येव प्रकाशे पाठदर्शनात् तत्र च सामान्यतो निर्देशात् शुद्धसाध्यवसानलक्षणया धर्मधर्मिणोरैकत्वाध्यवसायेऽप्येया । 'समेन' इति पाठेऽपि तदुपलक्षणम् । यथा 'कर्णलंबितमद्वयमजरिकेशरारुणकपोलभंडलम् । निर्मलं निगमशण्डोत्तरं नीलिमानममत्रोत्पलमहं ॥' इत्यत्र नीलिमपदस्य तदाश्रये शुद्धसाध्यवसानलक्षणया नीलिमाऽभेदप्रतीतिः । एवं

प्रभा :—निधयः । स च द्वीयसीत्यनेनोक्तः । अर्थादिति । कल्पनपदग्रामभ्यादित्यर्थः ।

‘यद्यर्थस्य’ यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात् असम्भविनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्क चेदमृतांशोर्भवेद्गुणः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ ६० ॥ (—)

That is the third variety where there is a conceit—of an improbable event, of course,—as a sequel to an alternative introduced by a word meaning “If To illustrate —

If on the full moon night, the form of the moon were to be spotless, then would her face suffer the indignity of being (its) like, (60)

प्रदीपः—तृतीया यथा—राकायामिति ।

उ० :—कौतुकम् ॥’ इत्यत्र तु नायमलंकार । अध्ययसानाभावात् । न चैव कोऽलंकार । न कोपि । किंतु तेषा तथाज्ञानानि भगवद्विषयकभावे उद्दीपनानीति बोध्यम् । न ह्युद्दीपनसंसार सर्वोऽप्यलंकारेष्वेवेति नियमोऽस्ति । एवम् ‘अवृश कुचयो वृश बलमे’ इति पद्येऽपि बोध्यम् । राकायामिति । (अमृतांशो चन्द्रस्य । साम्यं सादृश्यमेव पराभव । निरूपमस्योपमानसंभव एव पराभव ।) पूर्णार्थे पूर्णोद्दौ कलङ्कभावस्यामबधे सत्रयं कल्पित । उत्तरार्थे साम्यमबधसंभवेऽपि तदसंबध पराभवपदेन सूचित । एव चासंबधे सत्रय इति द्विविधेयम् । यद्यर्थोक्तावित्युपलक्षणमुक्तप्रकारद्वयस्य । एव च ‘सौधाङ्गानि पुरस्यास्य स्पृशति विधुमडलम्’ इत्यत्राप्यसंबधे संबधरूपा इयमेव । यत्त्र ‘स्पृशतीवेदुमडलम्’ इति कृते उल्लेक्षाप्रतीतिरिवाभावे गम्योत्प्रेक्षैवोचिता । अन्यथा ‘त्वक्कीर्तिर्भ्रमणश्राता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्’ इति त्वदुक्तेऽपि गम्योत्प्रेक्षा न स्यात् इति तन्न । नूनं मुखं चन्द्र इत्यादौ नूनपदाभावे गम्योत्प्रेक्षाया आपत्ते । रूपकस्यानापत्तेश्च । त्वक्कीर्तिरित्यत्र बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षाया कीर्ता स्वर्गगाप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षाया अनगीकारे भ्रमणश्रातं रूपविशेषणपर्यर्थं व्यहृते उल्लेक्षासाधकभावाच्च । स्वर्गमत्रधिवरूपानुपात्तार्थनिमित्तेयम् । अथ स्वर्गगमनरूपानुपात्तार्थनिमित्तेति दिक् । राकायामियुदाहरणे व्यतिरेकात्कारगर्भेय एव ‘लाज्यद्रविणव्ययो न गणितं श्लेशो महानाजितं स्वच्छन्दं चरतो जनस्य दृश्ये चिताजरो निर्मितं । एतापि स्वगुणानुत्परमणाभावा-

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा-

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।

चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषय त्वया भजता ॥ ६१ ॥ (बुद्धनीमत ९६)

(३०)

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

That is the fourth variety where, in order to express the quickness of action of the cause, the effect is stated as (taking place) prior to the cause.

To illustrate —

First it was by Cupid that the heart of Malati was possessed, later by you, O beloved of the lovely lady, as you came within her ken ! (61)

13 PRATIVASTŪPAMĀ.

While that is 'Prativastūpamā' where one and the same common attribute is present, in two forms, in two sentences

प्रदीपः—चतुर्थी यथा—हृदयमिति । प्रतिवस्तूपमेति । एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोरेव द्विरवस्थिति । अर्थाच्छब्दभेदेन ।

उ०ः—द्वराकी हता कोऽर्थधेतसि वेगसा विनिहितस्तन्वीमिमा तन्वता' इत्यत्रापि 'एवापि स्वगुणानुरूपरमणाभावात्' इत्यत्रामन्वे सत्रस्तन्वीद्राण्यप्रसर्गप्रतिपादनार्थं उक्तं । चतुर्थी । कार्यकारणयोर्प्राग्पर्यविपर्ययरूपा । विपर्यय कार्यस्य प्रायम्येन सहभावेन च । तत्राद्यमाह । हृदयमिति । (दामोदरगुह्येने बुद्धनीमते ९६ पद्यमिदम् ।) कुसुमान्येन चापो वाणाश्च यस्य तेन मन्नेन मालत्या मालतीनाम्न्या नापिक्रिया हृदयम् आदौ पूर्वं अधिष्ठितम् । चरमं पदान् । लोचनविषय नेत्रगोचरताम् । भजता प्राप्नुवता । दृष्टेनेति यावत् । त्वया आत्रासत्तम् । (आर्या छन्दः ।) अत्र कारणस्य कृतापिष्ठानस्य शीघ्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य कन्दर्पाधिष्ठानस्य प्रायममुक्तिः । अर्थं यथा—'सममेव समाकृत द्वयं द्विरदगमिना । तेन सिद्धासने पित्र्यं मगडउ च महीभृताम् ॥' इत्यत्र सममेव न तु प्राग्परभावेनेति प्रतीतिः । सिद्धासनात्मनो वरणात् । महीभृन्मगडत्रात्मनो वर्यम् । इत्यतिशयोक्तिः । एकस्थेति । तेन निदर्शनदृष्टातयोर्युक्तम् । तत्र प्रि-

प्रमाः—अभिप्रस्येति । अर्थं—प्रतिवस्तु प्रीतिमात्प्राग्पर्ययपदानां प्राग्पर्यय

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा यथा—

अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।

सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होई ॥ ५९ ॥ (—)

Here, the face etc have been superseded by the idea of their being the lotus etc. in form

And that is another variety where the object itself comes to be determined as being different (from its ordinary prototype).

Of a *different* sort is (her) delicacy, likewise of a *different* sort altogether is the ineffable shade of her body (वर्ण) That beauty (श्यामा), again, could not at all be the make (रेखा) of a lay creator' (59)

प्रदीपः—कमलादिवेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—

कलशे परममहत्त्वं तिमिरस्तोमस्य सोमसहवास ।

वियति च शैबलवती शिव शिव कुसुमेपुसर्गसौभाग्यम् ॥

द्वितीया यथा—अण्णमिति । स्पष्टम् ।

उ० :—हेतुफलयोरभेदाध्यवसायेऽप्येया । यथा 'विरासन समरसीमनि शात्र-
वाणामाजीवनं विबुधपर्पदि कोविदानाम् । समोहन सुरतसंसदि कामिनीना रूपं
तदीयमरलोकमतोऽद्भुतं मे ॥' इत्यादौ विरासनादिपदस्य तद्देतौ शुद्धसाध्यसना ।
एतेन 'हेतोर्हेतुमता सार्धमभेदो हेतुरुच्यते' इति हेत्वलकारोयं पृथगित्यपास्तमित्या-
हु । अत्र भेदेऽभेद । अत्र कमलादिपदानां मुखेन लक्ष्यताच्छेदकम् । तेन
रूपेण प्रयमतो बोधे तद्धर्माच्छिन्ने कमलाभेदप्रत्ययो व्यंजनया । बाधबुद्धेश्च
न व्याजनिष्ठे प्रतिबन्धत्वमित्यनाहार्यो धीरत्रेति केचित् । आह्लादकत्वेनैव
मुखे लक्ष्य, शेष प्राग्गन्, इत्यपरे । अत्र पक्षे तद्धर्माच्छिन्ने कमलाभेद-
बाधस्यैवाभावादानाहार्यत्वं स्पष्टमेव । अन्ये तु शक्यताच्छेदकरूपेणैव
मुखादिभानं वदति । तन्मतेऽभेदप्रधानातिशयोक्तिरित्यस्य उपमानताच्छे-
दकस्यैव भेदाभारूपतया निराह । एतदेव चात्र मने निगरणम्

प्रमाः—तेन आयुरेवेदमित्यादौ नातिशयोक्तिरित्याशय । कलदा इति । अत्र कलदा-
त्वेन स्तनयोरप्यवसानं, तिमिरसप्तत्वेन केशपाशस्य, आघ्राशयेन मप्यस्य, वतीयेन
रोमत्वत्या इति हेतवः । अण्ण इति । 'अन्यत्वापुन्यार्दमन्येव कापि वर्णेनच्छादा ।

उ० :— यत्स्ववाचकपदेन शक्यतावच्छेदकरूपेणैवास्य बोधनम् । सादृश्याति शयमहिम्ना च बाधबुद्धे स्थगनादेतन्मतेऽप्यनाहार्यैव धीरिति दिक् । (कलशे इति । कलशे स्तने । तिमिरस्तोमस्य केशसत्रातस्य । सोम-सहनास मुखसहवास । वियति मध्यदेशे । शैबलवह्नी रोमावली । बुसुमेयु मदन । गीतिश्छन्द ।) अण्णामिति । ' अन्यसौकुमार्यमन्ये-व च काऽपि वर्तनच्छाया । श्यामा सामान्यप्रजापते रेखेत्र च न भवति ॥' सुकुमारशब्दस्य लडहादेश । वर्तते जीवतीति वर्तन शरीरम् । छाया कति । श्यामा शीतोष्णकाले उष्णशीता । (शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । सर्गान्यशोभाढ्या सा श्यामा परिकीर्तिता ॥) सामान्य-प्रजापते सर्वसाधारणप्रजापते । रेखा निर्मिति । (आर्या जघनविपुला ।) अत्रान्यदेन सौकुमार्यमित्युक्त्याऽस्या सौंदर्ये सौंदर्यातिरादतिशय प्रतीयते । अत्र-भेदे भेद । अत्रेद बोध्यम् । ' प्रस्तुतस्य यदन्यवम् ' इत्यस्य प्रस्तुतस्य अन्य-वस्तुत्वेनाध्यवसाय इत्ययर्थ । यथा ' तस्या सखे नियतामिदुसुधामृणाल-प्योस्नादि कारणमभूमदनश्च वेधा ' इत्यत्र प्रकृतनायिनासत्राधिकारणस्य निर्मातुश्च विविक्ताकारवस्वतररूपमृणालादित्वेनाध्यवसानम् । ' अस्या सर्ग-विधौ ' इत्यादौ तु नैनम् । निश्चयाभावात् । यथा वा ' प्रयमो ननपुड्डीकमु-कुलश्रेणी प्रतिश्माधर पूर्णंदोरदय प्रतिक्षितिरह महीप्रमूनोत्कर । किंचान्यत्कथयामि वीर जगतीराडिपति त्वद्यशोविस्तारे प्रतिदेशमेव दिविपत्स्रोतस्व-तीनिर्जर ॥' अत्रैकैव कीर्तिस्तत्तस्थाने योग्यतानशात्तेन तेन रूपेणाध्यवसिता । यथा वा ' स्त्रीभि कामोऽर्थिभि स्वर्दु काल शत्रुभिरैक्षि स ' इति । अत्र निमित्तभेदात्तत्त-द्रूपेणाध्यवसाय । स च कविनिबद्धकर्तृक इत्यन्यत् । ' गुह्यंचस्यर्जुनोऽय कीर्ता भीष्म शरासने ' इत्यत्रापीयमेव । अत्र श्लेषमङ्गीर्णयमित्यन्यत् । एतेन दृशेषु विषयेषु उद्देखालकारोऽयमतिरिक्त इति केषाचिदुक्ति परस्ता । ' ग-जरातेति वृद्धाभि श्रीकात इति यौवतै । यथास्थिनश्च वालाभिर्दृष्ट शौरि स-

प्रभाः— श्यामा सामान्यप्रजापते रेखेत्र न भवति ॥' वतन गमनोपवेशनभाषणा-दिव्यवहार । छाया शोभा । सामान्य सर्वजनसाधारण । रेखा चित्रलेखनजातिरिव मनुष्य निर्माणजाति । मालतीनाम काचिन्नायिका । इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥ १२ ॥

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये 'उपमानवाक्ये च (कथितपदत्वस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात्) शब्दभेदेन यत् उपादीयते, सा (वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्) प्रतिवस्तूपमा । यथा—

*Gloss:—*Where the common property is stated, in the sentence embodying the Upameya and the one embodying the Upamāna, in different words, owing to a repeated word having been declared defective, that is 'Prativastūpamā,' so called because therein the Vastu i. e. the sense of one sentence becomes the Upamāna (in relation to that of the other). To illustrate:—

प्रदीपः—अभिन्नस्य पदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा । वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र 'द्विः' 'द्वये' इत्यनेकोपलक्षके । मालानुरोधात् । सा च द्विधा-अमालारूपा

उ०—प्रतिविम्भावेन निर्देशनैकत्वविरहात् । अवस्थितिः । उपादानम् । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः । तदाह—वस्तुन इति । एवं चोपमेयत्वमपि वाक्यार्थस्येति घनितम् । न च 'दिवि स्थितो भानुरिव भूस्यस्त्वं भ्राजसे नृप' इति वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकं वाक्यार्थयोर्गम्यमौपम्यमित्यस्य विवक्षितत्वान् । तत्र तु इवशब्देन वाच्यमेकेत्यदोषात् । 'निर्मलं वदनं कति विमलं कमलं मम' इत्यादानतिप्रसंगवारणाय वाक्यार्थयोरिति । अत एव 'आननं मृगशावास्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् । भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरहम् ॥' इति स्मरणा-लंकारेऽपि नानिव्याप्तिः । पद्मसदृशमाननमित्येव तत्र प्रतीतिः । 'आपद्रतः खडु महाशयचनवर्ती विस्तारयत्यवृतापूर्वमुदारभावनम् । कालागुरुर्दहनमप्यगतचयोर्विच-समंताद्भोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥' इत्यापद्रतशब्ददहनमप्यगतचयोर्विच-प्रतिविम्भावेऽपि उपमानोपमेयवृत्तिधर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्न एव । दृष्टाते तु साक्षात्तद्वृत्तिधर्मशिऽपि विमप्रतिविम्भात् इति तन्नो विदेयः । एकरथैव धर्मस्य पृथक्शब्दाभ्यामुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावात् । देवीति । राजानं प्रति देवीसत्या

प्रमा—अत्रेति व्युत्पत्तेः । वाक्यद्वय इत्यस्याभिप्रायमाह—वस्तुन इति । वाक्यार्थो हि वाक्यार्थं प्रदेवोपमानम् । अतो वाक्यद्वये समानधर्मोऽस्तिव्यर्थः । अत्रेति । परिवारः पदनाश्रयो यस्य यथेष्टविनिर्दोषलोभ्यवस्य तत् । एवं परिभोगो भूत्वादिविनिर्दोष-स्तदोभ्यमित्यर्थश्चरन्निर्दयः । अथवानादिचर्त्वरस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेया ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ६२ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति ४ ३)

Raised to the status of a queen, how could she hold the position of an attendant? A jewel with the likeness of a deity carved in it does not indeed deserve to be trifled with (परिभोग ?) (62)

प्रदीपः—मालारूपा च । तत्राद्या यथा—देवीति । अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणत्वमित्येके । 'कथं भजति' 'न खलु' इत्यनयोरेकार्यतया तथात्वमित्यपरे । अन्त्या यथा यदीति । अत्र निम्नतमित्यादिभिरद्वुताभावस्य वाक्य

उ०—उक्ति । देवीभावं देवीत्वम् । देवी कृताभिप्रेक्षा । (गमिता प्रापिता ।) परिवारपदमसाधारणकलत्रपदम् । परिभोगो भूयाद्यर्थमुपादानम् । दैवतेति । स्वर्गादिघटितप्रतिमेत्यर्थ । (आर्या छन्द ।) इत्येके इति । अत्रारविस्तु तयोर्न्यायार्थगतसादृश्यरूपत्वाभाव । एकार्थतयेति । अनौचित्यरूपैकार्थतयेत्यर्थ । एव च दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य भोगयोग्यत्व यथानुचित तथा देव्या परिवारपदयोग्यत्वमनुचितमित्यौपम्ये पर्यवसानम् । ननु यथा 'पर्वत एतद्वह्निमान् एतद्भूमात्' इत्यत्र महानसस्य दृष्टातताऽनुचिता । एवम् 'एषा परिवारपदत्वायोग्या देवीत्वात्' इत्यत्र दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य दृष्टातताऽनुचितेति चेन्न । तेन तद्वृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नयोर्व्याप्तिसिद्धौ 'यत्सामान्ययोर्व्याप्तिरतद्विशेषयो' इति न्यायेनोक्तविशेषनियमसिद्धेरदोषात् । नियमविशेषरहितकेवलार्थमात्रस्य प्रकृतत्वे तु अप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौपम्यमात्रं गम्यम् । यथा 'भैरवे भासते चन्द्रो भुवि भाति भवान्धुवै' इति दिक् । वैधर्म्येणाप्येता दृश्यते । 'वशभवो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरय । न हि तुवीरुद्विक्रलो वीणादड प्रयाति महिमानम् ॥' इत्यादौ । यद्यपि अत्र पुरय पूज्यव-

प्रभाः—मतान्तरमाह—कथमिति । एवं च भिन्नशब्दोपात्तकथमके वाक्यार्थयो-
रार्थिकमौपम्य प्रतिवस्तूपमेति लक्षण बोध्यम् । अत्र च दृष्टान्तालङ्कारे व्याप्तिवारणाय विशेषणम् । 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्व भ्राजसे भुवि' इति वाच्यवाक्यार्थोपमावारणायार्थमिति । 'आनन मृगशावास्या वीक्ष्य लोललकावृतम् । भ्रमद्भ्रमर-
सभारं स्मरामि सरसीदहम् ॥' इत्यादौ स्मरणालङ्कारवारणाय वाक्यार्थत्युक्तमिति सङ्क्षेप ।

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामघिपादिता ॥ ६३ ॥ (—)
इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥

(३१) दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ १६ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम्, दृष्टोऽन्तः (निश्चयो) यत्र स दृष्टान्तः ।

Prativastūpamā in a Mālā form may be found in instances like—

If fire burns, what is there to be surprised at? What of it, if again, hugeness is found in mountains? The water of the great ocean is ever saline. Freedom from despondency is but the nature of the good. (63)

Similarly could the figure be traced elsewhere also.

14. DRṢṬĀNTA.

Whereas ' Drṣṭānta ' consists in the reflection of all of these.

Gloss —Of these, i. e. of the Common Property etc. Drṣṭānta is where the Anta i. e. decision is in sight.

प्रदीपः — चतुष्टयेऽयुपादानान्मालात्वम् । चतुर्थवाक्य चोपमेयवाचि । दृष्टान्त इति ।
एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिविम्बन दृष्टान्तः । दृष्टोऽन्तो निश्चय उपमा-
निर्वाहकोऽत्रालम्बरे इति व्युत्पत्तेः । स च द्विधा—साधर्म्यैधर्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण

उ० : — वान्संगविशेषतत्त्वादित्यर्थे तुषीफल्द्रवैकल्पप्रयुक्तमहिमाभावविशिष्टो
वीणादंडो 'न दृष्टान्तस्तथाप्यनेन दृष्टान्तेन संगविशेषाभावाप्रयोज्यपूज्यत्वाभावा-
निति तद्वर्षतिरेक आक्षिप्यते । तत्र पूर्वोक्तरीत्या एकविशेषेऽपरविशेषस्य
दृष्टान्तत्वाभावात्तद्वत्तिसामान्यावच्छिन्नव्यतिरेक आक्षिप्यते । सिद्धे च तस्मि-
न्नुपात्तविपरीतदृष्टान्तेन तादृशसामान्यान्ययनियमसिद्धौ य सामान्ययो-
रिति न्यायात्तादृशविशेषावच्छिन्नमव्योक्तान्वयनियमसिद्धिः । एवं च तुषी-
फल्द्रवहित्यवद्दीणादंडसदृशः संगविशेषाभावात्पुण्य इति बोधः । तुषीफल्द्र-
वद्दीणादंडसदृशः संगविशेषाभावात्पुण्य इति च बोधः । यदीति ।
निम्नद्भुतं स्वाभाविकत्वाद्भुतमित्यर्थः । किं ततः, सर्ववेचनयोरत्येवम् । सतामघिपादिता
(निशदरहित्यं) प्रकृतिरेव । स्वभाव एव नाधर्ममित्यर्थः । (द्वुतिवर्धितं

प्रमाः — इति प्रतिवस्तूपमत्र दृष्टान्तम् ॥ १३ ॥ प्रतिविम्बनमिति । विम्बप्रतिविम्बभावे-
नावस्यालम्बित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमालो भेदद्वयम्—यत्रेति । यथा निशानि विम्ब-

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम्
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥ ६४ ॥

(Cited in छट्ट's काव्यालंकार ८९५)

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तवाहये साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीपतः ।
भटाः परेषां विशारदतामगुर्दधत्यचाते स्थिरतां हि पांसवः ॥६५॥(—)

No sooner are you seen, than her mind that is aflame with love
cools down Verily, at the sight of the moon does the flower of the
lotus plant expand. (64)

This, on the basis of similarity As for the one based on
dissimilarity —

When you, who in battle take delight in acts of daring, intended to
bring your hand near the sword, the warriors of the enemies fell into a
rout For, particles of dust remain steady (only) in the absence of wind (65)

प्रदीपः—यथा—त्वयीति । अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेद ।
वैधर्म्येण यथा—त्तवेति । वैधर्म्यविपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम् ।

उ०ः—वृत्तम् ।) इति प्रतिवस्तूपमा । प्रतिविंबनम् । विंबप्रतिविंब-
भाव । न त्वेकत्वमित्यर्थ । अत एव प्रतिवस्तूपमातो भेदः । न चात्रोपमा ।
यथेनादिशब्दाभावात् । नाप्यर्थांतरन्यास । - सामान्यविशेषभावाभावात् ।
दृष्टातपदयोगमाह—दृष्ट इति । गृहीतप्रामाण्यः इत्यर्थ । निश्चयः । दा-
र्ष्ट्यातिशयकार्यनिश्चय । दृष्टातप्रकार्ये गृहीतसहचारेण दार्ष्ट्यातिशय-
प्रामाण्यनिश्चयात् । त्वयीति । (नायिकसख्या नायक प्रयुक्ति ।)
दृष्ट एव दृष्टमात्रे । तस्या मालविकाया (१) । (निर्वाति उच्चृत्सिति ।
प्रसन्नं भवति । आर्या छन्दः ।) अत्र एषे त्वयीच्चर सममीनिर्देशाद्धिमांशो-

प्रमाः—तीति निर्वाणविनयसंयोगदिप्रपि सादृश्याद्विम्बप्रतिबिम्बरूपता । प्रतिवस्तूपमाया
तु शुद्धममालयम एवेति भेदः । न च यथा हिमांशोरालोके कुमुद विकसति
तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनः प्रमीदतीत्युपमां विना पूवात्तरार्थयोरसंबन्धाग्निदर्शनात्-
माशङ्कनीयम् । निदर्शनायां समानधर्मात्पुनरुदात्तनिर्वाणसंभवमात्रप्रयुक्तत्वादुपमाकल्पनाया
इह तु विम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मवशेनेति भेदः । विपर्यय इति । चाते तु नेति

(३२) सकृद्धृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव त्रित्यासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् (अर्थात्) उपमानोपमेयानाम्, धर्मः—

15 DĪPAKA.

That is 'Dīpaka' (1) where there is the presentment *once and once only* of the property of what in essence are the matter under consideration and matter not under consideration, (2) and where the same (1 e. presentment once) takes place in the case of a word standing in (identical) case-relation to many actions

Gloss —Where there is stated only once the property like action, of the matter on hand and of that not on hand—i. e. of course, of the

प्रदीपः—सकृदिति । प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्धृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीप

उ०:—रित्यत्र पट्टीनिर्देशाच्च मनोभ्रज्ज्वलितप्रतिनिर्देशस्य रथिविरणज्वलितत्वस्यानुत्तया न्यूनत्वाच्चात्मपुलमिदं पद्यम् । अत्र नृपचद्रयोर्नायिकाकुमुदस्योर्मनं कुसुमयोर्मनोभ्रज्ज्वलितसूर्यभ्रज्ज्वलितयोः निर्माणप्रकाशयोश्च त्रिप्रतिविम्बभावात् । कुमुदस्या कुसुमस्य हिमाशुदर्शने विकसति इव तस्या मनसस्त्वदर्शने उच्छ्वास इति प्रतीयमानोपमाया मन कुसुमयोर्त्रिप्रतिविम्बभावापन्नयो साधारणधर्मत्वम् । अत्र नृपदर्शनमनोभ्रज्ज्वलितप्रकाशयो कार्यकारणभावनिश्वयो 'यद्यदन्वयानुविधायि तत्तज्जन्यम्' इति व्याख्या दृष्टातगृहीतसहचारनिश्चयप्रयुक्त्या भवतीत्यर्थमिति । न च हिमाशोरालोके यथा कुमुदतीक्ष्णुम विकसति तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनो दृश्यतीति उपमापिना पूर्वोत्तरार्थयोरसम्बन्धान्निर्दर्शनामन्तर । तत्र साधारणधर्मानुपन्यासात् । अत्र वाक्यार्थयो स्वस्वार्थे निरपेक्षत्वात् । निर्दर्शनाया तत्रापि सापेक्षत्वाच्च । वैधर्म्येण । त्रिपर्यये साधर्म्यपर्ययसापिना । तवेति । आहवे युद्धे । साहसकर्मण सम्प्रशात् शर्म यस्य । (वृषाण खड्गं भेद्य योद्धार ।) निशारास्ताम्

प्रभाः—विपर्यय इत्यर्थः । इति दृष्टान्तप्रकरणम् ॥ १४ ॥ अर्थादिति । प्रकृताप्रकृतधर्मिक्ये प्रकृतिसामर्थ्यादित्यर्थः । प्रदीपसाम्यादिति । तथा च दीप इवेतीवाध

क्रियादिः, एकवारमेव यत् उपादीयते, तत् (एरुस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात्) दीपकम् । यथा—

क्वणार्णं धनं नाभार्णं फणमणी केशराई सीहान् ।

कुलपालिआर्णं त्यग्ना कुत्तो छिप्पन्ति अमुआण ॥ ६६ ॥ (—)

वारकस्य च बह्वीपु क्रियासु सकृद्भूतिर्दीपकम् । यथा—

Upamana and the Upameya,—therefore sults 'Dīpaka,' so called because (the property) standing in one place illuminates the whole sentence

To illustrate —

The wealth of misers, the jewel in the hood of cobras, the mane of lions, the breasts of maidens of (good) family,—how can they be touched unless they (i. e. the possessors) are dead? (66)

That is again Dīpaka when there is presentment once of a word in a particular case relation to many actions To illustrate —

प्रदीपः—साम्यात् । वारकस्य च बह्वीपु क्रियासु सकृद्भूतिरेव द्वितीय दीपकम् । इतिशब्द प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवदीपकमित्यर्थं । आद्य यथा—क्वणार्णामिति । अत्र छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेया । अन्त्य यथा—स्विचतीति । अत्र वधूरिति

उ०:— झटिति नश्चरताम् । (अगु प्रापु । अवाते निर्वातदेशे । पासव रजासि । वशस्थ वृत्तम् ।) वैधर्म्यविपर्यये । वाते तु न तथेत्येतरूपे । अत्राऽऽहवरात-सत्रधिभगुरत्वास्थिरत्वयोरुपमानोपमेयभाव इति दिक् । इति दृष्टांतः । अर्थादिति । प्रवृत्ताप्रकृतयो सजातीयधर्मसम्बन्धस्योपमाया पर्ययज्ञानात् । सा च व्यग्यैरत्राचकविरहात् । व्यम्याया अप्यस्या वाच्योपकारकत्वात् गुणीभूतव्यग्यत्वमेव । न तु धनित्वम् । अतोऽत्र नोपमाशका । क्रियादेरिति । आदिना गुणादिसग्रह । एकस्थस्येति । एकत्र तिष्ठति तस्येत्यर्थं । साम्यादिति । दीप इव दीपकम् । सज्ञाया कन् । प्रवृत्ताप्रकृतप्रमाशक्त्वेन च सादृश्यम् । क्वणार्णामिति 'क्वणार्णा धनं नागानां फणमणि केशराध सिहानाम् । कुलपालिकानां च स्तना कुत स्पृश्यन्तेऽमृता नाम् ॥' (कुलपालिकानाम् कुलवधूनाम् । अमृतानाम् । सचेतनानाम् । एतत् कृप-

प्रमाः—कन् । सैवेति ध्याचष्टे—सकृद्भूतिरेवेति । क्वणार्णं इति । 'क्वणार्णानां धनं नागानां फणमणि केशराणि सिहानाम् । कुलपालिकानां स्तना कुत स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥' स्पर्शाक्षमत्व धर्मं सकृदुपात्त उपमाकल्पक । चन्द्र इव मुख मनोज्ञ-

स्विचति कूणति वेहति विचलति निमिपति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥ ६७ ॥ (—)

(३३) मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तत् मालादीपकम् ।
यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते ।
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ॥

The newly-married bride, while in bed, perspires, whimpers, rolls about, turns away, winks, looks obliquely, exults inwardly and (lastly) wishes to kiss. (67)

16: MĀLĀ-DĪPAKA.

If each preceding thing makes a contribution (गुणावह) to each succeeding one, it is 'Mālā-Dīpaka.'

Gloss—That is 'Mālā-Dīpaka' if each succeeding thing is served by each preceding one. To illustrate—

When you arriving on the arena of the battle strung the bow, O king, hear what different things were at once got by what others—

प्रदीपः— वारकस्य सकृद्वृत्तिः । मालेति । गुणावहमुपकारकम् । यथा—संग्रामेति ।

उ०:— गानामित्यादिभिरन्वेति । गाथा मुखविपुला ।) उपमेया इति । प्रकृतत्वात् । अन्येषां तूपमानत्वम् । अत्र तत्तदुपमानैः प्रत्येकमौपम्यप्रतीतिः । अत्र क्रिया साधारणधर्मः । गुणो यथा । 'श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपंक्तिभिः । भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलपंक्तिभिः ॥' इति । यत्तु 'वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षयेया च शर्वरी । उन्मीलन्ति वदंबानि स्फुटन्ति कुटजोद्रमाः ॥ माद्यति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः ।' इत्यादावावृत्तिदीपकम् । क्वचिच्छब्दस्यार्थस्योभयोर्वा आवृत्तेरिति । तत्र । धर्मस्य सकृदुपादानाभावात् । प्रकृताप्रकृतोभयावृत्तिन्वाच । एषु च वा-

प्रभाः—मित्यादावुपमावारणाद्योपमास्यत्वं धर्मविशेषण बोध्यम् । स्विचतीति । स्वेदः सात्विको भावः । कू (क) णत्यालिङ्गनोद्यते प्रिये मृदुशब्दविशेष करोति । वेहत्यङ्ग सकोचयति । विचलति परिरुन्ध ह्येते । निमिपति गृया नेत्रे मुद्रयति । इच्छति न तु करोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वमेव न वा तागामुपमानोपमेयत्वावगमः । तदभ्युपगमे वा तुल्ययोगिनैवोचिता न तु दीपकं तपायेतद्विप्रमेव पूर्वस्मादीपकाद्विवक्षितम् । उभयानुगतमन्यतरत्वं चैकं लक्षणमिति तात्पर्यम् । केचित्तु—

उ० :- चकृत्प्रोपमैत्रेयाहु प्रकाशानुसारिण । अंत्यम् । वहीष्ट क्रियासु कार-
कस्य सकृद्भूतिरित्येतत् । 'कारकस्य क्रियासु' इत्युत्पत्त्या क्रिया तिष्ठतादिवाच्याऽसत्त्व-
भूता गृह्यते । असत्त्वभूतायाश्चोपमानत्वाभाव सन्सूत्रे भाष्ये 'न वै तिष्ठन्तेनो-
पमानमस्ति' इति ग्रथेन प्रतिपादित इति । अत्रोपमानोपमेयभावाप्रतीति, पूर्-
स्मिस्तु तदतीतिरिति भेद । एककर्तृकत्वादिधर्मकृतसादृश्यस्याचमत्कारित्वाच्च ।
इदं च प्रकृतानामेव अप्रकृतानामेव प्रकृताप्रकृतानां च । अनेकचमत्कारि-
क्रियारैशिश्येन वर्ण्यकारकोत्कर्षमत्तया चमत्कारित्वेनास्यालकारत्वम् ।
एतेन दीपके सर्वत्रौपम्यस्य गम्यत्वादस्य दीपकत्व चित्यम् । स्विद्यतीत्युदा-
हरणे क्रियाणां सादृश्यागतावपि सर्वासां प्रकृतत्वात्कारकतुल्ययोगितात्वमेवो-
चितमिति च परास्तम् । तुल्ययोगिता त्वौपम्यगर्भेति वक्ष्यते । स्विद्यतीति ।
स्वेद सात्विको भाव । दयिते परिरम्भोद्यते कूणति मृदुशब्द धरोति । ततोऽप्य-
निवर्तिनि वेष्टति सकोचमालवते । विचलति परिवृत्त्य शक्ते । निमिषति मृषा नेत्रे
मुद्रयति । अत नवोदात्वेन बहिरप्रकाशात् । चुम्बितुमिच्छति न तु चुम्बति । (गीति-
शब्द ।) अत्र वधूरिति । शयने इत्यपि बोध्यम् । यथोचरेति । अस्य वी-
प्सितत्वाद्वाद्यमित्यत्रापि वीप्सा बोध्या । संग्रामेति । खण्डप्रशस्तौ पद्यमिदम् ।
सप्रामरूपगणगतेन । निर्भयसचरणीयवेनागणता । चापे समारोपिते
ज्याविशिष्टे कृते इत्यर्थः । (शार्दूलविक्रीडित उन्द) । अभ्यन्तयोगदोषपरिहा-
राय सप्राप्ते इत्यादि पाठांतरकल्पनम् । आसादितमिति नपुसकान्नपुसकयोरेक-
शेष एकत्व च । अत्र कोदण्डेनारिशिर प्रापयता शरा उपक्रियते, शरैरपि

प्रभा - प्रकृताप्रकृतानां सकृद्भूमौ किं दीपकमित्येव लक्षणम् । क्रियाणां प्रकृताप्रकृतानां
यत्रैककारकान्वयस्तत्राप्येतलक्षणान्तर्गतत्वमेव । यथा— 'वसु दातु यशो धातु विधातु-
मरिमर्दनम् । त्रतु च मादशान् राजनतीव निपुणो भवान् ॥' अत्र वसुदानस्वराण
रूपयो प्रकृतयो क्रिययोरिमर्दनयशाधानयोश्चाप्रकृतयोरैकस्य नृपरूपकारक
स्यान्वय इति पूर्वलक्षणाकान्तत्वेन दीपकान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । स्विद्यतीत्यादौ सर्वकि-
याणां प्रकृतत्वे तु तुल्ययोगितेत्याहु । सङ्ग्रामेति । सप्राप्त इत्यादिपाठान्तरकल्पन
सप्तमोक्तदोषवारणाय । अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशरोपकारहेतुत्व शराणां
चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्व शिरसद्योतमस्वामिलभरूपभूमण्ड-
लोपकारहेतुत्व भूमण्डलेन कीर्तिमासादयता नृपोपकारकरण नृपेण च कीर्तिलो-

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ ६८ ॥ (—)

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण. १.)

(३४) नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव चा । क्रमेणोदा-
हरणम्—

by the bow, the arrows; by the arrows, the head of the foe; by it (i. e. head) too, the globe of earth; by that (i. e. globe of earth), yourself, by yourself again, incomparable fame, and by fame, the three worlds. (68)

17. TULYAYOGITĀ.

While the property, (stated) once, of specific things, is what constitutes 'Tulyayogitā.'

Gloss:—Specific i. e. only such as are under consideration, or only such as are not so. Instances in order:—

प्रदीपः—स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहुपमानसबन्धाप्रापरो विशेष इति न ते लक्षिताः । इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपनयनोपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालाभावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति । नियतानामिति । नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तर 'यदुपादीयते' इति शेषः । सकृत्सदो-

उ०:—भूमण्डलं प्रापयद्विररिशिरः, शिरसाऽपि सन्नायकं त्वा लंभयता भूमण्डलं, भूमण्डलेन च कीर्तिमासादयता नृपतिः, नृपेणाऽपि त्रैलोक्यं व्यापयता कीर्तिः, इति पूर्वपूर्वैर्भ्यः परस्य परस्योपकारः । एकस्या आसादनक्रियायाः संबन्धादीपकता । अत्र शरादीनामरिशिरःप्रभृतीनां च सादृश्यमपि व्यंग्यम् । इति दीपकम् । प्राकरणिकानामेवेति । एवं च प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तित्वे सति औपम्याक्षेपकत्वं लक्षणम् । सत्यतेन दीपकव्युदासः । न चाक्षेपलभ्यनाम्ये व्यतिरेकभेदेऽतिव्याप्तिः । तत्रोपमेयाधिक्यवृत्त एव चमकारः न तु साम्यप्रतीतिवृत्त इति विशेषात् । उपमेयानाधिक्येन विशेषणान्न दोष इत्यन्ये । औपम्यं चात्र गम्यम् । तत्रयोजकसमानधर्मोपादानान् । याचक्रभागाच्च । धर्मयाचक्रपदैस्त-

प्रमाः—कप्रयव्यापनारह्योपकारजन(न) मित्यवगन्तव्यम् । इति दीपकप्रारणम् ॥ १५ ॥ नियतानामिति । प्राकरनिस्राप्राकरणिभोभयावृत्तिधर्मस्य सादृश्येनान्वयिन्व तुल्ययोगितेत्यर्थः । प्रतिस्वं प्रत्येकम् । यथा मुग्गं विरचितस्मितमित्यादी ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ६९ ॥ (—)

कुमुदकमलनीलनीरजालिललितविलासजुषोर्दशोः पुरः का ।

अमृतममृतरश्मिर्मज्जन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ७० ॥ (—)

(३५) उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आचिन्त्यम् ।

Your pale, lean face, your passionate heart, and your sluggish body, very much betray, O friend, the chronic (क्षेत्रिय) disease inside the heart (69)

Of what worth is a row of lotuses, white, red and blue, *vīs a vīs* your eyes possessing graceful charms? The nectar, the moon, and the lotus, *vīs a vīs* your face, get beaten at once (70)

18 VYATIREKA

Where there is the transcendence above the Upamāna of the other, the figure too is named as such ('Vyatireka' i e transcendence)

Gloss —Of the other, i e of the Upameya Vyatireka i e transcendence.

प्रदीपः—पादानाद्यत्र प्रतिस्व भिन्ना धर्मा एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रमत्तं । तत्र प्राकरणिगणानामेव यथा—पाण्डुविति । अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनाऽऽवेदनाख्यो धर्म उपात्तः । न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिगणानामेव यथा—कुमुदेति । अत्र कामिन्यां वर्णनीयत्वादप्राकरणिगणानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्धं चापदन्यज्ञथोऽधिज्ञेय उत्तरार्धं प्रतिहतात् चोपात्तम् । उपमानादिति । अन्यस्योप-

उ०—तद्रूपेण धर्मभानेऽपि सादृश्यत्वरूपेणामानात् । पाण्डुविति । क्षाम वृश सरस सानुरागमन्नरससहितं च । अत एव अलसं बाह्यत्रियायामक्षमम् । नितान्तमित्यतिशयार्थकं सर्वाच्यम् । क्षेत्रियो देहान्तरे चिकित्स्यो देहपर्यन्तस्थापीति फलति । (आर्या छन्दः) प्रकृतानामिति । विरहानुभावत्वेनेत्यर्थः । चदनादीनाम् । पाण्डुत्वादिविशिष्टानाम् । न तूपमानरोगेति । उपमानरोगज-

प्रभाः—एकस्यैव वेति । यथा—'दधि मधुरं मधु मधुरं द्रक्षा मधुरा सुधापि मधुरैव । तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र सलमम् ॥' इत्यादावियर्थः । रसं शक्नोतीति । क्षेत्रियोऽचिरित्स्यो राजयश्माख्यः । न तूपमानेति । विप्रलम्भेऽपि (उप) भानभूतरोगधर्मतयेत्यर्थः । इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १६ ॥

क्षीण. क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नित्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥ ७१ ॥

(Cited in स्वट's काव्यालंकार. ७१०)

After it has waned and waned, the moon still waxes time and again while youth, once past, never reverts Have done with it (i e. pride) Be reconciled, O beautiful lady ! (71)

प्रदीपः—मेघस्य । व्यतिरेको विशेषणातिरेक आधिक्यम् । स एव । व्यतिरेक एव । कश्चित्तु—“यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति

उ०:—पाहुतादीत्यर्थ । ‘अत्रावेदनक्रियया विरहरोगयोरौपम्यप्रतीति । वर्णनायिकसबधिक्वेन विरहरोगयो प्राप्तरणिकत्वम् । अचिकित्स्यत्वरूप क्षेत्रियत्व साधारणो धर्म ’ इत्यन्ये । अत्र क्रियारूपधर्मैक्यम् । कुमुदेति । (कान्ता प्रति कस्यचिदुक्ति ।) प्रसादे कुमुदसाम्यम् । माने (रक्त) कमलसाम्यम् । प्रकृतदशाया नीलनीरजसाम्यम् । ललितो मनोहर । विलास कट्यक्ष । प्रतिहत निर्जितम् । एकपदे युगपत् । आननस्येत्यस्य ‘अग्रे’ इति शेष । (पुष्पिताम्रा छन्द ।) अधिक्षिप्तत्वेन प्रतिहतत्वेन च तेषां परस्पर साम्य प्रतीति । अत्र साम्यप्रतीतापि तानन्मात्रवृत्तो न चमत्कार । किं त्वेकधर्मान्वयवृत्तोपि । अतो गम्योपमया न निर्वाह । ‘जगाल मानो हृदयादमुष्या विलोचनाम्यामिव वारिधारा ’ इत्यत्र न तुल्ययोगिता । सादृश्यप्रतीत्यैव चमत्कारात् । ‘चन्द्र इव सुन्दर मुखम्’ इत्यत्र च न दीपकम् । एवं ‘प्रदीयते पराभूतिर्भिरशत्रयोस्त्वया ’ इत्यत्रापीयमेव । प्रदीयते पराभूतिरिति शब्दस्य छेयमूलकारभेदाध्ययनाभिन्नीकृततदर्थस्य वा धर्मस्यैक्यात् । तादृशधर्मेण तयो साम्यप्रतीती हिताहितविषयतुल्यकर्तृत्वरूप व्ययै वाच्यराजोत्कर्षकतया गुणीभूत प्रतीयते इत्यन्यत् । नैतावताऽस्य तुल्ययोगितातरत्व वक्तु युक्तम् । ‘लोकपालो यम पाशो श्रीद शक्रो भवानपि ’ इत्यत्र तु उक्तं दीपकमेवेति दिक् । इति तुल्ययोगिता । आधिक्यम् । गुणविशेषवृत्त उत्कर्ष । स एवेति । योगेनैव लक्षणजभात् स व्यतिरेकनामालंकार

प्रभाः—विशेषेणेति । तेन मुक्तमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानादकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यये विशेषतस्तद्विषयकशब्दाभावात्प्रतिपत्तिः । स एवेति । न तूपमेयादुपमा-

इत्याशुपमानस्योपमेयादाधिन्यमिति यत् केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम् ।
अत्र यौवनगताऽस्थैर्याधिन्य हि विवक्षितम् ।

(३६) हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये, साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिते, श्लिष्टे तद्वत् त्रिरष्ट तत् ।

In cases like this, some have asserted that there is the transcendence of the Upamana above the Upameya That is improper Since here what is intended to be driven at is the transcendence in the matter of the instability of youth.

It (i e the figure) is possible in varieties numbering thrice eight (i e 24) 1 when the two reasons are stated 2-4 in three cases of non statement,—the similarity being conveyed (I) by Expression or (II) by Implication, or (III) being suggested ($4 \times 3 = 12$), likewise when it (i e similarity is based on Paronomasia ($4 \times 3 = 12$) ($12 + 12 = 24$)

प्रदीपः—लक्षणम् । कथमन्यथा—क्षीण इत्यादिसप्रह । अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उक्तम् । क्षीण्येऽपि पुनर्वृद्धे ” इत्याह । तत्र युक्तम् । अस्थैर्यं हि तस्योपमानता । तदाधिन्य चोपमेये यौवन एवात्र विवक्षितम् । तस्मादुपमानस्योत्पत्त्यै व्यतिरेक इति रिक्त वच । एन विभ-

उ०ः—इत्यर्थ । उपमानादित्युक्ते ‘कुमुदादतिरिच्यते मुखम्’ इत्यादौ नायमलकार । (क्षीण इति । विरम । ‘अभिमानात्’ इति शेष । अभिमान त्यजेत्यर्थ । प्रसीद । प्रसन्ना भव । अनिरति न प्रचार्यते । यातम् गतम् । आर्या छन्द ।) पुनर्वृद्धेरिति । यौवन तु न तथेति उपमेयस्य न्यूनतेत्यर्थ । अस्थैर्यं हीति । अय भाव । न ह्यत्र चद्रयौवनयो सादृश्यम् । किं तु तल्लययो । तत्र चद्रक्षयस्य बृद्धिवाच्यतया न्यूनत्वम् । यौवनक्षयस्य त्ववाच्यतयाधिक्यम् । मानप्रसादनानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वात् इति । अस्थैर्यं क्षय । एव ह्यत्र वाक्यार्थ—चद्रो हि पुन पुनरागमेनेन लोके सुलभोऽतो न तादृशमाहात्म्यशाली । इद पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरतरापरैर्विदग्धया भग्न्या मुधा गमयितु न साप्रतमिति । अन्यथा ‘कि-
मिति अस्य बहुर्यस्य यौवनस्य कृते मया मानादिरस्यते, यातु नाम यौवनम्’ इति

प्रमाः—नस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थ । एतदेव दूषयितुमुपन्यस्यति—यश्चित्त्विति ।
अत्रानुपादानेति । श्लेषस्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थ । साम्यस्य धौतत्वे भार्यैवे आक्षि

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षकारणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्धा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्, एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादितेः; आर्थेन च क्रमेणोक्तश्चत्वार एव भेदाः, आक्षिप्ते चोपमेये तावन्त एव; एवं द्वादश । एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः । क्रमेणोदाहरणम्—

*Gloss:—*The reason of transcendence, i. e. (a) the cause of the superiority of the Upameya; & (b) the cause of the inferiority of the Upamāna : (1) the statement of them both; Three cases of non statement viz. (1-2) non-statement of either or (3) of both. These four varieties when the Upamāna-Upameya relation is conveyed by Expression. (5-8) By the process of Implication of similarity the same four varieties afore-mentioned. (9-12) And when the similarity, is suggested as many varieties. Thus twelve. (12-24) These become possible with Paronomasia also. Hence twenty four varieties in all Instances in order.—

प्रदीपः—जते-हेत्वोरिति । व्यतिरेकस्य द्वौ हेतुः । उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्त च; तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येक प्रकारः । अनुपादाने तु त्रयो भेदाः । प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेव चत्वारो भेदाः । ते च प्रत्येकत्रिधा । साधर्म्यस्य क्वचिदिवादिना शब्दशक्तेः प्रतिपादानात् । क्वचित्तुत्यादिशब्देनार्थशक्त्या । क्वचिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति द्वादश भेदाः । ते च प्रत्येकमक्षिप्ते क्षिप्ते च शब्दे इति चतुर्विंशतिभेदः स इत्यर्थः । तत्राक्षिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शब्दे साम्ये यथा—

उ०:—प्रतिकूलेनार्थेन प्रवृत्तार्थस्यापुष्टतापत्तेः । प्रियहितकारिण्या दूत्या हीदं वचनम् । एतेन 'रक्तस्त्वं नरपट्टवैरहमपि श्यार्थ्यः प्रियाया गुणंस्त्वामायाति शिष्टी-मुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि । कांतापादतलाहतिस्तत्र मुदे तद्रन्ममाप्याययो-सर्पं तुल्यमशोकं केवलमहं धात्रा सशोकः वृत्तः ॥' इत्युपमेयन्यूनतार्पर्ययसायी व्यतिरेक इत्यपास्तम् । सशोकवदेन तद्रन्मचेतनत्वसहृदयत्वादिभिर्गुणाधिक्यस्यैव सत्त्वात् । न च न्यूनत्वपदेनापवर्णो निरक्षितः । स च शोकस्य स्वरूपेणापट्टत्वादस्यैव । वाच्यार्थनिरोधकारिणोकार्सापर्यायोरिव तदलंकाररूपन्यादिनि वाच्यम् । प्रवृत्तवाक्यार्थानुगुणनर्मत्वस्यैव तत्राधिक्यपदार्थत्वान् । 'परमचेतनत्वमेव सम्पद् न पुन, प्रियावियोगादिजन्यशोकस्यैव चैतन्यादि' इति पर्यायज्ञानेन तस्य प्रवृत्तवाक्यार्थानुगुणत्वान् । अत एव प्रियावियोग-

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपरामभे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥ ७२ ॥ (—)

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र इवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपरामभे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽय महाधृतिः ॥ ७३ ॥ (—)

In the event of the defeat of a host of enemies, hauteur does not affect this (king) of supreme courage, whose sole helper is his sword, as it does other lay persons (72)

In this very instance, three more varieties become possible, according as 'Tuccha' and 'Mahā-dhṛteh' are dropped, each one in turn or both simultaneously. The same holds good in other instances (of implied or suggested or paronomastic similarity) also. Here the similarity is expressed owing to the presence of the word 'Iva'.

Though, the sword be his sole helper, he, in the event of the defeat of a host of enemies is not affected by pride like other lay men, possessed of great courage as he is. (73)

प्रदीपः - असीति । अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाधृतित्वं च हेतुः । इवशब्दसत्त्वाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमेणानुपादाने हेतुनुपादानभेदत्रयेऽपि शाब्दमौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयोपादान एवाऽऽर्थसाम्ये यथा—
असिमात्रसहायोऽपीति ।

उ० :- अपि तुल्यमित्यर्थः समावयो सर्वं तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम् । एतेनोपमाङ्ककारेदूरीकरणमेवात्र चमत्कारि । रसाद्यनुकूलतया कुतश्चिदगात् भूषणापसरणमिव रसानुसारेण क्वचिदलभ्यारवियोगोऽपि शोभाग्रह इति ध्वनिदृष्टकमशास्तम् । एव 'हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्दिष्टा हसैर्दूल्यपय सितीवृत' (नैपथकाव्ये नमसर्गे १२३ पद्यम्), इयत्र नलमहीपते स्वर्निदया लब्धनिर्देशानिशापरूपप्रवृत्तमाकर्षणं दूष्यन्तान्यूनताया एतानुगुणं नैनाभिक्रम्यत्वात् । एवं 'न कठोर न वा तीक्ष्णमायुधं पुण्यधन्वन । तथापि जितमेवासीदमुना मुननत्रयम् ॥' इत्यादावपि 'कठोरतीक्ष्णाखरहितस्य मुननत्रयनयं

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसञ्चिया ।

आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥ ७४ ॥ (—)

Here the affix 'Vat' is used in the sense of 'Tulya' Hence the similarity is implied

This lady possessing lovely eyes excels, with her spotless face that has vanquished (lit. enslaved) the beauty of the red lotus, the spotted moon. (74)

प्रदीपः—अत्र तुल्यार्थं वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रय द्रष्टव्यम् । हेत्वोरुक्तावेवाक्षिप्ते साम्ये यथा—इयमिति । अत्राकलङ्कितकलङ्कित्वे हेतुं समुपात्ता । इवादीना तुल्यादीना वाऽभावादाक्षिप्तमौपम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रय पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । न चाक्षिप्तभेद उपमाया शङ्कनीय । जयत्यादिशब्दस्यावश्यत्रतया व्यतिरेकेण

उ० :—उत्कर्षातिशयप्राप्त्याऽभावरूपविशेषणस्याप्याधिक्यमात्रसपादकत्वान्न दोष इत्यलम् । असीति । (असिरेव सहायो यस्य । प्रभूता येऽस्य तेषां परा भवे सति । स्मय गर्भं ।) मात्रेण सहायातरव्यञ्छेद । स्मयाभावेऽत्रोत्कर्षपर्यवसायितयाधिक्यरूप । अत्र प्रतीयमानमपि सादृश्य गुणातरकृतस्वनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेण तिरस्कृतमिति तत्तिरस्कारकतयाऽस्य चमकारातिशयजनकत्वम् । तिरस्कार्यतयौपम्यगर्भत्वव्यग्रहारोऽत्रेति बोध्यम् । आधिक्यवर्णनाभावे सादृश्यपर्यवस्यतीत्येतावता तद्गर्भत्वव्यग्रहारात् । एतेनेकगुणपुरस्कारेण सादृश्यनिषेधे गुणातरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वादुपमागर्भत्वमस्येवपास्तम् । किंचान्यधर्मेण प्रसिद्धसादृश्यस्यैवेदशाधिक्यप्रतिपादनद्वाराऽभावरस्यापवर्षस्य वा प्रतिपादनम् । स चाविशेषासर्गधर्मप्रयुक्त एवेति तदप्ररोहात् । 'वर्षं तुल्यामकलयाऽपि पकजम्' इत्यादौ सर्गधर्म सादृश्यनिषेधाच्च । 'देवदत्तेन सदृशो यज्ञदत्त किं तु धनमस्याधिकम्' इत्यादौ उत्कटविचादिनेन प्रसिद्धदेवदत्तेन विचादिदृशसादृश्यं प्रतीयमानमप्यपृष्टमिति दिक् । क्रमेणेति । 'नूनमन्यजनस्येव' इति 'न स्मयोऽस्य मदीपते' इति च पाठे इत्यर्थः । आक्षिप्ते इति । व्यंग्ये इत्यर्थः । (इयमिति) दासीकृता पद्मश्रीयेन तेनाकलङ्केनाननेनान्यन्यय । अत्रैवेति । 'आननेन मनोज्ञेन' इति 'जययमृतदीपिनिम्' इति च पाठे

अत्रेवादि-तुल्यादि-पदविरहे आक्षिप्तैरोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गगुरा गुणाः ॥ ७५ ॥ (—
अत्रेवाथं वतिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । शान्द्रमौपम्यम्

अरण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवजातु कलावैकल्यमागतः ॥ ७६ ॥ (—)

अत्र तुल्याथं वतिः, कलाशब्दः श्लिष्टः ।

Here, the Upamā is of course suggested in the absence of words such as 'Iva' or 'Tulya.'

The virtues (by Śleṣa, fibres) of this (king), who earnestly serves those advanced in learning owing to his having subdued the senses, and whose excellences are too profound, are not perishable like those (1 & fibres) of the lotus. (75)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Iva' The word 'Guna' is paronomastic. The similarity is 'Expressed'

Behold! This glorious king, the circle of whose allies is undisturbed (by Śleṣa, with the full orb), has never suffered a depletion of arts (by Śleṣa, digits) like the moon (76)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Tulya' The word 'kala' is paronomastic

प्रदीपः - विद्यापरायणः । अयं श्लिष्टभेदेषु हेतोरपि शब्दमौपम्यं यथा-जितेन्द्रियेति । अत्र श्लिष्टो गुणशब्दः । तदर्थस्यातिगाढत्वभङ्गगुरत्वे च हेतुः समुपाते । इत्यर्थं वतिरिति शब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाऽऽथे राम्ये यथा-अरण्डेति । अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः । कलावैकल्यतदभावां हेतुः इत्युपात्ता । तुल्या

७५-७६-इत्यर्थः । जितेति । विद्यावृद्धा पंडिता । विद्या च वृद्धाक्षेति वा । अनिगाढो विरोधिसहस्रैरप्यनुच्छेद्य गुणो धैर्यादिर्यस्य । (भङ्गगुरा नञ्चरा ।) गुणा पंडितत्वादयस्ततश्च । पूर्ववदिति । 'सत्त्वमनिरतरयास्य' इति 'न तामस्त-पद्गुणा' इति च पाठे इत्यर्थः । अरण्डेति । भडल राजचक्रं च, श्री सपत्ति शोभा च, कला कौशलं चंद्रोदशांशश्च । जातु कदापि । कलावैकल्येति । अरण्डमण्डलवत्कलावैकल्यं हेतुः इत्यर्थः । चिन्वमिति । कलावैकल्यतदभावात् हेतुः न तदनुपादाने स्येव विनाश्रयः स्यात् । हेतुभूतमनश्चरस्य तदश्रयस्य चरस्य वा श्लिष्टभेदे श्लिष्टभेद इति भव । "बहुकारिणोऽप्येव श्रीमनुव्रतचक्रम् ।

मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालान्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि भेदाप्यमूह्याः, दिङ्मात्रं चोदाह्रियते, यथा—

हरवन्न विपमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः ।

रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ ७७ ॥ (—)

अत्र तुल्यार्थे वतिः । विपमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः ।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।

भास्वताऽनेन भूपेन भास्यानेव विनिर्जितः ॥ ७८ ॥ (—)

अत्र ह्याक्षिसैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । यथा वा—

Vyatiरेका, like Prativastūpamā, is possible also in the Mala form. Its varieties too could be imagined likewise. It is illustrated only in a broad outline. For instance —

Your outlook (by Śleṣa, eyes) is not unjust (by Śleṣa, odd in number) like Hara's, nor have you, O mighty lord! like Hari, spurned the mighty Law (by Śleṣa, the demon Vṛṣa), nor have you, like the sun, ever oppressed the earth with extremely unbearable taxation (by Śleṣa, rays) (77)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Tulya,' and the words 'Viśama' etc. are used paronomastically.

The sun there, whose light is rolled up at night, is outstripped by this glorious king whose prowess is ever on the rise (78)

For, here the Upamā is suggested. The word 'Bhāsvat' is used paronomastically. Or as in

प्रदीपः—थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्रानुपादानत्रय चिन्त्यम् । अयमेव मालारूपो यथा—हरवदिति । पूर्वमत् । तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा—नित्योदितेति । अत्र भास्वतेति प्रतापेति च श्लिष्ट पूर्वार्थोपात्त हेतुद्वयम् । इवादेस्तुल्यादिशब्दानां चाभावादाक्षिसैवोपमा । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रय द्रष्टव्यम् । निर्जितजयत्यादिशब्दाभा-

उ०:—न निशान्तरनज्जातु दृश्यतां वसुधाधिप ॥' इति पाठेन बहुलशब्दे श्लेषसत्त्वात् अखडमडलत्वमलानैकत्ययोर्हेतोरनुपादानेऽपि समन्येऽनुपादानत्रयम् । बहुठ वृष्णपक्ष विपुलश्रेयस्ये । हरवदिति । वैपम्य त्रिवं पारस्य च । विधूत कपित । वृषो वृषासुर वडीर्दध्ध धर्मश्च । सत्यभामापरिणयने वृष्णेन सप्तवृषास्वदनान् । कर विरण राजभागश्च । सापिता उद्वेजिता दाह प्रापिता च । भूर्भरणिस्तस्यज्योश्च । (आर्या छंद ।) अत्र विपमद-

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुविम्बं
विम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम् ।
यूनामतीघ पियतां रजनीषु यत्र
तृष्णा जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥ ७९ ॥ (—)

When (in spring), in the nights, wine—not the face(s) of women—would quench the thirst of youths drinking hard (the wine, and the faces by way of kissing) the wine and faces, in which the orb of the moon seemed to flash in virtue of their being clear by nature, which breathed alike unartificial and charming aroma, and of which wine possessed the bright hue (प्रभा) of the Bimba, and the face(s) possessed lower lips with the same hue! (79)

प्रदीपः—वेऽपि श्लिष्टविशेषणोनीपम्याक्षेपादप्यय भेदः सम्भवति । यथा—स्वच्छात्मतेति ।

उ०ः—द्वित्वमपकर्षहेतुरुपात्त । समद्वित्वमुत्कर्षहेतुर्नोक्त । बहूपमानापेक्षया आधिक्यवर्णनान्मालाऽप्रेति बोध्यम् । नित्येति । प्रताप पराक्रम प्रवृष्टतापथ । भास्वता कातिमता रविणा च । त्रियामा रात्रि । अक्षिप्तैवेति । विनिर्जित-पदाक्षितैवेत्यर्थः । द्रष्टव्यमिति । 'समरासक्तमनसा' इति 'पकजा-वलिनदन' इति च पाठे इत्यर्थः । अत्रेदं चित्यम् । उपात्तवैधर्म्यांशि श्लेषेणैव व्यतिरेकस्य श्लेषमूलकत्वमुचितम् । न तु यत्र कुत्रापि श्लेषेणेति वृत्तभेदप्रय चित्यमेव । न च यत्र द्विजसुरालयमातरिश्वादिशब्दवेद्येषूपमानोपमेयेषु स्वशब्दोपात्त एव श्लेषो व्यतिरेकोत्थापकस्तत्रैतदुदाहरणं सूपादम् । तत्र स्वशब्द-वेद्यस्यैव वैधर्म्यस्य सम्भवादिति । स्वच्छेति । स्वच्छात्मत्व निर्मलत्वमेव गुणस्तेन समुल्लसित प्रतिबिम्बितमिदुविम्बं यत्र । मुखेऽपि कपोले चन्द्रप्रतिबिम्बात् । मधुपक्षेऽप्येवमेव । यद्वा समुल्लसितेन्दुविम्बमिति रूपकम् । मुखपक्षे समुल्लसितत्व पूर्णत्वम् । यद्वा स्वच्छात्मता चिह्नता सैव उत्कर्षकत्वेन गुणः । विम्बप्रभोऽधरो यत्रेति मुखपक्षे । मधुपक्षे विम्बप्रभां धरति तत् । (विम्बप्रभाया धर धारकम् ।) जीर्णमधुनो रक्तत्वात् । अकृत्रिमो मुखवासनादिक विना गधातरयोगं विना च हृद्यो गद्यो यस्य । अतीव अतिशयेन । यूना मधु तृष्णा पानेच्छा जहार नाननम् । अधरपानेच्छया अनिवृत्तेरित्यन्वयः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अग्नानामाननं मधुसदृशं हृद्यगधादिमत्वादित्येव श्लिष्ट-

अत्रेवादीना तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षि
 सैवोपमा प्रतीयते । एवजातीयका श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगु-
 पादानेऽन्येऽपि भेदा संभवन्ति, तेऽपि अनयेव दिशा द्रष्टव्या ।

Here, even in the absence of words like 'Iva and 'Tulya there comes to be conveyed an Upama, of course one that is suggested by the paronomastic adjectives. Even other varieties of this type become possible if a word that could be used paronomastically (in two senses) happens to be used separately. They also might be conceived likewise.

प्रदीप. — स्पष्टम् । श्लिष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथगुपादानेऽप्येवजातीयका भेदा संभवन्ति, तेऽनयेव दिशा द्रष्टव्या ।

उ०:— विशेषणैरौपम्याक्षेपेऽपि तृष्णा जहार नाननमित्यतो वैलक्षण्यात् व्यतिरेक इति बोध्यम् । अत्र सर्लोकलभ्यत्वपुण्येकलभ्यत्वरूपौ तृष्णाहरणाहरणरूपोत्व-
 र्णापकर्षहेतू नोक्तौ । उक्तेयूदाहरणेषु अयमस्मादधिक इति व्यतिरेककारो
 गम्य एव । 'इदो पद्माच्चाधिक मे प्रियाया वदन मतम् । विलासैर्द्विधगधैश्च'
 इत्यादौ तु वाच्य एव । अयमेवानुभयपर्ययसायी युच्यते । 'प्रियाया वदनेनेद
 पद्मज सदृश न हि । विलासे शोभमानत्वाद्विक्रसित्वाद्विधूदये ॥' इति पद्ये
 प्रतीपालकारतिस्कारको व्यतिरेक । 'निष्कलक निरातक चतुःपट्टिजलाधर ।
 सदापूर्ण महीप त्व चद्रोऽसीति मृपा वच ॥' इत्यत्र रूपप्रतिस्कारकोऽयम् ।
 'दृढतरनिबद्धमुष्टे कोशनिपण्णस्य सहजमलिनस्य । कृपणस्य वृपाणस्य च
 केवलमाकारतो भेद ॥' इति पद्ये केवलपदस्वारस्येन अनयो केवल आकारप-
 दवाच्यत्वतदभावपदवाच्यत्वाम्या आकृतेषु भेद, गुणैस्तु साम्यमेव । दृढ
 तरेत्यादिविशेषणसाम्यादितरगुणैश्चेति प्रतीनेर्गम्योपमैरालकारो न त्वयम् ।
 आधिक्यस्याचमकारित्वात् । कृपणस्योपमेयत्वे तद्रतत्वाभावाच्च । औपम्यतिर-

प्रभा - सत्त्वे सति श्लेषे कथमुभयानुपादानम् । वैधम्यानुक्तौ श्लेषस्य निराभ्यन
 त्वापत्तेरित्याशयः । पृथगुपादानेऽपीति । उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादाने
 ऽपीत्यर्थः । यथा— 'अमृतममृत क संदेहो मधून्यपि नाचया मधुरमधिकं चूत
 स्यापि प्रसन्नरस पत्रम् । सद्दृष्टेपि पुनमभ्यस्थं सन्नरसान्तरविज्ञानो वदतु य-
 हान्य
 त्त्वाद् स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥' इत्यादौ । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽतिमधुरात् ।
 नान्यथा किं त्वतिमधुराणि । अत्रोपमानभूतेष्वमृतादिपुनये चाधरेऽतिमधुरत्वं

(३७) निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥ २० ॥
वक्ष्यमाणोक्ताविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वाद्नुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्व-
मतिप्रसिद्धत्व वा विशेषे वक्तुं निषेधो (निषेध इव) यः स वक्ष्यमाण-
विषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः । क्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि किंपि कीपचि कएण णिक्खिं भणामि अलमह वा । १
अत्रिआरिअकज्जारम्मआरिणी मरुड ण भणिस्स ॥ ८० ॥ (—)

19 ĀKṢEPA

Where, with a view to driving at a particular feature of the matter that needs to be stated, an exception is taken to a thing yet to be spoken or already spoken there results the figure Akṣepa which (thus) is regarded to be of two kinds.

Gloss —Where in order to hunt at the particular feature—viz either that it is difficult to describe it, or that it is too obvious,— of the matter intended to be stated, which since it is relevant cannot be held back, an exception (an exception in appearance) comes to be taken to it, there takes place ' Akṣepa, which is of two kinds according as it relates to the matter about to be spoken or already spoken Instances in order —

Come along O ruthless one, I speak something on behalf of some lady Or have done with it ! Let her die who sets about doing things recklessly I would not speak ' (80)

प्रदीप —निषेध इति । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्बचनार्हस्य यो निषेधः स आक्षेपः । निषेधो निषेध इवेत्यथ । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्ते । तत्रयोजनमाह—विशेषाभिधित्तयेति । वक्ष्यमाणविषये प्राक्यवक्तव्यत्वमुक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्व चति विशेषः । विभजते—वक्ष्यमाणेति । तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—ए

उ० : —स्काराभावाच्चेति दिक् । इति व्यतिरेकः । वक्तुमिष्टस्येति । अस्य व्याख्या वचनार्हस्येति । अवचनानर्हस्येति वा पाठः । निषेधः । अभिधाननिषेधः । अनपेक्षिताभिधाननिषेधस्य ' न पन्न मुखमेवैतत् ' इत्यादेश्च वारणाय पृथगतृतीयाते । निषेध इवेति । अभिधाननिषेधेऽप्यभिधेयानिषेधात् विशेषप्राप्त्यर्थमेवाभिधानस्यापि निषेधादिति भावः । अर्थगत्येति । तस्य प्रवृत्तात्वादेवाभिधातुं पतितस्य त्रियमाणो निषेधो बाधितः सन्नाभासत्वे पर्यनस्यन् विधेरक्षेपक इति भावः । केचित्तु व-

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न द्रूमहे ॥ ८१ ॥ (—)

The moon light, the pearl-necklace, the sandal-paste, the molten moon-stone, the camphor, the plantain tree, the coils of lotus fibres, the leaves of the lotus-plant,—Ah ! these tend, due to you who dominate her mind from within, to produce the action of a heap of fiery sparks ! Alas ! What use talking about it ? We forbear speaking ! (81)

प्रदीपः—एहीति । अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः । उक्तविषयो

उ०—कुमित्युपलक्षणम् । करिष्यमाणस्यापि निषेधः आक्षेपः । ‘ तां सुंदरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते ’ इत्यत्र करिष्यमाणवाणीप्रवृत्तेर्निषेधो वर्णनीयस्यानिर्वाच्यतां व्यनक्तीत्याहुः । (ए एहीति ।) ‘ ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृत्य भणामि अलमथ वा । अविचारितकार्यारंभकारिणी त्रियतां, न भणिष्यामि ॥ ’ किमपि तत्पीडातिशयरूपम् । ए इति सामर्थ्यं संबोधनम् । अलमथवेति पूर्वक्षिपे । अविचारितेत्यादि तु त्वद्वेष्णः स्थैर्यास्थैर्ये अविचार्येण प्रवृत्तेत्यर्थकम् । अलमित्यनेनैव निषेधलाभे ‘ न भणिष्यामि ’ इति पुनः कथनं खेदातिशयद्योतकम् । (आर्या जघनविपुला ।) अत्र नायिकासंतापातिशयोऽवश्यं वक्तुमिष्टः, न चासौ विशिष्य वक्तुं शक्य इति व्यञ्जयितुं निषिद्धः । नायकं प्रति दूयुक्तिः । एवमप्रेऽपि । ज्योत्स्नेति । (ज्योत्स्ना चंद्रिका । मौक्तिकदाम मुक्ताहारः ।) शीतांशुकान्तद्रवः चंद्रकान्तमणिजलम् । आः इति खेदे । अन्तर्मानसम् मानसमप्ये । प्रभवता दाहकरणसमर्थेन । प्रयसतेति वा पाठः । त्वया करणभूतेन । अतो दुःसमाधानत्वम् । प्रभवतेति पाठे प्रभोरनभियोऽप्यत्वम् । (स्फुलिङ्गोत्करः

प्रभाः—पृथगुपात्तम् । प्रियादशनच्छदादन्यत्स्वाद्वा स्यादिति भङ्गपातस्यानिस्वादुत्वप्रत्ययात् । इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ निषेध इवेति । निषेधामाम इत्यर्थः । ए एहीति । ‘ अये एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृत्य भणाम्यलमथवा । अविचारितकार्यारंभकारिणी त्रियतां न भणिष्ये ॥ ’ निषेधामामाद्विष्याभागोऽप्यलंकारोऽप्येवम् । यथा—‘ गच्छ मच्छति चेतान्त पन्थानं रान्तु ते शिया । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ ’ इत्यादौ । इत्याक्षेपप्रकरणम् ॥ १८ ॥

(३८) क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

हेतुरूपाक्रियायाः निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—

20 VIBHĀVANĀ

Where the Effect is in evidence even when the cause (क्रिया) is denied, the figure resulting is 'Vibhavanā'

Gloss —Even when action which constitutes the cause is denied, if there is the manifestation of the effect of the same, the figure is 'Vibhavanā' To illustrate —

प्रदीपः—यथा—ज्योत्स्नेति । क्रियाया इति । वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधे कार्यवचनं विभावना । न च विरोध । स्वाभाविकत्वस्य

उ० :—अग्निऋणसमूह तस्य व्यापार दाहोत्पादनम् । तदर्थम् । शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र वियोगिनीना ज्योत्स्नादि स्फुल्लिगायते इत्यत्रातिप्रसिद्धत्व विशेष व्यजयितु ज्योत्स्नादीन्नुक्त्या तत्कथनं प्रनिषिद्धम् । अत्र व्यग्येनाशक्य वक्तव्यत्वादिना व्यजक वाच्यमेव चाल्पमावहतीति गुणीभूतव्यग्यता । यत्तु वाग्मनेन ' उपमेये सति विमुपमानेनेत्येवमुपमानाक्षेप आक्षेप ' इत्युक्तम् । तत्तु चक्ष्यमाणप्रतीपरूपतया गतार्थम् । इत्याक्षेपः । कारणेति । प्रसिद्धकारणेत्यर्थ । सूत्रे क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्द कारणपर इति भाव । एव च कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतीयमाना कार्योत्पत्तिर्विभावनेत्यर्थ । ' न कठोर न वा तीक्ष्णम् ' इत्यादानपि कठोरत्वादिविशिष्टयुधस्य जयहेतोरभावेऽपि कार्यकथनाद्विभाषनेनैव । अतिशयोक्तिस्तु तदगम् । कारणत्वावच्छेदकाग्रच्छिन्नकारणव्यतिरेकस्य विवक्षितत्वात् । ननु कारणाभावे कार्योपपत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवायमिति

प्रमा :—क्रियैवेति । द्रव्यगुणादेरप्यनभिन्नकृत्याहेतुत्वादिभिन्नकृत्यक्रियाया सर्वत्रापि ज्ञेति । क्रियैव हेतुरित्याशयः । आत्मादेरपि हेतुत्वादाह—यस्तुतस्त्विति । तथा च क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्द उक्त इति भावः । स्वाभाविकत्वस्य स्वभावविशेषजन्यत्वस्य । कुमुभितेत्यादी । सौकुमार्यातिशयस्य भावजन्यत्वविभावनाम् । ' पुष्पोद्गमैराभरणप्रयोग प्रारंभेरे वामदशा युवान । ततो विना कामुक कर्मसिद्धिं पुष्पायुधस्याभवदहमोक्ष ॥ ' इत्यादौ कारणान्तरं पुष्पाभरणमनुरागोद्दीपक

कुसुमितलताभिरहनाऽप्यधत्त रज्जमलिकुलैरदृष्टाऽपि ।

परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥ ८२ ॥ (—)

She suffered distress at (the sight of) creepers in blossom though unsmitten by them she writhed (परिवर्तते स्म) at (the sight of) swarms of bees though unstung by them she reeled at (the sight of) the waves that passed over lotus plants though not tossed by them (the waves) (82)

प्रदीप - कारणान्तरस्य वा विभावनात् । उदाहरणम्— कुसुमितेति ।

उ०:— चेन्न । समप्रलयो परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते । न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् । कुसुमितेति । (नायिकाया विरहावस्थावर्णनम् ।) लताहनन विरहिण्या रोगहेतु । सा नलिनीति रूपकम् । भ्रमरदश परिवर्तनहेतु । तरगसन्धो घूर्णनहेतु । नलिनी युक्ततरगैरिति वार्थ । (‘नलिनी’ इति नायिकानाम वा । अहता अताडिता । परिवर्तते परावृत्य वर्तते । अलोलिता अचालिता । गीतिरुन्द ।) अत्र विरहरूपहेत्वतरजनिताना रुजादीना अन्यवेऽप्येकत्वाध्यवसायो विभाजनामूलम् । स च प्रकृतेऽनाहार्य । ‘निरपादानसभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्र नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥’ इत्याहारायो रूपककृत । स तथा कार्यशेऽभेदबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च कचिदातशयोक्तया कचिद्रूपकेणेत्यन्यत् । ‘अप्यलाक्षारसासिक्त रक्त तच्चरणद्वयम्’ इयत्र स्वभावविवेकन परिहार । अत्र कारणव्यतिरेक प्रतिबन्धकसत्ताया अप्युपलक्षणम् । तेन ‘सातपत्र दहत्याशु प्रतापतपनस्तव’ इयत्राप्येषा । अत्रापि स्वभावादाय विरोधपरिहार । प्रतिबन्धकाभाजस्यापि कारणत्वनादिना तु यथाश्रुतमेव सम्यक् । पर तु कारणव्यतिरेकप्रतीतिरार्थीति बोध्यम् । ‘शखाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्’ इत्यत्र वीणा विनेति प्रतीतिरार्थी कारणभावप्रतीतिरस्येव । अत्र शङ्खवेन कान्ताफटस्त्रीनिनादत्वेन तद्वीत चाध्यसितम् । ‘शीताशुकिरणास्तन्वीं हन्त सतापयन्ति ताम्’ इत्यत्रापि दाहकारणताच्छेदकधर्मागच्छिन्नाभावप्रतीतिरार्थस्येव । विरहकालिकदाहकारणताच्छेदकत्व शीताशु वेऽपीति त्रिभावनाद्विरोधपरिहार । वस्तुत ‘शखाद्वीणानिनादोऽयम्’ इत्याद्युदाहरणानि विरोधस्यैव । परस्परबाध्यत्वावगमात् । ‘यश पयोधिरभवत्करवत्पतरोस्तव’

(३९) विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथन विशेषोक्तिः । अनुत्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचित्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्ताद्युदिते सुरत्ने समीजने द्वारपदं परासे

रुधीवृताश्चेपरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥ ८३ ॥ (—)

21 VIŚEṢOKTI

'Viśeṣokti' occurs where the Effect is not presented, (even) when the Causes are intact

Gloss — 'Viśeṣokti' consists in the non presentment of the Effect even when the Causes have come together It can be (1) one where the reason is not stated, (2) one where the reason is stated, and (3) one where the reason is inscrutable Instances in order —

(Even) when sleep was over, the sun had risen, the circle of friends had arrived at the doorway and the lover had relaxed his ardour for embrace, that woman budged not from the embrace ! (83)

प्रदीपः— विशेषोक्तिरिति—अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषु कार्यभाववचन विशेषोक्तिः । अत्राप्यप्रसिद्ध कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः । सा च त्रिधा—अनुत्त-निमित्ता उक्तनिमित्ता अचित्यनिमित्ता च । तत्राद्या यथा—निद्रेति ।

उः०—इत्यत्रापि विरोधाभास एव । परस्परं विरोधावगते । एतेन 'कार्या-त्कारणजन्माऽपि विभावना' इत्यपास्तम् । कारणान्तर विभायतीत्यन्वयाभावेन तस्य विभाजनात्वाभावात् । एव 'निमीळितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्ये-न्द्रियमौनमुद्रितात् । अदर्शि सगोप्य कदाऽप्यवीक्षितो रहस्यमस्या स महन्-हीपति ॥' इत्यत्रापि एषा । अक्षियुगात् हृदोऽपि सगोप्य अत एव महत् रहस्यं यथा स्यात्तथा स नृपतिर्निद्रयाऽदर्शि । निमीळितत्वेनाक्षिसन्नि-कर्षराहित्येन गोपनम् । बाह्येन्द्रियसहवृत्तान्मनसश्च तद्बाह्येन्द्रिय-

प्रभा.—बोध्यम् । इति विभावनाप्रकरणम् ॥ १९ ॥ केचिदिहोक्तानुत्तनिमित्तभेदद्वयमाहुः स्तन्मते उदाहृतपद्येऽनुत्तनिमित्ता द्वितीयोदाहरणे तूक्तनिमित्ततेति द्रष्टव्यम् । अचि-

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।

नमोऽस्तु चार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ८४ ॥ (बालरामायण ३ ११)

— Jutation to Cupid who though burnt down, continues, like camphor, to be potent in each and every man (84)

प्रदीपः—अत्रानुरागातिशयो निमित्त चलनाभावे । स च विशिष्य वक्तु शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—कर्पूर इति । अत्र 'कर्पूरो दाहमात्रे उपमान न तु शक्तिमत्त्वेऽपि' इति भास्कर । शक्तिमत्त्वे इति परमार्थ । ईषद्गन्धस्य तस्य सौरभायतिशयात् ।

उ०ः—व्यापारहितात्ततोऽगोपने पर्यवस्यति । 'सविशेषणे हि' इति न्यायात् । कालातरीणदर्शनजनितस्मरणसहकृतमनसोपनीतमान स्यादत आह—कदाप्यवीक्षित इति । एव च योगजधर्मवददृष्टविशेषाद्विनैवोपनय नलत्वेन भानमभिमत् । 'अदृष्टमप्यर्थमदृष्टमैभवात्त्वरोति सुसिर्जनदर्शनातिथिम्' इत्युक्ते । अत्र दृशिधातोर्ज्ञानसामान्ये लक्षणया तत्र दर्शनामेदलामात् कारणाभावे कार्यलाभेन विभावना । कुसुमितेल्युदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता एषा । उक्तनिमित्ताऽप्येषा । यथा 'यदवधि विलासमनन यौननमुदियाय चद्रवदनाया । दहन विनैत्र तदवधि यूना हृदयानि दहन्ते ॥' अत्रोपात्ते यौने दाहहेतुत्व पर्यवस्यतीति दिक् । इति विभावना । विशेषोक्तिरिति । विशेष कचिअतिपादयितुमुक्तिरित्यर्थ । निद्रेति । द्युरल सूर्य । (पराप्ते प्राप्ते सति । भुजगे उपपत्तौ । श्लथीकृत शिथिलीकृत आश्लेषरस आलिङ्गनरसो येन तादृशे सति । उपजातिरुन्द ।) कारणसत्त्वे कुत कार्यानुत्पत्तिरित्येवमत्र विरोध । कार्यानुपत्ते कारणसमन्वयान्वाध्यत्वात् । अत्र निमित्त व्यम्भमपि न चार्थिति गुणीभूतव्यग्यता । कर्पूर इवेति । (बालरामायणे तृतीयाङ्के पद्यमेतत् । अवार्थ अकुण्ठित वीर्यं यस्य तस्मै । मकरकेतवे मदनाय ।) अत्र शरीरदाह शक्तिध्वंसे कारणम् । सत्यपि तदनुत्पत्तिकथनम् । (भ्रूभ्या

प्रभाः—न्यनिमित्ततो वैलक्ष्ण्यमाह—स च विशिष्येति । दाहमात्र इति । यथा कर्पूरं निरवशेष दह्यते तथेत्येतावन्मात्र विवक्षित न तु तस्य शक्तिमत्त्वम् । अप्रसिद्धेरित्यर्थ । भ्रूभ्या भ्रूस्वरूपेण भवता । धनयासौ सारो दृढस्तता कर्पूरता च ।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति वुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शमुना न हत बलम् ॥

(Cited in भागवत's काव्यालंकार ३ २४)

All alone, that flower weaponed Cupid conquers the three worlds who, though deprived of his body by Śambhu, could not be (yet) deprived of his strength (85)

प्रदीपः—‘ भ्रूम्या प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे धनसारभावे ।

निजा यदशेषदशामपेक्ष्य सप्रत्यनेनाधिकवीर्यताऽऽर्जि ॥’

इत्यादि नैषधदर्शनात् । अत्रावायवीर्यत्व शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्त । अचिन्त्य-
निमिता यथा—स एक इति । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न

उ० :—मिति । नैषधीयप्रकाशे सप्तमे सर्गे २५ पद्यम् । ‘मनोभूचापेन मदन-
बाणेन प्रियाया टमयन्त्या भ्रूम्या भ्रूयुगुलेन भरता भ्रूत्व गच्छता सता धनो दृढो
सारो मज्जा यस्य तद्भाव अतिदृढत्व च आपे प्रापे । यदैव च भ्रूत्व तदैव
दृढत्वमिति चकारार्थ । पुष्पत्वदशाया नि सारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूवदशाया
ससारत्व जातमित्यर्थ । कथं ससारत्वमित्यत आह—यद्यस्मात् निजा स्त्रीया
अश्लेषदशां अदाहावस्था अपेक्ष्य सप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूमवनसमयेऽनेन धनु-
षा अधिकवीर्यता अतिशयितपराक्रमत्व आर्जि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचा-
पापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभ्रूमवतस्तस्यैव चापस्य जग
द्वशीकरणे अधिकसायर्थदर्शनादेकमनुमीयते इति भाव । धनत्व सारत्व दृढत्व
श्रेष्ठत्व च प्रापे इति वा । अथ च धनसारभाव कर्पूरत्व च । यत कर्पूरोऽपि
निजागदाहात् स्त्रीयपक्वाग्रस्थामपेक्षयादाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयित सौ-
गन्ध्य शीतलत्व चार्जयति’ इति नैषधीयप्रकाशे स्पष्टम् ।) स इति ।

प्रभाः—अश्लेषदशामदहदशाम् । सप्रति दग्धदशायाम् । अत्राचिन्त्यत्वचिन्त्यत्वयोरनुक्त
निमित्तस्यैव भेदरूपत्वाद्भेदद्वयमेव प्राचीनैर्नैवीनैश्च कैश्चिदुक्तं तदयुक्तम् । अनुक्तनिमि-
त्ताया निद्रेत्यादौ चिन्त्यस्य निमित्तस्यानुरागातिशयत्वेन विशिष्य ज्ञानमचि-
न्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । तद्यथा—‘ण हु र्व ण अ ऋद्धी णेअ कुल ण अ गुणा ण
विष्णाणम् । एमे अ तह वि कस्स वि कोवि जणो वञ्छो होइ ॥’ ‘न खलु रूपं न च
ऋद्धिनैव कुलं न च गुणा न विज्ञानम् । एवमेव तथापि कस्यचित्तोऽपि जनो
वञ्छो भवति ॥’ इति सस्कृतम् । अत्र रूपाद्यभावेऽपि बलमत्वस्य निमित्तमचि

(४०) यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमग्र
देव द्विपां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च समद्रस च रतिं च पुष्पान्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ ८६ ॥ (—)

22. YATHĀ-SĀNKHYA

'Yathā-sānkhyā consists in the connection, in the (same) order, of things standing in a (particular) order

Gloss —To illustrate —

Here lies the wonder, O king that one as you are, you abide trebly in the heart of the enemies, the learned and the doe-eyed ones, nourishing distress, a feeling (रस) of joy, and love, by the heat of your valour, by culture, and by grace (86)

प्रदीपः—शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् । यथासख्यमिति । यथा—एक इति ।

उ०ः—एकोऽसहाय । कुसुमेत्यनेनायुधस्य नि सारता । न शक्यत इति । शास्त्रैकगम्यत्वादिति भाव । यद्यप्यनुक्तत्वाविशेषादेवाऽप्यनुक्तनिमित्तैः तथापि प्रकरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्यानचनेऽनुक्तनिमित्ता । अज्ञातस्यावचने एवेति भेद । यत्तु “एकरुणहानिर्कल्पनया साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः । यथा ‘धूत हि नाम पुरयस्यासिंहासन राज्यम्’” इति । तन्न । अत्र धूते राज्यस्य तादात्म्येनारोपेण रूपकसत्त्वात् । तत्र सिंहासनरहिते धूते सिंहासनसहित-राज्यतादात्म्यं कथं सिध्येदिति आरोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप्यमाणराज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते इति दृढारोपरूपकमिदम् । एव गुणाधिक्य-कल्पनायामप्येतदेव । यथा ‘धर्मो वपुष्मान् भुवि कार्त्तरीर्यं’ इत्यादाविति दिक् । इति विशेषोक्तिः । क्रमेण । उपदेशक्रमेण । पूर्वस्य पूर्णेण मध्यस्य मध्येनात्मस्यात्पेतेत्येवमित्यर्थः । अन्वयिसममत्यापदार्थज्ञानस्य, यथा—

प्रभाः—न्यमित्युद्धमम् । इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ २० ॥ यथासख्यमिति । अकलित-तपस्तेजोवीर्यप्रथिम्रीत्यादाविवानापि क्रमप्रक्रमभङ्गदोषात्तदभावरूपं यथासख्यं नामा

(४१) सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्य विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

निजशोपावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहत शशिशुभ्र शङ्खमपि पीतम् ॥ ८७ ॥ (—)

23 ARTHĀNTARANYĀSA

Where a general fact or a particular one is corroborated, one by the other, the figure (that results) is 'Arthantaranyasa' based on similarity or its opposite.

Gloss —On the basis of similarity or dissimilarity, when a general fact is corroborated by a particular one, or *vice versa*, the resulting figure is 'Arthantaranyasa'. Instances in order —

To those whose minds are obsessed by their own defects, the extremely beautiful itself appears otherwise. One affected by (disurbed) bile finds the conch to be yellow though it is white like the moon (87)

प्रदीप.—एषः । सामान्यमिति । सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुं साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रका

उ० :—इयान्यवबोध्यन्व कार्यतामच्छेदकम् । यद्यपि क्विप्रतिभानिर्मितत्वस्यालङ्कार ताजीगतोर्लेशतोऽप्यभावादस्य नालङ्कारत्वम् तथापि एकत्र पद्ये गृह्णात्मान्वये वैचित्र्यादलङ्कारत्वेनोक्तः । (एक इति । राजान प्रयुक्तिः । हे देव राजन् एक त्वम् द्विषाम् शत्रूणाम्, विदुषाम् पंडितानाम्, मृगीदृशाम् स्त्रीणां च चेतसि त्रिधा प्रकारत्रयेण वससि । अत्र एतद्विषये चित्रम् आश्चर्यम् । शौयोष्मणा प्रतापामिना, विनयेन नम्रतया, लीलया विलासेन च क्रमेण तापम् सन्तापम्, सम्मदरसम् आनन्दरसम्, रतिं प्रीतिं च पुष्णन् सन् इत्यर्थः । वसन्ततिलकां छन्दः ।) इति यथासंख्यम् । सामान्यमिति । अनुपपद्यमानतया समाख्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं यदर्थान्तर

प्रभाः—एतत् इति नव्या । इति यथासंख्यालङ्कारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ विशेषो वा सामान्येनेति । दृष्टान्तप्रतिबन्धप्रयोगोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः ।

सुसितयसनालकारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तममृद्धिधु-
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशका, क नासि शुभप्रदः ॥ ८
गुणानामेव दौरात्म्याद्गुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुख स्वपिति गोगलिः ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण ४)

अहो हि मे वहपराम्दमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदः परामभं जगत्यदृष्ट्वेव हि ये क्षय गताः ॥९०॥—

When once, she with lovely eyes, and wearing garments and ornaments extremely white, was going wantonly in the splendour of the moon light, the moon set Thereupon, your glory happened to be sung by someone, in consequence of which, she could reach the beloved's home, free from fear Where have you not been a giver of blessings ? (88)

It is only through the vileness of excellences that the yoke-bearer is placed at the yoke The unruly bull dozes off at ease, without so much as sustaining a bruise on the nape of the neck ! (89)

Alas ! My (long) life is very much to blame since I have to report an unpleasant thing like this ! They alone are blessed who died without having to witness, in this world, the defeat of their ally ! (90)

प्रदीपः — रोऽयमित्यर्थं । तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थन साधर्म्येण यथा—निजेति । सामान्येन विशेषसमर्थन साधर्म्येण यथा—‘सुसितयसना’—इत्यादि । विशेषेण सामान्यसमर्थन वैधर्म्येण यथा—गुणानामिति । अत्र धुर्य इत्यादि साधारण्यात्सामान्यम् । गौर्ग-

उ० : — न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यास । दृष्टान्ते तु सामान्य सामान्येन विशेषेण विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेद । साक्षाद्गयास्यादेरनभिधानादनुमानतो भेद । कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठानुमितेरेवानुमानालकारविषयत्वाच्च । निजदोषेति । सुदरमेव सुदरमपि । (पित्तेन उपहत व्याप्त । शशिकत् शुभ्रम् । व्यार्या छन्द ।) अत्र निजदोषेत्यादि सामान्य शखपीतिम्ना विशेषेण समर्थितम् । यद्यपि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे पामरस्याऽपि नानुपपत्तिसमावन्ता तथाप्याह्वार्या सा बोध्या । सुसितेति । राजान प्रति कव्युक्ति । कदाचन एकदा शुभ्र-

प्रभाः — काव्यलिङ्गे तु न सामान्यविशेषभाव इति तत्रिरास । इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ॥२२॥

(४२) विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

24 VIRODHA

The figure is 'Virodha, when there is a presentment (of things) as conflicting, although there is no (real) conflict between them

प्रदीपः—लिरिति विशेष । वैधर्म्यं च स्फुम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—अहो इति । सामान्यविशेषभाव उपपादनीय । विरोध इति ।

उ० :- ब्रह्मालकाराया वीमुदीमहसि स्वैर यान्यामस्त विधुर्गत । ततो भवन्वीर्ते-
गनि वीमुदीमदेव प्रकाशे जाते सा मुक्ताशका पतिगृहमगादित्यन्वय । अतस्त्व
क शुभप्रदो नासि । सर्वत्रैव तथेयर्थ । मूर्त्वं धवलतागुणाश्रयत्वम् । (हरिणी
छन्द ।) सुसितेयादिनाऽभिहितो विशेष क नासीत्यादिना सामान्येन सम-
र्थित । गुणानामिति । गुणरूपदोषादेव धुर्य श्रेष्ठ धुरि कार्यभारे
नियुज्यते । असजातत्रण रकथो यस्य । य आसजित युग ब्रह्मत्यातयति स गौ-
र्गलि । अहो इति । (आपन्न) सुहृद प्रति (तदवस्थोचितम्) अप्रिय
वदत (खेशतिशयात् स्वजीवितं निदत वस्यचित्) उक्ति । ते इत्यनेन
सामान्यतो मत्पदार्थस्यापि ग्रहणात्सामान्यत्वम् । (सुहृद मित्रस्य । वशस्य
वृत्तम् ।) ते धन्या इति सामान्येनाहमधन्य इति वैधर्म्यद्वारा स्वायुरपराधरूपो
विशेष समर्थने । अत्र हि यत् यत इत्यादे प्रतिपादकस्याभावे समर्थ्यस-
मर्थकभावा आर्थ । तस्रस्वे शाब्द । ननु ' उपकारमेव तनुते विपद्गत स-
द्गुणो नितराम् । मूर्च्छं गतो मृतो वा निदर्शन पारदोऽत्र रस ॥ ' इत्यत्र कोऽलकार
इति चेदयमेव । निदर्शनशब्दस्य समर्थकपरत्वात् । उपमाऽत्रालकार इति
कश्चित् । एतेनोदाहरणालकारोऽयमतिरिक्त इत्यपारतम् । कारणेन कार्यस्य
कार्येण कारणस्य वा समर्थनं तु काव्यलिङ्गस्य विषय इति बोध्यम् । सम-
र्थ्यसमर्थनयो सामान्यविशेषभावात्प्रवेऽय, तदितरसत्रवे काव्यलिङ्गमियुपग-
मात् । ' अनतरत्नप्रभवस्य यस्य हिम न सौभाम्यविलोपि जातम् । एको हि
दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्क ॥ ' इत्यत्र द्वयोरप्यर्थान्तरन्या-
सयो ससृष्ट्यादि बोध्यम् । एतेन ' यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषा स विक-
स्वर । यथानतेति ' इति विकस्वरालकारोऽय पृथगित्यपास्तम् । इत्यर्थान्तर-

चस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।

(४३) जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ २४ ॥

त्रिधा द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीफिसलयमृणालचलयादि दयदहनराशिः ।

सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ ९१ ॥ (—)

Gloss —Where, although there is in fact no conflict (between them) there is a presentment of two things as seemingly conflicting, the figure is 'Virodha'

A Genus may be in conflict with the four, Genus etc. An Attribute with the three An Action with the two And a Substance with (another) Substance only thus they could be *ten* varieties.

Instances in order —

Gloss —Fresh leaves of the lotus plant, coils of lotus fibres etc become (like) a volume of conflagration, to this deer eyed one when, O blessed one! on her falls the bolt of separation from you, by force of fate (91)

प्रदीपः—वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्द्वयविरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः । एन विभजते—जातिरिति । जात्याद्यैरिति जातिगुणक्रियाद्रव्यै । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यै । द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः सम्भवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वाद्गुणस्त्रिभिरित्युक्तम् । एव क्रिया द्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

उ० :—**न्यासः** । **विरुद्धयोरिति** । विरोधप्रतिभाप्रयोजकरूपेण यदभिधानमित्यर्थः । यथाश्रुतशाब्दोपस्थितिमहिम्ना विरोधज्ञानेऽपि शब्दस्यान्यत्र तात्पर्यान्न विरोध इत्ययं विरोधाभास इत्युच्यते । विरोधश्चैकाधिकरणमवद्वत्त्वेन प्रसिद्धयोरर्थयोर्भासमानैकाधिकरणामवद्वत्त्वम् । एकाधिकरणासमद्वत्त्वेन प्रसिद्धयोरैकाधिकरणसमद्वत्त्वेन प्रतिपादनं वा । स च बाधबुद्धयनभिभूतो दोषस्य निषयः । तदभिभूतोऽलंकारस्येति बोध्यम् । क्रियेति । क्रियाशब्देनाऽत्र धातुगत्योऽर्थः । अभिनवेति । दयदहनो दवाग्निः । विधिवशत

प्रभाः—वस्तुगत्या विरोधस्य दापत्वादेविरोधेऽपीत्युक्तम् । तद्वाच्ये—चस्तुगत्येति । अभिनवेति । ननु जात्योर्द्रव्ययोश्च न विरोधालंकारो भवितुमर्हति रूपकान्तत्वात् । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधालंकारप्रसङ्गात् । न च

गिरयोऽप्यनुभ्रतियुजो मरुदप्यचलोऽप्ययोऽप्यगस्मीराः ।

विश्वंभराऽप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ९२ ॥ (—)

Even mountains (appear to) possess no height, even the wind (seems to be) motionless, even the oceans (appear) shallow, (and) even the earth (seems) extremely petty beside you, O king, to be sure. (92)

प्रदीपः—तदयमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदमिदं द्विधा । एवमग्रेऽपि । तत्र जाल्या जातेरिरोधो यथा—अभिनयेति । अत्र नलिनीत्वविसलयत्वादजातीनां दहनत्वजाल्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्युक्तम् । जातेर्गुणेन

उ०ः—दैवशात् । त्वद्वियोग एव पविः वज्रम् । (गीतिश्छन्दः ।) गौणत्वादिति । वियोगजन्यसंतापातिशायके लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमप्रारोपमूलं रूपकमेव । न विरोधः । अन्यथा मुखं चंद्र इत्यत्रापि विरोध एव स्यादिति चेन्न । अत्र विरोधोऽथापनार्थमभेदस्य विवक्षितत्वेऽपि तस्यान्यार्थमुपादानेनाचमत्कारित्वात् । विरहिण्यवस्थायामत्यद्भुतत्वस्याऽत्र प्रतिपिपादयिषितत्वेन तदनुगुणतयातर्गभितोऽप्यर्थो विरोध एव चमत्कारितया समुद्भूतसतीति तस्यैवालंकारत्वात् । मुखं चंद्र इत्यादौ तु चंद्रनिष्ठाहादकत्वादिसकलगुणानां मुखे प्रतिपत्त्यर्थं चंद्राभेद एव चमत्कारी न तु सन्नपि विरोधः । विवक्षितार्थाननुगुणत्वात् । इति रूपकमेव न तु विरोधोऽलंकारः । यदि तु विरहिण्यवस्थायामत्यद्भुतत्वं न विवक्षितमप्यर्थश्च न गर्भीकृतः किं तु पीडाजनकत्वाद्यतिशयमात्रं तदाऽत्र रूपकमेव । यदि वा नगरविशेषरिषतेत्यद्भुतत्वविवक्षयाऽप्यर्थगर्भीकरणेन च 'यत्र नारीणां मुखं चंद्र' इत्युच्यते तदा तत्र विरोध एवेति दिक् ।

प्रभाः—निरवकाश रूपक गुणादौ सावकाशस्य विरोधस्य बाधकमिति वाच्यम् । तथा सति मृणालवलयदिदवदहनराशिरित्यादाविष्टस्य विरोधात्कारस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्, अस्मात् । परं तु यत्र यस्य चमत्कारे प्राधान्यं स तत्रालंकार इत्युच्यते । एव च मुखं चन्द्र इत्यादौ विश्वमानोऽपि विरोधो न चमत्कारितया विवक्षितः अपि तु चन्द्राभेद एवेति रूपकमेव । दवदहनराशिरित्यादौ तु विरहिण्याद्यवस्थायामत्यद्भुतत्वविवक्षावशाद्विरोध एवेति ध्यवस्था । न च रूपके विरोधाविवक्षायामपि विरोधे स्वातन्त्र्येनाभेदस्य विवक्षितत्वाद्रूपकार्यमिति शक्यम् । विरोधविवक्षानिरहवैशिष्ट्यस्य रूपकलक्षणे निवेशेनादोषात् । अभेदस्य विरोधात्त्वेन प्राधान्येन विरोधस्यैव व्यपदेशीचित्याद्वा । एवं च मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधविवक्षयां स एवालंकार

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सप्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेह परामोति च ।
तेषां सगरसङ्गसक्तमनसां राक्षां त्वया भूपते
पांसूना पटले. प्रसाधनविधिनिर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ९३ ॥ (—)

What a wonder! with volumes of dust is being accomplished by you, O king, the toilette of kings, whose minds are intent upon an encounter in battles, and growing ardent to hug whose necks your sword, sharp (by Śleṣa cruel) as it is becomes red (by Śleṣa sanguine) and attains a certain clamminess (by Śleṣa affection) (93)

प्रदीपः—यथा—गिरय इति । अत्र गिरित्वादिजातीनामनुनतत्वादिगुणैर्विरोध वर्णनी-
यातिशयविवक्षया तु परिहार । विश्वभरेति तु न जात्युदाहरणम् । जाते क्रियया यथा—
येषामिति । अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहपराप्तिक्रियाभ्यां विरोध । लौहित्यचै-
क्यप्यार्यकत्वादविरोध । एवमग्रेऽप्यविरोध उह्य । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यपख्या

उ० :—गिरय इति । नञ्ल्यार्थे । तेनाल्पोन्नतियुज अल्पवेग अल्पगभीरा
इत्यर्थ । वायौ मदवेगत्वाद्युक्त्या वर्णनीये तदतिशयप्रतीते । अतिलघुत्वम् अपकृष्ट-
गुरुत्वम् । (आर्या छन्द ।) वर्णनीयातिशयेति । वर्णनीयौन्नत्याद्यतिश-
येत्यर्थ । अत्राद्ये शुद्ध द्वितीये श्लेषमूल । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । येषामिति ।
कण्ठपरिग्रहप्रणयिताम् आलिंगनप्रेमवत्ताम् । (धाराधर खड्ग ।) तीक्ष्ण
दारुण । अनुरज्यते रक्तवर्णं प्रीतिमाश्च । स्नेहश्चिक्कणता सौहार्दं च । सगर-
सगो युद्धप्राप्ति (तत्र सक्त मनो येषां तेषाम्) । प्रसाधनमलकरणम् । (निर्वर्त्यते
क्रियते इति कौतुकम् । शार्दूलविक्रीडित छन्द) लौहित्येति । रुधिरसपर्क-
कृतेत्यर्थ । अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भाव ।

प्रभा :—इत्यवधेयम् । गिरय इति । अनुनतिरल्पोन्नता । अवलत्वमल्पवेगत्वम् । अग-
म्भीरा अल्पगम्भीरा । नञो ह्यल्पार्थत्वात् । तथा चोक्तम्—‘तसादृश्यं तदल्पत्व
तदन्यत्व विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नञथा पट् प्रकीर्तिता ॥’ इति । तत्सा
दृश्यम्—अब्राह्मण इति । तदल्पत्वम्—अनुदरा वन्यति । तदन्यत्वम्—अघट पट
इति । विरोधित्वम्—असुरा इति । अप्राशस्त्यम्—अप्राशस्तो ब्राह्मणोऽब्राह्मण
इति । अभाव—भूतले घटो नास्तीति । तेन जातिगुणविरोधोदाहरणवसगतिरि-
त्याहु । वस्तुतस्त्वभावस्यापि जातिक्रियाद्व्यातिरिचत्वेन गुणान्तभाव एवेति
ग्रन्थकृद्भक्षति । अतिलघुत्वमपकृष्टगुरुत्वम् । तस्य च विश्वभराद्व्येण विरोध । प्रकृते

सृजति च जगदिदमवति च सहृतिं च हेलयैव यो नियतम्
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥ ९४ ॥

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमारा ॥ ९५ ॥ (—)
पेशलमपि खलत्रचनं दहतितरां मानस सतत्त्वविदाम् ।
परपमपि मुजनवाक्य मलयजरसघटप्रमोदयति ॥ ९६ ॥ (—)

Even that *Janārdana* who, to be sure, creates, protects and retracts this world but easily, (became) a *fish*, as the occasion demanded it it is miraculous ! (94)

When you are there, O king, the hands of the wives of the *Brāhma*nas, which (hands) being ever pressed against the pestles in the course of the performance of diverse household duties had grown *hard*, become *tender* like the lotus (95)

The words of the villain, howsoever *tender*, make the mind of those who have an insight into truth, *burn acutely* The words of the good person, howsoever *harsh*, *soothe* it like the *sandal paste* (96)

प्रदीपः—ख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । जातेर्द्रव्येण यथा—सृजतीति । अत्र शफरत्वजातेजनार्दनेन द्रव्येण विरोध । गुणस्य गुणेन यथा—सततमिति । कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोध । गुणस्य क्रियया यथा—पेशलमिति । अत्र पेशलत्वपरपमत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाम्ना विरोध । यथा वा मद्भातु श्रीहृदस्य—

सर्वत पुरत एव दृश्यते पात्रता न पुनरेति चक्षुषो ।

हृदतोऽपि भुजयोर्न भाजन बोऽप्यमालि वनमालिन क्रम ॥

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तत्रयातिरिक्तस्यैव गुणशब्देन विवक्षणात् । 'निरय—' इत्यादि तर्पबोदाहृतम् । गुणस्य द्रव्येण यथा—

उ०ः—तीक्ष्णस्यापि क्वचिदनुरागदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यम् । (सृजतीति । हेलयैव लीलयैव । अवसरवशत कालगते । शफर मत्स्यो जात इद चित्रम् । आर्या छन्द ।) अत्र शफरत्वेति । लीलया सर्गमभयात् मत्स्यशरीरपरिग्रहस्यागमसिद्धत्वादविरोध । द्रव्येणेति । आमपरत्वाज्जनार्दनपदस्य द्रव्यपरत्वम् । (सततमिति । मुसलेषु आसक्ता । बहुतर यत् गृहकर्म गृहव्यापार तस्य

प्रसङ्ग—इदं तस्य नोदाहरणं च । व्यस्यभेदेन विश्वभरत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः—
विश्वभरेति । अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः ।
जनार्दनस्य मत्स्यशरीरपरिग्रह आगमसिद्ध इति विरोध । शराभिघाततैक्ष्णातिशय

कौञ्चाद्रिरुहामदृष्टदोऽसौ यन्भागर्णाऽनर्गलशातपाते ।
 अमूत्रवाम्भोजदलाऽभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥९७॥ (—)
 परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
 पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
 विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
 विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥९८॥ (मालतीमाधव १ ३३.)

That descendant of Bhrigu (viz. परशुराम)—at the unstemmed and sharp charge of whose arrows, the mount Krauñcha, solid as it was with massive rocks, became soft like a fresh lotus—petal—creates, in truth, things without a precedent ! (97)

Some inscrutable feeling that transcends measure, which could not be described by any word, which has never again repeated itself, in the sphere of experience, and which is bewildering owing to the great infatuation deepened by the lapse of discernment, chills (me) from inside and causes worry ! (98)

प्रदीपः—कौञ्चेति । अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य कौञ्चादिणा द्वयेण विरोधः । क्रियाया क्रियया यथा—परिच्छेदेति । अत्र जडयति च तापं च

उ० :—करणेन मपादनेन कठिणा द्विजपत्नीना वक्रा भवति दातारि सति सरोजम् सुकुमारा जाताः । गीतिरुन्दः ।) विरोध इति । भवदानवशात् गृहव्यापारनिवृत्त्या तत्परिहारः । पेशलमिति । पेशलम् कोमलम् । सतत्त्व सत्वमिति च पर्याय । मलयरसधदनद्रवः । (आर्या उन्दः ।) विरोध इति । पेशलपश्यपदयोः सुश्रन्वदुःश्रन्वार्थकतया दहतपदस्य सनापार्थकतया च तत्परिहारः । सर्वत इति । दृश्यते । शाखतो ज्ञायते इत्यर्थः । कौञ्चेति । अतिमहद्विः पापार्णैर्दोऽपि यस्य (भार्गवस्य) बाणानामनर्गलं अप्रतिनिर्गं शातवत् वज्रन्याते सति नवपद्मपत्रकोमल इत्यर्थः । (भार्गवः परशुराम । अपूर्वः सर्ग रचना यस्य । यच्चर्तृकः यन्त्रर्मको वा । उपजातिरुन्दः ।) विरोध इति । भार्गवमोहनाऽभिजातपदस्य मुखेनेष्यन्वपरतया परिहारः । यद्यपि

प्रभाः—विदलनस्थौपचारिकत्वेन नवाम्भोजदलगोपुमापस्य विरहितत्वात्परिहार्यं । जडीकरणतापक्रिययो कालभेदेन वा क्रियाया जलनिधिना विरोधस्तत्रःप्रभावत्वात्प्रियायेन

अयं चारामेको निलय इति रत्नाकर इति
थ्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणदेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ९९ ॥ (भल्लशतक १०८)

With our minds unsettled by thirst (of water and jewels), we had recourse to the ocean, thinking "This is the sole abode of waters, this the mine of jewels' Who could foresee that the sage would in a moment quaff it off, held in the cavity of his folded hands, with its sharks and crocodiles in agony ? (99)

प्रदीपः—कुष्ठ इति क्रिययोर्विरोध । क्रियाया इव्येण यथा—अयमिति । अत्र पानक्रियाया कर्माभूतेन जलनिधिना विरोध । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न इव्यविरोधोदाहरणत्वमुचित तथाचैकलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम् । इव्यस्य

उ०ः—कुमार. कौचदारण इति कोशात्कदे तत्त्व प्रसिद्धम् । तथाऽपि स्कन्दसा-
हाय्यार्थं भार्गवोऽपि तद्वृत्तवानिति पुराणे प्रसिद्धम् । परिच्छेदेति । मालतीमाधवे
मकरन्द प्रति माधवस्य स्वावस्याकथनमेतत् । परिच्छेद इयत्ता तमतीतस्तद्रहित
इत्यर्थ । सकलानां सामान्यविशेषशक्तलाक्षणिकव्याजनिक्तानां वचनानामविषय ।
तैर्निर्वक्तुमशक्य इति भाव । पुनरन्यदा कालान्तरे अस्मिन् जन्मनि
अनुभवपथ तद्विषयव यो न प्राप्त इत्यर्थ । विवेकप्रशसादिति । विवेको दोष-
गुणविभाग । प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्षण प्रकर्षस्तेन मोहप्रकर्षस्तेन च रगा-
तिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशयो व्यग्य । तद्वेतुक्ता उपचितं वृद्धिं प्राप्तो यो
महामोह सकलविषयाणामज्ञान विपरीतज्ञान वा यत्र तादृशधासौ गहनश्च
दुर्लभ इत्यर्थ । ईदृश कोऽप्यनिर्वचनीय विकार अन्त अन्त करण जडयति
विषयप्राहिदृत्तिविषये स्तत्र च करोनीत्यर्थ । (शिखरिणी छन्द ।) विरोध
इति । अत्र विरहवैचित्र्येण कालभेदात्परिहार । अयमिति । (भल्लशत-
कवृत्ते भल्लशतके प्रथम् । अयं जलनिधिं समुद्रं धारां जलानां निलय
स्थानम् । तृष्णया तरलितं आनन्तं मनो येना तैरस्माभिः ।) स्वीयवरचुलु-
कगर्तगतं । कोटरो गर्तं । (ताम्यन्तं गत्यन्तं तिमयं मस्यां मकराधं यत्र

समदमतङ्गजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।

क्षितितिलक त्वयि तटजुपि शंकरचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥ १०० ॥ (—)

(४४) स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वयोस्तदेकाध्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च । उदाहरणम्—

In consequence of its contact with the river formed by the flow of the liquid ichor of (your) intoxicated elephants, even the river on the crown of Śankara (i. e. the Ganges) becomes, O crestmark of Earth, the Jumna, when you encamp on its (i. e. of the Ganges) bank. (100) !

25. SVABHĀVOKTI.

As for Svabhāvokti, it consists in the description of the action or form peculiar to the child etc.

Gloss:—स्व i. e. those (action and form) that are found solely in them (i. e. child etc.). Form: e. Complexion and Posture. To illustrate.—

प्रदीपः—द्रव्येण यथा—समदेति । अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः । स्वभावोक्तिरिति । स्वत्व च स्वमात्राश्रितत्वम् । न तु स्वाश्रितत्वमात्रम् । अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽ-

उ० :—तादृशम् । शिखरिणी छन्दः ।) विरोध इति । अगस्त्यतपप्रभावातिशयेन परिहारः । न द्रव्येति । किं तु जातीत्यर्थः । एतेन ‘असंभयोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम्’ इत्यसंभयाऽलंकारोऽत्रेति परास्तम् । तदुक्तेर्विरोधपरिपोषकत्वात् । समदेति । मत्तगजमदजलप्रवाहनदीसंबधात् । शिवस्य जट्ट जट्टसमूहस्तत्संबधिनी आपगा गंगा । कालिन्दी यमुना । (गीतिश्छन्दः ।) विरोध इति । कालिन्दीपदस्य श्यामामामात्रपरत्वात्परिहारः । इति विरोधः । स्वमात्रेति । डिम्भादेरित्यनेनैव संबधावगतेः स्वशब्दोऽन्ययोगव्यच्छेदक इति भावः । रूपशब्देनेति । अजहत्स्वार्थलक्षणयेति भावः । अत्र चमन्वृतिहेतुत्वं अलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन ‘पश्य चापं बलीर्दो घासमत्ति मुपेन तु’ इत्यादेर्निरासः । साधारणस्वभाववर्णनस्य स्पृष्टत्वान्नालंकारत्वम् । असाधार-

प्रभाः—परिह्रियते । एवं कालिन्दीपदस्य श्यामत्वेनौपचारिकतया विरोधपरिहार इति दिव् । इति विरोधप्रकरणम् ॥ २३ ॥ वर्णस्वभावोक्तिः प्रथममरणच्छाय इत्यादौ बोध्या

पश्चाद्दृष्टी प्रसार्य त्रिकर्णतिवित्तं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
रासज्याभुङ्गकण्ठो मुखमुपसि सटां धूलिधूत्रां विधूय ।
घासप्रासामिलापादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्षमां खुरेण ॥१०१॥

(हयंवरित. ३)

(४५) व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

His sleep over, the horse, stretching out his hind legs, drawing out his body that appears extensive owing to the arch of the spine, with (his) neck bent, pressing (his) mouth against the bosom, tossing his mane smudged with dust, with his nostrils and lips ceaselessly moving in his craving for a mouthful of fodder, and neighing gently, scratches the ground with the hoof' (101)

26. VYĀJASTUTI.

'Vyājastuti' is what is censure or praise on the face of it, but whose upshot is otherwise.

Gloss.—(The figure is so called because therein is found) either praise in disguise or pretended praise Instances in order—

प्रदीपः—तिव्यासिः । ह्यशब्देन वर्णः सस्थान चोच्यते । उदाहरणम्—
पश्चादिति । अत्राऽश्वमात्रगतयोः क्रियासस्थानयोर्वर्णनम् । व्याजस्तुतिरिति ।
मुखे निन्दावगती यस्तुतौ पर्यवसानं स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दाया पर्यवसानं
तदव्याजस्तुतिपदवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आश्वस्य व्याजेन

उ० :—णस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिभामात्रवेद्यत्वादलौकिकवद्भातीत्यलक्षरः । डिम्भ
शिशुः । आदिना युवतिमुग्धकातरतिर्यग्भ्रांतहीनपात्रादिसंग्रहः । एनामेव
'जाति.' इति केचिद्वयवहरन्ति । पश्चादिति । पश्चादंग्री पश्चिमपादौ प्रसार्य
त्रिकं पृष्ठंशः तस्य नम्रतया विस्तृतमङ्गं उच्चैरतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घं कृत्वा
आभुङ्गकण्ठो वक्रग्रीवः उपसि मुखं संपोज्य सटा ग्रीवाकेशाः तान् विधूय कंपयित्वा
त्प्रासवाच्छया अनवरतं निरंतरं चलन्तौ प्रोथतुण्डावोष्ठाधरौ ओष्ठाग्रे वा यस्य
(क्षमा भूमिम् । विलिखति उच्चिरति । सग्धरा छन्दः ।) अत्रेति । पश्चादि-

प्रभाः—पश्चादित्युदाहरणेऽङ्गिमप्रसारणादिक्रियाप्रयुक्तं सस्थान बोध्यम् । इति स्वभावोक्तिः
॥ २४ ॥ रूढिरिति । एतथाचष्टे—पर्यवसानमिति । इति व्याजस्तुतिः ॥ २५ ॥

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।

यस्त्यागं तनुपेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः

प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ १०२ ॥ (—)

हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।

तृप्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुष्यलब्धाग्रशो-

भारप्रोद्धहने करोपि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥ १०३ ॥ (—)

(Cited in पुञ्जराज's टीका on वाक्यपदीय २.२४९.)

Excepting yourself none else, I believe, is the foremost of those whose minds are void of complaisance: in none else but Ramā (i. e. लक्ष्मी) is found shamelessness (so flagrant). Since, you resolutely renounce Wealth that takes your shelter, coming to you through hundreds of openings; and since she (Wealth) abides only in you, even after having suffered the rebuff occasioned by renunciation ! (102)

O ocean, that have easily surpassed the Buddha, where is the need for prolixity of words? There is none else that has, like you, taken the vow to bestow favour on others! Since you, out of compassion, render help to the Desert in shouldering the burden of infamy fallen to (its) lot, owing to (its) being averse to do an obligation to the thirsty traveller ! (103)

प्रदीपः—स्तुतिरिति प्रहणात्, अन्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्या यथा—
हित्वेति । स्पष्टम् । अन्या यथा—हे इति । अत्रोपमारवैमुख्ये पर्यवसानम् ।

उ० :—त्यादिना सस्थानस्य, घासप्रासेत्यादिना क्रियाया इत्यर्थः । इति स्व-
भावोक्तिः । रूढिः । पर्यवसानम् । अन्यथा । स्तुतौ निंदायां वा । मुचे इत्यनेन
पर्यवसानाभाव वदन् बाधितत्वमिप्रैति । अत एव नास्या ध्वनिचम् । तत्र
हि निर्वाधेन वाच्येन व्यञ्जनयाऽर्थातरावगति । न चैवं प्रवृत्ते । बाधेन लक्षणा-
प्रसङ्गत् । उपरुत बहु नामेत्यादिवत् इति बोध्यम् । हित्वेति । अनुरोधही-
नमनसां मूर्धन्यस्त्वदपरो न । लज्जाशून्यश्च च लक्ष्मीं विना नान्यत्र ।
उभयत्र हेतुमाह—य इति । मुखशतैः युक्तोदप्रकारशतैः । (शादूलविक्रीडितं
छन्दः ।) राश आश्रितत्यागरूपनिंदाव्याजेन महादातृत्वेऽपि लक्ष्मीरत्नाभिधा-
नान्स्तुतिः । हे इति । हेलाया लीलाया जिता बोधिसत्त्वा बौद्धा येन । अतिव्यरणि-

(४६) सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥२६॥

एकार्थाऽभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्यावमगकं सा सहोक्तिः । यथा—

सह दिव्यहणिसाहिं दीहरा सासदण्डा
सह मणिवलयहि वाप्यधारा गलन्ति ।
तुह सुहम विभोष तीम उव्विगिरीय
सह म तणुलद्राप दुच्चला जीविदासा ॥ १०४ ॥ (कर्ममञ्जरी. २.१.)

27. SAHOKTI

That is 'Sahokti' where one (expression), on the strength of a word signifying 'together with,' conveys two senses. significant for two सहित

Gloss:—That is 'Sahokti' where an expression, though expressing one sense, becomes the conveyer of two, on the strength of a word meaning 'together with.'

To illustrate:—

The heavy sighs grew long *along with* the days and nights; streams of tears slipped down *along with* the jewelled bracelets; and the hope of life grew feeble *along with* the creeper-like body of that lady who got depressed at (her) separation from you, O blessed one! (104)

प्रदीपः—सेति । शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायक पद यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायक सा सहोक्तिः । 'चैत्रमैत्री गच्छत.' इत्यादीं तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानम् ।

उ० :—कानामपि जेतुरित्यर्थः । परहिताधाने परहितकरणे । (शार्दूलविन्नीडितं छन्दः ।) मल्दशेन एककिना निर्जलत्वात् तृपितपांयोपकाराभावजन्याऽयशोभारो गृहीतः । त्वयाऽपि क्षारजलत्वात् त भारं गृह्णता तस्य साहायकेनोपकारः कृत इति स्तुत्या तृपितपायाऽनुपकारेण निदाया पर्यवसानम् । न चात्राऽप्रस्तुतप्रशंसैरास्तु । स्तुतिनिन्दात्मकतया विच्छित्तिविशेषात् । कार्यमरणमात्रादिसंबन्धाभावाच्च । शुद्धव्यजनाविषयत्वाभावाच्च । ननु स्तुत्या निन्दायाः कथमलकारत्वम्, वाच्यानुकार्यत्वात् इति चेन्न । वीभसहास्यान्यतर-

प्रमाः—शब्दशक्त्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिकनामार्थान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन क्रियापदस्य च प्रयमान्तोपस्थाप्यान्यबोधकत्वसामर्थ्येन चेत्यर्थः ।

श्वासदण्डादिगत दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवस-निशादिगत तु सहा
र्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

The attribute of being long etc. is expressed in so far as it pertains to the heavy sighs etc. As relating to the days and nights etc., however, it is conveyed on the strength of (the word) with the sense of 'together with'

प्रदीपः— यथा—सहेति । अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः, दिवसादिभिस्तु सहान्वयबलात् ।

उ० :— रसालवनत्वान्निघस्य तद्रसानुकूलोत्कर्षकत्वस्य सत्त्वात् इत्याहुः । अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतेरन्यनिन्दयाऽन्यनिन्दाया अन्यनिन्दयाऽन्यस्तुतेर्गम्यत्वेऽप्येया । स्तुतिपदेन बोधनस्य बोधनात् । निन्दादीनां व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलक्ष्यत्वमप्रस्तुतप्रशसावद्बोध्यम् । इति व्याजस्तुतिः । एकार्थाभिधायकम् । एकान्वय्यर्याभिधायकम् । अनेकेति । अनेकान्वय्यर्याभिधायकमित्यर्थः । अत्र सहशब्दार्थं साहित्यम् एकजातीयैकमालिक्रियाद्यन्वयित्वसमनियतम् । 'पुत्रेण सहागत' इत्यत्र पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यमनागत इति शाब्दबोधः । तेन पुत्रवृत्त्यागमनसमानकालिकसमानदेशागमनवान् पितेति मानसो बोधः । तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम् । प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम् । एतच्च प्रथमाते आगमनस्य शाब्दोऽन्वयः । तृतीयाते तु सहार्थसामर्थ्यादर्थः । एवञ्च यत्र गुणप्रधानभावावच्छिन्नयोः शाब्दार्थमर्यादया एकधर्ममन्त्रस्तत्रायमलकारः । समुच्चये तुभयत्र प्राधान्यः

प्रभा.— एकार्थेति । उक्तकार्यान्वयगमकमित्यर्थः । सहार्थेति । समानकालीनैकधर्मवत्त्वरूपसाहित्यान्वयबलादित्यर्थः । अनेकार्थेति । अनेकार्थाचितस्वायंभोधकमित्यर्थः । एतच्चोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते । सहेति । 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घां श्वासदण्डा सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्वेगशीलाया सह च तनुल्लतया दुर्बला जीविताशा ॥' अत्र यथा 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यत्र पुत्रवृत्तिधर्मसमानकालीनधर्मवान्पिता । आगत इत्यागमनस्य पितर्येव शाब्दोऽन्वयः । पुत्रे तु सहार्थसाहित्यबलादागमनबोधः । आगमनरूपधर्मस्यैवागतपदसमभिव्याहारेण धर्मत्वेन बोधात् । (विरोधात्) । एवमिहापि श्वासदण्डेषु दीपत्वान्वयः शाब्दविशेषतो

(४७) विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सत्र नेतरः ।

क्वचिदशोभनः, क्वचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः

उभयेन विना मनोभवस्तुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥ १०५ ॥ (—)

28 VINOKTL

That is 'Vinokti' where *without* one thing another ceases to be good or ceases to be its contrary (i e non good)

Gloss —(The thing becomes) in some cases, bad, in some, good
Instances in order —

In the absence of the Night, the Moon becomes void of splendour; likewise, in the absence of the Moon, it (i e Night) becomes one patch of (महत्) of darkness In the absence of both, the spark of love on the part of lovers does not flash at all ! (105)

प्रदीपः— विनोक्तिरिति । सत्र शोभनो न, नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना वस्यचिदशोभनत्व शोभनत्व वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्व यथा— अरचिरिति । शोभनत्व यथा— मृगेति । अत्र मृगलोचनया दुष्टगुहद्विशेषेण च विना नरेन्द्रसूनुर्विचित्रव्यवहारप्रगल्भत्वचन्द्रमुन्दराशयत्वहर्ष शोभनत्वमुक्तम् । परिवृत्तिरिति । परिवृत्तिरिति

उ०:— शब्द एव चैकान्वय इति ततो भेदः । ' चैत्रमैत्रौ सह गच्छत ' इत्यादावपि तथैवेति नायमलकारः । ह्यन्व चालकारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन ' अनेन सार्द्धं विहारबुराशे ' इत्यादौ नेयम् । ह्यन्व चास्या श्लेषभित्तिभेदाध्ययसानात्मकेन केऽलभेदाध्ययसानात्मकेन वाऽतिशयेनानुप्राणने भवतीति बोध्यम् । (सहेति ।) ' सह दिवसनिशाभिर्दीर्घां श्वासदण्डा सह मणियल्लयैर्वाण्यधारा गलन्ति । तत्र सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नाया सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा । ' (कर्पूरमज्यां द्वितीयजवनिजातरे नायिऋया विरहाप्रस्थावर्णनम् ।) द्वाऽत्रा श्वासा श्वासदण्डा । वाण्यो नेत्राबु । अत्र दिवसनिशादौ दीर्घच दुःखदायित्वादीपचारिकम् । इय धर्मयोः भेदाध्ययसायमूला । इति सहोक्तिः । विनोक्तिरिति । अत्रापि विनाशब्दार्थ एव विवक्षितः । तेन नञ् निर् वि-

प्रमाः— दिवसनिशादौ साहित्यप्रतीत्या आर्य इति लक्षणसंगतिः । दीर्घादिपद तु दिवसादीनामपि धर्मत्वेन दीपत्वादिबोधे तात्पर्यप्राद्वक्तव्यता हेतुरिति बोध्यम् । इति सहोक्तिप्रकरणम् ॥ २६ ॥

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥१०६॥ (—)

(४८) परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥

When *apart from* the deer-eyed one, this son of the king becomes bright with the flash of (his) genius for diverse affairs. He comes to possess a heart as lovely as the moon, *in the absence of* that friend! (106)

29. PARIVRTTI.

'Parivrtti' is an exchange that may take place of objects for (others) equal or unequal (to them).

प्रदीपः—लक्ष्यालकारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समासमैरिति विभागः । विनिमयो हि केनचिद्दस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । तच्च क्वचित्समेन समस्य । क्वचिदसमेनासमस्य । अन्त्यमपि द्विधा—क्वचिन्न्यूनेनोत्तमस्य, क्वचि-

उ० :—अंतरेण-कृते-रहित-विकलेत्यादिप्रयोगेऽपि इयमेव । अरुचिरिति । (अपरवक्त्रं छन्दः ।) न चात्र शशिसहितैव निशा रमणीयेति सहोक्तिध्वनिरेव युक्तः । तत्कृतस्यैव चमत्कारस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । वाच्यार्थकृतस्य चमत्कारस्यानपलपनीयत्वात् । मृगेति । (विचित्रेषु व्यवहारेषु प्रतिभा शयिते स्फूर्तिः तस्याः प्रभया प्रकाशेन प्रगल्भः चतुरः । अमृतद्युतिः चन्द्रः तद्वत् सुन्दरः स्वच्छः आशयः अन्तःकरणं यस्य ।) य एव राजपुत्रः क्षीमोहितः कृप्यविकटः स एव तथा विनाऽतिव्यवहारमिह । य एव दुष्टसुहृदालिगितो विषमहृदयः स एव तेन विनाऽतिसदयहृदय इत्यर्थः । (मालभारिणी छन्दः ।) इति वि-

प्रमाः—विनोक्तिरित्यादि स्पष्टम् । इति विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २७ ॥ न्यूनेनोत्तमस्येति । न्यूनेन दत्तेनोत्तमस्यादानमित्यर्थः । एवमुत्तमेन दत्तेन न्यूनस्योपादानमित्यर्थो द्वेषः । अत्र समेन समस्येत्यस्यानुपादेयत्वेन समत्वविवक्षायां वतुषांऽपि भेदः वैचिदुदाहृतः । यथा—'अस्त्यमालामयीं दत्त्वा मुष्ममालामयीं तनुम् । गृह्णतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासन ॥' इति । एवं दानाद्यभावेऽपि धर्मि-धर्मभावव्यत्याने वा विपर्ययाख्योऽलंकार उक्तः । यथा—'काचो मणिर्मणिः काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः । सन्ति ते शुधियो येषां काचः काचो मणिर्मणिः ॥' अत्र काचस्य धर्मित्वं मणेरधर्मत्वमुक्त्वा अनन्तरं मणेरधर्मित्वं काचस्य धर्मत्वमुच्यमिति धर्मभावविपर्ययाः । धर्मस्पर्शा यथा—'यस्य न उचिधे दयिता'—

परिवृत्तिरलंकारः । उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मत्तं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दशमादाय सहसा
ददस्याधिऋत्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥ १०७ ॥ (—)

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे
स्वीकृत्य शरुणनिनादयतः प्रहारान् ।

'Parivṛtti' is (the name of) the figure To illustrate.—

Bestowing graceful movements that are highly prized on those Creepers in blossom, this Wind accepts (from them) often unequalled fragrance, the Creepers, on the contrary, receiving at once the glance of the passers by, gave (in return) a blend of anguish, disease, sobs and swoons ! (107)

Here in the first half, there is an exchange of an equal for another equal, in the second half, of the superior for the inferior.

The host of haughty hostile warriors, having received, in the encounter, blows of terrific din, with a variety of weapons, made

प्रदीपः—दुत्तमेन न्यूनस्येति विविधेयमित्यर्थः । समासमत्व चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम् । तत्राद्यद्वयं यथा—लतानामिति । अत्र प्रथमार्धे लास्येनोपादेयतया समस्यामोदस्य,

उ० :—नोक्तिः । कस्यचिदादानमिति । परकीयस्य कस्यचिदादानमित्यर्थः । विनिमयपदस्य तत्रैव शक्ते । एवमादाय दानमपि सा । दानादान-व्यग्रहारः कविकल्पित एव न वास्तवस्तत्रालंकारत्वाभावात् । तेन 'क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि वालिका.' इत्यत्र नेयम् । परकीयस्येत्युक्तेः 'किमित्यपास्याभरणानि यौवने घृतं त्वया वार्धकज्ञोमि बल्कलम्' इत्यत्र नेयम् । विनिमयाभावात् । लतानामिति- । (अयं मरुद्वायुर्लतानाम् असमं अनुपमं आमोदं परिमलं श्रयतीत्यन्वयः । मत्तं मनोरमं लास्यं नृत्यं दत्त्वा । अर्थात्

प्रमाः—इति पद्ये । अत्र हि पूर्वार्धे तुहिनदीधितौ दग्धहन्त्वमुत्तरार्धे तु दग्धहने तुहिनदीधितित्वमिति विपर्यासः । न तु धर्मधर्मविपर्यासः । तस्य यथास्त्यतरेणैव विवद-

दृष्टारिवीरविस्तरेण वसुधरेय
निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिविंतीर्णा ॥ १०८ ॥ (—)

अत्र न्यूनोत्तमस्य ।

(४९) प्रत्यक्षा इव यद्भावाः प्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविकम्

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भावि-
कम् । उदाहरणम्—

over to you, O king this Earth, whose act of embracing (you) was not to
be intercepted by a separation (from you) ! (108)

Here is an exchange of the inferior for the superior

30 BHĀVIKA

That is 'Bhavika' where objects past or future, come to be visu-
alised as though they were present

Gloss —भूतभाविनः is a Dvandva compound to be dissolved as भूताश्च
भाविनश्च (past and future) It is called 'Bhavika' since therein is present
the Bhāva : e vision (?) of the poet. To illustrate —

प्रदीपः—द्वितीयार्थं उपादेयतया उत्तमया दृशा आधिब्याधीनामतादृशतया न्यूनानां
विनिमयः । अन्त्या यथा—नानेति । अत्रोत्तमया वसुधरेया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः ।
प्रत्यक्षा इति । भूतभाविन इति द्वन्द्वः न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता भा-

उ०ः—लताम्य । अध्वन्यानां पायानाम् । अहह इति खेदे । आधि मनःपीडा,
व्याधि कायपीडा, भ्रमि दिग्भ्रमणदर्शको विकारः, रुदितम् रोदनम्, मोहो
निश्चेष्टता, एषा व्यतिपरः समूहम् ।) मरुतबधेन लतानां लास्यदर्शनात्
लतादर्शनेन च पथिगनानामप्यादिदर्शनादात्तत्वं कविकल्पितम् । (शिखरिणी
छन्दः ।) नानेति । दृष्टारिवीरसमूहेन हे नृप युद्धे लच्छरप्रहारास्वीदृश्य
तुभ्यं विरहशून्याऽऽलिङ्गयती वसुधती वितीर्णोऽर्थः । (वसन्ततिः) च छन्दः ।)
इति परिश्रुतिः । प्रत्यक्षतयेति । अलौकिकप्रयत्नविषया अपि लौकि-
कप्रयत्नविषयत्वेऽप्यर्थः । अत्रिप्राये लौकिकप्रयत्नविषयत्वेन प्रतिपादनेऽऽ । न

प्रमा - नन् । ददितविरहोपधिना परस्परमविषयासन्देहं च विवशणित्यवधेयम् ।
इति परिश्रुतप्रकरणम् ॥ २८ ॥ अविरोध इति । भूतानां भविस्वाप्रतीतात्पर्यं ।

आसीद्भजनमत्तेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसंभारां साक्षात्सुर्वे तवाकृतिम् ॥ १०९ ॥ (—)

अत्र आद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

(५०)

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥

I see (your) eyes as they were (इति) when the collyrium was in them, directly do I visualise your figure (as it would be) with the set of ornaments that will be there (109)
Here in the first half there is visualization of the past, in the second of the future.
 31 KĀVYALINGA.

'Kāvyaṅga occurs where the reason assumes the form of the sense of a sentence or a word

प्रदीपः—विनो भावा यत्प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाऽभिधीयन्ते तद्भाविक्म् । भाव कवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविषयस्योऽत्रास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थं । उदाहरणम्—आसीदिति । अत्र पूर्वार्धे भूतस्याङ्गनस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतयाऽभिधानम् ।

उ०ः—चेय भ्राति । भूतभाविनेनैव निर्देशात् । अजनाद्यसत्त्वेऽपि तत्कृतशोभा-
 चभिप्रायेण तथाप्रयोगाच्च । न चैव स्वभायोक्ति । तत्र वस्तुधर्मो वैचित्र्याधा-
 यक । इह तु कवेस्तन्निबद्धस्य वाऽभिप्राय इति विशेयात् । आसीदिति ।
 अत्र यदजन दत्तमासीत् इति तद्युक्ते लोचने पश्यामीत्यर्थं । भाविभूषणे स-
 भ्रियते सा । तद्युक्तमित्यर्थं । (भाविभूषणानां संभारं समूहो यत्र तादृशीम्
 इति वा) यथाश्रुते आसीदिति पश्यामीत्याद्यन्वये भूतादेर्लौकिकमाशाब्दपर-
 विषयत्वं नोपपादितं स्यात् । अत्राजनभूषणादिकं विनाऽपि स्वरूपलक्षण्येनैव
 शोभातिशयात्तेषां वैयर्थ्यं घट्टयते । एचिद्भूतत्वादिनिर्देशं विनाप्येव दृश्यते ।
 ' अहं विलोमयेऽद्यापि युष्यतेऽत्र सुरासुरा ' इत्यादौ । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
 अनर्थे सत्प्रथमरूपातिशयोक्त्यैव गतार्थोऽयम् । प्रत्यक्षानर्थेऽपि तन्नर्थवर्णनात् ।
 भूतादिस्त्वनर्थेऽपि तन्नर्थवर्णनाच्चेति । साऽनुप्राणिकऽत्रेति कश्चित् । इति

प्रभाः—निश्चयादीति । अत्रानादं पूर्वकाङ्क्षितानिधयसूचनऽभिप्राय इत्यर्थः ।
 भादिनाङ्गनादिं विनापि तत्कृतशोभासत्त्वादिकं एष्यते । इति भाविसुप्रकरणम् ॥ २९ ॥

वाक्यार्थता यथा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ ११० ॥ (—)

Gloss:— In the form of the sense of a sentence as in:—

That, in all probability, I never saluted you, O enemy of Pura (i. e. Śiva), in any of my former births was inferred (by me) from the manifestation of (my) body. Now, saluting (you) and (thereby) becoming emancipated, when I become bodiless, I shall fail to salute you, also in time to come. O great lord! pardon both these lapses (on my part)!(110)

प्रदीपः— काव्यलिङ्गमिति । अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचन काव्यलिङ्गमिति लक्षणम् । वाक्यपदार्थतेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थता यथा—वपुरिति । अत्र पुरा क्वचिदपि नाह भवन्तं प्रणतवान् अग्रेऽप्यहमततिभा-

उ०— भाविकम् । हेतोरिति । स्वतोऽनुपपद्यमानार्थोपपादकहेतोर्वचनमित्यर्थः । पदार्थतेति । पदमध्येरुनेरुं चेति बोध्यम् । व्यासयाचनिर्देशान्नानुमानसंकरः । श्रोतुर्यलिङ्गकानुमितिवुबोधयिषया कवेर्व्याख्यादिविशिष्टहेतुबोधककाव्यनिर्माणं तल्लिङ्गमनुमानविषयः । काव्यलिङ्गजानुमितेस्तु न कविना श्रोतुर्वुबोधयिषिता किं तु श्रोतुर्युत्पिपादयिषितेति भेद इत्यन्ये । वपुरिति । क्वचिक्स्मिन्नपि जन्मनि । (पुरा प्रायः भवन्तं अहं न प्रणतवान् । इदं वपुः प्रादुर्भावादनुमितम् ।) त्वन्नतौ शरीरोत्पत्तेरभावात् । (संप्रति नमन्मुक्तः अतनुः शरीरशून्यः अहं अग्रेऽपि अनतिभाक् नतिरहितः । इदं अपराधद्वयं क्षन्तव्यम् । शिखरिणी छन्दः ।) अग्रेऽप्यनतौ अतनुत्वमेकपदार्यो हेतुः । अतनुत्वे च नमन्मुक्त इत्यनेकपदार्यो हेतुः । अनमनमपराधे इति । यद्यप्यनमनमेवापराधस्तयोध न हेतुहेतुमद्भावस्तथापि तदिदमित्यस्य सर्वनाम्ना बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् दुरितविशेषरूपमित्यर्थः । क्षन्तव्यमित्यस्य च लक्षणया नाशनीयमित्यर्थ इत्यदोः । प्रणयीति । (माडतीमाधवे पंचमादि) माडतीवधोयतम-

प्रमाः— अनमनमपराध इति । अपराधोऽयं दुरितं विवक्षितम् । तत्रानमनस्य हेतुत्वम् । अपराधस्य क्षमणं च तत्फलानुत्पादनं तत्राक्षरं चेति नानुपपत्तिः । तदिति चानम-

अनेकपदार्थता यथा—

the.

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै—

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः ॥१११॥ (मालतीमाधव. ५.३१.)

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्भूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं

हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालङ्कतिम् ।

अचाराधनतोपितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-

लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥ ११२ ॥ (—)

In the form of the sense of words more than one, as in.—

Let this arm alight unawares, like the staff of Yama, on your head, when you are hurling your weapon, with the intent of killing, against that figure there, which gets distressed even with the flicks of the tender शिरीष blossoms, sustained, thanks to the fancy for sportive merriment on the part of (her) loving friends' (111)

In the form of the sense of one word as in —

Farewell to thee, O Smearing of ashes! O Rosary of Rudrākṣas, good bye! Alas! how I feel for the flight of steps, the ornament of the temple of Śiva, the beloved of Pārvatī! This day, we are being plunged by Śiva, pleased with the worship, in the great *delusion* called Emancipation, that puts an end to the light (आलोक) of pleasure derived from treating you (viz भस्मोद्भूलन etc.) with esteem! (112)

प्रदीपः— गित्यवान्तरवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः । अनेकपदार्थता यथा— प्रणयितीति । अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपते हेतुः । न वाच्यं वाक्यार्थः । 'शस्त्रमुपक्षिपतः' इत्येतावन्मानस्यावाक्यार्थत्वात् । तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि न वाक्यत्वम् । विशेषणत्वादिति

उ०:— घोरघण्टं प्रति माधवस्येयमुक्तिः । प्रियसत्याः सलीलो यो हास्यरसस्तेन प्राप्तिः । ललितम् मनोहरम् । (तत्र वपुषि वधाय शस्त्रं उपक्षिपतः तत्र शिरसि एव भुजः अकाडे अकाले यमदण्ड इव पततु इत्यन्वयः । नर्कुटं छन्दः ।) अवाक्यार्थत्वादिति । विशेषणीभूतार्थोपस्थापकत्वेन विशेष्यसाक्षात्कृतत्वादिति भावः ।

प्रभाः— नद्वयजन्य दुरितद्वयपरामर्शकम् । न त्वनमनद्वयस्य । हेतुत्वस्य शाब्दत्वेऽलंकारत्वस्यानिष्टत्वात् । विशेषणत्वादिति । तत्रेति पष्ठपन्तार्थं विशेषणत्वादित्यर्थः ।

एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

In these instances, (1) in the matter of the two lapses, the failure to salute in the former and later births, (2) in the matter of the alighting of the arm, the hurling of the weapon, and (3) in the matter of the great delusion, the characteristic of putting an end to the light of pleasure, are respectively the reason of the nature specified (in the definition)

प्रदीपः— तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्वमिति । एकपदार्थता यथा — भस्मे-
ति । अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतु । तच्च समासादेकपदार्थ एव । अर्थान्तरन्यासे
तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम्, इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध

उ०— भस्मेति । शिवप्रसादेन जाततत्त्वज्ञानस्येयमुक्ति । हा सोपानपरंपराम् ।
तस्या शोच्यतेत्यर्थ । तत्सस्वारकर्त्रिभावात् । (गिरिसुताऋतस्य शिवस्य आलयः
प्रासाद तस्य अलकृतिम् अलङ्कारभूताम् । युष्माक भस्मोद्भूलादीना या स-
पर्या पूजा तत्सुखस्य आलोक प्रकाश तदुच्छेदके तन्नाशके मोक्षसङ्के
महामोहे निधीयामहे । 'वयम्' इति शेष । शार्दूलविक्रीडित छन्द ।)
तटस्थतयेति । परस्परमनन्वितत्वेनेत्यर्थ । पर्यवसानमिति । सामान्याद्यर्थस्योक्तस्य
प्रामाण्यप्रहहेतुत्वमित्यर्थ । इह तु साक्षादेवेति । तत्तत्पदार्थनिरूपितहेतुतयोपनिबद्ध
इत्यर्थ । हेतुविभक्त्यादिनेति काचित्कोऽपपाठ । गम्यमानहेतुत्वमस्यैव हेतो सुदरत्वेन
प्राचीनै काव्यलिङ्गाभ्युपगमात् । अत एव वपु प्रादुर्भावादनुमितमित्यरो नायमलङ्कार
इत्याहु । सामान्यविशेषभानमवधानालिङ्गितत्वेन ततो भेद इत्यन्ये । केचित्तु निर्हेतुरूप-

प्रभाः— अर्थान्तरन्यास इति । अत्रेद विचार्यम्— काव्यलिङ्गेऽपि सुखालोकोच्छेदि-
तेत्युक्तोदाहरणेऽन्यत्र च बहुशो हेतुविभक्तितच्छब्दादिहेतुवाचकपदाभावात्कथं काव्य-
लिङ्गता । अर्थान्तरन्यासे निजरोपाश्रुतमनसामित्यादावतिमुन्दरस्य विपरीतत्वेन भाने
तादृशजननृत्तित्वेन साक्षात्पितोपहतत्व हेतुर्नाच्यते किंतु शङ्खपीततादर्शनगतत्वेनेति ताट-
स्थ्यम् । काव्यलिङ्गे तु मोक्षरूपे पक्षे साक्षादेव सुखालोकोच्छेदित्वमुच्यते इति भेद
इत्युच्यते । तथापि हेतुविभक्त्यादिनेत्यसंगतमेव । उक्तोदाहरणे तदभावात् । प्रत्युत
पञ्चम्या हेत्वभिधाने 'अलमतिचपलत्वात्' 'प्रजाना विनयाधानात्' इत्यादी काव्य-

(५१) पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनायगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनम्, तत्
(पर्यायेण भङ्गवन्तरेण कथनात्) पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

य प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरञ्जिता ।

मदनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ ११३ ॥ (हयप्रीवच १)

32 PARYĀYOKTA

'Paryāyokta' is that statement which is without the Expressed-Expresser relation

Gloss —The statement by the process of suggestion which is distinct from the Expressed-Expresser relation is called 'Paryāyokta' since it is based on a statement by Paryaya, i e a different mode

To illustrate —

At whose sight, was given up by Ichor and Pride their fancy to abide (respectively) in the face of Airavana and the mind of Hari (i e Indra)

(113)

प्रदीपः—इति ततो भेदः । पर्यायोक्तमिति । वाच्यवाचकभावभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पद्यायोक्तम् । पर्यायेण भङ्गवन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्था विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—यमिति । अत्रैक एवार्थं ऐरावतशकौ मदमानधिमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया मदमानाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरञ्जितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । न चैव प्रतिपन्नस्यैव प्रति

उ०—दोषाभावात् काव्यलिङ्गम् । हेतुहेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यताभावात् । तत्रयुक्तचर्माकाराभावेनार्यालंकारतायां दुरुपपादत्वाच्च । श्लेषादिसमिश्रणेऽपि तत्कृत एव चमत्कारो नैतद्वृत्त इत्याहुः । इति काव्यलिङ्गम् । पर्यायोक्तमिति । वचः । प्रतिपादनम् । अवगमनव्यापारेण व्यजना । भग्यतर प्रकारभेदः । तेन न पौनरुक्त्यम् । ध्वनेस्त्विति । व्यग्यस्यागूढ-

प्रमाः—लिङ्गस्यानिष्टत्वात् । तस्मात्साक्षात्परस्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत्काव्यलिङ्गम् । उक्तार्थद्वयप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसनं तत्रार्थान्तरन्यासः । किञ्चिदर्थज्ञापकतया हेतुवचनमनुमानमित्येव व्यवस्था युक्ता । तथा हि काव्यलिङ्गोदाहरणे ध्वनमनस्यापराधे कारकहेतुत्वमेव । तथा भुज्रपाते शत्रोपक्षेपस्य, मुषेमौदरुपत्वे आलोकोच्छेदस्यापि कारणत्वयोगक्षेमसाधारणं विवक्षितम् । एवं निजदोषेत्यादौ

अत्र ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते, यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे, 'गो' शुक्लश्चलति'—इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव

Here, the idea that ऐरावण and शक्र (i e इन्द्र) got purged of ichor and pride, though suggested, is yet expressed by words. Consequently, whatever is expressed, is itself suggested but it is not expressed in the way in which it is suggested. To illustrate. On the sight of a bull white

प्रदीपः—पत्तिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते । प्रकारयोभेदात् । एकरूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत्, यथा शुक्ले गवि चलति

उ०ः—त्वादिति भावः । (यमिति) यं राजणम् । हरे इन्द्रस्य । एक एवार्थ इति । विमोचननिवासप्रीतित्यागयोरेकत्र पर्यवसानादिति भावः । तेन चेति । तथा च लक्षणसंगतिः । पौनस्वत्यं शक्तेः । न चेति । यथेति । येन प्रकारेण व्यङ्ग्यं तेन रूपेण शब्देन नोच्यत इत्यर्थः । एकस्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधः । यथा यावक्कुसुमजपाकुसुमादिरूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न वाच्यत्वं तथेहापीति भावः । न पुनर्यथेति । निर्विकल्पके शुक्लतदाश्रयगोत्वतदाश्रयचलनतदाश्रया विशकलिता भासते, सविकल्पके तु ससृष्टतयेत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य विशिष्टधीहेतुत्वादिति भावः । भिन्नत्वेति । भेदोऽतद्व्यावृत्तिस्तच्छून्यत्वेन ससर्गराहित्येन च निर्विकल्पकविषयता । भेदोऽतद्व्यावृत्तिः परम्ये । तस्यां सविकल्पके विशेषणत्वं बाह्या मन्यते । अन्यमते संसृष्टत्वेति । प्रकारशब्दो विषयमात्रपरः । एव च यथा निर्विकल्पकस्य विशिष्टविज्ञानहेतुत्वात्ततो वैलक्षण्यं तथा निवासप्रीतित्यागरूपयाज्ञानस्य मदमुक्तत्वरूपव्यङ्ग्यज्ञानहेतुत्वाद्द्वैलक्षण्यमिति भावः । यद्वा निर्विकल्पके किञ्चित्त्वेन वस्तु भासते, सविकल्पके तु तत्

प्रभाः—दोषस्य भ्रमं प्रति कारकहेतुत्वोक्तेः पूर्वार्धे काव्यलिङ्गम् । तस्य तु दृढप्रत्ययार्थं सुतरार्थं विशेषसहचारोपन्यासः । न तु विशेषरूपोऽयं । सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न काव्यलिङ्गतेति । अनुमाने तु ज्ञापकहेतुपन्यासः । अस्मादिदं गम्यत इति । तेन यत्र ज्ञापकहेतुनानुमितिः कविनात्मयविषया तत्रानुमानालंकार इति दिक् । इति काव्यलिङ्गम् ॥ १० ॥ अर्थादिति । पर्यायोक्तपदसामर्थ्यादित्यर्थः । यथा निर्विक

विकल्पयति, न तु यथा दृष्ट तथा । यतोऽभिप्रायाऽसंसृष्टत्वेन दृष्टम्, भेदससर्गाभ्यां विकल्पयति ।

and moving we get the determinate idea, "There moves the white bull, there one cognises determinately the same object as was sighted, but not in the way in which it was sighted Since, one cognises determinately by way of exclusion or association what was seen as non-excluded or non-associated.

प्रदीपः - निर्विकल्पकसविकल्पकयो एक एव ह्यर्थस्ताभ्यां विषयीक्रियते । न पुनर्यथा निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनाऽपि विषयीक्रियते । भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयक निर्वि-

उ० :- नामरूपजात्यादिप्रकारेणेति 'न पुनर्यथा' इत्यादेरर्थः । इदमेव भिन्नत्वाविषयकत्वादीति बोध्यम् । अत्र व्यग्यमगूढ वाच्यादचारु चेति न ध्वनित्वम् । 'नमस्तरुमै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ' इत्यापि भगवान् वासुदेवो राहुशिरश्छेदकारित्वरूपेण स्वासाधारणधर्मेण व्यग्यस्ततोऽपि चारतरेण राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन रूपान्तरेणाभिहित । केनचिद्रूपेण व्यजनया लभ्यस्यार्थस्य ततोऽपि चारतरेण रूपेण यत्र 'प्राच्यतेति लक्षणतात्पर्यात् । यद्यपि भगवतः पूर्वाप्रकृतत्वाद्यच्छब्देनाभिधानाच्च न व्यग्यत्वम्, तथापि व्यग्यतावच्छेदकरूपेण वाच्यत्वाभावाद्व्यङ्ग्यत्वमेव । एव च प्रकारभेदाद्व्यङ्ग्यस्यैवाभिधानविषयत्व युक्तम् । न च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन धर्मेशे एव व्यग्यत्व न धर्म्येशे इति वाच्यम् । धर्मिणः स्वरूपतोऽवाच्यत्वात् । यदि धर्मो स्वरूपतः कस्यचिद्वाच्यः स्यात्स्यादपि तथा । औपाधिकभेदेन घटाकारादिषु भेदप्रतीतिस्तु तत्तद्धर्मरूपोपाधिभेदेन धर्मिणोऽपि भेदेन धर्मिणोऽपि व्यग्यत्वाच्च । एतेन 'व्यग्यस्य प्रकारान्तरेणाभिधानासम्भवात् कार्यमुखेन कारणाभिधानं पर्यायोक्तम् । उदाहरणे राहुवधूकुचनैःफल्यरूपेण कार्येण राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते' इत्यलंकारसर्वस्वोक्तमपास्तम् । प्रकारशोदाहरणविरोधाच्च । यत्तु 'पर्यायोक्तं तदप्याहुर्व्यङ्ग्यजाजेनेष्टसाधनम् । शुक्र मो-

प्रभाः - एकरूपविषय इति । निर्विकल्पकविषयो यथा केवलस्तथा सविकल्पकेन न विषयीक्रियत इत्यर्थः । तथा चैकरूपत्वाभावेऽप्य दृष्टान्त इति हेयम् । भिन्नप्रकारत्वे तु निर्विकल्पके प्रकारभावादसंगतिः स्यादिति । अत एव निर्विकल्पकसविकल्पक

(५२) उदात्तं वस्तुनः संपत्

संपत् समृद्धियोगः । यथा—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः

प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्वालाद्भ्रिल्लाक्षारणाः ।

दूराद्वाडिमयीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः

यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्यागलीलायितम् ॥ ११४ ॥ (—)

33 A UDĀTTA

'Udātta' consists in the abundance of a thing

Gloss.—*Sampat* means 'possession of superabundance'.

To illustrate—

It is the play of the generosity of King Bhoja that, in the mansions of the learned, the parrots meant for amusement pick up the pearls, from a distance, suspecting in their minds that they are pomegranate seeds—pearls that had slipped down the necklaces, the threads of which had given way in the course of dalliance (वेष्टि), and which (pearls) on being swept off by brooms got tinged red in the morning with the lac-dye on the feet of the maidens as they trudged along the border of the front courtyard' (114)

प्रदीपः—वल्पक, भिन्नत्वसमुष्ट्यप्रसारकं तु सविस्मयकमिति । उदात्तमिति । संपत्समृद्धियोगः । न तु तस्यैरातिशयः । उदाहरणम्—मुक्ता इति । अत्र विद्वद्भवनेषु

उ०ः—जयितुं यामि युगाम्यामास्यतामिह ॥ अत्र नापिसं नापयेत् सगमय्य शुक्लभोजनव्याजेन निर्गच्छत्या सान्या तरसाञ्छ्वरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तम्' इति । तत्तु ष्यनिमर्षादां नातिरेके इति दिह् । एव च 'अनायि देश. यतमल्पव्याड्य यस्तन्तमुक्तस्य दशां वनस्य' (नैर्धेऽष्टममर्गे २५, पपम्) इत्यत्रापि अयमेव । 'अयदेशोऽष्टयत्तव्य' इत्यादां धेयन् । इति पर्यायोक्तम् । उदात्तमिति । मद्दतां चोपशृणोमिति वक्ष्यमाणतया नपुंसस्यनुसन्तयोरेकदेशे । वस्तुनः । धनशीर्षोदापदि । एतेन 'शीर्षोदस्लदृत्तं' अशुक्तिनामा पृथगुदापर. 'इयसास्तम् । अशान्तरे धे संस्थादिशोक्तिरनुप्राणिकः । मुक्ता इति । (फेरी श्रीशारदा विमृश

प्रमाः—प्रसारकमेव—भिन्नयेति । भिन्नत्वसिद्धिस्तस्या अल्पव्यक्तिः । कृत्वा वक्ष्यमाणस्यैरेकदेशे संस्थादिशो भोपः । वेष्टिषु निर्बद्धव्ययेऽपि सविस्मयकमिति दिष्टि-

(५३) महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्—

तद्विदमरण्य यस्मिन्दशरध्वजचक्रानुपालनत्रयसती ।

निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्ष क्षय रामः ॥ ११५ ॥ (—)

न चात्र वीरो रसः । तस्यैहाङ्गत्वात् ।

33 B UDĀTTA

And it consists in the subservience of the great

Gloss — उपलक्षणम् । e Subservience, of course to the thing which is to be described To illustrate —

This is the same forest dwelling in which Rama who courted distress for upholding the word of Dasaratha exterminated the demons, with the arm for his helper (115)

It should not be urged that here the Heroic Sentiment (is prominent), since it is, in this case, subservient

प्रदीपः—मुक्तादिधनसमृद्धियोग । महतामिति । महता यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थादुपलक्षणीये, तदप्युदात्तमित्यर्थः । उदाहरणम्—तद्विदमिति । अत्रैतादृशो महानरामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगत उत्साहातिशय एव चमत्कारनिदान, तस्य प्रधानत्वाद्धिच्छित्त्यन्तराभावाच्च विविपयोऽयमलकारव्यपदेश इति

उ०:—छिन्नमूत्रा ये हारा तेभ्य गलिता ।) बाला पोडशर्पा ।) त्यागलीला दानलीला सेन आचरितमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) समृद्धियोग इति । तेन वर्णनीयनृपते समृद्धयतिशय । 'सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशति विधुमडलम्' इत्यादौ पौरसमृद्धिर्व्यग्येति व्यग्योऽयम् । वर्णनीये इति । अग्निनीत्यर्थः । तद्विदमिति । पुण्यकविमानस्यस्य लक्ष्मणस्याङ्ग प्रतीयमुक्तिः । (आर्या छन्दः ।) महत्त्र च रामस्य दशरथाज्ञानशासाम्नायत्यागपूर्वकवनप्रासात् बाहुमात्रसाहायेन सङ्गरक्षक्षयकरणाच्च । अत्र दण्डकारण्यस्याऽङ्गित्वम्, रामस्याङ्गत्वम् । ईदृशो रामो यत्र स्थित इत्यरण्यस्याङ्गित्वम् । उत्साहातिशय एवेति । वीरप्रधानस्य रामस्य बाहुसहायेन तदतिशयप्रतीते रक्षक्षयस्यानु

अन्ताः—स्त्वेन वस्तु भाक्त इति यथाऽनुत्तोलयतिमाहुः । इति पर्वण्योक्तप्रकरणम् ॥ ३९ ॥ न तु तस्यैवेति । बदरामलकाप्रदाडिमानामित्यादी पर्वण्योक्तप्रभेदेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । उपलक्षणमिति भावप्रधानमित्याशयेनाह—अङ्गभाव इति । वर्णनीयाया

(५४) तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽसौ

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र संभवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

34 A. SAMUCCAYA.

That is 'Samuccaya' where one cause capable of achieving that (thing) being present, another achieving the same, presents itself.

Gloss —Where one circumstance, capable of bringing about that i. e. the effect under consideration, being present, other circumstances capable of achieving it present themselves, the figure is 'Samuccaya.' To illustrate—

Irresistible are Cupid's arrows; the beloved is away, the mind most uneasy; the passion vehement, the age in its prime, the life very tenacious, the family untainted, the feminine nature opposed to

प्रद्वीपः—वाच्यम् । नद्यत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्येहाद्भवात् । तत्सिद्धीति । तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुल्यकक्षयोः कारणयोर्वादान्मत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः । उदाहरणम्—दुर्वारा इति । अत्र स्मरमार्गणा एव

उ० :—भाजस्य प्रतीतिश्च घनित्वं स्यादिति भावः । अंगत्वादिति । अंगोत्कर्षत्वादित्यर्थः । अंगांगस्य चाप्राधान्यान्न घनित्वमिति भावः । रामविषयकरतिभावस्याप्यपरिपुष्ट्यान्न भाजघनित्वम् । इत्युदात्तम् । इति विशेष इति । समाधौ हि एकेन धर्म्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्मादापतना सौकर्यादिरूपातिशयमपादनम् । (अत्र तु) एककार्यमंपत्तौ सर्वेषां स्वदेकस्रोतन्यायेन पातः, कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः । काव्यादिभ्यो हेतुत्वमात्रे विरक्षितं न तु हेतूना गुणप्रधानभाजस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता । अत्र तु एकस्यैव तत्कार्यकारिभेदेऽन्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः । दुर्वारा इति (मयूरसूनोः शत्रुवर्गस्य पथमिति शार्ङ्गधरपद्मतां स्पष्टम् ।) स्वं प्रति विधिं प्रति वा कश्चिद्ददति । (स्मरस्य मदनस्य मार्गणाः वाणाः) दूरे प्रयासान् । गाढं अनिशयिनम् ।

प्रमाः—इति तस्याः प्राधान्यमूचनावयोषम् । इत्युदात्तप्रवरणम् ॥ ३१ ॥ समाधाविति । 'समाधिः मुक्तं कार्यं कारणान्तरयोगनः' इति लक्षणात्मगुणीयमानमर्थं कारण-

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो

नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥ ११६ ॥

(मयूरसूनोः शंकुवर्णस्य !)

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूर-
स्थित्यादि उपात्तम् । एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च
पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतशालिनी

भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम्

प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो

व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तथाङ्कुशाः ॥ ११७ ॥ (—)

equanimity; the season friendly to love, Death relentless; the friends not
at all tactful. How indeed could such roguish separation be borne ! (116).

Here, the arrows of Cupid by themselves render the separation
intolerable. Over and above that are stated (as being present) the stay
of the beloved in the distance etc. Thus very Samuccaya may take
place with the combination of circumstances that are (1) good, or
(2) bad, or (3) good and bad, hence it has not been defined separately
(for the different combinations) To illustrate —

A spotless family, a winning figure, an intellect equipped with
learning, enough strength of the arm, vast wealth, unimpaired sove-
reignty these things are naturally enviable, on the score of these, man
here gets a good deal affected by conceit. But they themselves are as
goads to you, O king ! (117).

प्रदीपः— विरहासहत्वं कुर्वन्ति ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तम् । एष
एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति यत्केनचित्ते
पृथग्लक्षितास्तदुक्तम् । तथाहि—कुलमिति । अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव

उ०— कुलनैर्मत्यास्वाच्छायाभावः । न चैवं धैर्यमेव कार्यमत आह—स्त्रीत्वमिति ।
मन्मथसुहृत् । विरहिणीपीडकत्वात् । कालः वसंतः । अक्षमः मार्गणे । शठिति नाशा-
कर्तृत्वात् । अचतुरा नायकादिघटनाऽसमर्थाः । शठः पीडादापीति विरहविशेष-
णम् । शठेति विधिसंबोधनं वा । (शार्दूलविकीर्णित छन्दः ।) पृथगिति ।
सद्योगसमुच्चयत्वादिनेत्यर्थः । कुलमिति । निर्मलं कुलम् । सुंदरता । वेदादि-

प्रभाः— न्तरे सौदुमार्थमात्रोपयोगि न त्वितरकारणतुल्यकक्षमित्यर्थः । चिन्त्यत्वे

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतचारिज मुखमनक्षर स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

चृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ११८ ॥

(भर्तृहरिः, नीतिशतक ५६.)

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यांतराणीति शोभनाऽशोभनयोगः ।

Herein there is the combination of good things, in the instance already cited, however, there is the combination of bad ones

The moon that becomes obscure by day, the passionate woman whose youth is lost, the lake destitute of lotuses, the mouth, void of syllables, of one of graceful form, the master given to (amassing) wealth, the virtuous person ever in distress, (and) the villain in the royal courtyard—these are the seven thorns (rankling) in my mind! (118)

Here, when the thorn of the moon getting obscure is there, other thorns present themselves, thereby giving rise to a combination of the good and bad

प्रदीपः—योगः । दुर्बारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम् । शशीति । अत्र सदसतोर्योगः । दुर्जननस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । एतच्चिन्त्यम् । पूर्वं दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनाऽप्राप्यसम्यक्त्वमिति । समुच्चयान्तरमाह—स

उ०ः—ज्ञानम् । अतिशयितं बलम् । लक्ष्मीवृद्धिः । अकुठ प्रभुत्वम् । (प्रकृत्या सुभगा सुदरा भागा पदार्थाः ।) दर्पोऽहकारोऽप्यप्रवर्तकः । अकुशास्तप्रतिमंजयः । (हरिणी छन्दः ।) कुलादीनां प्रकृतिसुभगायेन समीचीनत्वम् । अत्र निर्मन्कुटे दर्पतदभापहेतां सत्येव भद्रमूर्त्यादिकमपि तत्त्वेनोपात्तम् । एतस्मरमार्गणादिना विरहिणीदुःखदत्त्वादसमीचीनत्वम् । शशीति । (भर्तृहरि-कृते नीतिशतके पद्यम् । स्वाकृते शोभनाकृते । दुर्गतं दरिद्रं । शल्यानि वाणाप्राणिः । पृथ्वी वृत्तम् ।) शशी स्वर्ग्येण सन्नपि दिवसधूसरत्वेनासन् । एवम

प्रभा.—हेतुमाह—पूर्वमिति । दुर्बारा इत्याद्युदाहरण इत्यर्थः । विशेषणानाम्यस्य मित्यन्वयः । तत्रापि हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव दूरस्थिति विशेषणेन परमगात्रम् । इहापि स्वतः सुन्दरस्य शशिनी दिवसधूसरत्वेनोदाहरणं गवन्वयः । आदिपदेन मन्त्रियौघनत्वादि परिग्रहः । बलुनस्वप्न मदसंयोगेन न इन्द्र किं तु बर्गधारकः । संगतावगन्ध सदसति-

(५५) स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ ३० ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—

विदलितसकलारिखुलं तत्र बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रयत्नमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥ ११९ ॥ (—)

34 B SAMUCCAYA

While it is another (variety of it) where Attributes and Actions are (described as being) simultaneous.

Gloss —Attribute and Actions may be two attributes, two actions, or one attribute and one action Instances in order —

No sooner did this army of yours that had annihilated the entire host of the enemies become *bright* all at once than those faces of the miscreants turned *gloomy* ! (119)

प्रदीपः—त्यन्य इति । अत्र गुणा क्रियाधेति विग्रहे सत्याविशेषस्याविवक्षणात् विशेष-विवक्षाविरहेण च सजातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपद्यस्य छाभात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्भवतः, स निरूप समुच्चय । तत्र गुणयोर्यौगपद्य यथा—विदलितेति ।

उ० :—श्रेयसि । एवमत्र सदसता शश्यादीनां योग । अत्र सदसतोर्योगः दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वादिति । इदं चिन्त्यम् । एवं हि सहचरमिच्छता स्यात् । सर्वत्र विशेष्यस्य शोभनत्व विशेषणस्याशोभनत्व च प्रकृतमिति भग्नप्रकृतता वा स्यात् । तस्मान्नृपागणमसद्युतमिति पाठो युक्त । सदसदिति च कर्मधारयो युक्त । अत्रैकैकमपि मानसशश्याभूतज्ञानजनने हेतुस्तन्नान्यदपि पट्टकमुपात्तमिति लक्षणासमन्वय । पूर्वमिति । प्रियतम शोभनोऽपि दूरस्थत्वदोषेणाशुभ इत्यर्थः । चिन्तावीज तु एकस्य तथात्वेऽपि मार्गणवयो-चसतानां केवलानामपि विरहिणीदुःखदाना सत्प्रमिति असद्योगोदाहरणमेव तदिति । उक्तोदाहरणेषु सता योगस्थासता योगस्य सदसद्योगस्य वा युक्तत्व-

प्रभाः—(दि) नि । तादृशानामनेकेपामेककार्यजनने समुच्चय इत्यर्थः । एवमपि दुर्बारा शशीत्यनयो यथं भेद इति चेत्, इत्यम्—दुर्बारा इत्यत्र विरहासहिष्णुतया प्रियतमादीनां सतामन्यसत्त्वेन विवक्षा । इह तु शोभनस्य सतो धूसरत्वादिना अशोभनत्वमपीति विवक्षा । अत एव पूर्व कथं (नु) सोऽव्य इयुपसहारो दुष्टत्वाभिप्रायेण । अत्र तु मनसि सप्त शश्यानीत्युपसहृत सुन्दरत्वेनान्त प्रविष्टानामपि व्यथा-

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ १२० ॥

(विक्रमोर्वशीय ४.३.)

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्चि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ १२१ ॥ (—)

‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्’—इत्यादेः, ‘कृपाणपाणिश्च भवान्
रणक्षितौ, ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये’—इत्यादेश्च दर्शनात्, ‘व्यधि-
करणे’—इति ‘एकस्मिन् देशे’—इति च न वाच्यम् ।

Here has befallen me all of a sudden this extremely intolerable separation from that beloved at a time when the days are to become pleasant on account of their being free from heat, thanks to the advent of fresh clouds ! (120)

As soon as your eye whose grace is like that of a white lotus, fell on the enemy suddenly becoming grim, there also fell apparently on their person the oblique glances of Miseries, O pre-eminent king !

It should not be urged (that the figure takes place, only if the simultaneous attributes etc, abide) in the different abodes, or only if they abide in the same abode, as one comes across instances (to the contrary), like “ He brandishes the sword and extends his fame,” and “ You are armed with the sword on the battlefield when the gods acclaim you in heaven.”

प्रदीपः—अत्र विमलत्वमलिनत्वयो । क्रिययोर्यथा—अयमिति । अत्रोपगतो भवितव्य
चेति क्रिययो । गुणक्रिययोर्यथा—कलुषमिति । अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययो ।
अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्य एव समुच्य इत्याह । तत्र युक्तम् । ‘धुनोति चासिं तनुते च

उ०—स्यायुक्तत्वस्य वाऽप्रतीतेर्न समस्य विपमस्य वाऽलकारस्यात्र प्रसंग इति
दिक् । विशेषविवक्षाविरहेणेति । गुणत्वक्रियात्वरूपविशेषेण्यर्थः । केचित्तु गुणौ
च क्रिये च गुणक्रिया, गुणश्च क्रिया च गुणक्रिये, तयोरेकदेशेण वक्ष्यमा-
णार्यलभ इत्याहुः । युगपदिति क्रमव्यावृत्त्यर्थम् । (विदलितेति । विद-
लित नाशित स्रज्जाना अरीणां कुल येन तत् । बटम् सैन्यम् । प्रहृष्टाः खट्वाः

प्रभाः—हेतुत्वादिन्यनवचम् । ननु गुणक्रिया इति बहुवचनाद्गुणा क्रियाश्चेति विग्रहे बहुना
गुणानां योगपरमेव लभ्यते । एव बहूनां क्रियाणामेव तद्वच्यते । न तु द्वयोर्गुण-
योर्द्वयोध क्रिययोस्तथा द्वयोर्गुणक्रिययोस्तस्मात्प्रभावायमाह—अत्रेति । सत्यम् ।

(५६) एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एक वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

35A PARYĀYA

When one happens to be in many, in turn, the figure is 'Paryāya.'

Gloss—When one object, in turn, abides or is made to abide in different places, the figure is 'Paryāya.'

Instances in order —

O Virulent Poison, who indeed taught you this manner of staying in abodes, in which the successive positions are more and more exalted ?

प्रदीपः—कीर्तिम् 'इत्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि दर्शनात् । केचित्तु सामानाधिकरण्य एवाय-
मित्याहुस्तदपि न सम्यक् । 'कृपाणपाणिश्च भवान्णक्षितौ ससाधुवादाश्च सुरा सुरालये' इत्यादौ
वैयधिकरण्येऽपि तद्दर्शनात् । एकमिति । एकत्वेन विवक्षित वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति
क्रियते वा स एक पर्याय । अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिर्देशतनिर्देशौ
भवतिकरोत्यर्थौ । न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे । वृषलक्ष्मण कण्ठे कालकूटवासस्या-
स्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्राहुदाहरणत्वापत्ते ।

उ०:—दुष्टा । आर्या छन्द ।) अत्रेति । तयोराश्रयभेदेन चाभ्या समुच्चय
इत्यर्थ । (अयमिति । विक्रमोर्वशीये चतुर्थीके पुरुरवस उक्ति ।) एकपदे अक-
स्मात् । (प्रियया उर्देश्या । उपनत प्राप्त । निरातपत्वेन आतपराहिल्येन रम्यै ।
भवितव्यम् भूतम् । मालभारिणी छन्द ।) अत्रेति । अत्राप्याश्रयभेद ।
(कल्पमिति । स्वमायत सितपकेरुहसोदरा श्वेतकमलतुल्या श्री यस्य ता-
दृशं चक्षु अहितेषु शत्रुषु विषये अकस्मात् कल्पं क्रोधात् रक्त च । माल-
भारिणी छन्द ।) वैयधिकरण्ये एवेति ।) आश्रयभेद एवेत्यर्थ । इति
समुच्चयः । समुच्चयेति । वक्ष्यमाणविशेषालङ्कारद्वितीयभेदवारणाय चेत्यपि
बोध्यम् । तत्र यौगपद्यसत्त्वादिति भाव । नन्विति । (भल्लटकविकृते भल्लटशतके
पद्यम् ।) आश्रयस्थिति आश्रयणरीति । विशिष्टपदा विशिष्टाधिकरणा ।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुन. खलानाम् ॥ १२२ ॥ (भल्लशतक ४)

यथा वा—

विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येव मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥ १२३ ॥

(नवसाहस्राक्षरित ६६०)

First you dwelt in the heart of the Ocean then in the throat of the bull-singed Śiva and now you abide in the speech of the wicked! (122)

Or as, in

O slim lady, formerly the Raga (red hue) was to be seen only in your Bimba like lips. Now it (Raga, i. e. passion) is noticed O fawn-eyed one, even in the heart! (123)

प्रदीपः—तत्राद्यो यथा—नन्विति । अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्थानेऋत्र वामे प्रयोजक किंचिदपि नोक्तम् । न केवलमय वास्तविक एतत्वे, किं त्वारोपितेऽपि । यथा—**विम्बोष्ठ एवेति ।**

उ० :—(वसन्ततिलका उन्द ।) अत्राधारभेदाद्भिन्न आधेय एकत्वेनाध्यय-
सित । *श्रोणीति । श्रोणीभागादीना प्राथमिकधारत्वमार्थम् । सेवते इत्यनेन
मध्ये पूर्वमतनुतासत्ता बोधिता । एवमप्रेऽपि । अत एव विनिमय सगच्छते ।
तनुता काङ्क्षम् । तरलगतय चचलगतय चचलदर्शन च । कुचसचिन्ताम्
सद्वितीयताम् । धत्ते इत्यनेन तस्मिन्प्रागद्वितीयता या स्थिता सा वक्त्रेण
गृहीतेति बोधितम् । मुखेऽद्वितीयञ्च निरपमन्त्रम्, वक्षसि द्वितीयराहियम्,
तयोश्चाभेदाध्ययसाय । कुचसचिवनक्षस्वेनैव मुखस्य निरपमन्त्रम् । अत्र तनु-
त्वन्यागादिना तत्तदुत्कर्षो व्यजनया बोध्यते । **विम्बोष्ठ एवेति ।** न चैक-
सन्धनाशोत्तरमपरस्तरमे सयेव लोके पर्यायप्रसिद्धे वयमिदमुदाहरणमिति
वाच्यम् । एकमनेनस्मिन्क्रमेणेयेन लक्षणात् । शब्दसाम्यमात्रेण लौकिक-

*अयमपि श्लोकः काव्यप्रकाशस्य इति कश्चित् पठते—“श्रोणीभागस्यजति तनुतां
सेवते मध्यभाग पद्भ्यां मुष्ठास्तरलगतय संप्रिता लोचनाभ्याम् । धत्ते वक्ष-
कुचमचिन्तामद्वितीयं च वक्त्रम् तद्वाप्राणां गुणविनिमयः कश्चित् योजनेन ॥”

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

तं ताण सिरिसहोभररअणाहरणम्मि हिवअमेकरस ।

विम्वाहरे पिआणं निवेसिअ कुसुमवाणेण ॥ १२४ ॥ (—)

(आनन्दवर्धन s विपमवाणलाला)

Though, as a matter of fact, the Raga (ab ding in the two things) is distinct, still, in so far as it is conceived to be identical its identity is not incongruous

That heart of theirs (i e demons), solely absorbed in Vishnu (It whose ornament is the jewel वीरुम that sprang from the same source as Lakṣmī) was riveted by the flower-arrowed Cupid, on the Bumba like lower lips of beloveds! (124)

प्रदीपः—अत्र प्रयोजकनिर्देश स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे शैहिल्यामकृतया हृदये तु स्नेहात्मकत्वेन भेदेऽप्येकत्वस्याप्यवसानानैकत्वविवक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—

उ० :—याविवक्षणात् । एतेनात्र वर्धमानालकार पृथगिति अपास्तम् । (तं ताणेति ।) ‘ तत्तेया श्रीसहोदररानामरणे हृदयमेकरसम् । विनाधरे प्रियाणा निवेशित कुसुमवाणेन ॥ ’ श्रीसहोदर रत्न कौस्तुभस्तदाभरणे हरौ । एकरस तत्परम् । कामेन प्रियाविनाधरचुम्बनाद्यासक्त वृत्तमित्यर्थं । केचित्तु यदसुराणा हृदय विजि गीपाज्वलनजाज्वल्यमानं श्रीसहोदररानानामसमतात् हरणे तन्परमासीत् , तसुकुमारतरोपकरणेनाऽपि कामेन प्रियाविनाधरे निवेशित सत्करनसारतुल्यो विनाधर इति तेषामभिमानोत्पत्ते । एव च व्यग्योपमाऽत्रेत्याहुः । तन्मनेऽपि हरणस्य वैषयिकाधारत्वात्पर्यायाक्षतिरेव । (गायत्रि छन्द ।) अत्रोऽपि क्रमेणेति

प्रभाः—बहुत्वविवक्षायामुक्तदोष स्यात् । न चेह सख्याविशेषविवक्षा । एव सजाती यौगपद्यस्यापि । एव च गुणयो क्रिययो यौगपद्यस्येव गुणक्रिययोर्गुणद्वयापि लामादुच्चार्यलामो निरवय इत्यर्थं । अन्ये तु गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वन्द्वे बहुनामेव समुच्चय स्यादतो गुणौ च क्रिये चति द्वन्द्वोत्तर गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चति गुण क्रिया इत्येव शेषाद्वयोर्द्वयोरेव समुच्चय इति त्रिविध समुच्चयोऽयमित्याहुः । एतन्नते द्विवचनान्तेनोत्सर्गत समासाम्भावत्त्वं यन्नङ्गं । द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्युक्तम् । ‘ प्रादुर्भवति पयोदे कञ्जलमलिनं चमूत नम । रक्त च पथिकहृदय कपोलपाली मृगीदृश पाण्डु ॥ ’ इत्यादौ बहुनामपि गुणानां समुच्चयस्तेऽतत्वात् । तथा—‘ उदित मण्डलमिन्दो उदित सद्यो वियोगिवरण । मुदित च सत्कररत्ननाचूडामभिशामनेन

(५७) अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः । क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥१२५॥ (—)
तद्रेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

35 B PARYĀYA

The other (variety of it) is the reverse of it.

Gloss—That is the other (variety of पर्याय) where things more than one abide or are made to abide, in turn, in one and the same place.

Instances in order —

Pleasing on account of (their) sweetness, Oh! the words of the wicked first hold out plenty of nectar! Later, they themselves intimate the virulent poison, that was as though hiding in them, a source of stupefaction! (125)

Where there was that house with drooping walls, there this mansion (now) invades the region of the sky! Where there was that mulch-

प्रदीपः—तं ताणोति । अत्र 'कुमुदवाणेन' इति प्रयोजकनिर्देशः । अन्य इति । अनेकमेकस्मिन्क्रमेण यद्भवति क्रियते वा, सोऽन्य पर्याय इत्यर्थः । पूर्ववद्द्रव्याख्येयम् । तत्र भवत्यर्थं यथा—मधुरिमेति । अत्रैकस्मिन्सखचरि क्रमेणामृतव्यग्रने विपर्ययने च न प्रयोजकनिर्देशः । परोर्यर्थं यथा—तद्रेहमिति ।

उ०—समुच्चयारणाय । (मधुरिमेति ।) मधुरिणा रुचिरम् । अप्य (विचारान्तरम्) मोहहेतुं तदेवातर्गतं विषं कथयतीत्येवम् । (पुष्पिताम्रा छन्दः । तद्रेहमिति ।) नतभित्ति रमम् । दिवः स्वर्गाद्द्रव्यावकाशम् । मं-

प्रभाः—मदनेन ॥ इति शब्दाणां क्रियाणां समुच्चयस्त्वसंभ्रमप्रसङ्गात् । अत्र न यथोक्त एव प्रचारः समीचीन इति संशयः । इति समुच्चयप्रहरणम् ॥ ३२ ॥ मतान्तरनि-
रासायाह—प्रयोजयेति । तं इति । 'ततोयां धीमाहोदररत्नाभले इदमेवहर-
सम् । विम्बाधरे प्रियाणां निवेशिनं कुमुदवाणेन ॥' इति संस्कृतम् । तेषामिति ।
द्वैतानामित्यर्थः । पूर्ययदिति । भवति क्रियते इत्येवमित्यर्थः । इति पर्यायप्रह-

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योपिताम्
आश्चर्यं दिवसैर्हिजोऽयमियती भूमिं समारोपितः ॥ १२६ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. ३)

अत्र एकस्यैव हानोपादानयोरविधक्षितत्वात् न परिवृत्तिः ।

(५८) अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षधर्माऽन्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोग-
व्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् । यथा—

cow grown old, there roar these cloud-like rows of elephants !
Where there was that low thud of pestles, there (is heard) this sweet
music of damsels ! O wonder ! This Brahman has been lifted to such a
position by days ! (126)

Here the figure is not *Parivr̥tti* since it is not intended to convey
the giving and receiving by one and the same person

36 ANUMĀNA.

That is said to be 'Anumana' where we have the statement of the
deduction and the means thereto

Gloss — The means to deduction is a reason that is threefold, in so
far as it (1) must be the attribute of the particular case, (2) must be
present in a positive case, (3) and must be absent from a negative case
The deduction consists in the denial of absence of the more extensive in
the object qualified (by the means to deduction)

प्रश्नीयः — अत्रैकस्मिन्दूजे तद्देहतन्मन्दिरयोरनेकं दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देशः । न चेय
परिवृत्तिः हानोपादानयोरविधक्षितत्वात् । अनुमानमिति । पक्षे सवन्धः, सपक्षवृत्तित्वं,
विपक्षवृत्तित्वं चेति स्मय्यवान्हेतुः साधनम् । व्यापकत्वामिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो
व्यापकसंबन्धपर्यवसानं साध्यम् । तदुभयवचनमनुमानालंकारः । यथा—

उ० : — दिर राजयोग्य गृहम् । (जरती जीर्णा । घनाभा । घनतुल्या । घट-
श्रेणय । कलम् मधुरस्वरम् ।) दिवसैर्न तु मासैर्नर्षवा । (भूमिम् । अरस्याम् ।
समारोपित प्रापित इत्याश्चर्यम् । शार्दूलवित्रीहित छन्दः ।) हानम् । स्वीय
वस्तुसमर्पणम् । उपादानम् । परकीयस्तुग्रहणम् । इति पर्यायः । साधनमिति ।

प्रभा : — रणम् ॥ ३४ ॥ पक्षे सवन्ध इति । पक्षधर्मतेत्यर्थः । सपक्षवृत्तित्वेनान्यथा

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति म्रुव
यत्तत्रैव पतन्ति सततममी मर्मस्पृशो मार्गणा. ।

Since these arrows piercing the vitals fall there only where these (women), whose eyes are extremely unsteady like waves, employ their eyebrow, therefore, Cupid, whose thrilling hand is set on the arrows that

प्रदीप. - यत्रेति । अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैवम्—
एताश्चक्रीकृतचाप सदा पुरोधवद्विधितशरत्वादिविशिष्टमनोभवा सततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलस-
द्भ्रूव्यापारस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनं सम्भवति । यथा—

उ०: - एतद्रूपत्रयविशिष्टो हेतु साधनपदेनोच्यते इत्यर्थः । व्यापकत्वाभिमत-
स्येति । अस्य ' यस्य ' इत्यादि । साध्यमिति । अस्य ' तत् ' इत्यादि ।
व्यापकसंबन्धः । व्यापकारित्वम् । तदुभयेति । ' कविप्रतिभोऽखिलित '
इत्यादि । (यत्रेति ।) चलाचला अतिचचला । चलाचलेति पाठे चचलप्रात-
चक्षुष इत्यर्थः । व्यापारयन्ति क्रीकुर्यन्ति । यत्र पुंसि । (मर्मस्पृश मर्मभे-
दिन । चक्रीकृत कर्मणेन वर्तुलीकृत चापो यस्मिन्कर्मणि तथा । अचित्ते धनु-
षि योजिते शरे बाणे प्रेखन् चलन् कर यस्य । शासन आज्ञा तस्य धर ।)
अप्रत । पुर । (शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) अत्र पूर्वार्धे सतत-
निपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानकत्व साधन पक्षवृत्तित्वेनोक्तम् । परार्धे
साध्यम् । यत्तद्गुणं व्याप्ति सूचिता । तत्र वस्तुतो व्याप्त्यसत्त्वेऽपि कविप्रौढो-
क्त्या तथाभिधानम् । अत्रानुमानमित्यत्र भावे ल्युट् । तेन जायमानाऽनुमिति-
रालकार । सा च मन्ये शक्रेऽपि जाने इत्यादिवाचकोपादाने वाच्या ।
यत्र लिङ्गलिङ्गिनो सत्त्वं तत्र तेषामनुमितिबोधकत्वात् । यत्र सादृश्यादिनिमित्त-
सद्धानस्तत्रोद्देश्यबोधकत्वम् । वक्ति कथयति इत्यादिलक्षणपदोपादाने
लक्ष्या । उभयानुपादाने साध्यसाधनाभ्यां तदाक्षेपे प्रतियमानेति बोध्यम् । न-

प्रभा. - व्याप्तिप्रदर्शनं विपक्षवृत्तित्वेन व्यभिचारविरहप्रदर्शनम् । अयोगव्यवच्छेदोऽवश्य
सबन्धः । व्याप्यस्य व्यापकं विनानुपपत्तेः । एतच्च हेतुप्रेक्षाव्यावृत्त्यपमुच्यते । तत्र
योगस्यान्यनुकटतया भानादिति । एता इति त्रियं पक्षभूता निर्दिष्टा । चक्री-
कृतचापं यथा स्यात्तथा सदा पुरो धावन्नचित्ते धनुषि योजिते शरे प्रेहन् चपल
धरो यस्य स । क्रोधन क्रोधशील । शासनमाज्ञा तदारणो मनोभवो यागां तथा-
भूता इति साध्यम् । सतत निपतन्तो मर्मभेदिनो बाणा यत्र तादृशं एतद्भ्रूव्यापारो

(५९) विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता

धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।

न सहतास्तस्य न भेदवृत्तयः

प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ १२८ ॥

(किरातार्जुनीय १ १९.)

37. PARIKARA.

That is 'Parikara' where we have a statement with attributes that are pregnant with significance

Gloss —(Statement), of course of the thing qualified by the attributes To illustrate -

They, of mighty spirit, who cherish their honour as treasure^{honoured as}, archers, who have won fame in warfare, who do not enter into conspiracy (सहता) and are not inclined to discord, long to achieve things pleasing to him, with their lives ! (128)

प्रदीपः—साभिप्रायै । उक्ति अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—महौजस इति । अत्र महौजस्त्वादि विशेषणानि परानभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि । न च वाच्यम्—
अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्धसिद्ध पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावत्वमात्रतया कुतोऽलकारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि श्यनुभवसिद्ध, न तु दोषाभावत्वमात्रमिति सप्रदाय । वय त्वालोचयाम —तादृशैरवि

उ०ः—अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थिति ॥' इत्यर्थापत्तिस्त्वनुमानमेवेति दिक् । इत्यनुमानम् । उक्तिः परिपुष्टि । अर्थाद्विशेष्यस्येति । विशेषणाना परस्परनिराकाशत्वादिति भाव । साभिप्रायत्व प्रकृतार्थोपपादकचमकारिव्यंग्यस्त्वम् । महौजस इति । (किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे युधिष्ठिर प्रति चारस्योक्ति ।) तेजस्विनो भानिन धनै पूजिता रणे प्राप्तकीर्तय न सहता न परैरुपजता परस्परमैरुम्यमाता इत्यर्थ । तस्य प्रियाणि प्राणैरपि कर्तुं वाञ्छन्तीत्यन्वय । (वशस्य वृत्तम् ।) आदीति । मानमगभीष्ट्वोपकृ-

प्रभाः—प्रकरणम् ॥ १५ ॥ संप्रदायपदसूचितमस्वरसं प्रकाशयन्स्वरं समापते—ययं

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताऽभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाऽप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकार-मध्ये गणितः ।

Though by pronouncing an irrelevant thing to be a defect, a relevant one comes to be accepted (as a pre-requisite of Poetry), yet when many attributes are so stated as applying to one and the same thing, there arises a certain charm Hence has it been reckoned among Figures

प्रदीपः—शेषोपन्यासेऽप्यलंकारत्वमुच्यते । अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाऽप्युप-पत्तेरर्थसिद्धत्वाभावाद्वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—‘शुद्धे सद्यनि पञ्चविन्दुपवने’

उ०—तत्रयुद्धोत्सुक्यकार्यकारणतदेकप्रयोजनापेक्षित्वान्यादिपदार्थाः । तेनायं दुर्जय इति व्यंग्यम् । बहूनामिति । विशेषणैरिति बहुत्व विप्रक्षितमित्यर्थः । तादृशैरेति । ‘अपि लाज्यजलाशय तस्या हा हत भीननयनायाः । दूरस्थे त्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ॥’ इत्यादौ । अनुभवसिद्धत्वादिति । यथा निये संख्यादनादौ दोषाभावस्यांगवैचित्र्येऽपि सिद्धौ सागतत्वरणं फलानिशा-यायैव । तथा दोषाभासस्य विशेषणानुपादानेऽपि सभनेन स्वाभिप्रायैव विशेषणनिर्-धनश्चमन्त्रो दुरपह्न इति भावः । किंच ‘सुधाशुकटितोत्तसस्तापं हरतु व’ शिरः’ इत्यादौ यत्र सुधाशुकटितोत्तंस इति विशेषणामावेऽपि तापहरणसामर्थ्यस्य सा-मर्थ्यातिशयेनापुपपत्तेस्तद्विशेषणानुपादानेऽपि न क्षतिस्तत्र तद्विशेषणोपादान-मधिकचमन्त्रायैवेति बोध्यम् । अत्र व्यंग्यं च क्वचिद्वाच्यसिद्धयग क्वचिदप-रांगमिति गुणीमूतव्यंग्यमेव । अत्र विशेषणैरित्युपलक्षणं विशेष्यस्यापि । तेन साभिप्राये विशेष्येऽप्ययम् । यथा ‘चतुर्णां पुण्यार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः’ इत्यत्र । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुण्यार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । बाहुल्यव्यंग्यमर्थल्युद्धतकरणान्युद्धतविशेषणशब्दयोरेकदेशो वा । उक्तिरित्यस्यार्थत्रय-

प्रमाः—त्विति । अनुभवसिद्धत्वाभावादिति । पुष्टार्थत्वमेति दोषः । एतावतिनाम्नपाह—वैचित्र्यस्य चेति । ‘शुद्धे सद्यनि पञ्चविन्दुपवने वाच्यां नवा-म्भोरुद्धे कौटिलौ च सारादले विप्रक्षितर्षीर्विमुखा एता ।’ इत्यादावित्यर्थः । तथा च दोषाभासस्यैवऽपि पुष्टार्थत्वस्य चमन्त्रविशेषणत्वस्यैव आस्तवमुपपत्तेश्चोप-पापेरेतेष्वर्थविशेषणैरेति भावः । इति परिकरप्रकरणम् ॥ १६ ॥ साम्यसंभय

(६०) व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥ ३२ ॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्न केनापि व्यपदेशेन यदपहूय-
ते, सा व्याजोक्तिः । न चेपाऽपहृतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य सा-

38 VYĀJOKTI

'Vyājokti' consists in the concealment, under a pretext, of a thing that has betrayed itself

Gloss —When the form of a thing, which though secret is somehow betrayed, comes to be concealed under some pretext, there results the figure 'Vyājokti' This is not Apahnuti, since here is no likelihood of similarity existing in the matter under consideration and in the matter

प्रदीपः—इत्यादौ । व्याजोक्तिरिति । उद्भिन्नत्वमस्तुतस्य प्रकाश । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूप कथञ्चिद्व्यक्तमय केनापि यदपहूयते सा व्याजोक्ति । न चयमपहृति । प्रकृताप्रकृतयो साम्ये तत्स्वीकारात् । अत्र तु तदभावात् । न च प्रथम गूढ-
स्यानन्तरं प्रकाशस्यापहव इति सामग्रीभेदादेवापहृतिभेद इति वाच्यम् । एवविधेऽपि विषये साम्यसम्भवेऽपहृतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापहवार्थं सादृश्योपक्षेप सा व्याजोक्ति, सादृश्यार्थमेव तु यत्रापहवोपक्षेप साऽपहृतिरिति चेत्, न । तत्रोभयत्राऽप्यपहृतेरेवोपगमात् । यदाहुः—
साम्यायापहवो यत्र सा विज्ञेया त्वपहृति ।
अपहववाय सादृश्य यस्मिन्नेपाऽप्यपहृति ॥ इति ॥

उ०ः—नमित्येवार्थं । एतेन 'सामिप्राये विशेष्ये परिकरानुरनामा भिन्नोऽ-
स्कार' इत्यपास्तम् । इति परिकरः । कथञ्चित् । डिगादिना । केनापि ।
कपटेन । प्रकृताप्रकृतयोरिति । इदमुपलक्षणम् । तत्रोपमेयनिषेधपूर्वकमुपमा-
नव्यनस्थापनम् । अत्र तु किञ्चिदनिषिध्यैव निमित्तान्प्रयुक्तत्वज्ञापनमित्यपि

प्रभाः—इति । (कुबल्यानन्दे पचमिदम् ।) यथा 'सीत्कारं शिक्षयति' इत्यादौ
गुप्तस्य नायकस्य सीत्कारेत्याप्तुवत्या व्यक्तस्य नहीरवादिनापहवयेऽप्यपहृतिरेवेत्यर्थं ।
नन्यिति । उक्तोदाहरणे साम्यसत्त्वेऽपि तस्याऽऽत्वेनापहवप्राधान्याभावाद्वाप्रापोक्ति-
रेव अपहवप्राधान्ये त्वपहृतिरिति व्यवस्थेन्यर्थं । यदाहुरिति । उद्गटादिमतानु-
सारिण इत्यर्थः । उभयप्रेति । अपहवप्राधान्येऽऽत्वे च सति साम्य इत्यर्थं । तथा

स्यस्येद्वासंभवात् । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाञ्चाद्विसंप्लुलाऽपिलविधिन्यासङ्गमङ्गाकुलः ।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं
शैलान्त'पुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवतादः शिवः ॥ १२९ ॥ (—)

not under consideration. To illustrate:—

My Śiva protect you!—Śiva who was smilingly looked at by the Mountain's harem, the circle of the Mothers and the attendant gods, as he said, "O how cold the hands of the Snowy Mountain!", when he was bewildered at the disruption of the performance (न्यासङ्ग) of the entire ceremony, (he) being upset (विस्मय) by the horripilation etc. that had sprung due to his clasping the hand of Pārvatī while she was being presented by the Premier of Mountains! (129)

प्रदीपः—उदाहरणम्—शैलेति । अत्र पुल्लिङ्गेषु सात्त्विकैश्चर्या प्रसूनो शैत्यकारणतया प्रशासनादपलपिनस्वरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयत् । अथ तु—पुल्लिङ्गेषु सात्त्विकैश्चर्या प्रशासिता गूढावगतिस्तयो शैत्यकारणप्रशासनेनापहुतेति व्याजोक्तिरियम् ।

उ० :—बोध्यम् । शैलेति । प्रतिपाद्यमाना दीयमाना । उपगूढ संभवः । रोमांचादि । आदिना कप । विमदुष्टो व्यग्रहस्त । स चासी अग्नित्रैगाहिक-
क्रियाभोगानु । हा इयाधर्षे । शैलांत पुरंस्तस्मीजने । मातृमण्डल
शम्पादिगगानेन, गणा नशादयस्तीथेन्यर्थ । (शार्ङ्गविक्रीडितं छन्दः ।)
अत्रेति । पारंतीस्तरशर्शजन्यरोमाचादे शैलेन्द्रशर्शजन्यप्रतिपादनादिति भाव ।
सात्त्विकाभ्याम् । रतिभासानुभासाभ्याम् । गूढा च रतिः । पारंतीविषया ।
शैत्येति । शैलेन्द्रशैत्येन्यर्थ । गोपनपदेन गोपयत्यापारमात्र, न सूक्तिरेव । तेन
'आपातमात्रोस्य हरिं प्रतोन्यामत्या पुरस्तादनुसामेसः । रोमांचकादि-
भिरप्यमानं भासा जुगूह प्रगमयथेनम् ॥' इत्यादिप्रत्ययमेव । अत्र व्यंग्यस्य
गुणीभूताये एवावमटंकर । तेन 'सपि पत्य गूढारामरागैरिनि धूतग'
इत्यादीं परिच्छेत् । एतेन 'गूढोक्तिरन्योदेश्यं चेददन्त्यं प्रति कायने । गूढोक्तिं

प्रभाः—ष हीनगमनादप्यवगतिरेव । अत्र अत्र गमाभ्यामात्र तु व्याजोक्तिरिति
करारथेन्यर्थ । लपेवाहृती—शैलेति । अथ गुणो गूढात्तुभवात्तंभवात्-

अत्र पुलकवेपथु सात्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशित-
त्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

(६१) किञ्चित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं (प्रयोजनान्तराभा-
वात्) सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति, सा भवेत्परिसंख्या ।

Here the horripilation and tremor, though developed as an outcome
of inward feelings, were given out as having been occasioned by cold.
Thus owing to their (real) nature being concealed they bring about a
Vyājokti.

39. PARISANKHYĀ

That is stated to be 'Parisankhyā,' where something stated, whether
in response to a query or not, tends to exclude others akin to it.

Gloss —That is 'Parisankhyā' where a thing tends to exclude similar
others, as it, even though understood from other means of knowledge,
happens to be stated explicitly, and as there is no other reason (but that

प्रदीपः—किञ्चिदिति । तादृक् तुल्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यत्किञ्चित्कथित
सत्स्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्य-
व्यपोहाय कथं कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव वस्तुन पुन शब्देन प्रतिपादनस्य

उ०:—परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकं ॥' इति गूढोक्त्यलङ्कारः परास्तः ।
तस्य ध्वनित्वात्तात्त्वात् । क्वचित् गुणीभूतव्यग्यत्वात् । अलङ्कारत्वं तु नोचितम् ।
उपस्कारकत्वाभावात् । प्रकृते शिवविषयकभानोपस्कारकत्वं स्पष्टमेव । एतेन
'गच्छाम्यधुत' इत्यादी विवृतोक्तिर्गुणाविव्यकरणरूपेत्यपास्तम् । गुणीभूत-
व्यग्यमात्रत्वात् । वाच्यरसाद्युत्कर्षकत्वाभावाच्च । एतेन 'लोमप्रदा-
नुवृत्तिर्लोमोक्तिरिति गण्यते । सहस्रं कतिचिन्मासान् भीत्रयित्वा विडोचने ॥'
इत्यपास्तम् । उपस्कारकत्वाभावात् । नन्वत्र कोऽलंकार इति चेन्न कोऽपि ।
एतेन 'द्वेकोक्तिर्यत्र लोकोक्ते स्यादर्पांतरगर्भता । भुजंग एव जानीते भुजग-

प्रमाः—कयो कम्परोमाघयो शैत्यजन्यव्यप्रतिपादनेनापहवो व्याख्यात । तत्र
कम्परोमाघयो पूर्वगूढत्वाभावाद्बुद्धिमेत्येवसासंगते स्वयमुदाहरण संगमयति—ग्रयं
त्विति । 'गूढा रति' इत्येव पाठः । 'भवगति' इति व्यापाठः । एव च पूर्व

अत्र च कथन प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथा उभयत्र व्यपोह-
मानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्व चेति चत्वारो भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेज्यं पुंसां सविधमनवद्यं च सूरितं ।
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।

किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा

यदासक्त्या चेतो निरवधिचिमुक्त्यै प्रभवति ॥ १३० ॥ (—)

of exclusion for its being so stated) Here the statement is found to be
either in sequel to a query or otherwise Likewise, in both cases, the
thing excluded may be suggested or expressed Thus four varieties in all
Instances in order —

What should men resort to?—The irreproachable vicinity of the
heavenly river (i. e. the Ganges) What should one think of, in solitude?
—The two feet of the wearer of the Kaustubha-jewel (i. e. Viṣṇu),
What should one strive for?—Merit And what should one wish to
have?—Compassion by an attachment to which (all), the heart becomes
able to win unbounded freedom! (130)

प्रदीपः—प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्टमपृष्ट चेति तु विभागः । कथनं हि किञ्चित्प्रश्नपूर्वकं
किञ्चिदातत्पूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधे व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानत्ववाच्य

उ०ः—चरणं सखे ॥ इति छेदोक्तयल्लङ्कारोऽपि परास्तः । उपस्काररत्नाभावात् ।
कचिद्व्यनिव्व गुणीभूतव्याग्यत्व वा न निवारयाम । 'त्वामालिखती दृष्ट्वाऽन्यं धनु
पौष्पं करोऽलिखत्'—अत्रापि व्याजोक्तिरेव । उक्तिपदस्य व्यापारमात्रपरत्वात् ।
एतेन 'युक्तिं परातिमन्वानं क्रियया मर्मगुप्तये' इति युक्तिनामाऽनात्कार
इत्यपास्तम् । एवमुक्त्वपिहितौ तद्वेतुत्वमल्पनारूपा प्रौढोक्तिरसत्रये समग्ररू-
पाऽतिशयोक्त्या गतार्थाः । 'सभाजनं यदीयं स्यादियहोऽन्यस्य सिद्धये ।
यदि श्रेयो भवेद्भक्त्या कथिता स्युर्गुणास्तम् ॥' इति समाजनालङ्कारो यद्यर्थोक्तिं च
कल्पनमित्यतिशयोक्त्या गतार्थः । 'किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्धयर्थं मिथ्याऽर्थोत्तररू-
प्यनम् । मिथ्याप्यसिद्धिर्वैश्या वशयेत् खल्वजं बहन् ॥' इति मिथ्याव्यवसि-

प्रभाः—गुरुस्थानुभावाभिव्यक्तस्य रतिभावस्यान्यप्रयुक्तत्वकथनेन पशुतिरिति लक्षणं
गतिः । इति व्याजोक्तिप्रकरणम् ॥ ३० ॥ परिमण्येति । परिशब्दो धर्मनार्थः । संख्या

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
 किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
 किं चक्षुरप्रतिहत धिपणा न नेत्रं
 जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ १३१ ॥ (—)
 कौटिल्य कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
 काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ १३२ ॥ (—)

What is the greatly enduring ornament in this world?—Fame, not a jewel. What is worth doing?—A pious deed, practised by the venerable ones, not a sin. Which is the unarrested sight?—Intellect, not the eye. Who else but yourself knows the distinction between good and evil? (131)

Curliness (by Śleṣa, crookedness) dwells in the tresses of your hair, the red hue (by Śleṣa, passion) in your sproutlike hands, feet, and lower lip, hardness (by Śleṣa, harshness) in the pair of (your) breasts, tremulousness (by Śleṣa, fickleness) in your eyes! (132)

प्रदीपः—त्वाम्या प्रत्येक द्विविधे । तत्र प्रथमपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता यथा—किमिति । अत्रान्यनदीसविधादि व्यवच्छेद्य प्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्य व्यवच्छेद्य यथा—किं भूषणमिति । सप्तम् । अत्र प्रथमपूर्वके कथने व्यवच्छेद्य प्रतीयमान यथा—कौटिल्य-

उ०:—तिरसवधे सबधातिशयोक्त्या गतार्थेति दिक् । इति व्याजोक्तिः । प्रयोजनांतराभागादिति । अनुवादस्य प्रयोजनसाक्षात्तयाऽन्यव्यावृत्तिरेव प्रयोजनमित्यर्थः । नियमोऽप्यत्र दर्शने उक्तलक्षणाक्रान्तात्परिसख्यैव । किमिति । अत्र किमासेयमिति प्रश्नः । अर्निध गगासमीप नान्यनदीसविध, नापि कान्तानितत्रादि । विष्णो पादयुग नान्यदेवस्य, नाप्यगनादि । पुण्य न पाप । दया न हिंसादि । (येषु गगासमीपादिषु आसक्त्या । निरवधिर्या विमुक्ति सायुज्यरूपा तदर्थं चेत प्रभवति समर्थं भवति । शिखरिणी छन्द ।) किं भूषणमिति । आर्यचरित शिष्टसेवितम् । (सुकृत पुण्यकर्म । दोषो व्यभिचारादि । धिपणा बुद्धि । अभिमतोत्तरदानादाह—जानातीति । सदसद्विवेक उन्वृष्टानेकृष्टविभाग त्वदपर त्वदन्य क जानाति न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्द ।) कौटिल्यमिति । (कौटिल्य वक्रता कपट च । कचनिचये केशसमूहे, न तु हृदये । राग रक्तिमा प्रीतिश्च । करादिषु, न परपु-

प्रभा.—बुद्धि । तेन वर्णनबुद्धिरित्यन्वर्था सज्ञा । इति परिसख्याप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ १३३ ॥ (—)

(६२) यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्याऽर्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

Devotion to Śiva—not to wealth; a penchant for scriptures, not for woman, the weapon of Love, (and) concern for fame—not for the body, are observed mostly in the case of the great ! (133)

40 KĀRAṆAMĀLĀ.

If each preceding thing becomes the cause of each succeeding one, then there results the 'Kāraṇamāla.'

Gloss —यथोत्तर means 'to each succeeding one.' To illustrate:—

प्रदीपः—मिति । अग्रप्रपूर्वक एव कथने व्यवच्छेद्य नाच्य यथा—भक्तिरिति ।
श्लेषेणाप्येषा संभवति । यथा—' चित्रेषु वर्णसंकरः,' 'सलसयोग शालिपु' इत्यादि । यथो-
त्तरमिति । यथोत्तरमिति बीप्साया यथाशब्दः । तेनोत्तरोत्तर प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्—

उ०:—एयादिषु । कौटिल्य दाढ्यं निर्दयत्वं च । कुचयुगले, न तु हृदये ।
तरुत्वं चंचलता अविचार्यकारित्वं च । नयनयोः, न मनसि । आर्या छन्दः ।)
अत्र कौटिल्यादेरितराधिकरणत्वं व्यवच्छेद्य व्यग्यम् । प्रश्नश्च नास्ति ।
भक्तिरिति । युवतिरूपे कामास्त्रे । (आर्या छन्दः ।) अत्र यत्र कवि-
प्रतिभानिर्मिता इतरव्यावृत्तिस्तत्राठकारता । यथा ' कौटिल्य कचनिचये ' इत्यत्र कौ-
टिल्यादिकं कविप्रतिभया एकीकृतमिति तद्वारा तदप्रतियोगिकवृत्तिस्तन्नि-
र्मितेति बोध्यम् । इति परिसंख्या । यथोत्तरमिति । इदमुपलक्षणम् ।
यथापूर्वं परस्य परस्य कारणत्वे इत्यपि बोध्यम् । यथा ' भवति नरनाः पा-
पात्पाप दारिद्र्यमभयम् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्मादानपरो भव ॥ ' इति । अत्र
ययिनपदत्वं न दोषः । प्रयुत पदातरेण तस्यार्थस्योक्ती तत्त्वप्रतिभानामावा-
द्विकशिनार्थासिद्धेः । उपरित्यनशब्दस्यापि विशेषणतया भानांगीकारान् ।

“जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥१३४॥—)

“हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः”

(रुद्रट's काव्यालंकार. ७. ८२.)

इति हेत्वलंकारोऽत्र न लक्षितः । आयुर्धृतमित्यादिरूपो ह्येव न भूषणतां कदाचिदहति, वैचित्र्याभावात् ।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।

रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कंठाकरः कालः ॥ १३५ ॥ (—)

(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार. ७. ८३.)

To be of subdued senses constitutes the cause of humility; from humility is derived the height of virtues, by the height of virtues do the subjects grow loyal, verily from loyalty of the people springs wealth. (134)

The figure Hetu, which (by others) is defined as:

“Hetu consists in the statement of the cause as identical with the effect,”

has not been defined (by us). For, it being of the form “Life is ghee” etc never deserves to be looked upon as an embellishment (of a poem), for want of strikingness.

Here arrives now the pleasant season, the bloom of the thickly grown lotuses, the intoxication of all the bees, the delight of the cuckoos, that gives rise to yearnings on the part of the people' (135)

प्रदीपः—जितेन्द्रियत्वमिति । नन्वत्र कार्यकारणभावालंङ्कृतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलंकारोऽपि लक्षणार्हः । उक्तध्याय भट्टोज्जटेन—“हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः” इति । तर्हि न लक्षित इति चेत्, आयुर्धृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनलंकारत्वस्यैवाभावात् । नन्वेवम्—“अविरल” इत्यादौ प्राचां काव्यरूपताऽभिधानं विरुध्यते

उः०—जितेन्द्रियत्वमिति । (वशस्थं वृत्तम् ।) अत्र पदे भग्नप्रक्रमत्वं दोषः । जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणमित्युक्ते तत्त्वस्य कारणमित्युदिताकांक्षा यद्यपि उत्तरवाक्येन निरर्थ्यते, तथापि न साक्षात् । एवमग्रेऽपि । अस्याः किमुपस्कारकतयाऽलंकारत्वं कया रीत्या चोपस्कारकत्वमिति चिन्त्यम् । उत्तरोत्तरोत्तमवस्तुकारणत्वात्सर्वे एते उपादेया इति ज्ञानं चमत्कारकारणमिति वदति । हेतुमतेति । कार्यकारणभावमन्वन्निबन्धनशुद्धसारोपासाध्यप्रसानामूलोऽयमिति बोध्यम् । वैचित्र्याभावेनेति । कार्यवाचकपदेन कारणाभिधाने वैचित्र्याभावे-

प्रभाः—हेतुमतेति । हेतुमता कार्येण सहाभेदहेतोरभिधानमित्यन्वयः । इति कारण-

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समान्नासिपुर्न तु हेत्वलं
कारकल्पनयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः ।

(६३) क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यं नामालंकारः ।
उदाहरणम्—

हंसाणं सरोहिं सिरि सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं । अरुणे-
अण्णोणं विअ एए अण्णं णवर गहअन्ति ॥ १३६ ॥

Here they by tradition acknowledged it to be Poetry, only in virtue
of its soft alliteration, and not due to any idea of the figure Hetu. Thus
Hetu is the same as the Kāvyaṅga referred to above.

41. ANYONYA.

Where by an action two things 'produce' each other mutually, the
figure is 'Anyonya'

Gloss:—Where two objects, through the same action, become mutu-
ally the cause, one of the other, the figure is 'Anyonya.' To illustrate,—

The beauty of the swans is exalted by the lakes, and that of the
lakes by the swans. Thus they only make each other sublime. (136)

प्रदीपः—अलङ्काराभावादिति चेत्, न । कोमलानुप्रासेनैव तत्सम्बात् । तर्हि हेत्वलंकारो
नास्त्येव । क एवमाह । वीदशस्तर्हसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेवेति । क्रिययेति ।
वस्तुनो परस्परं जन्यजनकभावोऽसम्भवी । तस्य त प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसम्बा-
दित्यत उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्ट वस्तु तावदजातमल्पम् ।
तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च मिथस्तादृशैकक्रियाजनकत्वम-
न्योन्यालंकार इति सारम् । उदाहरणम्—हंसाणेति ।

उ०:—नेत्यर्थः । अविरलेति । (वसंतवर्णनम् । आर्या छन्दः ।) अत्र
विक्रमसमदानदपदेषु तद्भेदौ लक्षणा । कोमलानुप्रासेति । कामोदीपकोऽयं

प्रमाः—मालाप्रकरणम् ॥ ३९ ॥ अविशिष्ट शोभारहितम् । निष्कृत लक्षणमाह—तथा
चेति । परस्परं वैशिष्ट्यजनकैकक्रियाजनकत्वमित्यर्थः । हंसाणं इति । 'हसाणां सरोभिः
थीः सार्यते (सारीक्रियते)ऽय सरसा हसै' । अन्योन्यमेवेति आत्मानं केवलं गृह्ण-
न्ति ॥' इति । सार्यते प्रसार्यते । उक्त्या क्रियत इति यावत् । इत्यन्योन्यालंकारः ॥४०॥

अत्रोभयेपामपि परस्परं जनकता, मिथः श्रीसारतासंपादनद्वारेण ।

(६४) उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् ।

उदाहरणम्—

Here both 'produce' each other in so far as they mutually bring about the exaltation of beauty

42 UTTARA

(1) Where by merely hearing the reply, the query can be guessed, or (2) where it (i e query) being present, there is (made) a reply such as is unexpected, more than once, the figure is 'Uttara.'

Gloss —Where the earlier remark can be guessed merely by the knowledge of the reply, that is the first variety of 'Uttara.'

To illustrate —

प्रदीपः—अत्र श्रीसारणेन सरोहसयोर्मिथोजनकता । उत्तरेति । यनोत्तरश्रवणमात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवान्य परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम् । प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतयाऽसंभाव्य यदसकृत्प्रतिवचन तत्पुनरपरम् । अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तम् । असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्या । अप्रसिद्धत्वमिति तु

उ०ः—काल इति भाग्यतरेण प्रतिपादनेन पर्यायोक्तसत्त्वाच्च, प्रागुक्तरीत्याऽतिशयोक्ते सत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । इति कारणमाला । क्रिययेति । इद्गुणस्याप्युपलक्षणम् । (हंसाणेति ।) 'हसाना सरोमि श्री सार्यतेऽथ सरसा हसै । अन्योन्यमेवैते आमाम केवलं गुरुकुर्वेति ।' सार्यते सारीक्रियते । (आर्या छन्द ।) प्रकृते शोभाविशेषविशिष्टान्हसान्प्रति सरसा कारणत्वम्, शोभाविशेषविशिष्टसारासि प्रति हसाना कारणत्वम्, परस्परशोभाजननद्वारेणैवेति भाव । परस्परक्रियया परस्परमुपकारजननज्ञानकृतोऽत्र चमत्कार । इत्यन्योन्यालंकारः । उत्तर नाम प्रश्नगम्यजिज्ञासानिर्णयज्ञानविषयीभूतोऽर्थ । अत्र प्रश्नेति । उनीतप्रश्ने तु सद्दुत्तरस्यापि चारुत्वमिति भाव । प्रश्नोत्तरयोरन्यतरस्याकृतगर्भत्वे बद्धप्रश्नेऽपि सद्दुपादानेन चमत्कारोऽस्त्येव ।

वाणिअथ हस्तिदन्ता कुतो अम्हाण वग्घकित्ती अ ।

जाव लुलिआलअमुद्धी घरम्मि परिसङ्कप सोण्हा ॥ १३७ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक ३.)

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, ताः मूल्येन प्रयच्छेति केतुर्वचनं अमुना वाच्येन समुपनीयते । न चैतत् काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम् एकवर्गि-निष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलंकारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

O tradesman, how can we be in possession of ivory and tiger skins, so long as there flits about in the house (my) daughter in law with the locks dangling on her face ? (137)

"I am in need of ivory and tiger skins Give them to me for a price,"—these words of the purchaser can be guessed from this remark. This is not Kāvyainga since the reply cannot be reasonably looked upon as being that For, the reply could not be looked upon as the *creative cause* of the query. Nor can this be looked upon as Anumāna. Since the deduction and the means thereto are *not stated* as abiding in the same thing Consequently, Uttara could be better taken as a separate figure

प्रदीपः—वयम् । तच्च प्रमाणान्तरागोचरविषयत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः । तत्र हि लोकाप्रसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् । अत्र तु निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविधाम् । तत्रार्थं यथा—वाणिअएत्ति । हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, मूल्येन ता प्रयच्छेति केतुर्वचनमनेनोत्तरवाच्येनानुमीयते । सूत्रे च प्रश्नपद पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः । यद्वा हस्तिदन्तव्याघ्र-

उ०:—‘ किमिति कृशाऽसि वृशोदरि किं तत्र परकीयवृत्तान्तै ’—अत्र प्रश्नेन प्रतीकारसामर्थ्यं व्यगम्यम् । उत्तरेण स्वस्य पातित्रय व्यगम्यम् । आकृतागर्भत्वे तु उत्तरमलंकार एव नेत्याहुर्नव्या । तात्पर्यमिति । वाच्यस्य प्रमाणा-त्प्रसात्वादिति भावः । वाच्य एवेति । लोकोत्तरत्वेन चमत्कारिणि वाच्य एव विषमत्वाद्यतिशयप्रतिपादने तात्पर्यादिति भावः । (वाणिअएत्ति ।) ‘ वाणि-

प्रभाः—अत्रेति । द्वितीयभेद इत्यर्थः । वाणिअएत्ति । ‘ वाणिजक हस्तिदन्ता कुतोऽस्माक व्याघ्रकृतयश्च । यावलुलितालम्मुखी एहे परिसर्पते स्तुपा ॥ ’ इति । उत्तरं कारकहेतुत्वेनाभिमतं ज्ञापकहेतुत्वेन वा । नाथ इत्याह—उत्तरस्येति ।

प्रश्नादनन्तर लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असंभाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्, तत् अपरमुत्तरम् । अनयोश्च सकृदुपादाने न चाहताप्रतीतिरित्य सकृदित्युक्तम् । उदाहरणम्—

का विसमा देवगर्हं किं दुल्लहं जं जणो गुणग्माही ।

किं सोफलं सुकलत्तं किं दुक्कं जं खलो लोभो ॥ १३८ ॥ (—)

That is the other variety of Uttara, where the reply appears unusual on account of its belonging to the province of the extraordinary. Since there is no charm if the two (i. e. Query and Reply) occur only once each, it is said (in the definition that they should occur) "more than once." To illustrate—

What is perverse?—The turn of fate. What is it that is worth finding out?—A person who appreciates merit. What is happiness?—A good wife. What is the misfortune?—That the world is wicked! (138)

प्रदीपः—कृत्यस्तव सन्तीति प्रश्नवाक्यमिद्वेनेयम् । न च वाच्यमिदं काव्यलिङ्गविशेष एव । उत्तरस्य प्रश्न प्रति हेतुत्वाभावात् । उत्तरस्य तदनुत्पादकत्वात् । काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात् । तर्हि ज्ञापकतयाऽनुमानमेवेति चत्, न । एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिदशो हि तत् । न चात्र तथा । तस्मादलकारान्तरमेवोत्तरम् । द्वितीयं यथा—का विसमेति । अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकाप्रसिद्धमेव प्रकाशयते । 'किमासेव्यं पुताम्' इत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्य एवेति ततो भेदः ।

उ०—जक हस्तिदंता कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृतयश्च । यान्तं लुळितारकमुडी गृहे परिसक्रामति स्नुया' । (लुळिता चंचला अल्का केशा यत्र तादृश मुख यस्या एतादृशी स्नुया परिसक्रामति परिभ्रमति । गाथा छन्दः ।) अस्या मासक्तो मत्सुतो मृगयां न करोतीत्युत्तरं व्यग्यम् । (केतार वणिज प्रति) वृद्ध-व्याधोक्तिरियम् । एकधर्मी । पक्षः । न च स्नुयागृहनिवासस्य हस्तिदन्ता-द्यभावे निमित्तत्वेन काव्यलिङ्गमेवास्तु । तत्सम्भवेऽपि प्रश्नोत्तरद्वारेणैव चमत्कारादित्याशयः । (केति ।) 'का विपमा दैवगति किं दुर्लभं यजनो गुण-ग्राही । किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत् खलो लोकः' (गाथा छन्दः ।) प्रश्नस्य सकृदुपादाने उत्तरस्यानेकत्वेऽप्ययम् । 'किं स्वर्गादधिकसुखं

प्रमाः—किमतो यथेव तत्राह—कान्येति । सदात्मस्वात्कारकस्मद्हेतुत्वात् । तस्मादिति । अर्थादनुमानेऽपि साधननिर्देशादित्यर्थः । का इति । 'का विपमा दैव-

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव विधान्तिरित्यनयोर्विचैकः ।

(६५) कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाशयते ॥३६॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । उदाहरणम्—

चक्षत्रस्यन्दिस्वेदघिन्दुप्रयन्धै-

र्दष्ट्वा मित्रं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मित्या पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ १३९ ॥ (—)

In a Parisaṅkhyā with query, the purport lies solely in the exclusion of other (things); here, however, there is a consummation of the idea in the expressed sense itself. This is the difference between the two (figures).

43. SŪKṢMA.

Where on being somehow detected, a matter which though subtle comes to be disclosed to another (party), by some sign (धर्म), the figure they call 'Sūkṣma.'

Gloss.—Somehow i. e. from looks or gesture. subtle i. e. such as could be understood by a person of keen intellect. To illustrate.—

Seeing the saffron at the throat (of her friend) washed out by the streams of the drops of perspiration dripping down the face, a certain friend sketched, with a smile, the outline of a sword on her palm, suggesting manly caution on the part of the slim lady' (139)

प्रदीपः—कुतोऽपीति । कुतोऽपीति आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । तत्र रूपादेरन्यथात्वमाकारः । ततो यथा—चक्षत्रेति । अत्र कण्ठकुङ्कुमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुष्पायितं सत्या सखीहस्ते खड्गलेखात्लिखनेन वैदग्ध्यादभिव्यञ्जितम् । पुसामेव

उ०:—बंधुसुहृद्व्यंङितैः सम गोष्ठी । सौराज्यशुद्धवृत्ति सत्काव्यरसामृत स्वादु ॥' इति । एवं प्रथोत्तरयोरभिन्नवेऽप्ययम् । 'केदारपोषणरता' इत्यादौ । एवं प्रश्नद्वयस्यैकोत्तरत्वादावपि । यथा "के खेऽयः किं चल वयः" इत्यादौ । इत्यु-

प्रभाः—गतिः किं लब्ध यच्चनो गुणप्राप्ती । किं सौख्यं सुखं किं दुःखं यत्त्वतो लोकः ॥' अत्र पूर्वं सामान्यत उक्तमपि उदाहरणगतत्वेन विशेषतः पुनराह—अत्रेति । एवं

अत्र आकृतिमालोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितम् असिलताल-
खनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम् । पुंसामेव कृपाणपाणिता, योग्यत्वात् ।
यथा वा—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

ईपन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ १४० ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. २.)

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिद्विजितमात्रेण विदितो निशा-
समयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

Here, the manly coition guessed by some woman on seeing the
looks (of her friend) comes to be disclosed intelligently by sketching a
sword. It is males who, by their fitness, carry the sword in their hands.
Or as in,—

Recognising that the paramour, intimating (his) intent slyly (ईपत्)
with his eye, had a mind to know the time of appointment, the astute
lady closed the sport-lotus¹ (140)

Here, the time of appointment that was sought to be known (by
the paramour) and was understood (by the maiden), by mere gesture,
comes to be gracefully intimated by the maiden by closing the lotus,
(thereby) suggesting night time.

प्रदीपः—पाणौ कृपाणस्य योग्यत्वात् । चेष्टाविशेष इद्विजितम् । तेन यथा—
संकेतेति । अत्र नेत्रोत्साहरूपेणैङ्गितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालामिलापः कामिन्या

उ०ः—त्तरम् । अन्यथात्वमिति । यन्नजन्यस्वेदादिनेत्यर्थः । (वक्त्रेति)
स्पन्दिभिः प्रस्त्राविभिः । पुरुषायिते श्रमाधिक्यात् स्वेदाधिक्यम् । पुंस्त्वं
पुरुषायितत्वम् । (शालिनी छन्दः ।) लक्षितम् । सख्या स्वयमुन्नीतम् । अभि-
व्यंजितम् । नायिकायां वयस्यांतरेषु च । अत्र स्वेदलिंगकस्यानुमितिवि-
षयस्य पुरुषायितत्वस्य खङ्गलेखादिलिखनेन व्यंजनम् । अत्र विद्यमानम-
प्यनुमानं सूक्ष्मांगम् । स्ववैदग्ध्यप्रकाशनद्वारा सूक्ष्मस्यैव चमत्कारित्वात् ।
संकेनेति । (संकेतकाले मनो यस्य ।) तजिज्ञासुमित्यर्थः । ईपत् नेत्राम्यां अर्पितं

प्रभाः—च लोकातिशान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिप्रन्यस्य प्रमाणांतराविषयागोचरतयेत्येकार्थ-
न तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रथपरिसंख्यायामपि तत्सत्त्वेन भेदानुपपत्तेरिति ।
इत्युत्तरालंकारः ॥ ४१ ॥ कुङ्कुमेति । कुङ्कुमेन भेदो मिश्रणम् । इति सूक्ष्मम् ॥ ४२ ॥

(६६) उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य, धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य चि-
श्रान्तेः । उदाहरणम्—

राज्ये सार वसुधा वसुधरायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्प तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥ १४१ ॥

(Cited in *दृष्ट'स काव्यालङ्कार* ७ १७)

44 SĀRA

'Sara' is exaltation in a continuous gradation, with the highest for its limit

Gloss.—परावधि is that whose limit is the highest extreme, as exaltation comes to a halt only there rising by gradual ascent To illustrate —

The earth is the core of kingship, the capital that of the earth. The palace is the core of the capital, the bed that of the palace, and a lovely lady, the all in-all of Love, is the core of the bed ! (141)

प्रद्वीपः—निशासूचनेन पद्मसमीरनेन लीलया प्रकाशित । उत्तरोत्तरमिति । पराव-
धिरिति पर पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा अवधिस्तत्पर्यन्तमा यस्य । तेन पर्यन्तभागो
यत्र सर्वात्कृष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्ते । उदाहरणम्—राज्ये इति ।

उ०ः—सूचित आनृत येन । ईप्सनेवार्पिताकृतमिति विटविशेषणम् । अमु-
भानालङ्कारमाह रद्रट । नन्योक्तपिहितालङ्कारोऽप्यत्रैवातर्भूत । इति सूक्ष्मम् ।
धाराधिरोहितयेति । ' जग्रीरधियमतिउष्य लीलयेन व्यानम्रीकृतमन्नी-
यहेमुरुभा । नीलाम्भोरहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धते खड्ग वलनचट्टेन
सार्धम् ॥ ' इत्यत्रापि सार एव । एतेनेदृशे विषये वर्तमानालङ्कारोऽतिरिक्त
इत्यपास्तम् । ' मधुरविकसितोपलानतंम शशिवरपटवितं च हर्म्यशृष्टम् । म-
दनजनननिभ्रमा च रामा सुरामिदमर्षयना निभति रम्यम् ॥ ' इत्यादी तु नापम् ।
यत्र्यपर्यन्तभागस्य सर्वोत्कृष्टत्वाभावात् । अत्र कथितपदत्वं न दोष । प्रस्युत
तेनैव सर्वनाम्ना वाऽनिर्देशे प्रनीतिस्यगनात् । उक्तस्य श्रम्यगुणानामश्रम्य-
गुणानां च । तत्रात्र उदाहृत । अन्यो यथा—तृणाट्युतरस्तृस्त्रादपि च या-
चरु । यायुना किं न नीनोऽमौ माम्य याचयिष्यति ॥ (राज्ये इति । अ-
नङ्गस्य मदनस्य सर्वस्वं सर्वस्वरूपा वराङ्गना । आर्या दृष्ट ।) इति मारः ।

(६७) भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्गर्भयोर्द्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

इह यद्देश कारणम्, तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमान दृष्टम्, यथा धूमादि । यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदचभासनम्, सा (तयो स्वभापोत्पन्नपरस्परसंगतित्यागात्) असंगति । उदाहरणम्—

45 ASANGATI

That is 'Asangati' where there is the statement of two things (धर्मयो) which, related as cause and effect show themselves simultaneously (but) in absolutely different places

Gloss —Here it is found that the effect like smoke takes place only in that abode where the cause abides. Where, however, due to some abnormal feature two things related as cause and effect present themselves simultaneously in different abodes, the figure is 'Asangati, so called because there is an abandonment of their mutual association that springs naturally To illustrate —

प्रदीप -भिन्नेति । अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारक, न तु पृथगपि विवक्षिता यम् । युगपदिति स्वरूपनिर्वचनम्, न तु व्यावर्तकम् । तेन कायकारणभूतयोर्धर्मयोर्द्यत्र भिन्नदेशतया सप्रतिपादन सा असंगति । हेतुफलयोरभिधूमाद्योरिव प्रसिद्धाया समानदेशत्वरूपाया संगते परित्यागात् । तथाप्रतिपादन च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् ।

उ०:—स्वरूपनिर्वचनमिति । ' उद्भिन्नमात्रे वयसि दृष्ट्वा प्रियतमाधरम् । भावी लाक्षारसोऽत्रेति कामिनो रज्यते मन ॥ ' इत्यत्र कालभेदेऽपि असंगतेरिष्टत्वात् । कार्यकारणयो पौर्नापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तेश्च पृथक् वैचित्र्यकारित्वेन समावेश एव युक्त इति भाव । प्रसिद्धायाः । कार्यकारणस्वभाव सिद्धाया । वैलक्षण्यादिति । कारणगत कमप्यतिशयमभिसंधायेत्यर्थ ।

प्रभा -॥ ४२ ॥ सारथ ॥ ४३ ॥ अत्रात्यन्तमितीति । देशभेदस्यात्यन्तिकत्व चमत्कारोत्कर्षंरुतयोपकारकत्वेनोक्तमित्यर्थ । स्वरूपेति । द्वयो कथनस्यान्यथा योगा दिति भाव । सज्ञाया अन्वर्थता दर्शयति—हेतुफलयोरिति । वृत्तिस्य केना

जस्सेअ घणो तस्सेअ घेअणा भणइ तं जणो अलियं ।

दन्तफ्फअं फ्फोले च्हूणं घेअणा सवत्तीणं ॥ १४२ ॥ (—)

एषा च विरोधवाधिनी न विरोधः । मित्राधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम् । अपवादधिपयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः । तथा चैव निदर्शितम् ।

What the people say, "Who sustains the wound alone suffers the pang," is untrue. The tooth bite happens to be on the cheek of the (newly wed) bride, while the co-wives suffer the pangs ! (142)

This again is an exception to Virodha, not Virodha itself. Since here the conflict between the two is felt to be due to their being present in *different* abodes. In Virodha, however, the conflict subsists between things abiding in the *same* abode. This, though not specifically stated, follows (as a matter of course) Since the general rule applies to the exclusion of the province of the exception. And therefore has it (; e विरोध) been accordingly illustrated.

प्रदीपः—उदाहरणम्—जस्से इति । स्पष्टम् । नन्वेव विरोधात्कार एव । हेतुफल्यो-
र्व्यधिपरण्यस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न । व्यधिपरण्यं ह्यवंगति । न च सैव विरोध ।
किं तु तद्विधिना । व्यधिपरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात् । नन्वेवमपि प्रतीयमानो
विरोध एवाङ्गारोऽस्तु, न तु तद्विधिनाऽसंगतिरपि साक्षात् । न च वाच्यं सामानाधिकरण
एव विरोधो विरोधात्कारनिर्वाहो न तु व्यधिपरण्योऽपीति । लक्षणे सामान्यत एव

उ०ः—(जस्से इति ।) 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम् ।
दंतशतं फोले यथा वेदना सपत्नीनाम् ॥' (गया छन्द ।) व्रणशतपदयो प्रक्रम-
भेदार्थिभ्य । विरोधरूपत्वादिति । विरोधोऽनुपपत्ति । सा च सहानस्यितयो महा-
वस्थान इव सहस्थिनयो सहानस्थानेऽपि तुभ्या । तस्याथ प्ररोहे दोष एवेत्याभासता

प्रभाः—प्यतिशयेनेति व्याचष्टे—तथेति । जस्सेति । 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना
भति तमनोऽपीकम् । दन्तशतं फोले यथा वेदना सपत्नीनाम् ॥' अथ शरीरमा-
नसयोर्वदनयोरेक्याभ्यवसायो मूढम् । न तु व्यधिपरण्येन नियतयो समानाधिपर-
ण्यवसामानाधिपरण्येन नियतयोर्विरोधपरण्यस्तां विरोधवात्तद्व्यवहार एवेति
इदमे—नन्विति । अङ्गणेर्विरोधाद्देहात् विरोधपरण्येनान्न मनसो—
व्यधिपरण्यं हीति । विरोधस्त्विति विना समानताभ्यन्त एवकारं अनु-

(६८) समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यद् अङ्गेशेन कार्यमारब्धमाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

46. SAMĀDHI.

'Samādhi' consists in an effect being rendered easy to accomplish by the occurrence of another cause.

Gloss:—Where by an agent, helped by an additional means, is accomplished, without difficulty, a mission he had embarked upon, there results a figure, 'Samādhi' by name. To illustrate:—

प्रदीपः—विरोधस्योक्तत्वादिति । भैवस् । सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात् । अपवादविनिर्मुक्त एव हि देशे उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधालङ्कारस्य चासंगत्यलङ्कारोऽपवाद इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादाकान्ततया तद्भिन्नविरोधे विरोधालङ्कार इति । अत एव तथैवादाहृतम् । समाधिरिति । इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदङ्गेशेन कार्यं

उ०:—वाच्या । तथा च विरोधाभास एवेत्यर्थः । व्यधिकरणविरोधस्येति । कार्यकारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तविरोधस्येत्यर्थः । अत्र येन केनापि प्रकारेण कार्यांशेऽभेदाध्यवसानमनुप्राणकम् । केचित्त लक्षणे कार्यकारणभूतयोरित्युपलक्षणम् । समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्वैयधिकरण्यनिबन्धोऽसंगतिः । 'नेत्रे निरंजने तस्याः शून्यास्तु वयमद्भुतम्' इत्यादौ निरंजनत्वशून्यत्वयोरकार्यहेत्वोरपि शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरसंगतिरित्याहुः । एवमन्यत्र चिकीर्षितस्यान्यत्र करणे अन्यचिकीर्षावता तद्विरुद्धान्यकरणे चेत्यभेदासंगतिः । विषयताघटितसामानाधिकरण्येन चिकीर्षायाः कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात् । अधिकरणांतर्भावेनापि चिकीर्षायाः हेतुत्वाच्चेत्याहुः । इत्यसंगतिः । इष्टादिति । एककारणजन्यकार्यस्याकस्मिन्कारणांतरसमवधानाहितं सौकर्यं समाधिरित्यर्थः ।

प्रभाः—चित इति । पुनराशङ्कते—नन्वेवमपीति । असंगतिविरोधयोर्भेदेऽपीत्यर्थः । सिद्धान्त्यभिमतं व्यवस्था प्रमाणाभावेन दूषयितुं शङ्कते—न चेति । समानाधिकरण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव । व्यधिकरणः भिन्नाधिकरणः प्रतीयमानः । तथा च सामानाधिकरण्यवृत्तविरोधभावे विरोधालङ्कारः । समानाधिकरणयोर्भिन्नाधिकरणत्वनिबन्धनविरोधभावे त्वसंगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । व्यधिकरणेति ।

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टयेद्मुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ १४३ ॥

(Cited in वाक्यादर्श. २. २९९.)

(६९) समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं
चेत्तदा समम् । तत् सद्योगोऽसद्योगे च । उदाहरणम्—

As I was about to fall at her feet in order to dispel her huff,
here has luckily appeared the rumble of clouds for obliging me! (143)

47. SAMA.

That is the figure 'Sama' if the combination somewhere comes to be viewed as fitting.

Gloss.—If there be a determination, "This on the part of these two is admirable," in a particular case, as to the connection being fitting, then the figure is 'Sama.' It is possible with a combination of the good, and of the bad. To illustrate:—

भ्रष्टीपः—करोति स समाधिः । सम्यग्गधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—मान-
मिति । तयोस्तुल्यकक्षताविरहान् समुचयाल्लकारान्तर्भावः । सममिति । योग्यता
धानुरूप्यम् । संभावितः सर्वसम्मतः । तेनेदमनयो समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य

उ० :—सौकर्यं च कार्यस्यानायासेन सिद्ध्या सांगसिद्ध्या च बोध्यम् ।
(मानमिति ।) दिष्टया भाग्येन । उदीर्णम् उद्गतम् । तुल्यकक्षताविरहादिति ।
घनगर्जितस्याकस्मिन्कृत्वादिति भावः । अत्र कारणातरयोग इत्युपलक्षणम् । तेनारुस्मा-
दीप्सितार्थग्रामस्य वाञ्छितसिद्ध्यर्थयनात्तदधिकग्रामस्योपायसिद्ध्यर्थयनात्साक्षात्फ-
ललाभवर्णनस्य च समाधित्वमेव । सौकर्यस्य अनायासेन सिद्ध्यादिरूपस्येना-
कस्मिन्कृत्वादिरूपस्यापि ग्रहान् । एतेनेदरो विषये प्रहर्षणं भिन्नोऽङ्कार
इत्यस्तास्तम् । अन्यदीपगुणेनान्यत्र गुणवत्तावुद्दिरूपः अन्यदोषेणान्यत्र
दोषवत्तावुद्दिरूपो बोद्धव्यः । काव्यलिङ्गेन गतार्थं इत्याहुः । वक्ष्यमाणसममेवे-
त्यन्ये । एवं कार्यसद्वर्तितया निर्णीतरकरणाभावेऽपि कार्यस्य स्थितिरपि सौकर्य-
र्यम् । ' दीपे निर्जापितेऽप्यासीच्चर्चीरन्नेर्महम्महः ' इति । एतेनात्र पूर्व-

प्रमाः—स्यधिरण्यप्रयुक्तस्वत्यर्थः । तथैव सामान्यधिरण्येनैव । उदाहरणं विरोधात्कार-
इति शेषः । इत्यसंगतिः ॥ ४४ ॥ सम्यग्गधिरिति । सम्यग्गधानात्कस्मिन्कृत्वाः ।

धातुः शिल्पातिशयनिकपस्थानमेवा मृगाक्षी
 रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
 जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
 च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ १४४ ॥ (—)

यथा वा—

चित्रं चित्रं घत यत महश्चित्रमेतद्विचित्रं
 जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
 यन्निम्नानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
 यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ १४५ ॥ (—)

This deer-eyed one is the touch stone of the supremacy of the Creator's skill, this king also is peerless in beauty, to whom Cupid has surrendered his charter. Since a worthy union of these two has luckily taken place, here is at hand the one umbrella régime of Romance! (145)

Or as in

Wonder! Oh wonder! Ah, how mightily wonderful and strange it is that fortunately the Creator has become the dispenser of a fitting arrangement! Since, on the one hand, the abundance of the ripe fruit of the Nimba trees has become worth tasting; and on the other, the crow-world has grown expert in the art of munching it! (146)

प्रदीपः—नियतविषयमध्यवसानं चेतदा सम नामालम्भार । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षा-
 भ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—धातुरिति । निकर्षेण यथा—चित्रमिति ।

उ०—रूप नाम पृथग्लकारः । विकृतेऽपि वस्तुनि पूर्वानस्थाऽनुवृत्तिः पूर्वरूप-
 म्मितीत्यपास्तम् । इति समाधिः । योगः । संयोगादिरूपः कार्यकारणभावश्च ।
 आनुरूप्यमिति । तेन सता सतो योगोऽसता चासतो योग इति लब्धम् ।
 तेन सदसतोयोगे नायम् । अनौचित्यात् । समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः
 समुच्चयः, अत्र त्वकारणयोरपि तयोर्योगस्यौचित्याभिधानमिति विशेषः । नियतवि-
 षयमध्यवसानम् । निश्चयः । धातुरिति । निकपस्थानं परीक्ष्योपलरूपा ।
 (अयं देवो राजा ।) स्मरस्य रूपे दत्तपत्रं कृतपत्रावलंबन इत्यर्थः ।
 (संगतं समागमः । मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) चित्रमिति । फलस्फीतिः
 फलसंपत् । (एतस्याः फलसंपदः । कवलनकला भक्षणचातुरी तत्र कोविदः पंडितः ।
 मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) कार्यकारणभावसंसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्स्वसमानगुण-
 कार्योत्पत्त्या । यथा 'मत्रार्पितहविर्दिष्टहुताशनतन्भुव' । शिखास्पर्शेन पांचात्याः

(७०) कचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामिषात् ।

कर्तुः क्रियाफलावासिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

प्रामेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः ॥ ४१ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते [१], यद्य किञ्चिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशात् न केवलमभीष्टं

48. VIṢAMA.

(1) Where due to extreme disparity of nature, the association (between two things) may not attain congruity; (2) where an agent does not attain the fruit of his action, but is confronted by disaster; (3-4) and where the quality and action of the cause are respectively opposed to those of the effect,—that then is held to be the figure 'Viṣama.'

Gloss:—(1) Where the association of two things is felt to be incongruous due to their absolute disparity, (2) where an agent setting about doing something not only fails to attain, due to the frustration of the action, its desired fruit, but might encounter an ominous matter, though unsought for,

प्रदीपः—एचिदिति । द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् चिद्योगो घटनां नोपैति, किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एषो विषमः । यद्य ह्यचित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवन्कारणान्तरेण

उ०:—स्थाने दग्धः सुयोधनः ॥ ' इति । यादृशगुणकारस्तुनंसर्गस्तादृशगुणोत्पत्त्याऽपि समम् । ' घड्यानलमाटकूटलक्ष्मीग्नलव्यालर्गीः सहवितः । रजनीरमणो भरेनृणां न फलं प्राणवियोगपरणम् ॥ ' ॥ एचिदिष्टप्राप्त्यर्थं प्रयुक्तपरणत्तत्राप्या च । यथा—' उच्चैर्गजैर्यनमर्थयमान एव त्वामाश्रयन्निह चिरादुपितोऽस्मि राजन् । उचाटनं त्वमपि लभयमे तदेव मामद्य नैव विफला मूर्त्ता हि सेवा ॥ ' इत्यत्र । यद्यपि रतुया निद्राऽभिव्यक्तौ तदुपरस्वारयो निद्रमोऽप्यत्रास्ति । तथापि वाप्यस्तुनिकल्पायां समालम्बरो न वार्यते । लभयतेऽर्पयते द्विवर्तनम् । न च लोकादिहायाः कारणानुरूपकार्योत्पत्तेर्निर्घनं न चाग्न्याऽहम् । वस्तुतोऽननुरूपपोरपि कार्यपरणयोः श्लेषादिना धर्मस्पर्शनसादनसाराऽनुरूपताऽर्गने वस्तुनोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपायेनेऽभेदसा-

यत् फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् [२], तथा, सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुसारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्पर-विरुद्धतां व्रजतः [३४], स समविपर्ययात्मा चतुरूपो विषमः । क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्लेयमायतलोचना ।

अयं ह्ये च कुक्कुलाग्निर्कुरुशो मदनानलः ॥ १४६ ॥

(नवसाहस्रकचरित १६-२८)

सिंहिकासुतसंज्ञस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ १४७ ॥ (—)

(3) likewise, though, (as a rule), the effect bears resemblance to the nature of the cause, where their qualities and actions become mutually opposed, the figure is 'Viṣama' in four varieties, so called because of its being essentially the reverse of Sama.

Instances in order —

How wide the gulf between this lady with long eyes, whose limbs are more tender even than the Śirīṣa and this fire of love as tormenting as chaff fire † (146)

The hare when scared by one son of सिंहिका (lioness) took shelter in the moon. There another son of सिंहिका (राहु) swallowed him up along with his shelter ! (147)

प्रदीपः—विष्टम्भात्क्रियाफलं नाम्नोति, प्रत्युतानिष्ट विषयमासादयेत्स द्वितीय । यच्च क्रियाफललामेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ । सर्वत्र समताया विपर्ययात् । तत्र प्रथमो यथा—शिरीषेति । द्वितीयो यथा—सिंहिकेति । अत्र ज्ञानरूपफलभावेऽन्येन प्राप्त्यरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा—

उ० :—दनेनेष्टप्राप्तिर्गर्णे चारुताया अनुभनसिद्धत्वात् । इति समम् । (शिरीषादिति ।) कुक्कुलाग्निं कृतीपान्नि । कुभनरूपचनान्निरित्यन्ये । अत्रान्यतर-गुणस्वरूपतिरस्कार्यन्यतरगुणस्वरूपत्वाद्वैषम्यम् । सिंहिकेति । राहुमाता सिंही च । (सिंहिकासुतात् सिंहात् सत्रस्त भीत । शीतांशुम् चन्द्रम् । अन्य सिंहिकासुत राहु ।) अत्रानयोर्योगोऽनुचित इति व्ययम् ।

प्रभाः—इति समाधि ॥ ४५ ॥ सममिति । स्पष्टम् । इति समम् ॥ ४६ ॥ विष्टम्भा-दिति । प्रतिबन्धादित्यर्थः । कुक्षिशरीरयोरवयवावयविनोर्वैषम्यं पानकर्तृत्वपानकर्मत्व-

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरण प्रसूते ॥ १४८ ॥

(नवसाहस्राक्षरित १६२)

आनन्दममन्दमिमं पुचलयदललोचने ददासि त्वम् ।

विरहस्तयैव जनितस्तापयतितरां शरीर मे ॥ १४९ ॥

(Cited in छट्ट's काव्याम्बर १४७)

Coming into contact with whose hand^{o-manday} in each and every battle, the sword *dark-blue* like the Tamala leaf immediately gives rise to glory *white* like the autumnal moon, the ornament of the three worlds! (148)

You give this unsubdued *delight*, O lady with eyes resembling lotus petals (But) the separation occasioned by yourself very much afflicts my body (149)

प्रदीपः—सद्य इति । चतुर्थां यथा—आनन्दमिति । अत्रानन्ददानशरीरतापक्रिये

उ० :- सद्यः करेति । करस्पर्शमात्रेणैव यशो न तु युद्धापेक्षेयर्थं । (उपजातिरुन्द ।) अत्र जन्यजनकनिष्ठयो पादुरनीलाख्यगुणयोर्वैषम्यम् । अत्र श्यामत्रगुणविशिष्टात्कारणात्तद्विरुद्धगुणयुक्तयशम उच्यति । अभेदाप्यसत्त्व-
लक्षणेनातिशयेन समवायिकरणरूपतया रियने निमित्तकारणे विषयाशब्दा-
लभ्य भातो विरोधो विषय्यशविमर्शान्निवृत्ते इति । अत्राभेदाप्यसत्त्वोऽनुप्रा-
णकः । तदुत्थापितविरोधध परिपोषकः । इदमेवात्रात्कारत्वरीजम् । द्वितीय-
भेदे इष्टानवाप्यानिष्ठासी मिळिते प्रयेकं च विषमसदार्थधकारणम् । इष्ट
च यस्य सुगसाधनप्राप्ति दुःखसाधननिवृत्तिध, परस्य दुःखसाधनप्राप्ति सुगसा-
धननिवृत्तिधेति चतुर्विधम् । अनिष्टं च स्वस्य दुःखसाधनप्राप्ति परस्य सुगसाध-
नप्राप्ति दुःखसाधननाशधेति त्रिविधम् । तत्राद्योऽहरण मिहितेयुक्तम् । अ-
न्येतां पुनःपानंदादीं द्रष्टव्यम् । आनन्दमिति । (अमन्दम् अनयम् । आ-
र्यां छट्ट ।) अत्र नायिकपरिहयोर्जन्यजनकयोरेकजननतापत्रिपयोर्वि-
रोधः । न चात्रानन्तिविरोधो वा । विरोधे विरोधिनी सम्मानाधिकरणप्यम्प्यां
गती कार्यकारणयोर्विषयिकरणस्य चमकारप्रयोजकता, अत्र तु कार्य-
करण पृतिविजातीयाक्रियागुणयोग्य चमकारितेति विरोधान् ।

प्रमाः—रां पानादर्थभेदप्रभेदोत्तरवारंन बोध्यम् । इति त्रिपदात्तछट्टरत्नम् ॥१७॥

अथानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ १५० ॥

(शिशुपालवध. १३. ४०.)

इत्यादावपि विषमत्व यथायोगमवगन्तव्यम् ।

Here the giving of delight is opposed to the affliction of the body. Similarly,

That Kṛṣṇa, however, by the belly of whom resting in the ocean the worlds were taken in at the time of dissolution, was taken in by one of the ladies of the city with one eye that was not fully opened due to the play of passion !

In instances like these also, there should be recognised traits of Viṣama, according to the particular occasion

प्रदीपः—विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपर । तेन सबन्धिनोरानुह्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । तत्रावयवावयविनोर्वैषम्ये यथा—विपुलेनेति ।

उ० :—उपलक्षणपर इति । एवमन्यालकारसूत्रेष्वपि विभागोपलक्षणमिति ध्वनितम् । भवंतीति । सबन्धिनोर्योगवैषम्यमात्रस्यैव विवक्षितत्वमिति भावः । विपुलेनेति । (माघकाव्ये त्रयोदशसर्गे पद्यम् । सागरे शेते इति सागरशयः तादृशस्य । यस्य श्रीकृष्णस्य । कुक्षिणा उदरेण । युगक्षये प्रलये ।) पपिरे जगत्सिरे । मदविभ्रमापूर्णाया चक्षुःकोणमात्रेणैव । पपे । सादरमवलोकनमत्र पानम् । (मञ्जुभाषिणी छन्दः) पानपदार्थयोर्भेदेऽप्यभेदवर्णनादुदाहरणमिदम् । अत्र सागरशयत्व ससागरसकलभुवनप्रासञ्चेत्येक विषमम् । एव यस्य कुक्षिरेव सकलभुवनपानसमर्था तस्य सपूर्णस्यात्रयविन स्त्रिया एकदृशा पान चापर विषमम् । योगत्रैषम्यादेव चमत्कारान्न विरोधाशङ्का । एव कस्यचिद्गुणेन कस्यचिदोपवर्णन, कस्यचिदोपेण कस्यचिद्गुणवर्णनमपि विषममेव । एतेनात्रोद्भासोऽस्तिरिक्त इत्यपास्तम् । एवमिष्यमाणलिच्छार्थप्राप्तिरपि विषममेव । तादृशेच्छया तादृशलाभयोगस्य विषमत्वात् । एतेनेदृशस्थले विपादनामाऽलकार इत्यपास्तम् ।

प्रभाः—वर्णनीयेति । वर्णनीयोत्कर्षविवक्षयत्यर्थः । एतच्च महतीत्यत्रेव तदुत्तर-

(७१) महतोऽर्थन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥४२॥

आश्रितम् आश्रयम्, आश्रयस्तदाधारः, तोयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनु अस्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविचक्षया यथाक्रमं यत् अधिकतरतां प्रजतः, तदिदं द्विविध अधिक नाम । क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशाल भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशम्योऽपि यशोराशिर्यद्व्र ते ॥ १५१ ॥

(Cited in वाक्यादर्श २२१९)

49 ADHIKA

Where the thing abiding and the abode being great, the abode and the thing abiding respectively, though (really) small, might be (described as) greater, the figure is 'Adhika.'

Gloss—आश्रित is the thing abiding आश्रय is its abode. When in the case of both of them, though they are great, respectively the abode and the abiding thing, though small, are described as greater, in order to convey the eminence of the matter on hand, there results 'Adhika' of two varieties Instances in order—

How vast, O king, is the bosom of the three worlds, since here can be held the volume of your glory though it is impossible to hold it! (151)

प्रदीपः—एवमन्यप्रायुक्तम् । महतोरिति । वर्णनीयोत्कर्षापेक्षया यन्मह याश्रिते विषये तदपेक्षया तनुत्वाश्रयो महीयान्स्यात् महीयस्तया बभूवते, महत्याश्रये वा विषये आश्रय एव तथा बभूवते तदुभयमधिशरारः । तत्रायं यथा—अहो इति । अश्रयस्य

उः ०—एवमन्यदीपगुणेनान्यत्र गुणाभासस्य अन्यदोशान्यत्र दोषाभासस्य वर्णनेऽपि विषमम् । एचिद्वक्ष्यमाणोऽनृणो वा । एतेनैवविधे विषयेऽत्राऽऽव्यसन्तगमित्यपास्तम् । वरणे सति वर्यालुत्पत्तिरूपविशेषोत्थैत्र गतार्थोऽप्यमिति तावत् । उदाहरणम्—'चिर जटनिर्घां मग्नो भैरवो नैत्रे मर्दनम् ।' इत्यादि । एवमित्यर्थमिदं विना क्रियमाणमित्यपिरीतयन्नाचरणमपि विषमम् । यथा 'नमन्ति सन्तर्षोत्थादरि उन्नु समुन्नम्' । वाच्यत्र तीर्षित्यां योग्यमन्यप्रतीते । एतेनात्र निचित्राऽकार पृथग्विषयगतम् । इति विषमम् । वर्णनीयोत्कर्षापेक्षयेति । वर्णनीयोत्कर्ष बोधयितुमिच्छति ।

प्रभाः—एवमन्यप्रायुक्तम् । विषये प्रतिपाद्ये । महत्याश्रये इत्यत्रापि वर्णनीयोत्थादेत्यर्थः ।

युगान्तकालप्रतिसहतात्मनो जगन्ति यस्यां सविज्ञाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ १५२ ॥

(शिशुपालवध १२३)

(७२) प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्त्रिया ।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

The raptures occasioned by the arrival of the sage could not be held in that body of Kṛṣṇa, the enemy of Kaitabha who had retracted (in himself) the beings (आमन) at the time of the eon-end (i. e. world-dissolution) the body in which the worlds could rest roomily ! (152)

50 PRATYANĪKA.

Where by a party who is not able to counter his opponent is brought about the humiliation of one belonging to him (i. e. opponent) leading to his (i. e. opponent's) exaltation, the figure is 'Pratyānika'

प्रदीपः—भुवनवितयस्य महत्तया वर्णनम् । द्वितीयं यथा—युगान्तेति । अनाधेयभूताया मुदो महीयस्तन विवक्षितम् । प्रतिपक्षमिति । व्यपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोत्पद्यितु

उ० :- विपये । सवधे । महत्तया वर्णनमिति । अत्र मातुमशक्यतया महत्त्वेन विवक्षितस्य यशोराशेश्रितस्य मानकर्तृत्वेन ततस्तनोरपि भुवनत्रयस्याधिक्यमभिधीयमान वर्णनीययशोराशिप्रकर्षे विश्राम्यति । युगांतेति । (माघकाव्ये प्रथमसर्गे नारदागमने श्रीकृष्णवर्णनम् । युगातकाले प्रतिसहता आत्मा स्वामभूत प्रपचो येन तस्य कैटभद्विप श्रीविष्णो यस्या तनौ जगति भुवनानि सविज्ञाश सावज्ञाश आसत उपविशति स्म, तत्र तस्या तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागम आगमन तत्समया तज्जन्या मुदः प्रीतय न ममु न अवज्ञाश प्रापु । वंशस्थ वृत्तम् ।) अत्र जगदाश्रयतया महत्त्वेन विवक्षितस्य भगवच्छरीररूपाश्रयस्य मानाभाररूपसवधात्ततोऽल्पस्याऽपि तपोधनागमजन्यहर्षस्य वर्णनीयस्याधिक्यं चास्ताहेतु । अत्र महत्त्वशब्देन महत्परिमाण अतिशयश्च । तेन यत्र सूक्ष्मत्वातिशयत आधा-

प्रमा :- आधेय एव तनुरपि तथा महीयस्तया वर्ण्यत इत्यर्थः । इत्यधिकप्रकरणम् ॥ ४८ ॥ उत्कर्षयितुमित्यनन्तरं यदिति शेषः । कथं तत्प्रत्यनीकमुच्यते तत्राह—अनी-

यथा या—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुस्त्रिदुमधुनाऽपि बाधते ॥ १५४ ॥
(शिशुपालवध. १४०७८.)

इन्द्रोरत्र तदीयता संबन्धिमुखसंबन्धात् ।

(७३) समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

Or as in

Powerless to do any harm to whom (i. e. कृष्ण), Rāhu who has
been nursing hostility, due to the mutilation of his body, still harasses
the moon whose form is similar to his (कृष्ण's) lovely face ' (154)

Here the moon becomes one belonging to him (i. e. the enemy :
Kṛṣṇa) owing to her connection with the face that bears relation
(of resemblance to the face of Kṛṣṇa).

51. MĪLITA.

Where a thing comes to be concealed by another, due to a similar
feature, intrinsic or extrinsic, the figure is ' Mīlita.'

प्रदीपः—तत्राय यथा—त्वमिति । अत्र कामिन्या कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभाव संबन्ध । द्वितीय यथा—यस्येति । अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयवविभाव संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यलक्षण इति परम्परासंबन्धः । समेनेति ।

उ० :—सूचकत्वेन बोध्यम् । अनीके । सैन्ये । अभियोज्ये । पीडनीये । त्वमिति । (नायक प्रति नायिकासख्या उक्तिः ।) जितकाम-सौंदर्यः । अनुशयः आनोशः । (स्वागता छन्दः ।) यस्येति । माषकराव्ये चतुर्दशसर्गे षष्ठम् ।) कायस्य शरीरस्य यो निग्रहः शिर-श्छेदस्तेन गृहीतोऽङ्गीकृतो विरोधो येन । यस्य कृष्णस्य । रमणी-यकृष्णवक्त्रसदृशाकृतिम् । (रपोद्धता छन्दः ।) न च भगवद्वैरानुबंधा-दिव भगवद्वक्त्रसदृशमिदु राहुर्बाधत इति प्रतीतेर्गम्योऽप्येवात्रास्तु, आये तु शाब्दपि सेति किमनेनालकारेणेति वाच्यम् । तदपकारासमर्थस्तदीय पीडय-तीति प्रतीत्यैवात्र चमत्कारादित्याहुः । इति प्रत्यनीकम् । समेनेति । अस्य व्याख्या निगूहनीयसाधारणेति । स्पुटमुपलभ्यामानस्य कस्यचिद्वस्तुनो ङिगैरतिसा-

सहजं आगन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण यत् किञ्चित् केनचित् यस्तुस्थित्यैव धलीयस्तया तिरोधीयते, तत् मीलित-मिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दृशी मधुकरचक्रवर्णा गिरो
विलासमरमन्थरा गतिरतीव फान्तं मुग्धम् ।
इति स्फुरितमद्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ १५५ ॥ (—)

अत्र दृष्टतरलतादिकमद्गस्य लिङ्गं स्वामात्रिकम् साधारणं च मदोदयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

When through a common feature, intrinsic or extrinsic, something comes to be obscured in fact by another due to the latter being the stronger, that they hold to be 'Milita,' which, (accordingly), is of two kinds. Instances in order:—

The eyes have become fickle at the corners; the words consist of syllables sweet and ornate; the gut is heavy with the pressure of amours; the face is lovely in the extreme: thus Grace itself has been active in the person of the deer eyed one. Consequently, the advent of intoxication though it has secured a footing here is not yet detected । (155)

Here the fickleness of the eye etc. is a feature intrinsic to the body, and it is common to the advent of intoxication, since there also it is to be found.

प्रदीपः—मित्रं स्वाभाविकं तस्मिन् निगूहनीयमापारणं विदं तद्वारेण केनचिद्विद्युत्तुल्य बलवत्तानं दक्षिणदिशतु बलुगन्धैव तिरोधीयते तन्मीडित्वाद्यारः । तत्र द्विधा—एकमन्त्रं कश्चिदात्मनि स्वस्वविशान्नुत्पत्त्याद्येदं । तत्र स्वाभाविकेन तस्मिन् मीलितं यथा—अपाङ्गति । अत्र एतद्वारेण अत्र स्वभाविकं मित्रं, गमनं च तिरोधयेन मदेन ।

उ०:—म्यात् मित्रवेनागृह्यमाणानां वन्द्यतरङ्गिणानां स्वस्वगणाननुमात्रकत्वं मीलितम् । 'दिशति स्वपशोन्नां मुगु शीनेन जानते' इत्यादासीदमेव । शीतेन तच्छनेऽग्निं यदा म्पारणादिति शैवदिभिस्त्वदनुत्पत्त्याभावात् । शीतेन जानते इत्यनेन मीडनस्यैव दारुणं न वन्द्येनेति प्रतीतिः । एतेनानुत्पत्तिं पृथक्त्वत्तदा इत्यङ्गम् । अपाङ्गिति । (अत्रापि तत्र च योमे, अपाङ्गयो तत्र च चंचे इति

प्रभाः—मुग्धत्वे वाच्यं तदर्थं । इति प्रसङ्गोऽत्र ॥ ४० ॥ वन्द्युत्पत्त्येति । तत्रापि मीलितं तस्मिन् तस्मिन् । तत्र बलुगन्धैव तिरोधीयते । इति मीलितं ।

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्रहतां सकम्पं

तेषामहो वत भियां न बुधोऽप्यभिद्यः ॥ १५६ ॥ (—)

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्तत्प्रभवयोरपि कम्प-
पुलकयोस्ताद्रूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

(७४) स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

Oh ! Even the astute person fails to see through the fright of those enemies of yours, though they possess bodies in a state of horripilation and shudder; enemies who being in their minds afraid of your onslaught always dwell in the caves of the Himālaya, quite helpless ! (156)

Here the cold that is determined (to be the reason of the horripilation and shudder) on the strength (of probability) is extrinsic. Therefore, the horripilation and shudder arising therefrom are also similar in nature. Further they are common, since they are observed even in cases of fright.

52 EKĀVALĪ.

It is Ekāvalī of two varieties where each succeeding thing is established or denied as being an attribute of each preceding one.

प्रदीपः—तत्राऽप्येतदुपलम्भात् । आगन्तुकेन लक्षणा यथा—ये इति । अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लङ्गे, हिमाद्रिन्दरानिवाससामर्थ्याधिगतशीतरूपकारणस्यागन्तुकेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकत्वं भवेत् । समानता च । तेष्वपि तयोरुपलम्भात् । स्थाप्यते इति ।

उ० :—वा । मधुराः वक्राः वक्रोक्तिसमर्पकाः वर्णाः यासु । मृगदृशः अङ्गे कोमलशरीरे लीलया स्वतः स्वभावतः स्फुरितम् । मदोदयः मधुपानजन्यमदस्य उदयः । कृतपदोऽपि कृतस्थानोऽपि । (पृथ्वी छन्दः ।) अत्र स्वभाविकेन दृक्त्वात्त्यादिना निगूहनीयमदसमानधर्मेण बलवता मदोऽभिभूयते । (ये इति । त्वत्पाते त्वदागमने शकिता धीः येयाम् । विवशाः विह्वलाः । वमंततिलका छन्दः ।) इति मीलितम् । विशेषणतयेति । विशेष्यतयेत्यपि बोध्यम् । यथा—‘धर्मेण बुद्धिस्तत्र देव शुद्धा बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः । लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोक

प्रभाः—प्रकरणम् ॥ ५० ॥ बाहुल्येनेति । सङ्घट्टयोर्चौ चमत्काराभावात् । तथा

पूर्वं पूर्वं प्रति यत्रोत्तरोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत्
स्थापनं निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते । क्रमेणो-
दाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराङ्गानि धराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गयः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमख विलासाः कुसुमायुधस्य ॥ १५७ ॥

(नवसाहस्राङ्कचरित १)

Gloss —Where in relation to each preceding thing, each succeeding thing is repeatedly established or denied as being an attribute (of the former) that figure, in two varieties, is called Ekavali by the learned

Instances in order —

Where (in Ujjain), the houses (पुर) have in them lovely women, the lovely women have their bodies exalted by beauty, the beauty is such as unfolds exquisite amours, the amours are the missile of Cupid ! (157)

प्रदीपः—स्थापन विधि । अपोहो निषेध । यथापूर्णमिति वीप्सायामव्ययीभाव । तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधि, यत्र वा तथा निषेध, सा द्विधैकावली । विशेषणतया विधिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थ । एवं विशेषणतया निषेधोऽपि । कश्चित् 'पूर्वकालविशेषणतया स्थित वस्तु पर विशेष्य कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोद्यते वा सैकावलीति सूत्रार्थ' इत्याह । तनु पूर्वं प्रति यत्रोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिप्रकाशविद्वद्म् । तत्र विधौ यथा—पुराणीति । अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणकिया-

उ०—लोकैश्च नीता भुग्नेषु कीर्ति ॥ इति । अत्रोत्तरोत्तरविशेषण पूर्णपूर्व प्रति विशेष्यम् । अत्रैव पूर्णपूर्व परस्य परस्योत्तर क्रियमाणो यद्येकरूपस्तदा मालादीपकमुक्त प्राक् । स्थापनमिति । स्थापनत्व च स्वमन्त्रेण विशेष्य-

प्रभा—बाहुल्ये तद्विशेषणतयेति । उत्तरोत्तरस्य विधि सवन्धगोचनम् । तथा निषेधोऽभाव-
बोधनम् । तत्र विशेषणतयेति तृतीयया प्रकारार्थेन विशेषणत्वप्रकारेण विधिनिषेधो
वेत्यर्थं स्यात् । न चाद्यै सम्भवति । प्रकारत्वे प्रकारेण बोधस्योदाहरणेण्भावात् ।
अत उपलक्षणे तृतीयेति विशेषणभूतयोर्विधिनिषेधयोरवगनिरित्याशय । कश्चित्स्थिति ।
परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अथाद्विशेषणेन स्वधर्मविशिष्टमुपपाद्यत
इत्यर्थ । अथवा अपोद्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतवच्छेदनिषेधयुद्धिविधियीक्रियत
इत्यर्थ । अत्रोदाहरणम्—'स पण्डितो य स्वहितार्थदर्शी हिन न तद्यत्र परानप-
क्रिया । परे च ते ये प्रितसाधुभावा सा साधुना यत्र चकारिन् केशव ॥' अत्र

न तज्जल यत्र सुचारपङ्कजं
 न पङ्कजं तद्यदलीनपद्मम् ।
 न पद्मदोऽसी कलगुञ्जितो न यो
 न गुञ्जितं तत्र जद्वार यन्मनः ॥ १५८ ॥ (भट्टिकाव्य. २ १९)

पूर्वत्र पुराणां वराहनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः,
 तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं
 योज्यम् ।

That is no water where does not grow the extremely charming
 lotus, that is no lotus in which the bee has not nestled, that is no bee
 which has not got the sweet hum, that is no hum that has not ravished
 the mind ! (158)

In the former instance, an attribute is established in the order, viz
 lovely women the attribute of the houses, beauty (attribute) of them (i e
 lovely women), through the former being the attribute of their bodies,
 of that the amours are the attribute, of those (amours) again (being) a
 missile is the attribute. In the latter instance which embodies a denial
 similar should be the way of construing

प्रदीपः—मुखेन रूप तस्य विलासास्तेषामस्त्रमित्यमिति क्रमेण विशेषणतया विधि ।
 निषेधे यथा—न तदिति । अत्र जले पङ्कजस्य, तत्र पद्मदानां, तत्र गुञ्जितस्य,
 तत्रापि मनोहारिताया विशेषणतया निषेध । यथेति । अत्रार्थस्य स्मृति स्मरणालकार

उ०—ताऽवच्छेदकनियामकत्वम् । अपोहकत्व च स्वव्यतिरेकेण विशेष्यताऽ-
 वच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वम् । बाहुल्येनेति । तत्रैव चमकारादिति भाव ।
 (पुराणीति ।) पुराणि गृहाणि । यस्या नगर्याम् । (रूपेण परिष्कृत मूषित अर्ग
 यासा ता । विलासा वसुमायुधस्यास्त्रमित्यमिति रूपकम् । उपजातिरुद्ध)
 न तदिति । भट्टिकाव्ये द्वितीयसर्गे शरत्कालवर्णनम् । न लीन पद्मदो भ्र-

प्रभाः—तच्छब्दार्थ विशेषण पण्डित पश्चात्स्वहितार्थदर्शित्व प्रति विशेष्यस्तेन विशेषणेन
 वाञ्छितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु 'न तज्जल यत्र सुचारपङ्कज' इति वक्ष्य
 माणम् । अत्र हि सुचारित्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनि-
 पेधबुद्धिरिति । अत्र पुराणि यस्यामित्युदाहरणावाति सुनाक्षराननुसारतथेति दोष
 स्फुट एव । दोषान्तरमप्याह—प्रकाशेति । इत्येकावलीप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

(७५) यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

य. पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने चस्तुनि दृष्टे सति, यत् तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम् । उदाहरणम्—

- निम्ननामिदुद्धरेषु यदम्भः प्राचित चलदृशां लहरीभिः ।
तद्भवैः पुद्गरतैः सुरनार्यैः स्मारिताः सुरतरुणुष्ठानाम् ॥ १५९ ॥ (—)

53 SMARANA

When there results the remembrance of a thing as it was experienced, on the sight of something similar to it, the figure is 'Smarana.'

Gloss — When a particular object, defined by some form, was at some time experienced, and when, at some other time, it happens to be remembered in the same form, at the sight of another object similar to it, which brings about an awakening of the memory, the figure is 'Smarana.' To illustrate —

By the gurgles produced by the water impinging on the hollows of the navels of the fickle-eyed ones, the divine damsels were put in mind of the trill in the throat at the time of dalliance' (159)

प्रदीपः— इति लक्षणम् । यथाऽनुभवमिति स्मृत्याकारदर्शनम् । दृष्टे तत्सदृश इति तद्वत्संस्कारोद्बोधहेतुर्निर्देशः । अदृष्टादेरप्युपलक्षणात् । यद्वा अन्यादृशस्मृतेर्वास्त्वाभावेनालंकारत्वाभावात्प्रवृत्तया लक्षणात्तद्वत्तमेवेति । तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचित्केनचित्प्रमाणेनानुभूत् स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तस्मरणलक्षणम् । स द्विधा—एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुभूतस्य स्मृते । कमेणोद्बोधने । निम्नेति ।

उ०— मतो यत्र । कठ कल्परयुतम् । वंशस्य वृत्तम् । इत्येकाग्रली । अन्यादृशस्मृतेरिति । अदृष्टोद्बुद्धजमान्तरीणनस्कारजन्यस्मृते, चिन्ताद्युद्बुद्धस्मरणजन्यस्मृते, तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तत्र मुज इत्यादिभूतारण्यप्रज्ञानजन्यस्मृतेष्वेत्यर्थः । अन्याया अपि स्मृते सचरितया भूयस्मृतिपथवृत्तिभावांगत्या प्रेयोऽङ्कारवेनेन चमत्कारित्वेनेतदलंकारत्वाभावात् । सादृश्यमूलस्मृतेरेव चमत्कारित-

प्रभाः— अन्यादृशेति । सादृश्यमूलत्वेत्यर्थः । 'स तथेति प्रतिज्ञाय विद्युज्य कथमप्यु-
मात् । ऋषीप्रोक्तिर्मयान्तात् तस्मात् स्मरणमग्न ॥' इत्यादी हि न स्मृतेर्गारवमिति नात्र-

यथा वा—

करजुअगहिअजसोआत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स ।

संमरिअपञ्चजणस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चं ॥ १६० ॥ (—)

(७६) भ्रान्तिमानन्यसंवित्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिक निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह) प्राकरणिकम् (आश्रीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत् अप्राकर-

Or as in

Do homage to the horripilation of Kṛṣṇa who remembered the Pāñchajanya as he applied his tight lower lip to the nipple of Yaśoda's breast which he held between his hands' (160)

54 BHRĀNTIMĀN

Where there is a cognition of something else, at the sight of one similar to it, the figure is 'Bhrantimān

Gloss — By तत् is signified अन्यः i. e. the thing other than the one under consideration as similar to it, is assumed, in the present case, of course, the matter under consideration. At the sight of it (i. e. matter under consideration) which is of that description (i. e. similar), when there arises a cognition of its being the thing other than the one under consideration, the figure

प्रदीपः— स्पष्टम् । भ्रान्तिमानिति । अप्राप्यन्यसविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमथादिह प्राकरणिकं लभ्यते । तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति

उ० :— याऽलकारत्वमिति भावः । (निम्नेति । अप्सरसा जलक्रीडानर्णनम् ।) लहरीभिस्तरगैश्चलदृशा नायिकानां निम्ननाभिकुहरेषु यदभ प्लावित तद्भवै सुरतकालिककठध्वनिसदृशै कुहकुडैति च्चनिविशैरित्यन्वयः । कठो यो- निरूपो गर्तः । 'कठान्तश्चभ्रगर्ता' इति कोशात् । रतानामिति कर्मणि षष्ठी । (स्वागता छन्दः ।) करेति । 'करयुग्गृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपु- टस्य । सस्मृतपाचजन्यस्य नमतः कृष्णस्य रोमाचम् ॥' (आर्या जघनविपुला ।) इति स्मरणम् । दर्शने सतीति । प्राकरणिककार्यदर्शनेद्बुद्धसत्त्वरजन्याप्राकर-

प्रभाः— कारत्वम् । करजुपति । 'करयुग्गृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुण्ड्रस्य । सस्मृतपाचजन्यस्य नमतः कृष्णस्य रोमाचम् ॥' इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

णिकृतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा ।
तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् । इह च (अर्थानुगमेन सज्ञायाः प्रवृत्तेः)
तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति करोल्लेढि शशिन-
स्तरच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी सकलयति
रतान्ते तल्पस्थान्हरति घनिताऽप्यशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥ १६१ ॥

(Cited in सरस्वतीरुण्डभरण ३)

३५ 'Bhrantiman This is not the same as Rūpaka or Atīśayokti of the first variety Since there is no real error in them Here, on the other hand, it (real error) is obviously assumed as the name (of the figure) gets currency due to its being in agreement with the tenor (of the figure)

To illustrate —

The cat licks the rays of the moon (fallen) in the jug taking them for milk, the elephant grips them as they shoot through the interstices of trees thinking them to be lotus fibres, the woman, at the end of dalliance, snatches at them that are spread on the bed mistaking them for her silken garment Oh! the Moon maddened by his glory plunges this world in confusion! (161)

प्रदीपः—यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञान स.भ्रान्तिमानित्यर्थ । न च रूपके निर्गोर्थाध्यवसा
नरूपायामतिशयोक्ती चातिव्याप्ति । तत्र वस्तुतो भ्रमानावेव्यवसानमा-
त्रस्वीकारात् । इह त्वर्थानुगमेन सज्ञाप्रवृत्तेभ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् ।

उ०ः—णिकृतस्मृतिजन्यमित्यर्थ । अप्राकरणिकत्वेनेति । अप्राकरणिकतादा-
त्म्येनेत्यर्थ । ज्ञानम् । निश्चयामत्रम् । तेन 'काले तत्र मुख पत्र चद्रो वेति न
निर्णय ।' इति सद्देहे नातिव्याप्ति । तत्र सयतेनानुभूयमानारोपस्य चिन्तादिजन्य-
स्मृतिजन्यारोपस्य च व्युदास । अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्युक्तेर्माँलितसामान्य-
तद्रुणपारणम् । भ्रान्तिमात्रमालकार । सा च कविप्रतिभानिर्मितैव । तेन
रगे रजतमिति बुद्धेर्नालकारत्वम् । रूपकवित्तौ च नातिव्याप्ति । मर्मप्रहार-
वृत्तचित्तविक्षेपविरहादिवृत्तोन्मादादिजन्यभ्रान्तेश्च नालकारत्वम् । सादृश्यप्रयो

प्रभाः—वस्तुत इति । अनाहार्यतयेत्यर्थ । अध्यवसानमात्रेति । मानेत्यना
हार्यत्वव्यवच्छेद । अर्थानुगमेनेति । अर्थानानाहाय एवोत्सर्गसिद्धोऽत्र सज्ञापटक
इति भाव । यत्र भ्रमादिशब्देनेतिशब्दादिना वा भ्रमोपनिबन्धस्तत्र भ्रान्तिमानलकार

(७७) आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यत् उपमानमाक्षिप्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्य उपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—

55. PRATĪPA.

(1) Where an exception is taken to the Upamāna, or (2) if to the same (i. e. Upamāna) is assigned the status of an Upameya, based on contempt, the figure is 'Pratīpa.'

Gloss :— (1) Where an exception is taken on the ground of futility to the Upamāna under the notion that the Upameya itself is capable of fulfilling the function of the former; (2) where again the same that has become established as an Upamāna is conceived to be Upameya as a matter of contempt, with a view to driving at another Upamāna, that is 'Pratīpa' in two forms, so called because therein the Upameya stands *putted against* the Upamāna. Instances in order :—

प्रतीपः—उदाहरणम्—कपाले इति । आक्षेप इति । अस्य प्रयोजन निर्वाहयितुमुपमेयमेवालमित्यप्रयोजकतयोपमान यदाक्षिप्यते, यद्योपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषविवक्षया अनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने

उ० :—ज्यत्वाभावात् । वस्तुतो भ्रमाभावेऽपीति । स्वारसिऋभ्रमाभावेऽपीत्यर्थः । अत्र च प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिस्वारसिक्रमो विवक्षित इति भावः । तयोस्तु शब्दाधीनो व्यांजनिको भ्रम इति तात्पर्यम् । वस्तुतो यत्र ' इति ' इत्यादिपदेन भ्रमत्वेन निबद्धो व्यंग्यो वा तत्रायमलकार इति नातिप्रसंगशंकेति बोध्यम् । कपाले इति । (भासकवेः पद्यमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) पय इति । पयोभ्रात्येत्यर्थः । (लेढि आस्वादयति । तरूणां छिद्रेषु प्रोतान्प्रविष्टान् । संकलयति गृह्णाति । प्रभया मत्तः तदतिशयशाली । विभ्रमयति भ्रममुत्पादयति । मत्तो हि स्वत एव भ्रमति न तु परस्य भ्रममुत्पादयतीत्याद्यर्थे अहोशब्देन बोध्यते । शिखरिणी छन्दः ।) इति भ्रान्तिमान् । अप्रयोजकतया । कैमर्थ्येन । तिरस्कारफलकोपमानव्यर्थतोक्तिरेकं प्रतीपमित्यर्थः ।

प्रभाः—इति नातिप्रसङ्ग इत्यप्याहुः । इति भ्रान्तिप्रकरणम् ॥ ५३ ॥ प्रतीपपदप्रवृत्ति-

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
 देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
 इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं
 चिन्तारत्नमदो मुधैव किममी सृष्टाः कुलश्माभृतः ॥ १६२ ॥ (—)
 ए एहि दाव सुन्दरि कर्णं दाऊण सुणसु वचणिजं ।
 तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्द्रो उअमिज्झइ जणेण ॥ १६३ ॥ (—)

When, O King, the Creator had created you, the sanctum of charm, endowed with the height of prowess, the foremost of the generous, with arms capable of sustaining the burden of the earth, why was the moon shaped? Why was this sun created? Why was that gem fulfilling longings produced? Why were the Kulaparvatas created in vain? (162)

O lovely woman! come along Lend your ear and listen to the scandal the people are comparing the moon with your face, O lady of slim waist! (163)

प्रदीपः—प्रतिकूलवर्तित्वात् । तत्राय यथा—लावण्यति । अत्र यथासत्यसत्त्वेऽपि आक्षेप एव चमत्कारकारीत्याक्षेपोदाहरणता । द्वितीये तु क्वचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कार, क्वचित्तु निष्पत्त्या सैव तद्धेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—ए एहीति । अत्र मुखोपमानस्य शशिन स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वैअणिजमिति पदेन बोध्यते ।

उ० :—प्रतीपयोगार्थमाह—उपमेयस्येति । लावण्येति । लावण्याश्रये, प्रतापातिशयसहिते, दातृमुख्ये, भूभरणसमर्थभुजे । पूषा सूर्यः । चितारत्न चिन्तामणि । (कुलश्माभृत—'महेन्द्रो मउय सहा शक्तिमान् ऋक्षपरंत । विष्यथ पारियात्रथ सार्ते कुलपरंता ' ॥ शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) अत्र निषिध्यमानस्तुगतसकलगुणप्रतीतिर्व्यग्या प्रयोजनम् । द्वितीये त्विति । तिरस्कारार्थमुपमानस्वोपमेयत्वरूपनरूपे इत्यर्थः । (ए एहीति ।) 'अयि एहि तावत् सुदरि कर्णं दत्वा शृणुष्व वचनीयम् । तत्र मुखेन वृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥' वचनीय निदाम् । (आर्या छन्दः ।) उपमित्यनिष्पत्तिरिति । अत एव व्यतिरेकाद्भेदः । तत्रोपमितिनिष्पत्तात्पुपमेयापिक्वप्रतीते । अत्र कर्ष्यमुख-

प्रभाः—निमित्तमाह—उपमेयस्येति । ए एहीति । 'अये एहि तावमुन्दरि कर्णं दत्वा शृणुष्व वचनीयम् । तत्र मुखेन वृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥' इति । सैत्र चेति । व्यतिरेके तुपमितिनिष्पत्तिरस्तीति वैलक्षण्यमिति भावः । न्यूनगुणत्वेति । वस्तुतस्तूपमाने साधारणधर्मसंबन्धोऽन्यथेते उपमेये तु विधीयते । तेन प्रतिदग्ना-

अत्र मुपेनोपमीयमानस्य शशिनः स्थल्पतर णत्वात् उपमित्यनिष्पत्त्या
“वञ्जिज्जम्”—इति वचनीयपदाभिन्न्यङ्ग्यस्तिरस्कारः ।

कचिच्चु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादरनिवन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं बहसि मुग्धे ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ १६४ ॥

(Cited in सरस्वतीकृष्णभरण ४)

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यत् अस्मान्यगुणयोगात् नोपमानभावमपि अनुभूत-

Here the comparison does not materialise owing to the moon, that is being compared with the face, possessing lesser excellence. Thus there is contempt suggested by the word वञ्जिज्जम् (वचनीय)

In some cases, however, the comparison though it has materialised is the basis of contempt To illustrate —

Why do you cherish, O simple maid! so unbearable a vanity on the score of the pair of your eyes? Indeed on every side there do exist in the lakes blue lotuses similar to these! (164)

Here that the lotuses are reduced to the position of the Upameya is itself a contempt of them

Likewise, when an object, which on account of its possessing extraordinary qualities, has never before experienced so much as the

प्रदीपः—सैव च तिरस्कारहेतुः । गर्वमिति । अत्र नलिनाना लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुणत्वस्थिते । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीप द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानत्वाननुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कारस्याल्लभ्यतावीजत्वात् । तच्च द्विधा सम्भवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वकल्पनया, असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षणतया

उ० :— स्याधिक्य व्यग्यम् । (गर्वमिति । असंवाह्यं सरहनायोग्यम् । अपरिमितमिति यावत् । आर्या छन्दः ।) अत्र नलिनानामिति । उपमानत्वेन प्रसिद्धानामित्यर्थः । अत्र नेत्रयोरुपमानत्वेनाधिक्यं फलति । अत्रोपमितिनिष्पत्ताऽप्युपमेयाधिक्याप्रतीतेर्व्यतिरेकतो भेदः । ‘त्वद्लोचनसमं पद्मं त्वद्दक्षसदृशो विधुः ।’ इत्यप्यत्रोदाहरणम् । असदृशत्वेनेति । उपमेयान्मभावितस्वनिष्ठासाधारण-

प्रभा :— दृश्यतयोपमानस्याधिक्यं साध्यसादृश्यतया चोपमेयस्य न्यूनत्व बोध्यम् । सामान्यगुणयोगाभावेनेति । स्वभिन्न इति शेषः । इति प्रतीपप्रकरणम् ॥ ५४ ॥

पूर्वि, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतद्व्यम् । यथा—
अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृष्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥१६५॥

(—)

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंभाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

(७८) प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥४८॥

status of the Upamāna, comes to be so conceived, it should be recognised also as being 'Pratīpa.' To illustrate:—

O deadly poison, do not be conceited with the idea that you alone are the premier of the extremely dire things. Indeed there exist, in abundance, in this world, the words of the wicked that are like yourself! (165)

Here, though it was quite unlikely (before), the deadly poison has (now) been stated to be the Upamāna.

56. SĀMĀNYA.

Where, with a view to conveying the similarity of attributes, the matter under consideration is described as becoming one with another due to their coming together, the figure is 'Sāmānya.'

प्रतीपः—योन्यम् । उदाहरणम्—अहमेवेति । अत्र हालाहलस्य गुरुत्वोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं निरुद्धारहेतु । प्रस्तुतस्येति । अतादृशत्वेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं बध्यते तत्सामान्यम् । समानगुणयोगात् । अप्रापरित्यक्तनिजगुणत्वेऽपि विवेकानं विवक्षितम् । अन्यथा तदुक्तान्तरेऽनिव्याप्तेः ।

उ०:—धर्मयोगादसंभावितोपमानभासरथोरमानत्वप्रत्यनयेऽर्थः । (अहमिति । तावेति सानुसंगनंबोधनम् । मा स्म दृष्य । मरे मा कृत्याः । माउमारिणी रुद्रः ।) हालाहलस्येति । अयुक्तदुःखहेतोरियं । अस्योपमातो भेद उपमाप्रकरण एवोक्तः । इति प्रतीपम् । अतादृशत्वेऽपि । अमनानगुणत्वेऽपि ।

प्रभाः—ऐकात्म्यमिति । अभेद इत्यर्थः । मीलितेऽप्रहणमेव अत्र तु भिन्नत्वेनाप्यहमिति भेदः । तदुक्तंति । यद्यपि तदुक्तान्तरेऽन्यगुणप्रदानमात्रं न तु धर्मिनोऽभेदोपनिबन्ध प्रतीपिणः । 'विभिन्नवर्णा मरुदापजेन—'इत्यादावदण्यं सुसंधानां नाभेदश्चानात्प्रतीपेरेभावात् तपति तदुक्तमित्यथा इह निमित्तं तादर्थ्यं बोध्यम् । तदुक्त-

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरित्य-
क्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्)
सामान्यम्, उदाहरणम्—

मलयजरसविलित्तनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयांति सुरमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥ १६६ ॥

(Cited in वामन's काव्यालंकारसूत्रप्रति ४३.)

Gloss —Where a thing when it comes in contact with the matter not under consideration, though not similar to the latter, is sought to be described as similar, and is therefore described as being one with it, even when it has not abandoned its own attribute, the figure is 'Sāmānya', so called because it is based on similar attributes To illustrate —

With their bodies besmeared with sandal paste, adorned with new pearl necklaces, with their faces lit up by ivory pendants extremely white, clad in gay immaculate silk, the Abhisārikās, who have become imperceptible, when the moon with lustre diffused is making the earth white, are proceeding at ease to the abodes of the beloveds, free from concern ! (166)

प्रदीपः— 'बध्यते' इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शब्द प्रतिपादनम् । उदाहरणे 'अवि-
भाव्यता गता' इत्यादावैकात्म्यस्याशब्दत्वात् । उदाहरणम्—मलयजेति । अत्राभिसारिका-

उ०—प्रस्तुतस्य । प्राधान्येन वर्णनीयस्य । गुणसाम्यविवक्षया ।
गुणसाम्य प्रतिपादयितुम् । ऐकात्म्यम् । पृथक्त्वेनाप्रतीयमानत्वम् । तेन
मीलिताद्भेदः । तत्र बलवत्सजातीयग्रहणवृत्ताग्रहणम्, अत्र तु पृथक्त्वेना-
ग्रहणमिति विशेषात् । न च भ्रातिमता सकरः । तत्र स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्रानुभू-
यमानस्येति विशेषात् । नापि रूपरूपप्रथमातिशयोक्तिभ्याम् । उपमेये उपमानतादात्म्यस्य
शब्दादप्रतीते रूपरूपभावात् । उपमानतानच्छेदकरूपेण अप्रतीयमानत्वान्नाति-
शयोक्तिः । (मलयजेति ।) दन्तपत्र दन्तनिर्मितताटकम् । (वितत विस्तृत
धाम तेजो यस्य तस्मिन् शशभृति चद्रे धरा पृथ्वी धवलयति सति । अविभाव्यतां

प्रभाः— लकारे सति तद्वक्ष्यस्यात्रातिव्याप्तेरिति च मन्यार्थः । इति सामान्यप्रकरणम् ॥५५॥

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया नियद्घवलत्वमेकात्मताहेतुः,
अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा—

वेधत्वचा तुल्यरक्षां घघूना कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।

भृङ्गा सहेल यदि नापतिष्यन्कोऽचेदपिष्यन्नयचम्यकानि ॥ १६७ ॥

(—)

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपक्षमभेदं न व्युत्सि-
सितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य । प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

Here the whiteness of the matter under consideration and of its correlate, which is stated to be neither less nor more, is the occasion for their becoming one. Hence they are not noticed to be distinct.

Or as in

Who could have detected the fresh *campaka* flowers that had come down to the surface of the cheeks, from above the tops of the ears of the women, whose complexion was like the caneskin, if the bees had not gaily alighted on them ! (167)

Here the apprehension of distinctness though produced by another circumstance is not capable of making null and void the identity that was felt earlier, since it was apprehended and since it is not possible to repudiate an apprehension.

प्रदीपः—चन्द्रियोरेकामत्वप्रतीतिः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तत्वादीनविवेकादिना तदुपयनम् । यथा—वेधेति । अत्र भृङ्गपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । न तु भृङ्गपातनं भेदप्रत्ययस्यैकामत्वप्रतीतिरिति चत् कामे तथा अपि प्रायमिदमभेदप्र-

उ० :—अलक्ष्यताम् । अभिसारिका —‘घन्तर्पिणी तु या यानि मरितं साऽभिसारिका’ इत्यमरः । पादाकुट्टकं छन्दः । तदुपयनम् । पूर्वप्राज्ञतैराम्य-
प्रत्ययनिवेदनम् । वेधेति । (वेधस्य त्वचा तुल्या रक्षयामात् । गौरवर्णाणां मिति याम् । कर्णाग्रतः कर्णाग्रतः । गण्डतले आगतानि ।) यदि भृङ्गः सहेलं नापतिष्यत् तदा नवचम्यकानि कोऽचेदपिष्यन्नयचम्यकानि । (इन्द्रजित् छन्दः ।) अत्र गण्डचम्यकयोर्गौरवर्णाङ्गेष्वपि । अग्रे इति । एतं चापेननविशेषदर्शनजन्यभेदश्चानुत्तरकातिकं न पूर्वोक्ततद्गद्द निमित्तमुत्सहते । उपलक्ष्यतस्ये-

(७९) विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपदृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५० ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते, स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमभ्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कथयो न ते घन्द्याः ॥१६८॥ (—)

57. VIŚEṢA.

(1) The presence of the abiding object, in the absence of the recognised abode; (2) the presence at one and the same time, of one and the same thing, in many (abodes), in the same form; and (3) the achievement, in the same stroke, of a different thing that is impossible, by one who is performing some other act: this is 'Viśeṣa' in three varieties.

Gloss —Where the peculiar presence of an abiding object in the absence of its recognised abode happens to be described, that is the first variety of Viśeṣa. To illustrate:—

How, in this world, can one help paying homage to the poets, whose words possessed of no small number of merits delight the worlds, till the time of world dissolution, even when the poets have passed away unto heaven? (168)

प्रदीपः—त्ययस्यानिरासात् । तस्य वृत्तत्वात् । विनेति । स एष त्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाऽऽधेयस्य विशिष्टावस्थितिरभिधीयते स एवो विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्व न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धिमिति । अत एव तथैवोदाहरणम्—दिवमपीति । अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां

उ०—त्यर्थः । तत्फलीभूतगण्डचपकयोरत्यन्तसमानगुणत्वप्रत्ययस्यातिरस्कार इति तात्पर्यम् । एतेनेदृशे विषये विशेषालंकारः पृथगित्यपास्तम् । इति सामान्यम् । ननु गिरामाकाश आधारः प्रसिद्धो न कविरत आह—किं त्विति । सिद्धमिति । सिद्धमपीत्यर्थः । (दिवमिति । आकल्पं आप्रलयम् ।) गुण-

एकमपि वस्तु यत् एकैर्नैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स द्वितीयः ।

उदाहरणम्—

सा वसइ तुज्ज हियाए स चिचअ अच्छीसु सा अ वअणेसु
अहारिसाण सुन्दर ओआसो णथि पायाणं ॥ १६९ ॥ (—)

यद्यपि किञ्चिद्रमसेन आरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमार-
भते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरद्भूतरूपमुत्प्रतापज्वलन त्वां सृजतानयद्यविद्या

That is the second variety where one and the same thing happens to be simultaneously in many places in one and the same form. To illustrate —

She dwells in your heart, the same in your eyes, and in your words, again, the same O beautiful one, how can there be room for wretches like ourselves ? (169)

That is another variety of Viseṣa where one setting about doing a thing vehemently, achieves in the same effort another result though it be impossible To illustrate —

In creating you whose beauty is sparkling and striking, whose fire-

प्रदीपः— विशिष्टावस्थितिः । अस्य वस्तुनो युगपदा एवात्मा अनेकवृत्ति स द्वितीयो विशेषः । एकात्मैत्येकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषण 'एक-
त्रिधा वसति—' इत्यादियथासह्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय ।
उदाहरणम्—सा वसइ इति । स्पष्टम् । रमसेनान्यत्कार्यं कुर्वत कृत्यदशान्यस्या-
न्यस्यापि कार्यस्य तथैव करण स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रसारेणेत्यर्थः ।
एतच्च 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्' इत्यादिसमुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—स्फुर-

उ०:—गणा गिर । जगति कर्म (आर्या छन्दः ।) विशिष्टावस्थितिः ।
निराधारैः । एवमाधारातरगत वेनाऽधेयवर्णनेऽप्ययम् । यथा 'गतेऽपि सूर्ये
दीपस्थास्तमश्छिदति तंवर' इति । (सेति ।) 'सा वसति तत्र हृदये सैवाशु-
सैन वचनेषु । अस्माद्दृशीना सुदर अयमशो नास्ति पापानाम् ॥' (आर्या छन्दः)
स्फुरदिति । स्फुरत् प्रकाशमान अद्भुत रूप यस्य । उद्गत प्रनापाग्नि

प्रभाः—सेति । 'सा वसति तव हृदये सैवाशु सा च वचनेषु । अस्माद्दृशीना
सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥' इति । रमसेनेति । एतर्थादेर्नैव यत्नेन

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्य सविता बृहस्पतिश्च ॥१७०॥(—)

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वा चद् किं न मे हृतम् ॥ १७१ ॥

(रघुवश ८ ६७.)

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनायतिष्ठते, तां विना प्राये-
णालकारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।

of prowess is aglow, and whose learning is faultless, the Creator has created on earth, a new Cupid, a new sun, and a new Bṛhaspati, to be sure! (170)

Or as in

(You were to me) a wife, an adviser, a friend in confidence, a favourite pupil in the practice of fine arts Say, alas! what has not the unrelenting Death robbed me of when it has taken you away? (171)

Everywhere in matters like this, it is *Atiśayokti* that stands as the *life*, since, in its absence there could not be, generally speaking, the status of a figure Hence has it been said—

This ornate way of expression is found everywhere, an idea gets

प्रदीपः—दिति । अत्रान्यस्य करण शब्दम् । क्वचित्तु व्यङ्ग्यम् । यथा—
गृहिणीति । अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरण व्यज्यते ।
नन्वाधार विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव, एवमन्ययोरप्यनुप-
पत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवविधे विषयेऽ
तिशयोक्तिरेव प्राणायिता । ता विना प्रायशोऽलकारत्वाभावात् । अत एवाहु

उ०—यस्य । अनवद्या शुद्धा विद्या यस्य । एतादृश त्वा सृजता ब्रह्मणा नव
मनोभू मदन, सविता, बृहस्पतिश्च ससृजे उत्पादित इति सयम् । मालभारिणी
छन्द । गृहिणीति । (रघुशब्दे अष्टमसर्गे इदुमतीं शोचत अजराजस्योक्ति ।
अपरवक्रत्र छन्द ।) अतिशयोक्तिमिति । अतिशयेनोक्तिमित्यर्थ ।
आधुनिकोक्तेरपि कव्युक्तिव्योपचारेण हृदयादौ भावनादेव सत्प्रोपचारेण राज-
स्ताद्रूप्येण मनोभूत्वाद्युपचारेण च तथोक्तिरिति भाव । न त्वतिशयोक्त्यलकारोऽत्र

प्रभाः—कव्यद्वय करिष्यामीत्यभिसन्धिब्यावृत्त्यर्थम् । स्फुरदित्यादौ यथासत्प्रसक्तत्वेऽपि

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥ इति ।

(भासह's काव्यालंकार. २८५)

(८०) स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ५१ ॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया स्वगुणसपदो-

embellished with it A poet should strive after it What figure could there be in its absence ?

58 TADGUNA

That, however, is said to be 'Tadguna' where a thing giving up its own attribute, due to the contact of something else that possesses an extremely brilliant attribute, assumes the attribute of the other

Gloss.—That is 'Tadguna' where a thing whose own hue is obscured, assumes the likeness of something else which, as it comes close to the former,

प्रदीपः—सैषेति । विभाव्यत इति । विशिष्टो भाव्यते । चमत्कारविशेषविषय कियत इत्यर्थं । स्वमिति । अत्युत्कृष्टगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तद्गुणसपदुपरागात्स्वमीय रूप तिरस्कृत्य प्रस्तुत वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्गुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽपेति व्युत्पत्ते । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुन प्रतीति, अत्र त्वनाच्छादि-

उ० :—विप्रक्षित । तस्यात्राममवात् । वक्रोक्तिः । वरलया गौणतयोक्ति । त्रिविध इत्युपलक्षणम् । दोषेऽपि गुण दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । ' विप्रद स तु न शश्वद्यासु सकीर्यते हरि ' । एतेनानुज्ञा नामात्र पृथगलंकार इयपास्तम् । एव गुणे दोष दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । एव किञ्चित्तौकर्ये दृष्ट्वा दोषस्य गुणत्वकल्पन, गुणस्य वा दोषत्वकल्पनमपि स । यथा ' नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगोरवम् । शाक्विनोऽप्ये विराजन्ते पड्यन्ते चन्द्रनद्रुमा ॥ ' एतेनैतादृशविषये लेशनामा पृथगलंकार इत्यपास्तम् । एव ' सूच्यार्थमूचन मुद्रा प्राकृतार्थपरं पदं । ' यथा—नाटकदादौ, इयुक्तमुद्रायास्त्वउत्तरत्वमेव न । प्रहनोपस्कारकत्वाभावात् । यत्तु ' क्रमिक प्रकृतार्थानां न्यायं रत्नायलीं विदु । चतुरास्य पतिर्लक्ष्म्या सर्गइत्यं गहीपते ॥ ' इति । तत्र । रूपनेणैतत्त कर्ष्य-

प्रभा. — विशेषाङ्कारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् । यद्वाहुरिति । काव्या दर्शकृत्नो दग्गुणस्याया इत्यर्थं । इति विशेषप्रकरणम् ॥ ५१ ॥ स्वमुत्सृज्य गुणमिति ।

परक्त तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति, स तद्गुणः (तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति ।)

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रक्षा रुचं स्वामानिग्यिरे वशकरीरनीले ॥ १७२ ॥

(विशुपालवध ४ १४)

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ।

tunges the former with its own rich attribute, on account of its possessing the attribute in a powerful form. It is so called because the attribute of 'that' i. e. of the matter not under consideration is (assumed) in this case (by the matter under consideration)

To illustrate —

Where (i. e. on the Rāvātaka) the coursers of the sun, whose hue was altered by Aruna, the elder brother of Garuda, with (his) splendour gleaming all around, were restored to their own hue by the jewels green like the shoots of the bamboo with (their) splendour gleaming all around' (172)

Here the elder brother of Garuda, in comparison with the sun-horses, and in comparison with it, the green jewels possess the colour in an intense form

प्रदीपः — तस्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणपत्तिरिति ततो भेदः । उदाहरणम्—विभिन्नेति । अत्र तद्गुणद्वयम् । रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृतगुणत्वात्तद्रूपतया प्रतीतेः । एतेन यत्केनचिद्ब्याख्यातम् 'स्वगुणत्यागानन्तरं पुनस्तत्प्राप्तिस्तद्गुण' इति, तदनादेयम् । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तिमन्धनप्रमाश-विरोधात् । तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयव्युत्पादनात् । 'आत्ते सीमन्तरत्ने—' इत्यादि

उ० — स्योपस्वारो न तु क्रमवृत्तोऽपीति तस्यालकारत्वाभावात् । इति विशेषः । उत्सृज्येति । व्याचष्टे—तिरस्कृत्येति । अभिमने वस्तुतः स्वगुणत्यागा-भानादिति भावः । ततो भेद इति । नीलिते धर्मिण इवाप्राह, सामान्येऽप-रित्यक्तगुणस्यैव अपृथक्प्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवः धर्मिणः पृथग्

प्रभाः — स्पष्टम् । इति तद्गुणः ॥५॥ स्व (तद्) रूपाननुद्धारश्चेदिति । धवलोऽ-

(८१) तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीय वर्णं सभवन्यामपि योम्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न गृह्णी-
यात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलोऽसि जह वि सुन्दर तह वि तुष मज्ज रञ्जितं द्विअं ।
राअभरिण वि द्विअ सुहअ णिदित्तो ण रत्तोऽसि ॥ १७३ ॥ । ३-
(इल'स गाथासप्तशती ७६५)

59. ATADGUṆA

If there is non assumption of the colour of $\frac{1}{2}$ (1 e the other), the figure is 'Atadguṇa'.

Gloss — If, however, this one (1. e matter not under consideration) of inferior attribute does not assume its (1 e of the other of superior attribute) colour even though there was a propriety in it, the figure would be 'Atadguṇa' in name To illustrate —

White as you are, O graceful one, you have rendered my heart passionate (by Śleṣa red) Though enshrined in (my) heart filled with passion (by Śleṣa redness), O lovely one, you have not grown passionate (by Śleṣa red) ! (173)

प्रदीपः— वक्ष्यमाणे सक्रोदाहरणे तद्गुणत्वाभावप्रसंगाच्च । न हि तत्र त्यक्तस्य स्वकीयरूपस्यात्वात् । तद्रूपेति । तदिति प्रकृतेत्यर्थः । अस्याप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृत प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्गुणः । उदाहरणम्—
धवलोऽसीति । अत्रानिरुक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्षत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम् । तत्र प्रकृत इदयम्, संशोष्यस्त्वप्रकृत । स्वहृदयप्रकृतान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वान् । किं चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते । तथाऽस्वेत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते ।

उ०— भास्येति भेद इत्यर्थः । भ्रान्तिमति स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्र गृह्यमाणस्येति भेदः । भ्रान्तेर्निबद्धत्वाभागाच्च । विभिन्नेति । (मायकाव्ये चतुर्थसर्गे रंजनपतंजरत्नम् । गरुडाप्रजेन अरण्येन विभिन्नर्णाः । रम्या अद्या ।) सुरत्या रचा इति सर्गान्वयि । वशकर्तार कोमलशशाप्रभागः । (उपजातिः उन्द ।) अत्र द्वितीय तद्गुण पूर्वरूपमिति व्यग्रहरन्ति केचित् । ' पञ्चरागायने नासा-
भौतिके तेषधरद्विग' इत्युदाहरणम् । एव परसन्निरानेन प्राकृतिस्व-

प्रमाः— सीति । ' धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रक्षितं इदयम् ।

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्तामुपगत इत्यतद्गुणः । किं च तदिति अप्रकृतं अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यत् अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् नानुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा—

गाङ्गाम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥ १७४ ॥

(—)

Here the figure is Atadguna since he, though connected with the extremely 'rakta' mind, did not become 'rakta'. Or again, 'tad' shows the matter not under consideration 'asyt' the matter under consideration. Therefore, (the Definition) may be also taken to mean: That is 'Atadguna' where the colour of the matter not under consideration is not assumed by the matter under consideration, due to some circumstance. To illustrate —

The water of the Ganges is white, that of the Jumna collyrium like Your whiteness, O swan! continues to be the same (even) when you plunge in both Neither is it heightened nor lessened! (174)

प्रदीपः — सामान्यमुरप्रवृत्तत्वात् । तथा चाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहरणवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारोऽन्य प्रकारः । यथा—गांगमिति । अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्याप्राकरणे क्व प्राकरणिकसत्पुष्पोपमानतयोपपादनीयम् । वाच्यमात्रविभ्रान्तां तु न काचिदनु-

उ० :— गुणोक्त्योऽपि तद्गुणविशेष एवेयपि बोध्यम् । यथा ' नीलोत्पलानि दधते कट्यक्षैरतिनीन्ताम् ' इति । एतेनात्रानुगुणनामा पृथगल्पर इत्यपास्तम् । इति तद्गुणः । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपीति । पूर्वाश्रयस्थयोगादित्यस्यानुगुणादिद लब्धम् । (ध्वजलोऽमीति ।) ' ध्वजोऽसि यद्यपि सुदर तथापि त्वया मम रंजितं हृदयम् । रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥ ' निहित इत्यनेन रजनयोग्यता । (गाथा छन्दः ।) गांगमिति । यामुनं यमुनासंबधि । अबु जलम् । चीयते वर्धते । अपचीयते अपक्षीयते । (रपोद्धता छन्दः ।) न काचिदनुपपत्तिरिति । रंगायामुनयोत्प्रवृत्तयोर्गुणस्य दर्शयतया प्रवृत्तेन राजहंसेनाग्रहणादिति भावः । अमु विशेषोक्त्यतर्भावर्यनि परे । इत्यतद्गुणः ।

प्रमा :— रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥ इति । इत्यतद्गुणप्रहरणम् ॥५८॥

(८२) यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितम्, तस्यान्येन जिगीयुतया तदु-
पायकमेव यत् अन्यथाकरणम्, स (साधितवस्तुव्याहृतिहेतुत्वात्)
व्याघातः । उदाहरणम्—

दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १७५ ॥

(विद्वशालभषिका. १.२.)

60 VYĀGHĀTA.

That is stated to be 'Vyāghāta' where whatever thing has been done by someone by whatever means, is undone by another by the same means.

Gloss —When what has been accomplished by one is upset by another by the same means, with a view to surpassing (the former), the figure is 'Vyāghāta,' so called because it is occasioned by the undoing of an accomplished thing To illustrate —

I praise those women of charming eyes, the conquerors of Śiva, who restore to life, with but the glance, Love that was burnt down with a glance! (175)

प्रश्नीपः—पपत्ति । यद्यथेति । यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीयुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततोऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहृतिहेतुत्वात् । उदाहरणम्—दृशेति । अत्र दशैव दाहो जीवनं च ।

उ०ः—तेनैवोपायेनेति । तज्जातीयैर्नैवेत्यर्थः । (दृशेति । विद्वशालभंजिकया प्रथमकिं मंगलाचरणम् । विरूपाक्ष. शिव. ।) अत्र दृशेति । तथा च कार्यवैजात्ये कारणवैजात्य प्रयोजकमित्यस्य व्याघात इति भावः । इदमुपलक्ष-
णम् । अन्यकारणेन प्रसिद्धात्तदन्यकार्येणिव्याघातेऽप्ययम् । ' यैर्जगत्प्रियते ह-
न्ति तीरे कुमुमाशुभः ' इत्यत्र योग्यार्थसत्त्वात् । अत्र सर्वत्र कारणयोरैकत्वा-
प्यसनापुर सुखनिबोध प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्कार्यहेतुताविमर्शान्निवर्तने
इति बोध्यम् । यदा स्वाश्रयभेदेनैकैव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजननत्व
निश्चये तत्र नायम् । व्याहृतेर्विरोधगर्भाया अभावात् । यथा एकस्यैव पाण्डि-

प्रभाः—यद्यथा साधितमिति । स्पष्टम् । इति व्याघातप्रकरणम् ॥५९॥ इति दृशेत्प्र-

(८३) सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलंकाराणां यथासंभवमन्योन्यनि-

61 SAMSRSTI

That is held to 'Samsrṣṭi' when here they stand exclusive'y

Gloss — Where these : e. the figures whose natures have just been stated occur together, according to the occasion, one independent of the

प्रदीपः—एव शुद्धालंकारा दर्शिता । अस्ति पुन कश्चिद्विषयो यत्रात्रादादिसबद्ध-
पशरागप्रमुखमणिमेलकवत्प्रोक्तानामलंकाराणां सबलन एव चमत्कारः । तस्मात्तोऽप्यलंकारः ।
तत्र द्वयी गतिः । परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेस्तदभावाच्च । तत्र प्रथमा संसृष्टिरुच्यते,
द्वितीया तु सकरः । स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टयं लक्षयति—सेष्टेति । भेद स्वरूपतो
विषयतो वा परस्परमनपेक्षत्वम् । यद्वा विषयभेदे सति परस्परानपेक्षत्वम् । स्थितिर्व्यवस्थितिः ।

उ० :—त्यस्य खलवृत्तिमदजनकत्वं सुजनवृत्तिशान्तिजनकत्वं च । एवमेकेन
कर्त्रा येन कारणेन यत्कार्यं निष्पिपादयिषितं तदन्येन कर्त्रा तेनैव कारणेन
तद्विरुद्धकार्यं निष्पिपादयिषितं चेत्तदाऽप्ययम् । यथा 'विमुञ्चसि यदि प्रिया
प्रियतमेति मा मन्दिरे तदा सह नयस्व मा प्रणययत्रणायत्रित । अथ प्रवृत्ति-
भीरुरित्यखिलभीतिरक्षाक्षमान्न जातु भुजमडलादवहितो बहिर्भाग्य ॥' इति वन
प्रति प्रस्थितं राम प्रति जानक्या वाक्यमिदम् । यत्त 'निरक्त्योगतो नाघ्नामन्या-
र्थत्वप्रकल्पनम् । इदशैश्वरितैजनि सत्य दोषाकरो भवान् ॥' इति निरुक्तयउ-
कारः । स श्लेषविशेष एव । यदपि सिद्धस्यैव विधानं विध्यलंकारः । 'पंचमो-
दचने काले कोकिल कोकिलोऽभवत् ।' अत्र द्वितीयकोकिलपदं मधुरध्वनि-
शालित्वं लक्षयत् सखलजनहृद्यं व्यनक्ति । तदपि ध्वनिना गतार्थम् । षचि-
द्वुणीभूतव्यग्येन वा । न हि सर्वोऽपि गुणीभूतव्यंग्यप्रपञ्चोऽलंकारगोप्यदेऽन्तर्भा-
वयितुं शक्यते वेधसाऽपि । एव सिद्धनिर्देशानुत्तिर्नमपि । एवमष्टौ प्रमाणालंकारा
अन्यैर्दर्शिताः । तत्र प्रत्यक्ष भाविनताया निरुद्धम् । अन्यादृशं तु न चमत्कारि ।
अनुमानं तु साक्षादेवोक्तम् । अन्येषां तु नालंकारत्वम् । तत्तत्प्रमाणजन्यप्रमि-
तिविषयचतुष्टयचमत्काराभावात् । तत्तद्रूपणोपस्कारवत्याभावात् । उपमानं तु उपमयैव

प्रमाः—प्रदरणाति । विषय इति । वाक्यविशेष इत्यर्थः । विषयत इति । विषयोऽ-
लंकारप्रतिपादक आश्रयो वा शब्दः । एव्याचराजुप्रवेशेन संदरे स्पष्टोऽप्यनिव्यादी

रपेक्षतया यत् एकत्र (शब्दभागे एव, अर्थत्रये एव, उभयत्रापि चा) अवस्थानम्, सा एकार्थसमन्वयस्वभावा ससृष्टिः ।

तत्र शब्दालंकारससृष्टिर्यथा—

वदनसौरमलोमपरिध्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोल्लङ्घाऽन्यया ॥ १७६ ॥

(शिगुपारख्य ११४)

other, (either in the word portion or sense portion or in both), the figure is 'Samsrṣṭi,' so called because in essence it embodies a grouping (of figures) in (the frame of) the same idea

Of them, the Samsrṣṭi of figures of sound as in —

Another lady whose eyes were unsteady owing to the hair (falling on them) sent forth a tumult of the tinkling girdle as she moved, with her beauty heightened by the bustle of the bees that were hovering in their craving for the fragrance of the mouth! (176)

प्रदीपः—एतेषां रामन्तरगेवोष्णानामलकाराणां भेदेन यस्त्विति-सा ससृष्टिरिष्टा। संभ्र-भेदात्तु नवम् । अत्राङ्गिभावे स्वरूपत सापेक्षत्वात् । अन्विधये व्यवस्थितेरेवाभावात् । व्यवस्थिते विषयत परापेक्षत्वाद्विषयाभेदात् । सेयं शब्दाङ्कारमात्रस्वार्थालंकारमात्रस्य शब्दार्थालंकारयोर्वेति विप्रकृता । तत्राद्या यथा—प्रदनेति । अत्रानुश्रवणमन्वयो परस्परमन-

उ०:— गतार्थमियायुक्षम् । चमत्कारः । अधिकश्चमन्तर । ननु ससृष्टिर्न पृथक् यथा कश्मिनीशरिरे कुडङ्गारकेयूरकन्यादीनां सट्टेऽशोभितिकया शोभाजनने न विशेषार्थः । समुदायिभ्य समुदायस्य भेदाभावात् । अन्यथा लोकेऽपि भेदापत्तिः । तदृष्ट्यैव कव्ये गुणालंकाररत्ननादिति चेत् । तत्र स्वाश्रयमित्त-भिन्नाङ्गोक्तार्थानपुंसक शरिरेऽस्यपिनि आर्षं शोभानिश्चय, इह त्वेसङ्गो-त्कर्मतया ससृष्टिरेव । यथा डिपतीत्यादी उन्नेक्षया तमम प्रसृतं प्रति-पाचोरमयाऽतिगन्धोपशानेन ससृष्टिव्यवहारात् । लोकेऽपि वृत्तां कद्रम-रणानामेवोक्तं तत्र संसृष्टिवर्षसङ्गीतसात् । परस्परमपेक्ष्येति । परस्परमैरसंश्लेषेण अत्रामविध्रतीनामित्यर्थः । एतेषामिति । वृत्तमपि-धिनम् । तेन द्वयोरपि नंप्रद । भेदेनेति । अनेन मंसन्नुदात्तम् । व्यवस्थित-भासुगुणार्षी—व्यवस्थितेरिति । यथा डिपतीत्योपदेशे लपनविक्रया ।

प्रमाः—रुपा तुदात्तयोर्विदधेऽपि परस्परमपेक्षेति शब्दादीनामलंकारस्य ससृष्टि-व्यवहारेति ।

अर्थालंकारसंस्पृष्टिस्तु—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि चर्पतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ १७७ ॥ (मृच्छकटिकः १-३४.)

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संस्पृष्टिं प्रयोजयतः । उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालंकारयोस्तु संस्पृष्टिः—

सो णत्थि पत्थि गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।

तरुणाण ह्दिअअत्तुडिं परिसक्कन्ति निवारइ ॥ १७८ ॥ (—)

That of figures of sense as in —

(See St. 26) (177)

In the former instance, Yamaka and Anuprāsa mutually independent bring about a Samsrṣṭi. In the latter, however, Upamā and Utprekṣā just like them (i. e. mutually independent) (bring about Samsrṣṭi.) As for the Samsrṣṭi of figures of sound and sense, it is as in

Such a person is not to be found in this place (ग्राम) as would restrain this (lady) gadding about, whose beauty is being made much of and who is the robber of the hearts of youths! (178)

प्रदीपः—पेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—लिम्पतीति । अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्पर-मनपेक्ष्य व्यवस्थिते संस्पृष्टिं प्रयोजयत । अन्त्या यथा—सो णत्थीति । अत्रानुप्रासरूपके शब्दार्थालंकारी । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेतार्थतमवायलक्षणा संस्पृष्टिरिति चेत्,

उ०:—उपमा असत्पुरुषसेवाविषया । विषयाभेदादिति । अनिधयेति शेषः । वदनेति । (माधवाख्ये पद्यसर्गे कस्याश्चिन्नायिकाया वर्णनम् ।) मुखसौगंध्य-लोभेन भ्रमता भृंगाणां यः सन्नमो भ्रमणं तेन पूर्णशोभया चूर्णकुंतलैश्चञ्चल-दृशा मधुरो मेखलाशब्दो विदध इत्यर्थः । (द्रुतविलंबितं वृत्तम् ।) लिम्पतीवेति । पूर्वाद्धे उल्लेखा उत्तरार्धे उपमा । (सो णत्थीति ।) 'स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां महमहत्प्रणय्याम् । तरुणानां हृदयकुण्डलीं परिष्वकतीं निवारय-ति ॥' महमहत्प्रणय्याम् नयनीभयत्प्रणय्याम् । परिष्वकतीम् स्वानुरूपरमणा-भावादितस्ततो गच्छतीम् । (गाथा छन्दः ।) अत्र पूर्वार्धे छेन्ननुप्रासः । उ-

प्रमाः—एव च तत्र विषयभेदाभावात्प्रतिव्याप्तिरिति भावः । सो णत्थीति । 'स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां स्फुरन्नाय्याम् । तरुणानां हृदयकुण्डलीं परिष्वकन्तीं निवारयति ॥' अत्र पूर्वार्धेनुप्रास उत्तरार्धे हृदयकुण्डलीं परिष्वकन्तीं इति संस्पृष्टिः ॥ १० ॥ चार-

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे । सत्सर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये
छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

(८४) अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

एते एव यदात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परं अनुप्राह्यानु-
प्राहकतां दधति, स (एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्) संकरः । उदा-
हरणम्—

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमतास्ङ्कपत्रे
लुप्तयां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।

Here the Anuprasa and the Rūpka are mutually independent
Their contact is due to their being embodied in one and the same
sentence or verse

62 SANKARA

But 'Sankara consists in their being related as the Principal and
Subsidiary, when they (i e figures) do not rest in themselves

Gloss.—When these very (figures), not having attained an
independent status, are mutually related as the Principal and Subservient,
that is the figure 'Sankara so called b^cause their forms are intermingled
(therein) To illustrate —

When their crest jewel of emerald is appropriated and the golden
ear ring removed, when the girdle is pilfered and the pair of jewelled
anklets suddenly seized, the Śābaras do not so much as remove the pearl

प्रदीपः—एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् । अविश्रान्तीति । तेषामेवालकाराणा
चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वाऽन्यापेक्षणादात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावानां परस्परमनुप्राह्या-
नुप्राहकत्वं स तु संकरः । संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् । उदाहरणम्—आत्ते इति । अत्र

उ०ः—त्तरार्थे हृदयलुप्टमीमिति रूपकम् । एकवाक्येति । 'क्रिया वा कारका-
न्विता' इति उक्तेरर्थावच्छिन्नशब्दस्यैव वाक्यत्वम् । तथा चैक वाक्यमिति प्रतीति-
सिद्धमेकत्वमादाय तयोरेकार्यसमवाय इत्यर्थः । वाक्यभेदेऽप्याह—छन्दसि
वेति । चतुष्पादामके इत्यर्थः । अर्थाङ्काराणामप्यत्र परपरया स्थितिः ।
समवेतत्वम् । समद्वयम् । आत्मनि । आभगात्रे । परस्परमिति । क-

प्रमाः—त्वार्थमिति । वमटतिजनकत्वं ह्युपमादेलेकात्मम् । अतो विशेषणार्थे

शोण विम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजगुञ्जाफलानां स्रज इति शयरा नैव हारं हरन्ति ॥१७९॥ (—)

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रार्दुभूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः स-
प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा वा—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
वियोगिन्यापत्तेरिव कलितवेराग्यचिशदः ।

necklace tinged red by the shade of the Bimba-like lips of the deer-eyed women of your foes, that were in flight in the forest, thinking them (the pearl necklaces), O king, to be strings of Guñja berries ! (179)

Here, the Bhrantimān manifests itself depending on the Tadguna, and Tadguna becomes the source of great charm to men of taste in so far as the Bhrantiman is based on it. Thus they are related as the Subsidiary and Principal. Or as in

With splendour like matted hair, holding with the ray (by Śleṣa hand) the rosary of the spot, and white (by Śleṣa pure) due to the loss of redness (by Śleṣa due to dispassionateness) preferred, it seems, owing to the misbap to the separated lovers (by Śleṣa owing to the

प्रदीपः—विम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणमपेक्ष्य गुञ्जाफलानां स्रज इति भ्रान्तिमानात्मान लभते । तद्गुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेष करोति किं तु भ्रान्तिमदपेक्ष्यैवेति परस्परमनुप्राह्यानुप्राहृभावः । अत्र द्वयोरलकारयो स्रज । बहुनामपि यथा—जट्टेति । अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा । कलङ्काक्षवलयेति तारापरिकरकपालेति च रूपकम् । वियोगिन्यापत्तेरित्युत्प्रेक्षा । वैराग्यचिशद इति श्लेषः । चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते । तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषाङ्गम् । तद्वशादेव वैराग्यचिशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसंधानात् ।

उ०—स्यचिदनुप्राहृत्वं कस्यचिदनुप्राहृत्वमित्यर्थः । योगार्थमाह—संकीर्यमाणेति । (आत्ते इति ।) आत्ते गृहीते सीमतरले, प्रथमं तत्र दृष्टिपातात् । अस्मृतिनीत्यनेन क्षटिति विवेचनम् । शुद्धहेम्ना देहव्यग्न्याऽभिभवनमयात् । ताडकपत्रं वर्णालंकारः । लुप्ताया उन्नायाम् । मणितुलाकोटियुग्मे नूपुरे । इत्वरिणा गतिशीलानाम् । विम्बोष्ठकान्त्येति । मुखस्य नम्रयात् । हारमु-

प्रभाः—विशेष्यासे वान्यापेक्षेति भावः । संकीर्यमाणेति । परस्परतापेक्षेत्यर्थः ।

परिप्रेक्ष्यतारापरिकरकपालाङ्किततले

शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥ १८० ॥ (—)

उपमा रूपरुम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गङ्कितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधक-प्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपं अक्ष-वलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सा-

perishability of the fleeting objects of sense—वियोगि), the moon who is white like ashes (otherwise white with ashes) is tramping in the sky as on the burial ground whose surface is dotted with the skulls in the shape of the host of stars that are hanging about! (180)

Here, the four viz Upamā, Rūpaka, Utprekṣā and Śleṣa are, as above, apprehended as being related as the Subservient and the Principal. The attribute of being held in the hand happens to be the probative ground favouring the assumption of the Rūpaka Rosary in the form of the spot. For, if this be a Rūpaka, Rosary only is felt as being prominent, the aspect of spot being rendered obscure. And that is universally

प्रदीपः—श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम् । तद्वशादवगतनिर्वेदमहिम्नैव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगते । तारापरिग्रहणपारिणामेति रूपक पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम् । तद्विज्ञ हि सादृश्यम् । न च इमंशाने व्योम्ना सह तत्साहजिकं किं तु रूपितरपालाधरत्वेनैवेति । सर्वत्र चाज्ञाना चारुत्वार्थमङ्गप्रेक्षा पूर्ववदहनीया । सर्वथा चैषां पार्यन्तिकचाक्षुत्वहेतुरभिभूता च समासोक्तिः । चरगतत्वेन महामतिपृष्ठान्तप्रतीते । सा च व्यक्तं वेति प्रकाशकता नोक्तत्ववधेयम् । ननु कलकाक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि सम्भवेन सदेहस-करौचित्यादिति चेत्, न । रूपपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधक प्रमाणमत संदेह-स्यामावात् । कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करधृतत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सार्वत्रिकी प्रतिदि, न तु कलङ्के । अत प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या । सा च रूप-परिग्रहेणैव सम्भवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते । मन्वेद्यमपि

उ०ः—कानिर्मितम् । (सङ्गरा छन्द) आत्मानं लभते इति । अधर-सान्निव्यासादितारोप्यविशिष्टमुक्ताफलानां दर्शनेन गुजास्मरणाद् भ्रान्तिर्भवतीति भाव । भ्रान्तिमदपेक्षयेति । तन्निर्वाहकत्वेनेति भाव । एतच्च प्रकृताभिप्रा-येण । अन्यत्र तस्य स्वातन्त्र्येणापि चमकारित्वात् । जटोति । जटालुल्याभि पिङ्गाभि

प्रभाः—एकान्तत इति । निश्चित इत्यर्थ । अमुस्योपचार पवेति । गुणे त्वन्याप्यर-

वर्त्रिकी प्रसिद्धिः । श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव
प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते । शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैव उद्वहनात् ।
कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः ।
न चास्य करधृतत्व तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् ।
एवरूपश्च सकरः शब्दालंकारयोरपि परिदृश्यते । यथा—

accepted as being fit for being held in the hand The spot being held in the
kara though unreal, is made figuratively possible owing to proximity, by
the shade of Ślesā Since, the moon holds the spot merely on its body

If, on the other hand, it were an *Upamā*—the Spot like the rosary—
the spot would be apprehended as being prominent And the attribute of
being held in the *kara* does not pertain to it in fact Thus in the
matter of the prominent one itself a figurative mode shall have to be
resorted to

Sankara like this could be seen even of two figures of sound
To illustrate —

प्रदीपः—विशेषणमिदमसम्बन्धेव । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याभावात् । मूर्त्यैव तेन
तद्धारणादिति चेत्, न । श्लेषच्छायया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्नत
योपचर्य योज्यते । तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमाया
कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करधृतत्व मुख्यतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं
स्यात् । मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपमेवाधीयते । शब्दाल-
कारयोरप्येव सकरो दृश्यत इति प्रायः । उदाहरन्ति च—

उ०:—कान्तिभिरपलक्षित । करो हस्त किरणश्च तेन धृत कलक एव
वश्याकाररद्राक्षमाला येन । विरहिपीडयेनागीकृत यद्वैराग्य विगतरक्तता विषय
व्यावृत्तिश्च । वियोक्तु शीलं येना ते वियोगिनो विषयास्तेषां व्यापत्तिर्नाशश्च ।
विशद पादुर शुद्धचित्तश्च । उदयमालिकलौहिययागात्तयात्वम् । प्रेक्षत्ता-
रसमृहरूपकपालविहितस्वरूपे । भस्मना पादुर्भस्मेन पादुश्च । पितृन्
श्मशानम् । (शिखरिणी छन्दः ।) धृत्तान्तप्रतीतेरिति । तदवृत्ताताप्यारोपे
एव धृतमलमक्षमलयान्वयादिति भावः । शशिवर्णनस्यैव प्रकृतत्वाद्देव विश्रातिः ।
प्राधान्येनेति । कलकत्वाच्छादनेनेत्यर्थः । मुख्यतयेति । रूपके कल्पना-
द्वयस्योद्भूततया प्रतीतेरिति भावः । श्लेषच्छाययेति । करपदश्लेषेण किरणे
पाण्यभेदाप्यसत्तायादित्यर्थः । उपचर्य प्रत्यासन्नतया इत्यन्वयः । सादृश्यं नैव—

राजति तट्टीयमभिहत-
दानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।
गजता च युधमविरत-
दान-धरा साऽतिपाति सारा वनदा ॥ १८१ ॥

(हरविजय. ५. १३७.)

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

Here looks splendid the slope that has got a noisy, rapidly flowing river that (i e river) has beaten the revels of the demons, while, supreme with unceasing ictor, the powerful (सारा) group of bull—elephants, felling the tree, sedulously protects the herd ! (181)

Hers, Yamaka and Anulom-Pratiloma, varieties of the Striking, are mutually dependent

प्रदीपः—राजतीति । तत्र यद्यपि यमरानुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुट परस्परापेक्षित्वं, तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कचेरपृथक्प्रयत्ननिवृत्तयानुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षा, यमकस्य तु चास्ताऽतिशये तदपेक्षता । तदाश्रयेणातिसुन्दरतयाऽतिशयेन विदग्धमनोऽदुरङ्गत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव क्वचिप्रवृत्तिरिति निश्चयनास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तत्प्रयत्नः । तस्मादेकाग्रया-

उ०—मूलकलक्षणापूर्वप्रमक्षरल्यतादात्म्यप्राप्त्या । तथा सति । उपमायामप्यसदेव वरधृतत्वमुपचर्चयतामिति भावः । प्रधानत्वेनेति । इतरस्वरूपानाच्छादित्वे सति विशेष्यतयेत्यर्थः । मुख्येति । विशेष्यभूतेत्यर्थः । अमुर्यम् । विशेषणम् । उपमा पूर्वपदार्थप्रधाना रूपमनुत्तरपदार्थप्रधानमिति भावः । वस्तुतस्तु रूपके अक्षरल्यतादात्म्यापन्ने कलके पाण्यभिन्नत्वेनाव्यवसितविरणधृतत्वान्वययोग्यताऽस्ति उपमाया तु तसदृशत्वेन प्रतीतिविषये कलकत्वविशिष्टे पाण्यभिन्नत्वेनाव्यवसितेनापि विरणेन धृतत्वान्वययोग्यता नास्तीति रूपमन्वेवारः । एव च रूपके पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि न दोष इत्यन्वयेयम् । राजतीति । (हरविजयस्यै पञ्चमसर्गे परेतर्णनम् ।) इयं तट्टी राजति । कीदृशी । अभिहतो दानवना रासः श्रीडा शब्दो वा यस्यां सा । अतिपाती शीघ्रगामी साराव-

प्रमाः—त्यनेति न्यायादिति भावः । तद्वाश्रयेणेति । अनुगेमरिगेमाश्रयेणेत्यर्थः । न चित्रहेतुरिति । नानुगेमविलोमरूपस्यदालंकारहेतुरित्यर्थः । किं त्विति । यमकप्रय-

(८५) एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

द्वयोर्बहूनां वा अलकाराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधात् न यत्र यु-
गपदवस्थानम्, न चेकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य वा परिहारे
बाधकमस्ति, येनेकतर एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सकरः ।
समुच्चयेन सकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्—

And (Sankara occurs) where there is absence of determination,
owing to the lack of a favourable or unfavourable circumstance for the
assumption of one (figure)

Gloss —Where, though two or more figures are (felt to be) present
in one place, they could not be so present *simultaneously* owing to
conflict, and where neither a circumstance favourable for the acceptance
of one of the two, nor another unfavourable, tending to leave out the other
(figure) so that only one could be accepted is present, it is Sankara of
the second variety, which consists in the absence of determination. The
copulative (*ca*) suggests that Sankara itself (is being continued in
this definition) To illustrate —

प्रदीपः — नुप्रवेशेनैवाय सकरो न त्वनुप्राहानुप्राहन्तयेत्येव युक्तम् । एकस्य चेति ।
न्याय साधकप्रमाणता । दोषः प्रतिकूलता । ग्रहो व्यवस्थिति । यत्र
द्वयोर्बहूनां वाऽलकाराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधानैकदा व्यवस्थिति, न चैकतरपरिग्रहे
साधक तदितरपरिग्रहे बाधक येन तदेव व्यवतिष्ठेत, सोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीय सकरः ।
सूत्रस्थचकारेण सकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्—जहति । अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते शिष्टविशे-

उ० : — सशब्दो नदो यस्यां सा । गजता गजयूथ अतिशयेन पाति रक्षति ।
किंभूता । अविरतेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठ । सारा स्थिरा । वनदा वनखडिवा ।
(आर्यागीतिरुद्ध ।) चित्रभेदः । चित्रनामालकार । स चात्रानुलोमप्रतिलोम-
रूप । तेषामाशय इति । एव चानुप्राहानुप्राहन्मन् इति भाव । एतेन
शब्दाडकारयोरय नास्ति शब्दस्वरूपतयोपकार्योपकारकत्वाभावात्, किं तु
ससृष्टिरेवेत्यलकारसंस्थोक्तमपास्तम् । तस्मादेकेति । मियश्चास्तातिशये
परस्परापेक्ष नादनुप्राहानुप्राहन्मानोऽपीत्यन्ये । एकस्य एकतरस्य ।

प्रमाः — आदि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्ती यमरापेक्षेत्पर्य । 'साधकप्रमाणता' इति पाठ ।
'साधकप्रमाणता' इत्यपपाठ एव । एव 'प्रतिकूलता' इत्येव पाठ इति हेयम् ।

जह गह्विरो जह रञ्जणनिम्बरो जह अ जिम्मलच्छाओ ।

तह किं विहिणा पसो सुरस्सत्राणीओ जलणिही ण फिओ ॥ १८२ ॥

अत्र समुद्रे प्रस्तुते (विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः) किमसौ समासोक्तिः, किं (अन्धेरप्रस्तुतस्य मूर्ध्नि कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः) इयमप्रस्तुतप्रशसा इति संदेहः । यथा वा—

नयनानन्ददायीन्द्रोर्मिम्यमेतत्प्रसीदति ।

अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥ १८३ ॥ (—)

As it is deep, as it abounds in jewels, and as it is clear in hue, why did not the Creator likewise make the ocean sweet watered? (182)

Here arises the doubt Is it Samāsokti if there is the suggestion of the matter not under consideration, due to similarity of attributes, the matter under consideration being the sea or is this an Aprastutaprasāmsā, if there is the suggestion of some matter under consideration, through the sea, the matter not under consideration owing to similarity with the latter's attributes?

Or as in —

Here becomes clear the moon orb, giving delight to the eyes Even now the darkness that has enveloped the quarters remains undispelled ! (183)

प्रदीपः—वज्रमहिम्ना प्रस्तुतपुरयविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः, किं वा अन्धेरप्रस्तुताप्रस्तुतस्य पुरयविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेरप्रस्तुतप्रशसेति संदेहः । एवमेवैवदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयो युगपदसंभवत्, न्यायदोषयोरसंभवाच्च । अयं द्वयो संहर । बहूना यथा—नयनेति । अत्र किं अमोदीपरुः अग्रे वान इति भद्रपन्तरेणानिषानात्ययोच्यम् । किं वा एतदित्यस्य विम्वरसामगं कदादा वदनस्वेन्दुविम्बेनाप्यवगन्नादतिशयोक्तिः । किं

अत्र किं (कामस्योद्दीपकः कालो घर्तते इति भङ्गघन्तरेणाभिधानात्) पर्यायोक्तम्, उत (चन्दनस्येन्दुबिम्बतया अध्यवसानात्) अतिशयोक्तिः, किं वा (एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशात्) रूपकम्, अथवा (तयोः समुच्चयविवक्षायां) दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु (प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ) समासोक्तिः, आहोस्वित् (मुखनैर्मैल्यप्रस्तावात्) अप्रस्तुतप्रशंसा इति बहूनां सदेहादयमेव संकरः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न

Is this Paryāyokta if the idea "This time stimulates passion" is expressed in a different mode? Or, is it Atīśayokti owing to supersession of the 'face' by the idea of its being the moon-orb? Or, is it Rūpaka if mentioning the face with 'etad' there is superimposed on it the nature of that (i. e. moon-orb)? Or is it Dīpaka supposing that both are sought to be stated collectively? Or, is it Tulyayogitā? Or is it Samāsokti owing to the 'Face' being suggested by the similarity of attributes in eventide? Or, is it Aprastutaprāśamsā, the matter under consideration being the clearness of the face? Owing to the doubt of many figures like these, it is this very Sankara

Where, however, either a favourable or an unfavourable circumstance presents itself, there can be no doubt since there is the determi-

प्रदीपः--वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुबिम्बरूपवशाद्रूपकम् । अथ प्रसीदतीत्यस्योभयत्रान्वयविवक्षायामेतरस्य प्रकृतत्वादीपकम् । द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता वा । किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः । आहोस्विन्मुखनैर्मैल्यवर्णनप्रस्तावाच्चन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसैति सदेहः । न्यायदोषयो रभावात् । यत्र तु तयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चयान्न संशयस्तत्र 'सौभाग्यं दितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासयुति ।' इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितयुतिर्वक्त्र एवा तुकृत्य भजते । तत्रैव मुख्यतस्तत्संभवात् । वक्त्रस्य प्राधान्येन स्थितिरपमायामेवेत्युपमा साधिका । शशिनि तु नानुकूला । मुख्यतस्तत्र हासयुतेरभावात् । नापि प्रतिकूला । गौणत्वे-

उ० :- मोहध्वं । अतिशयोक्तिः । निगीर्णात्पत्रसानरूपा । रूपकमिति । निगटनाभागादियर्थं । दीपकमिति । चर्चात्र प्रसीदति एतन्मुखं च प्रसीदतीचन्वयादिनि भावः । तुल्ययोगितेति । द्वयोरप्यस्यदोषप्रत्यन्वयान् । मुरज्यत्वेनेति । ज्योत्स्नासादस्याश्रयतयेपर्यं । वक्त्रे एवेति । इतररूपानाच्छादिते वक्त्रे इपर्यं । प्राधान्येन । इतरानाच्छादितेन । शशिनि त्विति । श-

संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् (अनुकूलता) दोषोऽपि वाधकत्वं (प्रतिकूलता) । तत्र

सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः । '

इत्यत्र मुह्यतया अद्यगम्यमाना हासद्युतिर्यत्रे एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अवाधकता ।

' वक्त्रेन्दो तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः । ' (रत्नावली. ३. १३.)

इत्यत्रापत्त्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया वाधकताम् ।

nation of one of the two (figures). A favourable circumstance is one that proves or is agreeable to (the particular figure). An unfavourable circumstance is one that disproves or is disagreeable to (the particular figure). Thus, in

"The brilliance of smile like moon light heightens the beauty of the face moon."

"The brilliance of smile" which is being felt as the prominent thing is agreeable to the 'face' So it is favourable to Upamā; but then it is not so disagreeable to the 'moon,' and, therefore, it is not unfavourable to the Rūpaka.

In

"Since, when there was your face-moon, this other moon has arisen!"

the attribute 'other' is agreeable to 'the moon;' but not disagreeable to 'the face.' Therefore, it is favourable to the Rūpaka, but not unfavourable to the Upamā.

प्रदीपः - नायुपपत्तेरिति न रूपकं प्रति साधिका वाधिका वा । ' वक्त्रेन्दो तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः ' इत्यत्रापत्त्वमिन्दोरनुगुणम् । मुरारिन्दो सति विमारेणेन्दुनेति प्रतीतिः । तथाप्रतीतिषु रूपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते । न पुनर्वक्त्रस्य

उ० :- शितादाभ्येन प्रतीने चित्पर्यं । रूपकम् । वक्त्रेण शशीयाकारकम् । साधकतापि न मदिहे निराम (सन्देहमंतरः !) । दुनियदस्य शोभरूपमुन्यायं-
कान्तौविक्रदिनि मरः । ज्योत्स्ना यथा शशिकः सौभाग्यं वितनोति स्व
हाम्दुः शशिमदशनाप्रतीभग्यं वितनोतीति वाक्यार्थः । इत्यापिति ।

प्रमाः - अर्थान्तरं कृतः ॥ ' ही वाक्यम् । न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलमिन्दोरनुगुण-
न्यायः ।

‘राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।’ (—)

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्त-
स्यालिङ्गनस्यासम्भवात् ।

‘पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः । (पद्यस्तवी ३१)

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितम् अम्बुजे प्रतिकूलम् असंभवादिति रूपकस्य
बाधकम्, न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते । विध्युप-

In

“Lakṣmī closely embraces you, the King-Narayana,”

however, ‘embraces leaves out Upamā, since it is unlikely that there
could be an embrace of one who is similar (to her husband) on the
part of the beloved of another

“May the foot lotus of Ambikā, which is charming with the
sweet tinkle of the anklets, lead to our success —

Here ‘the tinkle of the anklets’ is disagreeable to the lotus owing
to improbability so it is described as unfavourable to the Rūpaka, but
not as favourable to the Upama owing to its being agreeable to ‘the

प्रदीपः — प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्त्रे सति किमपर इन्दुदित इति प्रतीतावत्रा
संगत्यभावात् । अतो नोपमाबाधकम् । ‘राजनारायण लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।’ इत्यत्रा-
लिङ्गनमुपमाया बाधकम् । स्वामिसदृश प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके
साधकम् । ‘पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकाया ।’ इत्यत्र
मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्रासम्भवात् । अतो रूपके बाधकम् । नन्वेतदुपमा-
साधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपसाधकतामात्रत्वमस्योच्यते, न रूपमा-
साधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेरानुशूल तद्वाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम्, यथैकत्र प्रति-
कूलं तत्तत्र एवान्यत्रानुकूलम् । अन्यथा तथान्वस्यैवासम्भवादिति चेत्, सत्यम् । किं तु यस्य

उ० :— इन्दुतादात्म्यप्रतीताविन्यर्थ । साधकतामिति । अपरत्वस्य पूरिपक्षित्वात्
प्रथमेन्दोरावश्यमन्वेन रूपकसाधकत्वम् । ननु उपमायां वक्त्रत्वेनैव मुखप्रत्यये
शीताशावपरत्व व्याहन्त्येत । इदतरस्याप्रतीनेरत आह—इन्दुसमानगुणे
इति । कश्चिदेवमर्थघटनामन्वेन वक्त्रप्राधान्ये प्रातिकूलप्राभावात् उपमायां

प्रमा :— स्यानुपम । न तु रूपके साधकमिति । उपमाबाधकमुन्नेन साधकत्वं रूपमा
बाधकत्वं एव पर्यवस्यतीति भाव । विध्युपमदीति । स्वविरोधिनीत्युपमदीत्यर्थः ।

मर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परोक्षम् ।

(८६) स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकारौ व्यवस्थां च

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यत् उभावपि शब्दार्थालंकारौ व्यवस्थां समासादयतः, सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

foot. ' Since in comparison with the latter, the unfavourable circumstance that sets at naught the positive assertion, is felt to be more prominent. The intelligent ones should scrutinise, in this way, in other cases also.

And where in one place are present two figures, one of sound and the other of sense, (it is Saṅkara).

Gloss:—That again is another variety of Saṅkara where in one and the same word, both figures, one of sound and the other of sense, happen to be clearly present To illustrate:—

प्रदीपः—यथात्वमुत्कट प्रतीयते तत्र तस्य तयात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमर्दि बाधक साधकापेक्षयोत्कटत्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्त विध्युपमर्दिबाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते-विधीयतेऽनेनेति विधिः साधकं, तदुपमर्दि तस्माद्दलीयः । एतदुक्तं भवति—मभीरशिप्रितस्य पादे सभक्त्वात्प्रेष न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो न निधीयते । तथा च तद्बाधकस्यैव प्रापमिन्त्वात्तन्मतेनैव व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि साधकबाधकमत्त्वं सुधीभिः परिभाषनीयम् । स्फुटमिति । विषयः पदम् । तेनैकत्र पदे गदुभी शब्दार्थालंकारौ स्फुट व्यवस्थिता भवतः,

उ०:—न बाधकमिन्त्यर्थः । एव चानयोस्ताहरणयोर्व्यक्तौटेः साधकमस्ति तचोत्पत्तौ मंशयस्योत्कटत्वात्परलक्षणे च तुल्यकोटिकमंशयस्य विवक्षणात्तत्र संकर इत्याशयः । न तु रूपके इति । एतद्वीजमप्रे स्पुटम् । अंबुजे । तत्त्वेन प्रतीनेः । विध्युपमर्दिति । स्वविरोधिक्कोटिमृतविध्युपमर्दित्यर्थः । उपमासाधकमित्युक्ते निश्चिद्रूपस्यापि साधकं स्यादिति सिद्धेहो नापैति, बाधके त्वमिहिते तद्वय-यच्छेदप्रतीनेः सदेहोच्छेद इत्याशयः । एवमिति । ' यस्यानिशं दिविपदधर-णारविन्दमुत्तसपन्त्यमितभक्तिभरावनघ्राः । ' इत्यादी उत्तंसनमुपमसाधकमिन्नि

प्रमाः—साधकापेक्षयेति । साधकं हि योपमाया तथा रूपकेऽपि निश्चिद्वेदिति

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यविम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
वद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥ १८४ ॥ (हरविजय १९१)
अत्र एकपदानुप्रविष्टो रूपकानुप्रासौ ।

Then closed the *lotus of day*, having the ample pericarp of the sun orb, with the filaments of rays shooting up conspicuously, that enclosed the swarm of bees in the form of darkness, on its (1 e of the swarm) descent into its opening, and whose petal row of the eight quarters was close knit ! (184)

Here Rūpaka and Anuprasa are embodied in one word

प्रदीपः—सोऽप्यपर सक् । उदाहरणम्—स्पष्टोल्लसदिति । अत्र पादत्रये प्रत्येक रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दार्थालङ्घ्यतीति प्रायोवाद । शब्दालकारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा— 'कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया' इत्यादावनुप्रासयमकयो । तेनेति । तस्मादनुप्रासानुप्राहकतया सदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रसारोऽय सक् कथित । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्तत्वात् । इति प्रतिपादिता शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलङ्कारा । ननु त्रिविधानामप्येषा काव्यशोभातिशय हेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एव प्रतिनियम यत्कश्चिच्छब्दस्य कधिदर्थस्य कधिच्छब्दार्थयोरिति चेत् । उक्तमत्र प्रागेव दोषगुणालकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायाम्

उ० :—बोध्यम् । तृतीयमकरमाह—स्फुटमिति । स्फुटमित्यनेनासुटालकारद्वयमसर्गस्य नालकारत्व वैचित्र्यानाधायकत्वादिति सूचितम् । (स्पष्टेति । हरविजये १९ सर्गे सध्याकालवर्णनम् ।) स्पष्टमुत्सृत विरणा एव केसर यस्य तादृशं सूर्यविम्बमेव विस्तीर्णा कर्णिका यस्य, मिथ समद्धा अष्टौ दिश एव दलसमूहा यस्य तच्च तन्मुखं रात्रिरारभस्तदवतारेण वद्धा अधकारमधुपावलिर्न तत् । (यन्ततिलक छन्द ।) प्रत्येकम् । समस्तपदे । विरणकेसरसूर्यविम्बविस्तीर्णकर्णिकादिग्दलकलापेत्यत्र । अनन्तत्वादिति । शब्दगतत्वेन अर्थगतत्वेन शब्दार्थोभयगतत्वेन चानुगतीकृत्योक्तम् । उपमारूपकादीन् विशिष्योपादाय त्वन्तत्वात्तन्मरुतो यत् न शक्यत इत्यर्थ । तदाह—शब्दार्थेत्यादि ।

प्रभा :—शब्दा नेतरव्यवच्छेदसिद्धि साधनेन तु रायस्तस्मादिति तदेव बल्यदित्याशय । अन्ये त्विति मन्मुषार्थम् । एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाधितत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थ । यथाश्रुते शब्दाकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यार्थभावात् । प्रकारान्तरे-

(८७) तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तदयमनुप्राह्यानुप्राहकतया संदेहेन एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थितत्वात् त्रिप्रकार एव संकरो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकुर्तुम्, आनन्त्यात्तत्रभेदानाम् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यज्ञुषोऽलंकाराः ।

कुतः पुनरेव नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे कश्चिदलंकारः शब्दस्य, कश्चिदर्धस्य, कश्चिद्योभयस्येति चेत् । उक्तमत्र, यथा काव्ये दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यव-

Therefore it is declared to be threefold.

Gloss —Therefore this Sankara has been sub-divided as being only of three varieties owing to its presenting itself (I) either as based on figures related as the Principal and the Subserving, or (II) as based on figures that arouse a doubt, or (III) as based on figures that are conveyed by the same word. It cannot be sub-divided any other way, since the varieties resulting therefrom would be infinite.

Thus have been stated the figures of three kinds, according as they are present in the Sound, Sense or both.

If it be urged Why this restriction that even when these are equally responsible for heightening the charm of Poetry, a particular figure is stated to be of Sound, another of Sense, and some other of both?

We reply In this matter it has been said (already) that in Poetry, in the matter of the classification of Defects, Excellences and

प्रदीपः— न्वयव्यतिरेकावेव प्रभवत । निमित्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावबुविधते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव, यच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासपरम्परितरूपः योभयभावाभावानुविधायि वेनोभयालंकारस्तथाऽर्धशब्दहेतुकार्यान्तरन्याम-

उ०:— पूर्वं 'व्यग्रस्थिनन्वाद्य' इत्यस्याप्ययमेवार्थः । प्रागेवेति । नवमोऽङ्कासे इत्यर्थः । परिवृत्त्यसहत्वमिति । तत्त्वं शब्दगतत्वम्, शब्दस्य तसहचैर्द्वयगतत्वम्,

प्रमाः— षेति । तत्तदलंकारणत्वेनेत्यर्थः । नन्वयेमिति । योऽलंकार इत्यापुष्करीत्या शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थानुपगम इत्यर्थः । तदनुपुष्टित्यादियुनरुक्तवदाभासे तदुक्तशब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ षणुशब्दस्य परिवृत्तिगदतया चार्थान्वय-

स्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलंकारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलंकारो व्यवस्थाप्यते इति । एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालंकारौ, तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यम् उक्ततया प्रतिभासते इति वाच्यालंकारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः ।

योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायाम् अन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमंतरेण विशिष्टस्याश्रयाश्र-

Figures as being present in Sound, Sense or both, it is Presence and-Absence principle that carries weight. Consequently a figure is classified as belonging to that whose Presence or Absence it depends on. Thus just as Punaruktavadaḥbhāsa and Paramparita Rūpaka are figures of both owing to their depending on the Presence or Absence of both, similarly, Arthāntaranyāsa based on Sound and others like it should be looked upon (as figures of both). But they have been defined, without regard for actual facts, among the figures of sense since in them the strikingness of Sense appeals as being more prominent.

Even in the matter of the assumption that a Figure belongs to that in which it abides, it is the *Presence-Absence principle* that one has to fall back upon. Since without resorting to it, there could not be the

प्रदीपः - प्रभृतयोऽप्युभयालंकारा भवेयुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्तावमुद्दिष्टार्थमात्रालंकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवचित्र्यस्य प्रकृतया प्रतिभासात् । अथ योऽलंकारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्, तथा कल्पनायामन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ । तद्व्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयभावस्याभावान् । तस्मादलंका-

उ०ः - कस्यचिच्च तत्सहजे उभयगतत्वमिति भावः । अर्थशब्दहेतुकेति । क्षणदासानक्षणेदेत्यादौ शब्दशक्तिमूलविरोधालंकारांगभूतार्थान्तरन्यास इत्यर्थः । प्रभृतिपदात् 'सकलमूल पुरमेतत्' इति शब्दसाम्यनिबंधनोपमादयः । प्रकटतयेति । साम्यसाधनभावादीनामर्थधर्मत्वादिति भावः । अत एव शब्दवै-

प्रमाः - व्यतिरेकावित्युभयालंकारत्वम् । तथा विद्वन्मानयेत्यादिपरम्परितरूपके मानसपदस्य श्रुततया परिदृश्यसहत्वाद्धंसादिपदानां च तत्सहत्वादुभयालंकारता । एवं क्षणदासा च क्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि श्लेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानम्, उत्तार्थं स्वर्णस्थेन्युभयालंकारत्व स्यादित्यर्थः । नेति । इदमनिष्टापदानं नेत्यर्थः । अलंकारसर्वस्वरूपमतमाशङ्कते-अथेति । इत्यपि-तथेति । तथा हि क्वचि-

यिमावस्याभावादित्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त एव - परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

(८८) एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुप्रासस्य प्रसिद्धपभावो वैफल्यं घृत्तिविरोध इति ये प्रयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविद्वतां अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात् । क्रमेणोदाहरणम्—

particular *Abode-Abiding principle*. Therefore it is more cogent to hold that the mutual differentiation between figures is due to the circumstance as specified.

DEFECTS OF FIGURES.

Though there are possible certain defects of these, they have not been separately stated since each one of them comes, as the case may be, under those (already) stated

Gloss:—To explain:—The three defects of Anuprāsa, viz. Absence of established usage, Futility and Stylistic disharmony, do not respectively go beyond (a) Being in conflict with established usage, (b) Redundancy, and (c) Discordance of syllables, as they are identical with them in nature. Instances in order:—

प्रदीपः—राणामन्वयव्यतिरेकनिबंधन एव परस्परं भेद इयेव ज्यायः । नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सन्त्येव, आहोस्वित्संभ्रमिनोऽप्युपेक्षिताः । भाषेऽनुभवविरोधं भन्त्ये न्यूनवेत्येव आह—एषामिति । तथा हि अनुप्रासस्य तावत् प्रयो

उ०:—चिञ्चस्योच्चरतया पुनरुक्त्यदाभासः शब्दालंकारमन्वे गणितः । यस्तौ सिद्धांतसिद्धं तु सर्वेषामुभयाटंशरत्वमिति बोध्यम् । अलंकार-सर्वस्वोक्तं युक्तिं शक्यते—अथेति । विशिष्टस्य । तत्तदाश्रयविशिष्टस्य । ज्याय इति । साक्षाच्छब्दाश्रितत्वस्य यमरूपद्वन्द्वधादौ साक्षादर्थाश्रितत्वस्योपेक्षासमासोक्तयादावन्भवात् कथञ्चित्तदाश्रितत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्परि-श्रयसदृशशब्दाश्रितत्वे तसदृशशब्दाश्रितत्वं याच्यम् । तथा च कथं-

प्रभाः—इये पंच वा गणपद-अन्वयविरोधमायो शब्दाश्रितत्वेन शब्दालंकारत्वात्पर्यतः । न चेशरतिः । अश्रितत्वात्तदादात् । एवमन्वयान्तराणांमपि शब्दाश्रितत्वमन्वयान्तरा-न्वयविरोधो भेदः । विशिष्टस्येति । उच्चरितव्यत्वात्स्येत्यर्थः । अलंकाराणा-

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्तान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि चरणः कूबराम्र कुबेरः ।

रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥ १८५ ॥

(मयूर's सूर्यशतक १७)

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणे-
तिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

May that chariot of the sun of hot lustre grown propitious in
pleasure protect you the chariot ever ready to oblige the world, the series
of the spokes in whose wheels Viṣṇu, the bearer of the discus, praises,
whose bay steeds Indra (Han) himself (praises), the tops of whose yoke-
banners, Śiva (praises), whose axle the moon (praises), also Aruna
connected with which Varuna (praises), the end of whose pole Kubera
(praises), whose speed the host of gods (praises), day after day! (185)

Here the praise with a definite subject for a definite object, is
effected only with an eye upon the Anuprāsa. It is not found to be so in
the Puranas, Itihasa etc Therefore the defect is Conflict-with-establi-
shed-usage

श्रद्धीपः - दोषा, प्रसिद्धयभावो वैफल्यवृत्तिविरोधश्च । ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थ-
त्वप्रतिकूलवर्णनेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तत्स्वभावत्वात् । तत्र प्रसिद्धयभावो यथा—चक्रीति ।
अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तृणां चकारपङ्क्त्यादीनां कर्मणा प्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरो-

उ० :- चिदाश्रितत्वाश्रवणेशो विफल इत्याशय । वैफल्यम् ।
चमत्काराजनकत्वम् । वृत्तिविरोधः । उपनागरिकादिवृत्तिविरोध ।
प्रतिकूलेति । माधुर्यव्यजिक्त्रया वृत्तौ शब्दत एव टर्गदि-
रोजोव्यजिक्त्रयामृद्धतगुम्फविधानमुखेन शिथिलत्रयस्यार्थन पर्यदासादिति
भाव । तत्स्वभावत्वादिति । तत्तद्दृश्यान्तत्वादित्यर्थ । चक्रीति ।
(मयूरकविकृते सूर्यशतके सूर्यरथवर्णनम् ।) अहिमरुचे सूर्यस्य स रयदनो
वोऽवतादिति समर्थ । जगदुपकारार्थं नियमवृत्तस्य यस्य चक्रकील्यार्थं चक्री

प्रभाः - मिति । शब्दार्थालंकाराणामित्यर्थ । इति संवरप्रकरणम् ॥ ६१ ॥ चक्रीति ।
अत्र स्तोत्रस्तुत्युपन्यासे न किञ्चिदनाचित्यम् । अन्यत्र कवेरनुप्रासबुद्धिभङ्गादि-
त्याह—अप्रेति । चक्री कर्ता चक्रारपङ्क्तिमेव कर्मभृता स्तौति नान्यत्र इवेव रूपेण

भग तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।

यदि सहलीलोह्लापिनि गच्छसि तर्कि त्वदीयं मे ॥ १८६ ॥ (—)

अनणुरणन्मणिमेखलमविरतरिज्ञानमञ्जुमञ्जीरम् । Cited in Rudat's काव्य

परिसरणमरणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ १८७ ॥ (—) २ २२-

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चारत्वं प्रतीयते इत्य-
पुष्टार्थत्वानुप्रासस्य वैफल्यम् ।

अकुण्डोत्कण्डया पूर्णमाकण्डं कलकण्डि माम् ।

कम्युकण्ड्याः क्षणं कण्डे कुरु कण्डार्तिमुद्धर ॥ १८८ ॥ (—)

O youthful lady, whose face is like the moon shedding delight and lovely, whose eloquence possesses fine grace, if you proceed to your beloved's house, say, O red footed one, why your movement, with the jewelled girdle jingling in no small measure and the sweet anklets tinkling without a pause, occasions annoyance to me, for no reason! (186-7)

Here no imaginable charm of the expressed sense could be felt and hence the Futility-of Alliteration is the same as Redundancy.

O lady of sweet voice, put for a moment in (an embrace of) the neck of the lady with conch-like throat, me who am filled to the brim with an irresistible yearning! Spare me this neck malaise! (188)

प्रदीप - धेनैव निवद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिदेति प्रतिद्वयभावः । सोऽयं प्रसिद्धि-
विरोध एव । वैफल्यं यथा—भणोति । अत्र वाच्यस्यार्थस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदास्त्व
प्रतीयत इत्यपुष्टार्थत्वमेवानुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते । वृत्तिविरोधो यथा—'अकुण्डोत्कण्डया' इ-

उ०:- विष्णुः, हरीनभ्रान् हरिरीद्रः, धूर्णानमुखम् तत्रत्यष्वजानामग्रान्
धूर्जटिः शिवः, नभ्रप्रनाथः चन्द्रः अक्षम् युगम्, अरुणं सारथिं वरुणः, कूयराप्र युग-
बंधनाप्र कुवेरः, रंहो वेगं सुरणां समूहः, स्तौतीति सर्तन्वयि । (सम्भरा
छन्दः ।) भणोति । हे तरुणि आनन्दस्परी सुन्दरथ यः इन्दुस्तन्मुखि ।
सद्रीड्मुद्रासयुक्ते । उट्टासो गमनरचनादिप्रकारः । यदि रमणमंदिरं गच्छसि तदा

प्रभाः - क्षुतिरनुग्रहादुपेधेनैव श्रुता न पुणःपुणुतोपात्तात्यर्थोऽपि न्यादतः प्रसिद्धिविरोधो
दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—भणोति । अत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तदर्थस्या-
परिपोषे निष्ठति । तदनुप्रासप्रग्राहितवाच्यनिवेदोऽपि वाच्यस्य तद्वारा वाच्यार्थ-
भूतस्य वाच्यत्वानिदेतिहास—अत्र वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति—अकु-

अत्र शृंगारे परुषवर्णाडम्बरः पूयोंक्तीत्या विरुध्यते इति परुषानु-
प्राप्तोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ।

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

भुजगमस्येव मणिः सदम्भा प्राहावकीर्णैव नदी सदम्भाः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तो. कर्षन्ति चेतः प्रसभ सदम्भाः ॥ १८९ ॥

(—)

Here, in the manner stated above (Ullāsa VII), the pompous use of jarring syllables is inharmonious with Love Therefore jarring alliteration is, in this case, which is called Stylistic disharmony, the same as Discordance-of syllables.

The embodiment of Rhyme in three quarters is the same as Being out of vogue To illustrate—

Like a snake's jewel of the first water, like a clear-watered river infested by sharks, the wily ones irresistibly attract the heart of a creature even when he has ascertained them as being of sinister aims! (189)

प्रदीपः—त्यादि । अत्र शृंगारे परुषवर्णाडम्बरो गुणविवेचनप्रस्तावोक्तीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते । यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविभिस्तथाऽप्रयोगात् । यथा—भुजगमेति । उपमाया तु यौ न्यूनधिकोपमानत्वे दोषौ तत्रोपमाने उपमेयापेक्षया जातिगत प्रमाणगत वा यन्न्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वाधिकत्वे यथाक्रम न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगत न्यूनत्व यथा—

उ०ः— त्वदीयमेक प्रयोजन भणेत्यर्थ । श्लोभाविगमना प्रति जारस्य वच । अन-
नुरणदिति । शब्दरहितमणिमेखलम् । तत्स्थानस्य गुरुत्वेन लघुमचारात् । अविर-
तसिजानमजुमजीरम् इति च परिसरणविशेषणम् । परिसरण गमनम् ।
भूषणाना च शिजितम् । रणरणकमुक्कठाम् । ईदृश तव परिसरण दृष्ट्वा मम
चेतोऽन्तरणमुक्कठ कुर्वते इत्यर्थ । तबोह्यसात् इत पर भर्तृगृहगमनाच्चेति
भाष । (आर्या छन्द ।) उच्यते इति । शब्दानुरूपाथविरहेणानुप्रासस-
त्वेऽपि नास्वादोत्कर्ष । शब्दालकाराणामप्यर्यातिशयाधानद्वारेणैव चमत्कारि-

प्रभाः— ष्ठेति । अत्रोपनागरिका विमुच्य परुषाया अङ्गीकारायो वृत्तिविरोधः स वर्ण-
प्रातिकूल्यान्नातिरिच्यत इत्याह—शृङ्गारे इति । यमकविषय दोष दोषप्रयुक्तत्वेऽन्त-

उपमायाम् उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम् अधिकता या ता-
दृशी अनुचितार्थत्व दोषः । धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रम हीनपदत्व
मधिकपदत्व च न व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

‘चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति ४२)

‘बहिस्फुलिङ्ग इव मानुरयं चकास्ति’

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति ४२)

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान्वेद्या विनिर्मित्सुरिव प्रजा ॥ १९० ॥

(Cited in भागवत's काव्यालंकार २५५)

In an Upamā, the inferiority, in the matter of the class or size, of
the Upamāna, or its superiority in the same is (the same as) the defect
Impropriety ^{So far as the excess or deficiency of attributes (वर्णन)}
~~So far as the inferiority or superiority abiding in the Common~~
^{is concerned} Property ~~is concerned~~, they respectively do not fall outside Being
deficient-in-(descriptive)-words, or Being-superfluous-in-descriptive-
words Instances in order

Like the Candalas you have performed an eminent act of daring !
Here shines the sun like a spark of fire !

Here looks splendid the Cakravaka perched on the seat of the
lotus, like the Lord, the Creator, intending to create the creatures, at the
beginning of the aeon (i. e. creation) ! (190)

प्रदीपः—‘चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’ । अत्र चण्डालश्चजातेन्यूनतया
दुष्कर्मकारित्वस्यफेलानुचितार्थत्वम् । प्रमाणगत यथा—‘बहिस्फुलिङ्ग इव मानुरय
चकास्ति’ इति । जानिग्लमधिकत्व यथा—अयमिति ।

उ०:— त्वान् । शब्दानां परिवृत्त्यसहत्वमात्रेण सा दालकमव्यपदेश । (भुजंगम-
स्येति ।) सर्दभा दभसहिता । दुरततां दुःखप्राप्तात् करणताम् । निर्णयतोऽपि
निधिन्यतोऽपि । प्रसभं वडात् । प्रमुखे इति पाठे आपातत । वर्णनि ।
सचक्रतिसर्वमणिरिव माहयुक्तसजला नदीम् । अन्तेरमपदवाच्यत्वात् ।
(उपजातिः उद् ।) धर्मगते । सागरणधर्मगते । अनुचितार्थत्वमिति ।
सादृश्यविश्रयां तु न दोषमिति बोध्यम् । (अयमिति ।) पद्ममेगसन्नं तत्र

प्रमाः—भाङ्गति-यमकस्य त्विति । उदाहृति—यथेति । अथ प्रतीयमानेति ।
एवमिदोषेनेत्यर्थं । तथापीति । इवादिबोधेनोपमावादेऽपीत्यर्थं । एवमुपातथर्म

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥ १९१ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४.२.)

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनु-
चितार्थता ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥ १९२ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४.२.)

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तद्विलक्षणो धर्मः केनापि पदेन न
प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

Your navel is like the Nether World, your breasts like mountains;
while this massive braid of your hair is like the cataract of the Jumna !
(191)

Here, owing to the Upamānas, Candāla etc., the matter under
consideration happens to be very much brought into contempt, therefore
it is Improprity.

That sage, marked by the girdle of Muñja grass and wearing the
hide of a black antelope for a garment, looked splendid like the sun
wrapped in a fragment of a dark cloud ! (192)

Here since the attribute of Lightning relating to the Upamāna and
corresponding to the Girdle of Muñja grass (relating to the Upameya)
has not been stated by any word, the defect is the same as Deficiency-
of-words

प्रदीपः — ब्रह्मण कल्पभेदेन भेदाद्ब्रह्मत्व जाति. । प्रमाणगतमधिकत्व यथा—पाता-
लमिति । एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दोपहासा-
दिप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगत न्यूनत्व यथा—स मुनिरिति । अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानी-
यस्तद्विलक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः । न चाक्षेपादिनाऽपि स्पष्ट प्रतीयते

उ० :— आसीनः । विनिर्मित्युः विनिर्मातुमिच्छुः । सद्यः ब्रह्मा । पातालमिति ।
कालिन्दीपातसन्निभ. यमुनाप्रवाहतुल्यः ।) उपहासेति । अत्युत्कृष्टब्रह्माद्युप-
मानकत्वम् अपकृत्योपमेयस्य असत्यतापर्यन्तसायितयोपहासाय भवतीति भावः ।
स मुनिरिति । (मौञ्ज्या मुंजाख्यतृणानिर्मितमेखलया । लाञ्छितः चिह्नितः ।

प्रभा :— विशिष्टत्वमुपमानोपमेययोरन्यतरस्य भवेत्, तथा च प्रक्रमभङ्ग इत्याह— न च

स पीतवासा. प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञमीम वपुःप कृष्णः ।

शतहृदेन्द्रायुधवाग्निशायां ससृज्यमानः शशिनेव मेघ' ॥ १९३ ॥

(Cited in Bhamh's काव्यालंकार २५८)

There Kṛṣṇa clad in a yellow garment and clutching the Śarṅga bow assumed a form both charming and awful, like a cloud, with a streak of lightning and rainbow across it, as it comes in contact with the moon, at night ! (193)

प्रदीपः—अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवैतत् । धर्मगतमधिकत्व यथा—स पीतेति । अत्रोपमेये शङ्खाद्यनिर्देशादुपमाने तत्तुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमेवैतत् । भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अयुपमादोषो नोपदोषातिरेकिणौ । तथा हि । लिङ्गवचनयोर्भेदे ययुपमानोपमेययो साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरघटिनङ्गि कुर्यात्, तदेकतरस्यैव तद्धर्ममन्वयावगते कयमुपमानिर्वाह । अथ प्रतीयमान साधर्म्यमाश्रित्येय स्यात्, तथायुपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्व वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अत

उ०:—कृष्णाजिनरूप पट वस्त्रम् ।) जीमूतो मेघ । अशुमान्सूर्य । अविनेति । व्यास्यभावादित्यर्थ । त विना सादृश्याप्रतीतेर्दोषत्वम् । (स पीतेति । पीतवर्णं वासो वस्त्र यस्य, प्रगृहीत शार्ङ्गं धनु येन, स श्रीकृष्णो मनोज्ञ सुन्दर च तद्दीम वपु, आप प्राप । क इव । शतहृदा विद्युन् इन्द्रायुधं इन्द्रधनुश्च तद्वान् निशाया शशिना ससृज्यमानो मेघ इव । उपजातिश्छन्द) अधिकपदत्वमेवैतदिति । उपमानन्यूनाधिकधर्मत्वमेवोपमेयाभिन्नन्यूनधर्मत्वमिति पृथङ्ज्ञेयम् । प्रतीयमानमिति । उपात्तधर्मातिरिक्तधर्ममित्यर्थ । न च तथेति । किं तु उपमाप्रस्तुतेरित्यर्थ । प्रक्रांतस्य । उपमात्कारस्य । अभावात् । असमजात् । इवादिना धर्मरेनापि उपात्तधर्म एव बोध्यते तस्य निरक्तोभयनिष्ठवे उपमानिर्वाहो नान्यथेति भाव । अपरत्र लिङ्गविपरिणामेन यथावथचिदन्वयेऽपि स्पृष्टत्वाभावेन चमत्कारापकार्य इति तत्परम् । मात्रेणेति । पुस्त्यान्वितच्युतत्वस्य नपुंसकविशिष्टोपमानधर्मत्वाभावादिति भाव । अत एव यत्रानुपात्तसाधारणधर्मस्तत्र न दोष । कल्पमानस्य लिङ्गरहितस्यैव धर्मनेन उभयसाधारणत्वान् ।

प्रमाः—तथेति । धन्यतरस्य एवविशेषणवत् प्रमान्तविद्धमित्यर्थ । पुलिङ्गत्वादिति । पुस्त्यान्वितत्वादित्यर्थ । तथा चोपमाने चिन्तारत्ने बाधेनान्वयादिनि भव । न धेवशब्देनोपमाने साधारणधर्मयोधे बाधधभाव इति शङ्कीयम् । उपात्तधर्मस्यैव

अप्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिक-
पदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं
कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योप-
मानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रकान्तस्यार्थस्य
स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

Here, when the conch etc as relating to the Upameya are not
stated, the mention of the moon is in excess so the defect is the same
as Superfluity-of words

If the divergence of Gender and Number tends to make what is a
common property otherwise, then the common property is found to be
in connection only with one of the two Therefore it (i. e. the other)
will be apprehended as an Upamāna or Upameya only in so far as
qualified by the attribute that is understood So the fault is the same
as Breach-of Motif since the matter sought to be stated is not clearly
brought out To illustrate —

प्रदीप.— प्रकान्तस्याभावाद्भग्नप्रक्रमत्वमेव दोषः । यथा—‘चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि
वर्तते धिङ् मन्दभाग्यस्य मे’ । अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुल्लिङ्गात् । वचन
भेदे यथा—‘सक्तवो भक्षिता देव शुद्धा कुलवधूरिव ।’ अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रे-
णान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वय-
समवात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदोऽपि सामान्याभिधायि पदमुपातरूपभेद नापद्यते, किं
तूपात्तेनैव रूपेणोभयत्रान्वेति, तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यत्वभावत्वात् ।

उ०:—एव यत्र लिङ्गरहिताधोपस्थापकतिङन्तेन साधारणधर्मोऽस्त्यितिस्तत्रापि
न दोषः । यथा ‘स्त्री न गच्छति पद्मोऽयम्’ इत्यादौ । एव च ‘चन्द्र इव सुदर
मुखम्’ इत्यादौ दोष एवेति बोध्यम् । अत्र शुद्धा इति बहुत्वविशिष्टशुद्धत्वसाधा-
रणधर्मस्य बहुत्वापरुद्धसक्तुष्वेयान्वयो न त्वेकत्वावरुद्धवधूरूपे उपमाने इति
भाजः । संभवादिति । उभयत्रापि उपात्तरूपाभेदात् । तदाह—यत्र त्विति ।
रूपभेदम् । आनुपूर्वीभेदम् । उपात्तेनैव रूपेणेति । उपस्थितोऽर्थ इति शेषः ।
आनुपूर्वीसाम्येनोभयत्रान्वयमभवादिति भाजः । अनुगमः । अन्वयः । अत्र लिङ्गेति ।

प्रभाः—तेन बोधनस्य व्युत्पत्तेः । तस्य च पुस्त्वान्वितस्योपमाने षाधस्योक्तत्वात् ।
लिङ्गभेद इति । सक्तुशब्दस्य पुल्लिङ्गादित्यर्थः । लिङ्गभेदेऽपीति । पुस्त्वस्यैव स्त्रीत्व-

'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे' (—)

'सक्तयो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ।' (मेधाविन् ?)

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्यामिधायि पदं स्वरूपभेदं
नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभाव-
त्वात् । यथा—

'गुणैरनर्घ्यैः प्रधितो रत्नैरिव महार्णवः ।' (—)

तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ १९४ ॥ (—)

You, like a talisman, have slipped from my hand! Fie upon me
who am hapless!

O king, barley-meal pure like a wife of good family, has been eaten!

Where, however, even with the divergence of Gender and Number
the word expressing the common property does not undergo a change of
form, this defect does not present itself, since that (i. e. the common
property) possesses the characteristic of agreeing both ways. To
illustrate:—

Made famous by priceless virtues, like the great ocean by priceless
jewels!

Her costume, full of elegance and unlike that of other women,
possessed an exquisite grace like her charms! (194)

प्रदीपः—तत्र लिङ्गभेदे यथा—'गुणैरनर्घ्यैः प्रधितो रत्नैरिव महार्णवः।' अत्र
लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषारोपत्वाभावः । वचनभेदे यथा—तद्वेष इति ।
अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयविशेषात् दोषत्वम् । एव
वात्पुष्टयपिष्ठाग्निभेदेऽपि भ्रातृप्रथम एव दोषः । तथाप्रतीतिरस्तिरूपतया

उ० :—गुणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽपि अनर्घ्यैरिति धर्मशाचकस्य लिङ्गद्वयेऽपि
तुल्यरूपत्वात् दोष इति भावः । तद्वेष इति । तदीयो देव उपमेयम् । विभ्रमा
उपमानम् । असदृश इति मधुरताभृत इति दधते इति च धर्मशाचकान्युभयत्रान्वय-
समर्थानि । असदृश इति कर्त्तृगतचन कियन्तवद्गुणचनं च । भृत इति
कर्त्तृगतचनं कियन्तवद्गुणचनं च । दधते इति दध धारणे इत्यस्यैकचनं
धात्रो बहुवचनं च । अत्र शेषोऽप्युपमेयादक एवेति बोध्यम् । अन्याभिः

प्रमाः—इयापि प्रतीति यथाशौगन्धयसंभव इत्यर्थः । उभयत्रापीति । विदेषामवेन
लिङ्गाविशेषादपीति । वचनभेदेऽपीति । प्रथमैरवचनतद्गुणवचनद्वोरदन्त-
दन्त-

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्वलितरूपतया विश्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्यातः । यथा—

अतिथि नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १९५ ॥ (रघुवश. १७.१.)

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः

कौस्तुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥ १९६ ॥ (रत्नावली. १. २०.)

Even in case of the divergence in Tense, Person, Mood etc. the apprehension does not so much as attain completeness as being free from abruptness. So the same also is comprehended by the Breach-of-Motif. To illustrate:—

Kumudvati got a son named Atithi from Kākutstha as intellect gets vividness from the last watch of the night! (195)

Here there is the divergence of Tense. Intellect gets—not got—clarity.

With your figure immaculate, thanks to the special bath taken recently, and with the skirt of your silken garment shining bright with the red hue of saffron, you while worshipping Cupid look splendid like a creeper from which shoot forth tendrils with tender leaves, whose form is clean with the special watering done recently and which is lovely with the powder (Ansa) glistening bright with the red hue like that of saffron! (196)

प्रदीपः— विश्रान्त्यभावात् । तत्र कालभेदे यथा—अतिथिमिति । अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेदे एव । पुरुषभेदे यथा—प्रत्यग्रेति । अत्र लता विभ्राजत इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजसे इति तस्मात्पुरुषभेदः । संश्लेष्यनिष्ठस्य

उ०ः—स्त्रीभिः अन्यस्त्रीवैपैः । कालः । वर्तमानादिः । पुरुषः । प्रथममध्य-मोत्तमरूपः । विधिः । अप्रवृत्तप्रवर्तनम् । स्वलितत्वम् । विजातीयविषयत्वम् । विश्रान्तिः । चमत्कारः । (अतिथिमिति) काकुत्स्थात् । कुशात् । कुमुद्वती । कुमुदनागकन्या । (पश्चिमात् चरमान् यामिन्याः निशायाः यामात् चेतना चैतन्यं प्रसाद उद्बोधमिव ।) अत्रेति । यद्यप्यतीतपश्चिमरात्रियामा-

प्रभाः—स्त्राभ्यां भेदेऽपीत्यर्थः । अतिथि नामेति । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमाननिष्ठस्य पर-
भागस्य असंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः’ (—)

—इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः ।
एवंजातीयकस्य चान्यस्यार्थस्य उपमानगतस्यासंभवाद्धिध्यादिभेदः ।

ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसि-
तायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबंधान्न कश्चित्कालादि-

Here, it is the third person "looks splendid," not the second "look
splendid," which applies to the creeper. Therefore, since the latter part
(1 e. termination) applying to the thing addressed has to be modified so
as to apply to the thing not addressed, the defect is that of Divergence-
of-Person.

‘Let your glory ever flow forth like the Ganges !’

Here there is the divergence of mood in so far as it consists in making
an inactive thing active. Inasmuch as, (the Indicative mood in) "The
Ganges flows" (applies to the Ganges) but not (the Imperative) in
"Let the Ganges flow" Owing to other things like this not applying
to the Upamāna, there results the Divergence-of-Mood etc.

It might be urged. When an Upamā is concluded by admitting
another common property whether stated or implied, as the Upameya

प्रदीपः—भ्राजनस्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीते । विधिभेदे यथा—‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव
कीर्तिः ॥ इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधिभेदः । यतो गङ्गा प्रवहतीति विषयित न तु सा प्रवहन्वि-

उ०:—चेतना प्रसादमाप्तेति न फलभेदस्तथापि पश्चिमरात्रियामजातीयाद्यापि
प्रसादमाप्नोतीति फलभेद इति भावः । प्रत्यप्रेति । (रत्नाख्यां प्रथमके वासनदत्ता
प्रति वसराजस्योक्तिः ।) अभिनवस्नानविशेषेण शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः ।
कौमुभराणेण रुचिरं स्वरुन् अंशुदप्राप्तो यस्याः । नूतनकिसलयुक्तशाखा-
प्रभया लनेव । (यसन्ततिद्वयं छन्दः ।) अत्रेति । तस्मात् विभ्राजते इति
पाठो युक्तः । न च देवी संबोध्योक्तेः तत्र प्रथमपुरुषार्पणनिवय । हे देवि मन-
ती भ्राजते इत्यन्वयनभवात् । संबोध्यनिष्ठस्येति । मय्यमुपगम्यस्य

प्रसादः—तथा सा उपमाप्रेति फलभेदस्तथापि । विषयदीप्यादिगदार्थमाह—एवं-
विषयस्येति । अन्तरं प्रार्थनार्थं देवदेव । इन्द्रस्येव त्रियो इदित्यत्र संशयान्ते

भेदोऽस्ति । यत्रान्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा—
 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति'—तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाच्यं सत्यं
 वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम्
 आशङ्कनीयम् । रैपोपं पुष्पातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्य-
 वाच्यमित्यथागमात् ।

gets connected with the attribute under consideration, there cannot be any divergence of tense etc. Even in cases where the Upamā is apprehended only on the basis of a common property that is stated, e. g. 'He speaks truth like Yudhisṭhira,' we get the idea: 'He, truth speaking like Yudhisṭhira, speaks the truth' Nor should it be suspected that it is tautology to say "Truth-speaking like Yudhisṭhira, he speaks the truth", for we get the (particular) sense "He, like Yudhisṭhira, is truth speaking by his habit of truth speaking", as we get it in "He preserves it as he would preserve wealth"

प्रदीपः—ति । एवविधस्यान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासम्भवाद्विध्यादिभेदो द्रष्टव्यः । ननुदाहृतेषु
 कथं दुष्टता । भिन्नकालसभिन्नाद्भेदादतिरिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा कचित्साधारण धर्ममुपादायोपमाप-
 र्यवसाने पश्चाद्भिन्नकालादिसभिन्नधर्मान्वयात् । तथा हि—विभाजस इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना
 लतानाधिक्योरुपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नाजस इत्यस्य नायिकामात्रान्वयेऽपि को दोषः । अथ यत्रो-
 पात्तेनैव धर्मोपमानिर्वाहः स च धर्मभेदः कालभेदासभिन्न एव, तत्र का गतिः । यथा—
 'युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी' इति । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीव, न तु वदतीति चेत् । उच्यते ।
 तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मणोपमित्यव्याघातः । न च तथा सति सत्यवाच्यं सत्यं

उ०—सत्रोध्यर्थेनैवान्वयादिति भावः । भेद इति । आशीरिहितलोद्प्रत्यय-
 स्यानागतेष्वपि यथार्थं ननुत्कीर्तनेनान्वयो न तु विद्यमाने गगाप्रवाहे । एव यथा
 गगा प्रवहति तथा कीर्तिः प्रवहत्वित्यर्थे विधेर्भेद इति भावः । ननु प्रवहणस्य
 सिद्धत्वेऽपि कस्यचिदनागतार्थस्य गगानिष्टस्य विधिविषयत्वं स्यादत आह—
 एवंविधस्येति । असंभवादिति । उपमेयेऽसम्भवादित्यर्थः । वस्तुतस्तादृश-
 धर्मांतरस्य सत्त्वेऽपि तस्य प्रवृत्त्यर्थत्वाभावात् तत्र विव्यर्थान्वयसम्भव इति बोध्यम् ।
 विध्यादिभेद इति । यद्यपि विधेरेकमात्रान्वयिनो न भेदस्तथाऽपि व्यत्यास
 एवात्र भेदपदार्थः । नन्विउपदेन धर्मान्तरेणैव साम्यं बोध्यतामुपात्तधर्मस्तूपमेय
 एवान्वेति कथं लिङ्गादिभेदो दोष इति शक्यते—नन्विति । अतिरिक्तम् ।

प्रभा—जने' इत्यादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा धीवृद्धिर्नोपमानमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु विधीय-
 मानधर्मान्तरमेवोपमाने गङ्गायाः स्यादत आह—एवजातीयकस्येति । तथा च तदसम्भ

सत्यमेवैतत् । किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा
निरवयम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासंभवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः ।
यथा—

‘प्रभामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्’ (वामन's सूत्रश्रुति २४.)

अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न
प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

(We reply) It is quite correct But this sort of explanation is with
regard to usages that have come to stay It is not, however, completely
faultless, as there does occur a marring of the understanding of the matter
under consideration Men of taste alone are the authority in this matter

Dissimilarity and Improbability also resolve into Impropriety
To illustrate

I compose this moon of the poem from which spread out the rays
of meaning !

Here as the similarity of poem to the moon, and that of meaning
to rays, is nowhere felt, the defect is Impropriety

प्रदीपः— वदतीति पर्याप्तौ सत्यं वदतीति पुनरुपमिति वाच्यम् । ‘रूपोप पुष्पाति’
इत्याद्यनुप्रयोगवददोषत्वात् । रूपोपमित्यन्वयव्ययेन पोषणस्येवात्राप्याजानिकसत्यवादित्वस्य
प्रतीतेरिति । सत्यमात्रम् । किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु षष्ठितया पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु
सर्वथैव तन्निरवयम् । प्रस्तुतस्य रसादे प्रतीतिस्खलनात् । न च तदसिद्धम् । सहृदयसचे-

उ०ः— कालविशेषाद्यनरुद्धम् । उपात्तम् । उच्चारितपदत्रोच्यम् ।
प्रतीयमानम् । अध्याहारलभ्यम् । न दोष इति । एवं क्वम इनाय राजा
भातीत्यादौ सींदर्यादिनाऽनुपात्तेन साम्यप्रतीतौ पश्चात् क्रियालभ्यमालभेदो
यथा क्वमोऽभात् एवमय भानीत्याकारो न दोष । क्वमसदृशशुद्धरोऽयं भा-
तीति प्रतीते । यथेति । यथोपात्तसत्यवादित्वमेव साधर्म्यं, तद्य भिन्नरालभेन,
युधिष्ठिरे वर्तमानसत्यवचनाभावात्, धर्मोत्तरं तु नास्त्येवेत्यभिमान । सत्य-

प्रमाः— इति व्याचष्टुः । उपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधनं प्रथममत्र चानाहत्य इदं—
नन्यति । रूपोपमित्यनुप्रयोगेऽपि क्व पुनरुपताया अदोषत्वं तत्राह—अर्थव्ययेनेति ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेपिणोऽर्कात् ॥१९७॥ (—)

(Cited in भागवत's काव्यालंकार २ ४७)

अत्रापि ज्वलन्त्योऽभ्युधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्ती-
त्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्णाति ।

There seemed to pour forth from his mouth, as he stood amidst the circle of the bow, dazzling arrows like burning streams of water from the sun with the halo, at mid day ! (197)

Here burning streams of water as emerging from the sun are improbable Thus the matter which is being described fosters Improprity itself

प्रदीपः — बत्वात् । किं च उपात्तमनादत्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तक्रिययैव तद्विचक्षणात् । असादृश्यासम्भवावप्युपमादूपणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यत । यथा— 'अप्रामि काव्यशशिन विततार्थैरदिमम् ।' अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रदिमभि साधर्म्यं न क्वापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति । निपेतुरिति ।

उ०ः — वादीति । सत्यवदनशीलत्व धर्मांतरमिवार्थ इति भाव । अर्थव्ययेनेति । न तु कार्पण्येन यथाऋषिचिदित्यर्थं । धनकृत पोषणमित्यर्थलाभाय रैपोषमित्यु-
क्तेर्न वैयर्थ्यम् । रैपोषमित्यत्र पुषे प्रयोग साधुत्वार्थ एव । आजानिकेति । स्वाभाविकेत्यर्थ । यथा युधिष्ठिरो लोभादिना न सत्य वक्ति किं तु ताच्छील्यत्, तथाऽयमपीत्यर्थलाभान्न वैयर्थ्यमिति भाव । एव गगेवेत्यादावत्युज्ज्वलेत्या-
दिपदाप्याहारेण दोषोद्धार इत्याशय । एतादृशान्वयाप्याहारादिकल्पनमानुभविक-
मित्याशयज्ञानाह—सत्यमिति । स्थितेति । रैपोषमित्यादिषु साधुत्वार्थ नियमितेषु कथचित्समर्थनमित्यर्थं । उपात्तमिति । उपात्तधर्ममित्यर्थं । तुच्छमिति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभ्यामास्वादप्रकार्यप्रतिबन्धादिति भाव । तदाह—उपात्तेति । (निपेतुरिति ।) आस्यादिवेत्युल्लेख । तूणाद्वाणाकार्येण विलम्ब स्यादिति

प्रमाः — पोषणसामान्ये धनव्ययकृतपोषणाभेदबोधार्थतया नानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोष । एव सत्यवदनसामान्यस्य स्वाभाविकयुधिष्ठिरसबन्धिसत्यवदनरूपताबोधरूपप्रयोजनसम्भवात् पुनरुक्तदोष इत्यर्थं । असम्भवमुदाहरति—निपेतुरिति । दृशो वारिधारा उपमान-

उत्प्रेक्षायामपि, संभाषनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सद्दन्ते, न यथा-
शब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् तस्य
चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कासदुचितं यथा ॥ १९८ ॥ (—)

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यम्,

Even in *Utprekṣā*, it is only the words *dhruva*, *iva* etc that are capable of expressing the fancying—not the word *yathā* also For the latter is adequate to express only similarity And as similarity is not sought to be expressed here (in *Utprekṣā*), its incapacity there is the Defect of Non-expressiveness To illustrate —

From inside the pond there shot forth a blue lotus that was (yet) a bud, as if due to its having shrunk in fear of the charm (चातुर्य) of the eye of the lady ! (198)

Also a matter that is fancied is akin to things that are non-substantial owing to its being destitute of a real form When, for the

प्रदीपः—अत्रापि ज्वलदम्मुधाराया सूर्यमण्डलाग्निपतनमसंभवीति तत्रिषन्धन
मनोचित्यं पुष्पाति । उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा व्यञ्जमुताद्दन्ते, न तु
यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् । अत उत्प्रेक्षयां
यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—उद्ययाविति । निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षादूषण
मनुचिनाप्यत्वमेव । यत्तात्त्विकरूपामावाशिरुपाख्यप्रख्य तस्ममर्थनाय यदर्थान्तर

उ०:—भाव । धनुर्मण्डलं परिवेद्य धिप्रप्रनिधिप्रभाषणम् । (उपजातिदृष्टम् ।)
अनौचित्यमिति । अप्रयुक्तत्वसाधर्म्यमप्येति बोध्यम् । (उद्यया-
विति । दीर्घिका वापी ।) मुकुलं मुकुलभाषणम् । मेचक नीलम् । उत्प्रेक्षा-
दूषणम् । उत्प्रेक्षारिषयसमर्थनार्थोत्तरन्यासदूषणम् । निरुपाख्यम् । अलीक-
शशरिषाणादि । तत्रत्यं तच्चुन्यम् । तत्र हेतुत्प्रेक्षारिषयस्य तात्त्विकरूपा-

प्रमाः—तथा नोपपन्न इत्यनुचिनाप्यत्वदोष इत्याह—अत्रापि । उत्प्रेक्षारिषयस्य
वाचकत्वेऽन्तर्भावोऽपि—उत्प्रेक्षायामपीति । केवलस्येति । प्राक्पदापठमधि-
व्याहृत्येत्यर्थः । उत्प्रेक्षारोपमुदाहरति—यथेति । 'नारीलोचनचातुर्यशङ्कासदु-
चितं ध्रुवम्' इति मुक्त्वा पाठः । निरुपाख्येति । अगदित्यर्थः ।

तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम् तत् आलेख्यमिव गगन-
तलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य अनुचितार्थतेव दोषः ।
यथा—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीन दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

धुद्रेपि नून शरण प्रपन्ने ममत्वमुच्चै शिरसामतीव ॥ १९९ ॥

(कुमारसम्भव ११२)

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात् त्रास एव न सम्भवतीति कुत एव
तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम् । सभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य
न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः ।

साधारणविशेषणप्रशादेव समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेष प्रका

substantiation thereof, an Arthantara nyasa is used, it is extremely ill
suited, like sketching in air Thus Absence-of-scope for it is the same
as Impropriety To illustrate —

Which (Himalaya) shelters from the Sun the Darkness lurking
in its caves by daytime, becoming frightened as though Indeed towards
one who howsoever petty takes refuge (with them), those with heads
aloft very much cherish a feeling of kinship! (199)

Here, as the fear itself of the Sun, on the part of the inanimate
Darkness is improbable, how at all could there be the sheltering by
the mountain! But when it is apprehended in its imaginary form, no
impropriety regarding it presents itself Thus an attempt to substantiate
it is nothing short of futile

A Samasokti suggests the particular Upamana verily in virtue of
the attributes applicable in common So when on its (i. e. of the
Upamana) being stated here (i. e. in Samasokti) over again, there
results the defect of Peing-ill-suited-for-statement, for want of

प्रदीपः—न्यासोपादानं तद्वत् हि तत् यथा—दिवाकराद्रक्षति । अत्र तमसत्रास
एवासम्भवी । तमसोऽचेतनत्वात् । तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा तत्परित्राणम् । उ-
प्रक्षितत्राणवत्तया प्रतीतस्यस्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः । यन्तु समागोष्ठी

उ०:—मान । तत् । निर्विषयत्वम् । अभित्तिचित्रमर्द्यभायात्तदुदाहरणम् ।
दिवाकरादिति । (कुमारसम्भवे प्रथममर्गे हिमाडयवर्णनम् ।) भीत प्रसन्नम् ।
(उपपत्तिरुच्छन्दः ।) तत्परित्राणमिति । अद्रेःस्यचेतनं यदिदमन्युश्रेःशा ।
श्रास्य चित्तवृत्तिविशेषणस्य तत्रात्राणस्य च चेतनधर्मत्वात् तदाह—उन्ने-

शयतीति तस्याप्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेष विजुम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥२००॥

(हरविजय ३.३७)

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेष-

purpose it is the same as Redundancy or Tautology To illustrate :-

As the sun touched the Quarters with the rays (by śleṣa with the hands), the Glory of Day, bright and of long standing, with the heat (by śleṣa torments) augmented, came to assume a size (by śleṣa: huffiness) none small, *Like a beloved* ! (200)

Here, the Sun and the Quarters suggest themselves as being the Hero and the Heroines, due to the similarity of attributes and owing to

प्रदीपः - साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतिं प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैदर्भ्यं तदुपादानव्यं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—स्पृशतीति । अत्र सदृशविशेषणबलेन तिग्मरुचेर्नायत्रतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्ति । तथा श्रीमदिवमश्रियोऽपि तत् एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति दयिनयेत्युपादानम् । अर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तताऽर्थपुनरुक्तत्व दोषः । नन्वस्यापुष्टरे

उ०:- शितत्राणप्रचयेति । स्पृशतीति । तिग्मरुचौ सूर्ये ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति दिनश्रिया श्रीमदिवमश्रिया अतनुमानपरिग्रहया स्थितम् । करैर्दयितं रश्मिभिः । तापो ज्वाला खेदश्च । मानं परिमाणं क्लेषश्च । चिरया दीर्घया चिरकाशीनया च । (हरविजये नृतीयमर्गे) श्रीमदिवमश्रियमिदम् । (द्वुत-विलम्बिता वृत्ता ।) अत्रेति । सूर्यमन्त्रेण रीम्पर्शकारित्वं नायकोचितं विशेषण-म्, दिशां च करेण पुष्टत्पृष्ट्यय नायिकापोष्यं विशेषणम्, (तेन) सूर्ये पुष्टिमान्प्राप्तं दिशां रीतिम्परिग्रहः । तत् एवेति । अतनुमानपरिग्रहमेति विशेषणम् । रीतिम्परिग्रहमेतत् । नन्विति । यथा दयितं दयिता करैः स्पृशति सति दयितान्तस्तथा तापस्तथा रीतिं यद्विशेषः स्पृशति श्रीमदिवमश्रियोऽपि ताप

प्रनाः - स्पृशति तिग्मरुचयायिति । अत्र सप्तमोऽङ्कः । अत्र सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषण-
तिग्मरुचेर्नायत्रतया ककुभां च नायिकात्वेन भविष्यतीति दयिनयेत्युपादानम् । अर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तताऽर्थपुनरुक्तत्व दोषः । नन्वस्यापुष्टरे

परिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसत्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ।

श्लेषोपमायास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः । यथा—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।

प्रभातसंध्यायास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ २०१ ॥ (—)

the use of the particular gender (i. e. Fem.). So would the Glory-of-Summer-day suggest itself as being the counter-heroine. Then where is the need of the specific mention of the word "Beloved" for it?

That is, however, the province of Upamā based on Ślesā, where, unless it (i. e. Upamāna) is stated, there cannot be a suggestion of the Upamāna, like that, even though the attributes are applicable in common. To illustrate:—

And as for herself, bright with her hands ruddy like leaves and lustrous, she fulfilled the desires of those who coveted the fruit not easy to attain (i. e. Mokṣa), like Morning Twilight which looks splendid with the rays of the sun ruddy like leaves, and fulfils the desires of those who longed for the fruit meant for such as are free from sleepiness! (201)

प्रदीपः—श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत् । न । स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा प्रतिपत्तिः । यथा—स्वयं चेति । अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादाने न स्फुटा प्रतीतिः । अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदुपशार्थत्वमेव दोषः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्याऽवगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण

उ०—इत्येवमत्रापि श्लेषोऽस्त्विति भावः । न स्फुटेति । अयमाशयः । यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकत्समासोक्त्यैव निर्वह्नि उपमानपदोपादानं व्यर्थम् । यथा स्पृशतीत्यादौ । अत्र दयितयेत्युपादानेऽपि रवेर्नायकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोक्त्यैवेति तस्या आवश्यकत्वम् । यत्र तूपमानपदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदनुपादाने च यत्रोपमानाप्रतीतिः उपात्तसाधारणधर्माणामुपमेयमात्रान्विततयैव प्रतीतिः, तत्रोपमाया एव चमत्कारित्वाय देयं तत्पदम् । यथा—स्वयं चेत्यादौ । गौरीपक्षे पल्लववदाताम्रौ भास्वन्तौ च यौ करौ ताभ्यां विराजिनी । सुखेनाप्यते इति स्वापं, खलु प्रत्ययः । न

प्रभाः—संभावनादयितयेत्युपशार्थम् । श्लेषोपमेति । श्लेषमूलिकोपमेत्यर्थः । स्वयं चेति । अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः । अनयैवेति ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयम् अनर्थैव रीत्या प्रतीत न पुनः प्रयोगेण कर्त्तव्यं नेयम् । यथा—

आहूतेषु विहगमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते
मध्येधारिणि वा वसस्तृणमणिर्घत्ते मणीनां रुचम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितु मध्येऽपि तेजस्विना
धिक्सामान्यमचतेन प्रभुमिमानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ २०२ ॥

(भट्टशतक ६९)

अत्र अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तैरयुक्तमेव पुनः कथनम् ।

In Aprastuta prasamsa also, the Uparmeya which is suggested in this very manner, should not be rendered nugatory by being mentioned over again To illustrate —

The fly, if it comes forward on the winged creatures being summoned, cannot be resisted. The coral glistening amidst the ocean (pretends that it) possesses the splendour of jewels Nor does the fire-fly tremble to parade in the very midst of the luminous bodies. Fie upon the dead Universal which is like the master by whom no cognizance is taken of the difference between one object and another! (202)

Here, since the indiscreet master is suggested by the Universal as qualified by the attributes, which is the matter not under consideration, its mention over again is surely improper

प्रश्नीयः—दुष्टता नेयम् । यथा—आहूतेष्विति । अत्राचेतस्य प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतनिष्ठसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तिसमवादायुक्तमेव शब्देन कथनमित्यपुष्टार्थत्व पुनरुक्तता वेति ।

उ०:—स्वापमस्थाप दुःखप्राप तादृश यफल मोक्षादि तत्र ये लुब्धास्तेपामीहितप्रदा इष्टदात्री । प्रभातसव्यापञ्चे तु पल्लवताम्रैर्भास्वत्करैः सूर्यकिरणैर्विराजिनी । अरवापो निद्राभाव तद्रूपफललुब्धे जने हितप्रदा इष्टदात्री । अत्रोपमानपदोपादाने समासोक्तिर्यागादिति । उपमेयस्य । प्रस्तुतस्य । (आहूतेष्विति । भट्टशतके ६९, पद्यम् ।) विहगमेषु पक्षिषु आहूतेषु पुरः अत्रे आयान् आगच्छन् मशको न वार्यते । तृणमणि काचादिमणि प्रवाल वा । मणीना

प्रभाः—श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसामान्येनेयथ । आहूतेषु विहगमेष्विति । अत्र तादृश सामान्य धिगित्येतावत्वाविवक्षितप्रभोरवगतिरसमवादायुक्तदुश्चिरयुक्तेत्यपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसाया दोषः । उपसहरति—तदेत इति । प्रोक्तजाल्यतमाविता उच्यतेदसामान्यधर्मा

तदेतेऽलंकारदोषाः यथासम्भविनोऽन्येऽप्येवजातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोष-
जात्या अन्तर्भाविताः न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति ।

Thus these defects of figures and also others like these, occurring
according to the nature of the case, are comprehended by the class of
defects already specified Hence they require no separate mention

प्रदीपः— तदेतेऽलंकारदोषा यथासम्भवमन्येऽप्येवजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति
प्रथमं प्रतिपादनमर्हन्तीति कल्याणमास्ताम् ॥

सम्पूर्णं काव्यलक्षणम् ।

ज्येष्ठे सर्वगुणै कनीयसि वयोमात्रेण पात्रे धिया
मात्रेण स्मरगर्वलवणपरे निष्ठाप्रतिष्ठाश्रये ।

उ० :— मध्ये धुरि अते वा वसन् मणीना रत्नाना रुच कान्ति धत्ते ।
स्वद्योतोऽपि तेजस्विनामग्निसूर्यादीना मध्ये अपिशब्दादग्रे वा प्रचलितु गतु न कम्पते
न विभेति । एतत्सामान्य अचेतन अत्रिचारितपदार्थगतविशेष प्रभुमिव धिक् ।
(शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र । आद्यपादत्रयेऽपि । अप्रस्तुतनिष्ठसा-
मान्येति । अनाकलितविशेषत्वरूपेत्यर्थः । तत् तस्मात् । एते उक्ता ।
एवंजातीयका इति । यथा समासोक्तौ नपुसके नापकव्यब्रह्महारसमारोप ।
'दिलीप इति राजेंद्रुर्दिदु क्षीरनिधावि ।' इत्यत्र राजनि इदुतादात्म्यारोप
उपमाविरुद्धस्तदेतदनुचितार्थमेव । यथा वा, भिन्नाश्रययोर्विरोधवर्णनम् । ययो-
ष्णभासस्तनयाया अपि जल शीतलमियादौ । एकाश्रयत्वेनैव विरोधस्योक्ते-
रिदमनभिहितब्रह्ममेव । प्रोक्तजातीति । सप्तमोक्तदोषजातीयर्थः ।
संपूर्णमिति । लेशतोऽपि न्यूनताविरहात् । काव्यलक्षणम् । काव्य लक्ष्यते
स्वरूपतो विशेषतश्च ज्ञाप्यतेऽनेनेति प्रकृतप्रत्ययरूपमिति शिवम् ॥

प्रमाः— (न^२) त्रिकान्ता । एव च पृथक्प्रतिपादने पुनरुक्ततादोषात्तद्भावो गुण एवेति
तात्पर्यम् ॥

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता सघटनैव हेतुः ॥ १ ॥

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उऽङ्काः ।

॥ समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः ॥

Thus is complete this Definition of Poetry

That this path of the learned, though varied, appears unvaried like this, is not to be wondered at Since the well-effected fusion is responsible for it.

Thus ends the Tenth Flash, named as "the Determination of the Figures of Sense" in the "Light of Poetry".

FINISHED IS THIS KĀVYA-PRAKĀSA.

प्रदीपः - श्रीहृष त्रिदिव गते मयि मनोहीने च क शोधये
दनाशुद्धमहो महत्सु विधिना भारोऽयमारोपित ॥ १ ॥
परिशीलयन्तु सन्तो मनसा सतोपशीलेन ।
इममद्भुत प्रदीपं प्रकाशयति य प्रकाशयति ॥ २ ॥
दीपिकाद्वितय कन्ये प्रदीपद्वितय सुती ।
स्वमती सम्यगुत्पाद्य गोविन्द शर्म विन्दति ॥ ३ ॥

उ०: - ' शृगणैरपुराधीशरामप्रेरणया दृढम् ।
सद्युक्तिमुक्तामदर्भैर्नद्रुच्युतिमनोहरै ॥ १ ॥
सेतौ नागेशत्रद्वेऽस्मिन्नलङ्कारमहोदधे ।
सता मति सचरता यात्रच्चद्रदिनाकरौ ॥ २ ॥

काव्यप्रदीपकोद्योत शिष्योरर्पितो मया ।

यन्निर्मितौ सहायो मे जाता सा प्रतिभा सखी ॥ ३ ॥

प्रभा: - काव्यप्रकाशगम्भीरभावबोधो न चान्यत्र ।

इति प्रदीपगम्भीरभाववर्षयोतन कृतम् ॥

अनेन प्रीयतां देवो नृसिद्धो रमया युत ।

कुलदैवतमस्माक सर्वभूतात्मना स्थित ॥

प्रदीपः—इति श्रीमहामदोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम
दशम उल्लासः ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

उ०ः—इति श्रीमदुपाध्यायोपनामरुशिखभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
लघुकाव्यप्रदीपोद्योते दशम उल्लासः ।

प्रभाः—इति श्रीमत्पदवान्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाध्यश्रीविङ्गलसूरिसुनुरामभट्टात्मजवैद्य-
नायरचितायां प्रदीपव्याख्यायां प्रभाख्यायां समाप्तः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

॥ शुभं भूयात् ॥

APPENDIX A

रुचकृते सङ्केते

॥ अथ दशम उल्लासः ॥

उपमानस्य चद्रादेर्विशेषणान्युपमानस्य विशेष(२ व्य)रूपतया व्यवस्थापका ।
पष्ठीचदिति । यथा पष्ठी यदुत्तरा तदेव विशिनष्टि । श्रुत्यैव च सवधमुभयाधारमभिधते
तथैवाय यथेवादि । सममेव साम्य साधारणो धर्म । तुल्यता द्विरूप सादृश्यम् । भुनग
वामुक अबररत्न सूय । अलंकारांतर चेति । तद्ध्यनुप्रासादि श्लिष्टतरमपि । वाव्ये
यद्यव्यभिचारितयैव तद्ब्यवहारो गण्यते तदा तेन सहोपमादीना सकरससृष्टी स्यातामिति
केवलतयैया विषयो नावकल्पते । तदिति-स च स्फुटतरो रसादिरर्थं तथालंकारातर
मिति । नपुसकमनपुसकेनेति नपुसकैकशेष । अस्फुटश्च रसादिर्गुणीभूतव्यय्ये गृहीत
इत्यस्फुटतरोऽत्र गृह्यते इति सस्पर्शपदेन ध्वनितम् । मनो विपकल्प विपसदृशमित्यर्थ ।
न तु विपमेवेति । प्रकृत्यर्थसदृशेर्ष कल्पवादीना स्मरणात् । उपमाया एव
हीदमुदाहरण न तु रूपकस्य । प्रत्ययादमुत समारोपाप्रतिपत्ते । सकलंकरणपरविभ्राम
श्रीवितरण न सरसकाव्यस्य । दृश्यते अथवा श्रूयते सदृशमशाशमात्रेण ॥ सरसनाव्यस्य
सदृशमिन्द्रियाणा परनिर्गतिप्रद नोपलभ्यते न वा धूयत इत्यर्थ । अस्सितेति-अत्रोपमानो
पमेययोरेकपदानुप्रवेश । पूर्वत्र वतते पृथक् निदिष्ट इति विशेषापुनरुदाहरणम् । अतः पुर
श्वाचरत्यतः पुरीयति अधिकरणाच्चेति वक्तव्यमिति क्यच । क्यत्क्यज्वाच्यमाचरणमत्र
साधारणो धर्म । विधवति विशुरिवाचरति सर्वंप्रातिपदिकेभ्य क्विवित्याचारे इति क्विप् ।
ढुदुण्णन्तो परिभ्रमन्मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृश
भ्रमर भ्रमत्र प्राप्स्यसि ॥ यद्यपि तेन तुल्यमित्यादौ तुल्यादिपदानामुपमेय एव विभ्राति
रित्युक्त तथापीह कुसुमेन सदृशमिति सदृशशब्दाभिधेयस्फोटत्तरगुणत्वेनाप्राप्यता
प्रतिपादनादुपमानत्व बलादायात तस्य च साक्षादनिर्देशादुपमानस्यैव लोप ।
मृगनयनेति । मृगनयने इव नयने यस्या । अत्र गुणयोत्कोपमान
शब्दाना त्रयाणा लोप । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्यादिना हि प्रक्रमणेन यदुत्तरपद
लुप्यते तत् कठेकाल इत्यादाविव सर्वत्र प्रथमोत्पादितसमासस्यमेव समाससनि
योगेनोत्तरपदलोपविधानात् । तदानीं च तस्यैवोत्तरपदत्वात् । बहुव्रीहौ तु विहिते द्वितीय
स्योत्तरपदत्वमिति कुत तस्योपमेयभूतस्य लोप । यदा तु मृगशब्द एव लक्षणया
मृगनयनश्रुतिस्तदा मृग एव नयने यस्या इत्युद्गुणवद्भूपसमासस्यैव विषयो न त्वस्योपमा

समासस्येति नास्ति स्थानमुपमाया त्रिलोपिन्या । अतएवोक्त यदेति । उपमेयेनोपमान
धुराधिस्तेन करणात्मना उपमा उपमानस्योपमेयतापादना उपमेयोपमा । सशथस्तु
ससदेहो यदि सशथ्यमानस्य तदितरस्मादुत्तरकाल भेदं प्रतिपादित स्यात् । न वा ।
शुद्धस्यैव तस्य विच्छिद्यया प्रतिपादितत्वात् । अनपहुतेति । अनयोरपहुतभेदत्वे
अतिशयोक्तेर्भावात् । आरोपितधर्म एव तस्य प्रसिद्धतरत्वेनानुकूल्यात् । यस्य
रणान्त पुरे करे कुर्वतो मङ्गलाप्रलताम् । रससमुत्थमपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ।
सांगमिति । न यत्र तस्यैव रूपणमपि तु तदगस्यापि । अगमत्रोपकरणमात्र न
त्वारंभमेव लक्ष्याव्याप्तिप्रसगात् । रहासि रहस्यानि । दक्ष प्रजापति । भीमो भीम
सेन । सन् वशोन्वय स एव सदृश शोभनो वेषु । एवमिति यथा—विलसदमरना
रीनेत्रनीलाञ्जपण्डान्यधिवसति सदा य सयमाध कृतानि । न तु ललितकलापे वर्तते यो
मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यधिय व ॥ तथाचोक्त-इद ते केनोक्तमित्यादि । श्लिष्टै
समाने । रच्छ्वा तव बाहुस्पर्शं यस्या स कोप्युत्स । जयलक्ष्मीस्तत्र विरहे न भवतु
सा दुर्बला ननु सा ॥ साशब्दस्त्वत्र दौर्बलस्याविप्रतिपत्तिं व्यनक्ति । तत्सदृशीमित्यत्र बह्वीत्य
पेक्षणीयम् । यो लघु स पदमवाप्य पतेदिति स्वध । शेरर शृगम् । राजशुक कञ्चिदुक्त
ष्टजातिशाली शुक । मुख्यादिति लोकप्रसिद्धम् । अत्र मुखमाकृति अपेक्षितक्रिय
चैतदपादानम् । जात्या वेदकमेतच्छरीरादेतदल्पतरं जातमित्यर्थः । प्रतियातन
सशोधनम् । श्लेष इति विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टता । समासोक्तिरिति
समानविशेषणत्वम् । सादृश्यमात्रमिति । प्रतीयमानेनापि केनचित्
धर्मणानुगुण्यम् । पुस्त्व पुर्यस्य भाव । तस्येव चारकृत्य च अध पाताल निवृष्टा गतिश्च ।
प्रणयने याच्यानिमित्तम् । न महानपि स्वल्पोपि । पुरुषोत्तमो विष्णु सत्पुरुषश्च । एष न
शब्दरूपोभिधावा एतन्न नियमानियतत्वात् । नापि विशेष्यपदस्य श्लिष्टत्वे शब्दशक्तिमूल
ध्वनिर्भगवद्वत्तान्तस्यात्र वाच्यत्वात् । तस्य चाप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतार्थमुखेन यत्राप्रस्तुतो
र्था विशेष्यद्वारेणावगम्यते स तस्य ध्वनेविषय इत्युक्तम् । सत्पुरुषचरितमेवात्र वाच्य
प्रस्तुत च तन्मुखेन चेत्यर्थप्रतिपत्ति । तत्र शब्दशक्त्युद्भव एवायमिति चेत् । न ।
तस्य वाच्यत्वासम्भवात् । ननुकृष्टतमस्यापि पुरुषस्य सत्यत एवास्ति शक्तिर्विश्वभ्रमुद्धर्तुमा
क्षिप्यमाणस्य तु तस्य गुणवृत्त्या तद्गुणनमविरुद्ध गुणभूतत्वादित्यप्रस्तुतप्रशंसैवैषा । पादा
रश्मय पादौ चरणौ । जडधामता शीतलतेजस्व मूर्त्तौस्पदताच । अहो इति यद्यथ ।
कल्प प्रौढ । रसनाविपर्यय असत्यभाषित्वमपि । चापलमधोतव्यश्रवणमपि । मदी
गवोपि । शून्यकरत्वमदातृत्वमपि । अन्यल्लटभत्वमपि अन्या कापि वर्तनच्छाया । सामा शके
यदि वा श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥ श्यामा योषित् । रेखा मर्यादा ।
एवमिति यथा व्यतिरेके । तत्र हि एकस्य बहुभ्यो व्यतिरेकमाला । व्यतिरेकतो यथा
हरवत्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततशृष । रविवन्न चातिदु सहकरतापितभू
कदाचिदसीति ॥ साधारणधर्मादीनां साधारणधर्माणानुपमानोपमेयानाम् । साधारणधर्माणां

प्रतिबिंबत्वेन नियतनिष्ठतया कथं साधारणधर्मतेति चेत् न वस्तुतो हि तेषां धर्माणामभेद इति साधारणता शब्दान्तरेण प्रतिपादितत्वात् तु प्रतिबिंबन इति नास्ति कश्चिद्विरोधः । कृपणानां धनं नागानां फणमणिं केसराणि सिंहानाम् । कुलबालिकानां स्तनां कुत स्पृश्यन्ते अमृतानाम् ॥ श्लेषोपीति । यद्यपि श्लेषोपकृतत्वे व्यतिरेकस्यागाग्निभावसम्भवं तथापीड विषये श्लेषे व्यतिरेक इत्येषा प्रसिद्धिर्न तु सक्तर इति । ततस्तदनुसरणार्थं एवैष प्रभेदो व्यतिरेकप्रकारतया व्यवस्थाप्यते । विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टा इति अतः परम् । अलङ्कारमण्डलं धीमान् परमैष पृथिवीपतिः । न निशाकरवज्रात् क्लवैर्मल्यमागतः ॥ अत्र तुल्यार्थं वति क्लवशब्दः श्लिष्ट इति पाठः । ततो “ नित्योदितप्रतापेन जियामामीलितप्रभः । भास्वतानेन भूपेन भास्वानेन विनिर्जितः ॥ अत्र ह्याक्षिसंज्ञोपमा । भास्वतेति श्लिष्ट इति पाठः । तस्य च श्लिष्टत्वभास्वरत्वस्य समारोपात् रवित्वस्य प्रतिपादनात् । निषेध इत्येति न तु निषेध एव । प्रधानस्य निषेधमुखेन विशेष एव तात्पर्यात् । अन्यत्र चोक्तम् । प्रतिषेधश्चेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सयेति । अन्येहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यङ्गमथवा । अविचारितकार्यारंभिणीं प्रियता न भणिव्यामि ॥ तस्या परमस्य वाक्यस्य प्रनाशनं कविना प्रतिपादनं न तु भावनम् । कारणमंतरेण कार्यात्पत्तरेसमभावात् । प्रसिद्धतरकारणानुपलब्धेस्तु कार्यात्पत्तिरन्यहेतुकेति निबध्यते । तावन्मानलक्षणत्वाद्भिभावनायाः । अस्याथ न विरोधरूपत्वम् । विरोधे द्वयोरपि परस्परं बाधात् । अत्र तु कार्यात्पत्तिरेव कारणप्रतिषेधेन बाध्यमाना प्रतिभाति । न तु विषययेणापि बाधः । कारणप्रतिषेधस्य हि बाधप्रतिभासमानोपि हृद्यपेक्ष इति श्लेषोपपत्त्यपेक्षया दवीयसी न विभावना प्रयोजयति । भवतु वात्रापि सामान्येन परस्परं बाधः । तथापि न विरोधरूपत्वम् । हेतुफलभावविशेषमाश्रित्य प्रवर्तनादस्या तदपवादत्वात् । विशेषोक्तिरिति । लक्षणारम्भप्रयोजयति-निन्देति । अत्र चलनाभावस्य निमित्तमन्मयोमायः । गुणानामित्यत्र सिद्धेति हेतुना नियोगे सहेतुसौ न सिद्ध इति तत्सिद्धयेऽधान्तरन्यासः । गङ्गी कर्मण्यकुशलोत्पन्नामलीमसः । पविर्वज्रम् । बलं जवं सैन्यं च । धाराधरः खड्गः । अनुरज्यत इत्यनुरागशोणितकृतशोणित्यमपि । स्नेहो रधिरार्द्रत्वमपि । जडयति शीतलयति व्यामोहयति च । कश्चिदिह प्रभेदश्चेपवशादेव समासादितस्वभावश्चेपात्मक एव । ततश्चेपेण सहास्यसंस्तरत्वशक्ता न कार्याभेदाभावात् । एवमन्यत्रापि परीक्ष्यम् । डिम्बो बालः । तद्विषया स्वभावोक्तिर्यथा-धूलिधूसरतनवो राज्यस्थितिरचनाकृतैकनृपाः । कृतमुखवाचाविष्काराः क्रीडन्ति सुनिर्भरं डिम्बा ॥ इति । द्राघयित्वा दीर्घाकृत्य । प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः । प्रोयोऽध्वस्य मुखाप्रतुंडमुखम् । सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाश्वासददा सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलति । तव शुभगवियोगे तस्या उद्वेजनशीलाया सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशः ॥ अलङ्कार इत्यनेन परिभृत्तिशब्दो क्रियामात्रमभिधत्त इति शक्यं निराकरोति । विप्रलम्भो भ्रान्तिरपायो वा । घुप्सुप्पादुपरमाद्यादिति । अत्रानुमानसद्भावेपि न सेन सह वाक्यार्थाभूतस्य हेतोः संगृह्यव्यवहारः । उभयोरपि निन्ददेशत्वाभावात् । अनुमानं तु हेतोः प्रत्यापनं

तयोपकारकमिति भवत्यंगागिसर । रिक्तु हेतुलक्षणमत्रास्तीत्येतावदभिसधाय
हेतोरिदमुदाहृतम् । प्रणयिन्य अस्वस्था । तदेवेति । पत्नीयस्त्वादनुभावस्य तदाकारत
यैव तस्योत्पत्ते । अभिन्नेति । निरंशस्य वस्तुनो भेदससर्गयोरभावात् । तौ हि विकल्प
स्यैव व्यापार । स ह्यभिन्नमपि वस्तु गौ शुक्रश्चल इति एव भिनन्ति । भिन्नमपि पदार्थजा
तमय गौरयमपि गौरित्येव सञ्जति । तस्येद्वाङ्गत्यादिति—अगत्वेपि न रसवदलभार ।
अस्योदात्तस्य तदपवादत्वात् । तस्मिन् हीति । यद्यपि समाधेरपि वक्ष्यमाणस्य विषयं
लक्षणमेतदास्त्वदयति तथापि समुच्चय इत्यन्वर्थसज्ञाविज्ञानादिहान्यस्य तुल्यकक्षतयै
वोपादानमाश्रीयते न च तत्तत्रास्तीति भिन्न एवासौ । न पृथगिति । रुद्रटोपि-
त्रेधान्य सदसतोयाग इति सयोगादिना रूपातरेणामु पृथगलक्षयत् । असत-
मिति—तत्र नववय प्रवृत्ते सत्यपि सत्त्वे सर्वेषामपि सत्त्वाकथनमसत्त्वेनैव विरहिष्या
भावितत्वात् । तत्रेति—तत्र शशिन शोभनत्व प्रकृतिसौंदर्यादशोभनत्व च धूसरत्वो
पादानात् । एव चास्य सदसद्रूपस्य तादृशेनैव व्यापारेण योगादिह सदसयोग ।
शशिनि धूसर इति च शोभनाशोभनत्वमुपदर्शितम् । शाल्ये शाल्यान्तराणीति शोभना
शोभनस्य तादृशेनैव योग । कमलवनेषु तुपारो रूपविलासादिशालिनीषु जरा ।
रमणीष्वतिदुधरित धातुलक्ष्मीश्च नीचेषु ॥ इत्यत्रापि कमलवनस्यस्य तुपारस्य सदसतस्तादृश्यैव
तदृणीतरया समुच्चय न तु कमलवनाना सतामसता तुपारेण तेषा तुल्यकक्षताविरहात् ।
गुणाश्च क्रिये चेति । अत्र गुणस्य क्रियायाश्च युगपदुपपत्तिमुदाहर्तुं पठनीयम् ।
कल्प्य च तवाहितेष्वक्स्मात्सितपक्वेरुहसुदरत्रि चक्षु । पतित च महीपतीन्द्र तेषा वपुषि
प्रस्फुटमापदा कटाक्षै ॥ इति । न चाच्यमिति । रुद्रटेण ह्युक्त व्यधिकरणे वा
यस्मिन् गुणक्रिये चैकशालमेरुस्मिन् । उपजायते देशे समुच्चय स्यात्तदन्योसाविति ॥ क्रमे
णेति प्रतीकादनन्तर—श्रोणीवधस्त्यनति तनुता सेवते मध्यभाग । पद्भ्या मुक्तास्तर
लगतय सप्रिता लोचनाभ्याम् ॥ धत्ते वक्ष कुचसन्निवतामद्वितीयं तु वक्त्रं तद्गात्राणा
गुणविनिमय कल्पितो यौवनेन ॥ इति पाठ । आद्याधमेव श्लोकस्योदाहरणम् । तत्तेषा
श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ॥ विंवाधरे प्रियाणा निवेशित कुसुमवाणेन ॥ तेषा
मसुराणा श्रीसहोदर रत्न कौस्तुभ । निवेशित चुवनैकसक्त कृतम् । पुन क्रमेणेत्या
दिप्रतीकात्पर—मधुरमरुचिर वच खलना अमृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति । अथ
कथयति मोहहेतुमतर्गतमिव हालहल विष तदेव ॥ तद्देह नतभित्ति मदिरमिद लब्धावकाश
दिव । सा धेनुर्जर्ती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटा ॥ स क्षुद्रो मुसलध्वनि
कलमिद सगीतक योषितामश्वर्यं दिवसै द्विजोयमित्तीं भूमिं समारोपित ॥ अत्रैकस्यैव
हानोपादानयोरविवक्षितत्वान् परिवृत्तिरिति पाठ । अघित आकृष्ट । न दर्शितमिति-
रुद्रटेन तु दर्शितम् । प्रकृतेति । क्वचित्प्रकृतनिष्ठ साम्यं यथा—सदय बुभुजे
महाभुज सहोसोद्वेगमिय ब्रजेदिति । अचिरोपनता स मेदिनी नवपाणिग्रहणा वधूमिव ॥ इति ।
समुच्चितोपमायाम् । क्वचिदप्रकृतनिष्ठ यथा कस्याचित्तुल्ययोगितायाम् । क्वचिच्च

तदुभयनिष्ठ यथापहुत्याम् । तवेह नास्ति प्रकृतस्यैव सद्भावात् । व्यासगो निरोध-
स्तस्मात् भगो भयम् । अवगत प्रतिपाद्येन ज्ञातम् । आर्यचारित शिष्टैरनुष्ठितम् ।
धिपणा प्रज्ञा । युवतिरेव कामस्यान्न आयुधम् । वैचित्र्याभावात् इति । गौणे ह्युपचारे
सादृश्यप्रत्ययार्थवैचित्र्यं न तु शुद्धे तद्विपर्ययात् । कोमलेति । यद्यप्यव्यभिचारित-
यैव विकाशादीना नैरन्तर्येण जननमिहोपचारप्रयोजनव्यग्रं तदमुदरमपि गुणीभूत
व्यग्रनिबन्धन भवतीति च प्रतिपादितमेव तथाप्यलंकारचिताया प्रशान्तत्वात् तदपहु
त्यैवावधारणगर्भमिदमभिहितमत एव तत्स्यतयेवोक्तम् । **समाप्नासिपुरिति**
उद्गटादयः प्रत्यपादयनिति ह्यत्रार्थ । हसाना सरोमि श्री सार्यते सारीक्रियते अथ
सरसा हसै अन्योन्यमेवैते आत्मान केवल गरयन्ति गुरूर्चुर्वन्ति ॥ वाणिज्रक इस्तिदन्ता
कुतोस्माक व्याप्रकृतयश्च । यावद्विलुलितालकमुखी शृङ्गे परिप्वस्वते विलसति स्तुपा ॥
का विपमा दैवगति - किं लब्ध यच्चनो गुणप्राही । किं सौख्य मुक्त्वा किं दुःखा खलो
लोक ॥ अतिशयेनेति । अतिशय कारणस्य कारणान्तरतो विलक्षणता यस्यैव
मणस्तस्यैव वेदना भणति तज्जनोलीकम् । दन्तशत कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥
उदीर्णमुद्गतम् । कुबूल तुपाग्नि । सिंहिकासुत सिद्धो राहुश्च । अत्र न परं शशेनात्मरक्षा
समासादिता यावदेव स्वयमेवाधिगतमहाबाध स्वाश्रयबाधेनाश्रयणक्रियाप्यस्तात् । **विपु**
लेति । अत्र हीनेन गुरुकार्यं कृतमिति विपमत्वम् । एवमधिभोपि य स्वल्पमपि प्रयोजन
न विदधाति तदपि विपम यथा - किं ददातु किमध्रातु भर्तव्यभरणाकुल । उदारमतिरातोपि
जगत्त्रितयमात्रके ॥ इति । **माति** वर्तते । अनेनाश्रयस्य महीयस्त्वमुक्तमन्यथा
मानस्यासुभवात् । **सवधीति** । सवधि वक्त्र तेनेदो सवध समत्वात् । **अपांगेति** ।
अत्रागवेन मदोदयस्य न धर्मसाम्यादैकात्म्यमतिशयाय विवक्षितमिति त्वनासादि
ततस्त्वभावमिद वस्तुत एव बलीयस्त्वात् तस्य तिरोधानहेतु । सामान्ये तु
यदैनात्म्य तदसदेव प्रस्तुततिरोधानयातिशयोक्तया विवक्षितमिति सिद्धोस्य
ततो व्यतिरेक । **दृष्ट इति** । दृशिरूपलब्धिमात्रवचन । स्मारिता इति घटादिपु
पठितास्य स्मरतेर्मित्वेपि मिता ह्रस्व इति न ह्रस्व तद्विधौ वेत्यस्यानुगत्यस्य
व्यवस्थितविभापात्वात् । करपुगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुत्रस्य । सस्मृतपाच
जन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाद्यम् । **अनयैव रीत्येति** । अनेन बहुप्रकार वैचित्र्यमस्य
दर्शितम् । तेनोपमानस्योपमेयलानुकल्प्यतामात्रप्रतिपादनमपि प्रतीपम् । यथा वदनमिद
समर्भिदो सुदरमपि ते क्रियच्चिर न भवेत् । मलिनावध कपोलौ लोचनसलिलं हि
कञ्जलवदिति ॥ गुरु प्रधानगुण शुभ्रादिको धर्म । **अपरित्यजेति** । तद्गुणादस्य विशेष
दशयति । तत्रैरस्य गुणपरिहारात् । **प्रतीतेश्चेति** । न हि भातमभात भवतीति । सा वसति
तव हृदये सैवाशुणो सा च श्रवणयो । अस्मादृशीना सुदर अवकाश कुत्र पापानाम् ॥
गृह्णामज अरण्य । करीरमकुर । धवलोसि यद्यपि सुदर तथापि त्वया मम रंजित हृदयम् ।
रागमृतेपि हृदये सुभग निहितो न रत्नोसि ॥ धवल कामुकोपि रंजित अनिताभिपगमपि ।

राग प्रसक्तिरपि । अत्र पूर्वत्रार्थे विरोधो न तूत्तरत्र भिन्नाधारतयैव रक्षा रक्तस्वयो प्रतीते । किंचेति । स्त्रीततमेपि गुणो गुणातरसपर्येण किंचिदन्यथात्व गतो दृष्ट । यदा तु न गच्छति तदान्यतद्गुण इति प्रकारातराश्रयणम् । अंगेत्यमीष्टामत्रणे । सैवेनान्यादृशी या न चीयत इत्यध्याहृतेन यदा समन्वयः । यथासंभवमिति । न सर्वेषामेव लक्षितानामपि तु केषांचित् । तत्रापि तेषां मध्ये क्वचिद्द्वयो क्वचित्त्रिचतुराणामिति यथा योगम् । ससृष्टश्च विषयभेदेन त्रिरूपाया अपि ससृष्ट्या चैकरूपयेति प्रागुक्तमभिधानं न विद्वध्यते नैरपेक्ष्यलक्षणस्य रूपस्याभिन्नत्वात् । सकरस्तु स्वहृत्पेणैव नानात्वेनावभासत इति युक्तस्तत्र त्रिरूपतया व्यवहारः । स नास्त्यत्र ग्रामे य एता सर्वतः प्रसरन्त्यप्याम् । तरुणानां हृदयलुठि परिष्वस्करमाना निवारयति ॥ न विश्रातिजुष अविश्रातिजुष । ताटक कर्णाभरणभेदः । तुलाकोटिर्नूपुरम् । लुप्तायामिति-लुप्ल छेदने । छिनायामित्यर्थः । गुजा रक्तिका । करा रम्य करश्च पाणि । वैराग्य लौहित्यापगम विषयवैतृष्ण्य च । पूर्ववदिति । तथाह्यत्रोपमा श्लेषस्योत्थापकतयोपकारिणी । श्लेषोपि तथैव । हृत्कोट्येक्ष्यो तैस्तु समस्तैः साक्षात्सारपर्यणं च यथासंभवमुपमोपकृतः तदुपकृताया एव तस्या सचेतसा प्रचुर चमत्कृतिहेतुत्वात् । मुख्येपीति । उपमापक्षे कलके उपचार एवेति । न च तदाश्रयणं युक्तम् । तस्यागतिकगलित्वात् । अतिपातिनो जवेन व्रजन्त सारावाः सशब्दा नदा यत्र तादृशीय तटी भ्राजते । अभिहतो दानवानां रास सिंहनादो येनेति शम्भो संबोधनम् । सा चेय गजसहति यूथमतिपाति विशेषेण परित्रायते । अविरतेन सततेन दानेन मदेन वा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वन दयते रक्षति । यदा देह रक्षणे । अवन वा रक्षणं ददाति या । परस्परपेक्षे इति इतरेतरविवेकेन द्वयोरिह हृत्तरसमत्वात् । अपेक्षैव च परस्परमनुप्राहानुप्राहकभाव तद्वशेन तयोर्विदग्धानां चेतसि परं चमत्करणात् । द्वितीयं सकर इति न त्वनिधयाह्य पृथगलकारः । समुच्चयेन समुच्चययोतिना च शब्देन । यथा गभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः । तथा किं विधिना सरसपानीय सरसवाणीकथं जलनिधिर्न कृतः ॥ तद् इति तथेत्यस्यार्थं निपातः । आशा दिश आस्थाश्च तमस्तिमिर मोहश्च । दीपकमिति-यद्येकस्य प्रकृतत्वमपरस्य चाप्रकृतत्वम् । तुल्ययोगितेति । यदि द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमप्राकरणीकत्वं वा । अभिधीयत इति । यद्यपि साधकत्वं बाधकत्वं चोभयमस्तीति तथापि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाद्बाधकत्वेनैवास्य व्यपदेशो न्याय्यो बाधकस्य बलीयस्त्वेनेत्येकतया प्रतीतेः । प्राधान्यात् रूपक प्रति च बाधक यत्तदेवोपमाविषयमिह साधकत्वं पर्यवस्यति प्रकरणा न्तराभावात् । स्पष्टेति । यद्यपि सागमिदं रूपकमखिलवाक्यव्यापि तथापि प्रत्यवयव रूपकस्य सद्भावात्तथा व्यपदेश इत्येकं पदानुप्रवेशोस्य न विद्वध्यते । तत्प्रभेदेति । तस्य प्रभेदा त्रय प्रकारा तेषां भेदा तत्तदलकारयोगेनावतरविशेषा उत्प्रेक्षावयवाद्यः । विशिष्टस्येति । यत्राश्रयस्य नित्यता नास्ति नित्यत्वेपि तस्य न तस्यान्वयव्यतिरेकौ निबधन

नित्यस्य व्यतिरेकाभावात् । रमणमदिरं रतिवेस्म् । रमणस्य प्रेयसो मदिरमिति तु व्याख्यायामकारणमित्यसंगत स्यात् । सदम्भा सत्प्रभ । ये च दम्भेन सह वर्तन्ते । पात प्रवाह एकतरस्येति । यदि तु विपरिणामेन लिंगवचसो परस्याभिसन्ध तदान्या सलक्षणो वान्यभेद स्यात् । एव चाव्यवधानेन प्रकृताया न प्रतीयते । असदृश इति क्वचनत्वादेकवचनान्तं लिंगं क्वचनत्वाद्बहुवचनान्तं च । मधुरतया भृतो धृत ता च विप्र्रति । दधत इति दध धारणे इत्यस्य च दधातेश्च यथाक्रममात्मनेपदैकवचनबहुवचनरूपम् । मञ्जन स्नान मुडन च । स्फुरन्शुकस्यान्तो यस्या स्फुरद्भि अशुभिश्च वान्ता । मकर केतन काम समुद्रश्च । उच्चारितमिति । शब्दत प्रादुर्भूत यथा प्रत्यप्रैत्यत्र विविक्त वान्तत्वादि । केचलस्येति असमासस्थस्य । समास्तवेसौ योग्यताद्यपि प्रतिपादयति । करा पाणयोपि । ताप खेदोपि । मान परिमाणमभिमानश्च । चिरयायिदिनो दीर्घाहो निदाघ । व्यक्तेर्लिंगस्य विशेष पुस्त्व स्त्रीत्व च । नायकनायिकतयेति नायकश्च नायिकाचे त्येकशेष । भास्वन्तौ करौ दीप्यमानौ पाणी भास्वतश्च करा घृणय । अस्वाप दुर्लभ यत्कल तत्र लुब्धानामीहित प्रददाति । स्वापस्य पले विप्रातौ यो न लुब्ध तत्र हित प्रदादाति च । न कपते न विभेतीत्यर्थे । अन्येपीति । तथाया विरोधस्यासम्भव यथा । या धर्मभासस्तनयापि शीतलै स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनै । कृष्णापि शुद्धैरधिक विधातृभि विहृतुमहासि जलै पटीयसी ॥ इति । अत्र धर्मभासस्तनयात्वादीना शीतलत्वादीना च धर्माणा भिन्नाधारतया विरोध उक्त स च न सम्भवतीत्येकाश्रयतयैव तस्यो पपते अन्यथातिप्रसंग स्यात् । यद्यपि च तस्या सरितो जलाना च तात्त्विकमेकत्व तथापि शब्दसमपितमेया नानात्वमनुभूयते । अयं च विरोध शब्द एवेष्यते । तथा च तेषा भिन्ना श्रयतया तदवस्थस्य एव तस्यासम्भवात् स चाभिहितवाच्यत्व एव पर्यवस्यति । एकाश्रयतया विवक्षिताना तेषाममुना वान्येनाभिधानादिति । इतीति । विदुषा ध्वनिवृत्त्यभृतीना य एवैव मार्गं स्वसिद्धान्तस्तत्तदप्रथगतत्वेन पृथक् पृथगवस्थितोप्येकरूपतया प्रतिभाति तत्र सघटना एव निमित्तम् । विशिप्तस्य सुखावरोधार्थकत्र सप्रहण या सघटना तद्द्रशादेवैकान्तताप्रतिभासात् । एतेन च महामतीना प्रमरणहेतुरेव प्रयो प्रथकृतानेन कथमप्यसमासत्वात् परेण च पुरितावशेषत्वाद्विखडोप्यखडतया यदवभासते तत्र सघटनैव साध्वी हेतु । न हि मुषटि तस्य संदिग्धत्वं कदाचिद्भ्रश्यत इत्यर्थशक्त्या ध्वन्यते ॥ इति काव्यप्रकाशसकेते दशम उद्घासः ॥ समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशसकेतः ॥ हृती राजानश्चकस्य ॥ इति समाप्तं काव्यप्रकाशसकेतम् ॥

* APPENDIX—B

बालचिन्तानुरञ्जनी of नरहरि सरस्वतीतीर्थ

॥ दशम उल्लासः ॥

अथ शाब्दानलकारानुक्त्वा आर्यान्वक्तुमुपक्रमत इत्युल्लासयो सगतिमाह—अर्थेति । तत्रापि अनेमालनारवीजभूतत्वात्पूर्वमुपमालकारलक्षणमिति भावः । ननु किं—सवधि विनेतत्ताधर्म्यमित्यपेक्षायामाह—उपमानेति । एवमारख्यावर्त्यमाह—नेति । साधर्म्यस्वभावादेव उपमानोपमेयभावयो सिद्धत्वादुपमानोपमेययो साधर्म्यमुपमेत्यर्थः । साधर्म्यस्य अनेकविषयत्वात् भेदग्रहणमतिरिच्यत इत्याशक्याह—भेदेति । विभागमाह—पूर्णेति । उपमान उपमेय साधारणो धर्म उपमाप्रतिपादका इवादयथेति चतुर्णां क्योक्तौ पूर्णोपमा । तेषा एकद्वादे शास्त्रीये स्वारसिके वा लोपे लुप्तोपमेत्यर्थः । पूर्णाया पुनरपि द्वैविध्यमाह—साप्रिमेति । ननु यथेववादिशब्दाना तुल्यादिशब्दाना च उपमानविशेषणत्वस्य अविशिष्टत्वादिय श्रौती इयमार्थेति ष्यवस्या वधमित्याशक्याह—यथेति । यथेववादिशब्दानमौभयिरसबधप्रत्यायनत्वे दृष्टातमाह—पष्ठीवदिति । यथा राज्ञः पुरुष इति राज्ञि तिष्ठती पष्ठी पुरुषमप्याक्षिपती तदुभयनिष्ठ सन्ध समर्पयति एव यथेववादयोपि । यथा च तत्र शब्दशक्तेर्महिमा न पर्यनुयोगमर्हति एवमत्राप्येत्यर्थः । एव वाक्ये श्रौतीमभिधाय तद्धितेपि ता योजयति तथैवेति । यथा इवप्रयोगे वाक्ये श्रौती उपमा तथैव इवाद्यर्थे तत्र तस्येवेत्यनेन सूत्रेण विहितस्य वतिप्रत्ययस्य तद्धितस्य उपादानेऽविशेषात् श्रौती उपमेत्यर्थः । तुल्यादिशब्दोपादाने आर्या प्रतिपादयितुमाह—तेनेति । तुल्यादिशब्दाना तेन तुल्यमित्यादौ उपमेय एव विधाति तत्तुल्यमस्येत्यादौ उपमान एव इदं तत्र तुल्यमित्युभयत्रापि विधातिरिति सबधः । इवादीनामेतन्न श्रूयमाणत्वेपि न तत्रैव विधाति किं तु प्रतियोगिगतसन्धामिधाने । तुल्यादीना तु न तथा किं तु तुल्यत्वनिर्वाह्य साम्यमपेक्षणीयमित्यार्थो उपमेत्यर्थः । एव तद्धितेऽप्यार्यामाह तद्धदिति । स्थितावित्यत्र आर्थात्यनुपज्यते । समाने श्रौतीमाह—इवेनेति । अत्र आर्था प्रतिष्ठा । तथा च वाक्येण समासगा तद्धितगा चिति श्रौती त्रेधा । एवमार्थेपि त्रेधा पूर्णा पञ्चधा भवति । तत्र वाक्ये श्रौतीमुदाहरति—चकितेति । चकितहरिणलोलोचनायास्तस्या नायिकाया कुचि बोधे सति तरुणाण्यवत् तारा निर्मला हारिणी वातिर्यस्य तत् इदमानन सरोजं च सममिति नायक समद विधत्ते । अत्र समशब्दप्रयोगाद्वाच्य एवार्थो उपमा । समासे श्रौतीमुदाहरति—अत्यायतेरिति । शौरि दृष्णं चतुर्भिर्भुजैरिव यो राजा अत्यायते उद्धताना नियमनारिभि दिव्यै प्रभाभि अनपायमयै लक्ष्मीविलासस्थानै चतुर्भिरुपायै सामादिभि सदा भुवनं वभार ।

अत्र भुजैरिवेति समासे श्रौती उपमा । विभक्त्यलोप इत्यनेन विशेषणविशेष्यभावस
 बधक्षमत्वस्य ज्ञापितत्वात् । समासे आर्थासुदाहरति-अधितयेति । हे क्षितीश्वर
 सफलमनोरथमागप्रसिद्धिषु गुणगरिष्णा गीता श्री यस्य । कल्पमृक्षसदृश स प्रसिद्धो भवान्कस्य
 नाभिलषणीय अपि तु सर्वस्य (अपि) । अत्र मुरतरसदृश इति समासे आर्था
 उपमा । तद्धिते श्रौतीमार्थी च उदाहरति-गांभीर्येति । तस्य राज्ञो गाभीर्यगरिमा गगा
 भुजगवत् समुद्रवत् । सप्रामे निदाधावरत्नवत् प्रीष्मकालतरणित्रत् दुरालोक । अत्र गगा
 भुजगवदिति श्रौती तद्धितगा । अवररत्नवदित्यत्रार्थो तद्धितगा । नन्वेतत्पूर्वापरप्रथविबद्ध
 यदुत पचमादौ व्यग्यस्योदाहृतमेव इदानीमलङ्कारस्य उदाहियते । येन व्यजनभिधयोरलका
 र्यालङ्कारयो व्यापार्यव्यापारयो ध्वनिवाच्यालङ्कारयोश्च स्पष्टो विरोधश्चमत्कारश्चान् ध्वनिना
 गुणीभूतव्यग्येन वा प्रयुज्यते । तदधीनत्वादुक्तवैचित्र्यस्य तलक्षणत्वाच्चाकाराणामित्या
 शक्याह-स्वाधीनेति । वैचित्र्य चेति । उच्चवैचित्र्यमलङ्कार इति निश्चयात् । तदुक्त
 “रसस्याग विभावाद्या साक्षानिष्पादकत्वत । तद्वैचित्र्योक्तवपुपोलङ्कारास्तु तदाश्रया” इति ।
 ध्वनीति शृगारादिरसापेक्षया । गुणीभूतव्यग्येति अवातरवस्तुध्वन्यपेक्षया । न खलु इति ।
 निरलङ्कारे व्यग्ये तस्य व्यग्यत्वादेव चारुता । निर्व्यग्ये चालङ्कारे चारुत्व नास्ति । रसध्वनिर्न यत्रास्ति
 तत्र बध्य विभूषणम् । मृतायामेणशावाक्ष्या िं फलं हारसपदेत्युक्तत्वात् । अत्र तु व्यग्यालङ्कार
 युगलमलङ्कारातराले व्यग्योह्येतात् न चारुत्वप्रतीक्षा । यावदुक्तिद्वारा वाच्यवैचित्र्यरूपस्यालङ्कार
 स्यात्स्फुरणात् । नन्वत्र रसादिलक्षणो व्यग्य विमसत्कल्प नेत्याह-रसेति । सर्वत्राव्य-
 भिचारि सर्वकाव्यार्थानुवृत्तम् । अलङ्कारातर चेत्यनेन दृष्टात उत्थान्यते । यथा बहुलङ्कारे
 काव्ये कस्यचिदलङ्कारस्योद्रेक एव व्यग्यालङ्कारोभयशालिनि अलङ्कारस्योद्रेक इत्यर्थः ।
 तस्मान्न केवल एतद्व्यग्ये यावदलङ्कारे समानचातायेपि क्वचित्कस्यचिदुद्विक्ततया विवक्षा
 यामन्यस्मिन्नन्यस्यानौत्वप्यात् । तर्हि तादृग्व्यग्यप्रयुक्तोप्यस्ति चमत्कार इत्यत्राह-अगण
 यित्वेति । अगणनमुपेक्षा न त्वनवधानम् । व्यग्यस्यान्यत्र सद्भावात् उदाहृता इति सामान्येन
 उदासार्थं सिद्धप्राय इत्याशयनोक्तम् । ननु व्यग्यरहिता उदाह्रियतामलङ्कारा येन विषयविवेक
 इत्यत आह-तद्वद्वित्वेनेति । विषयविभागमात्रलोभात् उदाह्रियमाण न चमत्काराय ।
 यथा गौरिव गवय इत्युपमा, खलेवाली द्विज (v l यूप) इति रूपक, स्वाणु पुरषो
 वेति सदेह, नेद रजतमित्यपहृति, पीनो दिवा न भुक्ते इति पर्यायोक्ति, समुद्रा (v l इ)
 कुडिकेत्यतिशयोक्ति, अद्रिरभिमानित्यनुमान, आद्यतौ टिक्त्ताविति यथासक्य, पुत्रेण सहागत
 पितेति सद्वोक्ति, श्वेतो धावतीति श्लेष इत्यादावित्यर्थः । यद्यपि पचमादावव्यग्य चित्रमि
 त्युक्त तथापि स्वाधीनभर्तृकेत्यादौ विद्यमानमपि व्यग्य उपेक्ष्य उदाहृत इति न पूर्वोत्तर
 विरोध इति पूर्वापरविबद्धाभिधानमिति न शकनीयमित्युपसहरति-इतीति । एव पूर्णापमा
 मभिधाय लुप्तोपमा विभक्तते-तद्वदिति । तद्वत् पूर्णोपमावत् । वाक्यग्य समासगा तद्धितगा
 च । तत्र श्रौतार्थभेदेन द्वैविध्यम् । तद्धिते (आर्था) न सम्भवतीति पचप्रकारेत्याह-तद्धित इति ।
 आदिशब्देन देश्यदशीयवद्बोधोपग्राह्या । वाक्ये श्रौतीमुदाहरति-ध्वन्यस्येति । हे चेत,

धन्यस्य अनन्यसामान्यो य सौजन्योत्कर्षं तेन शालते तस्य राज्ञ अमृतं यथा अमृत-
 वन्मधुरं सत्य वच करणीयम् । अत्र माधुर्यस्य साधारणधर्मस्य लोपे यथाश्रुत्या धातत्वम् ।
 याक्ये आर्थासुदाहरति-आहृष्टकरवालेति । अर्गा प्रभु सरराये युद्धे आहृष्टकरवाल
 धर्मन् शत्रुसेनया दृष्ट सन् वृत्तान्तेन यमेन सम । वृत्तान्तेन गम इत्यत्र श्रौयाद् साधारण
 धर्मस्थानुपादानानुपमा । तथा वृत्तान्तेन सम इत्यत्र प्रभुरूपे उपमेय एव सदृशत्वक्षण
 स्वार्यस्य धृत्या विधायितरिति समसद्भावान् आर्था । न च करवालाहृष्ट समानधर्म इति
 वाच्यम् । यमस्य दृढयुधात्वेन करवाल्लयुधत्वाभावान् । समामे धातासुदाहरति-करवाल
 इति । हे सखे, तस्य प्रकृतस्य आचार करवाल (इत्) वाक्य अमृतोपमानो विपकस्य तदेतत्
 वेत्सि यदि जीवसि । तत्समीपादास्थाने तव जीवनमेव दुर्भमिति भाव । अत्र करवाल
 इवाचार इत्यत्र इवशब्दयोगे नित्यममासे इवधृत्या धातत्वम् । अमृतोपमेति समासे आर्था ।
 विपकस्यमिति तद्धिते आर्था । वाक्ये समासे च उपमितिसरणास्यानुपादाने धात्री नास्तीत्याह-
 उपमानेति । यथेववादिशब्दाना तदर्थं विहितस्य वतेश्च उपमानोपादानमन्तरेण प्रयोगा-
 भावात् धात्री न सम्भवति । आर्ष्येवेति भाव । वाक्यगामुदाहरति-सअल्लेति । सरस
 क्वच्यस्य सरसवाच्यस्य सअल्लकरणपरनीसामकिरिविअरण सअल्लकरणपरमविधामधीवितरण
 सरिसिअ सदृश वस्तु असासमेतेण जशाशमात्रेण ण दीरह न दृश्यते अहवा अथवा
 ण मुम्मइ न धूयते । सरसवाच्यमेवैवविधे नान्यदित्यर्थ । अत्र उपमानस्य कस्यचिद्विशिष्ट
 स्यानुपादानाद्वाक्ये आर्था उपमा । एतदेव समानगोदाहरणत्येनोदाहर्यमित्याह कञ्चस्सेति ।
 कञ्चस्सेत्यत्र कञ्चस्तमामिति पाठे आर्ष्येव समासगा । नन्वास्मिन् पाठे सरिसिअमित्यनेन
 पीनएत्थ स्यादित्यत आह-णूणमिति । सरिसिअमिति पद दूरीकृत्य णूणपदप्रयोगात्
 दोष इत्यर्थ । अपरा पदप्रकारमाह-चादेरिति । वा इव इत्यादेशपमाचोतरस्य लोपे
 सा आर्था उपमा समासे । उपमानादाचारे अधिभ्रणाथेति वमाधिभ्रणयोर्विहिते
 क्यचि । क्तु क्यइ सलोपयति कत्तरि विहिते क्यचि । उपमाने कर्मणि
 च चकारत्कर्त्तरिचेति कर्मन्नायहिते णमुल्लिचति पट प्रगा भवतीति श्लोक
 व्याचष्टे-चादेरिति । समास उदाहरति-तत इति । तत कुमुदप्रमाशब्देन वामिनी
 कपोलवत्पाहुवर्णेन नेत्रानदकरेण चद्रेण एवा दिद् अलकृता । अत्र वामिनीगण्डपाहु
 नेत्यत्र उपमाचोतरशब्दशब्दोपात्त समासगा आर्था उपमा । तत्रैवोदाहरणात्तरमाह-
 अस्तितेति । प्रतिभन्विकमदशनेऽथ एवविध आसीत् कृष्णसर्पवत् भीषणराजपत्र
 सहस्रहिकया उत्कट्या आहित स्यापित चित्ते तृणचार शीघ्रगमन यस्य स रोमाचितशरीर
 उद्गता कपोलकातिर्यस्य स । अत्र अदितमुजगमीपणासिपत्र इत्यत्र शब्दलोपात्त समासगा आर्था
 उपमा । कर्माधिभ्रणयो क्यचि कर्त्तरि क्यच् आर्थासुदाहरति-पौरमिति । अयं पौरजन
 सुतीयाति सुतमिशाचरति । कर्मणि क्यच् । विचित्रचरित्रेण प्रसिद्ध असी सप्रामे अत पुरीयति
 अत पुर इवाचरति । अधिभ्रणे क्यच् । सपत्नसेना समामे सत्तद्वत्स्य तस्य लसितानि विलोक्य
 नारीयते नारीव आचरति । कर्त्तरि क्यच् । कर्मणि कर्त्तरि च णमुल्लि आर्थासुदाहरति-मृध

इति । परे शत्रव त राजान युद्धे प्रीष्मर्तुसूर्यमिव पश्यति । दर्शमिति कर्मणि णमुल् । स
 राजा पुन पार्थ अर्जुन इव सचरति अत्र कर्तरि णमुल् । उभयत्र क्यन्वादिषु यथाविध्यनु
 प्रयोग इत्यनुप्रयोग । पुनरपि द्वैविध्य पद्याशमुपादाय व्याकरोति-एतदिति । क्विप्-गा
 समासगाचेति आर्था द्विधेत्यर्थ । तत्र धर्मलोपे क्विप्गामुदाहरति-सचितेति । सविता सूर्ये
 विधुवति चद्र इवाचरति चद्रोपि सवितरति सवितेवाचरति । तथा यामिन्यो दिनति दिनानी
 वाचरति दिनानि च यामिनयति यामिन्य इवाचरति । कस्मिन्सति । मनसि मुखदु खवशीकृते
 सति । अत्र सर्वत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विप् वा वक्तव्य इति आचारे क्विप् । अत्र
 शीतलवादिभो न समानधर्म न च द्योतक इति द्विलोप(क) । ननु आचारे क्विपो विधाना-
 दाचाररूपस्य समानधर्मस्य सद्भावात्कथं धर्मलोप इत्युच्यते इति चेन्नैवम् । लुप्तप्रत्यया
 प्रकृति प्रत्ययार्थमपि यद्यपि झूते तथापि वाचकप्रत्ययलोपाद्वाच्यलोप इत्युच्यते । यद्वा
 प्रकृतिव्यतिरिक्तस्य धर्मवाचकस्याप्रयोगाद्धर्मलोप इत्युच्यते इत्यदोष । वादिलोपे समास
 गामुदाहरति परिपधीति । परिपधिना शत्रूणा मनोराज्यशतैरपि दुरतिक्रम युद्धप्रवृत्त-
 भसौ राजश्रेष्ठ राजते । अत्र राजा कुजर इव राजत इति उपमित व्याघ्रादिभि सामान्या
 प्रयोग इति समास । अत्र इवलोपे समासगा । अपमानासहत्वादिसाधर्म्यात् । पुनरपि
 द्वैविध्य प्रतिपादयति धर्मेति । तृतीं समासे । दृश्यते आर्थाति शेष । धर्मलोपवती
 उपमानस्य लोपवती चेति द्विविधा इत्यथ । धर्मलोपे उपमानलोपे च समासे उदाहरणमाह-
 दुदुल्लेति । पुष्पोपचये भ्रमरमालोक्य कस्यचिदुक्ति । भ्रमन्मरिष्यसि कटकवलितानि
 केतरीवनानि मालतीकुमुभसदृश भ्रमर भ्रमन प्राप्स्यसि । अत्र मालनीत्यादि-
 समासे सौरभादिधर्मस्य तदुपमानस्य अन्यस्योत्कृष्टतरस्य वाऽदर्शने आर्था उपमा ।
 समासोदाहरणमेव पाठातरे वाच्योदाहरण स्यादित्याह कुसुमेन सममिति ।
 प्रकारातरप्रतिपादक पद्याशमुपादाय अप्रसिद्ध व्याकरोति-क्यञ्चीति । व्यजने(क्वि-
 वादेयोतकस्य उपमेयस्य च लोपे आर्था उपमेत्यर्थ । तामुदाहरति-अरा-
 तीति । शत्रुपराक्रमदर्शनेन विरसनशीले लोचने यस्य । कृपाणेन उदग्रौ दोर्दडौ
 यस्य । स राजा सहस्रायुधीयति सहस्रातुन कात्तरीशानुनमिव शात्मान आचरति ।
 उपमानादाचार इति वा क्यच् । वादयो न सति । उपगोय आत्मापि नास्ति । शाचारो
 नाम साधारणो धर्मास्ति इति आर्था उपमेयाह-अत्रेति । उपमानसाधारणधर्मवादीनां
 लोपे समासगा आर्थाति प्रकारातरमाह-त्रिलोपेति । तामुदाहरति-तरुणिमनीति ।
 तरुणवधिपये कृतमरलोचन यस्या । लङ्गितविलारी स्वीकृत विग्रहो यस्या । कामरै
 दूरीकृत तारतम्य यस्या । मृगनयना काना मुनेमन हरति । ननु मृगनयनेत्यत्र
 अवयवावयविनोरभेदविवक्षया यदा मृग एव नयनतया उपचयते तदा रूपरानुगुण समासा-
 न्तरमिति क्यमिरेयं त्रिलोपेन्यास स्याह-अत्रेति । सप्तम्यन्तोपनानवाधिनी पूर्वपदे यस्य तस्य
 बहुनीहि उत्तरपदस्य च लोप इति येषां पदा तेषां मते मृगस्य नयने इव नयने यस्या इति
 निग्रह । तत्र नयने इव विशाते इति उपमानेकशब्दविशालशब्दानां लोप इति

त्रिलोपा उपमेत्यर्थः । अन्येषां मते त्रिलोपा माभूदित्यत्र तात्पर्यम् । वेचिदाय-
 श्लेष इत्युपमेयसाधारणधर्मवाचनगोपे त्रिलोपवतीमुपमासुदाहरति तन्मत
 इत्यपि तुमाह - कूरस्येति । अथ श्लेनान्विच्छतीत्यत्राथ अथ श्लदद्विच्छिनीभ्या
 दुर्लभाविति टक । अर्थाजनेनोपायरूपस्य कूराचारस्य उपमेयस्य अथ श्लदक्षणेनोप-
 मानेन निर्गीर्याध्ययसनादतिशयोच्चिरलकार । नतु कूराचारस्योपमेयस्य तदप्यलक्षणस्य धर्मस्य
 वादेषु लोपे इति चिरंतनविवक्षिता त्रिलोपवती उपमेत्यर्थः । उक्तमुपमाप्रपञ्च सफल्य
 दर्शयति-एवमिति । धर्मलोपे पञ्च उपमानानुपादाने वाक्यगा समासगा चेति द्वे इति
 सप्त । वादेलोपे समासे धर्मस्यचि आधारक्यचि कर्माद् कुर्वन्मुनि कर्मणमुल्लिखेति पद । इति
 प्रयोदश । धर्मवाद्योर्लोपे द्विधा समासगाचेति द्वे इति पञ्चदश । धर्मोपमानयोर्लोपे समासगा
 वाक्यगा चेति सप्तदश । क्यचि वाद्युपमेयलोपे एकेत्यष्टदश । त्रिलोपे च समासगा एकेति
 एतेनविंशतिर्लक्षभेदाः । पूर्णभेदा षडिति पञ्चविंशतिरुपमाभेदा इत्यर्थः । मालोपमा दर्शयति-
 अनेयति । अनीत्या सान्धीरिव दैन्येन मनस्वितेव हिमाभसा पद्मिनीव सा वामिनी विपादेन
 मन्वी । अत्र सर्वत्र म्प्रणिलक्षणो धर्मो न भिद्यत इत्यभिन्न इति । धर्मभेदे मालोपमा-
 सुदाहरति-उयोस्नेति । नितत्रिनी नारी चद्रिवेव नयनानदभूता । सुरेव मदकारणम् । प्रमु-
 तेव समाष्ट सरोतो यया । अत्र नयनानदरत्वमदकारणत्वादिधर्म प्रत्येन भिद्यत इत्याह-
 मिद्रे वा तस्मिच्चिति । साधारणे धर्मः । मागोपमाया लक्षणमाह-एकस्यै-
 धोपमेयस्य बहुपमेयोपादाने मागोपमेत्यर्थः । धर्मभेदे रानोपमाया लक्षणमाह-यथोत्तर-
 मिति । पूर्वपूर्ववर्णे उपमेयभूतस्योत्तररोत्तररक्षाया उपमानतया उपादाने पूर्ववत् मालोप-
 मानत् अभिन्नधर्मभेदे रानोपमा भवतीत्यर्थः । तामुदाहरति अनवरतेति । हे राजन् अनवरत
 पत्नचरवितरण सुवर्णदानं तत्र मे जलभ्रिद्व तैर्भूतो य क्र तेन तर्पयिता अर्धिततिर्येन तस्य
 तव भगतिरिव मति मतिरिव चेष्टा चष्टेव वीर्त्तिरतिविमला । अत्र वैमल्य सर्वत्र समानो धर्मः ।
 धर्मभेदेन चेत्तामुदाहरति-मतिरिवेति । तस्य नृपस्य मतिरिव मधुरा मूर्ति मूर्तिरिव प्रभाव-
 चिता राभा सभेव जयधी परेषा जेतु क्षया न । अत्र प्रत्येन माधुयादिसो धर्मा भिद्यते ।
 वारिमाया इत्यादिका न लक्षितेत्याह इत्यादिकेति । रिमिति न लक्षितेन्यत आह-
 एयत्रिधेति । वैडिभोजिप्रियायामो अपरिमितस्य वैचित्र्यस्य प्रशंसयितुमदा
 षयन्तारित्यर्थः । तर्हि कथं न न्यूनत्वदोषशनेत्यत्राह-उच्च भेदेति । सामान्यलक्षणेन
 नोडीसारादिति भावः । एवमुपमात्कारं लक्षयित्वा अनन्यवात्कारं स्थायति-उपमानेति ।
 एतस्येति उक्ताया उपमाया व्यसोह । एतवास्मिन् इति वक्ष्यमाणया उपमेयोपमाया व्यावृत्तः ।
 व्यासरोति-उपमेति । तथा चोष 'यत्र तेनैव तस्य स्थापुपमानोपमेयता । अथादस्यविवक्षान्
 तमित्याहुरनन्वयमिति' । उदाहरति-न फेचलमिति । मितांतमिति रीच निर्विनी फेच
 निर्वाचनीय न भाति सारं विन्यापुष वाम तस्य एतस्यै नृत्य तस्य वामा निमगभूता
 ते प्रविष्टा तस्या मित्या तादृश्या इव भाति । नितविनी निर्वाचनीय तादृश्यास्तद्विनागा
 इवेति एकस्यैव द्वितीयतात्पर्यमुत्तारणं चमासरातिशयनवबोधवदनुभयया विवक्षा

यतो न विरुद्धधर्माशङ्का । श्रौतधायमनन्वय । गगन गगनाकारं सागर सागरोपम इत्यार्थो
 द्रष्टव्य । उपमेयोपमा लक्षयति-त्रिपर्यास इत्यादि । तयोरित्यस्य व्याख्यान-उपमेति । विप
 र्यास इत्यस्य व्याख्यान परिवृत्तिरिति । अनन्वयत्वस्य व्यावृत्त्यर्थमाह-अर्थात्तिति । महत्या
 सज्ञाया फलमाह-इतरेति । अयाहु 'अन्योन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता । उपमेयोप
 मामाहुस्ता पक्षान्तरहानिगामिति । साधारणधर्मोपादाने वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च द्विप्रकारेयम् ।
 तत्राद्यामुदाहरति-कमलेति । हे रात्रन् यस्य तव मति कमला लक्ष्मीरिव सापि कमला मतिरिव
 भाति विभा काति तत्रुरिव तत्रुर्विभेव भाति । धृति धरणीव धरणी श्रुतिरिव सतत विभा-
 ति वत । द्वितीयोदाहरण यथा-सच्छायाभोजवदना स च्छायवदनाजुजो- वाप्योग्ना इवाभाति
 यत्र वाप्यगना इव इति । उत्प्रेक्षा लक्षयति-सभावनमित्यादि । सभावन अध्यवसाय
 अभिमान तर्क ऊह उत्प्रेक्षेति नार्थांतरम् । प्रकृतस्य उपमेयस्य असतो ये धर्मा
 गुणक्रियारूपास्तेषा प्रत्येक भावाभावाभ्या सभावनयोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षा । सा च मन्ये
 प्रभृतिना बोध्यते । तथा चोक्त मन्ये शके ध्रुव प्रायो-नूनमित्येवमादिभि । उत्प्रेक्षा
 व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृश । सा च वाच्या इवादिभि प्रदृश्यते । प्रतीयमानार्था
 पुनरिवाद्यनुपयोग । सा च जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसायत्वेन चतुर्था । प्रत्येक
 विधिनिषेधाध्यवसायरूपतयाष्टधा । भेदाष्टस्य च प्रत्येकनिमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे
 षोडश । तेषा च निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्या ३२ भेदा । तेषु च प्रत्येक हेतुस्वरूपक
 लोत्प्रेक्षारूपत्वे (भेदा) पणवति वाच्योत्प्रेक्षाया । प्रतीयमानाया अपि भेदा ज्ञातव्या ।
 इति दिग्मानम् उदाहरति-उन्मेषमिति । हे ललिततनु सुदारि कमलशोभा इति हर्षात् ते
 पादयो लप्तेति मन्ये । इतीति किम् । जातिवैरी य चद्र रात्रौ मम उन्मेष न सहते,
 तस्य इदो सौंदर्यदर्प इदीवरदलदृशा अनया प्रसभ शाति नीत । अत्र पादशोभाया उपमे
 यभूताया उपमानभूतपद्मसौंदर्यात्मना सभावनम् । सौंदर्यं च गुण । तत्र हर्षादित्युक्तो गुण एव
 निमित्तम् । क्रियामुदाहरति-लिपतीति । अत्र तमोविपयतया लेपन नभोवर्षण च उत्प्रेक्ष्यत
 इत्याह-व्यापनादिति । आद्यस्य श्लक्ष्णता द्वितीयस्य नीलिमाधिन्यं गुणो निमित्तम् । एवं
 जायुत्प्रेक्षादिन्मुदाहर्तव्यम् । सदेहाकारं लक्षयति-स सदेहस्त्रिति । भेदो व्यावर्तनो
 धर्म तत्सहितस्तदहितधेति द्विविध इत्यर्थं । आद्यमुदाहरति-अयमिति । अय सूर्य किं स
 सूर्य खलु सप्तभि सुरगैरित । एकेनाश्वेन युक्तन्वासूर्या न भवतीत्यर्थं ।
 तर्हि वृशानु किम् । एष वृशानु सप्त दिशो नियत न प्रसरति । सर्वदिप्रसरणशीलत्वादयं
 धमिर्न भवतीत्यर्थं तर्हि साभ्यायम किम् । असौ यम महिपनाहन । महिपवाहनत्वाभावादयं
 यमोपि न भवति । इति प्रतिभग युद्धे त्वां चिरं समालोक्य विकल्पान् सशायान्
 कुर्वन्ति । अत्र वर्णनीयस्य मार्तण्डादीना च संशये सति सप्तसप्तप्रन्वादिर्भद
 उत्कथ्यते । कविप्रभोत्यापितसशयप्रहणत् स्याणुन्वपुरुषन्वादिस्वारसिच संशयस्यानलमारतेति
 द्रष्टव्यम् । भेदोक्ताविन्यत्र विषक्षितमथमाह-भेदोक्ताविति । आद्यंतयो
 संशयप्रहण मध्ये निधय इत्येव बोधि । आदिमध्ययो संशय अते च निधय

इत्यन्या । तदुभयमपि विवक्षितमित्यर्थं । निश्चयात्मुदाहरति-यथेति । हे हृदिगाधि
एतत् ईदु किं कल्क ष । कल्कमावाचशो न भवतीत्यर्थं । सरति च
किं उदरं कुत्र यत् । उदरमावाचनं सरति चम् । रत्नितानि मनोहराणि सखिलासानि वचनानि
तै परत पथात् मुखमिति निश्चितम् । अत्र कल्कदिशो भेदो धर्मः । पर्यते
मुखमिति निश्चितमित्युक्तत्वादिप्रयाताव च । चन्द्रटेनोचोयं विभाग कस्माद्दुद्रटेनोपेक्षित
इत्यसह-कित्तिवति । व्यज्यमानव्यनिरेशादुच्यमाने निश्चये कथमत्प्रातिशय इत्युद्ग्राभि
शय इति यावत् । भेदरूपमात्रमुदाहरति-तदिति । अस्या छत्रिकी कतिप्रदशशो नु ।
श्रुतगुणैरवरस स्वयं मदनो नु । पुण्याशो माशो नु । वेदाभ्यासजड विषयव्याप्तवैतुहल-
पुराणो मुनि इदं मनोहरं रूपं कथं नु निर्मातुं प्रभवेत् । न प्रभवेदित्यर्थं ।
अत्र नायिकारूपपद्यै ब्रह्मत्व चद्रस्य मन्मथस्य मधुमासस्य वेति सदेहे भेदको न
वक्षिदुक्त । वेदाभ्यासजात्यादिन तु चद्रमदनमधुमासेभ्य प्रसिद्धजन्मणो वैलक्षण्यम् ।
न पुनरेतेषामन्योन्यामिति भ्रमितव्यम् । अतथ सखावस्थैवान् चारतामुत्थापयति ।
इतरथा नायिकारूपवर्णने कतिप्रभा(द^१)त्वादेरुतगविषयासाशते । रूपभारं लक्ष
यति-तद्रूपकमिति । नन्दपङ्क्त्यलकारे अतिव्याप्तिरिक्तवत् आह-अतीति । मुखं चद्र
इति सहप्रयुज्यमानयोरनपद्रुतगोद्वो साम्बोक्त्यात् अग्रेदो रूपमिति विवक्षितत्वात्प्राति-
व्याप्तिरित्यर्थं । एतन्निरवयव सावयव परपरिते चति त्रिधा । आद्य केवलं मालालकारं चेति
द्विधा । द्वितीयं च समस्तवस्तुविषयं एतदेवविदतीति द्विधैव । तृतीयं च छिद्यभिनयव्य-
निवन्धनत्वेन द्विविधं सत् केवलं मालालकारं चेति चतुर्विधम् । तदयमष्टावेतद्रेदा । तत्र
द्वितीये आद्यभेदप्रतिपादकं भेदमुपादाय व्याकरोति-समस्तेति । समस्तवस्तुविषय
रूपमिति भेद (७ / शेष) । द्विवचनस्याप्यपीत्यत्वाद्बहुवचनमविवक्षितम् ।
तेन आरोपितौ आरोपिता इति च इत्यव्य इत्याह-आरोपिता इति । उदाहरति-यथेति ।
ज्योत्स्नैव भस्म तच्छुद्राफधकलतरका एवास्थीनि तानि त्रिध्रती अतर्धानव्यसनानुरथा ।
मुद्राशब्द प्रशसार्थं । चद्रमुद्रैव कपाल तस्मिन् राद्यन व्याजेन न्यस्तम् ।
परिमलशब्द प्रशसार्थं । सिद्धाजनपरिमल इषती इय रात्रिरेव कापालिकी
योगिनी द्वीपाद् द्वीपात्तर भ्रमति । अत्र आरोप्यमाणा भस्मादय आरोपविषया
ज्योत्स्नादय लालनच्छलेनेत्य (पहुतेर्विद्यमानत्वात्पदानयमेवोदाहरणमित्याह-अत्रेति । ननु
ज्योत्स्ना भस्मेवेत्युपमीयते उत ज्योत्स्नैव भस्मेति निरूप्यते । व्याघ्रादित्वेन वा
मयूरव्यसरादिद्येन वा समास उभयोरप्यकृतिगणत्वादिति सदेहसंनर न शुद्ध रूपमिति
अत आह-अतर्धानेति । अतर्धानरिक्तवत् चेतनमत्वात्कापालिक्यामेव मुख्य
न रात्री । रात्राविवेत्युपमासदेहभावात्तं शका कार्यति निगमयति-तदिति । अथवा
यादातराप्रयेण सर्वत्र रूपकेणैव निर्वाहं कार्यं इत्याह-अथयेति । द्वितीये द्वितीयभेदोपपादकं
सूत्रमुपादाय व्याकरोति-श्रौता इति । आरोप्यमाण । एकदेशे चलनात् । उदाहरति-
रिडस्तेणा रिपुसेना । रणतेउरे रणात्पुरे । मङ्गलमलभ मङ्गलप्रलता करे कुणतस्त

कुर्वत । जस्स यस्य । रससमुद्गीवि रससामुत्थेपि । सहसा परमुद्गी पराङ्मुखी होइ भवति ।
 अत्र सर्वविषयत्वप्रतीतिरेकदेशवतित्व कथमित्यत आह—अत्रेति । सप्रामात पुररूपणेन
 नायिनात्वप्रतिनायिकात्वप्रतीतिरेकदेशवतित्वमित्यर्थ । इतोपि विभाग वक्तुकाम उक्तमेवत्र
 सकलयति—सांगमिति । व्याकरोति—उक्तमिति । द्विभेद समस्तवस्तुविषयैकदेशवतिरूपम् ।
 निरवयवमाह—निरंगं त्विति । अगविमल तावत् शुद्ध तदुदाहरति—कुरंगीति । अहो
 सखि यत् इय गीतध्वनिषु कुरगीव अगानि स्तिमितयति यच्च सखीश्रुतमपि वातोदत सर्वा
 पुन प्रश्रयति । प्रश्रवत करोति । चिन्मतोऽङ्गितिमतुषो ङ्क् । हृतपूर्वाकट इति न्यायेन
 द्वितीया । यच्च अनिद्र यथा भवति तथा अत स्वपिति तत् तस्मात्कारणात् अस्या हृदि
 अभिनवा प्रेमैव लतिकाता प्रेमलतिका सेकु मनसिज प्रवृत्त इति वेदि । अत्र लतिमालक्षण
 अवयवी निरूपितो नत्वन्यत्किमपि विशेषणमुक्तमिति निरवयवमिदं रूपम् । आद्यस्य द्वितीय
 भेदमाह—मालोति । यद्यपि कारिकाशारेण मालोपमा पृथङ्ज्ञोक्ता तथापि कारिकाश्रुत्योरेककर्तृमत्या
 अभेदविवक्षया उक्त पूर्ववदिति । उदाहरति—सौदर्येति । सौदर्यस्य तरणिणी नदी ।
 तरणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गम वाते कामणकर्म । नर्मरहसामुहासनावासभू । विद्या वक्त्रगिराम् ।
 विधे अनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया । पचशिलीमुखस्य वाणा । ललनाचूडामणि सा
 प्रिया वर्तत इत्यर्थ । अत्रैकस्या प्रियाया तरणिणीत्वादयो बहव आरोप्यते ।
 [अत्र मुत्ताद्यवयवानिरूपणानिरवयव(व)त्वम् ।] तृतीयस्य लक्षणमाह—नियतेति ।
 नियत व्यवस्थितमारोपणमुपायो यस्यारोपस्य एवविध परस्य उत्तरस्य य आरोप
 तत्परपरित, तद्विविध वाचके श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा । तत्रायमुदाहरति—विद्वन्मान-
 सेति । विद्वन्मानसहस वैरिक्मलासमोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकार-
 वैश्वानर । सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो । प्राग्भाव पूर्वभाव ।
 वरवीर वैरिच वत्सरशत उच्चै राज्य क्रिया । अत्र मानसमेव चित्तमेव सरोविशेष इत्यारोपो
 हसारोपे निमित्तम् । एवमुत्तरत्रापि वैरिणा कमलाया लक्ष्म्या समोच एव पद्माना असमोच
 तत्र सूर्य । दुर्गाणा नगराणाममागण तिद्धत्वमेव दुर्गाया देव्या अन्वेषण तत्र महेश ।
 समिता युद्धानां स्वीकार एव समिधा ईधनाना स्वीकार तत्र बहे । सत्ये वचने प्रीतिरेव सत्या
 गौर्या अप्रीति तद्विधान दक्षप्रजापते । विजयस्य युद्धोत्कर्षस्य प्राग्भाव प्रायमिच्छमेव विजयात्
 अर्जुनान्पूर्वत्व तादृश । ननुभयात् शारोय श्लिष्टपरपरित नाम । कथमयमर्थाल शारेषु गण्यते इत्यत
 आह—यद्यपीति । मानसशब्दस्य पर्याये निक्षिप्ते न भवत्येव रूपप्रतीतिरिति शब्दालंकारता
 हसशब्दस्य पर्यायेपि क्षिप्ते भवति रूपमित्यर्थालंकारता । अत शब्दार्थालंकाररूपमिदं
 रूपं स्वाप्रत्ययालंकार इत्यत्र कथन उचित न भवति यद्यपि तथापि प्रतिषेधपुरोधाद्गो-
 क्तमिति भाव । अथ न केनचिदेतत्परपरितसङ्गमुक्तमित्यत आह—एकदेशेति । अन्यै-
 रङ्गुटादिभिरेकदेशविर्भावित्येतदभिधीयते । द्वितीयं प्रसारमुदाहरति—भेदभाजोति । हे
 राचन् जय एव पुंजर तस्य आलान गजवधनस्थानम् । विपदेव वारिधि तस्य द्युदा
 येतु । सरवा एव चङ्गमहा सूय तस्य पूर्वादि । प्रिय लालोपधानम् । सप्राम एवाभूतसागर

तस्य प्रमथनमेव श्रीढाविधि तस्मिन्मदर । वीरवैरिनितावैधव्यद ते मुज राजति ।
 (जय एव कुजर) न्तु मानसशब्दवत् एकशब्देन उभयार्थोस्तीति भेदभावत्वम् । लीलोप
 धानमित्यत्र उपधानपदे श्लिष्टो वाचक इत्यनंतरोक्तमेव रूपकम् नतु यदिद प्रस्तुत
 धियो वनितात्वमपि निरूप्यत इत्याह—अत्रेति । श्लिष्टमालारूपकमुदाहरति—अलौकिकेति ।
 हे देव अलौकिकश्चासौ महाधासावालोक्त्य ज्ञान तेन प्रशशित जगत्प्रय येन । सद्गुरुस्य
 सुचारत्न भवान् कैर्न स्तूयते । सर्वं स्तूयत इत्यर्थः । अत्र वशोऽन्वय एव वेणु तस्य मुष्ण
 रत्नमिति श्लेषः । कुंलस्य वेणुत्वारोप वर्णनीयस्य मुष्णमणित्वारोपे निमित्तम् । अश्लिष्ट
 मालारूपकमुदाहरति—निरवधीति । अनिर्वर्तित कौतुकप्रपञ्चो येन एवविधं यस्य स्थित स्थिति
 निरवधि निराश्रय च । इह प्रथम कूर्ममूर्ति चतुर्दशलोका एव बह्व्य तासां क्व, स भवान्
 जयति । आदिकमठस्य कदम्बे लोमना वागीव हेतु । वाचकश्चात्र न श्लिष्टः । मालाप्रस्तावा
 दशानामुदाहरति—किस्लयेति । मदन उक्ताना किस्लयकरै कामिनीकरकमलै कमलिनीना
 कमलमुखै योषिता मुखेदुभि जगता स्रग्धि मनोजयति । किस्लयान्येव करा करा एव कमलानि
 कमलान्येव मुखानि मुखान्येव इदं इति सर्वेषां परस्परसघटनदशना । कारिकायामेवैविधस्य
 लक्षण किमिति नोक्तमित्यत आह—नेति । उद्विक्तस्य वैचित्र्यस्याभावात् एवविध न लक्षितमि
 त्यर्थः । अपहृति लक्षयति—प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तस्य उपमेयतायाः अन्यत् उपमानं ।
 निषेधशब्दार्थमाह—उपमेयमसत्य वृत्तेति । अपहृतिस्त्रिधा अपहृत्वपूर्वं आरोप आरोपपूर्वा
 पहृत्व छलादिशब्दप्रयोगधेति । तत्राद्यमुदाहरति । हे शैलतनये पार्वति । परिणतकाते
 धदस्य वपुषि प्रागल्भ्यं अवाप्त अयं कलद्रो न विरसति । विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
 अमुष्य उरसि गाढ रतिभान्ता यामिनीयामिनी शोभे इति मन्ये । अत्र वाक्यद्वयेन
 चोदमस कत्र मुख्यया निषेधवृत्त्या मिथ्यात्वेनावस्थान्य तत्प्रतिबन्धुभूता हृदयाधि-
 शायिनी निशीथिनी नितम्बिनी सत्यतया अवस्थाप्यते । अयं चापहृत्वपूर्वं आरोपः ।
 पूर्वोऽपहृत्वे यथा—विरसदमरनारीनेत्रनीलाञ्जराडान्यधिवसति सदा य सयमाध कृतानि ।
 न तु लण्टिररूपे षर्तते धी मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचयत्रिय व—क्षति । अत्र
 स्तुदेनाथ क्रियमाणानि नास्तिनाम्बिनीनेत्रनीलोत्पलानि न पुनरौपवाशर्वाईचर्हाणि इति
 आरोपोत्तरवालोऽपहृत्व । नकारध्रुवणांनिषेधस्य मुख्यत्वम् । छलादिप्रयोग उदाहरत—यतेति ।
 हे सति प्रियविरहकृशो अस्मिन् रानिलोके स्मरस्य क्रियदेतत् वैरं पदय । यतेति दुखे ।
 तथाहि । उपवनेषु ये रसाला तेषु उद्गाठिनो ये मधुसरा तव्याना कामेन प्रतिगणं
 कालहृष्टं वृक्षितम् । अत्र छलप्रयोगस्य निषेधपर्यवसायितामाह—न सभृगाणिति ।
 एकशस्यं च स्पष्टम् । प्रतीतिरिति । नाभिधेति यावत् । वैचित्र्यान्तरप्रदर्शनाय
 पुनरुदाहरति—अमुष्मिन्निति । शिष्यदग्ध काम कुंरगास्या शृणुतप्रनभागे अमुष्मिन्
 लण्णामृतगरासि नूनं निपतिता । यस्य कामस्य अगाधारकवर्णां ब्रह्मपिपुत्रा नामिमन्थे
 रोमापिबुधु इयं धूमस्य शिता परिणमति । अत्र प्रकृतस्वरूपामिधाविशब्द-
 विषयवोऽपहृत्व इति पूर्वस्मात् विशेषः । अथ श्लेषं लक्षयति—श्लेषे इति । एतस्यर्थ-

स्योक्तौ सामान्यसिद्धाया सयोगादिव्यवस्थापकाभावात् उत्तेरनियत्रणात् अनेमस्यार्थस्याभिधान
 अभिधासामर्थ्यं आर्थोपश्लेष इति व्याकरोति—**एकार्थेति** प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति मतमा-
 धित्य शब्दश्लेष उक्त । अयं तु एकस्यैव शब्दस्य बहुवचनत्वमस्तीति मतमाधित्योच्यते
 इति भेद । उदाहरति—**उद्यमिति** । विमाना कातीना अधिपो राजा उद्यमं समृद्धिं
 अयते प्राप्नोति । दिक् अन्यायमार्गस्तस्य मालिन्य निराकुरुते । निद्रामुद्रां आलस्यस्य प्रकर्षं
 निधनं नाशं प्रापयति । क्रिया धर्मक्रिया प्रवर्तयति । स्वैरा अनीतिकारिण । तेषामाचारप्र-
 वृत्ते कर्तनं छेदनं रचयति । लसत्तेज पुञ्जो विभाति विभासरं सूर्यं । अयं पक्ष स्पष्ट ।
 नन्वेमस्य शब्दस्य अर्थद्वयवाचकत्वं कथमित्याशङ्क्य आह—**अत्रेति** । प्रमरणादेर्नियामस्यात्रा-
 भावात् उभयोर्वाच्यत्वमुचितमिति भावः । समासोक्तिं लभ्यति—**परोक्तिरिति** । श्लिष्टं समानै-
 र्भेदत्रैर्विशेषणैः परस्य अप्रस्तुतस्योक्तिं प्रतिपादनं समासोक्तिरित्यर्थः । व्याकरोति—**प्रवृत्तेति** ।
 विशेष्यस्य उपमेयस्य । उदाहरति—**लह्वीति** । हे राजन् तुह तर्न । बाहुपस बाहुस्पर्शम् ।
 लह्वीकणं लब्ध्वा । जीये यस्याः । स कोऽप्युद्गरा । सा जयलच्छी जयलक्ष्मी । तुह तव ।
 विरहे । ण होतु न भवेत् । सा दुर्बला ननु । बाहुस्पर्शेन पाणिपीडनेन वा दुर्बला निष्प्रभा
 वृत्ता च इत्येतानि विशेषणानि कातया समानानि । जयलक्ष्मीति विशेष्यं तु न सममित्याह—
अत्रेति । निदर्शनोत्तरालक्षकं सूत्रमुपादाय व्याकरोति—**निदर्शनेति** । उपमाया
 पर्यवसितं सन् स्वार्थनिर्वाहकं असंभवद्वस्तुसंबन्धं निदर्शनोत्तरं । उदाहरति—**क
 सूर्येति** । अत्र वाक्ययोः अनुपपद्यमान एव संबन्धः । उपमायाः पर्यवसितत्वात्
 उदुपेन सागरतरणामिवेयमर्थो लभ्यते इत्याह—**अत्रेति** । उदाहरणान्तरमाह—**यथेति** ।
 पितनोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ उदयति सति हिमघात्रि चास्तं याति सति अयं गिरि
 विलंबिषटाद्वयपरिवारितवारणेंद्रलीला वहति । अत्र वारणेंद्रलीलां पर्वतं कथं वहतीति
 अनुपपद्यमान एव संबन्ध इति उपमायाः पर्यवसानमाह—**अत्रेति** । मालारूपा निदर्शनोत्तरा
 हरति—**दोर्भ्यामिति** । भो देव यस्तव गुणान् गदितुमुद्यममादधानि एष पुरुष दोर्भ्यां
 तरणयतीभुजगं नितीर्षति । करेण हरिणाम्भियमादातुमिच्छति । मेरुं तिलपयिपति । अप्रापि
 तत्र तत्रानुपपद्यमान एव संबन्ध इति उपमापर्यवसितत्वात्निदर्शनोत्तरालालानिदर्शनात्तर
 इत्यर्थः । सभ्रतस्तुत्रसंधानिदर्शनमाह—**स्वस्येति** । व्याकरोति—**क्रिययैवेति** । अवगम्यत
 इति यत् सा निदर्शनेन संबन्धः । उदाहरति—**उन्नतमिति** । यो लघु पुरुष स उन्नतं
 पदमनाय हेतुर्न पतेदिति ध्रुवन् पर्वताग्रगतं पापान्तरणं यायुना ऋषितं सन् चारं अप
 पतति । पततीति या पतनक्रिया सा स्व तस्य हेतुलाभवे सति उन्नतपदमार्गं तयोरन्यत्र
 ध्रुवं पदमनाय यो लघु स पतेदिति विधिक्रियेन शुद्धयायानया इत्याह—**अत्रेति** ।
 ध्रुवमिति त (१ ग) तत्प्राप्तनप्रयोगेऽस्ति यन्मुत्संबन्धः । एषाणं इदं सा सा रोमं पततीति
 उपमाविधायाः । उक्तं च—अनन्यस्तुत्पन्नो भवत्या यत्र कल्पयेत् । उपमानोपमेयस्य
 सम्बन्धे सा निदर्शना इति । अप्राप्तप्रयोगेऽस्ति इत्याह—**अप्रस्तुतेति** । व्याकरोति—
अप्राप्तनिषेधस्येति । अस्याः प्रथमं पंचमं विभागात्—**कार्यं इति** । कार्यं प्रस्तुते तदन्वयः

कारणस्य वच । निमित्ते प्रस्तुते तदन्यस्य कार्यस्य । सामान्ये प्रस्तुते तदन्यस्य विशेषस्य वच । विशेषे प्रस्तुते तदन्यस्य सामान्यस्य वच । तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य तत्तुल्यस्य वच इति पंचधा विभाग इत्यर्थः । आद्यमुदाहरति—याता इति । हे मुदती देशान्तगता पुरया पुन किं न मिलन्ति । अत मत्तृते त्वया चिंता न कार्या । मुतरा कृशासि । स्वभावत एव त्व कृशा चिंतया तु मुतरा कृशा भविष्यसि । अतो मुख चिंतामित्यर्थः । एव समाप्ये मयि कथयति सति लज्जामधरत्तारकेण निपतत्प्रीताशुष्णा चक्षुषा मा दृष्ट्वा तथा नायिभ्या हस्तिनेन भाविमरणोत्साह सूचितः । यदि मां त्यक्त्वा यास्यसि (गमिष्यसि) तदाह मरिष्य इति सूचितमित्यर्थः । प्रथमद्वारा कार्यप्रस्ताप्ये प्रस्थानस्य निर्णयत्वात्कारण मरणोपक्रमसूचनारूपमभिहितमित्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—राजद्विति । राजन् राजसुता मा न पाठयति । देव्योपि तूष्णीं स्थिता । हे कुञ्जे मा भोनय । बुमारसन्धिवै अद्यापि किं इत्थं न भुज्यते । इत्थं तवारिभयने पञ्जरादप्यगैर्मुक्त राजगुप्त शून्यप्रलम्भौ चित्रस्थानवगोत्रय एवैक आभाषते । अनुपलायनरूपकारणे प्रस्तुते पञ्जरशुभ्रतातलक्षणं कायमुचमित्याह—अत्रेति । तृतीयमुदाहरति—पतद्विति । तस्य पुरयस्य एतत्किञ्चिद्माड्यं यत्स जड मुखात् वाङ्मारेणैव कमलिनीपत्रे वारिण कण मुषामणिरित्यमस्त । अस्मात् अन्यदपि शृणु । ज्ञाने आदीयमाने तत्र अगुल्यप्रत्युत्थित्या प्रविलिपिनि सति अय मणि ष्ट उशीय गत इति अत शुचा अनुदिन न निद्राति । अत्र जडाना स्वल्पेपि महत्त्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते मुचापकृशातिमत्त्वलक्षणे विशेष उक्त इत्याह—अत्रेति । चतुर्थमुदाहरति । विष्णुना नरनामुरे हते कोपि तन्मन्त्री कचन नरनामुरसुहृद प्रनीदमाह । यं चरनियातनेन सुहृद्बधुवाप्यनलप्रमार्जनं करोति स एव पूज्य स पुमान् स एव नीतिमान् । तस्य सुनीवित स त्रियो भावनम् । विशेषे वक्तव्ये सामान्यमुच्यमित्याह—अत्रेति । पचमस्य प्रविष्यमाह—तुल्य इति । आद्यमुदाहरति—पुंस्त्वेति । अयं पुरय यदि पुरुवादिपि प्रविचलेत् यदि अथोपि यायान् यदि प्रणयने साचने सति महानपि न स्यात् एतदपि स्यादित्यर्थः । तदपि तथापि विश्वमुद्धरन् । येनापि पुरयथेष्टेन इति ईदृशी इयं दिक् प्रकटिता । कृष्णपक्षे पौरुषत्त्वं प्रचलन् अयुरं (मृतापहरे रे रौगायल्लव्णान् धादिवमग्रघातारण अधोयान षट्षिषधनोपक्रमे धामनत्वम् । किंवाभ्युदरणं वराहादिना वृषिभ्यापभ्युञ्जीवनम् । अत्र वसिष्ठाधत्तापुरये प्रस्तुतं तत्तुल्यस्वभासस्य भगवत परमपुरयस्य प्रसंगा श्लेषेण गृह्यते । विश्वेये पुण्योत्तमरदपि श्लेषेण श्लेषः । द्वितीयमुदाहरति—येनेति । इ चंद्र या अभ्युदितेन प्राति गमिताति तत्र रां ते त्वया प्रतिशनुमेव मुन्यत । तस्यैव पादप्रह पुनर्न मुज्यते । पादप्रह चरणेपदं प्रह विरणप्रहं च । यदि शीघ्रैर्नैवदुष्टा तत्रप्रसिद्धात्मानो गपनं मनागपि किं न लक्ष्यत इत्यर्थः । एतन्मु ययस्मात्तत्कार्यं भवत्ये उडधामना व्यभिन्न निरुद्धति । उडधामना विदिरिभिरण्य मंदापत्त्य च । इ प्र शरमदारादि चंद्रादलोकिं प्रभूरास्यति श्लेषभासः प्रसंगात् । विश्वान्तरे तु श्लेषे श्लेषा भवति । तथा पुराणात्प्रह पुरतोत्तमपद । गृतेचनुदरति धादापेति । रपिता मुणेन परित कार शादाय अनन दुःखेन इत्यादि लक्षणं ।

वारि क्षारीकृत वडवानले हुत च पातालकुक्षिमध्ये विनिवेशितम् । आयव्ययकारिणि पुरुषे प्रस्तुते तत्सदृश समुद्रो वर्ण्यते । एव सादृश्यमात्ररूपामुपमामुदाहृत्य वाच्यस्य सभवासभवा-
 चुदाहरिष्यन् सभव तावदाह-इय चेति । वाच्ये सभवति प्रतीयमानस्यार्घ्यस्यानप्यारोपेण
 अध्यारोपानपेक्षयेत्यर्थः । जलाच्छादितभुवनविस्तारपातालमध्यस्य समुद्रस्य लघनेपि इह
 हि लोके पोतसाधना बहव पुरुष क्रमन्ते प्रवर्तन्ते । आहो उत दैवात् एष कथमपि रिक्तो
 भवेत् तदानीं अस्य अवटकुहरालोकनेपि को नाम समर्थ स्यात् । अष्टुष्यस्यापि प्रभो वरं
 पूर्णत्वमेव । रिक्तत्व महतो नर्थायेति तात्पर्यम् । अत्र वाच्ये समुद्रे सर्वाप्युक्तरूपा प्रक्रिया
 सगच्छते । वाच्यस्यासभवस्थानमुदाहरति-**कृचिदिति** । भो कस्त्व कथयामि दैवहतक
 मा शाखोटक विद्धि । वैराग्यादिव वदसि । साधु ज्ञात इदम् । कस्मात् । कथ्यते । अत्र वामेन
 वटोस्ति । अध्वगजन सर्वात्मना त सेवते । मार्गस्थितस्यापि मे परोपकारकरणे छायापि न ।
 अत्र अचेतनेन सह प्रश्नोत्तरयोरसभवाद्वाच्यस्यासभव । सभवासभवमुदाहरति-**कृचिदिति** ।
 अपूर्वं रसनाविपर्ययो जिह्वापरिवृत्ति तस्य विधि प्रभार । तस्य गजस्य कर्णयोश्चापल
 चपलता । सा दृष्टि विस्मृता स्वपरयो दिक् यया । अथवा भूयसा उच्येन किम् । हे भ्रात
 भ्रमर सर्वं विस्मृतवानसि । अत शून्यकर सरध्रशुभार वारणो गज अद्यापि त्वया
 निषेव्यते इति यत् एष प्रह आग्रह क । अन्यत्र रसनाविपर्यय पैशून्यम् । कर्णचापल
 कर्णजापोपजापशुश्रूपा । मद दप । वारयतीति वारणो निषेधक । अतः शून्यकर
 रिक्तहस्त । अत्र असभवतमशमाह-**अत्रेति** । रसनाविपर्यासादेरप्यारोपशरणत्वाद्वाच्यत्वा
 समवेन हेतुर्न भवतीत्यर्थः । समवतमशमाह-**कर्णेति** । कर्णचापलरूपो हेतुरनप्यारोपित ।
 तत्र वाच्य सभवतीति यावत् । प्रसगात्सभवतीत्यशे अनौचित्यलेशमुत्पद्यति-**मद्**
 इति । मदविस्मृतेत्यादि विरुद्धमित्याकृतम् । उक्तवैपरीत्येन भ्रमरसेवने तस्य निमित्तत्वात् ।
 इदानीमतिशयोक्त्यलंकार लक्षयति-**निगीर्येति** । अत्र पचधा बधच्छाया । भेदे
 अभेद अभेदे भेद सत्रधे असत्रध असबंधे सबध कायकारणपौनापर्यविपर्ययश्चेति ।
 तत्र निगीर्येत्यादिना प्रथमो लक्ष्यते । प्रस्तुत्येत्यादिना द्वितीय । तृतीयो बहिरनूहनीय ।
 यथार्थात्तावित्यनेन चतुर्थो लक्ष्यते । कार्यकारणयोरित्यादिना पचम । तत्राय प्रकरं व्याकृ-
 रेति-**उपमानेति** । प्रकृतस्य तदन्येन उपमानेन विपर्यया क्वचित्तस्य विषयरूपतया
 अप्यवसान एक अतिशयोक्तिरित्यर्थः । तामुदाहरति-**कमलमिति** । धी वर्ण्यते । अनभिउ
 कमल कमले च कुवलये नीलोत्पले तानि कमलकुवल्यानि कमलतिशया सा च कमलतिशया
 मृदुमुभगा इतीय उत्पातपरपरा वा । अत्र मुरादीना कमलादिभिर्भेदेषु अभेदाप्यवसाय
 इत्याह-**अत्रेति** । द्वितीयमाह-**यश्चेति** । तच्छब्देन प्रस्तुतमुच्यते । सापरा अभेद भेदरूपा
 अनिशयोक्तिरित्यर्थः । तामुदाहरति-**अण्णमिति** । सामा श्यामा । सामण्ययाचदणो सामाय
 प्रजापते रेहृष्विअ रेसैव न होइ न भवति । यत् अस्या अणं अयत् लडहत्ता लट्(र)भत्वं
 विगतं अणापिअ अन्यैव वक्ष्यमच्छाया वक्ष्यच्छाया । अत्र लट्(र)भत्वादीनां अभेदपि अयथै
 नाप्यवसानाद् भेद इत्यय । संबंधेप्यसंबधा बहिरूहनीयो यथा-अस्वास्तरंगविधौ प्रजापतिरभू-

चद्रो नु कातिप्रद शृंगारकरस स्वय नु मदनो मासो नु पुप्यार । वेदाभ्यासजड कथं नु
 विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातु प्रभवेन्मनोहरमिद रूप पुराणो मुनि ॥ अत्र पुराणत्रयानिमो-
 णसबधेप्यसबध उक्त इति पुरा (७ / चिर) तना । अस्य तु तदप्यभेद एवातभूतमित्याशय ।
 असबधेपि सबधमाह—यदीति । अर्थात्सामर्थ्यादसंबधिनो यत्कल्पनामिति सबध । उदाहरति—
 राकेति । रामाया पूर्णिमाया अमृताशोधद्रस्य वपुरकल्क चेत तदा तस्या मुख साम्यपरा-
 भवमवामुयात् । अत्र वास्तवेष्यसबधे संभावनया सबध । अतिमभेदमाह—कारणस्येति । उदा-
 हरति—हृदयमिति । आदौ प्रथम मालत्या हृदय कुसुमचापवाणेन अधिष्ठितम् । भो रमणी-
 वल्लभ चरम पथालोचनविषय भजता त्वयाधिष्ठितम् । कारणस्य कारतेनाधिष्ठितत्वस्य शीघ्र-
 कारित्व वक्तु कार्यस्य कदर्पाधिष्ठितत्वस्य प्रथममुक्तिरित्यर्थ । प्रतिवस्तूपमालकार लक्षयति—
 प्रतीति । नैक पद द्वि प्रयोचव्यमिति कथितपदत्वस्य दुष्टतयाभिहितत्वात् शब्दभेदेन
 साधारणो धर्म उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च उपादीयते । वस्तुनो वाग्यार्थस्य उपमान-
 त्वात् सा प्रतिवस्तूपमेत्यन्वय । उदाहरति—यथेति । देवीभाव गमिता देवतात्व प्रापिता
 एषा परिवारपद कुटुंबत्व कथं भजति रज्जु । यत् दैवतरुपांकित रत्न परिभोगयोग्य न
 भवति । अत्र परिवारपदयोग्यत्वानौचित्य परिभोगयोग्यत्वाभावधेत्येकमेव सामान्य वाग्यद्वयेपि
 पृथक् निर्दिश्यते । अस्यैव मालामुदाहरति—यदीति । अनलो यदि दहति अत्र किमद्वुतम् ।
 अद्रिपु यदि गौरव तत् किम् । महोदधेरु सदैव रवणम् । सता प्रकृतिरेवाविपादिता
 तु खरहितता । अत्र पर्यावातरेण अद्भुताभाव एव प्रतिपाद्यत इति साधारणधर्मांकारिति
 मालारूपत्वम् । एवमन्यत्रापि मालवैचित्र्यमूहामित्याह—पवमिति । दृष्टतालकार लक्षयति—
 दृष्टांत इति । साधारणधर्मादीनामित्यत्रादिशब्देनोपमानोपमेययोर्महणम् । उदाहरति—स्वयीति ।
 मनोभवज्वलित तस्या मन त्वयि दृष्ट एव निर्वाति निर्वृत भवति । हि यत् कुमुद्वत्या कुमुद
 हिमाशो आलोके विनसति । अत्र निर्वाणस्य विक्रयात्मना प्रतिबिंबनम् । न केवलमेव
 साधर्म्येणैव यावद्वैधर्म्येणापीत्याह—वैधर्म्येणेति । उदाहरति—तथेति । साहसकर्मणि शर्म सुख
 यस्य तस्य कर कृपाणातिक आनिनीपत तव आहवे परेया शत्रूणा भटा योद्धार विशरास्ता
 अर्हिसकत्व अगु । हि यत् । पासव अवाते स्थिरता दधति । उक्तदार्ष्टान्तिकवैलक्षण्येन
 दृष्टाताभिधानाद्वैधर्म्यादाहरणम् । दीपमालकारं लक्षयति—सकृदिति । प्रकृताप्रकृतात्मना
 उपमानोपमेयाना धर्मस्य क्रियादे बहुषु कारकेषु सकृदुक्ति क्रियादीपकम् । कारकस्य च बह्वीषु
 क्रियामु सैव सकृदुक्ति कारकदीपकमित्यर्थ । क्रियादिरित्यादिशब्दाहुणस्वीकार । तत्राद्यमुदा-
 हरति—यथेति । क्रिवणान कृपणाना घण घन णायार्ण जागाना फणामणि सीहाण सिंहाणा
 केसराइ केसरा । कुलवालिआण वुलपा (वा) लिक्काना च यणा स्तना अनुआण अमृताना कुदो
 कुत छिप्पति स्पृशति । अस्या गाथाया छिप्पति इति क्रिया बहुषु कर्मकारकेषु धनमणिकेसरस्तन-
 लक्षणेपु वृत्ता दीप्यत इति क्रियादीपकम् । तत्रादिमभ्यातभेदात् त्रिविधम् । तत्रातविषयमुदाहृतम् ।
 चरति चतुरभोधिवेलोपानेषु इत्यादिकमादिविषयम् । सचारपृतानि दिगतराणीत्यादिक मध्यधि-

धय च स्वयमूहनीयम् । द्वितीयमुदाहरति—**स्विद्यतीति** । नवविवाहा वधू शयने स्विद्यति
 कृणति वेळति विचलति निमिपति तिर्यग्विलोकयति अतर्नदति चुम्बितुमिच्छति । एतासु
 बह्वीषु क्रियासु वधूलक्षणकर्तृकारस्यवृत्तिरिति कारकदीपकमित्यर्थ । मालदीपक लक्षयति—
मालेति । गुणावहमुत्कर्षहेतु । व्याकरोति—**पूर्वेति** । उदाहरति—**संग्रामेति** । भो राजन्
 सप्रामाण्यमागतेन भवता चापे समारोपिते सति परिपधियोधनिवहे सामुख्य सप्राप्ते सति
 त्वया एतै एतत्समासादितम् । कै किम् । कोदडेन शरा शरै अरिशिरस्तेनापि भूमडल
 तेन त्व त्वयापि यशोराशि तेनापि लोकत्रयम् । अत्र कोदडादिना पूर्वेण क्रमात्
 शरादीनामुत्तरेषामुत्कर्षो विहित । सामुरथासादनक्रियानिवधन च दीपन द्वितीयपादस्य
 पृथक्क्रियायामनौचित्यात् । तुल्ययोगितामाह—**नियतानामिति** । प्रस्तुताप्रस्तुताना स-
 माप्ते दीपक व्याप्ते तुल्ययोगितेत्यभिप्रेत्य व्याकरोति—**नियतानामिति** । प्राक्करणानामेव
 तुल्ययोगितामुदाहरति—**पाङ्क्ति** । हे सखि तव पाङ्क्तु क्षाम वदन सरस हृदय अलस
 वपुश्च हृदयमध्ये नितात क्षेत्रियरोग आवेदयति । क्षेत्रे परशरीरे चिकित्स्य असाध्य इत्यर्थ ।
 अत्र वदनहृदयवपुषि प्राक्करणानि । नायिकावयवभूतत्वात् । तेषा रोगावेदनरूपो धर्म
 सकृदुपादीयत इति तुल्ययोगितालङ्कार इत्यर्थ । अप्राक्करणाना तुल्ययोगितामुदाहरति—
कुमुदेति । तस्या काताया रलितविलासजुषो दशो पुर कुमुदरुमलनीलोत्पलावली वा ।
 तदाननस्य पुर अमृत चद्र कमल च युगपत्प्रतिहतम् । अत्र कुमुदादीन्यप्राक्करणानि नायिका-
 लोचनाद्युपमानत्वात्सर्वेषा तेषा च निवृत्तेन क्षिप्यमाणत्व धर्म सकृदुपादीयते । कुमुदस्य
 लोचनोपमानत्वमनैर्दूषितमपि प्रसिध्यनुरोधादुचम् । एवममृतादीना तन्मुत्तोपमानभूताना
 प्रतिहतत्व नाम धर्म सकृत्तिर्दिष्ट इत्येव तुल्ययोगितेत्यर्थ । व्यतिरेकालंकारं लक्षयति—
उपमानादिति । स एव इति व्यतिरेक इत्येव व्यसद्भियते । न्यूनताया अपि व्यतिरेकत्वात्
 तथावृत्त्यर्थमाह—**आधिष्यमिति** । चिरतना राजु भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये
 विपर्यये वा व्यतिरेक इत्यसूनयन् । आधिष्यमधिगुण (त्व) लक्षण यथायोगमुदाहृत्य न्यूनगु-
 णत्वरूप विपर्यय क्षीण इत्यादावुदाजहु । व्याचक्षिण चद्रापेक्षया यौवनस्य क्षीणगुणत्वं शशिवै-
 लक्ष्येन तस्य अपुनरागमनादिति । तत्र विप्रतिपद्यमान आह—**क्षीणक्षीण इति** । हे मुंदरि
 क्षीण क्षीणधर भूयो भूयोभिवर्धत इति (सयान्) यात यौवन अनिश्रुति तु अतो विरम कोपं मुय
 प्रसीद । केनचित् गणनिनीत्ताशालिनेत्यर्थ । वास्त्यार्थस्य यावत्ताप्यर्थमपर्यालोचनत्वादिन्याह—
तद्रयुक्तमिति । यतोप्रापि उपमानादुपमेयस्याधिष्य न विपर्यय इत्याह—**यौवनेति** । चंद्रा-
 पेक्षया तादृश्यस्य गुणो यदर्थैयं तस्याधिष्य अन्यथा वास्त्यार्थंशक्तिव्याकोप स्यादिति भाव ।
 इयं विप्रतिपत्ति निराहृत्य विभागमाह—**द्वेत्योरिति** । द्विरष्टेति चतुर्विंशति । उपमेयविपर्य
 उक्त्वंनिमित्त न विपर्यय । उपमानविपर्यय तु निरुपसंभारण न विपर्यय । एकतरस्येति हेत्वो-
 रनुष्ठी द्वे हेतुद्रयस्य अनुष्ठीरेकेति अनुष्ठीप्रयम् । एतदुक्तं भवति । आधिष्यस्य हेतुशप-
 भेयगन्तु रूपंनिमित्त उपमननगत् निरुपसंभारण अनयोर्हेत्वोरुपसंभारो भेद । इयोर्हेत्वोरनुष्ठीयेह ।
 उरुपेहेत्वोरनुष्ठी अपरुपेहेत्वोरनुष्ठीपर । उरुपेहेत्वोरनुष्ठी अपरुपेहेत्वोरनुष्ठीयेह एवं चत्वाते

भेदा । एत एव शब्देन इवादिना अर्थेन तुल्यादिना आक्षेपेण च साम्ये प्रतिपादिते द्वादश भेदा । एते द्वादशभेदा श्लेषेणापि भवतीति चतुर्विंशति भेदा इति । आद्यमुदाहरति—असीति । बहूनां शत्रूणां निराकरणे खल्लमात्रसहायस्य महाभृते अस्य राज्ञः अन्यतुच्छजनस्येव (धि) स्मयो न । अत्र उपमाने तुच्छत्वमपरम्परेनिमित्त उपमेये महाभृतित्वमुत्कर्षहेतु अतो हेत्वोक्तम् । अन्यदप्यत्रोदाहर्तुं शक्यमित्याह—अत्रैवेति । पर्यायेण व्यत्ययेन कदाचिदेकस्य अनुक्ति कदाचिदपरस्येत्यर्थः । नूनमन्यजनस्येव न स्मयोस्य महाभृते—इति पाठे उपमानापरम्परेतोरनुक्तिः । अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोस्य महीपतेरिति पाठे उपमेयोत्कर्षहेतोरनुक्तिः । नूनमन्यजनस्येव न स्मयोस्य महीपतेरिति पाठे युगपद्वेतोरनुक्तिः । उत्तरनाप्येपारीतिरनुपसरणौवेत्याह—एवमिति । उक्तसाम्यस्य शाब्दत्वमाह—अत्रेति । एव श (१) शाब्देन साम्येन चतुरो भेदानिभिधाय पाठभेदेन आर्थेनापि चतुरो भेदानाह—असीति । तेन तुल्य क्रिया चेद्वैतिरिति तुल्यार्थं वतेर्विधानादार्यौपम्यमित्याह—तुल्येति । वतिप्रयोगे हेत्वोक्तरेक तुच्छपदानुपादानेऽपर भृतिपदानुपादानेऽन्य उभयानुपादाने एक इति चत्वारो भेदा इत्यर्थः । आक्षेपे अपरान् चतुरो भेदानुदाहरति—इयमिति । सुनयना इय दासीवृत्तामरसधिया अक्लकेन आननेन क्लक्किर्मिदु जयति । अक्लकेनेति उत्कर्षहेतुः । क्लक्किर्मित्यपकर्षहेतुः । उभयोश्चौ एफ । आननेन मनोज्ञेन जयतीन्दु क्लक्किर्म इति पाठे (१) उत्कर्षहेत्वनुचौ द्वितीयः । आननेनाक्लकेन जयत्यमृतदीधितिमिति पाठे उत्कर्षहेत्वनुचौ तृतीयः । आननेन मनोज्ञेन जयत्यमृतदीधितिमित्युभयानुचौ चतुर्थः । एव द्वादशभेदानुदाहृत्य शाब्देन श्लेषानपरान् चतुरो भेदानुदाहरति—जितेति जितेंद्रियतया सम्यक् विद्यावृद्धनिषेवण अतिगाढगुणस्यास्य गुणा अज्वबद्धगुरा न भवति । अत्र तत्र तस्येवेति इवार्थं वतिविधानात् शाब्दौपम्यम् । गुणा सौजन्यादय मृगालसूत्राणि वेति गुणशब्द श्लेषः । विद्यावृद्धनिषेवण गाढगुणोत्कर्षं हेतुः । भगुरगुणनिकर्षहेतुनोपात्त इति उपमानगतनिकर्षहेत्वनुपादाने शाब्दौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य तृतीयो भेदो दर्शितः । अवशिष्ट त्रय स्वयमूह्यम् । तुल्यादिना अर्थेनापि चतुरो भेदानुदाहरति—अखंडेति । परस्य धीमानखडमंडल एष पृथिवीपति जातु कदाचित् निशावरवत् कदाचैकल्य नागतः । अत्र तुल्यार्थं वति तेनतुल्यक्रियाचेद्वैतिरित्यनेन । कला विद्याभागधः । अत्र उपमेये अखडमंडलत्वे धीमत्त्वं हेतुः । कलावैकल्यहेतुर्नोक्त इति उपमानगतनिकर्षपरारणानुपादाने आर्यौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य तृतीयो भेदो दर्शितः । उभयानुष्ठापुदाहरणमाह—हरचिदिति । मो विभो त्व कदाचित् हरवत् विपमदष्टि चांसि । हरिवद्विधूतविततवृषधनासि । रविरिव तु सट्टकरतापितभू कदापि नासि । हरेण तुल्य वर्तत इत्यादि तुल्यार्थं वतेर्विधानादार्यौपम्यम् । विपमादय श्लेषा इति उपमानोपमेयगतत्वपापरम्परेत्वोरनुपादाने आर्यौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य चतुर्थो भेदो दर्शितः । उत्कर्षापरम्परेत्वोरन्यतरस्यानुक्तौ उदाहरणद्वय स्वयमूह्यम् श्लेषव्यतिरेकस्याक्षेपे उभयोपादानरूपं प्रथम भेदमाह—नित्योदितेति । नित्योदितप्रतापेन भास्वतानेन भूयेन नियामानीलितप्रभ एष भास्वान्विर्जितः । अत्र वर्णनीये भास्वत्त्वं परपरिभासद्वय अन्यत्र

सूर्यत्वमिति श्लिष्ट इति उपमेयोपमानोत्कर्षनिकर्षहेत्वोरुपादाने आक्षेपौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य प्रथमो भेदो दर्शितः । हेत्वोरुपादाने चतुर्थं भेदमुदाहरति—यथेति । यत्र नगर्यां स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेदुर्विब विबप्रभाधर अकृत्रिमहृद्यगध अगनानामानन रजनीपु अतीव पिबता यूना तृष्णा जहार मधु न हार । अत्र मधुपक्षे आननशब्दे च समुल्लसितशब्द प्रतिविबार्थः । अत्राक्षिप्तौपमात्वं कथमित्यत्राह—अत्रेति । अत्र तृष्णाया हरणे हेतुर्नापात इति आक्षेपौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य चतुर्था भेदो दर्शितः । द्वितीयतृतीयौ स्वयमूहनीयौ । एव श्लिष्टभेदेषु द्वादशेषु श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादाने अन्ये द्वादश भेदा भवति तेषुदाहार्या इत्याह—इत्येवमिति । या शैशिरी धीस्तपसा मासनैवेन विश्रुता । तपसा ता सुदीर्घं दूरद्विदधतीमथ ॥ एकत्र तपो माघमास अन्यत्र कृच्छ्रादि अभ्युद यहेतु । इवादयश्चानुपात्ता अपि सामर्थ्यगम्या । अत्र तप इति श्लिष्टोक्तियोग्य पद पृथगुपात्त अतोयमपि श्लेषव्यतिरेकः । आक्षिप्तौपम्ये उभयोपादाने सति एवमन्येष्येरादशोप्यूहनीया । आक्षेपालकारं लक्षयति—निषेध इति । व्यावरोति—विवक्षितस्येति । वक्ष्यमाणविषयमुदाहरति—एषहीति । एषयि सति एहि गच्छाव कीयेवि वस्या अपि कए कृते किं किमपि णिक्विं निष्कृष ण भणामि न भणामि । अहवा अथवा अल अविआरिअक्कारंभआरिणी अविचारित—कार्यारंभिणी मरउ च्रियता न भणिस्स न भणिष्यामि । अत्र नि कृप न भणामीत्युक्ते अर्थात्सम्यग्भणामीति प्रतिज्ञा । न भणिष्यामीति निषेधात् वक्ष्यमाणविषययोयमाक्षेपः । उक्तविषय—मुदाहरति—ज्योत्स्नेति । भो विभो । आ खेदे । तस्या अतर्मानस प्रभवता त्वया ज्योत्स्ना मोक्तिरुदाम चदनरस इतीतापुकातद्रव कर्पूर कदली मृणालवलयानि अमोजिनीपद्मवा स्फुल्लिगोत्ररव्यापाराय भवति । इत इति खेदे । अनेनोक्तेन किम् । न द्रूमहे । अत्र ज्योत्स्नादीनि तस्यास्तापाय भवतीति सामान्येन्योक्तस्य क्वचिदशो निषेध इति उक्तविषयो यमाक्षेपः । विभावनालकारं लक्षयति—क्रियाया इति । व्यावरोति—हेत्विति । उदाहरति—यथेति । सा नलिनी कुमुमितलत्राभिरहतापि रुजमपत्त । अत्रिकुन्दैरदथापि परिवसत स्म । लहरीभिरलोत्पिताप्यधूर्णतः । अत्र लत्राहननादिरूपे हेतुक्रिया—निषेधेपि ह्यादिशक्यस्य विशेषेणाभिव्यक्तिर्निर्भारना । विशेषोक्तिं लक्षयति—विशेषोक्तिरिति । व्यावरोति—मिलितेष्विति । अजुक्तोपाधिव्यनिमित्तभेदान्ना त्रिविधेत्याह—अनुत्तेति । आशामुदाहरति—निट्रेति । निद्रानिरुद्धौ शुरले उदिते सर्वाजने द्वारपदं पराप्ते भुजगे अर्थात्कृताश्वेपरमे सन्त्यपि सा स्वगता आश्रितनतो न चचाउ । अत्र निद्रानाश्रादिचरणगामम्या सायामपि आश्रितपरित्यागशून्यं कार्यं न लक्ष्यत इति विशेषोक्तिः । अत्र समोर्गालुस्यशरणं निमित्तं नोक्तमित्यर्थः । उक्तनिमित्तमुदाहरति—कर्पूर इत्येति । कर्पूर इव दग्धोपि य काम जन जने शक्तिमात् अत्राशयायांय तस्मै मरुवेतय नमोरु । दाहलभ्ये कारणे गन्त्यपि अशासनचस्य कादहत्याभाद । अवायवीयानं न विद्रिण सुभं । शान्तिनिमित्तमुदाहरति—स एष इति । एष कुमुदगुप स प्रीणि तन्ति ययी । सम्यस्तु हरतापि शंभुता वत न हतम् । अत्र तपुहरणे गन्त्यपि कदहत्यास्य कादहत्यापि । तत्र

च निमित्तमचित्य पारमेश्वरस्य प्रभावस्य पर्यनुयोगानर्हत्वात् । यथासत्कालकार लक्षयति-
 यथासंप्रत्यमिति । प्रथमनिर्दिष्टा पश्चान्निर्दिष्टाथेति द्विविधा । तेषां मध्ये आद्ये पश्चान्निर्दि-
 ष्टानां क्रमेणान्वयो यथासत्कालकार इत्यर्थः । तमुदाहरति-एक इति । हे देव एकस्त्व द्विधा
 विदुषा मृगीदृशा चेतस्ति क्रमेण शौचीष्मणा ताप च त्रिनयेन समदरस्य च लीलया रति च पुष्पान्
 त्रिधा वससि । चित्रम् । अर्थान्तरन्यासात्कार लक्षयति-सामान्यमिति । यत्र सामान्य विशेषेण
 समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येनेति भेदद्वयम् । तदपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधमिति
 चत्वारो भेदा इत्याह-साधर्म्येणेति । साधर्म्येणाद्यमुदाहरति-निजेति । निजदोषेण
 आच्छादितचेनसां पुरुषाणां सुदरमेव वस्तु विपरीत भाति । पित्तोपहतं पुरुषं शशिशुभ्रमपि
 शखं पीतं पश्यति । अत्र दुष्टचित्तलक्षण सामान्यं पित्तोपहतत्वेन विशेषेण समर्थ्यते । सुसितेति ।
 सुसिते बौमुदीमहसि कदाचन सुसितवसनालकाराया स्वैर यात्या सुदृशि चन्द्रो अस्तागतोभूत् ।
 तदनु भवत कीर्तिं केनापि अगीयत येन यशोगानेन मुक्ताशरा सतीं गृहं अगन् अतस्त्व व
 शुभप्रदो नासि । अपि तु सर्वत्र । अभिसारिकारो विशेषेण वेति सवाङ्गेषिणा सामान्येन साधर्म्य-
 द्वारा समर्थ्यते । वैधर्म्येणाद्यमुदाहरति-गुणानामिति । धुर्यं पुरुषं गुणानामेव दौरात्म्यात्
 धुरि नियुज्यते । अनुपजातविष्णुस्त्वधो गली कुत्सितो गलोस्यास्तीति गली यो बलीवदं गले
 पलादासजितं युग पातयति स गली गौ मुखं स्वपिति । अत्र गुणानामिति सामान्यं
 गलीति विशेषेण गुणमिति वैधर्म्यद्वारा समर्थ्यते । वैधर्म्येण द्वितीयमुदाहरति-अहो हि
 मे इति । कश्चिदप्रियं दैवोन्नतं विवक्षन्नाह-म आयुषा बहुपराद्धं अहो यद्यत्मान्मया
 ईदृशमप्रियं वाच्यम् । ये पुरुषा मुहद पराभवमहद्वैव विनाशं गतां त एव जगति
 धन्याः । अत्र मुहद प्रति अप्रियं विवक्षन् विशेषरूपं धन्या इति सामान्येन अहमधन्य इति
 वैधर्म्येण समर्थ्यते । विरोधालंकारं लक्षयति-विरोध इति । जातेर्जात्यादिभिः
 सह चत्वारो विरोधाः । गुणस्य गुणादिभिश्च । क्रियायां क्रियाद्रव्याभ्यां
 द्वौ । द्रव्यस्य द्रव्येणैकः । इति दश भेदा इत्याह-जातिरिति । जान्या विरुद्धा
 जातिमुदाहरति-अभिनयेति । हे गुणग विधिवशत् त्वद्विरहाशनिपाते अस्या मृग-
 हशं नूतनराम्निनीपद्ममृणालवल्ग्यादिनां दावानलराशिः । अत्र नग्निनीपिगल्ग्यादि-
 जात्यां दवदहनजातिर्विरुद्धा विरुद्धगुणवत्यान् । सा च विरहवेदनया परिह्रियते । जाया विरुद्ध
 गुणमुदाहरति-गिरय इति । हे नरनाथ तय रामीषे गिरयोपि नियतं अनुव्रतियुष्वा ।
 मरुदपि च बलरहितः । अन्धयोपि अगभौरा । भूनिरप्यतिलगुः । अत्र अनीतत्वादिगुणो गिर्यादि
 जान्या विरुध्यते । स कर्षणीयस्य महाप्रभावतया परिह्रियते । जान्या विरुद्धा क्रियामुदाहरति-
 येयामिति । हे रामन् तीक्ष्णं स प्रविद्धं यज्ञोपि येषां राशं वृत्परिमहदप्रपिनां प्रप्य
 अपुरज्यते अनुरजो भवति संगरसंघर्षजननां तेषां रिपुणां पांशुनां पटलं त्वया प्रगाधन
 विधिर्निष्पाद्यते वांशुधम् । अत्र तीक्ष्णया संघर्षजन्त्यां समनुरजनक्रिया विरुध्यते । पांशुव्यजन्त्या
 मंडनक्रिया विरुध्यते साचारविनयेन समानीयते । श्लेषेणैकस्या वा (१) या (२) म्यं वृद्धांरणी ।
 जान्या विरुद्धं द्रव्यमुदाहरति-सृजतीति । य इदं जगद्वैदेव एतन्नि अपति च संहरति च

सोपि जनार्दन अवसरवशान्मत्स्यो जात इदं चित्रम् । अत्र शफरत्वजातेर्भगवता जनार्दनद्रव्येण सह विरोधः । स जगद्रक्षणेन परिद्वियते । गुणेन विरुद्धं गुणमुदाहरति—सततमिति । हे नृपते त्वयि सति द्विजपत्नीनां सरोजमुकुमारा करा सततं मुसलासगात् बहुतरंगहृकार्यघटनया कठिना भवति । अत्र सौकुमार्यस्य गुणस्य काठिन्यगुणेन विरोधः । स राजौदार्या-
 रसमाधीयते । गुणेन विरुद्धा क्रियामुदाहरति—पेशलमिति । कोमलमपि दुर्जनवचन-
 सतत्वविदा तत्त्वज्ञाना पुरुषाणां मानसं दहतितराम् । कर्कशमपि मुजनवाग्यं चदनरसव-
 त्प्रमोदयति । अत्र पेशलत्वस्य गुणस्य दाहलक्षणक्रियया पारुष्यस्य प्रमोदरूपया च विरोधः ।
 स ग्लवचनस्य दुःसहत्वात् मुजनवाग्यस्य हृद्यत्वाच्च परिहरणीयं । गुणेन विरुद्ध-
 द्रव्यमुदाहरति—क्रोञ्चेति । यन्मार्गणानर्गलशातपाते सति उद्दामदृष्टदृष्ट असौ
 क्कौवाद्रि नवाभोजदलाभिजात अभूत् स भार्गव अपूर्वसृष्टि सत्यम् । शातो वज्रम् ।
 अत्र कमलदलवत्सौकुमार्यस्य गुणस्य पर्वतविशेषरूपद्रव्येण विरोधः स च भार्गवस्य
 ग्राहप्रहारितया समाधीयते । क्रियया विरुद्धा क्रियामुदाहरति—परिच्छेदेति ।
 परिच्छेदरहितं सरलवचनानामगोचरं । पुनः अस्मिन् जन्मनि यः अनुभवपथं न गतवान् ।
 पिवेकनाशात् उपचितमहामोहगहनं कोपि विमारः अतर्जडयति च तापं च कुरुते ।
 अत्र जडीकरणतापकरणयोः क्रिययोर्विरोधः । औत्सुक्योत्कर्षात् परिद्वियते । क्रियापिरुद्ध-
 द्रव्यमुदाहरति—अयमिति । तृष्णातरलितमनोभिः शस्माभिरयमेको जलनिधिः वारा उद-
 कानां निलयः रत्नाम्बर इति च ध्रितः । निजकरपुटीकोटरगतं ताम्बूलं तिमयं मत्स्या-
 मकराश्च यस्मिन् । एनं समुद्रं मुनिः अगस्त्यमुनिः आपास्यतीति कः एवं जानीते । अत्र
 जलधिपानक्रियायां अगस्त्यरूपद्रव्येण सह विरोधः । स अगस्त्यमहिम्ना परिद्वियते । द्रव्येण
 विरुद्धं द्रव्यमुदाहरति—सम्मदेति । हे धितेति लकः राजन् त्वयि तटजुषि सति शकर-
 चूडापगापि समदमनगजमदजलनिष्यदतरंगिणीपरिष्वगात् कालिंदी भवति । अत्र
 गंगालिंदीद्रव्ययोर्विरोधः मदजलहृतनीलिमन्त्वेन परिद्वियते । स्वभावोक्त्यलंकारं लक्ष-
 यति—स्वभावोक्तिरिति । द्वयोः क्रियारूपयोर्वर्णनं स्वभावोक्तिः । रूपं च द्विधा
 वर्णं सत्त्वात् च । ननु डिभादेरिति पृथग्देव क्रियारूपयोस्तत्संबधित्वावगमात्किं
 स्वशब्दोपादानेनेत्याशङ्क्याह—स्वयोरिति । उदाहरति—पञ्चादिति । शयनादुत्थितं अख-
 पञ्चादमीं प्रसार्यं त्रिकनतिवितनं अगः उर्ध्वं द्राघयित्वा दीर्घाङ्ग्यं आभुमकठं सन्
 उरसि मुसनासज्यं धूर्लिधूर्सां स्यात् विधूयं घासप्रासाभिलापादनवरतचलत्प्रोषतुञ्जे मर्दं
 शब्दायमानं खुरेण क्ष्मां त्रिरिति । अप्राग्निप्रसरणां दीर्घाङ्ग्यं मुत्तरशोलगन्तानि सस्था-
 नोक्तयं धूर्लिधूर्सां इति वर्णस्योक्तिः चलत्प्रोषतुञ्ज इति सत्त्वानोक्तिः शब्दायमानो विलिख-
 तीति च पदद्वये क्रियाया उक्तिः । व्याजस्तुत्यलंकारं लक्षयति—व्याजस्तुतिरिति ।
 मुखे प्रारंभे निंदा ध्रूयमाणा निंदेयार्थः । रुद्रिः अन्यथा स्तुतीं वाक्यतात्पर्यमित्यर्थः । प्रारंभे
 स्तुतिः ध्रूयमाणा स्तुतिः रुद्रिः अन्यथा निंदायामेव तात्पर्यमित्यर्थः । यत्र स्तुतिरभि-
 धायमाना प्रमणातराद्वाधितास्वरूपा निंदायां पययस्सति तत्र व्याजरूपा स्तुतिः । यत्र तु

निदा अभिधीयमाना पूर्ववद्वाधितस्वरूपा स्तुतौ पर्यवस्यति तत्र व्याजेन स्तुति ।
 व्याजनिर्देशमुदाहरति—हृत्वेति । उपरोपेन दाक्षिण्येन वच्य मनो येपा सेपा मौलि
 अप्रणी त्वा हित्वा पर अन्यो न । हे राघव त्वद्विष कोपि निर्दाक्षिण्यो नास्तौत्यर्थ ।
 रुक्मवर्जन रमामतरेणान्यत्र न दृश्यते । लक्ष्मीसदृश निर्जल निमपि नास्तीत्यर्थ । यो
 भवान्मुसशतैरेत्याधिताया प्रिय त्याग तनुते त्यागकृतावमानन प्राप्यापि यस्या रमाया
 स्थितिस्त्वप्येव । व्याजस्तुतिमुदाहरति—हे इति । हेलाजितबोधिसत्व हे तोयधे वचसा
 निरुतै रिम् । परहिताधाने गृहीतजल त्वत्सदृश परो नास्ति । यत् यस्मात्कारणात्
 तृप्यत पायस्य जनस्य या सलिलप्रदानरूपोपमरघटना तत्र वैमुत्पन्नानादर तेन रुक्मस्य
 दुर्भीर्निपुनस्य प्रोद्गहने मरुत्पलस्य साहायक करोपि क्षारोदम्बात् । सहोत्पलकार लक्ष्यति—
 सा सहोक्तिरित्यादि । अर्थग्रहण पर्यायस्वीकाराय । यत्नादित्यनुच्यमाने कस्यचिदेव
 पाचनत्वादिवाचनत्वसिद्धे । वाचकत्व च विविच्यमान इतिदमिधायकत्व इतिदवबोधकत्व-
 मित्याह—उभयस्येति । उदाहरति—सहेति हे सुदृश सुभग तुह तव विदग्ध वियोगो
 लज्वेरीए (p. 2 उच्चेविरीए) उद्वेजनशीलाया तीए तस्या सासदब्ज धासदब्ज
 दिअद्विषाहि दिवसनिशाभि सह दंहरा दीर्घा वाहधारा वाप्यधारा मणिवल्एहि
 मणिरल्यै सह गल्ति, तणुलदाए चसह तनुल्लवना च सह जीविदासा जीरितासा दुर्भला ।
 अत्र सासदब्जादेविषयस्य दैर्घ्यादे शब्दत्वम् । यत्र 'सह युक्ते प्रधान' इति तृतीया
 तत्र नियमेन गुणभावादायैत्वमित्याह—श्यासेति । औपम्यविवक्षाव्यतिरेकेण सहोक्तिमात्र
 नालकार । यथा अनेन सार्धं विरहावुराशेरीस्तोरेषु तालोवनमर्मरेष्विति । अस्या माला
 चंचिन्म यथा, उरिक्षप्त सह कौशिकस्य पुलकै सार्धं मुखैर्नामित, भूपाना जनस्य सशय
 विद्या साक समास्फालित, वैदेह्या मनसा सम तदधुनाकृष्ट ततो भार्गवप्रौढाहकृतिव दलेन
 च सम भद्र तदैश धनुरिति । अत्र कामुर्क (२ वरम) साहित्यात् सहोक्ति पूर्वम कर्त्तृसा-
 हित्यादित्यपि भेद उच्येय ॥ विनोत्पलकार लक्ष्यति—विनोक्तिरिति । यत्र अन्येन विना
 धन्य मन् न भवति अशोभन इत्यर्थ । इतर अशोभन इत्यर्थ । आद्यमुदाहरति—अरु-
 चिरिति । शशी मिश्या विना अरुचि रुचिरहित अशोभन इत्यर्थ । महत्तम इति रूपक
 समोक्षया सा निशा सापि शशिना विना अरुचि । उभयेन विना कामिनो मनो-
 भवस्फुरित नैव चरास्ति । द्वितीयमुदाहरति—मृगेति । अथ राजसूनु मृगलोचनया
 विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भ । पूर्वं स्त्रीमेहितो न्यवहारज्ञो नासीत् इदानीं
 तया विना व्यवहारज्ञ शोभन इत्यर्थ । अथ तेन दुष्टमुहृदा विना अमृततृप्तिसुदराशय ।
 पूर्वं दुष्टमुहृदा दुष्टबुद्धि इदानीं तद्विरहित (२ त) शोभनचित्त ॥ परिदृश्यलकार लक्ष्यति—
 परिदृष्टिरिति । अर्धान्ता समैरसमैश्च वस्तुभिर्विनिमय परिउति । न्युनाधिकभावे
 द्विविधमसम एव द्विधा परिउति । अत्र किं लक्ष्य किं लक्षणमिति सदेहे निर्णयायमाह—
 परिदृष्टिरिति । आद्य प्रसारद्वयमुदाहरति । अथ महत् उदितवसुमाना तासा क्ताना
 मत अभिमत तस्य नृप दत्ता असम अधिक आमोद आश्रयति आश्रयते क्तान्तु

अध्वन्याना पाथाना दसा सहसा आदाय अधिव्याधिभ्रमिरदितमोहव्यतिकर ददति । अहह ।
 अत्र प्रभारद्वय कथमुच्यमित्यत आह—अत्रेति । समेन लास्येन समस्य परिमलस्यादान
 परिश्रुति । उत्तमेन दगादानलक्षणेन व्याध्यादे न्यूनस्य परिश्रुति । तृतीयमुदाहरति—
 नानेति । हे नृप सप्रहारे युद्धे दसशतसमूहेन कर्त्रा नानाविधै शत्रुै कृतान
 प्रहारान् स्वीकृत्यापीय भू निर्विप्रलभ विगतविरह परिरभविधिर्यस्या तथा वितीर्णा
 दत्ता । यथा भूमिस्त्वा न मुचति तथा दत्तेत्यर्थ । अत्र न्यूनैः प्रहाररूपेण उत्तमभूताया
 वसुधराया परिश्रुतिरित्याह—अत्रेति ॥ भाविमालकार लक्षयति—प्रत्यक्षा इति ।
 लोकोत्तरतया अत्यद्भुततया वास्तवसन्नध्व्यतिरेकेण शब्दसम्बन्धसमर्थितत्वाच्च प्रत्यक्षा इवे-
 त्युक्तम् । समासातरव्यावृत्त्यर्थमाह—द्वन्द्वं इति । भावश्च भावना पुन पुन चेतसि
 निवेशनम् । उदाहरति—आसीदिति । कोऽपि पुरुष स्वनायिका प्रति कथयति ।
 हे कामिनि अत्र ते लोचन अजनमासीत् इति पश्यामि स्वभावेनैव नीलयोस्तव
 लोचनयो किमजनैः । क्षिप्तजने इव लोचने प्रतिभासेते इत्यर्थ । तवाकृतिं भाविभूषण-
 संभारा साक्षात्कुरु । तवाकृतिरपि भूषणाभावेपि रामणीयक पुष्पाति अतो भूषणमपि न
 धारणीयमिति भाव । अत्र पूर्वार्धे भूतस्य लोचनाजनस्य प्रत्यक्षतया प्रतिभास उत्तरत्र भवि-
 प्यतो भूषणसभारस्येत्याह—अत्रेति । काव्यलिंगालकारं लक्षयति—कान्येति । यत्र काव्य
 (७. 1. व्योपाय)रूपो हेतु वाक्यार्थस्थित्या विशेषणद्वारेण पदार्थस्थित्या वा लिङ्गत्वेन निबध्यते
 तत्काव्यलिंगमित्यर्थ । वाक्यार्थता अनेकपदार्थता एकपदार्थता चेति त्रैविध्यम् । तत्राद्यमुदाहरति-
 चपुरिति । हे पुरारे पूर्वस्मिन् जन्मनि भवत क्षणमपि न प्रणतवानस्मि इतीदं वपु प्रादुर्भावान्मया
 अनुमितं अन्यथा शरीरोत्पत्तिर्न स्यादित्यर्थ । सप्रति नमन्मुक्तः अतनुरह अत्रेप्यनतिभाक् । हे
 महेश तदिदमपराधद्वयमपि क्षतव्यम् । द्वितीयमुदाहरति—प्रणयीति । अघोरपद्यो मात्कीं प्र-
 माधवेन सवोषित , हे दुरात्मन् यद्वपु प्रियसखीसखील्लपरिहासरसाधिगते लङ्घितशरीरपुष्प
 हननैरपि ताम्यति तत्र वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतस्तव शिरसि अकांड्यमदण्ड इव मदीय एष भुज
 पतद्गु । तृतीयमुदाहरति—भस्मेति । समुत्पन्नशिगप्रसादस्य कस्यचिन्महापुरुषस्य
 वचनम् । हे भस्मोद्भूत भवते भद्रमस्तु । हे द्राक्षमाले ते शुभमस्तु । महेशशृङ्खलकारभूतां
 सोपानपरंपरा हा षष्टम् । अमित इत्यादिना प्रयोगे द्वितीया । हे सोपानपरंपरे त्वमपि त्यक्तस
 इति षष्टम् । अद्य आराधननोपितेन विभुना महेशेन युष्मगमपर्यामुत्तालोकोच्छेदिनि
 मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे । वपु प्रादुर्भावादिति प्रथम श्लोके पूर्वस्मिन्नप्ये च जन्मनि
 यदनमनलक्षणमपराधद्वयकारण तत्रैवापराधतया परिणत वाक्याया जात अतो (!S) नमन
 लक्षणे अपराधहेतुरेव वाक्यार्थ । प्रणयि इत्यादिद्वितीयश्लोके इत्योपक्षेपलक्षणे हेतु
 पततु भुज इत्येतत्पदद्वयार्थतया परिणत । भस्मोद्भूतेयदितृतीयश्लोके मुक्तागोच्छेदिनि
 लक्षणे हेतुर्नहामोहश्चापराधार्थतया परिणत इत्याह—षष्ठ्यनि । कारकोऽत्र हेतु । इत्यह
 हेतु पुनरनुमानाकारे । अद्य हेतुर्नोपनिषदस्य हेतुर्न वर्तन्त्ये अन्यथाऽर्थोत्तरवाग्य
 पत्तेरिति इत्यहम् । पर्यायोक्तं लक्षयति—पर्यायेति । अभिप्रायश्च निषेधभास्यतिरेकरक्षयन-

व्यापारेण यत्प्रतिपादनमभिधानरूपं तत्पर्यायोक्तमित्याह—**वाच्येति** । निर्वकि—**तदिति** ।
उदाहरति—यमिति । य रावण प्रेक्ष्य मदेन रावणमुखे ऐचिरास्त्राणि निवासप्रीतिरञ्जिता ।
 अत्र कार्यमुखेन रावणस्य स्वर्गजयलक्षणं प्रभावो वर्णितः । अत्र भगवतरेण कथनं कथमित्यत
 आह—**अत्रेति** । ननु व्यग्यमपि शब्देनोच्यत इति व्याहृतमित्यत आह—**तेनेति** । व्यग्यापेक्ष
 या प्रकारातरेणाभिधानसम्भवात् । न हि तस्यैव तदैव तथैव विच्छित्या गम्यत्व वा वाच्यत्व
 क्त्वाचक्षन्हे । किं तर्हि कार्यादिद्वारेण वाच्यत्व स्वसाम्या व्यग्यत्वमित्यभिधानान्न व्याहृतिरिति
 भावः । एतदृष्टातेन प्रतिपादयति—**यथेति** । **दृष्ट इति** निर्विकल्पकतयेति शेषः । अविकल्पकतया
 यदेव गवादिकं दृष्टं तदेव चैत्रादि प्रमाता विरल्पयति न पुनर्यथा दृष्टं तथैव विरल्पयितुमर्हति
 विकल्पाविरल्पयोरवैलक्षण्यप्रसगादित्यर्थः । ननु विरल्पमानत्वमविरल्पमानत्वं च कथमेव स्थेत्यत
 आह—**अभिधेति** । अविकल्पावस्थायां जात्यादिना यदभिन्नमससृष्टं विकल्पानुत्प्रेक्षाद्विन्नं च
 तस्मादेव तद्विकल्पवेलाचामभेदेन ससर्गेण च विकल्पयतीति प्रसारभेदात् तत्रापि न व्याहृतिरि-
 त्यर्थः । उदात्तालकार लक्षयति—**उदात्तमिति** । कविवर्णनोत्प्रेक्षिता समृद्धिरस्य लक्षणामित्याह
संप्रदिति । उदाहरति—**मुक्तेति** । केलिविसूत्रहारगलिता समाजनेभिर्हिता प्रातः प्रागणवीन्नि
 मयरचलद्वालाघ्निलाक्षाणां मुक्ता दूराद्वाडिमवीजशक्तिधियं केलीशुभा यत्पर्यन्ति तत् भोजन-
 पते त्यागलीलायितम् । अत्रासमाव्यमानविभूति लुप्तस्य वस्तुनो वर्णनं कविप्रतिभेत्यापित
 मनुभूयते । उदात्तस्यैव लक्षणान्तरमाह—**महतामिति** । उपलक्षणपदं व्याकरोति—**उपलक्षण-**
मिति । विविपयमेतदुपलक्षणमित्यत आह—**अर्थादिति** । अथादिति अर्थप्राप्तौ अनर्थपरिहारे च
 प्रवृत्ता पुरुषा महान्तं तेषां समादीनां वर्णनीयेऽर्थे ह्यगभाव उदात्तालकार इत्यर्थः ।
 उदाहरति **तदिदमिति** । इदं तदृष्टमारण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी रामः बाहु
 सहाय एकात्री निवसन् रक्ष क्षयं चकार । अत्र अरण्ये वर्णनीये राघवचरिते अगत्येन
 वर्णितम् । नत्वत्र वीररसप्रयुक्तध्वन्यारोस्तीत्यत आह—**न चेति** । अत्र वीररसाध्यस्य रामस्या
 प्यंगत्वं किं पुन रसस्यात् न चमत्कार इति भावः । न चास्यागत्येपि रसवदलकारत्वं अस्यो
 पात्तस्य तदपवादत्वात् । समुच्चयालकार लक्षयति—**तत्सिद्धिहेताविति** । व्याकरोति—
तस्येति । उदाहरति—**दुर्वारा इति** । दुर्वारा स्मरमार्गणा । प्रियतमो दूरे । मन
 अत्युत्तुङ्गम् । गाढ प्रेम । नव वयः । अतिकठिना प्राणा । निर्मल कुलम् । धैर्यविरोधि स्त्रीत्वम् ।
 मन्मथसुहृत्काल वसतः । कृतातो यम अक्षम मारणे समर्थः । सद्यः चतुरा नो भवति ।
 इत्थं एव सति विरहं कथं नु सोढव्यं । अत्र भ्रमोपात्ता स्मरमार्गणा एव विरहवैकल्य
 उद्भावयितुं प्रगल्भते । तदुपरि बलभ्रमसादाय समुचीयत इत्याह—**अत्रेति** । अत्रान्यै
 समुच्चयस्यैव सयोगे असयोगे सदसयोगे च अन्यदन्यलक्षणं कृतं तदसंगत एतदुपजीव
 नेनैव तत्सग्रहस्य कर्तुं मुक्तरत्वात् इत्याह—**एष पचेति** । सयोगे उदाहरति—**मुलमिति** ।
 जमालिन् कुलं भद्रा मूर्ति श्रुतज्ञाग्निं सति शल भुजबल म्मिता लक्ष्मी अखण्डित प्रभुत्वम् ।
 एते उक्ता भावा प्रकृतिमुभा स्वभावसुदरा । अर्थं भवलक्षणो जन धर्मीभिरेव
 भावै सुतरा दर्पं व्रजति । हे रात्रन् तव त एव अत्रशा अपथप्रवृत्तिं न कारयन्तीत्यर्थः ।

अत्र निष्कलकत्वेन शोभनस्य कुलस्य भद्रमूर्त्यादिभिः शोभनातरैर्योग सद्योग इत्याह-
 अत्रेति । असद्योगस्य दुर्बारा इत्युक्तमेवोदाहरणमित्याह-उक्तेति । तत्र तु सहत्वादशोभ-
 नाना स्मरमार्गणाना अशोभनातरैः प्रियप्रवासादिभियोग असद्योग इत्यर्थः । सदसद्योग
 उदाहरति-शशीति । शशी दिवसधूसर गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिज
 स्वाकृतेर्मुसमनक्षर प्रभुर्धनपरायण सञ्जन सततदुर्गत नृपागणगत रज्जु मे
 मनसि सत शल्यानि । अत्र शोभनस्य शशिन अशोभनेन दिवसधूसरत्वेन
 योगः । एव पदातराणां शोभनानां पदातरेणाशोभनेन योगो द्रष्टव्यः । नच
 दुर्बारा इत्यादावपि सदसद्योगत्वप्रसंग इति वाच्यम् । शश्यादिवत् स्मरमार्गणादिना स्वतः
 शोभनत्वस्य प्रसिद्धभावात् । समुच्चयस्यैव लक्षणातरमाह-स त्वन्य इति । अत्र
 गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वे गुणयोः गुणानां क्रिययोः क्रियाणां च समुच्चयो न स्यादिति
 कृतैश्शेषाणां द्वय इत्याह-गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये चेति । तत्रेणोक्तिरिति
 यावत् । गुणयोर्यौगपद्यमुदाहरति-विदलितेति । भो राजन् विदलितसम्पत्कारिकुल
 इदं बल आशु विमल चाभवत् । तानि प्रखलानां मुखानि मलिनानि च जातानि ।
 अत्र वैमल्यमालिन्ययोर्गुणयोर्यौगपद्यम् । क्रिययोर्यौगपद्यमुदाहरति-अयमिति । एकपदे
 तथा प्रियया सुदुःसह अयं वियोगश्चोपनत नववारिधरोदयात् अहोभिध निरातपत्व-
 रम्यैर्भवितव्यम् । अत्र वियोगोपनतिक्रियाया अहानुक्तविशेषणतया भजनक्रियायाश्च
 योगः । गुणक्रियायोगमुदाहरति-कलुषमिति । भो महीपतीन्द्र सितपकेहृद्गोदरश्चि
 तव चक्षुः अहितेषु अस्मान्कलुषं च तेषां वपुषि आपदा कटाक्षैः पतितं च ।
 अत्र कलुषगुणस्य आपत्कटाक्षपातक्रियायाश्च यौगपद्यम् । अत्र वैयधिररम्येनैव एकस्मिन्नेव
 देशे समुच्चयो नान्यत्रेति कश्चिन् तदसंगतमित्याह-धुनोतीति । अत्र क्रिययोरेवाधिक-
 रणयोः समुच्चयदर्शनादसंगतमित्यर्थः । पर्यायात्तर लक्षयति-एकमिति । व्यासरोति-
 एकं चस्त्विति । स्वतः सिद्धिरिति भावः । अन्येन प्रयोजनेनोपादनं करणम् । एव च
 यदेकं तद्भवति क्रियते चेति द्विधा । तत्रायमुदाहरति-श्रोणीति । श्रोणींश्चस्तनुना त्यजति
 मध्यभागं सेवते, पदभ्यां तरलगतयं मुक्ता लोचनाभ्यां सश्रिता, वक्षः कुचसचिन्तां
 पते वदन्तु आद्वितीयम् । शौचनेन तद्वाजाणां गुणविनिमयं कल्पितम् । अत्रैकस्य तनुनादे-
 रुभयत्र भवनम् । एतस्य वदन्तु भजनमुदाहरति-नन्विति । ननु भो कालूट उतरोत्तरा
 विशिष्टपद्मा इयं स्थित्स्त्वयं केनोपादिषा । प्राक् अर्णवस्य हृदये अथ अनन्तरं नृपलक्ष्मणे
 हरस्य वटे, अधुना पुनः खलानां बचति वसति । अत्र एतस्य कालूटस्य हृदादिष्वनेनेषु
 भवनम् । एतस्य पूर्वप्रथमन्यजत एवानेनत्र भजनमुदाहरति-विचोष्ट इति । हे तन्नि पूर्व
 विचोष्ट एव रागं अदृश्यत । हे मृगशासि अधुना एष रागं हृदयेषु लक्ष्यते । अत्र एतस्य
 रागस्य पूर्वमाश्रयं विचोष्टमन्वत् एव हृदये भजनं प्रदर्शितम् । ननु राग एतन्नृपस्यमन्त्र
 भावविशेष इति कथमेतत्त्वमित्यत आह-रागस्येति । एवंलक्षणं अथान्तरभेदमन्त्रस्य
 एतस्मान्नेनत्र भजने उदाहरणप्रयुक्तम् । इदानीं द्वितीयं उदाहरति-तंताणेति । तां

तेषां मुराणां तं तत् हिअअ हृदय तिरिसहोअररअणाहरणास्मि धीसहोदररत्नाभरणे श्रीकृष्णे
 एकरस एकरस कुमुमबाणेण कुमुमबाणेण पिआण प्रियाणा विंबाधरे णिवेत्तिअ निवेशितम् ।
 अत्र एकस्य हृदयस्य यथोक्तरत्नाभरणविंबाधरयो असहृतयो वित्ते कुमुमबाणेनेत्युत्तत्वा-
 करणरूपत्वम् । पर्यायस्यैव लक्षणातरमाह-अन्य इति । व्याकरोति-अनेकमिति । तत्राय-
 मुदाहरति-मधुरिमेति । अहो आधय खलाना मधुरिमरुचिर वच प्रथम प्रथु अमृत
 व्यनक्ति । अथ मोहहेतु तदेव अतगत ह्याहल विपमिव कथयति । अत्रानेकममृत विप च
 एकस्मिन्नाधारभूते खलवचसि भवति । द्वितीयमुदाहरति-तद्रेहमिति । नतभिक्ति
 तद्रेह दिव हेतोर्लब्धावकाश इद मदिर, जरती सा धेनु एता धनामा करिणा घटाधरति ।
 क्षुद्र स मुसलध्वनि इद योपिता कल सगीतकम् । आधर्य अय द्विज दिवसै
 इयतीं परा भूमि प्रापित । अत्र एकस्मिन् द्विजे दिवसै अनेक गेहादिक कृतम् । अस्य
 परिश्रुत्यलमारभ्रम निरस्यस्यति-अत्रेति । एकस्यैव क्तुरिति यावत् ।
 अनुमानालंकार लक्षयति-अनुमानमिति । व्याकरोति-पक्षेति । पक्षधर्मत्व पक्षे
 व्याप्यश्रुतित्व अन्वय सपक्षे सत्त्व व्यतिरेको विपक्षादव्याश्रुति । अवाधतविषयवादे
 पक्षधर्मत्वादावतर्भावात् त्रैह्यमुक्तम् । अयोगव्यवच्छेद इति अन्यव्यवच्छेदे पक्षादपि
 व्याश्रुत्यापत्तेरुक्तम् । उदाहरति-यत्रेति । यत् लहरीचलचलदृश एता यत्र
 भुव व्यापारयति तत्रैव मर्मस्पृश अमी मार्गणा सतत पतति तत्तस्मात्कारणात्
 चक्रीकृतचाप यथा तथा अचित्तशरप्रेखत्कर क्रोधन आसा शासनधर स्मर
 सत्य सदा अमृत एव धावति । अत्र मागणपतन साधन स्मरस्य शासनधरत्व
 साध्य भ्रूव्यापारो वा साधन स्मरशासनधरत्व साध्यम् । एतदुभयमेवैव धर्मिणि योपिश्रुणे
 वक्तते । अत्र साध्यसाधननिर्देशादेवालंकारत्वम् । ननु क्रमोच्चारणे व्युत्क्रमोच्चारणे
 वैचित्र्याभावादित्याह-साध्येति । परिकरालंकार लक्षयति विशेषणैरिति ।
 व्याकरोति-अर्थादिति । उदाहरति-महौजस इति । महौजस मानधना धनार्चिता
 सयति लब्धनीतय न सहता न भित्तृतय धनुभृत असुभ तस्य प्रियाणि समीहितु
 वाच्छति । महौजस बलिष्ठत्वे सति प्रभोर्वाञ्छत पूरयितु शक्यमिति आवृतमस्य विशेषणस्य ।
 एवमन्यविशेषणेष्वपि साकूतत्व विचार्यम् । विशेष्यपद त्वत्र धनुभृत इति । नत्वपुष्टार्थ पद
 प्रयोक्तव्य इति वचनात् अत्र पुष्टार्थानि विशेषणान्युपात्तानि अतो दोषयगमात्रमेतत् कथ
 मलंकारत्वमि याशक्याह-यद्यपीति । व्याचोक् यत्रार लक्षयति-व्याजोक्तिरिति । व्यान-
 रोति-निगूढमिति । अस्यापह्लात वमाशक्य परिहरात्-न न्यैपेति । अपह्लाती हि उभयनिष्ठ
 साम्य न तथात्रेति भद इति भाव । उदाहरति-शैलेंद्रेति । शैलेंद्रप्रतिपाद्यमानगि
 रिजाहस्तोपगुणैराद्रोमाचादिविसष्टुलाखलविधिव्यासगभगाकुल हा तुहिनाचलस्य करयो
 शैत्य इत्युच्चिवान् शैलात् पुरमातृमडलग्णै सन्निात् दृष्ट शिव व अवतात् । तस्य
 व्याचोक्तित्व प्रनटयति-अत्रेति । परिसह्या लक्षयति-किंचिदिति । अनुधा
 परिसह्या प्रश्रस्य वाच्यत्वमुन्नीयमानत्व च अपोहस्य वाच्यत्वमुन्नीयमानत्व चति । ननु

शब्दाना स्वार्थाभिधानमात्रव्यापृताना कथमन्यव्यपोहे तात्पर्यमित्यत आह-प्रमाणा-
तरति । प्रयोजनातराभावात् सदशवस्त्वतरव्यवच्छेदलक्षण यत्प्रयोजन तद्वि ह्य
यत्प्रयोजनातरं तदभावादित्यर्थ । अस्याध्यातुर्विध्यमाह-अत्रचेति । अत्रपूर्वकथन अत्रपूर्वक
चेति द्वौ भेदौ । उभयत्र वर्जनीयस्य प्रतीयमानता वाच्यता चेति द्वे इति चत्वारो भेदा । तत्र
अत्रपूर्वकत्वे वर्जनीयस्य प्रतीयमानतामुदाहरति-किमिति । पुसामासेव्यं किं इति पृष्ठे उत्तरं
गगासरित्तट, एकाते किं ध्येय विष्णोश्चरणयुगलं, आराध्य किं पुष्यं, अभिलषणीय किं करणा ।
तेषु सरित्तटादिषु आसक्त्या चेतो निरवधि यथा तथा मुक्तये प्रभवति । अत्र किमिति प्रधान
तर आगमप्रमाणावगत गगातट सेव्यमित्युपनिबद्ध तेन कामिनी न सेव्येत्यर्थं प्रतीयते ।
चरणयुगलमिति नत्वगनेति । पुष्यमिति न पापमिति प्रतीयते । करणेति न हितेति
प्रतीयते । अत्रपूर्वकत्वे वर्जनीयस्य प्रतीयमानतामुदाहरति-कौटिल्यमिति । कचनिचये
कौटिल्य वसति करचरणाधरपङ्क्तयेषु राग स्तनयुगले कौटिल्य चपलत्व लोचनयोर्वसति ।
अत्र कुचनिचय इति ननु वाचि हृदये वा कौटिल्यमिति प्रतीयते करचरणाधरदले
ध्विति न तु परपुरुषे । कुचयुगले इति नावयवातरे मानसे च । नयनयोरिति न तु
स्वभावे इति वर्जनीयस्य प्रतीयमानत्वम् । अत्रव्यतिरेके वर्जनीयस्य वाच्यतामुदाहरति-
भक्तिरिति । भक्तिर्भवे न विभवे व्यसन शास्त्रे युवतिरेव काम(शा)स्त्रे यशसि विता । य
पुत्रि न । महता प्राय परिदृश्यते । अत्र अपोद्यमानस्य वाच्यत्व न भय इत्याद्युच्यते । कार-
णमालाल्कारं लक्षयति-यद्योत्तरमिति । उदाहरति-जितेति । जितेंद्रियत्वं विनयस्य कारणं
विनयान् गुणप्रकर्षं अवाप्यते । गुणप्रकर्षेण जन अनुरज्यते सपद जनानुरागप्रभवा हि ।
अत्र इन्द्रियत्रयादिनय विनयाद्गुणोत्पत्तय तस्मात् जनानुराग तस्मात्सपदाग इति हेतुमाग ।
हेतुहेतुमतो अभेदाभिधान हेत्वलम्ब्य इति रुद्रटादिभिरुक्त रिमिति त्वया
न लक्षितमित्यत आह-हेतुमतेति । कार्यण सह कारणस्य अभेदाभिधानं हि हेतु
स चायुर्धृतमित्यादिवत् उपचारव्यतिरेकेण वैचित्र्याय न पत्यते अतो नात्ररारतया
लक्षित इति भाव । ननु हेतोरनलसत्त्वे अविरत्त्वादी कथं वाच्यरूप
त्वमित्यत आह-अविरत्तेति । अविरत् कमलविज्ञानो यत्र राक्षसा ये अत्र्य
तेषां भरो यत्र (१४) कोटिलानन्दकर लोराकेन्द्रकर रम्योऽर्थं यत्र संप्रति र्णः ।
समाप्तातिषु प्रयगादयन् आचारा इति शेष । केयगुप्रागभासादत्र कथ्यन्तं
नत्वंलम्ब्यारिति भाव । नन्वेव तर्हि हेतु गुणान्वयस्य एव न स्यादित्या आह-पूर्वोक्त-
मिति । अन्योच्यतेरारं लक्षणा-प्रिययेति । क्रिययेत्येवमयनं विवक्षितमित्यभिप्रेय
व्याख्यो-अर्पयोरिति । उदाहरति-हृत्सेति । मरेर्हि मरोभि हंगानं हंगानां गिरी
धी सारिर्वह गयते क्रियते अह अय मरुं मरुं ह्मेर्हि ह्मे । अन्तर्ग विभद् अन्योन्यमेव
एव एव एव केचन अस्यां आनानं गृह्यते । गुस्तुं । नन्वत्र हंगमरुं निधो जन्मत्रार
भावाच्चयमन्योन्वा-र इत्या आह-अत्रेति । हंगा धीमन् सारोभि विवक्षितं तेष
मरुं-दन्वो-मन्मरुं भारीति भाव । उदाहरति-लक्षणा-उत्तरेति । व्याख्यो-

प्रतीति । अत्र प्रथमे असति उत्तरश्रुतिमात्रेण प्रतिवचनोपलभेनैव यत्र प्रथोपयन पूर्ववाच्यपरिकल्पन तदेकमुत्तरं एक उत्तरालंकार प्रथमार्थं उक्त । तमुदाहरति-वाग्निनेति । हे वाग्निअ हे वाग्निजक हस्तिदत्ता वग्भक्तितीअ व्याघ्रवृत्तयश्च आद्गाण अस्माक बुतो कुत , जावि यावत् तुलिआल्अमुही तुलिताल्अमुसी मुष्हा स्तुया धरमि गृहे परिसम्प परिसका मति । जरद्व्याधस्योक्तिरेया । जरद्व्याधपुनस्य स्वमतायामातिसत्तनया क्षीणत्वेन हस्तिव्याघ्र-हनने शक्यभावान्त्वगृहे दत्तवृत्तयमात्र इति भाव । अत्र हस्तिदत्तादेरसपत्त्यभिधानेन तदर्थिनो वग्निज तत्सद्भावप्रथम परिकल्प्यते इत्याह-हस्तीति । न वेतत्वाभ्यालिंगमस्त्वित्यत आह-न चेति । ताद्रूप्य प्रथरूपत्व प्रथोप्रायकस्य ताद्रूप्य काव्यलिंगकरण (७ / लक्षण) नैतत्तादृशमिति भेद इति भाव । भेदे हेत्वतरमाह-नहीति । जनरो हि हेतु काव्यलिंग नैवमुत्तरालंकार शापकत्वादिति भाव । तर्हि अनुमानालंकारोऽस्त्वत आह-नापीति । अनुमानलक्षणाभारादिति भाव । उपसहरति-इतीति । उत्तरालंकारभेदप्रतिपादन द्वितीयमर्थं व्याकरोति-प्रश्नादिति । तत्र प्रथमे सति प्रस्तुताभिप्रायानुगुण्येन लोकातिशायितया यदनभ्यसभाव्य प्रतिवचन तद् द्वितीयमुत्तरमित्यर्थं । असकृदप्रहणस्य प्रयोजनमाह-अनयोश्चेति । उदाहरति-प्रेति । का विसमा वा विपमा, दिश्वगई दैवमति किं लृङ् किं लृच्यं जणो जन गुणगही गुणग्राही किं सोक्त्वं किं सौख्यं सुमलत् सुकल्पं किं दुःखं ज यन् रालो खल लोरो लोक । अस्य प्रथमपरिसाध्या-अभेदमाशङ्क्याह-प्रश्नेति । अत्र (७ / अ) सभाव्योत्तरे वाच्यं एव तात्पर्यात् नान्यव्यपेक्ष इति ततोस्य भेद इति भाव । सूक्ष्मालंकारलक्षयति-कुतोपीति । कुतोपीत्यस्या-र्थमाह-आकारादिति । सूक्ष्मशब्दार्थमाह-तीक्ष्णेति । तीक्ष्णमतिभिः कुशाग्रमतिभिः सरस्य स्थूलबुद्धिभिरसलक्ष्यश्च । उदाहरति-वक्त्रेति । कापि वयस्या तन्व्या वृष्टे वक्त्रस्यद्विस्वेद-विदुप्रसर्धैर्मित्रं कुवुम दृष्ट्वा तस्या पुस्त्य व्यजयती सती स्थित्वा पाणौ सन्नलेखा ग्लिरेखा । लिंगेन उपरिसुरतमनया कृतमिति ज्ञात्वा तज्ज्ञापनार्थं पुरुषयोग्यसन्नलेखा लिलेखेत्यभिप्राय । अत्र वदनस्वेदप्रवृत्तकृत्कुमभेदलक्षणाभाकृतिमवलोक्य सत्या परिज्ञात पुरुषादित पाणौ पुरुषैकयोग्यसन्नलेखनलक्षणेन धर्मेण प्रमाशितमित्याह-अप्रेति । अत्रैरोदाहरणातरमाह सकृतेति । विदग्धया कयाचित् सनेतकाले शातव्ये मनो यस्य विमसद्गुहा नेत्राभ्यामर्पितमाकृत येन, तादृश विट ज्ञात्वा लीलापद्म निनीलितम् । अत्र विटस्य सकेतकालजिज्ञासा तदीयभ्रूभागादिना इमितेनोपलक्ष्य प्रगल्भया कयाचित् सायसमयोचितेन लीलाङ्गमलनिमीलनेन सकेतसमयोगिव्यज्यत इत्याह-अप्रेति । सारालंकार लक्षयति-उत्तरति । पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य प्रकल्पेकल्पन सार इत्यर्थं । उदाहरति-राज्ये इति । राज्ये भूमि सारभूता भूमौ पुर पुरे सौधं सौधे तल्प तल्पे अनगसर्पस्व वरागना । अत्र राज्यापेक्षया भूमे साधुत्व तदपेक्षया पुरस्येत्यादि परिपाठ्या वरागनायामुत्कर्षा विश्राम्यति । असगत्यलंकार लक्षयति-भिन्नेति । व्याकरोति-इहेति । उदाहरति-जस्सेति । जस्सेअ अस्यैव वणो मण तस्सेअ तस्यैव वेअणा वेदना तत् जणो जन अलिअ अलीर भणइ भणति । बहुये वध्वा क्वोले कपोले दत्तखद दत्तक्षत सवत्तीण सपत्नीना वेअणा वेदना । अत्र

अणनिमित्तसापत्न्यनिमित्तप्रेदनयोध (७ / अ) भेदाध्यवसाय । नन्विय विरोधभेदेषु कश्चिदित्या-
 शक्याह-एवेति । इय विरोधस्यापवादिका न विरोध इत्यत्र हेतुमाह-भिन्नेति । एतदेकत्व
 भिन्नदेशत्व च विरोधालंकारस्य विषय आसीत् सामान्येनोक्तत्वात् । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतये
 त्युक्तत्वात् असंगतिर्विरोधस्यापवादिना अतोस्या विरोधाद्भेद इत्यर्थः । समाध्यलंकारं लक्षयति-
 समाधिरिति । हेत्वतरानुदये सौकर्याभाव तदुदये तु कर्तुं कार्यं प्रति सौकर्यमित्याह-साधनां
 तरेति । उदाहरणं-मानमिति । अस्या मान निरास्तुं पादयो पतिष्यत मे उपनाराय दिष्ट्या
 इद धनगर्जित उदीर्णम् । अत्रापराद्देन यूना माननिराकरणलक्षणे काये पादान्नतमानादारब्धे
 दैवयोगात् धनगर्जितप्रक्षेपस्तत्सौकर्यायोपनल्पते । समालंकार लक्षयति-सममिति ।
 व्याकरोति-इदमनयोरिति । इदं सबधिरूप वस्तु उत्तमविषय सम अधमविषय चेति सम
 द्विविधम् । तत्राद्यमुदाहरति-धातुरिति । एषा मृगाक्षी धातु शिल्पातिशयनिकपस्थानम् । अनुप
 मे रूपे अय देवोपि स्मरस्य दत्तपत्र । अनयो दैवात् यत्सदृश सगत मेलन जात तदेतत्
 अधुना शृंगारस्य एकातपत्र राज्यमुपनतम् । द्वितीयमुदाहरति-चित्रमिति । विधाता उचितरचना
 सविधाता दैवात्वात् यत् निबाना परिणतफलस्तीति आस्वादनीया चित्र चित्र बत ।
 एतस्याश्च कवलनफलकोविद काकलोः एतन्महच्चित्रम् । विपमालंकार लक्षयति-कृच्चि
 दिति । अतिवैधर्म्यात् विस्पष्टद्वैलक्षण्यात् श्लेषो घटना न गत तदेक विपमम् क्रियाया
 सत्यामपि तत्फलानवाप्तौ वैपम्यमात्रस्य प्रादुर्भाव उपर्यनर्थातिपाते तस्योत्कर्ष इति द्वितीयम् ।
 कारणगुणरूपेण कार्यारम्भ इति स्थित्या कार्यस्य कारणस्वभावानुकार शान्तसिद्ध अथापि
 हेतुनिष्ठाभ्या गुणक्रियाभ्या हेतुमन्निष्ठयोस्तयोर्विरोध इति तृतीयम् । तस्यैव गुणक्रियाभेदात्
 तृतीयस्य द्वैविध्याच्चातुरूप्यमित्याह-द्वयोरित्यादिना । आद्यमुदाहरति-शिरीषादिति ।
 शिरीषादपि सुकुमारागी इमायतलोचना क । कुकूलामिक्त्रेशोऽय मदनानलक्ष क । अत्राल्यत-
 कोमलाग्या अतिकूर कामानले नोपपद्यते । द्वितीयमुदाहरति । सिंहीकासुतसन्नस्त शश
 शीताञ्जु आध्रित । तत्र अन्य सिंहीकासुत साधय त प्रसते । सिंही राहुमाता च तदपत्ययो
 मध्ये पूर्वस्मात् सन्नस्तस्य प्रतीयमानोत्प्रेक्षास्पर्शनं शीतकिरणाश्रयणे क्रियाफलस्य निरपद्रव
 त्वस्य प्राप्तावतरायभूतेन राहुणा तस्य स्वाश्रयेण चद्रेण सह यद्गमन तन्महदनर्थरूप सपद्यते ।
 तृतीयमुदाहरति-सद्य इति । यस्य वृषाणलेखा रणेरणे यस्य वरस्पर्शं अवाप्य तमालनी
 लपि सती त्रिलोकामरण शरदिदुपाह्य यश प्रसूत इति चित्रम् । अत्र वरस्पर्शसंभोगस्या
 ग्राम्यतया उपलक्षणम् । नीलवस्त्रारणात् धवलमार्योदयोऽपि विरुध्यत इति गुणविरोध ।
 चतुर्थमुदाहरति-आनदेति । हे कुवल्यदललोचने त्व अमदमिम आनदं ददासि । त्वयैव
 जनित विरह मे शरीर तापयतितराम् । अत्र कारणनिष्ठानदनक्रियया कार्यनिष्ठविरहक्रियाया
 विरोध इति क्रियाविरोध । अय कर्तृकर्मभावेपि इदमुदाहरणमित्याह-एवमिति ।
 यस्य सागरशयस्य विपुलेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पपिरे पीतानि स पुन एकतमया
 स्त्रिया मदविभ्रमासकल्या एकया दशा पये । सादरमवलोकित इत्यर्थः । एकस्या
 स्त्रिया एकत्वादेव परिमितत्वयोगिन्या कर्तृभूताया दृष्ट्या सकलभुवनपानक्षमकुक्षि

बुद्धस्य हरे कर्मभूतस्य पीयमानताया पारिमित्यपारिमित्यलक्षणां गुणौ विरुद्धाविति
 विषमत्वम् । यथायोग योगो युक्ति कार्यकारणभावस्य कर्मकर्तृभावपर्ययसानलक्षण-
 तामनतिक्रम्येत्यर्थः । अधिफलकार लक्षयति-महत्तोरिति । व्याकरोति-आश्रयमिति ।
 अनन्यत्रभावो विपर्ययार्थः (?) । महत् कस्यचिदाधेयस्य विषयेषु तदपेक्षया तनुरपि
 आधारो महत्त्वमभ्यास्ते यत् तदेक अधिकम् । महत् कस्याचिदाधारस्य विषये तदपेक्षया
 तनुरपि आधेय महत्त्वमभ्यास्ते तदद्वितीयमधिकम् । तत्रायमुदाहरति-अहो इति । अहो
 आश्चर्यं भूपाल भुवनत्रितयोदरं विशाल यत् मातुमशक्योपि ते यशोराशिरत्र माति अत्र
 यशोलक्षणस्य महत् आधेयस्यापेक्षया अतन्वपि भुवनत्रितयोदरं यश प्रर्येविवक्षणादाधिक्यो-
 त्कर्षमनुप्राप्यते । द्वितीयमुदाहरति-युगांतैति । युगात्कालप्रतिसंहतात्मन कैटभद्विपो
 यस्या तर्ना जगति सविकाशमासत तत्र तर्ना तपोधनाभ्यागमसभवा नारदागमनसभूता
 मुदो न ममु । अत्र महतीं भगवत्तु आधार प्रति नारदागमप्रभोदलक्षणस्याधेयस्य
 तनोरपि आधिक्योत्कर्षः । प्रत्यनीफलकारं लक्षयति-प्रतिपक्षेति । व्याकरोति-
 न्यकृतीति । अनीकस्य कटकस्य प्रतिनिधि प्रत्यनीक तत्सादृश्यादलकारोपि प्रतिपक्ष
 सवधिविषय प्रत्यनीकम् । उदाहरति-यस्येति । वायनिग्रहग्रहीतविग्रह कृती राहुस्य
 विष्णो त्रिचिदपकर्तुमक्षम कातवक्त्रसदृशाकृतिमिदुमधुनापि बाधते । अत्र भगवान्प्रति
 पक्ष तमपहर्तुमधमेण राहुणा तदीयध्वदे तिरस्क्रियते तत्त्व इदोर्भगवत्सवधित्वमित्यत
 आह-इदोरिति । भगवत्सवद्ध मुख तत्सवद्ध सादृश्याच्च यदुक्त कातवक्त्र-
 सदृशाहतीति । मीलितालकारं लक्षयति-समेनेति । समेन निगूह्यसाधारणेन लक्षणेन
 कृत्या कस्यचिद्वस्तुनो निगूह्यस्य केनचिद्वस्तुवन्तरेण निगूहने मीलितम् । तच्च साधारण
 लक्षण सहजमागनुकमिति द्विधेत्याह-सहजमिति । आद्यमुदाहरति-अपांगेति । लोचने
 अपागचंचले गिरो मधुरवक्रवर्णा गति विलासभरमथरा मुख अतीव कांत इति मृगदृशा
 अगके लीलया स्वत स्फुरित तप्तस्मालारणाच्च अत्र कृतपदोपि मदोदयो न सलक्ष्यते । अत्र
 अगनया कत्र्या सहजेन दृष्टितारल्यादिना लिंगभूतेन करणेन स (?) स्व) मदोदयो निगूह्यते ।
 केचित्तु समेन लक्षणा वस्तुनेति सामानाधिकरण्यात् अन्ययमचक्षाणा अगनालक्षणा दृष्टि
 तारल्यादिना मदोदयसाधारणेन मदोदयवर्ति तदेव तिरस्क्रियत इत्याहु । द्वितीयमुदाहरति-
 यदिति । हे राजन् त्वस्यात शरितथिय विवशा ये ते द्विप सदा हिमाद्रे कदारामु निवसति
 अहो वत आश्चर्यं सपुलक सक्थं अगं उद्गृहतामपि तेषा सन्धिनीनां भिया अभिज्ञ युषोपि
 न । अत्र वर्गनीयविद्विषा हिमवत्वंदरानिवासशैत्यसमुद्गाधिताभ्या उभयसाधारणाभ्या
 आगन्तुजाभ्यां कपरोमाचाभ्या तिरोधीयते । एवमुत्तरे हिमवति वा संप्रयुक्ताभ्यां कपरो
 माचाभ्या भयसाधारणाभ्या तावेव भयवर्तिनौ कपरोमाचौ तिरस्क्रियेते । एवावलीमल्लकार
 लक्षयति-स्थाप्यत इति । व्याकरोति-पूर्वामिति । स्थापना विधि अपाहे निषेधः ।
 तत्रायमुदाहरति-पुराणीति । यस्या पुराणि सवराग्नानि वरांगना रूपपुरस्कृतांग्य रूपं
 समुन्मीलितसद्विषासं विलासा बुमुमायुधस्य आश्रम् । द्वितीयमुदाहरति-नतदिति । तत्रलं

न यत् चारुपञ्ज न । तत्पञ्ज न यत् अलीनपदपदम् । असी पदपदो न यं कल्पयितो
 न । तद्भुजित न यन्मनो न जहार । क्रमेण विधायकत्व निषेधकत्व चा-पूर्थत्रेति ।
 स्मरणालम्भं लक्षयति यथेति । व्याकरोति य इति । उदाहरति-निम्नेति । लहरीभि
 चलदशा निम्ननाभिविदरेषु यदभ श्रवित सुरनार्यं तद्भवै कुहुर्यै कुहुर्यै कुहुर्यै सुरतकं
 ठस्ताना स्मारिता । अत्र तत्सदश इत्युक्तत्वात् सादश्यनिर्घना स्मृतिरलकार न स्मरणमात्रम् ।
 अत पूर्वानुभूतसुरतशब्दाना तत्सदशशब्दस्मरणेन स्मृतिरलकार । अत्रैवोदाहर
 णातरमाह-करेति । करजुअगहिअजसोआयणमुहविणिवेसिआहरपुडस्य करयुग
 गृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । समरिअपघजण्णस्त सस्मृतपाचजन्यस्य
 षण्हस्त कृष्णस्य रोमच रोमाच णमह नमत । पूर्वत्र थावण ज्ञान अत्र चाक्षुप
 इति भेद । भ्रातिमदलकार लक्षयति-भ्रातीति । व्याकरोति तदिति । तस्यालकारातरा
 व्यावृत्तिमाशक्य परिहरति-न चेति । भ्रातिधित्तधर्म स चमत्ताराय विद्यते यत्र स भ्रातिमद
 लकार इति स्फुटत्वेन प्रतीतेस्ततो भेद स्फुट इत्यर्थ । उदाहरति-कपाल इति । मार्जार
 कपाले पतितान् शशिरान् पय इति लेडि । करी वृक्षातरस्थितान् मृणालमिति आस्वाद-
 यति । वनिता रतान्ते तल्पस्थान् तान् अशुकमिति हरति । प्रभामत्तध्वर इद जगत् विह्व
 यति अहो आथयंम् । अत्र शशिकराणा प्राकरणिकानामुपलभे तत्सदशपय प्रभृत्यप्राकरणिक
 प्रतीयते । इतिशब्दस्तु तत्सदपारमाभ्यद्योतनाय । एष च मालारूप । अमालारूपस्तु-अवतसप्र
 वालानामादाने यत्र सुभ्रुव । पाणीनपि मिथ सृष्ट्वा ऋपते धवलै स्मितै ॥ अयमपि
 सादश्यव्यातरिक्तो नालकार यथा-दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्ट चाणूरमन्त्रेण शतचद्र
 नभस्तलम् । प्रतीपालकार लक्षयति-आक्षेप इति । व्याकरोति-अस्येति । उपमेयमेव उपमा
 नकार्यं कर्तुं क्षम किमुपमानेनेति एक उपमानस्याक्षेप । उपमानतया प्रसिद्धस्यापि उपमे
 यतया परिकल्पन द्वितीय । तत्रायमुदाहरति-स्त्रावण्येति । भो देव लावण्यौकसि
 सप्रतापगारिमणि त्याग्निनामप्रेसरे अबनीभरक्षमभुजे त्वयि निष्पादिते सति वेधसा इदु किं घटित
 एष पूषा सूय किं विहित चिन्तारत्न किं उत्पादितं अमी कुलस्माभृत मुधैव किं सृष्टा ।
 अत्रोपमानानामिन्द्रादीना कायमाहादनादिक उपमेयभूतो राजैव कर्तुं क्षम इति तेषा
 नैरर्थक्येन विधानमाक्षिप्यते । द्वितीयमुदाहरति-ए पहीति । ए अयि सुदरि एहि
 दाव तावत् कण (२ ण) दाउण कर्णं दत्त्वा वअणिज्ज वचनीय स (२ सु) णु सण्ण ।
 किसोअरि कृशोदरि जणेण जनेन तुह मुहेण तव मुखेन चद्रो चद्र उपमिज्जइ उपमीयते ।
 अत्र चद्रस्योपमानस्य उपमेयतया परिकल्पनमाक्षेप इत्याह-अत्रेति । क्वचित्तु उपमितौ
 निष्पन्नयामप्यनादर समतीत्याह-क्वचिदिति । उदाहरति-गर्धमिति हे मुग्धे पराजिते
 लोचनयुगलेन असबाधमपरिमितमिम गर्वं किं वहसि । दिशि दिशि सरस्तु ईदृशानि
 नलिनानि सति ननु । अत्र लोचनयुग प्रति उत्सलाना उपमेयीकरणमेव तिरस्कार इत्याह-इहेति ।
 अस्तु उपमितेर्निष्पत्तिरनिष्पत्तिर्वा यत्र पुनरुपमानत्वसभावनैव नास्ति तत्राप्यनादरगो
 चरतया प्रतीपमेवेत्याह-अनयैवेति । रीति तिरस्कारनिबधनत्वकल्पनाकारिणी युक्ति

तया । यदसामान्यगुणयोगात् अन्यसदृशगुणसवधाभावात् उपमानत्वभावमपि नानुभूतचरं
वस्तु (? तस्य) तद्वत्कल्पनायामपि अलकार प्रतीपपमेवेत्यर्थः । उदाहरति-अहमिति ।
हे तात ह्याह्लाह्ल अहमेव मुदाहृणाणा गुरु इति मास्म ह्यप्य गवं मा कृया । अस्मिन् भुवने
भवाद्दशानि दुर्जनाना वचनानि भूय सति ननु । अत्र दुर्जनवचनानि प्रति ह्याह्लाह्लस्य
उपमानस्य असुभवदेवोपनिबद्धमित्याक्षेप इत्याह-अत्रेति । उपमानत्वस्य कथञ्चिन्निष्पत्तौ
तदनिष्पत्तौ च द्विधा द्वितीय प्रतीपमुत्पाद्यत इति भावः । सामान्यालकारमाह-प्रस्तुतेति ।
प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन वस्तुनासाधारण गुणयोगात् ऐक्यस्य सामान्यमित्याह-अत्राहृश-
भपीति । न्यूनगुणमपि उल्लेष्टगुणेनैवात्मतया विवक्षितम् । वक्ष्यमाणतद्गुणनिराकरणार्थमाह-
अपरित्यजेति । तदेकात्मतया अप्रस्तुतैकरूपेणापि । व्युत्पादयति-सदिति । उदाहरति
-मलयजेति । मलयजरसविलिप्ततनव नवहारलतामिभूषिता सिततरदतपनट्टवक्
प्ररुच रुचिरामलांशुका । विततधार्मि शशभृति धरा धवल्यति अविभाव्यता गता ।
अत एव निरस्तमिष्य अभिसारिका सुखमेव प्रियवसति प्रयाति । अत्र प्रस्तुतस्य
चदनलेपादे अप्रस्तुतया चद्रिकया समं अविभाव्यता गता इति अभेदप्रतीतिरलकारस्य
मूलमित्याह-अत्र प्रस्तुतेति । अभिसारिकाणा भयनिरासार्थं उच्यते नेत्युक्तम् ।
अर्थवैचित्र्याद्यंमुदाहरणातरमाह-वेत्रेति । वेत्रत्वचा तुल्यरुचा बधूनां वर्णाप्रतो
गडतलगतानि नवचंपकानि मृगा सहेल यदि नापतिष्यन् तर्हि तानि क अवेदयिष्यत् ।
अत्र प्रस्तुततदन्ययो चपमगण्डस्यल्यो अन्यूनानतिरिक्त गौरत्वमेकरूप्ये हेतु । ननु
चंपकादीना समृगतया भेदप्रतीते कथमेकात्म्यमित्याह-अत्रेति । निमित्तातरं मृगपतनम् ।
ऐक्यस्य प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वात् । मृगपतनेनानुमितभेदज्ञानेन बाध । दिङ्मोहादौ
तथा दर्शनादिति भावः । विशेषालकारं लक्षयति-यिनेति । व्याकरोति-प्रसिद्धेति ।
आधेयोपस्थितिरनाधारतया निवर्ष्यमाना प्रथमो विशेषः । एक स्वलक्षणकमेव वस्तु युग-
पदनेकत्र वत्तमान द्वितीयो विशेषः । कस्यचिदुत्साहोत्पत्तायमारभमाणस्य तेनैवारेण
पृथक् प्रवृत्तावशम्यमपि कायान्तरमारभ्यमाणं तृतीयो विशेषः । तत्रायमुक्ताव्य उदाहरति-
द्विधमिति । दिवमुपयातानामपि येषा अनल्पगुणा गिर आकृत्यं जगति रमयन्ति ते
कचय केषां न बशः । अत्र कवीना वागाधारभूतानामभावेपि आधेयानां वाचां
ऐहिदी शृतिर्विशेषः । द्वितीयमुदाहृत्य उदाहरति-सेति । सपत्न्यनुरक्तनाथं कचनोपा-
लभते । सा वसद् वुज्ज ह्यिए सा वसति तव हृदये स विअ अच्छीमु सैव अशो
सा अ वअणेयु सा च वचनेयु । भो मुदर अद्धारिसाणं अस्मारशानां पावाणं पापानां
ओआसो अवकाश कुत कुत्र । अत्र एकस्या एव तस्या युगपदनेकत्र हृदयान्ति वास विशेषः ।
तृतीयमुदाहृत्य उदाहरति-स्फुरदिति । नव सविता च समृजे नव बृहस्पतिश्च समृजे ।
अत्र वर्णान्धिमोक्षनापि तावा(? शक्यं) भुरदि स्फुरन्तुस्फुरन्तु स्फुरन्तेतेतारंभेण अष्टमह-
सामप्रथिसाप्यजन्मनां अशक्यमिर्माणानां मनोमवादीनां सृष्टिर्विशेषः । सृष्टिर्देहाद्भारा विधिनेचे-
पप्रदर्शनार्थमुदाहरणातरमाह-गृहिणीति । हे इदमति त्वं सृष्टिणी सचिव मिय सरी सन्ति

क्लाविधौ प्रियशिष्या एवविधा त्वा हरता करणा विमुखेनमृत्युना मे किं न हत वद । अत्र
 एकस्या इदुमत्या सहारादेव गृहिणीसचिवादिक्रमेण हतम् । ननु भामहादिप्रक्रियाया सर्वानि
 दमतिशयोक्तावत पातीत्याशक्य तदभ्युपगतप्रायमित्याह-**सर्वत्र** चेति । प्राणत्वेन जीविततया
 सारभावेनेत्यर्थं । अत्र **भामंह**प्रथ सवादयति-**सैपेति** । वक्रोक्ति अतिशयोक्ति वक्रिमातिश-
 ययोरेकत्वात् । अनया वक्रोक्त्या विभाव्यते विचित्रतया प्राप्यते । तद्गुणालकारं लक्षयति-
स्वमिति । अत्युज्ज्वलगुणस्य वस्तुन इति शेष । योगात्सत्रधात् । तस्य गुणो यत्र स
 तद्गुण । व्याकरोति-**वस्त्विति** । स्वगुणसपदेत्यत्र स्वपदेन समीपगतपरामर्शप्रतियागित्व प्रका-
 श्यते । तस्य गुणस्यापरव्यजकस्य प्रतिभासत्व (१ प्रतिभान) अल्पगुणस्य प्रचुरगुणेन क्वली
 कारात् । तद्गुणशब्द व्युत्पादयति-**तस्येति** । उदाहरति-**विमिश्रेति** । यत्र रैवतकपर्वते
 षशकरीरनीलै रलै परित स्फुरत्या रुचा गरुडाम्रजेन विभिन्नवर्णा सूर्यस्य रभ्या पुन
 स्वां रुचिमानिन्यिरे । अत्र सूर्यस्यदनादवाना अरुणवर्णस्वीकार तस्यापि
 गरुडाम्रजकिरणक्वलीकरणमिति तद्गुणद्वयम् । यत उक्त स्वा रुच पुनरानिन्यिरे
 इत्याह-**अत्रेति** । न चेद मीलितमेवेति वाच्यम् । मीलिते प्रकृत वस्तु वस्त्वतरेणाच्छादि
 तत्वेन प्रतीयते । इह तु अनपहृतस्वरूपमेव प्रकृत वस्तु वस्त्वतरेगुणाकाततया प्रतीयते
 इत्यनयोर्भेदात् । अतद्गुण लक्षयति-**तद्रूपेति** । रूप वर्ण अननुहार अननुवत्तन अप्रहण
 मिति यावत् । व्याकरोति-**यदि त्विति** । तदीय उल्लेखगुणसवधि । न्यूनगुणस्य
 प्रगुणगुणस्वीकारो न्याय्य । अन्यथाभावश्चेत्तदानीमतद्गुण तस्य उल्लेखस्य गुणा न सतीति
 ग्रहणम् । अतद्गुण उदाहरति-**धवल इति** । हे सुदर प्रिय जहवि यद्यपि धवलोसि
 तहवि तथापि तुए त्वया मज्ज मम हिअअ हृदय रजिअ रजितम् । राअभरिए वि राग-
 भरितेपि हिअए हृदये सुएअ सुभग णिहितो निहित ण रत्तोसि न रचोसि । अत्र पूर्वार्धे
 धवलामारुणिमारुणयोर्विरोध उत्तरार्धे त्वतद्गुण इत्याह-**अतिरिक्तेनापीति** । अतद्गुण इत्ये-
 तत्प्रकारातरेण व्याकरोति-**किंचेति** । अस्मिन्नपि व्याख्याने उदाहरणमाह-**गांगमिति** ।
 गगानल सितम् । यामुन कञ्जलाभम् । हे राजहस उभयत्र मज्जस्तव सैव शुभ्रता न चीयते
 नाप्यपचीयते । अत्र प्रकृतस्य हसस्य शुभ्रता सत्यामपि योग्यताया गगाया
 मुनोदकगुणौ नानुविधत्ते । व्याघातालकार लक्षयति-**यद्यथेति** । व्याकरोति-**येनेति** । कत्र
 केनचिदुपायविशेषेण निष्पादित वस्तु अन्येन प्रतिद्विदिना तस्माद्वोपायविशेषादन्यथा
 क्रियते यत्र स व्याघात इत्यर्थं । व्याघात निर्वक्ति-**स इति** । उदाहरति-**दृशेति** । या दृशा
 दग्ध मनसिज दृशैव जीवयन्ति विहृपाक्षस्य जयिनीस्ता वामलोचना स्तुवे । अत्र विहृपाक्षेण
 कर्त्ता दृष्टिरूपेणोपायेन स्मरस्य दाह साधित । तज्जिगीषुभि स्त्रीभिस्तेनैव दृष्टिरूपेण तस्य जी-
 वित साधितम् । समृद्ध्यलकारं लक्षयति-**सेति** । व्याकरोति-**पतेयामिति** । तिलत्रद्गुलन्यायेन
 मिश्रत्वे समृष्टि । क्षीरनीरन्यायेन मिश्रत्वे तु सकर । तत्र समृष्टि शब्दालकारसमृष्टि अथाल
 कारसमृष्टि उभयालकारसमृष्टियेति त्रिविधा । तत्राद्यामुदाहरति-**कुसुमेति** । कुसुमसौरभ
 लोभपरिभ्रमद्भ्रमरषभ्रमसभृतशोभया चलितया अलकलोलदृशा अन्यया वनितया कलमेखला

कलमल विदधे । अत्र पूर्वार्द्धं अनुप्रासालंकार उत्तरार्धे यममालंकार उभयो शब्दालंकारयो
समृष्टि । द्वितीयमुदाहरति-लिपतीति । तम अगानि लिपतीव नभ अजन वपंतीव
असत्पुरमेवेन दृष्टि निष्पन्ना गता । अत्र पूर्वार्द्धं उपरेक्षालंकारं असत्पुरमेवेत्युत्तरार्धं
उपमालंकार अनयोरयात् घरयो समृष्टि । पूर्वोत्तरश्लोकयो कथ समृष्टिरित्या-
काश्या क्रमेणाह-पूर्वत्रेत्यादिना । पूर्वत्र कुमुमेत्यादी यमनानुप्रासा छन्दोक्षणैकार्यसमवाय
व्यतिरेकेण मियो निरपेदां समृष्टिलक्षण वैशिष्ट्य प्रयोजयत उत्तरत्र तु लिपतीत्यादी
परस्परनिरपेक्षे उपमोपेक्षे अर्थांलकारी समृष्टिलक्षण वैशिष्ट्य प्रयोजयत ।
तृतीयमुदाहरति-सो गेति । हे सति एत्थ अत्र गाने प्रामे सो गति स नास्ति जो य
तद्व्यतिरेकअलङ्कितरुणाना हृदयोत्सुक महमहन्तलाअण मह लावण्य (?) शिवारद
निवारयति । स्वायतीकृत्य पुरपातप्रसगादव्यावर्त्तयति । अत्र गति एत्येत्यादावनु
प्रागशब्दालंकार । हिअलङ्कितमिति तु रूपकालंकार अनयो समृष्टिरित्याह अत्रेति ।
नन्त्रालंकारयोर्भिन्नविषयत्वान्कथ समृष्टिरित्यत आह-संसर्गस्येति । गद्यविपक्षयां
वाक्ये पद्यविपक्षया छदसि । मकरालंकारं लक्षयति-अधिधांतीति । व्याकरोति-एत इति ।
अगमनुप्राहक अनुप्राह्यमणि । संमीर्यमाणेत्यादि सामान्यलक्षण उदाहरति-आत्मे सीमंतचिह्न
इति । हे राजन् अरण्ये इत्वीरणा त्वदरिमृगदृशां सीमन्तचिह्ने मरुतिनि हेमताटकपत्रे हते
मेखलाया लताया मणितुलाकीटियुग्मे क्षदिति गृहीते सति विबोष्टकाल्या शोण हार गुजाफलाना
एन इनि भ्रात्या नैव हरंति । अत्र हारस्य शुक्तिमपरित्यागात् शोणितस्वीकारात् तद्गुणालंकार
रादा गुजाफलानां स्रज इति वाक्ये भ्रातिमानलंकार । अत्र तद्गुणमगमपेक्ष्य भ्रातिमानगी
श्रादुरभूत् तदाश्रयेण च तद्गुण सचेतसा चमत्कारनिमित्तमिति तयोरगगिभाव इत्याह-अत्रेति ।
उदाहरणात्तरमाह-जट्रेति । जटाभाभि जटानुर्व्यर्भाभि निर्णय उपभृता करभृतमलकाक्षवलय
करो रस पाणिश्च वियोगिव्यापतेरिव कल्पितवैराग्यविषय विषयव्यावृत्तता विरागताशच भस्मा
पाडु शशी पितृवन इव परिप्रेक्ष्यतारापरिकरकपालाकिततले व्योम्नि चलति । अत्र जटाभाभि
रित्यार्थो उपमा करवैराग्यशब्दश्लेषस्यागता भजते । अयं श्लेषालंकारोपि कलक एवाक्षवलय
इति रूपवस्यागता भजते । अयं रूपकालंकार वियोगिव्यापतेरित्युत्प्रेक्षायाश्चागम् । पितृवन इवेति
तु शब्दो उपमा सर्वत्रोपकरोति इति चतुर्णामगगिभाव इत्याह-उपमेति । ननु कलकोक्षवलय
इवेत्युपमितसमास किमिति न भवति व्याप्रादीनामाकृतिगणत्वादित्याशङ्क्याह-कलंकोक्ष
वलय इवेति । समासोपमाया कलकस्य प्राधान्येन प्रतीयमानत्वात् तस्य करभृतत्वयोम्यता न
स्यात् रूपके तु अक्षवलयस्य प्राधान्यात्तस्य करभृतत्व घटत इति रूपकमेवागीकर्त्तव्यमिति
भाव । ननु करै रदिमभि धृतमलकश्च इति शेषच्छायासमाश्रयेण कलकस्य
करधारण भवद्भिरपि स्वीकृतमेवेत्याशङ्क्याह-अत्रेति । शशाकतनौ करा कलकश्चेति
प्रत्यासत्ते करचरणोपचार इति भाव । उपमितसमासे तु उपचार एव शरणमिति प्रतिपा
दयितुमाह-कलंक इति । न केवलमार्थेष्वेवालंकारेष्वयं सकर यावत् । अर्थशाब्देष्वपीत्याह
पद्यमिति । उदाहरति-राजतीति । अभिहत दानवाना रास सिंहादो येन शमुना तस्य

सयोधन हे अभिहतदानवराग अतिपातिन जवेन व्रजत सारावा सशब्दा नदा वन सा इयं तटी राजते । अवरितेन सततेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वन दयते रक्षति । वनदा सा च गजता गजसमूहश्च यूयमतिपाति रक्षतिअत्र । यमक अनुलोम-प्रतिलोमलक्षणधिन्नभेदधेति द्वावलकारौ मिय सापेक्षौ अगागिभावरूप सकरमनुभवत इत्याह अत्रेति । अलकारयो परस्परापेक्षां कथामेत्यागाम्याह-पदद्वयेति अपेक्षा परस्परानुप्राथ्या-नुप्राहकभाव इत्यर्थः । नच शब्दालकारयो शब्दवत् परस्परोपकार्योपकारकभावाभावेन नागा गिभाव इति वाच्यम् । शब्दालकारसमष्टिस्तत्र धेयसीति अलंकारसर्वस्वकारेणोक्तत्वात् । शब्दालकारसकरभेदातरमाह-एकेति । व्याकरोति-द्वयोरिति । एकस्यालकारस्य ग्रहे स्वीकारे न्यायस्य साधकप्रमाणस्याभावात् तदितरस्यालकारस्य वा परिग्रहे दोषस्य बाधकप्रमाणस्याभावा दित्यर्थः । तद्वलंकारद्वय निधितमेवास्त्वित्याह-द्वयोर्वहूनामित्यादि । नन्वेकस्य च ग्रहे इत्यादिनापि कथं सकर एव प्रतिपाद्यत इत्याशक्याह-समुच्चयेनेत्यादि । एकस्य च ग्रह इत्यादिसूत्रे सकरसमुच्चयार्थधकार क्रियते तेन समुच्चयेन समुच्चयद्योतकेन चशब्देन सकर आक्षिप्यते । उदाहरति-जहेति । जह गभीरो यथा गभीर जह अरण्यिन्मरो यथा रत्ननिर्भरो जह अणिम्मलच्छाओ यथा च निर्मलच्छाय ता किं तर्कि विहिणा विधिना स जलणिही स जलनिधि सरसवाणीओ सरसपानीयो ण किओ न कृत । अत्र समासोक्तिरप्रस्तुतप्रशसा चेत्याह-अत्रेति । विशेषणसाम्यादित्यनेन समासोक्तेर्लक्षणमनुस्मार्यते तत्समानगुणतये त्यनेन अप्रस्तुतप्रशसाया एवं द्वयोः सदेहमुदाहृत्य बहूनामुदाहरति-यथा चेति । नयनानददायि इदो एतद्विच प्रसीदति । अधुना निरुद्धाशमपि इदं तम शीर्षम् । अत्र पर्यायोक्तयत्यतिशयोक्तिरूपन्दीपकतुल्ययोगितासमत्सोक्त्यप्रस्तुतप्रशसोक्तीना शक्या सदेहलक्षण सकर इत्याह-किमितीति । भंग्यन्तरेण प्रकारातरेण अथैतयोरिति मुखेदु बिम्बयो समुच्चयविवक्षाया विच प्रसीदति एतच्च मुख प्रसीदति इति गामथ च पुरुषपशुवत् समुच्चयप्रतीतिसद्भावात् प्रस्तुताप्रस्तुतयोश्चद्वययोर्दीपकम् । मुखनैर्मल्यप्रस्तावादिति । मुखनैर्मल्ये प्रस्तुते चद्रप्रशसोति अप्रस्तुतप्रशसोत्यर्थः । अयमेवति । अनिश्चयात्मक इत्यर्थः । न्यायदोषयो सभवे अयं सकरो न सभवतीत्याह-यत्र त्विति । न्यायशब्दार्थमाह-न्यायश्चेति । मुख्यतया षटितत्वमनुकूलता साधक प्रमाण बाधक तु दोष इति भावः । तत्रोपमाहूपकयो प्रत्येक साधनदूषणद्वारा चत्वारो दोषा उपमाया साधन न रूपकस्य दूषण किं तु ताटस्थ्यमित्येक रूपकस्य साधन नोपमाया दूषण किं तु ताटस्थ्यमिति द्वितीय उपमाया दूषण रूपकताटस्थ्यमि ति तृतीय रूपकस्य दूषण उपमाया ताटस्थ्यमिति तुरीय । हासयुक्तेर्मुपत्यया धृत्या वक्त्र एवावस्थानात् शशिनिस्तिरोधान वक्त्रस्याविर्भाव इति तस्य आनुकूल्यं भजत इत्युपमाया साधनमित्यर्थः । ननु शशिनि तस्या प्रातिकूल्यात्कोव्यतरस्य रूपकलक्षणस्य दूषणमेवास्तीत्यत आह-शशिनि त्विति । तथेति गुणधृत्या । द्वितीयमुदाहरति-चक्रैर्दाविति । अत्र चद्रस्यानुकूलमपरत्व न वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपक साध्यते नोपमा दूष्यत इत्यर्थः । तृतीयमुदाहरति-राजेति । अत्रालिङ्गनमुपमाया प्रतिकूलम् । तदेवोपपादयति-सदृशमिति ।

चतुर्थमुदाहरति-पादानुजमिति । पादानुजमिवेव्युपमा । अत्र मनीरसिञ्जित अबुजे प्रतिकूलमिति रूपक दृश्यत इत्यर्थः । ननु यत्र रूपस्य दूषणं तत्र तत् एवोपमासिद्धिरिति कथं नोपमा साध्यत इत्यत आह-विध्युपमर्दिन इति । विधिवाधयोर्व्यपदेशमिच्छत्ये वाध एव प्रगल्भत इति न्यायेन रूपमविध्युपमर्दिनो मनीरसिञ्जितप्रतिकूलक्षणस्य वाधस्य तदपेक्षया तदनुकूलतालक्षणसाधनापेक्षया उत्कटरवेन विध्युपमादितत्त्वनिताधिक्येन पारङ्गानादित्यर्थः । साधकवाधकविषये अतिदेशमाह-एवमिति । शरदीव प्रसर्पत्या तस्य कोदन्ससृत्तौ । विनिद्रनृभितहरिविध्योदाधरजायतत्यत्र विनिद्रनृभितहरिरिति नरसिंहद्वयविषय यत्साधारण्येन विशेषणं तत्त्रिविध्य उदाधिरिवल्युपमा बाधितेन (१ त्वा) रूपक साधयति । सामान्याप्रयोग इत्युक्तत्वान् इत्यादि स्वयमेवोक्तमित्यर्थः । एतुपादानुप्रवेशस्वभाव तृतायसम्भारमाह-स्फुटमिति । य कांमारहर इत्यादी विभावनाविशेषोक्तयो अस्फुटतया सकर इति तदपोहार्यं स्फुटमित्युक्तम् । अभिन्नपदतामावात्स्फुट निश्चितमित्यर्थः । व्याकरोति-अभिन्नेति । उदाहरति-स्पष्टेति । अथो स्पष्टमुल्लसत्किरणा एव केसरा यस्य तच्च तत् सूयविवमेव विस्तीर्णा कणिका यस्य तच्चाश्लिष्टाष्टदिश एव दलानि तेषा कल्पे मुरा अकारो यस्य स चासीं बद्धाधकारथ स एव मधुपर्वाद्यत्र एकविध दिवस एव अरविद सचुकोच सफुचितवान् । अत्र कयो सान्यमित्यत आह-अत्रेति । निगमयति-तेनेति । तथाऽत्रोति-तदिति । सवालकारोदाहरणानि सस्मरे दर्शयितु न शक्यत इत्याह प्रकारातरेण त्विति । तत्र हेतुमाह-आनत्यादिति । तस्य सस्मरस्य प्रभेदा अगागिभाव सद्बहैन्वाचकानुप्रवेशरूपा तेषा भेदा तदलकारसस्मररूपा तेषामानत्यात् त्रिप्रसारतैव न्यायेति भावः । नचमदशमोद्गासद्वयसमर्थितं परम प्रस्मरणार्थमुपसहरति-इति प्रतिपादिता इति । अलकाराणां शब्दार्थनैयत्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिसमाधातुमाक्षिपति-कुत इति । प्रतिष्ठिते नियम प्रतिनियम आधयाधयिभारस्वीकारभेदभ्युपगम्यत इति भावः । समाधत्ते-उक्तमथेति । प्रागप्युक्तप्रायमेतत्प्रतिपातसौकर्यात्प्रपच्यत इत्यर्थः । शाब्द आथ जाभयिक इति अलकारविवेके प्रमाणमन्वयव्यतिरेकावित्याह-यथेति । किमलसार्कचित्या दोषगुणावप्येव मित्याह-दोषेति । आधयाधयिभावस्य निमित्तातरस्य नियामनतायामनुपपत्तेरित्यर्थः । फलितमाह-ततश्चेति । उभयालकारान् दगायति-एव चेति । एवमेव अन्यानप्युभयाल कारानाह-तथेति । नन्वयान्तरन्यासादयो यद्युभयालकारा तर्हि ते अथालकारेषु कथं लक्षिता इत्याशक्याह-अर्थस्य इति । वाच्यालकार अथालकार । तर्हि कथं विवेकस्वरूपं तत्राह-वस्त्विति । तदनुसारणे पुन उभयिका एवेति भावः । आधयाधयिभावेन शब्दार्था भयालकारस्य व्यवस्थानात्प्रत्ययव्यतिरेकाभ्यामित्यलकारस्वस्वकारादीनां मत दूषयि तुमनुवदति-योलकार इति । आधयाधयिभावस्य अव्यभिचारे प्रमाणमन्वेषणीयं तच्चान्वय व्यतिरेकरूपमेव प्रमाणमपीव त्वव्यमिति भावः । विदिष्टस्य व्यवस्थितरूपस्य । यथोक्तान्वयव्य तिरेकौ निमित्तं यत्वेति विग्रहः । एषामलकाराणां दोषा उक्तेष्वेव दोषेषु अतर्भूतत्वात्पृथङ्ज्ञो-च्यत इत्याह-एवमिति । तत्रादीं शब्दालकारेषु अनुप्राणदोषान् आचोकेषु दापेष्वतभाव-

यति-अनुप्रासस्येति । अनया दोषा (१ अनुप्रासदोषा) तत्र प्रसिध्यभाव प्रसिद्धिविरोधे अतभवति । वैफल्यमपुष्टार्थताया वृत्तिविरोधो वर्णप्रतिकूल्य इत्यर्थः । तत्स्वभावात् तेषां प्रसिध्यभावादीनां प्रसिद्धिविरोधादिलक्षणत्वादित्यर्थः । आद्यमुदाहरति-चप्रोति । जगदुपकृतये नित्य युक्तस्य अहिमरुच सूर्यस्य यस्य स्यदनस्य चकारपक्षिं चको स्तौति । हरिरिंद्रोपि हरीन् अश्वान् स्तौति । धूर्जटि शिव रथस्य धू अगविशेष तद्भजातान् स्तौति । नक्षत्रनाथश्चद्रोपि अरुणं अनूरु स्तौति कुबेरं वृषराजं स्तौति प्रसन्नं स स्यदनं च अवतात् । अत्र स्तोतृस्तुत्यु (१ त्यो) पन्यासेपि किंचिदनौचित्य अन्यत्र (१ था) कवेरनुप्रासकुतूहलभगादित्याह-अत्रैति । चर्का कर्ता चकारपक्षिमेव कर्मभूता स्तौति नान्यत इत्येवरूपेण स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणाद्यनुरोधात् नाप्यर्थौचित्यादत प्रसिद्धिविरोधो दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति-भणेति । आनदस्यदिशुदेरंदुमुखि सन्तील्लोपिनि अरुणचरणे तरुणि यदि मे रमणमदिरं रतिवेरुम गच्छसि तत्तर्हि अनणुरन्मणिमेखल अविरतसिजानमजुमजौर ते परिसरण अकारण रणरणं किं कुरुते, इत्यत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तत् अर्थस्थापरिपोषे पातप्यति । तादगनुप्रासप्रसाधातवाचननिवेशोपि वाच्यस्य तद्द्वारा वाक्यार्थाभूतपरस्य वाच्यत्वासिद्धेरित्याह-वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति अकुठेति-अकुठोत्कठया आकठं पूर्णं मा हे कलत्रबुकठ्यास्ताव कठे क्षणं कुरु । कठार्त्तिमुद्धर । अत्र उपनागरिका विमुच्य परयाया अगीकारात् यो वृत्तिविरोधः स वर्णप्रतिकूल्यानातिरिच्यत इत्याह-शुगार इति । यमकविषय दोषमप्रयुक्तत्वेन्तभायति यमकस्येति । उदाहरति यथेति । सदम सदाभा कान्तिर्यस्या सा भुषणमस्य मणिरिव प्राहैवलप्राहै अवकीर्णा व्याप्ता सत् अभो यस्या स नदीव प्रमुखे आदौ दमेन सह वर्त्तत इति सदमा खला जतोथेत निष्पद्यतेपि दुरतता कर्षति । पादद्वये पादचतुष्टये क्वचिदेकत्र पादे वा यमकस्य प्रयोगः । ननु पादत्रये पादत्रयमनन्तत्वप्रयुक्तानान्यद्दूषणमित्यर्थः । लिंगवचनभेदलक्षण उपमादोषोपि अत्रान्तर्भवतीति अधालकारेषु भट्टवामना युदाहृतानुपमादोषानन्यत्र सकामयति-उपमायामिति । जातिव्राह्मणत्वादि प्रमाणपरिणाहादि प्रमाणवैशिष्ट्यं तद्वर्ति न्यूनत्व आधक्यता वा तादृशी अनुचितार्थान् पृथग्दोषादित्यर्थः । उपमानस्य धर्म साधारण तद्गतन्यूनत्व आधिक्यं च पृथग्दोषतया अन्यैरभिन्नमन्यमान क्रमेण न्यूनपदत्वमधिकपदत्व च न व्यभिचरत किं तु तदतरनुप्रविशत इत्याह-धर्माश्रये तिष्ठति । जातिन्यूनत्वमुदाहरति-चंडालैरिति । युष्मद्वृत्तिसमाख्या पुरुषान् प्रति चंडालानामुपमानो वरणे जातिन्यूनत्वम् । परिमाणन्यूनमुदाहरति-वह्नीति । भगवत सहस्रधाम्नो ज्वलनस्फुल्लिगलक्षणमुपमान परिमाणन्यूनम् । जात्यधिकमुदाहरति-अयमिति । चक्रवानो भगवान् पितामहो जायधिक उपमानम् । परिमाणाधिकमुदाहरति-पातालमिति । अत्र नायिकाया नाभिस्तनवेणीदडाना पातालक्षितिधरकालिंदीप्रवाल परिमाणाधिरा । अत्र एषामनुचितार्थत्वमाह-अत्रेति । प्रस्तुत इति साधर्म्येण चमत्काराय विवक्षितोर्थ इत्यर्थः । कदर्थित इति प्रतिपत्तिपरिहारक्षोभेण खलीकृत अर्थैर्भवेति यथा यत्रोद्रेगे न धीमतामिति न्यायेन स्वीस्तुमनौचित्यं तथा विरसीकृत इत्यर्थः । धमाश्रयन्यूनत्वमुदाहरति-स इति । अत्र मौजीला

छित्तस्य वृष्णाजिनधारिणो मुने उपमेयस्य नीलनीमूतभागाश्लेषिणि सूर्ये उपमाने मौनीस-
दशविद्युतो नोत्तिरस्तीति धर्मन्यूनत्वमित्याह-अत्रेति । धर्माश्रयाधिक्यमुदाहरति-स इति ।
पीतवासस शार्ङ्गधरस्य चोपमेयीकरणे शतदूदद्रायुधत्वमत्र समुचित न पुन शशिने ग्रहण
पाचजन्मानिर्देशादतो धर्माधिक्यमित्याह-अत्रेति । इदानीं लिंगवचनभेदस्वप्रायो दोष
क्रमभगेन्तर्भवतीत्याह-लिंगवचनेति । लिंगभेदेन वा वचनभेदेन वा अन्यरूपमित्यर्थः । सवि
शेषणस्यैवेति वक्ष्यमाणच्युतादिविशेषणकस्येत्यर्थः । आयमुदाहरति-चित्तेति । अत्रोपमेये
पुसि च्युत इति उपमाने तु चित्तरत्ने च्युतमिति लिंगविकारेण पुस चिन्तारत्नस्य वा कस्य-
चिदेव च्युतलक्षणधर्ममयागते च्युतत्वरूपविशेषणशून्यस्य उपमानत्व उपमेयत्व वा न घटत
इति तस्य उभयत्रान्वयेन भाव्य तच्च ऋचिदुच्यते पुसि चित्तरत्ने तु केवल प्रतीयत इति लिंग
वैषम्य यत् तत्क्रमभगेन्तर्भवतीति भावः । (वचनभिन)तामुदाहरति-सक्तञ्च इति । अत्रोपमेयेपु
सक्तुपु शुद्धा इति बहुवचन उपमाने कुरुवध्वा शुद्धेति एकवचनमिति वचनवैकृतेन सक्तूना
कुलवध्वा वा कस्यचिदेव शुद्धिलक्षणधर्मसमन्वयावगते शुद्धत्वरूपविशेषणशून्यस्य उपमेयत्व
मुपमानत्व वा न घटत इति तस्य उभयत्रान्वयेन भाव्य तच्च ऋचिदुच्यते सत्कुलवध्वा तु
प्रतीतिपरिस्फलनात् वचनभेद क्रमभग एवांतर्भवतीति भावः । असाधारणधर्मस्य
अनन्यथाकरणे निर्दापत्वमाह-यत्र त्विति । उपमानोपमेययोरवैषम्यप्रतीत्या प्रवर्तमानत्वादिति
हेतुमाह-उभयथेति । उदाहरति-यथेति । अत्र गुणाना रत्नाना च तत्त्वतो लिंगभेदेषु तृती
याततया तिरोधानात् लिंगभेदस्य प्रक्रमभगो न भवतीति भावः । वचनभेदस्यादोपत्वमुदाहरति-
तद्वेप इति । तस्या वैप आकार असदृश इति कञ्प्रत्ययांतमेकवचन कित्प्रत्ययात्
वहुवचनम् मधुरतया भूत युक्त इत्येकवचनात् मधुरता विभ्रतीति बहुवचनम् दधुधारणे
इत्यस्मादेकवचनं दधत इति दधातेर्बहुवचनम् । अत्र वैपस्य विभ्रमाणा वचनभेदेषु श्लेषवलात्
प्रतीति (२१) स्थगते तद्वेदरूपो न प्रक्रमभग इति भावः । अन्यान्युपमादोषान् प्रक्रमभगेन्तभाव
यति-कालेति । आदिशब्दादामरणकालभेदमुदाहरति-यथेति । सर्वेषां चेतना अद्यापि प्रसाद्
माप्नोतीति वर्तमानकाल एव न्याय्य इति कालभेद इत्याह-अत्रेति । विधिभेदमुदाहरति-
गगेति । गगा प्रवहत्विति लोडत एव भवतु को दोष इत्यत्राह-अप्रवृत्तेति । अप्रवृत्तप्रवृत्तेनात्मा
विधि विधिरत्यंतमप्राप्तौ इत्युक्तत्वात् गगाया न सभवति नित्यप्राप्तत्वात्तस्या । एवञ्च कालपुरुष
विध्यादीनामुपमेये केवलमौचित्य नोपमाने इति तद्वेदस्य प्रक्रमभगेन्तर्भाव इति भावः ।
नन्वेव सर्वेषु सगवधादिव्यवहार उत्सन्न स्यादित्यालंकारिक प्रति कविराधिपति-नन्विति ।
साक्षादुच्चारितस्य प्रतीयमानस्य वा धर्मस्य न वैषम्य तन्मात्रोपादानेपि उपमाया
प्रसपणात् । ततश्च सामान्येनोपमाया परिपूणाया यथोचितमालान्वय इति कोय कालभेद
इत्याक्षेपार्थः । साक्षादुच्चारितेषु धर्मै तदभिसवध उपमेये पाठिसंज्ञधरक्षणोत्प्रयत्नभेदा
देवेति सर्वत्र उपमाया स्वभाव इत्याह-यथापीति । उपात्तेन साक्षादुच्चारितेन
युधिष्ठिर इवाय पुरुष सत्य वदतीत्यत्रापि प्रयत्नरत्नसत्यवादौव सय
वदतीत्यर्थ पर्यवस्यति । सामान्यविशेषभावसमिप्रोयमन्वय उपमाया सार्वत्रिक

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

Notes: Exegetical and Critical

अथार्यालंकारानाहः—मम्मट has defined and illustrated शब्दालंकारः in उद्दान IX. Now he proceeds to define and illustrate अर्थालंकारः—61 or 62 (if मालादीपक is regarded as an independent figure) in number. They are called अर्थालंकारः because they depend for their विच्छित्ति (also termed वैचित्र्य or चमत्कारिण) on the अर्थ i. e. the sense of the वाक्य. The वाक्य again which depends on अलंकारः for its charm is the lowest type of वाक्य (सवर or अधम)

According to a tradition vouched for by the author of the commentary निदर्शना, मम्मट's contribution to this उद्दान extends up to the figure परिवार, the remaining portion beginning with व्याजोक्ति is, they say, the work of one अलंक also styled as अहट or अलट. The closing stanza of this उद्दान, इत्येष मार्गो etc, it may be noted, has been interpreted by माणिक्यचन्द्र in the light of this tradition. After dealing with अर्थालंकारः, and after cursorily dealing with उभयालंकारः, अहट (not मम्मट) will deal with the question of अलंकारदोषः, in his own way

The text, which we shall have to deal with, consists of three parts कारिकाः—split into सूत्रः, वृत्ति and उदाहरणः, all the work of one writer, मम्मट possibly. The closing portion, from व्याजोक्ति onwards, with the कारिकाः, वृत्ति and उदाहरणः may similarly be taken to be the work of अहट

१—उपमा

The आलंकारिकः are generally unanimous in commencing the treatment of अर्थालंकारः with उपमा which, they say, deserves this pride of place due to its being the basis of several other figures. अपहृति, ससन्देह, उन्नेषा, रूपक—not to mention others—are essentially based on औपम्य, albeit with specific modifications

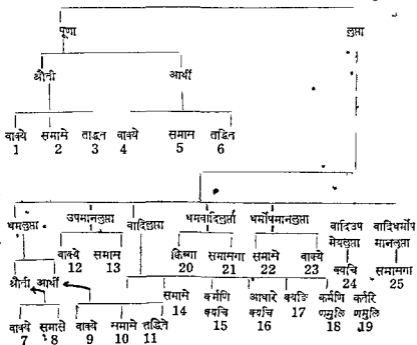
इति प्रतिपत्स्यामह इति प्रयत्नभेदमवलम्बमानानस्मान् प्रति न कालादिभेदोद्भावनाच्चि-
त्यमिति भाव । सत्यवादी सत्य वदतीति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह-सत्येति । अर्थांगी-
कारेण परिहरति-सत्यमिति । यद्यपि चिररत्नप्रयोगेषु कालभेदादि दृश्यते तथापि तन्मात्रमेव
समर्थनीय नतु तद्वदन्येन प्रयोक्तव्य प्रस्तुतप्रतीतिविधातात् । तथा चोक्त-पूर्वं
विश्वरूपनिर्गम्य प्राप्तकीर्त्तय । तत्समाश्रित्य न त्याज्या इति रेपा (? रीतिरेपा)
मनीषिणामिति । दोषा इति शेष । इति परिहारप्रथार्थ । असादृश्यमसम्भवधेति
उपमादोषावनुचितार्थतायामतर्भूतावित्याह-असादृश्येति । असादृश्यमुदाहरति-यथेति ।
असादृश्यस्यानुचितार्थत्वमाह-अत्रेति । ननु अर्था रश्मय इव प्रीतिदायिन इति
साधर्म्यसिद्धे काव्यशशिनोऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् भव इतरेतराश्रयपराहृतात्वात् । तथा
च चामनः—तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तर इति । असम्भवमुदाहरति-निपेतुरिति ।
तादृशो वारिधारा उपमानतया नोपपद्यत इत्यनुचितार्थत्व दोष इत्याह-अत्रापीति ।
उत्प्रेक्षादोषानव्यवाचनत्वेन्तर्भावयति-उत्प्रेक्षायामपीति । इवाद्य इव यथाशब्दोपि
सभावनाया द्योतयितुमयुक्त तस्य तथाशक्त्यभावात् इच्छित्तमर्थस्यापि अन्यत्रा
सामर्थ्यदर्शनात् । यथा उत्प्रेक्षाया द्योतयितु समर्थस्यापि मन्ये शक्ये इत्यादेरुप-
मायामसामर्थ्यम् । केवलस्य समासरहितस्येत्यर्थ । अस्याभित्युत्प्रेक्षायाम् । अत्रेति
सामर्थ्यप्रतिपादने । शक्ति सामर्थ्यम् । अत्रेत्युत्प्रेक्षाया अवाचकत्व दोष इव-
शब्दस्य साधर्म्य सभावना च प्रकृतयितु पाटवमस्ति यथाशब्दस्य तु साधर्म्यमेवेति भाव ।
उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति-यथेति । नारीलोचनचातुर्यशकासकुचित ध्रुवमिति युक्त पाठ ।
इदानीमुत्प्रेक्षामूलस्य अयान्तरन्यासस्यापि अनुचितार्थत्वमेवेत्याह-उत्प्रेक्षितमिति ।
निरुपाख्यप्रत्यमित्यसत्यप्रायत्वात्तत्समर्थनाय उत्प्रेक्षितस्यार्थस्य समर्थनाय । गगनतल
इति । समर्थनीयस्य वास्तवस्याभावादित्यर्थ । उदाहरति-यथेति । अत्रासभावनैरशरणत्व
परिशेषयति-अत्राचेतनस्येति । तदेकशरणताया नार्थान्तरन्यासापेक्षा निर्विपर्यत्वात् । एव
चोत्प्रेक्षेवे दुर्लभ्येत्याह-संभावितेनेति । अथ समासोक्तावुपमानविशेषप्रकाशनप्रभवमपुष्टा-
र्थत्व पुनरुक्तत्व वा स्यादिति समर्थयते-साधारणेति । एवकार उपमापेक्षामपहस्तयति ।
अनुक्तमपीति । तादृक्स्वभाववत्त्वात्तस्या तस्योपमानस्य प्रयोजनाभावाद्पुष्टार्थता अनुपा
देयत्वात्पौनरुक्त्य वा दोष इत्यर्थ । उदाहरति-यथेति । तिग्मरुचौ सूर्ये करै रिरणै
ककुभ दिश सृष्टति सति दयितयेव जूभिततापया अतनुमानपरिग्रहया रुचिरयापि दिन
प्रीप्तादिन तस्य ध्रिवा स्थितम् । करा रश्मय पाणयोपि ताप उष्णानुभूतिरनुतापश्च मान
अभिमान मान नाडिकाधिक्यम् । अत्र समासोक्तेरपुष्टार्थत्वामाह-अत्रेति । सदृशविशेषण
अनुकूलविशेषण तच्च रवौ करै सृष्टतीति दिनध्रिवा विजृभिततापयेति विशेषणम् । व्यक्ति-
विशेषेति । व्यक्तिरिति तिग्मरुचावित्यत्र पुल्लिङ्ग ककुभ इति दिनध्रियेति स्त्रीलिङ्गम् ।
नायकतयेति । नायकश्च नायिका चेति पुमास्त्रियेति कृतकशेषो नायकशब्द । अन्यथा
तिग्मरुचे ककुभा चेति वक्तुमयुक्तत्वात् । अतः किमिति । कृतं अपुष्टार्थेन पुनरु-

चेन दयितयेति स्वशब्दप्रयोगेनेत्यर्थं । ननु यथा दयिते दयिता करैः सृशति
 दयितान्तरस्य तापो भवति तथा रवौ करैः ककुभ सृशति तथाविधसमये
 दिनत्रियोपि ताप इति श्रेयोयमित्युपादेयमेव दयितेति पदमित्याशङ्क्याह-श्रेयेषेति ।
 उदाहरति-यथेति । भास्वतौ करौ दीप्यमानौ पाणी भास्वतश्च करा रश्मयः । अस्वाप
 दुर्लभ यत्कृत् तत्र ह्युधाना इहत् प्रददाति । स्वापस्य फले विश्रातौ यो ह्युत्थ तत्र
 हित न प्रददाति च । अत्र गौर्या उपमेयत्वम् । अप्रस्तुतप्रशसायामुपमेयस्य उपमानीकरण
 अपुश्रथत्वं पौनरुक्त्य वा दोष इत्याह-प्रस्तुतेति । अनयैव च समासोत्पत्तरीत्यैव
 अप्रस्तुतप्रस्तुतयोस्तुल्यनिधनत्वादुपमानाना तदा उपमेयप्रतीतौ किं तत्पदप्रयोगेण पुनरुप
 मेयस्योपमानीकरणेनेत्यर्थं । उदाहरति-यथेति । विद्यामेषु आहूतेषु पुर आया मशाने न
 वायते । तृणमणि अप्रधातमणि वाचादि मणीना मध्य धुरि वा विशन् रुच धत्ते ।
 तेनास्वना मध्य खद्योतोपि प्रचञ्चितु न कपते न विभेति । तत्त्वाना क्षुद्रमहता यदतर
 विशेष अनामृष्ट अपरामृष्ट येन त अचतन प्रभुमिव सामान्य धिक् । अस्याप्यपुत्रायत्व
 पुनरुक्त्य चेत्याह-अत्रेति । अचेतनत्वेन विशिष्ट सामान्यम् । अवान्तरप्रकरणमुपसहरति-
 तदिति । यथासमचिन इति । उद्भटादिभिर्यमद्भौ लक्षितपरीक्षिता । अन्य इति ।
 व्यक्तिविधेः साद्विद्युक्त्या समासोक्त्यादौ परिशाल्यताश्च । एव जातीयका इति । तत्तुल्योद्
 तदीय च योपन विषयातरे यथा ते सप्राह्या । पूर्वात्तयैव सप्तमसमर्थितयैव दोष
 यत्या अतभावयोग्यताया पृथक् प्रपञ्चनमनौचियायेति भावः । उक्तमग्न्य प्रकरणाधनुष
 सहरति-इति सपूर्णमिति । ननु प्राचीनाचायमतोत्पन्नेन विरचितमिदमप्रमाणमेव
 स्यादित्याशङ्क्याह-इत्येष इति । तदुपा ध्वनिकारादीना य एष मार्ग स्वसिद्धात्
 विभिन्न विप्रकीर्णोपि अभिन्नरूप एकत्र समलित प्रतिभासत इति यत् तत् न विचित्र यत्
 यस्मात्प्रारण्यमुत्र प्रथे सम्यग्विनिर्मिता सपन्नैव हेतुः । येन प्रथसदर्भेण विकीर्ण प्रमेयज्ञान
 सद्यस्य प्रतिपद्यते स प्रथसदर्भ कृत इति नाप्रामाणिक इति भावः । एव सरस्यतीतीर्थ
 यतिनात्रेण निर्मिता टीका कायप्रकाशस्य मुदे स्याद्विदुषा चिरम् । पचक्रेशान-
 जैपुर्जगति मुहूर्तिनो दुधरैर्यै तपोभयैषा चतोरविद स निल पुरहरो वासभमीचकार । येषा
 पादारविदस्मृतिरपि जडताहारिणी देहभाजा तैष्टीकेय सरस्वत्युपपदवि अस्तीथसङ्गैरगारि ॥ २ ॥
 साहयउमुदमन्नन निद्राविद्राणयामिनीनाथा । काव्यप्रकाशनीका व्यरीरचस्त सरस्यती
 तीर्था ॥ ३ ॥ इत श्रीमत्परमहंस (परिव्राजकाचार्य) श्रीसरस्यतीतीर्थ
 विरचिताया कायप्रकाशटीकायामर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उहास ।

॥ शुभ भूयात् ॥

उपमा is possibly the oldest figure The different वेदs made use of the word उपमा to convey an idea of similarity. But the earliest recognition of its status as an अल्कार is possibly the one in मैत्रुयुपनिषद् where different varieties of उपमा are referred to. It may be noted in passing that, as in several other matters here also the आल्कारिक was indebted to the वैयाकरणs for the word उपमा. And the boringly minute divisions and sub-divisions of उपमा are a standing testimony to the influence that the वैयाकरणs exercised on the आल्कारिकs. यास्क, भरत, अग्निपुराण, भामह and दण्डिन्, उद्भट, वामन all recognised उपमा as an अल्कार. मम्मट recognised 25 divisions of उपमा —

उपमा (25 divisions in all)

These divisions and sub-divisions which have been admitted by others besides मम्मट *eg* विश्वनाथ (with certain modifications) and जगन्नाथ, are essentially grammatical in their significance. So grammatical are they in their bearing that उपोत्त was tempted to remark

वस्तुनोऽयं पूर्णांशुसाविभागो वाक्यममामविशेषगोचरत्वात् शब्दशास्त्रव्युपत्तिप्रदर्शनपरत्वात् न शास्त्रे न व्युत्पायनामहनि । There are others like रम्यक who make no scruples to ignore these divisions

An उपमा to be complete requires four constituents (1) उपमेय, (2) उपमान, (3) साधारणधर्म (sometimes simply called धर्म), & (4) उपमाप्रतिपादके शब्द also called श्लोक or वादि (1 e words like वा = इव) In some उपमा all of these are stated, giving rise to पूर्णा उपमा In others some of these constituents may be dropped—1, 2, 3—not 4 of course since that would mean the total elimination of the figure Where one or more constituents are dropped, the उपमा is called सुक्षेपमा

Essentials of the figure —In उपमा [उप (उपमानस्य) समीपे मीयते उपमेय यत्र], the central interest lies in comparing one object with another due to both possessing a common characteristic Such a comparison may tend to exalt or degrade an object To compare the मुग्न with the चंद्र may be a compliment to compare दुर्जनवर with हान्दहल is a way of degrading the former

In साधर्म्यं, i e connection with the same property, of two objects, lies the charm (विच्छित्ति or वैचित्र्य) of the figure The object which the poet by association of ideas compares with another is called the उपमेय or object of comparison, the object with which it is compared is called the उपमान, the standard of comparison, the word expressive of the similitude such as इव, यथा, वा (= इव), सदृश, तुल्य and the affix वच् are called उपमाप्रतिपादक, the common property is called साधारणधर्म In मुख चंद्र इव रम्यम्, मुख is उपमेय, चंद्र उपमान, रम्यम् साधारणधर्म and इव उपमाप्रतिपादक

When I compare मुख with चंद्र, I am as much conscious of the difference between the two as of their similarity That is why उपमा is based on भेदाभेद unlike other figures Then when I compare मुख with चंद्र, मुख is in my mind the प्रधान theme चंद्र is गौण How there is प्राधान्य of उपमेय in उपमा is well borne out by the grammatical phenomenon of उपमितमास standing in sharp contrast to the रूपकमास (otherwise called यद्व्यस्य नमान) [See below] It is further evidenced by the well known rule of the वैधाकरण्य that there should be सामानाधिकरण्य (the sameness of case relation or grammatical co ordination) between the उपमेय and उपमान in other words that the case of the उपमान should be determined by that of the उपमेय

When I say मुख चंद्र इव रमणीयम्, I acknowledge perfect equality between चंद्र and मुख so far as रमणीयत्व is concerned If there is the

slightest consciousness of inequality in respect of रमणीयत्व, there cannot be उपमा चन्द्र may surpass मुख in other respects but it must be on all fours with the उपमेय so far as रमणीयत्व is concerned. The figures व्यतिरेक and प्रतीप are cases where this balance between the उपमान and उपमेय is disturbed.

सूत्र १ साधर्म्यमुपमा भेदे — This embodies मम्मट's definition of उपमा. To make the सूत्र quite explicit construe (उपमानोपमेययो) भेदे (सति) साधर्म्यं उपमा. उपमा consists in the similarity of attributes between the उपमान and the उपमेय, provided they (i.e. the उपमान and the उपमेय) are distinct. This definition lays down two essentials of उपमा (1) that there should be साधर्म्यं and (2) that it should be between two distinct entities.

साधर्म्यं is समानेन धर्मेण सम्बन्ध. As such it conveys the similarity between two things. Why then talk of the things being भिन्न (भेदे सति) when साधर्म्यं itself presupposes भेद? मम्मट himself will say later that भेदे has been inserted in the definition to exclude अनन्वय.

नगलाय in his रसगणधर (162) criticises the definition for failing to embody दृष्यत्व or charmingness as an essential of a good उपमा, मम्मट it may be seen does not specify दृष्यत्व in the definition of any अलंकार indicating thereby that he tacitly admits it as a necessary prerequisite of all figures whatsoever.

उपमानोपमेययो न तु etc. As seen above, to make the definition explicit we have to amplify it as उपमानोपमेययो भेदे सति साधर्म्यं उपमा (by adding उपमानोपमेययो) साधर्म्यं is समानेन धर्मेण सम्बन्ध. सम्बन्ध requires सम्बन्धिन्सु or correlates and मम्मट does not mention them. So one might just find fault with the definition for being incomplete.

मम्मट says. Though it is true that there are so many correlates like कार्य and कारण, शब्द and शक्ति, साधर्म्यं subsists only between one pair of correlates viz. उपमान and उपमेय. Hence when one speaks of साधर्म्यं, the correlates concerned can be none else than उपमान and उपमेय. Therefore the bare mention of साधर्म्यं is enough to make one conscious of its subsisting between उपमानोपमेय only and no other pair. The definition by using the word साधर्म्यं does though tacitly refer to उपमानोपमेय only and as such does not drop the vital constituents as one is likely to think. So सम्बन्ध is the connection of no other pair but उपमानोपमेय with the same common property.

भेदप्रदण्डनस्यपदस्यवच्छेदणाय — Why is the word भेदे inserted in the definition? In order to exclude (व्यतिरेक) the figure अनन्वय, says मम्मट. In अनन्वय as we shall see later a thing is compared with itself. In

उपमा, however, one thing is compared with another ; in other words, the उपमान and उपमेय are अभिन्न in अनन्वय, while they are भिन्न in उपमा. तस्याः मुखं तस्या मुखमिव is अनन्वय ; तस्याः मुखं चन्द्र इव is उपमा.

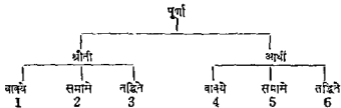
§ सूत्र २

पूर्णा and लुप्ता उपमा

Where all the four constituents of an उपमा—उपमान, उपमेय, साधारणधर्म and उपमाप्रतिपादक—are stated the उपमा is called पूर्णा. Where one or two or three happen to be dropped it is called लुप्ता उपमा.

मम्मट recognises 6 sub-divisions of पूर्णा and 19 of लुप्ता.

The six sub-divisions of पूर्णा are as follows :

उपमानोपमेय... .. लुप्ता :—The वृत्ति supplements the 2nd सूत्र : पूर्णा लुप्ता च For it is the वृत्ति which explains पूर्णा and लुप्ता that the सूत्र leaves undefined.

एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता :—For reasons too obvious, all the four could not be dropped, for then there will be no constituent of the उपमा which hence would cease to exist. The आल्फकारिक did not regard the उपमा as defective though it lacked one or more constituents. एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लुप्ता :—एकलुप्ता is possible only in three cases viz., धर्मलुप्ता, उपमानलुप्ता, and वादिलुप्ता (वादि=उपमाप्रतिपादक). उपमेयलुप्ता is not possible, for the absence of उपमेय knocks out the bottom of the figure itself.

दिलुप्ता is possible only in three cases viz. धर्मवादिलुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता and वादि-उपमेयलुप्ता. No धर्म-उपमेयलुप्ता, वादि-उपमानलुप्ता or उपमान-उपमेयलुप्ता is possible. No धर्म-उपमेयलुप्ता or उपमान-उपमेयलुप्ता is possible, for only in one case of doubtful rhetorical value, can उपमेय be eliminated. No वादि-उपमानलुप्ता is possible, (though त्रिलोपा, वादधर्म उपमानलुप्ता is possible due to grammatical technicalities), as absence of वादि-उपमान means the elimination of a vital constituent of उपमा viz. उपमान.

त्रिलुप्ता is possible only in one case viz. वादि-धर्मोपमानलुप्ता, due to a certain grammatical technicality.

comprehend the उपमेय also In मुरा चद्र इव, though इव appears to go with the उपमान चद्र alone, still it has a peculiar power, due to which it comprehends मुरा also And thus comprehending both, it becomes expressive of the connection of साधर्म्य *between two* It is just like the genitive In राहू पुरुष, though the genitive is affixed to the word राजन्, still it is comprehensive enough to convey the connection of राजन् to पुरुष

As opposed to these, words like तुल्य, सदृश and the affix च् (तेन तुल्य क्रिया च् वने) are regarded as merely *implying* साधर्म्य. When I say चन्द्रेण तुल्य or चन्द्रसदृश मुसन्, the word तुल्य goes only with the उपमेय, it fails to comprehend the उपमान In चन्द्र मुखस्य तुल्य, तुल्य goes only with उपमान, and does not comprehend the उपमेय In चन्द्र मुख च तुल्य, तुल्य *alternately* (क्रमेण adds मा च) goes with the उपमान and उपमेय, but does not simultaneously comprehend both Thus these words and the affix are supposed to imply साधर्म्य, as they fail to comprehend both the उपमान and उपमेय

There are some who explain away this fact as being due to the fundamental difference between साधर्म्य and सादृश्य सादृश्य, they say, is a धर्माविशेष, produced by साधर्म्य and as such distinct from the latter Thus इव, यथा etc though they express साधर्म्य, yet imply सादृश्य, while तुल्य etc though they express सादृश्य, imply साधर्म्य And as उपमा is साधर्म्य, इव etc are supposed to be expressive of it, while तुल्य etc are said to imply it, according to this view

This view is not shared by others who look upon साधर्म्य and सादृश्य as identical मम्मट, in all probability did not share it for he is found using साम्य, साधर्म्य सादृश्य etc as if they were synonyms.

To judge from मम्मट's दृष्टि, he seems to distinguish between the powers of इव etc, on the one hand and सदृश etc, on the other, on a different principle When we convey साधर्म्य by the use of इव etc, we can do it only in *one* way We can have no alternative to मुरा चद्र इव, since इव follows the उपमान only In other words, इव etc are only उपमानविशेषणस and nothing else In contrast to this तुल्य, सदृश etc, are sometimes उपमानविशेषणस, sometimes उपमेयविशेषणस and sometimes उभयावशेषणस Thus we see that in the case of इव the idea is conveyed only in one way which therefore, must be the *direct* way In the case of सदृश etc, on the other hand, the idea, if it were directly conveyed, would have left no scope for alternative syntactical positions of सदृश etc. Therefore we have to conclude that with सदृश etc. साधर्म्य is not directly conveyed but is *implied* only मुरा

चद्रेण तुल्य, चद्र मुखस्य तुल्य and चद्र मुख च तुल्य are all *variations* that imply a particular idea. Read स प्र —अतो नियमनैकरविक्षेपणत्वाभावात् साम्यपर्यालेचनमुखनैव तुल्यप्रतीतिर्व्यवतिष्ठते ।

सा इ which in this matter, almost reproduces मम्मट's वृत्ति, seems also to hold the same view

§ सूत्र ४. श्रौत्वार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ।

पूर्णा is subdivided into श्रौती and अर्थी. Both are possible in a वाक्य समास or तद्धित. मम्मट will illustrate all these cases.

वाक्यगा उपमा —Where the उपमा is embodied in a वाक्य, it is called वाक्यगा. A clearer way to understand वाक्यगा would be to note that it is one which is neither embodied in a compound nor in a तद्धित derivative. वाक्यगा should not be mistaken for वाक्यार्थोपमा such as is implied in प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्त or निदर्शना where two वाक्यस्य are related by औपम्य. In वाक्यगा उपमा the औपम्य is in the body of one sentence only. In वाक्यार्थोपमा two वाक्यार्थस्य are related by साधर्म्य, in वाक्यगा two पदार्थस्य are so related.

A श्रौती वाक्यगा उपमा is always one in which the word यथा is used. An अर्थी वाक्यगा उपमा is one in which सदृश, तुल्य etc are used, but without being compounded. मुख चद्रो यथा रमणीयम् is श्रौती वाक्यगा पूर्णा, मुखं चद्रेण सदृशम् रम्यम् is अर्थी वाक्यगा पूर्णा.

समासगा उपमा —Had it not been for a particular technicality of grammar, समासगा श्रौती would not have been there. By a वार्तिक of वात्स्यायन, इव is supposed to form a compound with the word which precedes it. Thus in मुख चद्र इव, चद्र इव is a compound—though to us it appears not to be so. And श्रौती समासगा is always one where इव is used. It should not be taken for a वाक्यगा, as one is apt to do.

समासगा अर्थी —How their tendency to follow the Grammarians has made the Rhetoricians admit divisions that have no rhetorical value will be clear by comparing समासगा अर्थी with वाक्यगा अर्थी. चद्रमदृश मुख becomes अर्थी समासगा, while चद्रेण मदृश becomes अर्थी वाक्यगा.

तद्धितगा श्रौती —तद्धित—Sanskrit Grammar recognises two kinds of affixes कृ and तद्धित कृ—affixes are those which are added to verbs to form what are called कृदन्तस्य or primary nominal bases e.g. कर्तृ, कुर्वन्, वरा, कारक. तद्धितस्य, with which we are concerned in उपमा, are secondary affixes that are added to substantives, thus रामवत्, अयोध्यावत्, देवाहरण परिरच etc. are all formed by तद्धित affixes from different substantives, and are themselves called तद्धितस्य or nominal derivatives. When मम्मट uses the word तद्धितगा, he does not so much refer to the affix as to the derivative formed by the affix.

तद्धितगा श्रौती पूर्णा occurs when the affix वृ is added to nouns according to the सूत्र, तत्र तस्यैव तद्धितगा आर्थी occurs when the affix वृ is added to nouns acc to the सूत्र, तेन तुल्य क्रिया चेदिति (See below)

Note that श्रौती तद्धितगा is possible only in पूर्णा variety and only with the affix वृ आर्थी तद्धितगा is possible in पूर्णा and लुगा both But in पूर्णा it is only with the affix वृ, in लुगा, other affixes such as कल्प, देशीय etc are possible (See below)

यथेववादिशब्दा श्रौती उपमा —मग्गद shows how यथा, इव etc give rise to श्रौती or Direct or Explicit उपमा That उपमा will be explicit which directly states the connection of साधर्म्य, between the उपमान and उपमेय The words यथा, इव, वा etc are admitted to directly state this connection

One might urge यथा etc follow only the उपमान, in fact, those words are decided to be उपमानः which are followed by (यत्परा) यथा, इव, वा etc. To that extent, यथा etc are उपमानविशेषणानि (उपमान उपमाननया विशिष्यन्ति व्यवच्छिन्दन्ति—साहित्यचूडामणि) or words which mark off the उपमान by their presence How could such words be looked upon as conveying the connection with the उपमेय also? In short, an objector might say that इव etc comprehend the उपमान which they follow and mark off, they do not comprehend the उपमेय, and therefore they cannot express the connection of साधर्म्य between them

The objection is refuted in this way Though इव, यथा etc follow only the उपमान, still, due to a peculiar power present in words (शब्दशक्तिमहिम्ना) they are in a position to convey the connection of the उपमान with the उपमेय An analogous case is that of the Genitive termination In राज्ञः पुरुषः, the Genitive termination is applied to the word राजन् But then is not the Genitive comprehensive enough to bring पुरुष within its scope and express the relation between राजन् and पुरुष? Similarly though following the उपमान only, इव, यथा etc possess a power to convey its connection with the उपमेय also

Therefore wherever इव, यथा, वा are used, we get श्रौती or शब्दी or direct or expressed (श्रुति = शब्द) उपमा, due to साधर्म्य or the relation between the उपमान and उपमेय being expressed —Read साहित्यचूडामणि — यथा राजपुरुष इति राजनिष्ठा यथा पुरुषमभ्याश्रितान, तदुभयनिष्ठ सम्बन्ध सनपयति ।

यथेववादि यथा इव वा (or according to some व) The आदि has no force For these are the only three particles that express साधर्म्य In fact, the त्रिवेदम् edition reads यथेववादाशब्दा dropping आदि altogether

With आदि, वादे may be split up as व आदि or वा आदि वा in the sense of इव is used by वाचस्पयि, for instance, in मालविकाग्निमित्रं प्रेम्भवावेन

नामेय देवीशब्दश्चमा सता । खानाववक्रक्रियया पत्रोर्णं वोपयुज्यते । व in the sense of इव is illustrated in नारिकेलसव योधा शात्रव व (४१ च) पपुर्यंश । रघुवश IV 42 आदि is explained by some commentators as including वत् used according to the सूत्र, नत्र तस्यैव । But वत् is *not* a शब्द to be included-among यथेववादिशब्दा

तथैव etc मम्मट here states तद्धितगा श्रौती पूर्णा which is formed when the affix वत् is used according to पाणिनि's सूत्र, तत्र तस्यैव । The सूत्र means that वत् is sometimes affixed to nouns which without it would have been in the Locative or Genitive with इव, in other words वत् conveys the idea of Locative (तत्र)+इव or Genitive (तस्य)+इव e.g. in मधुरावत् सूत्रे प्रामाद, मधुरावत् = मधुरा (या इव) । In रामवत् गोपालस्य गाव, रामवत् = रामा (स्य इव)

इति विहितस्य वतेरपादाने श्रौती उपमा So also श्रौती उपमा (of course in तद्धित) results when वत् is used (उपादाने = सद्भावे) as equal to तत्र इव or तस्य इव as laid down (विहित) in पाणिनि's सूत्र । Since वत् according to this सूत्र possesses the sense of इव, it gives rise to तद्धितगा श्रौती, as इव gives rise to श्रौती उपमा

आर्यो उपमा

तेन तुल्यं मुखं आर्यो — This portion of the सूत्रि may be interpreted in two ways, so as to account for तुल्य etc. giving rise to आर्यो उपमा

(i) One may suppose, that herein मम्मट wants to show that with तुल्य etc. we do not get *the* direct way to convey औपम्य । For if it were *the way*, we would not have got the varying positions of तुल्य etc., all yielding the same sense viz. औपम्य between the उपमान and उपमेय । Of इव, यथा etc., for instance, the syntactical position is one and one only proving that they convey औपम्य in the most direct way

(ii) Or one may suppose that herein मम्मट wants to show how तुल्यवत् is विभ्रान्त with the उपमान only, or उपाय only and thus is incapable of comprehending both उपमान and उपमेय as इव etc., do । Therefore तुल्य etc., are to be taken as giving rise to implied उपमा only

There is one difficulty if the second way of interpretation were admitted. It becomes difficult to account for how तुल्य being विभ्रान्त on both (इव च तस्य तुल्य) in some cases still gives rise to आर्यो औपम्य । मा च attempts to get over this hurdle by inserting a very vital word viz. प्रमा । इ in इव च तस्य तुल्य, the word is विभ्रान्त on इव and तत् in turn रामदरण नक्षत्रंश (on संहियदद्या), on the other hand waxes a bit apologetic and says that though there is उन्वये ल्पि here, still तुल्य etc. are said to give rise to आर्यो because generally they do so! Read

तुल्यादिपदानामपि क्वचित् पठ्यर्थानुसंधान विनाप्युभयसंबन्धमाभ्यवोधकत्वस्य समवेत्तृकादिवत्संबन्ध
तदभावात्तत्सङ्गत्वेन श्रौता उपमेति भाव ।

The explanation, according to the first view, will be in तेन (कमलेन) तुल्यं मुखं the word तुल्यं comprehends only मुखं the उपमेय, in तत् (कमलं) तुल्यं अस्य (मुखस्य) तुल्यं comprehends the उपमान only; in इदं (मुखं) तच्च (कमलं च) तुल्यं, तुल्यं comprehends both. But all these variations convey one idea of साधर्म्यं. Since all of them vary from each other, and yet convey the same idea of साधर्म्यं, साधर्म्यं is implied by them. To put it in मन्मथ's way, the तुल्यत्वं in whatever form it may be put is felt in the same way due to our recalling (स्वालोचनया) साम्यं or साधर्म्यं which therefore is implicit in such cases सम्प्रदायप्रकाशिनी—अनो निश्चयेनेकत्र विशेषणत्वाभावात् साम्यपयालोचनमुदेनेन तुल्यप्रतीतिर्व्यतिष्ठते । अतः साधर्म्यमर्थादायात्तमिति तुल्यादिप्रोपादाने आर्थेन ।

The explanation, according to the second view, will be In तेन तुल्यं मुखं the word तुल्यं comprehends the उपमेय, मुखं (not तुल्यं), in तत् (कमलं) तुल्यं अस्य (मुखस्य) तुल्यं comprehends the उपमान तत् (कमलं) and in इदं च तच्च तुल्यं, तुल्यं comprehends both in turn (कमलेणेति शेष—मा च) In all these variations therefore तुल्यं is विश्रान्त on only one of the two correlates उपमान and उपमेय. And yet in effect, तुल्यं comprehends both. How then to reconcile the एकरविश्रान्ति with उभयसंबन्धप्रतीति? The gulf is bridged by assuming साधर्म्यं as implied by तुल्यं.

What is meant is तुल्यत्वं is used to convey साधर्म्यं between two उपमान and उपमेय, but the word तुल्यं is विश्रान्त on one only. How then can the other correlate be comprehended unless on an assumption that तुल्यं implies साधर्म्यं and this in effect comprehends both?

Well might one ask does not शब्दशक्तिमहिमा operate here as it did in the case of इव etc? (See above) The reply seems to be some thing like this if a guess were to be ventured इव, यथा वा are all indeclinables whose contribution to the sentence is unrestricted while सदृशं तुल्यं etc are adjectives and hence their scope cannot extend further than the विशेष्यस्य which they qualify.

तद्वत् तेन तुल्यं etc This accounts for आर्षीं तद्वत्तया पूर्णा which as seen above, only takes the form of a तद्वत् in वत्, used according to the सूत्र तेन तुल्यं क्रिया च्छेति (and not तच्च तस्येव as above) वत् is affixed to nouns whose action क्रिया is similar (तुल्यं adverb) to that of the उपमेय. Thus ब्राह्मणवत् अर्षीने क्षत्रिय is ब्राह्मणतुल्यं अर्षीने क्षत्रिय. Since here वत् has the sense of तुल्यं the resulting उपमा is आर्षीं तद्वत्तया.

It is easy to distinguish between the two uses of वत्. शब्द आर्थे. Where the उपमेय is in the Locative or Genitive and वत् is affixed

to the उपमान, the वच् is शब्द, where the उपमेय is in the Nominative and वच् is affixed to the उपमान, the वच् is अर्थ Thus,—

रामवच् गोपालस्य गात्र	} are श्रौत or शब्द is अर्थ
and मोहमयीवच् कर्वीरे महाविद्याभ्यानि	
महाविद्याभ्यां ब्राह्मणवच् शूद्रोऽर्षानि	

इत्थेन समासगा—मन्म^१ citing a वार्तिक of कात्यायन, gives the circumstance under which we can get श्रौती समासगा As seen above, this is possible only on account of इव being supposed to form a compound with the preceding member Thus च्च् इव is supposed to be a compound.

According to the वार्तिक of कात्यायन (*circa* 500-350 B C.), a वैयाकरण, इव forms a compound with the word which precedes it But when it does so, it allows the preceding word to retain all the features of a non-compounded word

Firstly, in the case of a compounded word, normally, the case-termination is dropped ब्रह्मण विद्याया becomes ब्रह्मणिविद्याया But in the case of a compound with इव, the case-termination is not dropped. Thus in रामस्त्वेव the case-termination in रामस्य is retained

The second feature in a compound, which^१ is present in Vedic words only, is that the original accent (प्रकृतिस्वर) of the word normally undergoes a change as it (word) comes to be compounded with another word [Every Vedic word is, as a rule, accented. This is called its प्रकृतिस्वर Three types of accents are recognised उदात्त, अनुदात्त and स्वरित] Thus विद्या has its accent changed in द्विष्यतिह But in the case of a compound with इव, the original accent is retained

It seems anomalous that when both the features that characterize a compound are absent we should look upon the word with इव following as a compound But the परपठ it should be noted, always treats a word with इव as if it were a compound word, only splitting it with an अवग्रह (ऽ) as in other compounds Further, grammarians say that अक्षि इव राजा will be अक्षिरिवराज due to the word being looked upon as a compound at the end of which राजन् becomes राज

It is noteworthy that all are not unanimous in accepting the compound with इव The बह्वृचस (Vedic school of the ऋग्वेद) admit it, the वैश्विद्वयस do not admit it

Further, the compound is not अनव as stated by मन्म^१ It is optional So उद्योत says that the insertion of the adjective निय is unauthorized व्याकरणे वैश्विद्वयसगीकाराद्वातिके तथऽप्यथाच्च नित्यपदप्रवेशाऽप्यामानकः ।

Again, माणिक्यचन्द्र in his सकेत (on the stanza अत्यायते etc) says इवेन समासपक्षे समासे श्रीती पूर्णोपमेयम्, ये तु इवेन समास नेच्छन्ति तन्मते वाक्योपमेयम् । क्रमेणोदाहरणानि ।

N B—For a detailed elucidation of the stanzas given as उदाहरण, see the commentaries, particularly उदान

St. 1 स्वमेऽपि etc. Illustrates पूर्ण वाक्यगा श्रीती Glorification of a king who is ever victorious स्वमेऽपि विजयश्रीस्त्वां न मुञ्चति उद्योत says वैरिभिः स्वमेऽपि तव विन्यानुमवादित्यर्थं प्रभावप्रभव (1) The source of prowess as applied to the king, (2) the inspirer of powerful love (प्रभाव प्रकृष्ट भाव) स्वाधीनपतिक्का is a type of जायिका defined in सरस्वतीकण्ठाभरण as स्वाधीनपतिक्का सा तु यस्या पार्श्वे न मुञ्चति । पतिश्चित्रतकीचरसास्वादनलोत्पु ॥

Here विजयश्री is उपमेय, स्वाधीनपतिक्का उपमान, न मुञ्चति the साधारणधर्म, and यथा उपमाप्रतिपादक Due to all the four constituents being stated the उपमा is पूर्ण, because स्वाधीनपतिक्का यथा विजयश्रीस्त्वा न मुञ्चति is not in a compound or तद्धित, it is वाक्यगा, due to यथा being used it is श्रीती

St 2 चकितहरिण etc. Illustrates पूर्ण वाक्यगा अर्था. The description of the face of a lady, which grows red like a lotus in a fit of anger, causing joy to the नायक Construe (स) चकितहरिणश्लोच्छ्लोचनाया तस्या मुखे तरुणाङ्गनारहारिकान्ति आनन मुख च सममिति चेतसि समद विषते तरुण य अरुण तद्वत् तारा (bright) हरिणी च वान्तिर्वस्य

Here तस्या आनन is उपमेय, सरसिज उपमान, तरुणाङ्गनारहारिकान्ति साधारणधर्म, सम उपमाप्रतिपादक The उपमा is पूर्ण since all four are stated, it is वाक्यगा since no समास or तद्धित is involved in it, and अर्था because सम is the उपमाप्रतिपादक

St 3 अत्यायते etc Illustrates पूर्ण समानगा श्रीती Description of a king who governed his kingdom by the application of the five expedients of statecraft (साम, दान, दण्ड, भेद) which are compared to विष्णु's four arms अत्यायते far reaching in their effects, as applied to the उपाय, very long, as applied to the मुञ्ज उद्धत as applied to the king, are the unruly elements in the kingdom, as applied to विष्णु, the turbulent demons etc नियमकारिभिः that bring the उद्धत under control दिव्यै miraculous, as applied to the उपाय, divine as applied to the arms प्रभाभिः sc उपेतै possessed of glory Some construe प्रभाभि दिव्यै . अनपायमयै unimpaired as applied to उपायै , unimpaired as applied to मुञ्जे उपायै viz साम दान, दण्ड, भेद the four expedients of statecraft. शौरि कृष्ण = विष्णु अद् adj of भुवन this world य नृप . लक्ष्मीविलासमभवने लक्ष्मीविलास the amours of लक्ष्मी, as applied to मुञ्ज विष्णु's

arms are the place where लक्ष्मी's amours show themselves As applied to the उपायै, they are the abode of the free play of wealth i.e. bringing about a rise in wealth

Here उपायै, is the उपमेय, भुञ्जी उपमान, अत्यायनै, उद्धताना नियमवारिभिः, प्रभाभिर्दिव्यै, अनपायमयै are साधारणधर्म, इव the उपमाप्रतिपादक Since all the four are stated it is पूर्णा, since इव is used it is श्रौती समासगा.

St 4 अवितय etc. Illustrates पूर्णा समासगा अर्थी Description of the generosity of a king अवितय . श्री whose wealth is praised (गीत) owing to its greatness of capacity (प्रगुणगरिम) to enlarge (प्रथन) the range of expectations (मनोरथपथ) which never remain unfulfilled i.e. whose wealth is utilised in gifts that always raise the expectations of the needy persons अवितय etc is as much an adjective of सुरतरु as of the king

Here भवान् is the उपमेय, सुरतरु the उपमान, अवितथमनोरथपथप्रयत्नेषु प्रगुणगरिमगीतार्थं वच् or अभिलषणीयत्व is the साधारणधर्म, सदृश is the उपमाप्रतिपादक

Since all the the four are mentioned it is पूर्णा, since सुरतरुमदृश is a compound, it is समासगा, since सदृश is the उपमाप्रतिपादक, it is अर्थी

St 5 गाम्भीर्यगरिमा etc The first half illustrates पूर्णा तद्विनाग श्रौती, the second half पूर्णा तद्विनाग अर्थी Description of the depth and prowess of a king सत्य (adv) indeed गङ्गाभुजङ्ग = the ocean भुजङ्ग = उपपत्ति paramour निदाघाम्बररत्न=निदाघसूर्य summer sun

Here in the first half, म (तस्य) is उपमेय, गङ्गाभुजङ्ग उपमान, गाम्भावंगरिमा साधारणधर्म, वच् उपमाप्रतिपादक Since all four are mentioned it is पूर्णा, since गङ्गाभुजङ्गवच् is तद्विनाग it is तद्विनाग, since वच् is used according to तस्य (here गङ्गाभुजङ्गस्य) इव it is श्रौती,

In the second half, स is the उपमेय, निदाघाम्बररत्न the उपमान, दुरालोक the साधारणधर्म, वच् the उपमाप्रतिपादक Since all four are mentioned, it is पूर्णा, since निदाघाम्बररत्नवच् is तद्विनाग, it is तद्विनाग, since वच् is used according to तेन तुल्य क्रिया च्छेदति, it is अर्थी [That वच् is used according to this सूत्र is clear by the उपमेय, स being in the nominative and not genitive or locative.]

स्वाधीनपत्रिका etc मम्मट here clarifies his standpoint in the matter of his choice of the illustrations

An objector might urge --In उद्दास X, we deal with अर्थचित्र काव्य or poetry that is striking due to figures of sense अर्थचित्र, like शब्दचित्र, belongs to the अवर or अर्थम class of poetry, (शब्दचित्र वाच्यचित्र अव्यङ्ग्य त्वर सृष्टम्—मम्मट in उ I) which must be without a व्यङ्ग्य or suggestion

In the instance स्वप्नेऽपि etc whose वाच्यार्थ² is that जयश्री does not leave you even in dream, however, we do not get a striking sense, says the objector, unless we call to our mind the *suggestion viz* that जयश्री is a source of extraordinary wonder, since even when you are obedient to her wishes, "still she dances attendance on you, just as a स्वाधीनपत्निका is a source of astonishment when she is found to dote upon her lover. And what embellishes (अलङ्कार) a poem is strikingness (वैचित्र्य) of sense. The objector might urge, therefore, that here the काव्य is not अधम but ध्वनि (or उत्तम काव्य where suggestion is more prominent) or at least गुणीभूतव्यङ्ग्य (मध्यमकाव्य where suggestion is subservient to the काव्य)

मम्मट says No. The काव्य should not be styled (व्यवहार) as ध्वनि or गुणीभूतव्यङ्ग्य. For, it does not depend for its charm on the touch (सस्पृश) of the suggested sense, as alleged by the objector, but on the perception of the strikingness of the expressed sense itself (वाच्यवैचित्र्यप्रतिभामादेव)

But that does not mean, मम्मट continues, that in his choice of instances he will give such as rigorously banish suggestion say, of a sentiment or that he will give instances illustrative *exclusively* of the figure in question. For suggestions and figures other than the one it is intended to illustrate, are bound to be there in all cases of अवरकाव्य. He has ignored says मम्मट, their presence though strictly speaking अधमकाव्य ought to be void of व्यङ्ग्य and an instance must illustrate only the figure in question. For if he were to be meticulously strict in his choice of instances, he would have to give only such as are insipid due to the restricted scope. Thus though he has given instances that *do have* some sort of व्यङ्ग्य in them and those that also embody other figures besides मम्मट pleads that he should not be supposed as indulging in contradictions, for in his choice he has taken certain liberties lest his instances should be insipid pieces of poetry.

प्रतीयमानेन विना न वैचित्र्यं वैचित्र्यं चालङ्कारः. The प्रतीयमान or suggested sense lends charm. And charm is what embellishes a poem as it does here. The objector possibly alludes to the suggestion of विरोध involved in स्वाधीनपत्निकापि कालं भजमाना

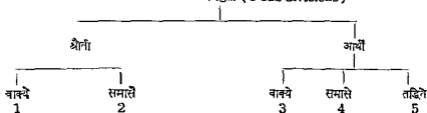
पूर्वापरविरुद्धाभिधानं in so far as अधमकाव्य is अव्यङ्ग्य as defined before (पूर्व) while his instances now (अपर) are स्पष्टव्यङ्ग्य, and in so far as the stanza was intended to illustrate a particular figure, but embodied another too न चोदनीयम्. An objector should not urge against him (मम्मट)

लुप्ता उपमा

Now the author proceeds to divide the लुप्तोपमा 19 in all. Though in लुप्तोपमा, one or more constituents of the उपमा are dropped still the उपमा does not become defective due to it. Thus in धर्मलुप्ता for instance though apparently the धर्म is लुप्त or not stated still it is too well known or प्रसिद्ध and as such even when unmentioned it can be easily guessed. We merely say मुख चन्द्र इव but the साधारणधर्म विरुद्धत्व is easily made out.

§ सूत्र ४ In this सूत्र धर्मलुप्ता which is subdivided into 5 varieties is stated to have the same sub-divisions (तद्वत्) as पूर्णा excepting one viz तद्धितगा श्रीती. तद्धितगा श्रीती is not possible in धर्मलुप्ता for the affix वृ (here used according to वृ तस्येव) necessarily requires the statement of the साधारणधर्म e.g. रामवद् गणपतस्य makes no sense as the धर्म गण is dropped. आर्थी तद्धितगा धर्मलुप्ता also would have been impossible had it not been for certain affixes (but not वृ) which can be used even without धर्म e.g. विषकल्प मन ।

धर्मलुप्ता (5 sub-divisions)

तद्धिते कल्पवादी etc With कल्प (grammatically termed रूपम्) देश्य देशाय we get तद्धिते that give rise to आर्थी उपमा for they do not possess the sense of इव and yet convey साधारण्य of course by implication.

St 6 धन्यस्या etc Illustrates धर्मलुप्ता वाक्यगत श्रीती. A piece of advice to the heart to do whatever is said by some blessed or exalted person. चेत voc सत्य adv indeed.

Here वच is उपमेय, अमृत उपमान, साधारणधर्म विरुद्धत्व, स्वादुत्व etc is not mentioned because it is too well known. यथा is the उपमाप्रतिपात्क. Not being in a compound or तद्धित the उपमा is वाक्यगत.

St. 7 आहृष्टकरवाल etc Illustrates धर्मलुप्ता वाक्यगत आर्थी. Description of the appearance of a king on the battlefield. करवाल sword सपरस्य battle प्रत्यर्थिसेना hostile army कृतान्त = यम.

Here प्रभु is the उपमेय, कृतान्त उपमान, यम उपमाप्रतिपात्क, धर्म, कृतत्व is well known and hence dropped. Note that आहृष्टकरवाल cannot be a

साधारण धर्म since यम is known to carry a दण्ड, not a करवाल. It is neither समानगा (कृतान्तसम- would be समानगा) nor तद्विगा, hence it is वाक्यगा. Due to सम being used, it is आधी.

St. 8. करवालद्वय *etc.*, Illustrates (1) धर्मलुता समासगा श्रौती; (2) धर्म-
लुता समासगा आधी; and (3) धर्मलुता तद्विगा आधी. Description of the
behaviour, speech and mind of a person, against whom one is
warned, on peril of losing one's life. Construe: इति यदि वेत्सि तर्हि सखे
जीवसि: If you know this then you will survive. तस्य goes with 'आचार',
वाक् and मन.

In करवाल इवाचार. we have धर्मलुता समासगा श्रौती. आचार is उपमेय; करवाल:
उपमान; इव उपमाप्रतिपादक The साधारणधर्म, तीक्ष्णत्व being too well-known, is
dropped. It is धर्मलुता and, due to इव being used, समासगा श्रौती.

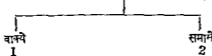
In तस्य वाक् अमृतोपमा we have धर्मलुता समासगा आधी. वाक् is उपमेय; अमृत:
उपमान, उपमा उपमाप्रतिपादक, (अमृत उपमा मस्याः), साधारणधर्म, स्वादुत्व being too
well known, is dropped. Because अमृतोपमा is a समास, therefore समासगा;
due to उपमा being used, it is आधी.

विषकल्प मन illustrates धर्मलुता तद्विगा आधी. मन is उपमेय; विष उपमान, कल्प
(almost like) उपमाप्रतिपादक. The साधारणधर्म *viz.* दारुणत्व being too well-
known is not mentioned. Due to विषकल्प being a तद्विग, it is तद्विगा आधी.

§ सूत्र ५. Gives उपमानलुता. It appears very anomalous, that we
should get an उपमा even without an उपमान. And to say the least, the
instances given here and elsewhere (in the case of धर्मोपमानलुता) leave a
strong impression that they are cases of उपमानाभाव. जगन्नाथ, in his
रसगगाधर, while discussing the figure असम does draw attention to this
view on the part of some, though along with मम्मट, he holds that
what is meant in these instances is not that the उपमान is *not* there;
but that it *may be somewhere*, though unknown to us!

उपमानलुता can only be आधी. Since इव, यथा *etc.* can be used only
with उपमान, they cannot find room in उपमानलुता. तद्विगा also is im-
possible for तद्विग affixes are applied to the उपमानस.

उपमानलुता (2) [only आधी]

St. 9. सखल *etc.* Illustrates उपमानलुता वाक्यगा which can be आधी
only for reasons given above Exaltation of कव्य as being a supreme
source of joy. सखल छाया —सखलकरणपरविश्रामश्रीवितरण न सरसवाभ्यस्य ।

दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमशाशमात्रेण ॥ सकलकरण वितरण that which imparts (वितरण) wealth of supreme relief (परविश्राम) to all senses (सकलकरण)

The sentence is सरसकाव्यस्य अशाशमात्रेण सदृश न दृश्यते न वा निशम्यते । सरस काव्य is उपमेय, सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरण —साधारणभर्म, सदृश उपमाप्रतिपादक The उपमान, *which may be somewhere* is not mentioned Hence उपमानहुता Since काव्यस्य सदृश is neither समासगा nor तद्धिता, it is वाक्यगा

काव्यस्तेत्यत्र *etc* मन्द shows how the same instance can with slight modifications be turned into one of उपमानहुता समासगा (अर्था, of course) The modifications suggested are to substitute काव्यमम for काव्यस्य and नून for सदृश सम takes the place of मद्दृश of the second line नून is substituted for सदृश there to leave the metre intact

Thus the st would read

सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरण न सरसकाव्यसमम् । दृश्यतेऽथवा निशम्यते नूनमशाशमात्रेण ॥

Here only in place of काव्यस्य सदृश we get काव्यमम which therefore gives rise to उपमानहुता समासगा, since काव्यसमम् is a समास This once more shows how there is no rhetorical difference involved in समासगा and वाक्यगा

§ सूत्र ६ वादेलापे *etc*

It will be convenient to take note of the following grammatical forms which figure in वादिलुहा and the following sub-divisions —

३	{	कर्मणि क्यच्—e g सुनायति = सुत इव आचरति
		आधारे (= अधिकरणे) क्यच्—e g अन्तपुरायति = अन्त पुरे इव आचरति
		क्यङ्—e g नारीयत = नारी इव आचरति
		क्विप्—e g विधवति = विधु इव आचरति
		कर्मणि णमुल्—e g धर्माशुद्धी = धर्माशु पश्यन्ति यथा
		कर्त्तरि णमुल्—e g पार्थमचार = पार्थ सचरति यथा

क्यच्, क्यङ् and क्विप् are affixes applied to nouns to form denominatives or nominal verbs क्यच्—When य is affixed to a nominal stem we get a क्यच् form to be conjugated in परस्मैपद only e g सुतीयति अन्तपुरीयति etc.

क्यङ्—When य is affixed to a nominal stem we get a क्यङ् form to be conjugated in आत्मनेपद only e g नारीयते

क्विप्—When nominal bases are formed without the addition of any affix Grammarians put it thus क्विप् is affixed and dropped Conjugated in परस्मैपद e g विधवति सवितरति etc from विधु सवितृ etc

णमुल्—It is an Indeclinable Participle formed with the affix अम् having the same sense as that with ल्वा This Participle is generally used at the end of a compound e g पार्थिवचार कर्माशुदर्शम् etc.

वादेलोपे etc वादिलुप्ता is again आर्थी in the broader sense, since here neither of the two kinds (शौन and आर्थ) of उपमाचोक्त is stated, the उपमा is implied only It is possible only in a समास, कर्मणि क्यच्, आधारे क्यच्, क्यङ्, कर्मणि णमुल्, कर्त्तरि णमुल् In समास and णमुल् there is real वादिलोप But as regards वादिलोप in क्यच् and क्यङ्, there is a difference of opinion among अल्कारिका e g साहित्यदर्पणे—इह च यथादितुल्यादिविरहाच्छ्रीत्यादि विशेषचिन्ता नास्ति । इह च केचिदौपम्यप्रतिपादकत्वेवादेलोपमुदाहरन्ति । तदयुक्तम् । क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेन औपम्यप्रतिपादकत्वाद् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति । प्रत्ययेन अस्वनन्त्रत्वादिवादिप्रयोगामावाच, इति न वाच्यम् । कल्पवादावपि तथा प्रमगात् ।

वादिलुप्ता (6) [आर्थी only]

समासे	कर्मणि क्यचि	आधारे क्यचि	क्यङि	कर्मणि णमुलि	कर्त्तरि णमुलि
1	2	3	4	5	6

वादे gen sing वादि : e उपमाप्रतिपादकस्य like वा (= इव), यथा, इव, मद्रश etc

वाशब्द etc वाशब्द उपमाचोक्त We have already given an instance of वा used as उपमाचोक्त Another instance from the रामायणे सिंह कुञ्जरद्वयो वा आस्थित (उत्तरकाण्ड 36 42)

वादे = उपमाप्रतिपादकस्य पद एव (1) समानेन, (2-3) कर्मण उल्लेखेन क्यच् and अधिवरणेण उपमेन क्यच्, (4) कर्तुं क्यङा, (5-6) कर्मण उपपदस्य णमुला and कर्तुं उपपदस्य णमुला क्यच्, क्यङा, णमुला are instr. sings of क्यच्, क्यङ् and णमुल्, कर्मण अधिवरणेण उपमेन क्यच्—The सूत्र in question is उपमानादाचारे, (३-९-९०) उपमानात्कर्मण सुबन्तादाचाराय क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छत्रम्, (बी) क्यच् is affixed to a noun which is an उपमान in the accusative, like which the उपमान is treated अधिवरणेणोति घञ्छत्रम्, is a वाचि which means क्यच् is also affixed to a noun which is an उपमान in the locative, like which the उपमेय is treated e g मासद्वीपेति कुट्यमिषु (बी) कर्तुं क्यङा—The सूत्र in question कर्तुं क्यङ् (सुपोष्य) (३-२-२२) उपमानात्कर्तुं सुबन्तादाचारे क्यङ् (वा) स्यात् (बी) क्यङ् is applied to a noun which is an उपमान, like which the उपमेय (in the nom.) behaves e g वृष्ण इव आचरति वृष्णावने [Nouns ending in वृ like वरश्च drop their final वृ before it., e g यद्यावने, ओवावने] कर्मकर्त्तरि उपपदयोर्णमुला The सूत्र in question is उपमाने कर्मणि च (३-४-४५) चाकर्त्तरि । एतन्निधाय निहितं जलम् ।

वृत्तमिव सुरक्षितमित्यर्थ । अजकनाश नष्टः अजक इव नष्ट इत्यर्थ । णमुल् is added to an उपमान, in the accu or nom which therefore is the object or subject of the action embodied in the णमुल्. कर्मवर्त्रो उपपदयो Loc Absolute कर्मवर्त्रो उपपदयो सतो when वरमन् and वरु are the उपपदs or the words prefixed to the णमुल्.

St. 10 तत कुमुदनाथेन *etc* Illustrates वादिलुप्त समासगा (अर्था, of course) where the साधारणधर्म and उपमान are compounded Description of moon rise कुमुदनाथेन in apposition to चन्द्रेण (कुमुद = the moon lotus.) माहेन्द्री दिक् = the East. कामिनीगण्ड the cheek of a lovely lady चन्द्रेण कामिनीगण्डपाण्डुना embodies the उपमा

Here चन्द्र is the उपमेय, कामिनीगण्ड the उपमान, पाण्डुना the साधारणधर्म The वादि is dropped Since कामिनीगण्डपाण्डु is a समास, [formed according to the सूत्र — उपमानानि सामान्यवचने २-१-७५], therefore वादिलुप्ता समासगा Note that in नैत्रानन्देन we have अतिशयोक्ति.

St. 11 असित *etc* Illustrates again वादिलुप्ता समासगा but where the उपमान and उपमेय along with the साधारणधर्म are compounded Description of a king getting fierce when confronted by enemies असित पत्र whose sword (असिपत्र) became fierce like a black (असित) cobra The black sword resembles the black cobra रुद्ररुद्रिका *etc* रुद्ररुद्रिका (cf मराठी — रुद्ररुद्र) उत्कथ्या आहित (seized) चित्त तेन तूर्ण (quick) चार (movements) यस्य उत्कथोत्कथान्ति — उद्रता कपोल्यो कान्ति यस्य प्रति भद्रविक्रम Valour of the hostile warriors

Here असिपत्र is उपमेय, असितमुजग उपमान, भीषणत्वं साधारणधर्म उपमाप्रतिपादक is dropped उपमेय, उपमान and साधारणधर्म being in a compound the उपमा is वादिलुप्ता समासगा

St 12 पौर सुतीयति *etc* Illustrates वादिलुप्ता कर्मणि क्यचि in the first पाद वादिलुप्ता आधारे क्यचि in the second पाद and वादिलुप्ता क्यङि in the third पाद Description of the love of a king for his subjects, his bravery and its effect on his enemies पौर सुतीयति — He treats the citizen(s) as if they were his sons [सुत इव आचरति]

Here पौर is उपमेय सुत उपमान, आचार (expressed by क्यच्) साधारणधर्म, the उपमाप्रतिपादक is dropped Since सुतीयति is a क्यच् formation with सुत as उपमान in the accusative (सुत इव आचरति) it is वादिलुप्ता कर्मणि क्यचि उपमा

अन्तपुरीयति—Construe अस्मी समरान्तरे अन्तपुरीयति He behaves in the midst of a battle as in a firestorm Here समरान्तर is उपमेय अन्तपुर the उपमान आचार expressed by क्यच् (= freedom of movement) साधारणधर्म वादि is dropped अन्तपुरीयति is अधिकरणे क्यच् from अन्तपुर अन्तपुरे इव आचरति इति अन्तपुरीयति; therefore वादिलुप्ता अधिकरणे क्यचि विचित्रचरित्रनुत्तु (v 1)

विविधचरित्रार्थं चुञ्चु an affix conveying the sense of 'well known for, reputed for. नारीयते etc Construe दस्य कृपाणपाणे समरसंनि चरितानि आलोक्य सपत्नसेना नारीयते सपत्नसेना नारीयते—the hostile army becomes (as nervous) as a woman. नारीयते = नारी इव आचरति is क्यङ् from नारी. The उपमेय is सपत्नसेना; उपमान नारी, साधारणधर्म आचार (मौख्य) वादि is dropped
* Therefore वादिलुप्ता कर्त्तरि क्यङि. चरितानि च / लसितानि

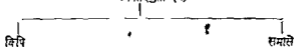
St 13 मृधे निदाघ etc Illustrates वादिलुप्ता कर्मणि उपपदे णमुलि, and वादिलुप्ता कर्त्तरि उपपदे णमुलि Description of the terrifying influence of a king on the battle-field and his free movements there. मृधे (मृध n) in the battle परे enemies, निदाघपर्याप्तुदशी is णमुल्, gerund As they would look at the sun (पर्याप्तु) in summer

Here न is उपमेय, निदाघपर्याप्तु उपमान, दर्शन साधारणधर्म, both embodied in णमुल्, वादि is dropped Therefore वादिलुप्ता कर्मणि उपपदे णमुलि (णमुल् with the object निदाघपर्याप्तु as the prefixed word) स पुन पर्याप्तचारं सचरति— Illustrates वादिलुप्ता कर्त्तरि उपपदे णमुलि पर्याप्तचार—पर्याप्त सचरति तथा is णमुल् with कर्त्तृ prefixed in other words कर्त्तरि उपपदे णमुल्, Here स is उपमेय, पर्याप्त उपमान, सचार साधारणधर्म, वादि is dropped Therefore वादिलुप्ता कर्त्तरि उपपदे णमुलि

As said above, there is a controversy among rhetoricians as to whether in such cases we have real वादिलोप Are not these affixes by themselves taking the place, partly at least of the वादि? सा द fully recapitulates the position in इह च etc cited above

Really speaking वादिलोप takes place only in the compound and the णमुल् which also practically amounts to being a compound.

धर्मवादिलुप्ता (२)

द्वि/ § सूत्र ७ एतद्विलोपे etc This gives धर्मवादिलुप्ता which is of 2 kinds एतयो द्वयो लोपे एतयो according to वृत्ति, धर्मवाचो Note, however, that if एतयो were to refer to the two that have immediately preceded they are उपमान and वादि of सूत्र ५ and ६ But we are to take them as the वृत्ति explains The fault lies not in the वृत्ति but in the करिका

धर्मवादिलुप्ता is possible in किप् and समासे किप् is just like क्यच्, क्यङ् But, by a technicality of grammar, this affix is supposed to be elided according to the सूत्र—वेरूपकस्य—(६-२-६७) The simple fact is that किप् represents those denominative forms where the usual आय is absent. e.g. विधवति etc Read रामशरण तर्कवागीश,—यत्र वक्ष्यपादिभि

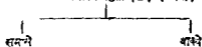
उपमितसमास *and* रूपकसमास—This leads us to the question of उपमितसमास and रूपकसमास मुसुचन्द्र may be dissolved in two ways (1) as an उपमा, (2) as a रूपक. As an उपमा, it will be dissolved as मुसुचन्द्र इव in which मुसु : e उपमेय is प्रधान. As a रूपक, it will be dissolved as मुसु एव चन्द्र where चन्द्र : e उपमान is प्रधान. उपमासमास is formed as seen above, according to the सूत्र 'उपमितं व्याख्यानिमित्तं सामान्याप्रयोगे' (२-१-५५). A noun denoting the उपमेय is compounded with the उपमान such as व्याज, सिंह *etc* the common property not being stated.

रूपकसमास also called मयूरव्यमरादिसमास is formed according to the सूत्र 'मयूरव्यमरादयश्च' २-१-७२ (मयूरो व्यमव = पूर्ण) which gives us some irregular वर्मभारणस. Whether a compound like मुसुचन्द्र should be dissolved as उपमा or रूपक depends on context. If the context does not decide either way, then the आचार्यारिक्स would give it as an instance of संदेहसुवर of उपमा and रूपक. [See further.]

§ मयूर c Gives धर्मोपमानतुला. It is possible in two sub-divisions (1) in a compound (वृत्तौ), (2) and in a sentence. It will be अर्थो since in the absence of the उपमा इव, यथा *etc* cannot be used. We can understand the dropping of धर्म, which when it is well known can be dropped. But the remarks made above in relation to उपमानतुला apply equally to this present case.

वृत्तौ मयूर uses the word here in the sense of 'compound' though compound is only one of the five वृत्तिस or complex formations. [सिद्धिः शब्दवृत्तिः, अक्षरवृत्तिः, पात्रवृत्तिः समासवृत्तिः and पदरोपवृत्तिः.]

धर्मोपमानतुला (2) (अर्थो)

St 16 दुग्दुग्णन्तो *etc* illustrates धर्मोपमानतुला समासगा. सं छदा—दुग्दुग्णन्तो इति धर्मोपमानतुलायाः शब्दवृत्तिः। धर्मोपमानतुलायाः शब्दवृत्तिः। मयूरीषुमुसुचन्द्र इव धर्मोपमानतुलायाः शब्दवृत्तिः। A piece of advice to the Bee, not to hover about the वेतस्य, leaving the मयूरी blossom. दुग्दुग्णन्तो or दुग्दुग्णन्तो may refer to the sound of the bee or mean merely धर्मोपमानतुलायाः शब्दवृत्तिः with thorns. The इ may also be an अर्थो for a lover, not to carry on with one who may land him into trouble. He should lavish his love on मयूरी (possibly) a मयूरी.

and wherever it may be—are not stated Hence धर्मोपमानलुप्ता समामगा
[See उपमानलुप्ता above]

मालता कुसुमेन सम (सदृश) will give धर्मोपमानलुप्ता वाक्यगा So the वृत्ति
कुसुमेण सममिति *etc* The author suggests सम which is as good as सदृश
(सरिच्छ) only for keeping the metre unimpaired

§ सूत्र ९ क्वचि *etc* आमे = निरासे = लोपे This gives वादि-उपमेयलुप्ता
which is possible only in क्वच् We saw above that had it not been
for a grammatical technicality this sub division had no justification
To drop the उपमेय in an उपमा is to knock out the very bottom of an
उपमा

St 17 अराति *etc* Illustrates क्वचि वापुपमेयलुप्ता Description of
the bravery of a king in the battle अराति विलोचन whose eyes
are dilated (विकस्वर) at the sight (आलोक) of the valour of the
enemies वृषाणेन उदम्र भीषण दौर्दण्ड दण्डसदृशो बाहुयस्य सहस्रायुधीयति—
सहस्रायुध इव आमान आचरति । सहस्रायुध is कर्तव्यैर् अर्जुन of a thousand (arms-
and) weapons

Here सहस्रायुध is the उपमान, आचार, as in वादिलुप्ता, is the साधारणधर्म
वादि is dropped, and the उपमेय too स cannot be grammatically the
उपमेय For सहस्रायुधीयति is a क्वच् which has to be dissolved as सहस्रायुध इव
आचरति (not सहस्रायुध इव आचरति when it will be सहस्रायुधावने a क्वच्)
सहस्रायुध, the उपमान, has no उपमेय mentioned स cannot be उपमेय,
because स is in the nom while सहस्रायुध is in the accu—the rule being
that उपमान and उपमेय must be in the same case : *e* मामानाधिकरण्य)
Therefore we have to fill in the gap by inserting आत्मानन् स (आमान्)
सहस्रायुध (इव) आचरति Thus we get वादि-उपमेयलुप्ता

वृत्ति—अत्रात्मा उपमेय ,As seen above आमान has to be supplied
to ensure सामानाधिकरण्य between स and सहस्रायुधन् Thus आमा (आमान्)
is the उपमेय, not स Grammatically स may be different from आ मा
But from a practical stand point are they not the same? Some
read सहस्रायुधीयति and thus explain it as वापुपमेयलुप्ता, since the उपमेय is
dropped Read however सा द —अत्र सहस्रायुधमिवामानमाचरति इति वाक्ये
उपमेयस्यामनो लोप । अत्र केचिदाहुः । सहस्रायुधेन सह वर्तते इति सहस्रायुध स इव
आचरति इति वाक्याससहस्रायुधीयतीति पत्सिद्धौ विशेष्य्य शब्दानुपात्तत्वाद्दोपमेयलोप इति
तत्र विचारासहम् । कर्तार क्वच अनुशासनविरुद्धत्वात् ।

§ सूत्र १० त्रिलोपे च *etc* When three *viz* वादि, धर्म and उपमान are
dropped there can be समासगा उपमा only Note that this is also a gram
matical possibility, not a rhetorical one The लोप of वादि and धर्म can

be well imagined as taking place in a compound; but the लोप of उपमान is a grammatical fiction, pure and simple. In fact, the उपमान—at least a trace of it—is present in this variety.

St. 18. तरुणिमनि *etc.* Illustrates वारिधर्मोपमानलुप्ता. Description of a youthful maiden that ravished the mind of a sage. तरुणिमनि कृतावलोकना who had just glanced at youth *i. e.* was on the threshold of youth. ललित.....विग्रहा who had given (विनीर्ण) her person (विग्रह) to graceful charms *i.e.* who exhibited graceful charms in her person, स्मर.....अन्तरा whose heart was bristling with showers of arrows of Cupid.

Here the word मृगनयना illustrates वारिधर्मोपमानलुप्ता नयन is the उपमेय; मृगनयन the उपमान, but it is dropped—though in part—(मृगनयन being reduced to मृग in the compound). The वारि is dropped; the साधारणधर्म *viz.* चक्रत्व is also dropped being well known. Thus it is वारिधर्मोपमानलुप्ता.

अथ सप्तम्युपमान *etc.* मृगनयना has to be dissolved as मृगनयने इव नयने यस्याः सा. Normally we would have expected मृगनयननयना. But due to a वार्तिक of बाल्यायनः—सप्तम्युपमानपूर्वपरस्य बहुव्रीहिरुत्तरपरलोपश्च, मृगनयना is reduced to मृग and thus we get the compound मृगनयना.

But there are some, who explain मृगनयना in another way. They say, मृग stands for मृगनयन by the process of लक्षणा. Therefore we have no उपमानलोप, they argue. According to them this will be merely an instance of वारिधर्मलुप्ता. रं रं thinks otherwise. He maintains that even supposing that मृग by लक्षणा stands for मृगनयन the compound मृगनयना continues to be त्रिलोपा उपमा—मृगपरस्य मृगचशुभ्रदृश्यादृशिवत्त्वपक्षे वृत्तेर्विद्विष्टार्थवचनपक्षेऽपि स्वल्पमात्रसौभक्त्यदाभावात् प्रयागा लोपः।

मृगनयना will be an instance of वारिधर्म-उपमानलुप्ता only if we looked at it as compound formed according to the वार्तिक—सप्तम्युपमान *etc.* That is why मम्मट says 'तरा इर उताहराम्', not if we explain मृग as मृगनयन by लक्षणा, the whole standing for a part.

The वार्तिक means, a compound word, the first member of which is a noun in the locative or an उपमान, forms a बहुव्रीहि with another compound word. But in doing so, its (of the compound word) latter constituent is dropped.

काटेरथ' कानः (नीलकान्तं) यस्य becomes काटेरथः (= दिव), एव which is the latter part of काटेरथ' being dropped, since काटे is locative. This illustrates सप्तमीपूर्वपरस्य बहुव्रीहिरुत्तरपरलोपश्च.

मृगनयने इव नयने यस्याः becomes मृगनयना Of मृगनयने, नयने which is the latter part is dropped, since मृग (though roughly speaking) is the उपमान This illustrates उपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च

क्रूरस्वाचारस्य etc We have seen one variety of विलोपा, where उपमान, साधारणधर्म and वादि are dropped मम्मट refers to and refutes the view of some who give another विलोपा wherein the उपमेय, साधारणधर्म and वादि are dropped मम्मट shows that what they give as वादि धर्म उपमेयलुप्ता is no more than अतिशयोक्ति There is a word आय शूलिक (one who is cruel in his behaviour) which is explained as अय शूलेन अन्विच्छति (स्वीय) हितम् असौ Here अय शूल is recognised to stand for cruel conduct Therefore some look upon अय शूल—from which आय शूलिक is derived as an instance of उपमेय साधारणधर्म वादिलुप्ता उपमा अय शूल which is उपमान is stated while क्रूर आचार the उपमेय, तैक्ष्य the साधारणधर्म and वादि are dropped they argue

मम्मट says that here we have no उपमा as such It is a case of अन्वयसान (=अन्वयवाय) : e supersession of the उपमेय by the उपमान which gives rise to अतिशयोक्ति To put it technically क्रूर आचार is अन्वयवसित as अय शूल, in this case In fact मम्मट seems to say that if this विलोपा were admitted, no field will be left for the figure अतिशयोक्ति

As we saw earlier, to deny उपमेय in an उपमा is self contradictory Whatever pseudo instance is given has only a grammatical value not rhetorical Where the उपमेय is not there, but the उपमान is there, as in चन्द्रोऽयम्, we get अतिशयोक्ति due to the उपमेय being अन्वयवसित as the उपमान

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ता पूर्णाभि सह पद्मविंशति ।

पूर्णा 6 { 3 श्रौती पूर्णा (वाक्यगा, समासगा, तद्विन्गा)
3 आर्थी पूर्णा (वाक्यगा, समासगा, तद्विन्गा)

लुप्ता 19 { 2 श्रौती धर्मलुप्ता (वाक्यगा, समासगा)
3 आर्थी धर्मलुप्ता (वाक्यगा, समासगा, तद्विन्गा)
2 उपमानलुप्ता (वाक्यगा, समासगा)—आर्थी only
6 वादिलुप्ता (1 समासे, 2 न्यचि, 1 क्यडि, 2 णमुडि)—आर्थी only
2 धर्मवादिलुप्ता (विवि, समाने)—आर्थी only
2 धर्मोपमानलुप्ता (समाने, वाच्ये)—आर्थी only
1 बाह्यउपमेयलुप्ता (न्यचि)—आर्थी only
1 विलोपा : e वादिधर्मोपमानलुप्ता (समासे)—आर्थी only.

मम्मट now proceeds to draw attention to मालोपमा and रश्नोपमा. In मालोपमा, one उपमेय comes to be compared with several उपमानस (एकत्वेव बहुपमानोपादाने); while in रश्नोपमा, we have a string of उपमास, wherein the उपमेय in each preceding उपमा becomes the उपमान in the following one, the scheme being a: b; b: c; c: d; and so on. Each उपमा here is thus like a link interconnected with another in a chain or girdle, hence the name रश्नोपमा. [आलंकारिकस do not admit a रश्नोपमा where the उपमान of each preceding उपमा becomes उपमेय of each succeeding one, presumably because to turn an उपमान into उपमेय means lowering its status. Otherwise there is no reason why such a रश्नोपमा should not be admitted.] ”

मालोपमा is possible in two ways. When the साधारणधर्म between the उपमेय and the different उपमानस is the same, or when the साधारणधर्मस are भिन्न, in the case of the different उपमानस. Similarly, रश्नोपमा is possible when the साधारणधर्म is the same or different in the different constituent उपमास

मम्मट says he has not taken the trouble to define (न लक्षिता) these, because it is possible to have a thousand and one variations (वैविध्यसहस्र) like these, though fundamentally they do not go beyond the varieties specified (उक्तभेदानतिक्रमाद्य)

St. 19. अनयेनेव अभिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा. Description of a maiden who grew pale in sadness. दैव्येनेव मनस्विता—as high spirit gets cooled by poverty or helplessness. Here the same उपमेय viz. मा comes to be compared with several उपमानस viz. राज्यश्री, मनस्विता and पद्मिनी; hence मालोपमा. The साधारणधर्म is स्थानि which is अभिन्न in the different उपमास.

St. 20. ज्योत्स्नेव etc. Illustrates भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा. Description of a charming lady. प्रमुतेव समाकृष्टसर्गलोका who has drawn the whole world towards herself as sovereignty takes the whole world under its sway. नितम्बिनी beautiful lady. Here नितम्बिनी is उपमेय; ज्योत्स्ना, सुत, प्रभुता: the उपमानस. The साधारणधर्मस are different for the different उपमानस. viz. नवनानन्दत्व, मदवराणत्व, and समाकृष्टसर्गलोकत्व respectively.

यथोत्तरमुपमानस्य etc. This explains रश्नोपमा where the उपमेय of the preceding उपमा becomes उपमान of the following one (यथोत्तरं = उत्तरोत्तरम्). पूर्ववद्भिन्नभिन्नधर्मस्थे = पूर्ववत् i. e. as in मालोपमा, here also the धर्म i. e. साधारणधर्म may be भिन्न or निन्न.

St. 21. भनवरत्न etc. Illustrates भिन्ने साधारणधर्मे रश्नोपमा. Description of a king who is distinguished by his generosity, eloquence, intelli-

gence etc अनवरत यद् कनकवितरण सुवर्गदान तदर्थं जललवभृते जलविन्दुपूर्णे वरे हस्ते तरङ्गिता तरङ्गमिलिता अर्धिनति याचकमण वस्य नृपस्य Note the रशना—मणति—मति—मनि—चेष्टा—चेष्टा—कीर्ति Each उपमेय of the preceding उपमा becomes उपमान in the following उपमा The साधारणधर्म अनिविमल is the same for all उपमाs : e मणतिरिव मतिरतिविमला, मतिरिव चेष्टा अनिविमला, चेष्टेव कीर्तिरतिविमला

St 22 मतिरिव etc Illustrates भिन्ने साधारणधर्मे रशनोपमा Description of the king continued तस्य नृपस्य goes with मति, मूर्ति, ममा and जयश्री - Note the रशना—मति—मूर्ति—मूर्ति—समा—नभा—जयश्री The साधारणधर्म for the different उपमाs are respectively मधुरत्व प्रभावकित्त्व and परेषां जेतुमशक्यत्व

इत्यादिका रशनोपमा च — Note how the वृत्ति reads

अनयेन इत्याभिन्ने साधारणे धर्मे, ज्योत्स्नेव इति भिन्ने च तस्मिन् (: e

साधारणधर्मे), एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा, यथोत्तरं उपमेयस्योपमानत्वे पूर्वपदभिन्नभिन्नधर्मत्वे अनवरत इत्यादिका रशनोपमा च न लक्षिता

एवविधवैचित्र्य etc One may just take note of परदेशविर्वाणि उपमा In this, we have the उपमा explicit in some parts, implicit in others. Read मा च and also रूप्यक (अलंकारसर्वस्व P 92) मा च—एवविधेति मणनात् एकदेश-विवर्तिनी उपमा । यथा—नेत्रैरिवोत्पले पद्मे मुखैरिव सरःश्रिय । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवर्तीः स्तनैरिव ॥ अत्र सरःश्रीणा नाधिक्यत्वं न समासोक्त्या विशेषणसाम्याभावात् । तस्मात् उपमैकदेशविवर्तिनी वाच्येव । यथा अन्ये उक्ता ।

Regarding these माला and रशना forms मम्मट seems to have scant respect. He relegates them to the वृत्ति (e g मालारूपक, मालाप्रतिवस्तूपमा, मालानिदर्शना, मालादृष्टान्त) and does not define them except in the case of मालादीपक which, as we shall see, is not दीपक in माला form but a separate figure altogether Note how he brusquely brushes aside रशनारूपक (under रूपक) as having no charm भामह also says once —मालोपमादि सर्वोऽपि न ज्यायान् विस्तरो मुधा । वा (२ ३८)

उक्तभेदानतिक्रमाच्च—मम्मट is right in holding that in मालोपमा or रशनोपमा we have merely a combination of different उपमाs already dealt with Therefore, there is no point in separately defining मालोपमा and रशनोपमा, he argues

२—अनन्वय

The name अनन्वय—absence of connection—gives but remotely an idea of the figure The figure consists in comparing a thing with itself, it is Self comparison. One thing can be compared with another To compare a thing with itself appears, therefore, anomalous. But it is exactly in this anomaly that the essence of the figure lies When a thing is compared with itself, the natural conclusion one draws is that there is nothing else with which it can be compared In other words it is unparalleled. The name अनन्वय is

explained in two slightly different ways मम्मट himself in the वृत्ति says that it is so called because it involves the negation of connection (सम्बन्धभावः) with any उपमान excepting itself Others like रुच्यक (अलंकारसर्वतः), अप्पय्य दीक्षित (कुवल्यानन्द) explain the name as referring to the incongruity (अनन्वितत्व) inherent in comparing a thing with itself The word अनन्विन, in Marathi, does still convey this idea of 'unmatched,' 'unequaled' (e g अनन्वित छळ, अनन्विन कृत्ये)

भरत and दण्डिन् admitted the figure in substance, if not in name, when they respectively recognised सदृशी उपमा and असाधारणोपमा भामह was the first to recognise the name उद्भूत admitted it while रुद्र listed it as a variety of उपमा Later आल्बकारिक्स uniformly admit it.

Essentials — अनन्वय requires the following things (1) The उपमान and उपमेय will be one and the same, (2) and that too in the same sentence e g रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव In उपमेयोपमा, which follows this figure we have the same thing as उपमान and उपमेय but not in *one* वाक्य as here but in *two* (3) Again the उपमान and उपमेय should be in the same words, as far as possible Synonyms, though not forbidden, detract from the charm of the figure Cf सर द किन्तु अत्र उचितत्वात् एकशब्दप्रयोग एव श्रेयान् । He cites अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषंगिकम् ।

It would thus seem that अनन्वय which, in fact, was a development of the उपमा, (See जगन्नाथ's treatment of the classified figure), must be put in the form of an उपमा — तस्या मुख तस्या मुखमिव This औपम्य may be आर्थे also as in मुख आत्मनैव तुल्यमभवत्. But it should not be put as स न केनापि अन्येन तुल्य Though in essence अनन्वय, implies the status without parallel, of a thing, स न केनापि तुल्य will be relegated to the figure असम by some (मम्मट does not admit it), while others will bring it under उपमानरुपता उपमा

अनन्वय and उपमा — Though in both of them comparison is there, in उपमा, there is real comparison, for one thing is compared with other e g मुख चन्द्र इव In अनन्वय on the other hand, मुख मुख इव, there is merely a semblance of comparison for to compare a thing with itself is unnatural in the extreme Thus in उपमा is admitted the comparability of a thing with another, while in अनन्वय is implied the *incomparability* of the thing in question

अनन्वय and उपमेयोपमा—See under उपमेयोपमा

वृत्ति—उपमानान्तर etc This explains the name of the figure. अन् + अन्वय implies the negation (अभाव) of connection (अन्वय = सम्बन्ध)

with any other उपमान, excepting itself We have already seen how रूप्यक and अप्पय्य दीक्षित explain the name in a slightly different manner

§ सूत्र ११ Construe एकस्यैव एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे अनन्वय भवति ।

एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे may be taken as Loc Sing meaning when the same thing is उपमान and उपमेय both, in one sentence the figure is अनन्वय Or एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे may be Nom Dual standing in apposition to अनन्वय अनन्वय consists in the उपमानत्व and उपमेयत्व of one and the same thing in a sentence In whatever way we construe, the sense is the same

St 23 न केवल etc Illustrates अनन्वय Description of a lady of unrivalled beauty and grace The अनन्वय consists in नितम्बिनी नितम्बिनीव भानि । तद्विलासा तद्विलासा इव (भानि) Here the same thing नितम्बिनी is उपमान and उपमेय both Also the same thing तद्विलासा is उपमान and उपमेय both This naturally results in conveying the idea that the नितम्बिनी is matchless and so the विलासा also Cf मा च—अत्र नितम्बिनी नितम्बिनीव इति विलासा विलासा इव इति भेदाभावात् उपमानतया अनुपपद्यमान अयव्यावृत्ती लक्षणया अवशिष्टे ।

३-उपमेयोपमा

In उपमेयोपमा, we have two things compared one with the other, each in turn being उपमान and उपमेय like कमलेव मति मति इव कमला, with the ultimate purpose of showing that they cannot be compared with any *third* thing If I say तस्या मुग्ग तद्र इव फन्द्रस्तस्या मुग्ग इव, I imply thereby, generally speaking, that there is no third thing with which they can be compared—Read मा चं अत्र पूर्ववाक्यात्सादृश्याक्यती पुनरिह सादृश्यमुच्यमाना अनन्वयार्थमे सति अन्यव्यावृत्ति स्थयति । अत्र पूर्वत्र च प्तयो सदृश नान्यदर्शनं नि भाव ।

In a normal उपमा we have उपमानेन उपमा Here we have उपमेयेन उपमा, as मम्मर himself says in the इति Due to this extraordinary feature it is called उपमेयोपमा In कमलेव मति मति इव कमला, what was उपमेय in the first उपमा रूढ मति becomes उपमान in the following

दग्निन् accepted a division of उपमा called अयोपेयमा which approximates to उपमेयोपमा मम्मर admitted उपमेयोपमा for the first time in name and substance उद्भट, कमरा and हरट have all admitted it.

Essentials —(उपमेयेन उपमा) In उपमेयोपमा, (1) there are two उपमा's, (2) in these two the उपमान and उपमेय exchange places the उपमान in one being the उपमेय in the other and vice versa, (3) the purpose underlying this exchange of places of the उपमान and उपमेय

is to exclude any third thing as being similar to them अस्वाक्ष उपमानान्तरतिरस्कार एव फलम्, says जयरथ This requirement results in excluding सविता विधवति विधुरपि सवितरति from the scope of this figure For there though उपमान and उपमेय exchange places, it is not to exclude a third उपमान but only to show the perverse effect of सवितृ and विधु on one who is सुखदुःखवशीकृतमनसः (4) Since there are two उपमास two वाक्यस are necessary But the two वाक्यस may be explicit or implicit Read जयरथ ।

स च वाक्यभेद शास्त्र आर्थश्च । तत्र शाब्दो यथा—रनौभि स्मदनोद्धृते गजैश्च घनसन्निभै । भुवस्तलमिव न्योम कुर्वन्बोमेव भूतलम् ॥ आर्थो यथा—भवपादाश्रयादेव गण भक्तिश्च शाश्वता । शनैरतरसादृश्यसुभगामेति बन्धनाम् ॥ अत्र सुद्रेऽपि शाब्दे एकतावयत्वे गणा भक्तिवत् भक्तिश्च गणावत् बन्धा इति अस्ति एव आर्थो वाक्यभेद । अस्याश्च उपमानान्तरतिरस्कार एव फलम् । अत एव उपमेयेन उपमा इति अस्या अन्वयोभिधानम् । यत्र पुन उपमानान्तरतिरस्कारो न प्रतीयते तत्र नायमल्लार यथा सविता विधवति विधुरपि सवितरति इत्यत्र । रं ग illustrates आर्थे वाक्यद्वय with नयनद्वय परस्परामना तुलनामुदब्रूति ।

(5) The *sameness* of words will indeed heighten its charm तस्या मुखं तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुखमिव is better than तस्या मुखं तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुख इव or तस्या मति तस्या वदनमिव (6) The figure must tend to exalt an object Read रं ग—इयं च उपमेयोपमा यदि वस्यापि अर्थस्य उत्कर्षार्थायिका तदा अल्लार ।

उपमेयोपमा and अनन्वय

अनन्वय—तस्या मुखं तस्या मुख इव ।

उपमेयोपमा—तस्या मुखं तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुखमिव ।

In both no doubt the same thing is उपमान and उपमेय But while in अनन्वय, the same thing is उपमान and उपमेय in *one* वाक्य in उपमेयोपमा the same thing is उपमान and उपमेय in turn in *two* वाक्यस In अनन्वय the effect is द्वितीयसदृशान्वयच्छेद In उपमेयोपमा the effect is तृतीयसदृशान्वयच्छेद

§ सूत्र १२ विपर्यास etc Construe तयो (उपमानोपमेयो) विपर्यास उपमेयोपमा विपर्यास is परिवृत्ति exchange of places The same thing becomes उपमान and उपमेय both

वृत्ति—परिवृत्ति अथात् वाक्यद्वये —The exchange of places of उपमान and उपमेय naturally presupposes *two* वाक्यस. In one and the same वाक्य, भिन्न उपमान and उपमेय cannot exchange places जयरथ (and अगत्राय also) say that the वाक्यद्वय may be explicit or implicit

इतरोपमानव्यवच्छेदपरं—This is the very life of the figure As we saw above, mere exchange of places will not suffice as in मविता विधवति etc The exchange of places must be with the intent of excluding a third thing as उपमान Read मा चं cited above

रं वा says एकेन धर्मेण एवप्रतियोगिके परानुयोगिके सादृश्ये निरूपिते अपरप्रतियोगि-
कस्य एवानुयोगिवस्यापि तेन धर्मेण सादृश्यस्य अर्थेन सिद्धतया शब्देन पुन तदुक्तिः स्वनैरर्थव्य
परिहाराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाक्षिपति ।

उपमेयेन उपमा—As seen above, this is the distinctive feature of
this figure

St 24 कमलेव *etc* Illustrates उपमेयोपमा Description of the
wealth *etc* of a king (यस्य) यस्य to be construed with all कमला
wealth. विभा splendour कमला comes to be compared with मति and
vice versa Similarly and with similar effect, तनु comes to be
compared with विभा and *vice versa* धरणी with वृत्ति and *vice versa*
This tends to show that they cannot be compared with a third
thing. Construe यस्य कमलेव मति मतिरिव कमला, and so on.

४-उत्प्रेक्षा

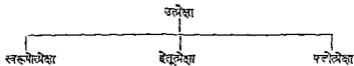
All the three figures dealt with until now were उपमास, if not
in substance at least in form In fact, as we said earlier, Rhetoricians
like दण्डिन् looked upon them as varieties of उपमा With उत्प्रेक्षा, we
pass on to a figure which has the element of उपमा in it, no doubt, but
which is highly more poetical than उपमा.

Its higher poetical effect is to be explained thus उपमा, अनन्वय
and उपमेयोपमा are all भेदाभेदप्रधान. We have seen how उपमा is such,
and as the other two also are उपमास in form, they too show the same
feature In उत्प्रेक्षा, we get a figure which is भेदप्रधान and if अतिशयोक्ति,
in which the उपमेय is swallowed up by the उपमान, be taken to be the
height of poetical effect in the direction of भेद, then उत्प्रेक्षा is indeed,
a milestone on the way and, therefore, is to be assessed at a higher
poetical value than उपमा In fact रव्यक says that in उत्प्रेक्षा we have साध्य
अभ्यवसाय, while in अतिशयोक्ति it is सिद्ध.

Rhetoricians say that in उत्प्रेक्षा, the poet makes a headway
towards भेद, in so far as उत्प्रेक्षा is based on सम्भावन : *e* poetical fancy
In सम्भावन, say the आलम्कारिकस, the poet's mind is in a state of suspense
or incertitude of course आह्वय or intentional and not स्वारनिक (or
वास्तविक or actual) wavering between the उपमान and the उपमेय but
with a greater bias towards the उपमान In other words in उत्प्रेक्षा the
poet seems to say It *may* be the उपमान मुख चन्द्र मन्ये This state of
incertitude of the mind may be conveyed by नून, मन्ये, शक्ये, ध्रुव, प्राय
etc The majority of such words are given by दण्डिन् and others —

मन्ये-उद्धे-भुव-प्रायो-नूनमित्येवमादिभि । उद्धेक्षा व्यञ्जते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ The name is explained as उल्लेखा प्रकृत्य (= उपमान्य) रंक्षा शान्तुल्लेखा

Rhetoricians generally classify उल्लेखा as —

In स्वरूपोल्लेखा, as in मुख चन्द्र मन्ये, one thing comes to be fancied as another, in हेतुल्लेखा, the cause of a particular fact comes to be fancied as something other than the real one, in फोल्लेखा, the effect of some thing comes to be fancied as other than the real one. So many rhetoricians multiply these divisions by basing them on the classification into जाति, गुण, क्रिया, and द्रव्य सा ६ gives 96

स्वरूपोल्लेखा is illustrated by लिम्पनीव *etc.*, हेतुल्लेखा by उन्मेषं यो *etc* फोल्लेखा may be illustrated by प्रायोऽम्ब त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति । where the फल, कामिनीचरणप्रगति is उल्लेखित

But, as र ग says, the charm lies only in these three divisions चमत्कारवैलक्ष्यं पुनर्हेतुफलस्वरूपाभवाना द्रव्याणां प्रवारागामेवेति । मम्मट does not enter into these divisions at all. Nonetheless his definition 'प्रकृतस्य समेन सम्भावन' is comprehensive and yet precise enough to include all these divisions. For, is it not सम्भावन or poetical fancy that plays part in all of these ?

उल्लेखा and उपमा —As we saw above, उपमा is भेदाभेदप्रधान, while उल्लेखा is भेदेदप्रधान. In one resides औपम्य, in the other सम्भावन. In उपमा like मुख चन्द्र इव we have a certain knowledge that मुख and चन्द्र are भिन्न, while in उल्लेखा there is a certain uncertainty (of course, intentional or अहर्ष्य) This uncertainty might be conveyed by the use of verbs like मन्ये, उद्धे, तर्जयामि, उद्धे, or particles like भुव, नूनं, प्रायः. It may also be conveyed by इव used after verbs. For, the Grammarians have laid it down that इव used after verbs *e g* लिम्पति इव conveys सम्भावन and not औपम्य. नोपमानं निश्चयेन they say. Read दृष्टिन् का II 227 ff

But there are so many उल्लेखा's where इव is used after nouns. How are such cases to be distinguished from उपमा? There is a safe criterion. When the उपमान is such as subsists only in the poet's fancy, in other words, is श्लेषाभिरुक्तानुचर, we should decide the figure to be उल्लेखा. When दृष्टिदास describes the हिमन्ध as दृष्टिधा इव मानदण्डः *i. e* 'measuring rod of the earth, as though,' we can see that he refers to

a possibility of the poetic realm, when अग्निमित्र, at the end of Act I of the मालविकाग्निमित्र, describes the मुरजवाषणद as स्वमनोरथस्य शब्द इव, we have again an instance of उत्प्रेक्षा For, none but a poet can fancy a measuring rod of earth, and none but a poet can fancy a 'call' of aspirations We know of measuring rods but not of earth, we know of calls but not of aspirations To put it otherwise, when इव has to be interpreted as 'as if' and not 'like' the figure is उत्प्रेक्षा So पावशासन इव is उपमा, but अपर पावशासन इव is उत्प्रेक्षा, for अपर पावशासन- is possible only in कविसृष्टि

Like उपमा, उत्प्रेक्षा has been recognised by all ancient Rhetoricians, except भरत भामह and दण्डिन् admitted it and so did the rhetoricians that followed them भामह, possibly by the presence of इव etc in उत्प्रेक्षा, was led to describe it as 'उपमया सह' It may be stated in passing that the word सम्भावन which मम्मट uses was first used in that sense by उद्भट (circa 800 A D) 'सम्भावनेयमुपेक्षा'

For उत्प्रेक्षा vs भ्रान्तिमद् see under भ्रान्तिमद् For उत्प्रेक्षा vs ससन्देह see under ससन्देह For उत्प्रेक्षा vs अतिशयोक्ति see under अतिशयोक्ति For उत्प्रेक्षा vs अनुमान see under अनुमान

Essentials — [उत्कटा प्रकृतस्य (उपमानस्य) ईक्षा शानमुपेक्षा] (1) As we saw above, in उत्प्रेक्षा, the स्वरूप, हेतु or कार्य may be *fancied* to be other than the actual one, (2) being a fancy the idea is आहार्य or intentional (3) The fancy may be expressed by इव used after verbs, by इव used after उपमानस्य that are possible in the realm of the poet, by words like मन्ये, शङ्के, उद्दे, तर्कयामि. In the case of these words मन्ये etc however, one must be cautious Read रघुवक् — किन्तु उत्प्रेक्षासामान्यमावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्कमेव प्रतिपादयति । : e मन्ये must be used to convey poetical fancy and not mere conjecture (4) In some cases eg स्वर्लोतिर्भ्रमण श्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगान् । none of the words may be there, and yet we get उत्प्रेक्षा which is, therefore, गम्या as distinct from the वाच्या where these words are used See below

§ सूत्र १३ Construe अथ प्रकृतस्य समेन यन् सभावन सा उत्प्रेक्षा

In उत्प्रेक्षा, प्रकृत or matter under description is fancied as being something else similar to it

अथ—Until now the three figures dealt with were based on साधर्म्य which is भेदाभेदप्रधान Now the author proceeds to deal with figures that are अभेदप्रधान Hence the use of अथ समेन : e अपकृत

सम्भावन—As we saw above, it involves a state of suspense, with a greater bias towards the उपमान जयरथ in his gloss on रघुवक्'s

अल्वारसर्वेभ्यः explains it as follows: समावना हि प्वत्तरपक्षदिशिलीकारेण पक्षान्तरदाह्येन च प्रादुर्भवतोऽथस्या साध्याध्यवसायतुल्यवक्षत्वम् ।

St. 25 उन्मेषं *etc.* Illustrates उन्मेषा (हेतुः प्रेक्षा). A poetical fancy about the lotus like grace of the feet of a maiden. The poet imagines that पद्मश्री is clinging to the feet of the नायिका, because the नायिका has vanquished the moon—a born enemy of the day lotus—by the beauty of her face. Construe: य (इन्द्र) मम (वसन्त्य) जानिवीरी (मन्) निद्राया उन्मेषं (= विनाम) न सहते, तस्य (इन्द्रोः) सौन्दर्यदर्पः इन्दीवरदलदृशा (पद्मरूपवदृशा) भनया (नायिकया) बध्नुवान्त्या प्रसभ शान्ति नील इति हर्षान् ते (नायिकाया) पादयोः पद्मश्रीः एषा इति मन्ये । उन्मेषा bloom. प्रमर्षं शान्ति नीलः was at once quelled, or suppressed.

This is an उन्मेषा (to be more precise हेतुः प्रेक्षा) where the lotus-like beauty of the feet of the lady, though due to nature, comes to be fancied as being due to joy on the part of the lotus. The real हेतु for the beauty is Nature. The poet fancies (*cp.* the word मन्थे) it to be joy of the lotus due to the नायिका defeating the moon

St 26 लिम्पनीय *etc.* Another illustration of उन्मेषा (स्वरूपोन्मेषा)—in the second line, however, we have an उन्मेषा. One fails to see why मम्मट, who does not bother about the divisions of उन्मेषा, should give one more instance. Possibly, the instance that received so much attention at the hands of earlier Rhetoricians—particularly दण्डिन्—could not be well ignored by मम्मट.

Description from the मृच्छकटिक, of the dark night when वसन्तेन was, as an अभिचारिका, moving towards चन्द्रस्य's abode. तमः अज्ञानि लिम्पनीयः—So pitchy dark it was that the limbs seemed to get coated with it नमः अज्ञानं ययतीव—the sky seemed to shower collyrium—such was the all pervading darkness. दृष्टिर्विकल्पता गता *i. e.* one cannot see with one's eyes due to darkness.

The उन्मेषा is present in the first half; in the second, we have उन्मेषा. एव following a verb, as we have already seen, gives rise to उन्मेषा. Here व्यापन and अन्वयप्रकार of तमः come to be fancied as अज्ञानेन or अज्ञानता. This seems to be the उन्मेषा, according to मम्मट, to judge from his इति

But there are others who say that the उन्मेषा lies, not in looking upon व्यापन *etc.* as व्यापन and so on, but in attributing चन्द्रस्य to the *inanimate* तमम् and नमम्. They say तमम् and नमम् being inanimate cannot be चन्द्रोः acts. Here they are so described, and

there lies the उत्प्रेक्षा मा च seems to be of this view, which he justifies But कुवलयानन्दकार seems to favour the former view, though he refers to the latter in passing

अत्र व्यापनादि *etc* आदि includes अधःप्रसरण व्यापन comes to be looked upon as लेपन, अधःप्रसरण as (अजन) वर्षण But कुवलयानन्द seems to take व्यापन *alone* fancied in two ways as लेपन and वर्षण As we saw above, मा च does not agree with मम्मट in his estimate of the उत्प्रेक्षा in this stanza

Here it may be noted that in both these instances the matter under consideration, the प्रकृत thing, is not stated स्वभावलाव and तमोव्यापन both of which are प्रकृत are not stated in these particular stanzas Later we shall come to the figure अतिशयोक्ति of the first variety where also the प्रकृत thing is अन्तर्निर्गण by the अप्रकृत What then, is the difference between the two ?

We have already seen that in उत्प्रेक्षा and अनिशयोक्ति (I), we have अध्यवसान, but whereas in अतिशयोक्ति it is accomplished (सिद्ध), in उत्प्रेक्षा it is in the making (साध्य) This साध्यत्व is conveyed by words like इव, मन्ये, भ्रुव *etc* all of which equally hint at the hesitating tone of the poet which, is conspicuously absent in अतिशयोक्ति (I) Thus even where the प्रकृत is not mentioned the bare presence of words like इव *etc* is enough to distinguish the figure in question from अतिशयोक्ति

Thus though in the norm मुख चन्द्र मन्ये, the प्रकृत is mentioned it may be dropped in cases where it can be easily imagined To be more categorical, in स्वरूपोत्प्रेक्षा, the प्रकृत may or may not be stated, as in मुख चन्द्र मन्ये and लिम्पतीव तमोद्भ्रान्ति respectively In हेतूत्प्रेक्षा and फलौत्प्रेक्षा the प्रकृत is not stated at all To state the real हेतु or फल will detract from the poetical effect But then the words like इव *etc* are enough to convey the उत्प्रेक्षा

This brings us to the so-called गन्या उत्प्रेक्षा admitted by र ग and कुवलयानन्द *e g* स्वकीर्तिर्भ्रमश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् When इव *etc.* are not there when the प्रकृत is not there, one may venture to say that here we have, for all practical purposes cases of अतिशयोक्ति, for the case becomes one of अध्यवसान and not समावन

५-ससन्देह

We have already seen that in मालोपमा one and the same उपमेय comes to be compared with several उपमानसः ससन्देह is, in essence, मालोपमा Therein the उपमेय comes to be compared with several उपमानसः But whereas in मालोपमा the poet straightway compares the

उपमेय with several उपमानs, in समन्देह the transition from one उपमान to another is rendered more poetical by being put in the form of a doubt, the different उपमानs being merely the various alternatives between which and the उपमेय the poet's mind wavers

It is true that मुख वा चन्द्रो वा is an instance of समन्देह. But an effective समन्देह arises only when we have the उपमेय doubted as being one उपमान after another. Note that the आल्ब्यारिक्स do not, as a rule, recognise मालोपसन्देह indicating thereby that several उपमानs form but the essence of समन्देह

But it is to भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा, that समन्देह bears close affinity and for obvious reasons. The very purpose of समन्देह is to focus our attention to the *different* facets of the उपमेय. The उपमेय may be exalted from various angles. From each angle it comes to be compared with a *different* उपमान. The comparisons are set forth in the form of doubts with the sole purpose of facilitating transition from one उपमान to another, र ग however, admits समन्देह where the same साधारणधर्म may be present in the different alternatives, Read र ग — अस्मिंश्च सशये नानाकोटियु कचिदेक एन समानो धर्म ।

Thus the instance of भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा —

ज्योत्स्नेव जयजानन्द सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुदेव समाहृतसर्वलोका नितम्बिनी ॥

may be put in the समन्देह form as —

इय ज्योत्स्ना किम् इव सुरा विम्, इय प्रभुता किम्

When विक्रम (विक्रमोर्वशीय IV 62) finds the सगमनीयमणि what arrests his attention is the extreme red colour and extreme refulgence. So he doubts in his mind as to whether it is a morsel of flesh (well known for its redness) or a spark of fire (well known for its refulgence) प्रनालेपी नाय हरिद्वतमृगस्यामिपन्व, सुप्रज्जि स्याद्भोगेगनमभिवृण पुनरिदम् । In this way an *effective* समन्देह aims at drawing our attention to the different traits present in the प्रकृत thing

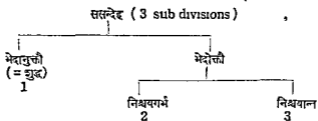
We see that there is doubt in समन्देह. But the question arises is the doubt genuine or simulated? To put it in आल्ब्यारिक terminology is it आहार्य or सारसिक (= कालविक्र) ? र ग is specific when he says अय च कचिन्नाहार्य कचिदाहार्य । यत्र हि कचिन्ना परनिष्ठमयो निवच्यते प्रायस्त्वानाहार्य ।

यत्र च स्वल्प एव तत्राहार्य । What is meant is that the poet may pretend that he is in doubt, or he may describe another party like विक्रम, in the above instance as being in *genuine* doubt. In both

cases the result secured is the same, viz. drawing the reader's attention to the various facets of the उपमेय

Essentials —(सन्देहेन = संशयेन सह वन्ते इति) (1) There must be a doubt, genuine (स्वास्तिक) or simulated (आहार्य), with the mind wavering between the different alternatives (2) It must be poetical; mere स्थाणुर्वा पुरपो वा cannot enjoy the status of an अलंकार (3) The प्रकृत or उपमेय must, as far as possible, be one as possesses different angles on account of which it is suspected to be this उपमान and that. (4) While passing from one उपमान to another, the reason why the उपमेय is not the उपमान as it was suspected to be (or differentiating circumstance) may or may not be given. Thus in the above instance प्रमालेषी etc., प्रमालेषी gives the reason why the प्रकृत is not आमिषलव (Flesh is always dull red) अभिवृष्ट वनमिद gives the reason why it is not बहे स्फुञ्ज, (which cannot burn when it is raining) In अस्या सर्गविधौ etc., no reason is given, the poet's mind only 'wavering between one possibility and another चन्द्र, मदन and पुष्पावरगास'

Divisions of ससन्देह —This brings us to the divisions of समन्देह In some cases there may be mere transition from one उपमान to another without a statement of the difference (भेद), this is शुद्ध variety where no निश्चय as to the identity of the प्रकृत is arrived at In this absence of निश्चय, शुद्ध resembles निश्चयगर्भ In some cases the transition may be accompanied and accounted for by the difference (भेद) between उपमेय and उपमान (भेदोक्तौ) When this भेद is stated, sometimes the poet may go on indulging in doubts one after another, without coming to a final decision as to the identity of the उपमेय (निश्चयगर्भ) Sometimes, he may come to such a decision as to the identity (निश्चयान्त) This gives us the following scheme —

रुच्यक, in his अलंकारसर्वस्व, is explicit on these divisions Read — स च त्रिविधः । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च । शुद्धो यस्य सशये एव पर्ववसानम् । निश्चयगर्भे यः सशयोपक्रमः निश्चयमभ्यः सशयान्तश्च ।

मम्मट, unlike उद्भट, seems to be for admitting निश्चयान्त उद्भट holds, according to the वृत्ति, that in निश्चयान्त the identity of the उपमेय being established, nothing is left to our suggestion निश्चयान्त, therefore, is less poetical than निश्चयगर्भे, argues उद्भट—so the वृत्ति says

The term निश्चयगर्भे requires elucidation निश्चय गर्भे मध्ये यस्य सा द् calls it निश्चयगर्भे When passing from one उपमान to another, the poet arrives at a निश्चय, that the, उपमेय is not the first उपमान and so proceeds to a second and so on In this way, निश्चय—negative though it be that it is not the first उपमान second उपमान and so on—lies sandwiched between two सशयस Hence it is called निश्चयगर्भे Read सा द्—यत्र आदी अन्ते च सशय एव, मध्ये निश्चय स निश्चयगर्भे । Really speaking, निश्चयगर्भे, if interpreted in this way, is not exclusive of निश्चयान्त For in निश्चयान्त also do we not get निश्चय sandwiched between two सशयस ? Thus just as in अय मार्तण्ड etc there is निश्चय between the two सशयस शिः अय मार्तण्ड किं and अय बुद्धानु किम्, so in इन्दु किं etc there is निश्चय between इन्दु किं and सरसिजं किम् Will it not be proper, therefore to take—though against accepted tradition—निश्चयगर्भे as व्यङ्ग्यनिश्चय and निश्चयान्त as वाच्यनिश्चय, निश्चय being final decision?

ससन्देह and उत्प्रेक्षा—We have seen that in संभावन which forms the basis of उत्प्रेक्षा, there is a state of incertitude with a greater leaning towards the उपमान To put it in तार्किक terminology, we have there an उह which is described as उक्लैटैक्लौटिक (wherein one extremity is felt more prominently) In ससन्देह, on the other hand, we have a state of incertitude wherein the mind wavers equally between the उपमान and the उपमेय, without a special leaning towards either If the poet were imagined as marching towards अ यत्ताय (or अय्यमान) that is reached in the figure अनिश्चयौक्ति, then ससन्देह marks a stage earlier than उत्प्रेक्षा Since the mind wavers equally between the उपमान and the उपमेय in ससन्देह, whereas it leans more towards the उपमान in उत्प्रेक्षा, ससन्देह is one stage earlier than उत्प्रेक्षा This difference manifests itself in the different modes of expression While in ससन्देह, the suspense is expressed in the form of a doubt इदं किं, इदं किं, in उत्प्रेक्षा it is put in the form of a fancy expressed by means of words like इव, भुव, नु etc It must be confessed, however that in certain cases—even with these words we get ससन्देह e g अस्या सर्वविधी etc where we find नु is used to express doubt रचयक does refer to a view according to which these also are taken as instances of उत्प्रेक्षा—अन्ये तु सुशब्दस्य संभावनाद्योतकमत्त्रादुत्प्रेक्षाप्रकारमिममाचक्षते ।

ससन्देह and उपमा —As we saw at the outset, ससन्देह is its *essence* मालोपमा itself. But whereas in मालोपमा, there is no element of incertitude or doubt, in ससन्देह we have doubt. मुख चन्द्र इव has no element of doubt therein, while in मुख वा चन्द्रो वा we have doubt. Again ससन्देह is अभेदप्रधान for संशय itself is an outcome of अभेदबुद्धि, while उपमा is भेदाभेदप्रधान.

भामह first recognised the figure ससन्देह दण्डिन् has no figure ससन्देह, but has सशयोपमा instead. उद्भट, रुद्रट, रय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, and others recognise the figure. Some styling it ससन्देह, others सन्देह रुद्रट alone names it सशय. According to the Trivendrum edition which reads ससन्देहस्तु *etc*, मम्मट himself, it seems, recognised the figure under the name सन्देह.

§ सूत्र १४—ससन्देहस्तु . सशय । (Trivendrum edition reads ससन्देहस्तु *etc*) ससन्देह means doubt with or without the statement of difference. तु—merely introduces a new figure. भेदोच्चै तदनुक्तौ—the भेद between the उपमान and उपमेय is mentioned in some cases while in others it is not stated. It must be borne in mind that if the poet once gives भेद while passing from one उपमान to another, it is necessary that he should consistently do so in the case of all the different उपमान. If he does not give the भेद in one case, he should not give it in others.

भेद *eg* in इन्दु किं क कलङ्क, कलङ्क is the भेद between इन्दु and मुख. In अयं मार्तण्ड किं स खलु तुरगैः सप्तभिरित, स खलु तुरगैः सप्तभिरित gives the भेद between मार्तण्ड and प्रस्तुत नायक.

St 27 अयं मार्तण्ड किं *etc* Illustrates निश्चयगर्भ ससन्देह. It describes the doubts on the part of the enemy at the sight of the prowess, lustre and deadliness of a king on the battlefield. मार्तण्ड *or* मार्तण्ड the sun स खलु *etc*. The sun is possessed (इत) of seven horses, whereas the प्रकृत नायक possesses *one* horse only. Thus the sun's dependence on the horse is more than that of the king who therefore, is superior to the sun. Some commentators interpret in a different way. The sun possesses seven horses only whereas this king possesses innumerable horses—hardly convincing. कृशानु fire प्रसरति *etc*—The fire does not advance in all directions since it flares up only in the direction of the wind. The king, on the other hand, advances in *all* directions. कृतान्त God of Death Yama. Construe साक्षात् कृतान्त किम् महिषवहनोऽसा—Buffalo is the mount of यम, whereas the प्रकृत नायक has a horse, a superior animal, for his mount. Con

strue. त्वां आगी (समरे) समालोक्य प्रतिभया चिर इति विकल्पान् विदधति । विकल्प
doubt इति thus, as described in the earlier lines.

Herein we have different doubts regarding the particular नायक, viz whether he is the Sun, or Fire, or Yama Each doubt is set aside by the statement of a distinguishing circumstance. Thus that he is not the Sun is decided by his not having the seven horses, that he is not the Fire is decided by his flaring in all directions, that he is not Yama is decided by his mount being other than a buffalo In this way, one doubt after another is dispelled, but the question of his identity is left to our suggestion Thus it is निश्चयगर्भं भेदोक्तौ ससन्देह-प्रताप, तेजस, and दूरत्व are the three aspects of the king that the poet wants to bring out.

Though undeniably there is a vein of व्यतिरेक running through the stanza in so far as the उपमेय is described as being superior to the several उपमानस, the statement is yet in the form of doubts and hence the figure is ससन्देह

भेदोक्तवित्यनेन etc In the सूत्र, ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्ती च मशय, the word भेदोक्तौ indicates that the author admits (स्वीकृत) not only the निश्चयगर्भं but also the निश्चयान्त variety of the figure For, भेदोक्ति or statement of the differentiating circumstance is present in both We have already seen how भेदोक्ति is present in निश्चयगर्भं variety illustrated by अथ मार्तण्ड किम् etc That भेदोक्ति can be present in निश्चयान्त also is borne out by the instance इन्दु किं क कलङ्क etc.

The वृत्ति wants to lay emphasis on मम्म's admitting the निश्चयान्त variety which उद्भट, as the वृत्तिकार (मम्मट ?) says later, did not admit Thus threefold division it may be noted, has been admitted by उद्भट's वाच्यालम्कार, स्वयं क s अन्वयसर्वस्व, साहित्यदर्पण, रत्नगङ्गाधर As to उद्भट's own view point see further

St 28 इन्दु किं etc Illustrates निश्चयान्त ससन्देह Different doubts regarding the face of a नायिका, whose real identity is ultimately ascertained इन्दु किम् means अथ इन्दु किम् अन्वु कुत्र गतम् where is water, a necessary circumstance for lotus Construe हरिणाधि पत्न (अन्तत) एतित्वाविलासकचनैर्मुग्धमिति निश्चितम् ।

Here the नायिकामुख is doubted, in turn to be इन्दु and सरसिन, both these doubts are discarded, in turn, owing to the distinguishing circumstances viz the absence of अन्वु and अन्वु which are invariably associated with इन्दु and सरसिन respectively, but are conspicuously absent in the case of the मूत In fine, the मूत is ascertained to be

मुस due to the elegant and amorous words proceeding therefrom. Thus here we have निश्चयान्त ससन्देह

किन्तु निश्चयगर्भ इव *etc* —The शृत्तिरार (मम्मट?) claims to give the attitude of उद्भट (*circa* 800 A D) towards निश्चयान्त ससन्देह. In निश्चयान्त ससन्देह the identity of the प्रकृत thing is ascertained at the close. As this identity is *stated* in this variety and not left to be *guessed* (प्रतीयमान) as in निश्चयगर्भ, निश्चयान्त variety appears less poetical than निश्चयगर्भ and hence, says मम्मट, it has been ignored by उद्भट. Poetical taste values suggestion more than expression.

Does उद्भट really assume this attitude? Looking to his extant work, काव्यालंकारसारसंग्रह, it may be said that therein he does not *specifically* condemn निश्चयान्त Nay, his definition of ससन्देह does refer to भेदोक्ति, just like मम्मट's, and as such might comprehend निश्चयान्त variety also. He defines it as उपमानेन तत्र च भेद च वदत पुन । ससन्देह वच स्तुत्यै ससन्देह विदुर्बुधा ॥ Only the instance that उद्भट gives is of निश्चयगर्भ and not निश्चयान्त. To that extent only, मम्मट's statement may be said to correctly set forth उद्भट's view. It is significant that there are views attributed to उद्भट by आलंकारिक, like आनन्दवर्धन and रुच्यक which find no place in his काव्यालंकारसारसंग्रह. There is a possibility, therefore, of some other work of उद्भट on अलंकार which is no more extant and on which मम्मट and others base their views (read Prof Banhatti's Introduction to का सा सं p, xiii)

तदनुक्तौ यथा तदनुक्तौ = भेदानुक्तौ अस्या *etc* Illustrates शुद्ध or भेदानुक्तौ ससन्देह. Poetical doubts regarding the identity of the creator of उर्वशी, the heroine of the विक्रमोर्वशीय अस्या सर्गविधौ चन्द्र प्रजापति अभूत् नु : e was it the moon that played the creator's rôle in creating उर्वशी? कान्तिप्रद चन्द्र hints at उर्वशी's कान्ति or elegance शृंगारैकरस मदन नु : e was it Cupid who takes delight solely in romance who created her? This hints at उर्वशी's fitness for शृंगार पुष्पाकर मास नु was it the Vernal Season who played the part of the creator? This hints at उर्वशी being as delicate as a flower वेदान्यासजड विषयव्यावृत्तकौतूहल adj of पुराणो मुनि : e नारायण, the creator of उर्वशी. °जड grown cold (नड) owing to the study of the Vedas. The study of the Vedas makes one staid unemotional, unimpulsive विषयव्यावृत्तकौतूहल whose curiosity has turned away from objects of sense. Construe पुराण मुनि °जड °कौतूहल सन् इद मनोहर रूप निर्मातु कथ प्रभवेत्

In the first two lines alone is the figure शुद्धससन्देह present. Is the creator of उर्वशी the Moon, or is it Cupid, or is it the Vernal

Season? Such are the different doubts raised, in view of उर्वरी being exquisitely elegant (like the moon), suited for romance (like Cupid), beautiful (like the vernal season). While passing from one उपमान to another, no भेद is mentioned as in the instances अयं मार्तण्ड *etc.* and इन्दु किं *etc.* Thus the first half of the stanza illustrates भेदानुक्तौ समन्देह otherwise called शुद्ध. In शुद्ध समन्देह as in निश्चयगर्भ, no निश्चय is arrived at. Read कव्यक's quotation given above. The second half of the stanza embodies अतिशयोक्ति. Hence कव्यक cites the stanza to illustrate अनिशयोक्ति (सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धे) कव्यक adverts to a view already cited, according to which, due to the use of नु (surely) these instances will come under उल्लेख.

६-रूपक

In उद्दान II we have dealt with a division of लक्षणा, viz गौणी सारोपा illustrated by गौर्वहीक. Vāhika, the bull. Here वार्हीक (some person) is identified with गौ on account of the सादृश्य, in point of stupidity *etc.* between the two. वार्हीक being dull like the bull. It is this variety of लक्षणा based on सादृश्य, that lies at the bottom of रूपक. But not each and every गौणी सारोपा can be रूपक. रूपक, enjoying the status of an अलंकार, demands that गौणी सारोपा must also be वैचित्र्यवत्.

What about शुद्ध सारोपा लक्षणा of the type आयुर्धनम् wherein there is आरोप based on सम्बन्ध other than सादृश्य? In आयुर्धनम्, for instance, it is based on कार्यकारणभाव, आयु being the कार्य of धन. It is easy to lapse into the error of looking upon it as a case of रूपक. But मम्मट categorically repudiates its claim to be looked upon as an अलंकार while discussing the impropriety of accepting हेत्वलंकार, in the course of his वृत्ति on कारणमात्र (p. २६४)

Like उल्लेख and समन्देह, रूपक is अभेदप्रधान. For the poet, when he remarks गुण चन्द्र, wants to drive at the अभेद or identity between the two. In उपमा *e g* सुख चन्द्र इव, on the other hand, the poet while showing the अभेद is also conscious of the भेद, as we have already seen. माणिक्यचन्द्र says साम्यभावे उपमा। अतिनाम्ये तु रूपकम्। What is the exact stage that रूपक represents in the poet's progress towards अयत्नान, the last stage of अभेद? We have seen how समन्देह and उल्लेख mark two successive stages leading to अयत्नान. रूपक marks a stage further. Inasmuch as, in समन्देह and उल्लेख there is an element of incertitude, while, in रूपक, that element is conspicuously absent. There is a definiteness in रूपक.

It is equally easy to mistake what are acknowledged to be

cases of अतिशयोक्ति for रूपक Note the following description of श्रीकृष्णः—
 महानामशनिर्नृणां नरवरं स्त्रीणां रमरो मूर्तिमान्, गोपानां स्वजनोऽसता क्षितिमुखां शास्ता स्वपित्रोः
 शिशु । शूल्युर्भोजपतेर्वैराग्यविदुषा तत्र परं योगिना वृष्णीनां परदेवोति विदितो रङ्ग गतं साम्भज ।
 Here, to take one unit from the series, साम्भज (= बलरामसहितं श्रीकृष्ण)
 महानामशनि इति विदितः । e. श्रीकृष्ण who was regarded as 'thunderbolt'
 to themselves by the wrestlers, we have a case of अतिशयोक्ति,
 for महानामशनि. इति विदित makes this a case of अध्यवसान, so far
 as the मङ्ग's are concerned The मङ्ग's think अशनिरय (अयं नोऽस्ति
 for श्रीकृष्ण) where the उपमेय is निर्गोर्ण by the उपमान It may be noted,
 however, that with a slight modification, this itself will be a case of
 रूपक. Let the poet *himself* think : श्रीकृष्ण महानामशनि and it becomes
 a case of रूपक, for here there is आरोप on श्रीकृष्ण of being महानामशनि,
 the उपमेय is not निर्गोर्ण and hence there is no अध्यवसान

There is another case of अतिशयोक्ति—likely to be mistaken for
 रूपक Describing the रूप of a king, a poet says तदीय रूपं शश्या वित्रासनम्,
 रूपं वित्रासनम्, one might suggest, is a case of रूपक, since here is आरोप,
 he might urge, of वित्रासन on रूप But, on a closer scrutiny, it will
 be seen that the case is of अध्यवसान and not of आरोप The रूप is
 really speaking वित्रासनहेतु (the source of terror) not वित्रासन. So the
 हेतु is, in effect, निर्गोर्ण by the कार्य Instead of saying रूपं वित्रासनम्
 the poet says रूपं वित्रासनम् That the अध्यवसान is based on सादृश्येतरसम्बन्ध
 (here कार्यकारणभाव) is another circumstance to mark the case off
 from a रूपक based on सादृश्य only.

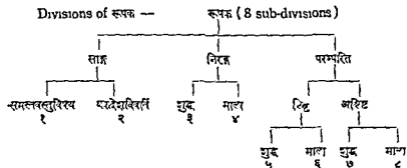
While discussing उपमितमत्त, we have already drawn attention
 to the point of contact between उपमा and रूपक It is too easy to
 mistake मुखं चन्द्रं as a case of वादिधर्मलुता उपमा But, fortunately for us,
 the Grammarians have laid down that where the साधारणधर्म is dropped
 in an उपमा, the उपमान and उपमेय are necessarily compounded (उपमित
 नामान्याप्रयोगे) If it were a case of वादिधर्मलुता उपमा, we would have got
 मुखचन्द्रं and not मुखं चन्द्रं That मुखचन्द्रं may be, according to the particular
 circumstances, रूपक or उपमा is a different matter. One thing is certain
 and that is मुखं चन्द्रं can never be an उपमा

It is interesting to note that रूपक is confined to the आरोप of one
 शब्दार्थ over another In मुखं चन्द्रं, the शब्दार्थ of चन्द्र is आरोपित on the शब्दार्थ
 of मुख What about the आरोप of one वाक्यार्थ over another? It has
 crystallised into a separate figure viz वाक्यार्थनिदर्शना यं ते युगान्
 यदितुमुद्यममादधाति स मेरुः लिङ्गविपत्तिः 13, essentially, वाक्यार्थ रूपक, one वाक्यार्थ
 being आरोपित on another But now who dare call it रूपक? वाक्यार्थ

निदर्शना, though a scion of रूपक, has carved out a separate kingdom for itself! Incidentally, it may be noticed that there is an analagous case of वाक्यार्थमास crystallising into independent figures like दृष्टान्त, प्रतिबलूपमा, अर्थान्तरन्यास

रूपक is a figure of great antiquity. भरत includes it in the four figures he recognised. After him भासह, दण्डिन्, उद्भट, वामन, रुद्रट all recognised the figure. दण्डिन् understands the figure in a far wider sense than other rhetoricians, bringing figures like अपहृति, आक्षेप, and व्यतिरेक within its scope

Divisions of रूपक —

A रूपक may be detached (निरङ्ग) or sustained. A sustained रूपक again may be such as is made up of constituent रूपकs either inter-related as cause and effect (परम्परित) or not so related (साङ्ग). In the case of साङ्गरूपक all the constituent units may be expressly stated (समस्तवस्तुविरचय) or one alone might be so stated, the others being implied (एकदेशविरचय). The परम्परित may or may not be based on श्रेय (शिष्ट or अशिष्ट). The शुद्ध subdivision occurs where the प्रज्ञा or उपमेय is identified with one उपमान only. In माला one उपमेय comes to be identified with several उपमानs.

Essentials — [विविध विधयः रूपकान् भरतान् रूपकान्—रूपक, अन्यरूपेण रूपकान् भरतान्—बुक्त्यान्तर रूपके उपमानोपमेयबोधेदारोपेभ्रंशान् नपत्ति रूपकम्]

(1) There must be the आरोप of the उपमान on the उपमेय, based on सादृश्य and no other सम्बन्ध. In other words, there must be गौरी सादृश्य of the type शुभ चंद्र. (2) The अनारोप must be अहर्ष intentional or simulated and not स्वरहित or genuine. The poet must indulge therein with a full consciousness that really शुभ is श्रित from चंद्र. (3) The आरोप of course must be striking (वेदितव्य) enough to be poetical. शैब्यः, (शैब्यः is a bull) though सादृश्य गौरी cannot

enjoy the status of a रूपक as it lacks वैचित्र्य (4) The आरोप must be शब्दगत and not वाक्यगत In मुख चंद्र the आरोपित and आरोपविषय are शब्द only आरोप of one वाक्यार्थ over another will be निदर्शना (5) As there is आरोप, no उपमाप्रतिपादक like इव, यथा, वा are present (6) The साधारणधर्म between the प्रकृत and अद्रुत must be obvious enough making it unnecessary to mention it In मुख चंद्र the साम्य in point of रम्यत्व, etc is too obvious Sometimes however the साधारणधर्म may be mentioned as in नरानन्व शत्रु त्वमिह परमं भेषजमसि 'O Mother Ganges you are a supreme remedy to save men' Here नरान् शत्रु is the साधारणधर्म

रूपक and उपमा—As seen above, माणिक्यचंद्र says that if in उपमा we have साम्य, in रूपक we have अतिसाम्य This former is based on अभेदाभेद, the latter on अभेद If in उपमा it is the साम्य that charms us, in रूपक it is अभेदारोप, one step further than साम्य, that becomes the source of charm If उपमा becomes the starting point of the poet's march towards अद्यवसान, in अतिशयोक्ति, to wit, चन्द्रोप्यन्, रूपक, aiming at अभेदारोप, marks an advanced stage in that march This eventually results in the distinct forms assumed by the two In मुख चंद्र इव we have the उपमाप्रतिपादक mentioned, in मुख चंद्र as there is अभेदारोप, no room is left for an उपमाप्रतिपादक That रूपक cannot be mistaken for वादिधर्मलुप्ता we have already seen

रूपक and ससन्देह and उत्प्रेक्षा —We have seen that in ससन्देह there is सशय, the mind wavering equally between the different alternatives In उत्प्रेक्षा, there is उद्, the mind wavering with a greater bias towards the उपमान In the case of रूपक, on the other hand, such an incertitude and wavering of the mind is conspicuously absent There is no अनिश्चितता whatsoever

रूपक and स्मरण —See under स्मरण

§ सूत्र १५. Construe उपमानोपमेययो य अभेदं तद्रूपकम्. As we have already seen, उपमा is based on भेदाभेद रूपक, however, is based on अभेद between the उपमान and उपमेय In मुख चंद्र इव we take the उपमान and उपमेय to be भिन्न in so far as there is comparison which requires two objects while we look upon them as अभिन्न in so far as they have the same common property In a रूपक like मुख चंद्र, on the other hand there is no consciousness of भेद due to the absence of comparison. For here we progress to superimposition (आरोप), a step further than comparison But there is still a consciousness of distinctness as is presupposed by superimposition itself Superimposition re-

quires two objects a thing superimposed and another superimposed upon To that extent, in रूप, there is a consciousness of distinctness Even this distinctness vanishes in अनिश्चयव्यक्ति चन्द्रोऽयम् In short, in रूप we have not the extreme भेद of an उपमा nor the extreme अभेद of अनिश्चयव्यक्ति [See the वृत्ति].

अतिसाम्यात् अभेदं अनिमान्यात् goes with अभेदं The अभेदं is due to extreme similarity. अनिमान्य —अनि is inserted to show that the साम्य in रूप is more than that in उपमा

अनपह्नतभेदयो उपमान and उपमेय whose distinctness is not disguised (अपह्नत) Though there is अभेद it is not of that absolute type which presents itself in अनिश्चयव्यक्ति चन्द्रोऽयम् In अनिश्चयव्यक्ति चन्द्रोऽयम्, the उपमान swallows up the उपमेय, in रूप "सुखं चन्द्रं" both are intact Read मा घः—अपह्नतभेदयोऽपमानोऽपमेययोस्तु अपह्नतप्रशङ्कानिश्चयोतीत्यात्मान् । Further, तथा सुखं चन्द्रं इत्यदिरूपकं चन्द्रेण स्वयुगा इत्यने । तैमुत्तुणा । तैरपि सुखम् । ततश्च साक्षात्परिचयं सुखचन्द्रयोस्तुष्टारेण चन्द्रोप्यादिप्रतीत्योपपत्तये । अत्र एव च भेदोऽप्यभेदप्रतीति

सूत्र १६ & १७ define समन्तरस्तुतिरिव and एवदेव विवर्ति, two sub-divisions of साह रूप

§ सूत्र १६ समन्तरस्तु पदा Construe यदा आरम्भा भेदा (सा) समन्तरस्तुतिरिव रूपं (मार्ति) । Wherever in a complex रूप, all the उक्तान्स (= अर्थानि) are explicitly stated (भेदा) like the उक्तान्स, we get समन्तरस्तुतिरिव रूप This is the definition of समन्तरस्तुतिरिव रूप which, as we saw above forms a sub-division of साह रूप. साह रूप is one which consists of parts, all together forming a complex or sustained रूप Here we have a set of उक्तान्स and a corresponding set of उक्तान्स In समन्तरस्तुतिरिव all the उक्तान्स are explicitly mentioned This is in contrast to एव विवर्ति where only some उक्तान्स or उक्तान्स are directly stated the others being inferable That all the उक्तान्स are directly stated in both the varieties goes without saying

ed (विषय) : e expressly stated in this variety All वस्तु : e components उपमान & उपमेय of the रूपक are expressly stated.

वृत्ति —आरोपविषया समस्तवस्तुविषयम् । This elucidates the सूत्र समस्तवस्तुविषय *etc* आरोपविषया इव शब्दोपात्ता when the उपमान (आरोप्यमाणा) are explicitly stated (शब्दोपात्ता) like the उपमेय (आरोपविषया) शब्दोपात्त explains श्रैता of the सूत्र आरोप्यमाणा the आरोपिता of the सूत्र समस्तानि वस्तूनि .समस्तवस्तुविषयम् । This explains the name समस्तवस्तुविषय It is so called because all constituents (वस्तु) are encompassed by it (विषय) Encompassed in so far as they are directly stated In this variety no उपमान nor उपमेय is left unexpressed In एकदेशविधि, on the other hand some उपमान or उपमानस are implied and not expressed आरोपिता इति *etc* This defines the scope of the word आरोपिता in the सूत्र If the सूत्र were rigorously interpreted it would mean 'where three or more than three आरोपितs are expressly stated the रूपक is समस्तवस्तुविषय' For the plural of आरोपिता stands for 'three or more than three' as all plurals do If the plural were rigorously interpreted it will result in excluding cases of two आरोपिताs or उपमानस It may just happen that in a complex रूपक only two component रूपकs may exist with two उपमान and two उपमेयs Such cases might not be embraced by the definition with the आरोपिता in plural To avert such a contingency the वृत्ति says that the plural number of आरोपिता should not be taken too rigorously, it is of no consequence it is not meant (अविवक्षित) to be taken too strictly It comprehends dual also

St 30 Illustrates समस्तवस्तुविषयरूपक Description of रात्रि with its attendant circumstances as a कापालिकी with the appurtenances peculiar to the sect कापालिक a kind of Śaiva ascetic who carries a human skull and uses it as a receptacle for his food Here रात्रि is conceived as a nun belonging to this order Construe इव रात्रिकापालिकी ज्योत्स्ना भवत्य तारकास्थीनि विभ्रती अन्तर्धानव्यसनरसिका, चन्द्रमुद्राकपाले लघ्नस्य छत्रेन न्यस्ता सिद्धाजनपरिमल दधती, द्वापाद् द्वीप भ्रमति । ज्योत्स्ना *etc* White as she is besmeared with the ashes in the form of moonlight The कापालिकs smear their bodies with ashes तारका *etc* The stars are thought to be the bones (अस्थीनि) that the कापालिकs carry for purposes of magic अन्तर्धानव्यसनरसिका The कापालिकs were credited with powers to conceal themselves it had become a hobby with them (व्यसन) The night also was अन्त रसिका in so far as it concealed other objects Objects become invisible during night time Acc to सम्प्रदायप्रकाशिनी, अन्तर्धान as applied to कापालिकी means 'death (अवसान) The कापालिकs

indulged in the pastime of bringing about (?) deaths द्वीपाद्वीप
 भ्रमति Ref to the night passing swiftly from one territory to
 another. The वापालि also were notorious tramps. चन्द्रमुद्रा etc
 The spot on the moon is conceived to be the magic collyrium
 (निद्राजन) carried by the वापालि in the skull bowl (मुद्रापात्र) in the
 shape of the moon The चन्द्र is the मुद्रापात्र हाटन or spot is the
 निद्राजन यस्य च्छेन in the form of, in the guise of. मुद्रापात्र has been
 differently explained.. मुद्रा इत्युक्तमित्यर्थ (स प्र) skull as handy as a
 seal Some take the word मुद्रा, as signifying objects assumed
 after the initiation of the heretics Thus मुद्राकुण्डल means a कुण्डल
 assumed on initiation निद्राजनपरिमल परिमल only signifies the
 scent of the भजन Acc. to स प्र it signified 'sign' (चिह्न),
 the mark of collyrium * सिद्धाजन Collyrium with magic (निद्रा)
 powers.

One is reminded of the वचन of विक्रम in दशकुमारचरित उ VI. where
 an भवत makes a beautiful lady look like a monkey.

Here (1) जौलना एव भग्न; (2) तारका एव अस्थीनि, (3) एति एव वापालि,
 and चन्द्र एव मुद्रापात्र are the different रूपस Since in each one of
 them the उपमान and उपमेय are explicitly stated, together, they form
 a complex or भाग रूप of the समन्वयवस्तुविषय variety. हाटनस्य च्छेन,
 it may be noted, embodies an अपदुति to which we shall come later.
 In fact this stanza is given to illustrate भागोत्सृष्ट अपदुति by स्वयं, the
 मन्त्रारण्यम्भार

One question presents itself to our minds as we think of
 complex रूपस like these. We easily lapse into a belief that there
 is a central रूपस of which the other different रूपस are limbs or भाग
 Is this belief justified? In other words, can we look upon one
 of these रूपस as प्रधान and the other भाग, or subservient to it?
 To revert to our instance, the temptation is too strong to
 look upon एति एव वापालि as the प्रधान रूपस to which all the
 other three are subservient for, is it not the वापालि that possesses
 मय, मति etc?

But, on a closer scrutiny, it will be realised that in a complex
 रूपस like this, all the component भागस enjoy the same status.
 Together they form the total रूपस which, therefore, is no more than

an aggregate of the different components Thus रात्रि एव वापालिखी is on no higher level than ज्योत्स्ना एव भस्म or other रूपः. That वापालिखी possesses भस्म etc. has nothing to do with its status. Even without रात्रिवापालिखी, the other रूपः could have remained—giving rise to एकदशविंशति रूपः.

अत्र पादत्रये नै कार्या —We have already seen how a compound like मुखचन्द्र can be dissolved in two ways मुख चन्द्र इव or मुखमेव चन्द्र, the former being an उपमा, the latter रूपः Unless there is some conclusive circumstance (साधक), "confining us definitely either to रूपक or उपमा, a compound like मुखचन्द्र may, with equal justice, be interpreted alternately as उपमा, or रूपः Thus gives rise to मद्देहसकर, a complex figure dealt with at the close of the Ullasa, which arises when there is absence of certainty of one figure due to the absence of a circumstance favourable (न्याय, साधक), for the acceptance of one figure, or unfavourable, (बाधक) for another figure, leading to its rejection (एकत्रयं च ग्रहे न्यायदायानावादिनाश्चय)

One might just suspect that in the stanza ज्योत्स्नाभस्म etc. which is given to illustrate समस्तवस्तुविषयरूपक, we have a case of मद्देहसकर rather than of रूपक exclusively. The four compounds embodied in the first three quarters (पादत्रये) of the stanza,—ज्योत्स्नाभस्म, तारकारधीनि, रात्रिवापालिखी and चन्द्रमुद्रारपाल—may be dissolved either as उपमा's or रूपः's and not exclusively as रूपः's. Thus, to take one instance, ज्योत्स्नाभस्म may be dissolved either as ज्योत्स्ना एव भस्म (रूपः) or ज्योत्स्ना भस्म इव (उपमा) [Trvm Edition reads अत्र पादत्रयम् । sc. रूपवात्मनम्]

✓ मम्मट, however, justifies the instance as one exclusively of रूपक and not उपमा There is a circumstance, he argues, which makes out a case (साधक) for रूपक, ruling out thereby the possibility of उपमा That circumstance is the epithet अन्तर्धानव्यमनरमिक, taking delight in अन्तर्धान-रमिकत्व pertains more appropriately to the वापालिखी, whose hobby it is to vanish, who is the आरोपित or उपमान in the present case So, to suit the धर्म of अन्तर्धानव्यमनरमिकत्व, वापालिखी becomes the प्रधान member in the compound अन्तर्धानव्यमनरमिकत्व, the प्रधान member of the compound it is a रूपः, रात्रिरेव वापालिखी, and not an उपमा There is no room, therefore, for a doubt that herein we have a case of मम्मट of रूपक (तर) with उपमा

Since in रात्रिक्रायिकी वायव्यिकी is the प्रधान member, it naturally follows that in ज्योत्स्नाभङ्ग, सारवार्थीणि and स्वप्नमुद्रावयव, the 2nd member of each is प्रधान, for मन्त्र, भङ्गि and मुद्रावयव pertain to a वायव्यिकी. All these compounds also therefore become रूपक.

One might just pose कम्मत with the question Is not अन्वयानव्यसन-रहितश्च रात्रिश्च also? Because, रात्रि covers up or obscures things. There are two objections to this view. First, अन्वयानि stands primarily for mysterious disappearance which is solely the feature of a वायव्यिकी, and secondly, रमित्य is वाच्यार्थ, more properly connected with the वाच्य वायव्यिकी than the अन्वय रात्रि.

एकदेशविधि रूपक

एकदेशविधि which dates back from आमह is another sub-division of the साह रूपक. Whereas in समस्तसमुचित्य the उपमान one and all, are expressly stated in एकदेशविधि, some उपमान are merely suggested on the strength of others that are expressed. That is to say, the उपमा or उपमान that are expressed may just hint at others, which thus are suggested and as such poetically, more effective. Thus in एकदेशविधि रूपक, which like समस्तसमुचित्य consists of several रूपक, all the उपमा are expressed and so some उपमान or उपमान. Other उपमान are left to our suggestion. The name एकदेशविधि is explained by कम्मत as एकदेश विधानम् which subsists more apparently in one portion (where the उपमान or उपमान are expressed) than in others.

For एकदेशविधि रूपक rs वाच्य रूपक see below

§ ३३ Construe ते (अरोच्यमान) परिन्तु ईग अर्थश्च तत् एकदेशविधि. That is एकदेशविधि where the उपमान (अरोच्यमान = अरोच्य) are some of them expressed (ईग) others implied (अर्थ) ते refers to the अरोच्यमान mentioned in the preceding वाच्य समस्तसमुचित्य रूपक अरोच्यमान इति.

pedantry than accuracy: एकदा प्वरिमन् काले ईश शाब्दत्वात् समर्थं विवर्त-
रूपणविधयेति व्युत्पत्ति Compare, प्रतीहारन्दुराज on काव्याल्वारसारसंग्रह. २. २५.
for a similar derivation.

St 31. जस्य *etc* Illustrates एकदेशविवर्ति रूपक Description of a
king whose enemies used to take to their heels when he put his
hand on his sword. सः घ्राया —यस्य रणान्तपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् ।
रसममुरयति सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ यस्य *sc* राश रणान्तपुरे In the
harem of battle मण्डलाग्रलता करे कुर्वत as soon as he handled the
sword (मण्डल गोलकार अग्र यस्य मण्डलम, a kind of sword with arched
tip) लता only hunts at the length रससमुखी : *e* वीररससमुखी *adj* of
रिपुसेना that was prone to the heroic sentiment पराङ्मुखीभवति flees
away.

Here रणान्तपुर is a रूपक wherein रण comes to be identified with
अन्तपुर. In this रूपक, the आरोपित (अन्तपुर) is expressed and enables us
to *guess* other आरोपितs *viz* नायिका in relation to मण्डलाग्रलता and प्रति
नायिका in relation to रिपुसेना What is meant is As soon as we
find रण identified with अन्तपुर, by an easy surmise we identify
मण्डलाग्रलता with नायिका and रिपुसेना with प्रतिनायिका For is it not usual
with a king, in the harem, to take up the hand of one consort,
the sight of which becomes repugnant to another? Thus understanding
is facilitated by the feminine gender of रिपुसेना and मण्डलाग्रलता as also by
the word रससमुखी hinting at शृंगारसामुह्य

Thus in this complex रूपक, the आरोपित *viz* अन्तपुर is expressed
The others *viz* नायिका and प्रतिनायिका are implied Hence it is
एकदेशविवर्ति. Note that, viewed from a different angle, this instance
can, with justice, be one of समासोक्ति See under समासोक्ति.

वृत्ति —अग्र *etc* शब्दोपात्तम् : *e* explicitly mentioned in the com-
pound रणान्तपुर अर्थसामर्थ्यादवसीयते Because, the आरोप of अन्तपुर on रण
at once puts us in mind of the scene in a royal harem, where the king
takes (करेक) the नायिका by the hand, thereby making the प्रतिनायिका turn
away in huff! एकदेशे विशेषेण *etc* Explanation of the name एकदेशविवर्ति
विशेषेण वचन is, in रसगगाधरकार's words, स्फुटतया, because the उपमान *viz*
अन्तपुर is expressly stated.

§ सू १८ साङ्गमेत्त्वं प्लव : *e* the one of which समस्तवस्तुविषय and
एकदेशविवर्ति are sub-divisions

Here an interesting question presents itself to our minds We
have seen above that what is साङ्ग रूपक is no more than an *aggregate*

of several constituent रूपक. If it is an 'aggregate, are we justified in looking upon साङ्ग रूपक as a sub-division of रूपक? For, sub-divisions of figures must be based on a higher principle than mere aggregation जगन्नाथ, in his रं, does refer to such a view. But he takes pains to contradict it by saying that aggregation also is sometimes charming Read. अत्र च चमत्कारविशेषजनकतया रूपकमथातात्मकमपि सावयवरूपक रूपकाल्पित्तिभेदगणनायां गण्यते । यथा मौक्तिकाल्पित्तिभेदगणनायामेक नासांमौक्तिकमिव स्वातात्मक-मौक्तिकमभयार्थदयोऽपि गण्यन्ते । अन्य (धा ?) मालारूपस्योपमादेस्तद्भेदगणनेऽगणनप्रसङ्गात् । एतेन गद्या स्यात्तो बोधेदाना कफिलादीना गणनाया यथा न गण्यते तथा रूपकभेदगणनाप्रस्तुती न तत्संघातात्मक सावयव गणनीय इति परास्तम् ।

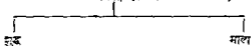
We have already seen how आल्ब्वारिक्स like रूपक and the commentator माणिक्यचन्द्र are inclined to admit एकदेशविवर्तिनी रूपमा, a counterpart of एकदेशविवर्ति रूपक.

* वृत्तिः उच्चद्विभेद सावयवम् । साङ्ग is सावयव रमणाथर calls it such उच्चद्विभेद The two sub-divisions of which (समस्तवस्तुवियय and एकदेशविवर्ति) are stated just now.

निरङ्ग रूपक

निरङ्ग रूपक is one which, unlike साङ्ग, does 'not consist of parts or constituent रूपक. It has two sub-divisions शुद्ध and माला शुद्ध occurs where there is one रूपक, absolute and unrelated to another माला occurs where on one आरोपवियय several आरोपित्स are superimposed Note that माला is consistent with निरङ्गत्व Because, in माला, though we have several रूपक, yet the रूपमेय or आरोपवियय is the same in all

निरङ्ग (2 sub-divisions)

§ १२. निरङ्गं तु शुद्धं Correct Translation — 'What is known as शुद्ध is a sub-division of the निरङ्ग रूपक' शुद्ध रूपक is one where we have one simple रूपक, not forming part of an aggregate. It is an absolute unit. The epithet शुद्ध (opposed to माला) as applied to figures (cp शुद्धा निदर्शना, शुद्धा प्रतिवस्तुपणा, शुद्ध दृष्टान्त, शुद्ध दीपक, शुद्ध व्यतिरेक) conveys the idea of an absolute unit, not related to another.

Let us not forget that it is an easy transition from शुद्ध to साङ्ग शुक्लम् may be शुद्ध. But शुक्लम् शमन्योत्तना तनोति will be साङ्ग (समस्तवस्तु-वियय).

सा प्रिया सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी *etc* छलनाचूडामणि The crest jewel of women
: *e* pre-eminent amongst them

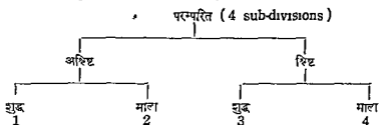
Here the उपमेय or आरोपविषय is सा प्रिया She comes to be identified with the eight उपमानस or आरोपितस *viz* °तरङ्गिणी, °हर्षोद्गम, °वार्मणकर्म, °उल्लाम नावसभू, °विगा, °प्रावीण्यमाशक्तिप्रिया, °कागा and छलनाचूडामणि

परम्परित रूपक

After having dealt with साङ्ग and निरङ्ग रूपक, गम्मत now proceeds to another sub-division of रूपक *viz* परम्परित The term परम्परित is given to this sub-division owing to the presence here of the परम्परा of कार्यरूपक and कारणरूपक In other words here the superimposition of one thing upon another becomes the occasion for the superimposition of something else on a third thing Thus we have here two or more रूपकs one of which is responsible for others Thus परम्परित रूपक is made up of a set of रूपकs related as कार्यरूपक and कारणरूपकs While describing a king's powerful arm I say तव भुज जयकुञ्जरस्य आलनम् Your arm is the tying post of the elephant of triumph Here I could identify भुज with आलन only because I had identified जय (Victory or triumph) with कुञ्जर For an आलन cannot be thought of unless there is an elephant to be tied thereto That is why the name परम्परित, which as explained by प्रदीप means कार्यकारणभावरूपा परम्परासञ्जाता अव is given to this variety कान्यालकारकार हदट (*circa* 850 A D) seems to have been the first to give the name परम्परित to this variety उद्धट the author of कान्यालकारसारसम्बद्ध (*circa* 800 A D) recognised the variety for the first time but had given the name एकदेशमुक्ति (different from एकदेशनिवृत्ति)

Above we saw that the आरोप of कुञ्जरत्व on जय was the cause of the आरोप of आलनत्व on भुज Here in the कारणरूपक कुञ्जर and जय are two distinct words But there can be cases where instead of two words in the कारणरूपक we may have one word with a double significance so that one sense of it can be आरोपित on another Thus if I use मानस with a double significance (1) mind and (2) the मानस lake it will enable me to identify a king with a swan the king enshrined in the mind being identified with the swan in the मानस lake I can then talk of विद्रमानसे हस नृप Here the आरोप on मानस the mind of मानस in the sense of the lake मानस is the cause which has made possible the आरोप of हसत्व on the नृप Thus परम्परित रूपक can be possible with शेष in the कारणरूपक This means that परम्परित रूपक can be one which is not based on शेष or one which is based on शेष In other

words it may be अश्लिष्ट or श्लिष्ट It is easy to imagine how each one of these can be शुद्ध or माला रूप So we get the following scheme —

In a परम्परित रूपक how are we to decide a रूपक as कारणरूपक or वार्थरूपक ? It is easy to do so The poet's intention is to exalt (maybe, also to run down in some cases) a particular object which is the प्रवृत्त thing In order to exalt it he identifies it with some उपमान This is the वार्थरूपक to justify which कारणरूपक are resorted to In भास's (?) प्रतिमानाटक (१२८) राम wants to exalt बल्कल in the eyes of लक्ष्मण with the words तपसप्रामकवच नियमद्विरदाकुश । खलीनमिन्द्रियाशानां गृह्णता धर्मसारथि ॥ Here since बल्कल is the प्रवृत्त thing बल्कल वच, बल्कल अकुश, वचल खलीन, बल्कल सारथि are वार्थरूपक to justify which the poet resorts to the कारणरूपक viz तप एव सप्राम, नियम एव द्विरद, इन्द्रियाणि एव अशा and धम एव (रथी)—the last being also एषदेशविर्वाणि

§ सु २१ नियतारोपणो etc Defines and divides परम्परित रूपक Con-
strue य परस्य आरोप नियतारोपणोपाय स्यात् तत् परम्परितम् । (तत्) वाचके श्लिष्ट
भेदनाञ्चि वा (भवेत्) । Where the आरोप (on one thing) of something else
is occasioned by a specific superimposition the figure is परम्परित रूपक
It may occur either when the word expressive (of the thing super-
imposed in the कारणरूपक) is distinct or paronomastic (श्लिष्ट)

To apply the definition to the above instances the आरोप of अण
नव on बाहु is caused by the नियतारोपण viz of कुञ्जरत्व on जय So the
आरोप of हस्तल on the king is caused by the नियतारोपण viz. of मानस the
lake, on मानस the mind In the former the वाक्य of the thing super-
imposed viz. कुञ्जर in the कारणरूपक is भिन्न In the latter मानस the वाक्य
of the thing superimposed in the कारणरूपक is श्लिष्ट i. e. punningly used

Thus—

	कारणरूपक	वार्थरूपक
(कुञ्जर is अश्लिष्ट)	नव एव कुञ्जर	मुज एव भाग्यनम्
(मानस is श्लिष्ट)	मानस (mind) एव मानस (lake)	राज एव हंस

नियतारोपणोपाय, to judge from मम्मट's वृत्ति is a बहुवचि compound
नियत आरोपण उपाय दत्त of एवमारोपणमित्त हमारोपण of the वृत्ति on p. ५४

which makes out a case for बहुव्रीहि. What is meant is that some specific (नियन) आरोप like that of कुञ्जरत्व on जय becomes the उपाय or cause of the आरोप of something else (परस्य) like आलानत्व on भुज In plain words, where a certain superimposition is responsible for some other superimposition प्रदीप refers to an explanation of नियनारोपणोपाय as a यदंतत्पुरुष [नियनस्य मुख्यस्य आरोपणस्य उपाय (e.g. of आलानत्व on भुज) य परस्य अमुख्यस्य आरोप (e.g. of कुञ्जरत्व on जय) तन् परम्परितम्] which is far fetched, unnatural and not in keeping with the वृत्ति Though the resultant sense is the same, the interpretation that is put on नियन and पर seems to be unnatural नियनारोपण is taken to refer to the वाच्यरूपक and परस्य आरोप to कारणरूपक प्रदीप rightly ignores this view वाचके Read प्रदीप उपायभूतरूपे आरोप्यारोपविषयो वाचकस्य स्थित्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थः । वाचके, in plain words, means शब्दे When the शब्द expressive of the उपमान and उपमेय in the कारणरूपक is स्थित् or when the शब्दस्य are भिन्न भेदभाजि Loc. sing. भेदभाज् (= भिन्न) Note that प्रदीप takes वाचके as आरोप्यस्य वाचक and आरोपविषयस्य वाचक We have taken it as आरोप्यस्य वाचक only For, firstly, in the preceding line of the वारिका, we have परस्य (आरोप्यस्य) आरोप and secondly, वाचके (singular) can with propriety be taken with this आरोप्य

परम्परित रूपक and एकदेशविवर्ति रूपक —The question arises As in परम्परित रूपक one आरोप is responsible for another so in एकदेशविवर्ति also one आरोप is responsible for another Thus, to revert to our instance of रणान्तपुर, the आरोप of अन्तपुरत्व on रण is responsible for the आरोप of नायिकात्व and प्रतिनायिकात्व on मण्डलाग्रयला and रिपुसेना respectively What, then is the dividing line between the two varieties of रूपक ?

Firstly in परम्परित रूपक the आरोपितs are all expressed, while in एकदेशविवर्ति some are expressed and others implied Thus कुञ्जरत्व is as much expressed as आलानत्व in आलान जयकुञ्जरत्व Whereas in यस्य रणान्तपुरे etc, अन्तपुरत्व alone is expressed while नायिकात्व and प्रतिनायिकात्व are implied Secondly, in परम्परित रूपक, one रूपक is *exclusively* the cause of another So much so that in the absence of one, the other could not be there If there were not the आरोप of कुञ्जरत्व on जय, there could not have been the आरोप of आलानत्व on भुज Whereas in यस्य रणान्तपुरे etc even supposing there were not the आरोप of अन्तपुरत्व on रण, we could have guessed that there is the आरोप of नायिकात्व etc, on the strength of the feminine gender and the words रत्नमुखी and पद्ममुखी Only the figure would have turned into a समासोक्ति Thus in यस्य रणे करे कुर्वन्ते मण्डलाग्रयलाग्र, रत्नमुख्यपि सहसा पद्ममुखीभवन्ति रिपुसेना ॥ even in the absence of the आरोप of अन्तपुर we get the idea of नायिका and प्रतिनायिका Read जगन्नाथ (रसगगा

धर) :—यद्यपि सावयवेऽप्यारोपे (प ?) आरोपान्तरस्वोपायस्तथापि तत्रारापानिरिक्तेन कविमय निदसाद्भयेनाप्यारोपान्तरमिदं सम्भवति । *

परस्परिरूपक and समस्तवस्तुविषय —It is not so easy to distinguish between the two. For in both, all the आरोपितs are expressed. But whereas in परस्परिरूपक one रूपक is necessarily the cause of another, in समस्तवस्तुविषय it may not be necessarily so. The आरोप of कुण्डलत्व is necessarily the cause of the आरोप of आलम्बनत्व on भुज, but the आरोप of कापालिकात्व on रात्रि is not the *exclusive* cause of the आरोप of भस्मत्व on ज्योत्स्ना etc. For who knows that *also* the white colour of the moon light was not responsible for the आरोप of भस्मत्व or that the round shape of the moon was also not responsible for the आरोप of मुद्राकपालत्व on it? Read र ग cited above.

This gives us a clue to a further point of distinction. Whereas in परस्परिरूपक, the कार्यरूपक enjoys a comparatively higher status than the कारणरूपक, in समस्तवस्तुविषय all constituents of the aggregate enjoy the same status.

It cannot be gainsaid, however, that the line of demarcation between the two varieties is too faint. For instance, one might, without fear of serious contradiction, say that the आरोप of कापालिकात्व on रात्रि is responsible for the आरोप of अस्थित्व on तारका etc. And one cannot resist the temptation to look upon समस्तवस्तुविषय as the broader class, from which परस्परिरूपक, though a sub-division of it, has developed into a separate figure. That मामह has समस्तवस्तुविषय but no परस्परिरूपक is a case in point.

St 34 विद्वन्मानसहस्र etc. Illustrates क्लृप्त परस्परिरूपक. Vocatives addressed to a king. Description of the different excellences of a king. विद्वन्मानसहस्र. विदुषा मानस (mind) एव मानस (Lake) तस्मिन् हस वैरि etc. वैरिण कमलाया (wealth) सकोच (shrinking) एव कमलाना असकोच (blooming) तस्मिन् दीप्त्युति (Sun). He makes enemy's wealth shrink, the sun makes the lotuses bloom. कमलानकोच is split in two ways. कमलाया सकोच as applied to the king, कमलाना असकोच as applied to the sun (दातयुति). So in the following epithets. दुर्गामार्गनीललोहित दुर्गाया अमार्गनेव दुर्गाया मार्गा तस्मिन् नीललोहित (= शिव). The king was so powerful that he never sought refuge (अमार्ग) behind forts. शिव has occasions to go in quest (मार्ग) of दुर्गा or पर्वती. नीललोहित = शिव is नील at his वृष्ट due to हालाल and लोहित with his hair. समिन्स्वीकारवैधानर समिना (सप्रानगा) स्वीकार एव समिथा (इधनस्य) स्वीकार तस्मिन् वैधानर (अग्नि). The king had no difficulty in accepting a challenge for battle. The

fire also eats up the fuel सत्यप्रीतिविधानदक्ष सत्ये प्रीति एव सत्या (पार्वत्या) अप्रीति तस्य विधाने दक्ष (प्रजापति) The king inculcated a love for truth (among his subjects) दक्ष, as the पुराणस्य अवेर, treated his daughter पार्वती (the same as सती) with disfavour (अप्रीति) विजयप्राम्भावभीम विजय परपराभव एव विजयो अर्जुन तस्य प्राम्भाव तस्मिन् भीम The king is the prime origin of victory भीम was born earlier (प्राम्भाव) than अर्जुन साम्राज्यं etc construe बरवीर वैरिद्वय कल्पयन्तं साम्राज्य उच्ये क्रिया O pre eminent hero! May you rule sublimely for a hundred years of ब्रह्मा (विरिञ्चि) A day of ब्रह्मा = 1000 युगसु! Note that दक्ष and भीम are not to be interpreted as 'clever' and 'fierce' but as proper nouns

Here (1) मानसमेव मानसं, (2) कमलाया संकोच एव कमलाना असंकोच, (3) दुर्गामां मार्गमेव दुर्गाया मार्गम्, (4) समिता स्वीकार एव समिधा स्वीकार, (5) सत्ये प्रीतिरेव सत्या अप्रीति, (6) विजय (victory) एव विजय (अर्जुन) are the कारणरूपकसु responsible for the वार्यरूपकसु viz राजा एव हस, राजा एव दीप्तपुति, राजा एव नील रोहित, राजा एव वैश्वानर, राजा एव दक्ष and राजा एव भीम respectively Since there is श्लेष in the कारणरूपकसु viz in मानस, कमलामकोच, दुर्गामार्गं समित्स्वीकार, सत्यप्रीति and विजयप्राम्भाव, it is श्लिष्ट परपरित Since there is आरोप of many e g हस, दीप्तपुति etc on one viz the king it is मालारूपक So the figure here is श्लिष्ट परपरित मालारूपक

वृत्ति Thus requires no further elucidation एव आरोपणनिमित्त = एव आरोपण निमित्त वस्य Paraphrase of नियतारोपणोपाय which thus is a बहुव्रीहि The आरोप of हस etc on the king is rendered possible by the आरोप of मानस (the lake) on मानस (the mind) and so on

यद्यपि etc मन्मद is explaining why श्लिष्ट परपरित is finding a place in the midst of अर्थलकार In so far as this variety is based on एव, it is a शब्दालकार For, the charm depends on the presence of particular words like मानस, दुर्गामार्गं etc How vitally necessary these words are becomes clear from the fact that we could not replace them by their synonyms (परिवृत्तसदृ) For instance if we were to use चित्त instead of मानस, the कारणरूपक, viz मानसमेव मानस, will disappear altogether Thus these words are vital to the figure To that extent it is शब्दालकार It is also अर्थलकार in so far as there is आरोप of one अर्थ over another In the वार्यरूपक राजा एव हस, we have आरोप of हस on राजन् This depends on अर्थ, for one अर्थ is आरोपित on another To that extent we have in परपरित रूपक an अर्थलकार also Taken together therefore, परपरितरूपक embodies in it a शब्दार्थलकार & e it is an उभयालकार

मन्मद had occasion to discuss in general the question of उभया लकारसु in the 9th Ullāsa in the course of his treatment of शब्दश्लेष [It

must be admitted, however, that he does not specifically refer to श्लिष्ट परम्परितरूपक there, as one is likely to believe, due to his words, शब्दार्थालंकारोऽप्यमित्युक्तम्] मम्मट will again revert (वक्ष्यते च) to the topic of उभयालंकार at the close of this उद्घाट (see p २२२) where he, will state that (श्लिष्ट) परम्परितरूपक is an उभयालंकार. If श्लिष्ट परम्परितरूपक is thus an उभयालंकार, it ought not to have found a place here in the midst of अर्थालंकार, one might argue मम्मट replies —Though its right place should have been in the midst of उभयालंकार, it comes to be dealt with here, owing to the usage (प्रसिद्धि) of Rhetoricians to assign it a place among अर्थालंकार. For श्लिष्ट परम्परित of ours is none else than what is styled as एकदेशवृत्ति (not एकदेशविवर्ति) by others like उद्भट who assign it a place among अर्थालंकार

It is difficult to say whether it is corrupt mss tradition or inaccuracy on the part of मम्मट that is responsible for the reading एकदेशविवर्ति. But one thing is certain that उद्भट was the first to refer to एकदेशवृत्ति which is the same as परम्परित रूपक. He defines it with the words एकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् where पररूपेण रूपणात् refers to one रूपक being responsible for another. मम्मट seems to argue that श्लिष्ट variety, pertaining as it does to परम्परित class, will come under its prototype viz the एकदेशवृत्ति of उद्भट. And since एकदेशवृत्ति is assigned a place among अर्थालंकार, to श्लिष्ट परम्परित also has been conceded a like position.

There is also another inaccuracy in the statement. To judge from उद्भट's उदाहरण आसारधाराविशितैः etc, which is an अश्लिष्ट परम्परित, it is evident that श्लिष्ट परम्परित was not being considered by him under एकदेशवृत्ति. So मम्मट's 'इदं अन्यैः अभिधीयते' does not give us a correct picture of उद्भट's view point, if अन्यैः refers to उद्भट as in all probability it does.

It may be noted that एकदेशविवर्ति of others like उद्भट is the same as मम्मट's एकदेशविवर्ति and, therefore, the reading एकदेशविवर्ति is incorrect.

अन्यैः It is उद्भट only, so far as we know, who first recognised the परम्परित variety though under the style of एकदेशवृत्ति. भेदभाजि यथा भेदभाजि वाचके : e भिन्ने वाचके

St. 35 आलान etc Illustrates अश्लिष्ट परम्परित मालारूपक. Eulogy of the arm of a powerful king अयं कुञ्जरस्य आलान Victory never slips from the arm as an elephant can never slip away from the tying post विषद्धारिणे ष्यदा सेतु. A stone embankment to hold back the ocean of adversity करवालचण्डमहसः पूर्वादि. The rising mountain of the Sun (चण्डमहसः) in the form of sword (करवाल) The sword grows more

and more triumphant as it comes into the hand ध्रिय ह्रीलोपधान The pleasure-cushion of Wealth The royal glory of the king derives comfort from the arm समाम मन्दर the मन्दर mountain in the अमृतमयन in the form of battle मन्दर played a prominent part in the अमृतमयन The arm plays a prominent part in the battle. श्रीशिविधि hunts at the ease and facility with which the king fights. धीरवैरिवनिता विध्वंसयद् The arm reduces to widow-hood the wives of the heroic enemies who are slain on the battle field

Here the आरोप of कुञ्जरत्व on जय of वारिभक्त on विद् of चण्डमहस्त्व on वरकल and of सगरमननत्व on समाम is responsible for the आरोप of आलानत्व, मेतुव पूर्वद्रित्व and मन्दरत्व on the भुज Since some रूपकs are कारणs of certain others this is परपरित रूपक Since there is no शेष जय being भिन्न from कुञ्जर, विद् from वारिधि etc it is अदृष्ट Since the same भुज is आरोपविषय of आलानत्व मेतुत्व etc the रूपक is मालारूपक Thus we have अदृष्ट परपरित मालारूपक Note that ह्रीलोपधान ध्रिय is rather पक्षेऽविकारि रूपक Read मा चं ह्रीलोपधान ध्रिय इति परम्परितमप्येकत्वेऽविकारि । ध्रिय स्त्रीत्वानुक्ते ।

अत्र etc जय etc are भिन्नशब्दावाच्य from कुञ्जर etc They are not अभिन्नशब्दावाच्य or दृष्टशब्दावाच्य as in मानस दुर्गोमर्गण etc Only when on जय etc कुञ्जरत्व etc are superimposed does the superimposition of आलानत्व etc on भुज become plausible In plain words the आरोप of कुञ्जरत्व etc on जय etc is the कारण of the आरोप of आलानत्व etc on भुज

St 36 अलौकिक etc Illustrates िष्ट परम्परित पुद् रूपक Praise of a king अलौकिक etc अनौपेत य महान् आशोक (प्रराज) तेन प्रराजित जगत्प्रय वेन ad) of शरत् स्तूयते etc Construe कैर्महान् न स्तूयते, सद्ब्रह्मसुष्ठु इति in apposition to महान् Pearl of the excellent bamboo in the form of eminent family Bamboos are supposed to have pearls in them

Here the रूपक सद्ब्रह्म (eminent family) एव सद्ब्रह्म (excellent bamboo) is responsible for the कार्यरूपक देव एव मुत्तारत्नम् Both form परपरित रूपक Since सद्ब्रह्म is िष्ट it is िष्ट परपरित रूपक Since there is आरोप of one thing only एव मुत्तारत्न on देव it is पुद् Thus this illustrates िष्ट परपरित पुद् रूपक.

St. 37 निरवधि etc Illustrates अर्थ परम्परित पुद् रूपक विष्णु praised as the origin of the world Construe निरवधि निराश्रय एव यस्य स्थितं अनिरवधिः इति पुद् रूपक न इति मूर्ति पदं चोक्तं इति इह प्रथमं भवान् जयति । निरवधि निराश्रय एव स्थितं whose presence is (स्थित) infinite and unsupported विष्णु the अर्थ of all does not require the support of anything else. अनिरवधि etc. अनिरवधिः इति पुद् रूपक प्रथमं देन who has not ceased causing a

maze of wonder or continued surprise. इह प्रथमं The first in this world, chronologically or influentially कूर्ममूर्ति ref to कूर्मविवर-चतुर्दशलोक etc चतुर्दशलोक (भृगुवरादय) एव बलिः (ला) तस्या कन्द (मूल्) For चतुर्दशलोक read उद्योत The bulbous root of the creeper in the form of the fourteen worlds, *s e* the origin of the fourteen worlds

Here चतुर्दशलोक एव बलिः is the कारणरूपक which accounts for the आरोप of कन्दत्व on विष्णु For विष्णु could not be identified with a कन्द unless there were the आरोप of बलिच on लोकाः This illustrates परम्परित रूपक It is अष्टिष्ट for लोका एव बलिः has got no शेष It is दृढ for on विष्णु is superimposed only one thing viz कन्दत्व Thus here we have अष्टिष्ट परम्परित दृढ रूपक.

इति च etc अनालारूपक *s e* दृढ रूपक

St. 38 किसलय etc Illustrates रशनारूपक which variety मन्मत्तं condemns as void of वैचित्र्य Description of the different agencies that मदन employs to win the hearts of lovers. They are ललाना विमल्यकरः, (योषिता) वरकमलैः नलिनाना कमलमुखः and योषिता मुखेन्दुः Construe योषिता with वरकमलैः and मुखेन्दुभिः both

Here there is रशना viz किसलया एव करा—करा एव कमलानि—कमलानि एव मुखानि—मुखानि एव इन्दवः Thus here we have a set of रूपकं knit together like a girdle the आरोप of each preceding रूपक becoming the आरोपविषय of each following one

इत्यादि रशनारूपक न वैचित्र्यवत् We have already seen at the close of उपना, that मन्मत्त is intolerant of figures in रशना forms One fails to see what consideration weighed with मन्मत्त in his condemnation of रशनाः Is it, as is suggested, the lowering of the उपमान to the status of उपमेय that he disliked or is he perturbed over the inability of poets to give as रशनाः anything more than a clumsy patch work? That the very form of रशना imposed handicaps on the free play of the poet's genius goes without saying It is again significant that किसलयकरे etc is given in the काव्यालंकार of रुद्र from whom मन्मत्त has the honour to differ sometimes [Cp pp १०० १६४] सम्प्रदायप्रकाशिनी finds fault with किसलय etc because here we have a series of things rather hanging loose-अत्र किसलयत्वादयः भिन्नमन्मथिनः वरत्वरूपेण स्थितिप्रतीयन्ति इति रशनात्तेनोपनिबद्धा अपि न वैचित्र्याय कल्पन्ते But this is finding fault with the particular stanza, not the figure! विषयाथ and चक्राथ, it may be noted have not recognised रशनारूपक See भानुः cited at p 28 on माहोपना इति न लक्षितम् So a separate definition of रशनारूपक is not given

७—अपद्धति

Like रूप which we have just dealt with, अपद्धति is a figure based on अन्वेषण. In fact, it is रूपक supplemented by an अपद्धव or denial. मुग्न चन्द्र is रूपक, नेद मुग्न, चन्द्रोऽयम् becomes अपद्धति. If in रूपक we have आरोप of one thing over another, in अपद्धति we have आरोप backed by अपद्धव to the effect that the प्रकृत is not what it is. To adopt मार्गमा terminology here we have विधि supported by प्रतिषेध. Needless to say that such a प्रतिषेध gives emphasis to the विधि. चन्द्रोऽयम् is not as emphatic as नद मुग्न चन्द्रोऽयम्. That way, it could be said that, in अपद्धति the poet goes one step farther, in his progress towards the goal of अन्वेषणतान reached in the figure अनिश्चयवक्ति.

Scope of the figure —(1) Primarily the figure is based on सादृश्य and सम्यक्, to judge from his वृत्ति उपमेय अनल्प कृत्वा etc (p ५९), seems to recognise the figure only as सादृश्यमूलक. In नेद मुग्न, चन्द्रोऽयम् the सादृश्य between मुग्न and चन्द्र is निवर्धित. In fact the earliest concept of the figure as given by मार्गमा is based on सादृश्य or औपम्य (cp अपद्धतिरुमीष्टा च विविचिदन्तर्गतोपमा)

(2) But rhetoricians were not to remain contented with such a restricted scope of the figure. In शिष्ट परंपरित रूपक typified by चिद्रन्मानस हस (p ५९) we saw how the poet superimposed मानस (the lake) on मानस (the mind) even when strictly speaking there is no सादृश्य between the lake and the mind. That both are conveyed by the same word मानस was enough for the poet to superimpose one on the other. In other words एकवचनप्रतिषेधत्व was the bare modicum of सादृश्य between मानस (the lake) and मानस (the mind) with which the poet was satisfied and which he appreciated as highly as the सादृश्य between मुग्न and चन्द्र. It mattered very little if in the former pair the सादृश्य was शब्दगत : e शैब्यमूलक while in the latter it was अन्वेषण

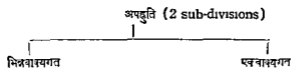
different senses] Similarly, ताप क्तरानि सोत्कष, ज्वर किं, न सखि स्मर ["It causes me fever with shiver" "Is it fever?" "No, it is love, O friend!"] is another case of अपहृति, for ताप करोति सोत्कष is denied of fever, but asserted of love, though in a different sense

(3) Another extension of the figure is found illustrated by नाय सुधाशु, किं तर्हि सुधाशु प्रेयसीमुखम् [This is not the moon; rather the face of my beloved is the moon!] where the उपमान (सुधाशु) is denied as being what it in fact is and the उपमेय (प्रेयसीमुख) is looked upon as being the same as उपमान (सुधाशु) This does hint at सादृश्य

दण्डिन् has a definition comprehensive enough to include all such cases He defines the figure as अपहृतिरपहृत्य किञ्चिदन्यार्थवचनम् । 'न पञ्चेषु स्मरस्तस्य सहस्र पत्रिणामिति' [Cupid is not five arrowed, his arrows number a thousand!] is an अपहृति according to him.

मम्मट's definition of the figure is strictly confined to (1) viz to those cases of सादृश्य, where the उपमेय is denied and उपमान is established instead The वृत्ति उपमेय असत्यवृत्त्वा उपमान सत्यतया यत् स्थाप्यते bears this out Case (3) though based on सादृश्य falls outside the scope of मम्मट's definition Case (2) based on शब्दसादृश्य only cannot be embraced by the definition in the light of मम्मट's वृत्ति

Divisions —To judge from मम्मट's वृत्ति and उदाहरण, he seems to have adopted divisions of अपहृति as follows —The निषेध and आरोप may be embodied in *two* वाक्यसु नेद मुख चन्द्रोऽयम् (or even more than two when the denial assumes the form of opinions of others from whom the poet differs as in अक्र वेपि शशङ्किरे etc) This results in भिन्नवाक्यगत अपहृति Sometimes the निषेध and आरोप may be put in nutshell by the use of words like छल, छद्म, कपट, व्याज, वपु, परिणाम, कैतव, मित्र, आत्मा, नाम, which are embodied in *one* वाक्य only. मुस्तच्छत्र चन्द्रोऽयम् means, in effect नेद मुख चन्द्रोऽयम्, भृङ्गच्छत्रेण कालवृट्मिदम् means नेमे भृङ्गा कालवृट्मिदम्— This gives rise to एकवाक्यगता अपहृति Thus we get the following scheme —

Read चित्रमीमांसा —इय च साक्षान्निषेधकनञ्जादियोगे परपक्षत्वाद्युपन्यासे निषेधतामप्याङ्गम्यत्वे च वाक्यभेदेन प्रेवन्त, विषयासत्यत्वप्रतिपादक छद्म-निभ-कपट-व्याजादिशब्दप्रयोगे

विषयासत्यत्वर्यवमायिरूप-चपु-नाम-भाष्यादिशब्दप्रयोगे च तदभेदेन । Again र ग.—अस्यां च नमादिभिः साक्षात्परमसिद्धत्वाद्युपन्यासीश्व विचिद् व्यवधानेन विषयस्य निषेधे बोध्यमाने प्रायशो वाक्यस्य भेदः । मिय-छल-छन्न-कषट-व्याज-चपु-आमदिशब्दैस्तु तस्मिन्सत्यैक्यम् ।

बुचलयानद् gives as many as six sub-divisions of the figure — (1) शुद्धा where the उपमेय is denied or उपमान established instead. नाथ मुधांशु, किं तर्हि व्यामगद्गामतोरुहम् [This is not the moon, but it is a lotus in the heavenly Ganges!] (2) हेत्वपद्धति where the reason is given for denying the उपमेय 'नेन्दुर्लाजो न निदयकं मिषोर्तीर्ष्यमुत्थित [It is not the moon, for it is not hot, nor is it the sun, for it is not found at night time, it is the sub-marine fire (और्व) that has shot up from the ocean!—said about the moon by a विरहिजन] (3) पर्यस्तापद्धति where उपमान is denied as उपमान and the उपमेय is established as उपमान. नाथ मुधांशु किं तर्हि मुधांशु प्रेयसीमुग्रम् । (4) भ्रान्तापद्धति where delusion of another party is removed ताप करोति सोत्वम् ज्वरं किं न मति रमर । Here a विरहिणी नायिका says, ताप करोति सोत्वम्. Another is misled into thinking that it is ज्वर that does it. The first speaker corrects saying that it is रमर, not ज्वर that is responsible! (5) छेसापद्धति (छेस = विरम्य an astute person) is the exact reverse of भ्रान्तापद्धति. Here in order to put a person off the scent, an irrelevant thing is asserted and the relevant thing denied प्रकृतम् मन्त्रदे हम्, बाल किं न हि नूर । Here नायिका says to her friend प्रकृतम् मन्त्रदे हम्. The सती asks बाल किम्. The नायिका replies न हि नूर । Here बाल was relevant to the mind of the नायिका, but to put her friend off the scent, she referred to नूर the irrelevant. (6) रीतयापद्धति where words like व्याज, छपद्, मित्र, व्याज etc are used मुक्तयत्न ब्रह्ममिदं is रीतयापद्धति.

अपद्धति was first recognised by मनव । As said above, मनव looked upon it as a मन्त्रयन्त्र अन्वय दक्षिण् widened its scope to include all cases of denial with assertion, irrespective of सद्दय उद्भय, ब्रह्मा, एतद् understood the figure to be मन्त्रयन्त्र. That मनव also held the same view has been made clear क्यम्, विद्याप, मन्त्रयन्त्र (बुचलयान्) seemed like दक्षिण् to take a broader view of the figure अन्वय based it on एतद्दय.

अपह्नुति and व्याजोक्ति See व्याजोक्ति

Essentials — [विच्छिदपह्नुते अत्र] In अपह्नुति (1) one thing must be denied and another established instead In other words there must be निषेध and आरोप (2) The denial must be आहार्य or intentional and not स्वारसिक In नेदं मुखं चन्द्रोऽयं, the poet *purposely* denies that it is not मुख when he is fully conscious that it is मुख (3) The aim of the denial and assertion may be to convey सादृश्य The सादृश्य may be अर्थगत or even शब्दगत as we saw above (4) The निषेध may be (a) in the form of a simple negation नेदं मुखं, or (b) may be given in the form of an opinion of some, which the poet finds unacceptable, as in अङ्ग केऽपि शशाङ्गिरे, जलनिधं पङ्क परे मोनरे wherein the different views re the spot on the moon are given by the poet only to refute them with his own view तस्मान्द निशि पीतमथनमम कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥, or (c) may be expressed by words like छल, छम, कैतव, वपट, व्याज which are विषयान्त्यत्व प्रतिपादकः & e which directly convey the असत्यत्व of the प्रकृत thing, e.g. मुखच्छशा चन्द्रोऽयम्, or it may be indicated by words like रूप, वयु, नाम, परिणाम etc. which are, in the words of चित्रमीमांसा, विषयास्त्यत्वपर्यवसायि & e whose upshot is that the प्रकृत is असत्य (5) This results in the अपह्नुति being embodied in two वाक्य if the निषेध and आरोप are explicitly given as in नेदं मुखं, चन्द्रोऽयम्, or in वाक्य two or more than two, if the निषेध is given in the form of different views as in अङ्ग केऽपि etc. [If only one view is given, one वाक्य for निषेध, one for आरोप, if more than one view are given, as many वाक्य for निषेध as the views, and one वाक्य for आरोप], or in one वाक्य like रामाभिधानं शशाङ्ग प्रतिमानाटक I. 4 where words like रूप, वयु etc are used (6) The निषेध may precede the आरोप or vice versa Read रय्यक —अपह्नुत्पूर्वं आरोप, आरोपपूर्वमेव अपह्नुत् छादिशरैरेतस्य च प्रतिपादकैतांशद्वयनिर्देशः । पूर्वोक्तमेतद्वये वाक्यभेदः । एतौयभेदे विवेकतास्यम् ।

§ सू २२ Construe. प्रकृत निषिध्य अन्यत् यत् साधये सा तु अपह्नुति..

प्रकृत is the उपमेय, as the वृत्ति says. It is significant that the सूत्र is sufficiently vague to comprehend अपह्नुति whether सादृश्यमूल्य or otherwise. And had it not been for the वृत्ति and उदाहरण one could have claimed मम्मट as one among the followers of दण्डि's wider view on अपह्नुति निषिध्य after denying. But as we saw above (Essential 6), the denial may either follow or precede. So निषिध्य need not be taken too strictly as implying that it precedes आरोप Read महशिवहृदयम् for a justification of मम्मट's indifference on this point. —अपह्नुत्पूर्वम्

भारोपस्य आरोपपूर्वकत्वं चापह्नवस्येति द्वैविध्यं चमत्कारविशेषसिद्धेरवधारितं ग्रन्थकारेण । निषेध also called निह्व or अपह्नव in the form नेद मुख is आहार्य अन्यत् - प्रकृतत्वं भन्यत् = अपहृत = उपमान as the वृत्ति says साध्यते is established in the form चन्द्रोऽयम् तु marks the transition to a new figure from the one preceding

वृत्ति — उपमेय असत्य कृत्वा etc Note how the वृत्ति has narrowed down the scope of the सूत्र by making it refer to सादृश्यमूल figure only असत्य कृत्वा explains निषेध of the सूत्र The उपमेय is denied (intentionally of course)

उपमान सत्यतया स्याप्यते eg चन्द्रोऽयं where the उपमान is established as the real thing i.e. there is आरोप of उपमान on the उपमेय which also is आहार्य intentional Note that चन्द्रोऽयं is a case of आरोप it should not be mistaken for अत्यवसान of अनिश्चयोक्ति which also assumes the form चन्द्रोऽयं but is different from the former In चन्द्रोऽयं in the अपह्नवि, the उपमेय is not lost sight of it is not निर्गीर्णं In चन्द्रोऽयं in the अनिश्चयोक्ति the उपमेय is lost sight of, it is निर्गीर्णं by the उपमान Note that मन्मत् does not refer to the divisions of अपह्नवि though his उदाहरण take note of them

St 39 अवाप्त etc Illustrates भिन्नवाक्यगत अपह्नवि The बलङ्क on the moon is denied as being बलङ्क and established as रजनिरमणी resting on the person of her lover the Moon after dalliance Addressed by शिव, in one of his happy moments to पार्वती Construe — शैलतनये परिगतं रुचं शशाङ्कस्य वपुषि प्रागल्भ्यं अवाप्तं नायं बलङ्कं । असुष्यं (चन्द्रस्य) विगल्दमृत्तस्य च शिनिरे उरसि रनिश्रान्ता रजनिरमणी गाढं शेने (शनि) मन्ये । परिणतरुचं शशाङ्कस्य of the moon whose splendour is at its height, प्रागल्भ्यं अवाप्तं that has attained such prominence or conspicuousness शिनिरे उरसि on the bosom cool with the trickle of ambrosia that is dripping रनि after her fatigue due to dalliance derives comfort from the cool touch of the bosom The Moon is अमृतमय, hence the coolness रजनिरमणी रजनि एव रमणी (a case of रूपकं)

Here there is अपह्नव of the उपमेय i.e. नायं बलङ्कं and आरोप of the उपमान i.e. रजनिरमणी The अपह्नव and आरोप are embodied in different वाक्यसु Hence भिन्नवाक्यगता अपह्नवि Is च्च a case of उल्लेख? The word मन्ये points to its presence. But the उल्लेख is only confined to रनिश्रान्ता शेने शनि मन्ये It is not रजनिरमणी शनि मन्ये If it were so it would be a case of सम्भावन and not आरोप that is necessary for अपह्नवि So the आरोप is रजनिरमणी इयम्,

St 40 बत सखि *etc* Illustrates एकवाक्यगा अपद्धति The grievance that a निराहिणी makes of the tantalizing effects of the sight of a mango blossom and bees Construe — स्मरस्य अस्मिन् रागिलोके विषद् वैर पश्य । अमुष्मिन् रागिलोके typified by herself बत Alas! *cd* Construe अनेन °च्छेने प्रतिविशिल कालकूट उद्विक्तम् । उपवने यानि सहकाराणि तेषु उद्गासन ये भृङ्गा तेषां छलेन In the deceptive form (छल) of the glistening bees on the mango blossoms in the garden प्रतिविशिल on every arrow (in the form of the mango blossom) सहकार or चूत is one of the five arrows of स्मर उद्विक्तम् - विनिहितम् टक् (10th *conj*) to cover The idea is Not only has Cupid kept his arrows ready he has also made them deadly by tipping them with poison in the form of the black bees!

Here उपवनसहकारोद्गासिभृङ्गच्छेनेन pithily conveys the double idea of अपद्धव and आरोप For it means न श्मानि सहकाराणि विशिला इमे । न श्मे भृङ्गा कालकूटमिदम् । The word छल (like छम व्याज *etc*) can concentrate so much meaning in itself As the अपद्धति is thus in one वाक्य (*viz* उपवनसहकारोद्गासिभृङ्गच्छेनेन प्रतिविशिल कालकूट उद्विक्त) this is एकवाक्यगा अपद्धति As seen above चित्रमीमामाकर looks upon छल and similar words as विषयामत्यत्रप्रतिपादक because by them is *expressed* the idea of निषय owing to the shade of deception implicit in their meaning नपु अभिधान रूप *etc* on the other hand are विषयामत्यत्रपर्यवसायिः *e* they do not express अपद्धव but imply it, as there is no shade of deception in their meaning

वृत्ति अत्र हि *etc* unfolds the अपद्धति that is tersely condensed in the word छल

St 41 अमुष्मिन् *etc* Gives another instance of एकवाक्यगा अपद्धति The line of hair at the navel of a lovely lady is denied as being such and established as a line of smoke coming out of the charred remains of Cupid who when burnt by Siya must have in utter agony taken a plunge in the region of her hips Construe नून शर्कसुप्त स्मर मृगदृश अमुष्मिन् लाक्यामृतसरामि पृथुजघनभागे निषतिन (भवेत्) यद् (अस्या) नाभिकुक्षरे अद्गाहाराणां प्रसमपिशुना इव भूमस्य शिरसा रोमाकण्डिषु पर्यगमनि । शवसुष्ट burnt by शिव (= शव) °सरसि पृथुजघनभागे A compliment to the beauty of the hips which are in fact a lake of ambrosia of beauty स्मर must have taken a plunge therein to get relief from the acute agony of his burning body अद्गाहाराणां प्रसमपिशुना *adj* of भूमस्य शिरसा Indicating (पिशुन) the extinction of the embers of the charred body The embers got extinguished as मदन plunged in the lake. When

embers are extinguished they send forth a line of smoke रोमाबलिवपु
परिणमति assumes the form of the line of hair at the navel (नाभिकुहरे)

Here धूमस्य शिखा रोमाबलिवपु परिणमति embodies अपहृति. For, it means, as the वृत्ति says न रोमाबलि, धूमशिरसा ह्यन्. As the अपहृति is in the body of a वाक्य, it is एकात्म्यगा वपु condenses in itself both निषेध and आरोप. Acc to चित्रमीमांसा, it belongs to the असत्यत्वपर्यवसायि class

सम्प्रदायप्रकाशिनी calls अपहृतिs that are condensed in words like छद्म, वपु etc as प्रतीयमान as distinct from वाच्य अपहृतिs where denial and assertion are explicitly stated. अपहृतिs assuming the form of opinions of others may come under प्रतीयमान division, though the Com. does not specifically say so

एवमिय etc On these very lines (एव), this figure (श्य = अपहृति) is conceivable (उच्यते = तवयां √ उह् 1 P A to conceive) in other modes (गङ्गि or मङ्गी) also. The other modes may refer to the use of other similar words छद्म, वैतव, अभिधान, etc or, it may just comprehend that mode of अपहृति where the denial assumes the form of परमन as in अङ्क केऽपि etc. But it can be said with certainty that the मङ्गयन्तरस cannot refer to the varieties (as in the कुक्कयानन्द), not based on सादृश्य. For मङ्गयन्तस्य वृत्ति उपमेयममत्य मत्स्यतया यद् स्थाप्यते सा अपहृति has, once for all narrowed down the scope of the figure to सादृश्य

८-श्लेष

With श्लेष we pass on to a figure the विच्छिन्ति (= वैचित्र्य) of which lies in one and the same statement conveying senses more than one. That way it is fundamentally different from the figures that have preceded. At best it may be said that while the preceding figures were based on अर्थगत सादृश्य in श्लेष we come to a figure based on शब्दगत्यासादृश्य. Languages generally speaking, uniformly present the phenomenon of fluidity of meaning. Words originally meant strictly to convey a particular idea happen later to be used in a different connotation. As we saw in उच्यते II, रुः श्लेषा typifies a tendency similar in nature. वृक्षः that meant one thing ("handler of kuśa grass") when the word was first used, came to acquire another meaning ("expert") at a later stage. In the Rgveda म् meant to stop (cf व वक्षन् प्रुक्विन् भस्तर), in classical Sanskrit, the word came to mean 'to amuse' 'to sport'—an easy transition from the physical

domain to the psychical one 'Ardent' (etymologically 'burning') represents a similar transfer from the physical to the psychical sphere. But, in all these cases, the *original* meaning, in course of time, is lost sight of. Who but an etymologist is today aware of the original signification of कुशल, रक्त, 'Ardent', 'Camouflage' 'Boy cott' ?

But many words, even when they are adopted in other spheres, still continue to hold on to their original meaning. Though today we never talk of 'ardent' fire as we talk of 'ardent' love we can yet speak of 'burning fire' and 'burning love' or 'burning question'. So रक्त may mean 'passionate' and 'red' both अम्बर may mean 'sky' and 'garment' both उदय may mean 'rise' and 'prosperity' both. It is precisely such words that lie at the root of the figure श्लेष. श्लेष word, in fact, means one where two meanings cling together (द्विष्यत अर्थौ अस्मिन्). Though every language in general, possesses such cases of *double entendre*, it may be justifiably claimed for Sanskrit that it of all languages, has explored and exploited its possibilities best. Sanskrit Subhāsitas regale us with श्लेष and so do the writers of Sanskrit romances, like सुवधु and बालभद्र.

From the position assumed above it would seem that the *same* word comes to convey a double meaning. The word उदय meaning 'sunrise' is the *same* as the one meaning prosperity. Sanskrit Rhetoricians even admit this to be the view of 'some' (?) As against this there is another view according to which a word like उदय meaning 'sunrise' is only *similar* to—and *not* the *same* as—another, meaning 'prosperity'. प्रतिप्रकृतिनिमित्तं शब्दभेदः (for every different meaning, a different word is used), they argue. Thus प्रवीहरेन्दुरात्रं वा सा सं ५ ९ states अर्थभेदेन तावत्तुभ्यां भिद्यन् इति भट्टोद्भट्टस्य निदानं सम्मत्, to judge from the वृत्तिः एकार्थं etc., seems to hold the same view.

✓ समह्रस्वेष and अमह्रस्वेष —Until now we saw how a word like उदय is capable of conveying two meanings. Here the two meanings are to be had from the same word without splitting it which, therefore, is called अमह्रस्वेष. But sometimes we find the poets making use of the same set of syllables which when split up differently resolve into different component words yielding different meanings. We have already seen (St. 34) how दुर्गामार्गं can be split up as दुर्ग + मार्गं or दुर्गा + मार्गं, the meaning varying in the two cases. So, in the same

Is शेष an independent अलंकार? Wherever शेष (शाब्द or अर्थ) occurs it is found accompanied by some other figure like उपमा, रूपक, दीपक, तुल्ययोगिता etc. [In the instance स्तब्धेन etc given above we have उपमा along with शेष] This has tended to give rise to three schools of thought re the status of शेष (1) Some say that its presence annuls the other co-existing figure (2) Some others say that शेष can subsist as an independent अलंकार along with another (3) Others hold that it is itself annulled by the other figure र ग thus sets forth these views —अथ चाञ्चार प्रायेणाञ्चारान्तरस्य विषयमभिनिवेशेन तत्र किमन्य बाधकत्वं स्यात् आहोस्वित् मर्वीगत्वं उपाहो बाध्यत्वम् सा द अलंकारसर्वस्व and र ग hold that शेष can claim an independent status Others (?) believe that it is annulled by the other co-existing figure while उद्भट is of opinion that it annuls the other co-existing figure मम्मट apparently admits शेष as an independent figure

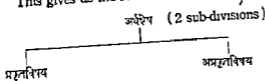
भामह recognised though faintly शेष under the name शिष्ट. After him दण्डिन् treated शिष्ट as a बह्वच्यगुण and also as an अलंकार उद्भट also recognised the figure as शिष्ट बामन was the the first to use the term शेष After him रद्रट, हय्यक मम्मट, विषनाथ and others admitted the figure

The scope of the figure —मम्मट in his treatment of व्यञ्जना (उ II) had occasion to touch upon the topic of अभिधानूल्लव्यञ्जना, where a statement having a double significance had one meaning वाच्य and other व्यङ्ग्य due to one thing being प्रकृत and another अप्रकृत In शेषालंकार on the other hand both the meanings are वाच्य and refer to things which are both प्रकृत or both अप्रकृत It is easy to understand how both the meanings may be प्रकृतविषय In उपमयने etc. (St. 42) we have a statement with two meanings one applying to the sun another to a king विभावर by name Both the sun and the king are प्रकृत as the poet intends to describe both Hence it is an instance of शेष

But how can we have both meanings अप्रकृतविषय? Is it not self-contradictory to say that a poet describes something अप्रकृत? For do we not think that whatever the poet describes is प्रकृत? This difficulty is obviated when we understand that in अप्रकृतविषय शेष both the meanings apply to things that are both उपमानस. So अप्रकृतविषय is precisely speaking उपमानविषय. The प्रकृत may be there and is there but the statement with double significance does not refer to it. It refers to two उपमानस with which the उपमेय is compared Thus in अश्वेन त्वन्मुरं मुन्य हरिणद्विक्कमतिना । [Your face is similar (1) to the moon (अश्व) with which the deer (spot) has established contact, and (2) to the lotus

(अम्ब) with which the sun (हरि) has established contact] We have अप्रकृतविषयक शेष, because अम्ब, the lotus and the moon, are both उपमान in relation to तन्मुख which does not come within the purview of the शेष अम्बेन हरिणादितमकिना to which the figure is confined refers with its two meanings exclusively to the two उपमान. That this is शब्दशेष is a different matter. Later when we come to the figure तुष्योगिना, we shall get another case of an अप्रकृतविषयक figure.

This gives us the following divisions of अर्थशेष —

Essentials — [रिप्यत अर्थो अस्मिन्] (1) The statement must be such as has a double significance, applying to two things. (ii) Both the things must be प्रकृत or both अप्रकृत. (iii) Both the meanings must be वाच्य otherwise it becomes a case of अभिधामूल्यजना. (iv) In the statement, the विशेषण and विशेष्य must both be रिष्ट. That is to say, the attributes and the thing qualified by them must be conveyed by words having a double significance. In विन्धत उदयमयन, the विशेषण उदयमयने means (1) rises (2) prospers, the विशेष्य विन्धत means (1) the sun (2) king Vibhākara. (v) The words in the statement must be एवावयवविभक्तिभेद : e they must be such as could be replaced by their synonyms.

अर्थशेष : समासोक्ति See under समासोक्ति

§ २३ शेष स etc Construe एष एवमित्युक्तस्य प्रयोगेण मन्त्र स एष । where, in one statement, we have senses more than one, the figure is शेष वाच्य statement अनेकार्थता capacity to yield senses more than one.

वृत्ति — एवमित्युक्तस्य प्रयोगेण मन्त्र स एष । To judge from this वृत्ति मन्त्र seems to belong to that school which held that a word can convey one and one meaning alone. एवमित्युक्तस्य प्रयोगेण मन्त्र स एष was the guiding principle of this school. The question arises as to how to reconcile एवमित्युक्तस्य with अनेकार्थता. The reply seems to lie in the fact that though a word conveys only one meaning still there may be another word just similar to it which possesses a different meaning. Thus two words just similar conveying two meanings seem to be one word conveying two meanings. उदय prosperity is different from उदय rise. But the two words being quite similar, we are lulled into believing

that one word उदय conveys a double sense, while, as a matter of fact, here are two words conveying two meanings. The wording एकार्थं प्रतिपादकत्वनामेव शब्दानां यत्र अनेकोऽर्थे can well exclude सम्बन्धशेष, a शब्दालम्कार, from the scope of अर्थशेष, but it cannot exclude a word like, मानस used in a double sense (1) mind (2) the Mānasa lake, which is also a शब्दालम्कार as we said above. सम्बन्धशेष is excluded because therein we have *two* sets of words not at all similar, one to the other. दुर्गाया मर्माण is not at all similar to दुर्गाया अमर्माण, in the sense in which उदय 'prosperity' is similar to उदय 'rise'. But a case like the use of मानस in a double sense though it is शब्दशेष is not excluded because here we have two similar words, मानस-mind, मानस-Manasa lake, conveying two meanings. To that extent सम्प्र's वृत्ति seems to suffer from अनिव्याप्तिदोष.

St 42 उदयमयते *etc* Illustrates अर्थशेष. Description of the meritorious excellence of the Sun and a king named विभाकर. उदय (1) rise, (2) prosperity दिङ्मालिन्य (1) The gloom of the quarters, (2) the sullenness of quarters due to misery prevailing therein.

निद्रामुद्रा निघ्न नयति (1) Puts an end to the seal of sleep (2) Puts an end to languid looks. प्रवर्तयति क्रिया (1) Enables the activities of creatures to proceed, (2) Sets afoot the different activities, religious or otherwise, in the kingdom.

तरा in निराकुलेतरा and रचयतितरा expresses the effectiveness of the actions. स्वैराचारप्रवर्तनकर्तृत्वेन (1) The स्वैराचार of night is put an end to by the Sun, (2) the king puts a stop to all frivolous acts. विभाकर (1) the Sun, (2) King विभाकर.

Here one statement yields a double sense, one applying to the sun, another to a king named विभाकर. Both the sun and विभाकर are equally प्रकृत and, therefore, both the meanings are वाच्य (not one वाच्य and another व्यय when one thing is प्रकृत and another अप्रकृत as in अभिधामूल स्वप्नना also called शब्दशक्तिमूलत्वनि). The words उदयमयते *etc.* are परिवृत्तिसह. The meaning does not suffer if we use their synonyms. This, therefore, is an instance of अर्थशेष. There is one word, however, which is परिवृत्त्यनह and it is विभाकर. विभाकर, the name of a particular king, can not be replaced by any other word and, to that extent, in the श्लोक we have शब्दशेष. To tide over this drawback, some (e.g. Jhalkakar) interpret विभाकर as meaning a king in general (विना नन्या तावत्स्य प्रकृतं कर्तोऽपीति विभाकर).

It should be borne in mind, however, that this same instance will cease to be one of शेष, if there were the least indication that one of

the two—the sun or the king—alone is प्रकृत and the other अप्रकृत It will then be a case of अभिधामूलव्यञ्जना If one were to assert that here king विभासर is प्रकृत and the sun is अप्रकृत or *vice versa* it would become a case of अभिधामूलव्यञ्जना

अभिधायी वाच्यो —मम्मट says that in the instance उदयमयने etc both the senses are equally वाच्य for the expressive power of the words (अभिधा) is unrestricted In शब्दशक्तिमूलवचनि (= अभिधामूलव्यञ्जना), illustrated by भद्रामनो etc. (उ II), one meaning is वाच्य another व्यय्य due to the अभिधा of the words being restricted by either of the circumstances enumerated in the कश्चित्-संयोगो विषयोऽथ etc (Vide उ II p 65) Here there is none of these restrictive circumstances operating and therefore both the meanings applying to the sun and the king are वाच्य That is why this becomes an instance of शेष

अभिधायी अनियंत्रां अभिधा is the power of a word by which the word conveys its primary or direct sense It is one of the three powers the other two being लक्षणा & व्यञ्जना (Vide उ II) अनियंत्रां Circumstances like संयोग etc restrict the अभिधा of a word As soon as अभिधा is restricted one sense alone is वाच्य while the other becomes व्यय्य If in our instance उदयमयने etc., one say king विभासर, were प्रकृत then the meanings of the words उदय etc., as applying to king विभासर will be वाच्य while as applying to the sun they would become व्यय्य Here none of these circumstances is operating and therefore both the meanings are वाच्य as they should be in शेष It may be noted in passing that शब्दशक्तिमूलवचनि is not admitted by the बुकव्यानन्दवर who says that even with these circumstances operating both the अर्थे are वाच्य द्वौ अपि अर्थभूयौ वाच्यौ ; & the meanings as applying to the sun (अर्थ) and the king are both वाच्य We are to suppose that when the poet uttered this stanza he was thinking equally of both the sun and the king विभासर

९-समासोक्ति

In समासोक्ति we come to a figure based on शब्दगतमदृश्य like शेष In रूपक, गुण चद्र there is the अरोप of the रूप or form of चद्र on गुण In समभेदि, on the other hand, there is the अरोप of the व्यञ्जना or behaviour of one thing over another It is customary with poets to see in the action of a particular thing the striking reflection of the action of something else When the king clutches the sword in his hand and makes the hostile army flee, the poet is put in mind of the action of a सपत्न who as soon as he holds the नरिय makes the प्रीतिवियर turn away in huff And as soon as the poet remembers this, he

describes the king's action of clutching the sword and the consequent flight of the enemy's army with such ingenious transparency that the behaviour of the नायक, नायिका and प्रतिनायिका happens to be suggested thereby. This is the achievement of समानोक्ति. As कुवलयानन्द says समानोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चास्माद्हेतुः । न तु रूपकं श्व प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोऽस्ति । Again हर्यक —अथ छेदकत्वं च व्यवहारसमारोपो न रूपसमारोपः । रूपसमारोपे त्वच्छादितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपरूपित्वादेव रूपसम् ।

So what the poet does in समानोक्ति is this. He describes a particular action of the प्रकृत thing in such a way that the सद्दृश्य is at once reminded of the corresponding action of the अप्रकृत thing even when the अप्रकृत thing is not mentioned in so many words. In fact the charm of the figure lies in the poet so describing the action of the प्रकृत that the अप्रकृत is at once suggested. In अन्य रण वरे कुर्वन्तो मण्डलाप्रस्ताम् । रमसमुख्यपि महिमा पराङ्मुखीभवति त्रिपुसेना ॥ that नायिका and प्रतिनायिका are the अप्रकृत is quite transparent. In अयमैन्द्रीमुख परय रक्तक्षुम्बति चन्द्रमा, we at once see how the व्यवहार (or वृत्तान्त) to use the word of कुवलयानन्द) of the नायक is attributed to the moon. This is as the आन्वयिक describe the आरोप of the व्यवहार of the अप्रकृत on the प्रकृत.

Can we set our finger on the mainspring of the poet's technique that enables him to make us conscious of the अप्रकृत, though it is unspecified? To begin with the poet is careful in the choice of the शिङ्ग of the प्रकृत, so as to make it correspond to that of the अप्रकृत. In अयमैन्द्रीमुख परय रक्तक्षुम्बति चन्द्रमा, the चन्द्रमा is masculine like the नायक, ऐन्द्री is feminine like the नायिका. Then the poet attributes such transparent qualifications (विशेषण) to the प्रकृत as can easily suggest the अप्रकृत. रक्त in the instance is such a विशेषण, it applies to the ruddy (रक्त) moon it also applies to the sanguine (रक्त) नायक. The qualifications stated are therefore, such as apply to the प्रकृत as well as the अप्रकृत. They may apply to the प्रकृत and the अप्रकृत in the same sense that is the विशेषण may be साधारण as in अथेन पानर्भ्या संचरता विमविषयेषु । दृष्टमिदं मया गृहीता म्मिगिरिगृहादुपगता गङ्गा ॥ Where the विशेषण apply to the प्रकृत गङ्गा and the अप्रकृत यष्टि almost in the same sense. Or they may apply to the प्रकृत and the अप्रकृत in different senses that is the विशेषण may be शिष्ट रक्त in अयमैन्द्रीमुख etc. is शिष्ट. This gives us the following scheme —

समानोक्ति (2 sub-divisions)

|

विशनाथ, the author of the साहित्यदर्पण, describes समामोक्ति as समी वयवलिङ्ग विरोधी व्यवहारसमारोप, meaning thereby that there can be समामोक्ति based on लिङ्गमास्य, वयवसास्य and विरोधमास्य. On a closer scrutiny, it will be found that these classes are not mutually exclusive and boil down to one class viz. विरोधमास्य. We cannot have a समामोक्ति based on mere लिङ्गमास्य without विरोधमास्य also we cannot have a समामोक्ति of वयवसास्य which is not also one of विरोधमास्य, if we understand the word विरोध in its wider meaning of words giving attributes—and not its strictly grammatical sense of an adjective.

समामोक्ति is a figure dating as far back as मानव दण्डि recognised it, though his definition of it was far from precise. कामन, रुद्र, उद्भट, मम्मट, विशनाथ, जगन्नाथ admitted it. दण्डि, कामन, and रुद्र, however, seem to look upon समामोक्ति as अन्वयानुपपत्त्या of a more suggestive type.

समामोक्ति is essentially based on गन्ध औपम्य. The विरोध by their transparency suggest the अन्वय and the सदृश्य is led to guess the likeness between the प्रकृत and the अन्वय. The उपमान is never mentioned, nor is there any word like एव or यथा to convey औपम्य. The औपम्य in समामोक्ति being thus suggested becomes more effective than expressed औपम्य. अयं ऐन्द्रीमुखं परम रक्तशुम्बी चन्द्रमा is more effective than अयं ऐन्द्रीमुखं परम रक्तशुम्बी चन्द्रमा नाथ एव.

Essentials — [समामोक्ति प्रभुत्वप्रभुत्ववृत्तान्तया उक्ति अथ मम्मट समामोक्तेः अन्वयव्यवहारान्वात् समामोक्ति रानव्यवहारान्वात् gives a fantastic explanation मम्मट वयवसास्ये भासने उन्वयेन विरोधस्तुताव्यवहारानम्] (1) There must be the statement of some स्वभाव or वृत्तान्त (behaviour action) of something which is प्रकृत; (2) This statement must be so transparent that it must at once put us in mind of the behaviour of the अन्वय, (3) this transparency should be the result of लिङ्गमास्य and विरोधमास्य, (4) the विरोध may be शिष्ट or गुह्य (5) The विरोध alone must be applicable to the प्रकृत and the अन्वय both the लिङ्ग referring to the प्रकृत only (6) The वयवसास्य must be only suggested and must in its turn, suggest the different corresponding उन्वयान् [अयं ऐन्द्रीमुखं परम रक्तशुम्बी चन्द्रमा suggests to us that action of the चन्द्रमा is similar to that of a passionate lover. Thus in its turn, suggests that चन्द्रमा is compared to a lover and ऐन्द्री to his beloved]

समामोक्ति एव अर्थोद्देश्य — (i) In समामोक्ति, there is a statement of the प्रकृत suggesting an अन्वय. In एव the statement relates to two things both प्रकृत or both अन्वय. (ii) In समामोक्ति, only the लिङ्ग or words expressive of attributes have a double significance, in एव, the लिङ्ग

drive at their transparency? परोक्ति used roughly for पराक्षेपः the suggestion of the पर (i. e. अप्रकृत). The पर is only hinted at, never mentioned. The word उक्ति, that way, is misleading.

The definition, as it is, is none too precise. The word श्लिष्ट, strictly interpreted, would leave out शुद्धसाधारणविशेषण which also, as seen above, may give us समासोक्ति. Read कुवलयानन्दः अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येव प्राचीनानां प्रवादः । The word परोक्ति, as seen above, is a bit misleading. But the flagrant drawback of the definition seems to lie in its failure to indicate that it is व्यवहार or वृत्तान्त of the पर—not the पर itself—that should be suggested, in the figure. परोक्ति has to be interpreted, therefore, as परवृत्तान्ताक्षेपः.

वृत्तिः—प्रकृतार्थ etc. प्रकृतार्थ = प्रकृतवृत्तान्त. श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्—needless to say that the माहात्म्य refers to the transparency of the epithets. न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि means that the विशेष्य, not being श्लिष्ट, is not समर्थ for अप्रकृतार्थप्रतिपादन. As seen above, if the विशेष्य were also श्लिष्ट, the figure will be श्लेष, not समानोक्ति. श्लिष्ट विशेषण should comprehend शुद्ध साधारणविशेषण also. अप्रकृतस्यार्थस्य अभिधानः अभिधान means suggestion here. सा समासेन etc. The name समासोक्ति is explained. समासेन संक्षेपेण i. e. in brief. In one statement are concentrated two meanings (अर्थद्वय) : one applicable to the प्रकृत, the other to the अप्रकृत. Note the fantastic explanation of the name by रामचरण तर्कज्ञानी, given above.

St. 43. लड्डिऊण etc. Illustrates समानोक्ति. The laments, on the death of her heroic husband, of a widow, who pictures to herself the consequent sad plight of जयलक्ष्मी (Glory-of-Victory, personified). संस्कृत छयाः लब्धा तव नादुस्वरी यस्याः स कोऽप्युत्तासः । जयलक्ष्मीन्व विरहे न सलज्ज्वला, दुर्बला ननु सा ॥

तव यादुस्वरी लब्धा refers to victory (जयलक्ष्मी) being embraced by the hero. तव विरहे now that the hero is dead. न सलज्ज्वला दुर्बला ननु सा when the hero has ceased to live, not only has जयलक्ष्मी ceased to be gay (उज्ज्वला) but she has also grown feeble—a widow's plight. The idea is: With your death, my beloved, chances for victories in battles have become precarious!

Here the description primarily referring to the sad plight of जयलक्ष्मी becomes suggestive of the sad plight of a नायिका due to (1) The Feminine gender of जयलक्ष्मी (2) the phrases नादुस्वरी लब्धा कोऽप्युत्तासः and तव विरहे न सलज्ज्वला दुर्बला ननु सा । These two phrases are applicable to जयलक्ष्मी and नायिका though in slightly varying senses. Victory became effective (उत्तास) with the help of the hero's arm : a नायिका becomes

sprightly with the touch of the arm of the नायक The chances of victory faded when the hero ceased to live the नायिका grows sullen when separated from the नायक The chances of victory became precarious when the hero was dead, the नायिका grows feeble when the नायक ceases to live

Thus the feminine gender of जयलक्ष्मी which is प्रकृत and the transparent phrases, बाहुस्पर्श लब्धा etc, mentioned above convey to us the behaviour and plight of a नायिका on the death of the heroic नायक Thus we have here a समासोक्ति

अत्र जयलक्ष्मी etc Here all the descriptive phrases (विशेषण) viz तव बाहुस्पर्श लब्धा etc have a double meaning one applying to the प्रकृत (जयलक्ष्मी), the other to the अप्रकृत (viz नायिका or कान्ता) Only the प्रकृत विशेष्य (जयलक्ष्मी) conveys one meaning (viz Victory) the अप्रकृत viz कान्ता being only suggested, not expressed In short, the विशेषण have a double meaning, the विशेष्य a single one That is why it is समासोक्ति If the विशेष्य also, as in उदयमयते etc (St 42), had a double significance, the figure would have been रूप

आल्लकारिकस, like विश्वनाथ चण्ढाव, have made an attempt to classify the व्यवहारसमारोप, i e to classify broadly the प्रस्तुतस and अप्रस्तुतस in समासोक्ति विश्वनाथ for instance says (1) वक्त्रिकैके वस्तुनि लैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप (2) शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोप (3) लौकिके वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोप (4) शास्त्रीये वस्तुनि लैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्विध They support this classification with instances that are striking no doubt But it must be admitted that barring लैकिके वस्तुनि लैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप other व्यवहारसमारोपस have a smack of pedantry and not poetry about them शास्त्रीये लैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप illustrated (र ग) by कृत्वा सृष्टे सुगुणैर्धि प्रकृते प्रत्यय परम् । अगमान् भावयन् भाति वैवाकरणपुगव (आरोप of राजव्यवहार which is लैकिक on the व्याकरणशास्त्र) may be pedantically a success Assessed poetically is it worth anything ?

१०—निदर्शना

In समासोक्ति, we saw how औपम्य was conveyed by the use of विशेषण with double significance In निदर्शना, we come to a figure wherein औपम्य between two things is conveyed, in a veiled manner, by one thing being described as being the same as the other When दुष्यन्त, at the sight of शकुन्तला's superb beauty, exclaims—' शुकुन्तलदुर्लभनिद वपुराग्रमवासिनो यदि जनस्य । दूरिहता खलु गुणैर्यानजना वनलताभि ' ॥, we find him identifying one fact viz, ' आग्रमवासिनः वपुरसम्पन्न with another viz, उद्यान वनलता वनलताभि अभिमव One is as good as the other, says दुष्यन्त Thus

two sentences connected by correlatives (here यदि) are used, each containing an idea apparently *unconnected* with the idea in the other, but, for that very reason, suggesting the similarity between the two ideas. What has वयु मय्यत्रल to do with वनलताभिः अमिम्भ, we ask ourselves. And our आकाक्षा is satisfied when we conclude that the two apparently unconnected facts are juxtaposed only with a view to driving at their similarity. Rustic beauty outstripping sophisticated refinement is *tantamount* to a wild creeper eclipsing the artificially cultivated garden creeper. we conclude. Another striking instance of निदर्शना embodied in two वाक्यसु will be इदं विद्वान्यामनाहारं वयु तप क्षम साधयितुं य इच्छति । ध्रुव स नीलोत्पलपत्रवेद्यया समिल्लता ऐतुमृषिर्व्यवस्थति ॥, said by दुष्यन्त again.

The same effect may be produced in the body of a *single* sentence also. दोर्भ्यां अभिध तिनोर्यन्ता तुष्टुवुस्ते युगार्गवम्. Seeking to cross the ocean with the help of their arms, they praised thy ocean of merits—says a poet. Here the attempt to enumerate the hero's merits is described as being as rashly ridiculous as an attempt to cross the ocean with nothing more than the two arms. Thus युगार्गवस्तुति and दोर्भ्यां अभिधत्त, both apparently *unconnected*, are here juxtaposed in the body of a single sentence, with the eventual result that one thing comes to be looked upon as being tantamount to the other.

The same effect may be produced in the body of a *single word* also. Admiring a lovely face the poet is found saying सुख पद्मशोभा स्मिति. Looking to a lordly elephant the poet says गजं निरिच्छितं वहति. Scanning the gait of a lady the poet says कर्मिनीवदस्यां राजहम गति स्वीहता. We ask ourselves. How can सुख assume the charm of a lotus, the elephant the charm of the mountain, the human feet the gait of a swan? And we conclude that these convey similarity. To put it in the words of the साहित्यदर्पण अत्र अन्यन्य धर्म कथमन्यो बहु इति शिब्रप्रतिनिधत्वं बोधयति. In short, when we attribute to one thing the characteristics of another apparently unconnected with it, there results the निदर्शना in the body of a word. Here too, it may be noted, that the juxtaposition of two apparently unconnected things like सुख-वत्तम, गज-वदि etc., by the employment of such words as स्वी-य, वयु , शोभा, results eventually in the similarity between the two being conveyed. मा इ called thus variety व्यक्तव्यता, the remaining two being भोक्तव्यता. In भादुति, it should be clearly borne in mind, we use words like एष, एष, वयु with the shade of *denial* in them and compounded with the उपसर्ग Cf गृह्यतेन, रौच्यतेन. In निदर्शना the words

शोभा etc., have no trace of denial and are further compounded with the उपमान पद्मशोभा, गिरिलीला etc. Further, अपङ्गुनि appears as मृत्तच्छेने कल-
कृतमिदम् । निदर्शना will appear as मृत्ता कलकृतशोभा दधने ।

One feature, it may be seen, is shared in common by all these three varieties viz therein facts apparently unconnected happen to be juxtaposed and this results in the सम्बन्ध between them being conveyed That is why these varieties of निदर्शना are called असम्बन्धस्तु सम्बन्ध, i. e. those in which there is no apparently possible connection between the things stated.

These varieties may be possible in मुद्र or मात्र form In मुद्र we have one प्रकृत juxtaposed with one अपकृत In मात्र we have one प्रकृत juxtaposed with several अपकृत

Again, though it is normal for the poet to attribute to the उपमेय the उपमानधर्म, मुक्त पद्मशोभा विभक्ति, the poet sometimes produces the same poetical effect, possibly with a greater emphasis, by attributing to the उपमान the उपमेयधर्म Thus in कियोने गौडनरीगा यो गण्डतल्पगिन्ना । अदृश्यत सा खजूरीमञ्जरागर्भेणु ॥ or in योऽनुभूत दुरद्राक्ष्यास्तस्या मधुरिमाधरे । समास्वारि स मृद्रीकरसे रसकिरारे ॥, the tables are turned and to the उपमानस viz, खजूरीगर्भेणुस and मृद्रीकरस, are attributed the characteristics of the respective उपमेयस viz, गण्डतल्प and अधर साहित्यदर्पणकार admits this possibility As जयरथ says in his विमर्शिनी यथोपमानसम्बन्धी धर्म उपमेयगतत्वेनैव सम्बन्धि तथोपमेय सम्बन्धी धर्म क्वचिदुपमानेऽपि । रथक (अ सर्वस्व) —इय सामान्येनैव असम्बन्धात् प्रतिपादित उपमेयवृत्तस्योपमाने सम्बन्धादपि भवति । उभयत्रापि सम्बन्धविग्रहस्य विद्यमानत्वात् ।

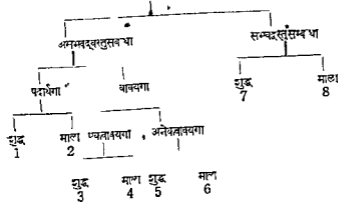
If in the 3 varieties given above, we have असम्बन्धस्तुसम्बन्ध as the common feature there is a fourth variety of निदर्शना based, as the आन्ध्रकारिक्स say, on सम्बन्धस्तुसम्बन्ध The सम्बन्ध in question to judge from what the आन्ध्रकारिक्स say is none other than बोधकसम्बन्ध Nay, रसगगाधर goes to the extent of styling this variety as बोधननिदर्शना कुबलपानद defines it as अत्रा बोधन प्राड

In this variety, the poet describes some particular fact as illustrative of a general truth. In चूणमणिरुदे धत्ते द्यौःखरे रतिमागन्म् । सता कष्यानिधेर्वलि बोधयन् मृद्वेभिन ॥, the action of the उदयानक in supporting the sun on its top is described as illustrative of the general rule that a householder should accord hospitality to the good See again उदयत्रेव सविना पशेऽर्धयति शियन् । विभावयन् सपृथ्वीना पत्र सुद्वदनुमद् ॥ That the particular fact is illustrative is conveyed, sometimes by the use of words like इति बोधयन्, निदर्शयन्, कथयन् etc or sometimes by the use of इति only tacitly conveying the idea of इति बोधयन् etc.

It will not be wide of the mark if one were to say that अर्धम्बदस्तुम्बधा वाक्यानि निदर्शना bears to दृष्टान्त the same relation that सम्बदस्तुम्बधा does to अर्थान्तरन्यास. See under दृष्टान्त and अर्थान्तरन्यास

Thus we get the following Scheme —

निदर्शना (8 varieties)

For निदर्शना vs दृष्टान्त, see दृष्टान्त. For निदर्शना vs अर्थान्तरन्यास, see अर्थान्तरन्यास

निदर्शना vs रूपरू — There is no occasion for the पदार्थरूप like मुर च द्र being mistaken for निदर्शना. But निदर्शना is likely to be confused with वाक्यार्थरूप admitted particularly by जगन्नाथ अग्रनाथ is at pains to prove that त्वपादनखरनाना सदलक्ष्यमार्जनम् । इदं शीघ्ररूपेण पाण्डुरीवरण विधौ ॥ is a वाक्यार्थरूप, because acc to him, there is an आरोप of पाण्डुरीवरण on अन्वयमार्जनम्. But the same idea put in the form of निदर्शना will appear as त्वपादनखरनानि वा रजयति यावत् । इन्दु चन्द्रनेपेण पाण्डुरीरुम्ने दि स ॥ (यावत् = अन्वयः) जगन्नाथ contends that in रूप we are concerned with आरोप while in निदर्शना, we have अर्थ अमेद which is quite exclusive of आरोप or अन्वयमान [Read र ग — एवं चतोरुपायवर्मानमार्जनं इतिभूतं अर्थं प्वभेगे निदर्शनातीतिम्] Judged by this standard, एतन्मेव मनुष्यान्मनीषरत्नेद्वनम् । पञ्चाननपरिचयः स्वार्थेगर्जनुरनम् is just to be appraised as a वाक्यार्थरूप, though the पुत्रलयातन्द्रकार says it is वाक्यार्थरूपनिदर्शना

Is जगन्नाथ justified in his view point? It seems he is not स्वार्थरूप itself, for that matter, seems anomalous. So far as one can see, no other अन्वयरिषि recognises it. In a वाक्य, विद्या is प्रथम विद्या is always in the making (माय) and, as such, it seems well nigh impossible for one स्वार्थ representing something in the making to be आरोप on another also representing something else in the

making here one is put in mind of the reason why we cannot have उपमा when इव etc is put after a verb like लिम्पति in लिम्पतिव etc When जगन्नाथ talks of आरोप of वाक्यार्थs and वाक्यार्थरूपकs, really speaking, he denies all scope to निदर्शना स्वप्नदत्तनराना यदत्तल्लमात्रेण is taken to be a निदर्शना by रय्यक the अन्वयसर्वस्वर.

निदर्शना is a figure dating back from भामह whose definition only embraces the सम्बन्धस्तुमन्था variety After him, दृष्टिन् referred to निदर्शना in terms sufficiently vague to comprehend सम्बन्ध—also असम्बन्धस्तुमन्था-उद्भूत, of all आन्वयिकs, names the figure as विदर्शना but explicitly talks of the two सवयस अम्बन् and भवत् वामन seems to revert to भामह's narrow view about निदर्शना रय्यक, विश्वनाथ, अप्यव्यदीक्षिते and जगन्नाथ give definitions and corollaries wide enough to comprehend both types of सम्बन्ध

Essentials —[निदर्शनं दृष्टान्तकरणम्—मम्मट]. (1) It, in असम्बन्धस्तुमन्था variety, is a figure based on सादृश्य between two things or sets of things which have विम्बप्रतिबिम्बभाव between them [जयरयः—एव चात्र निदर्शनाया सादृश्या विनाभाव । र ग —अस्या च घटकपदार्थानां विम्बप्रतिबिम्बभाव आवश्यक ।] (2) The सादृश्य must be गम्य only, not वाच्य [Cf भामह.—श्रेया निदर्शना नाम यथेवतिभिर्विना ।] This makes particles like इव etc and other औपन्यप्रतिपादक words and affixes conspicuously absent from निदर्शना (3) In असम्बन्धस्तुमन्था अनेकवाक्यगा, we have two (in माला form, more than two) sentences connected by correlatives like यद्-तद् यदि-तर्हि, generally expressed but sometimes implied also (4) Correlatives introduce facts which apparently are unrelated but for that very reason, become औपन्यपर्यवसायि (5) In एकवाक्यगा (असम्बन्धस्तुमन्था) we have the contents of अनेकवाक्यगा compressed in one वाक्य by an adjustment of syntax The एकवाक्यगा दोभ्यां अन्वित्तिर्त्यन्तस्तुष्टुसुस्ते गुणार्णवम् will be अनेकवाक्यगा ये ते गुणार्णवस्तुवन्ति ते दोभ्यां अन्वित्तिर्त्यन्ति । (6) In पदार्थगा the attribute of the उपमान is assigned to the उपमेय by the use of words (like लीला, शोभा) with the tenor the उपमेय assumes the grace (or disgrace when औपन्य relates to an अमत् thing) of the उपमान (7) In सम्बन्धस्तुमन्था, some particular fact is stated to typify some general truth by the use of words like इति बोधयन्, इति निदर्शयन्, इति वक्षयन्, इति विभावयन् or by mere इति which tacitly means इति वक्षयन् etc. (8) In सम्बन्धस्तुमन्था, we have one वाक्य with the tenor typifying the general truth, here is a particular fact

For मात्रा and other instances see Appendix C

§ २५ Construe —(य) वस्तुसम्बन्ध अम्बन् (सन्) उपमापरिकल्पको (भवति) स निदर्शना भवति । निदर्शना is the connection between things which, because

it is improbable, tends to establish similarity between the things. As साहित्यचूडामणि says: तात्पर्यविनाया उपमायाः परिकल्पकः. The upshot of things, apparently unconnected, standing in juxtaposition, is to suggest their likeness. In other words, on the face of it, there is no relevancy in juxtaposing the things which are apparently unconnected. Hence we are forced to admit them as being similar (उपमापर्वकसाधौ). Note that मम्मट's definition is a 'good deal like that of रुद्रटः अभवन् वस्तुसंबन्धो भवन् वा यत्र कल्पयेत् । उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा विदर्शना ॥ . .

वृत्तिः निदर्शनं etc. explains the propriety of the name. निदर्शना is a figure based on निदर्शनं i. e. adducing a similar instance (दृष्टान्तकरणम्). See the figure दृष्टान्त. In निदर्शना, in all but one variety, the poet is found aiming at giving us things similar to the प्रकृत. In the संभवद्-वस्तुसंबन्धा, however, he aims at describing a particular fact as typifying a general truth.

St. 44. क सूर्य etc. Illustrates असंभ्रतस्त्वुमन्वया अनेकज्ञाक्यया निदर्शना. The वसिष्ठुल्लगुह—वसिष्ठिदास—in utter humility refers to the vastness of the task of सूर्यसंवर्गन that he has set about achieving with his 'meagre' intellect. सूर्यप्रभवः वंशः The Solar Race. अल्पविषया मतिः i. e. the मति can comprehend only petty things. Subjects as vast as the सूर्यसंवर्गन will baffle it! उडुप (-यः or षं) उडुनः (= जडम्) पति (= रक्षति) पति a boat, a raft.

Here in two sentences two facts are juxtaposed: In one sentence—that the poet is attempting, with his petty intelligence, to describe the solar race. In the other—that the poet aspires to negotiate, out of delusion, the vast ocean with the help of a raft. As these two facts, *standing in no apparent relation*, are juxtaposed, we are led to conclude that one is as good as the other. In other words, they become औपम्यपर्वकसाधियन्. Thus we have here a निदर्शना which is अनेकज्ञाक्यया and असंभ्रतस्त्वुमन्वया. As there is one उपमान only, it is शुद्धा (not मध्य). In क. बंदा.... .क. मतिः we have विमानसंवर.

अत्र etc. मन्मत्या सूर्यसंवर्गनम्: Note that this idea is only *implicit* in the first line of the श्लोकः क. सूर्यसंभरो बंदाः क. चान्दरिषया मतिः It is not explicitly stated and, for this reason, आन्वयवर्तयस like अन्वयवर्तयिनि (बुद्ध्यान्वयः) have taken exception to this stanza being cited as an instance of निदर्शना. अन्वयवर्तयिनि calls it an instance of रक्षितान्वयः. Read कुचलयांनंदः—क. सूर्यसंभरो... मत्तम् ॥ अत्र निदर्शनं भ्रमं निर्भं वदति । अत्र विषया मन्दा सूर्यसंवर्गनं कर्तुं शक्नुमेषु-रक्षिणि मन्तुः शक्त्यान्वयः कर्तुं शक्नुमेषु अत्र विषया मन्दा सूर्यसंवर्गनं कर्तुं शक्नुमेषु अत्र विषया मन्दा सूर्यसंवर्गनं कर्तुं शक्नुमेषु ॥ र. मं. details views

both for (नव्याः) and against (प्राज्ञ ?) assuming निदर्शना in the stanza He, however, justifies it as निदर्शना (Read his remarks under निदर्शना) इति उपमायाः e इति औपम्ये, not actual उपमा इति ; e taking the तात्पर्य into consideration

St 45 उदयति etc Illustrates पदार्थगा असमवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना Description of the रैवतक mountain (near कुशास्थली, the capital of the आनतैः, North Kathiawar) at sunrise Construe अहिमरुचौ उदयति हिमधाम्नि च अस्तयति अथ गिरि वारणेन्द्रलीला वहति When the sun (अहिमरुचि hot lustred) rises and the moon (हिमधाम्नि cool lustred) sets this mountain wears the grace (लीला) of an elephant (वारणेन्द्र) embellished (परिवारित) with two bells dangling from its two sides. कितोर्ध्वरश्मिरनी (with their upward rays stretched out like ropes) adj of अहिमरुचौ and हिमधाम्नि both Then only will किल्विषण्डय have its counterpart उदयति and यति are Loc. smg Pres Part Masc √उदि and √या

Here to the गिरि is attributed the लीला (grace) of an elephant How can one wear the grace of another, we ask ourselves And we are satisfied when we interpret this juxtaposition as driving at the similarity of the गिरि to the वारणेन्द्र Thus as गिरि (जला) and वारणेन्द्रलीला though apparently unconnected are juxtaposed in so far as गिरि वारणेन्द्रलीला is attributed we have असमवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना As the निदर्शना occurs in the body of a पद viz वारणेन्द्रलीला, it is पदार्थनिदर्शना As the प्रकृत, गिरि, is identified only with one उपमान viz वारणेन्द्र, it is शुद्धा Thus this is असमवद्वस्तुसंबन्धा शुद्धा पदार्थनिदर्शना Note, however, सा द acc to whom these are पञ्चतन्त्रार्थनिदर्शना

अत्र कथमन्यस्य etc अयस्य लीला : e वारणेन्द्रस्य लीलायाम् अन्यो वहति : e गिरि वहति तत्सदृशी : e वारणेन्द्रलीलासदृशीम् उपमाया = औपम्ये likeness

St 46 दोर्म्यां etc Illustrates माला form of अनेकतावगा असमवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना The poet aims at showing by three analogies that his patron's virtues are too vast to be narrated तरङ्गच्यतीभुजङ्ग the ocean (the lover of rivers)

Here, with गुणाना गदनोद्यम are juxtaposed the three facts apparently unconnected with it They are तरङ्गच्यतीभुजङ्गतीर्था, हरिणाद्भविन्मारातुमिच्छा and मेरुलिङ्गहिषा So in the result गुणाना गदनोद्यम, the same प्रकृत becomes compared or identified with the three अप्रकृतस्य or, roughly speaking उपमानस्य That is why it is माला in form Being embodied in वाक्यस्य, more than one it is अनेकतावगा Since the प्रकृत is apparently unconnected with the अप्रकृतस्य, it is असमवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना Note that it is not an

उपेक्षा though the word ध्रुव is there, for सम्बन्ध or poetical fancy is absent

इत्यादी we have already seen how there can be माल्यरूप also in पञ्चकवयगा, पत्न्यगा and सम्बद्धस्तुम्बधा

§ सू २६ स्वस्वहेतु etc Construe (या) कृतियैव स्व-स्वहेतु-अन्वयस्य उक्ति-सा अपरा (निदर्शना) । That is the other variety of निदर्शना, wherein a particular action itself declares the relation (अन्वय) between its cause and itself This purports to mean Some particular act in the world is traced back by the poet to some general truth In other words here a particular fact as it occurs is described as typifying some general truth The definition is very much reminiscent of कामन's कृतियैव स्वस्वार्थान्वयस्यापन निदर्शनम्,

वृत्ति-क्रिययैव etc. The एव possibly means —The thing only as it occurs declares its relation साहित्यचूडामणि gives an explanation of एव which is too fantastic to be cogent कृतियान्दत्तो सन् धरतीप्राप्तये यत्र सङ्कारिनेत्येव्य तत्र चमत्कारादीनाय इत्याह—क्रिययैवेति । भ्रमगम्यते is passive of the causal of गन् with अव Note कामन's word स्थापन and मम्मट's वृत्ति on St 47 where he uses ग्यायते The poet makes the particular निया announce or convey the relation that subsists between itself (स्वत्वस्य) and its cause (स्वस्य) Read नागेश्वरी अकाम्यते शिवान्तमेतद् । स्थायते इत्यथ । अपरा i e सम्बद्धस्तुम्बधा as distinct from the अन्वयस्तुम्बधा detailed above

St 47 उल्लत etc Illustrates सम्बद्धस्तुम्बधा युद्धा The toppling down of a light stone from the hill top with a gentle breeze is given as typical of the fall from eminence of a man of levity Construe य एषु स उल्लत परमसाध्य हेतुयैव धोषिणि भ्रुवन् शैल्योत्तरगत इवस्यण-चाम्मास्तुम्बधा (मन्) अथ धरति । य एषु धोषे Whosoever suffers from levity will suffer a fall easily (हेतुयैव) if he were to be raised to eminence इत्यच्छणः कुयल्लयानन्द reads इवस्यण In place of एषु भ्रुवन् र गं reads एषु भ्रुवं and remarks एषु एते हीरनेच्छे वेधयन् वधयितु का इत्यदाभ्यवदुष्टेतावा अमने वेधननिर्देशना युक्त ॥

Here the fact that the light particle is unseated with the slightest jerk of the wind is stated to account for itself as being due to the general truth Undeserved eminence precariously held succumbs to the slightest disturbance In other words एवस्यण—more accurately इवस्यण— is made to convey the relation between fall and its

cause viz attainment of eminence on the part of one that is लघु (light or frivolous)

Here the दृष्टान्तक्रिया is capable of *intimating* the general truth of the cause effect relation between undeserved eminence and fall. That is why it is सम्भवस्तुमवध कुरुलयानद and र ग are more categorical and, for that matter, helpful also, when they call it बोधननिदर्शना That the सम्भवत्ववध is बोधनत्ववध can be clearly made out from the words of र ग on the stanza चूणामणिपदे etc. cited above —गिरेश्च सूर्योदयेदेशावच्छिन्न शिरस्वन्नारूपस्य गृहमेधिगतमद्रानिष्यवरणवियवत्ताधानुकूलाचरणस्य सम्भवाद् मभवदस्तुम्भवध मूलपि निदर्शना सम्भवति । Again read जयरथ —अभ्यागतस्य रवेगिरिणा शिरसा धारण तत्त्वमर्थोचरणम् । अत एवान बोधयन्निति गित्त्वस्ममर्थोचरणे प्रयोगान्मयेव भवन्निरपि अनिश्चितपथा वार्था इति सम्भवत्सम्भवधमूलमवार्थमीपयन् ॥ मम्मट's definition स्वत्वहेत्वन्वयम्योक्ति क्रियवैध, is too vague to bring out the essential feature of the figure which, as seen above, consists in making a particular fact typify some general truth In fact, मम्मट, to judge from his वृत्ति, seems to take सम्भवस्तुमवध as referring to two facts *being related* as cause and effect The क्रिया is the effect of some cause, to that extent there is स्वत्वमवध The क्रिया itself intimates (or, is made to intimate) thus स्वत्व This seems मम्मट's view point about this variety.

There arises a question due to the occurrence of words like इति बोधयन् etc. in this variety of निदर्शना. When the poet attaches to the प्रकृत like उदयाचल, in the instance given above, the attribute of being बोधक etc., is he not indulging in an implied उद्देश? For उदयाचल- स्ता आतिथेया वार्था इति बोधयन् (इव) देव रविं चूणामणिपदे भक्ते, which is गम्य (इव being understood) उद्देश, seems to be the tenor There are two schools among आलम्ब्यरिक्तस that answer the question differently जयरथ, for instance says there is no उद्देश here, for बोधयन् does not mean बोधयन् इव but simply बोधयन् The rule being that the causal formation clearly indicates the *capacity* of the agent to carry out the action in question (तत्त्वमर्थोचरणे प्रयोगात्) र ग also subscribes to this view but thinks it just possible that it may be a case of गम्य उद्देश, acc to the view by which a वर्तु of क्रिया is यनाश्रय, while here the उदयाचल, say, makes no यत्न and is still *fancied* as making the यत्न in so far as it is a वर्तु.

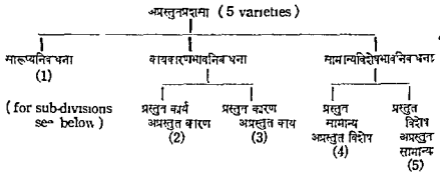
वृत्ति—अत्र पत्न क्रियया etc. पत्नक्रियया to be accurate दृष्टान्तपत्नक्रियया Here the action of the stone's fall is made to intimate (ख्याप्यते causal ✓ख्या) the relation (cause-effect) subsisting between fall and attainment of eminence (उन्नतपदप्राप्ति) by one suffering from levity (लाभे सति) स्वभवे सति उन्नतपदप्राप्ति is the कारण, पत्न is the वर्तु As said above, मम्मट seems to

have in view the मन्त्र of वर-नरगन्धर्व as lying at the root of this variety. That is why it is मन्त्रस्तुतवधा acc to him. That this is not the view of other अन्वयकारिणः will be gathered from the remarks of र ग and नवरय cited above. In fact वामन, from whose definition मन्त्र seems to have partly borrowed also does not hold this view about सम्बन्ध विदयेन स्ववदर्थान्वयव्यापन निदर्शनम् is his definition which he explains in his वृत्ति thus अत्युच्चपदाभ्याम फतनावेत्यर्थशास्त्रिणा दासम् । आशाब्दु फति फत तरारिद वचनमन्त्रे ॥ फतीति त्रिया । तस्या स्व फतनम् । तदर्थोऽत्युच्चपदाभ्याम फतनावेति दासनम् । Thus, acc to वामन also, the सम्बन्ध is बोधनसम्बन्ध—not वार्यरक्षणसम्बन्ध

११—अप्रस्तुतप्रशामा

In समामोक्ति, we saw how the अप्रस्तुत was suggested by the use of transparent विशेषण applied to the प्रस्तुत. In अप्रस्तुतप्रशामा, [statement (प्रशामा) of the अप्रस्तुत] to be precise, in one variety (सादृश्यनिबन्धना) of it, we have an exact antithesis of समामोक्ति. That is to say, we have such विशेषण applied to the अप्रस्तुत in अप्रस्तुतप्रशामा, that they by their transparency produce in us a consciousness of the प्रस्तुत. The poet, here, instead of making a direct statement about the प्रस्तुत, depends on the power of suggestion—not very powerful though—and makes the अप्रस्तुतस्यवहार suggest by its similarity the प्रस्तुतस्यवहार. Thus in one variety of it, अप्रस्तुतप्रशामा is based on रूप भेदम्. Between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत there is revealed सादृश्य in this variety.

But sometimes the relation between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be one of वार्य-व्यवहार or व्यवहार-वार्य also. अप्रस्तुत being वार्य or वार्य and the प्रस्तुत, वार्य or व्यवहार respectively. So when the poet wants to hint at the व्यवहार which therefore is the प्रस्तुत he may describe the वार्य or vice versa

Are सारूप्य कायकारणभाव and सामान्यविशेषभाव the only possible relations between अप्रस्तुत and प्रस्तुत? Read कुवलयानन्द — नह्यप्रस्तुतप्रशमाया प्रस्तुता प्रस्तुतयो पञ्चविध एव संबन्ध इति निदिशन्तु शक्यते । सम्बन्धान्तरेष्वपि दृशनात् । सहोपस्थात्किमपि सम्बन्धान्तरमाश्रयणीयम् ।

One might naturally ask why the poet takes a fancy to the description of the अप्रस्तुत, when he is primarily concerned with the प्रस्तुत. The answer lies in the fact that in this figure the poet wants to be suggestive and at the same time regale us with a picturesque description of the अप्रस्तुत. Thus when the poet describes the सद्दश or काय or कारण or सामान्य or विशेष all अप्रस्तुत, he means to suggest to us the प्रस्तुत सद्दश or कारण or कार्य or विशेष or सामान्य respectively and, at the same time give the अप्रस्तुत in a picturesque setting. Nay we may go a step further and say that in the last four varieties (based on कार्यकारणभाव or सामान्यविशेषभाव) he finds the अप्रस्तुत more picturesque and therefore describes it the suggestion of the प्रस्तुत being its natural sequel. When र ग is inclined to look upon these cases as belonging to the गुणभूतव्यङ्ग्य class he means as much. In the case of सद्दश प्रस्तुत and अप्रस्तुत (i.e. the first variety) how ever as both the प्रस्तुत and अप्रस्तुत are equally picturesque the poet's aim in describing the अप्रस्तुत seems to be only in the suggestive effect. Read र ग — एव माहृदयमूलप्रकारे रैतम् (i.e. ध्वनित्वं वा न वा) । कायकारणभाव सामान्यविशेषभावमूलास्तु चत्वारः प्रकाशं गुणभूतव्यङ्ग्यस्यैव भेदाः ।

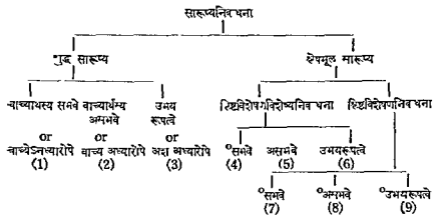
The first variety based on सारूप्य deserves a closer study particularly in the light of its wider implications assumed by र ग. A stanza like मलिनऽपि रागपूर्णं निरसितवन्नामनपत्न्येऽपि । त्वमि चपऽपि च सरना भ्रमर कथं वा सरोविनी त्यजति ॥ apparently addressed to a भ्रमर, may be construed in two contexts. (1) It might be taken as addressed primarily to भ्रमर the प्रस्तुत suggesting the behaviour of अप्रस्तुत नायक—

when it becomes a case of समामोक्ति, or (2) it might be *apparently* addressed to the भ्रमर, the अप्रस्तुत, when actually the नायक is प्रस्तुत;— when it becomes a case of अप्रस्तुतप्रशंसा, or (3) it may be addressed to the भ्रमर who is as much प्रस्तुत as the नायक. For it may be just the remark of a सखी who actually sees before her the भ्रमरवृत्तान्त and नायकवृत्तान्त both and describing भ्रमरवृत्तान्त hints at the नायकवृत्तान्त both being प्रस्तुत. Even in this case, it is अप्रस्तुतप्रशंसा, acc to र ग. अप्रस्तुत, acc to र ग, connotes here whatever is मुख्यतापर्यवधाननिरिक्त— whatever is not primarily aimed at by the poet [अप्रस्तुतशब्दन हि मुख्यतापर्यवधानभूतायातिरिक्तोर्ध्वो विवक्षित ।] स च क्वचिदत्यन्ताप्रस्तुत क्वचिप्रस्तुतश्चेति न कोऽपि दोषः । Thus भ्रमरवृत्तान्त, though occurring before the सखी, is not तात्पर्याविषय, her primary aim being to refer to the नायकवृत्तान्त. Thus भ्रमरवृत्तान्त is अप्रस्तुत acc to र ग the नायकवृत्तान्त प्रस्तुत. This also is, therefore, a case of अप्रस्तुतप्रशंसा, acc to him कुबलदयानन्द takes it as a separate figure, प्रस्तुतादुर.

We have seen above that the varieties based on वाच्यरत्नभाव and सामान्यविशेषभाव are, in essence of गुणीभूतव्यङ्ग्य class. The variety based on सादृश्य, however, will be ध्वनि if both are प्रस्तुत, as seen above in the third interpretation of मल्लिनेऽपि etc. If one is प्रस्तुत and another अप्रस्तुत as in the second interpretation it becomes, in all probability a case of गुणीभूतव्यङ्ग्य. Read र ग—इदं तु वाच्यम्— अत्यन्ताप्रस्तुतस्य वाच्यताया तस्मिन्नप्रयत्नवसितया अभिप्रेया प्रतीयमानार्थस्य वृत्तादृश्यत्वेन ध्वनितं न निर्वाहम् । इदं प्रस्तुतत्वे तु ध्वनिव निर्वाहमेव । एव सादृश्यमूल्यकारे द्वैतम् । One thing is clear viz, in अप्रस्तुतप्रशंसा we have a वाच्य which is higher than an अभ्यन्तवाच्य—शब्दचित्र or अर्चित्र.

सादृश्यानवधारणा variety interests us also because of its numerous forms. The सादृश्य between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be सुद्ध or शिष्ट (; ए based on शेष) The शेषमूल सादृश्य may be again of two kinds (1) The शेष embracing the विशेषण and विशेष्य both, or only (2) the विशेषण. As the अप्रस्तुतप्रशंसा purports to hint at the प्रस्तुत that being the poet's main concern, the poet does not wait to see if the अप्रस्तुत वर्णन is plausible or otherwise. The अप्रस्तुतवर्णन plausible or otherwise must bring the प्रस्तुत to our mind thus is the poet's sole aim. Thus the poet will make a tree speak and hint at the प्रस्तुत. Is it not implausible (असंभवम्) on the face of it that a tree should speak? Sometimes the अप्रस्तुतवर्णन may not be such an implausible thing but a plausible (संभवम्) one which may be अप्रस्तुत. Occasionally, again the अप्रस्तुतवर्णन may be a combination of plausible and implausible things. These varieties could be

described, to adopt रर्यक's nomenclature, as वाच्यार्थस्य अमभवे, वाच्यार्थस्य मभवे and वाच्यार्थस्य उभयरूपत्वे. As what appears implausible when viewed in itself appears plausible when viewed in relation to the प्रस्तुत, वाच्यार्थस्य असमभवे, ^०समभवे and ^०उभयरूपत्वे could be respectively described as वाच्येऽन्वयारोपे, वाच्येऽन्वयारोपे and भ्रमे अन्वयारोपे अप्रस्तुतप्रशसा as मम्मट does. Thus we get the following sub-divisions of the सारूप्यनिबधना (the same as सादृश्यनिबधना) अप्रस्तुतप्रशसा —

Read र ग —अस्या च वाक्या (? च्या) र्थे क्वचित् प्रतीयमानार्थतादृश्येनैवावतीष्ठते । क्वचिच्च स्वगतविशेषणान्वययोग्यतामाप्तवित्तु प्रतीयमानाभेदमपेक्षते । क्वचिच्च प्रतीयमानमपि किंचिदशे वाच्यतादात्म्य, वाच्य च किंचिदशे प्रतीयमानतादात्म्यमपेक्षते । मम्मट gives illustrations not of each and every one of these varieties but numerous enough to illustrate the underlying principle

अप्रस्तुतप्रशसा more popularly known as अन्योक्ति, a name dating from रुद्रट, has made rich contributions to the Sanskrit Literature. Didactic writers have found therein an effective medium to give instruction and advice. Seen in a clear perspective, what are the stories in the हितोपदेश and पञ्चतन्त्र, if not so many अप्रस्तुतप्रशसास ? कुवलयानन्दकार says एव बृहत्कथादिषु सामान्यतः क्वचिर्भवेत् प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथा विशेषोदाहरणेषु श्यमेवप्रस्तुतप्रशसा द्रष्टव्या । A classical example of अप्रस्तुतप्रशसा is Aesop's Fables. The कार्य-कारणभावमूला variety is least useful that way the सादृश्यमूल्य and सामान्य विशेषभावमूला figure prominently in didactic Sanskrit literature

It may be noted incidentally, that it is not always easy to detect the figure अप्रस्तुतप्रशसा. The difficulty arises due to uncertainty as to whether what is stated is प्रस्तुत or अप्रस्तुत. When on the face

of it we have a wholly implausible or partly implausible thing as the वाच्यार्थ we are certain that it is अप्रस्तुतप्रामा for unless we think of it in the light of the प्रस्तुत, it will make no sense. But where no implausibility is involved nothing else but the knowledge of context would decide प्रस्तुतव or अप्रस्तुतव. We have seen above how मन्दिनेऽपि रामपूर्णा etc. becomes a case of समामोक्ति or अप्रस्तुतप्रामा acc to the view we take of the प्रस्तुत therein. The task of detecting the figure becomes much more difficult in the variety where कार्य or कारण or विनय or सामान्य is अप्रस्तुत and the other correlate प्रस्तुत. For who can be sure that the statement made is in the light of something else viz its cause or effect or सामाय or विरोध ?

For अप्रस्तुतप्रशंसा	vs	पर्यायोक्त	see पर्यायोक्त.
For अप्रस्तुतप्रशंसा	vs	इष्टान्त	see इष्टान्त
For अ प्र	vs	अर्थान्तरन्यास	see अर्थान्तरन्यास

अप्रस्तुतप्रशंसा vs समामोक्ति — The variety of अप्रस्तुतप्रशंसा which is likely to be mistaken for समामोक्ति is रिष्टविशेषमूल्यसादृश्यनिबन्धनात् the one in which the अप्रस्तुत विरोध is qualified by विशेषण with two meanings one applying to the अप्रस्तुत the other to the प्रस्तुत. In समामोक्ति also as we saw the विशेषण have a double significance. And the obvious point of difference between अ प्र of this variety and समामोक्ति is that whereas in the अ प्र the वाच्य is अप्रस्तुत and व्यङ्ग्य प्रस्तुत in समामोक्ति the वाच्य is प्रस्तुत and the व्यङ्ग्य अप्रस्तुत. This makes it possible for one and the same stanza to be अप्रस्तुतप्रामा or समामोक्ति acc as we take the वाच्य as अप्रस्तुत or प्रस्तुत respectively. In other words difference of context will turn a stanza into a case of अ प्र or समामोक्ति. Thus in appraising the instance मन्दिनेऽपि रामपूर्णा etc. र ग says इत्याद्यप्रस्तुतप्रामासायामप्रस्तुतव्यवहार साक्षादुपात्तत्वादिरोधेणापि उपस्थापितं च यदि तु परकीर्णो अमरवृत्तान्तं च प्रस्तुतवत्तं भवत्येवेयं समामोक्तिः । Read माणिक्यचन्द्र विशेषणानां शिष्टत्वे प्रस्तुतस्य वाच्यत्वे अन्यस्य तु गम्यत्वे समामोक्तिः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे अप्रस्तुतप्रामोक्तिर्विधेयं ।

अप्रस्तुतप्रशंसा vs श्लेष — Here again that variety of अप्रस्तुतप्रशंसा wherein both the विशेषण and विरोध are रिष्ट is likely to be mistaken for श्लेष. Because as we saw earlier in श्लेष also both विशेषण and विरोध are रिष्ट. What distinguishes अ प्र of this class from श्लेष is that while in अ प्र the वाच्य is अप्रस्तुत and the गम्य प्रस्तुत in श्लेष the वाच्य and the गम्य are both प्रस्तुत or अप्रस्तुत. Here again context alone could show us what is प्रस्तुत or अप्रस्तुत. मा च — प्रस्तुताप्रस्तुतयो (? = प्रस्तुतयो अप्रस्तुतयो वा) वाच्यत्वे विशेष्यस्यापि शिष्टत्वेऽर्थेयं ।

अप्रस्तुतप्रशसा is a figure dating back from ममह ममह and दण्डि, however, confined its scope to अप्रस्तुतस्तुति only उद्भट followed suit वामन first broadened its scope to include any statement whether स्तुति or otherwise (विचिदुस्ती अप्रस्तुतप्रशसा) रुद्र was more explicit when he named the figure as अन्योक्ति But for reasons unknown, the name अन्योक्ति could not grow popular and we find successive writers मम्मट, रुच्यक, विश्वनाथ, अप्यव्यदीक्षित (कुवल्यानद) and जगन्नाथ sticking to the name अप्रस्तुतप्रशसा, though in the broad sense of a statement of the अप्रस्तुत

Essentials — [अप्रस्तुतस्य प्रशसा Read कुवल्यानद for the significance of प्रशसा — प्रशसाशब्द स्तुतिनिद्रास्वरूपाख्यानमाधारणकीर्तनमात्रपरो द्रष्टव्य । र ग explains the name as अप्रस्तुतेन प्रशसा] The statement need not be necessarily in the nature of praise प्रशसा means वीचन, statement, only It may be praise censure or neither of the two (ii) The statement (प्रशसा) must relate to the अप्रस्तुत and must be transparent enough to suggest the प्रस्तुत (iii) The प्रस्तुतत्व or अप्रस्तुतत्व will be determined by our knowledge of the context or by the statement being wholly or partly implausible (असम्भवं) on the face of it. (iv) As the suggestion of the प्रस्तुत is the poet's primary concern the poet does not bother about the plausibility or otherwise of the वाच्यार्थ He will make a tree speak; he will make a fox converse with a lion, [It should be noted however, that when the speaker himself, in an abnormal state of mind addresses an object not normally addressed by us the case need not necessarily be of असम्भवं] Read कुवल्यानद (under प्रस्तुताङ्कुराङ्कुर) — न चानामप्रणयामन्यणेन वाच्यामनशदप्रस्तुतमेव वाच्य मीमांस्यादिना भृहादावप्यानन्यणस्य शोके प्रशसात् (v) The statement, if based on सादृश्य will convey the सादृश्य with or without the help of शेष If शेष is used, it may embrace the विशेषण only or विशेषण and विशेष्य both (vi) If the statement is based on वक्ष्यस्वरणम्भ on some occasions, the वक्ष्य-स्वरण relation may be ascertained without external help But a knowledge of the context may be necessary otherwise to ascertain that the particular वक्ष्य (अप्रस्तुत) is the outcome of some (प्रस्तुत) वक्ष्य, or that the particular thing is वक्ष्य (अप्रस्तुत), in relation to something else वक्ष्य (प्रस्तुत) (vii) When the statement is based on सामान्य-सिद्ध्यन्त, व्यवहारजन may, generally speaking suffice to determine the प्रस्तुत

१ सू २० अप्रस्तुत etc Construe वा अप्रस्तुतप्रशसा सा प्रस्तुतप्रशसा मा
५४ Whatever is known as the figure अप्रस्तुतप्रशसा is literally २०,

bearing on the प्रस्तुत. सा प्रस्तुताश्रया सा एव : It (i. e. figure) is literally that, based on प्रस्तुत. Literally that i. e. literally अप्रस्तुतप्रशसा, i. e. the figure consists in the statement (प्रशसा=वीर्णन) relating to the अप्रस्तुत and is therefore true to its name. The definition is taken as a pattern by चन्द्रालोक of जयदेव (13th cent.) अप्रस्तुतप्रशसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया Cf. मम्मट's definition of व्यतिरेकः स एव स. प्रस्तुताश्रया' based on प्रस्तुत i. e. suggesting it.

वृत्ति —अप्राकरणिक etc. अप्राकरणिक = अप्रस्तुत. अभिधानेन : Explains the significance of the word प्रशसा प्रशसा need not be praise only though this was the meaning in the early stages of the development of the figure. Any statement is प्रशसा here Read नागिणियचन्द्रः स्तुतिनिन्दान्मन्यैर्वर्णनादृष्टौ प्रशसा । अत्र वर्णना न स्तुति । साहित्यचूडामणिः—प्रशसा इति वर्णनोपलक्षणं निन्दाया अपि वर्धमानत्वात् । प्राकरणिकस्य आक्षेपः The suggestion of the matter under description. Why is the प्राकरणिक suggested ? Read मा च —तत्र अप्रस्तुत अप्रस्तुतत्वादेव वक्तुमयुक्तं सत् प्रस्तुतपरतया उच्यमानं युक्तं स्यात्. Again सा —अयुक्तं खलु अप्रस्तुतस्य वर्णनमप्रस्तुतत्वादेव । तत्र प्रस्तुततापर्ये कदाचिन् युक्तं स्यात् ।

§ सू २८. कार्ये निमित्ते etc Construe (1) कार्यं प्रस्तुते इति तदन्यस्य (i. e. कारणस्य) वचः, (2) निमित्ते प्रस्तुते इति तदन्यस्य (i. e. कार्यस्य) वचः, (3) सामान्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य (विशेषस्य) वचः, (4) विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य (सामान्यस्य) वचः ; (5) तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वचः च इति पञ्चधा.

Note the word वच meaning statement in general 'प्रशसा' in the name of the figure means mere statement as seen above

वृत्ति —तदन्यस्य i. e. of the other correlate, viz. कार्यदन्यस्य कारणस्य, निमित्तदन्यस्य कार्यस्य, सामान्यदन्यस्य विशेषस्य, विशेषदन्यस्य सामान्यस्य. तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वचः, says मम्मट Why does he not say तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य वचः ? Possibly because we might mistake तदन्य for अतुल्य. प्रस्तुते तदन्यस्य वचः shows that whatever is described is the अप्रस्तुत, the प्रस्तुत being suggested. सामान्य-विशेष a general truth and a particular fact bearing out the general truth तुल्य-तुल्य i. e. सट्टा things

St 48 याता etc Illustrates कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अप्रस्तुतस्य वचः. A lover describes how he was made to abandon his idea of going on travel by the soft but cynical smile of his beloved, which indicated that she would die if he were to leave her. याता किं न मिलन्ति etc. words of the lover about to depart. याताः किं न पुनः मिलन्ति i. e. they do not part company for good. नितरां वृथासि possibly due to the prospects of impending separation लज्जामन्थरतारकेण

Her pupils (तारका) appeared slovenly as she felt abashed to confess her nervousness निपतपीताशु (चक्षुः) ; e she controlled her tears as they were about to fall Again due to bashfulness हसितेन etc she indicated to me by her (cynical) smile how eager she was to meet death that was imminent. 'If we part company, I die' was her suggestion

The stanza gives the कारण why the speaker dropped his idea of departure This must have been occasioned by somebody having referred to his abandonment of the projected trip (प्रस्थाननिवृत्ति) which therefore is the प्रस्तुत in relation to which the कारण given in the stanza is अस्तुत This therefore is कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अस्तुतस्य प्रश्ना It may be noted that here one could easily judge even without the knowledge of context that since the speaker is giving the reasons why he deferred his departure the occasion (प्रस्तुत) must have been a reference to his प्रस्थाननिवृत्ति

अत्र प्रस्थानात् etc इति कार्ये ष्ट sc अन एव प्रस्तुते The काय viz प्रस्थाननिवृत्ति was the occasion (प्रस्तुत) for a query प्रस्थानात् किमिति निवृत्तासि ? i e someone asked him the question referring to his प्रस्थाननिवृत्ति Thus प्रस्थाननिवृत्ति was प्रस्तुत किमिति निवृत्तोऽसि should not lead us to think that since the reason was asked the reason is प्रस्तुत and hence यात् etc is प्रस्तुतप्रश्ना, not अत्र For the reason itself comes to be asked in the light of the काय प्रस्थानात् निवृत्ति which is, therefore the प्रस्तुत Lest किमिति निवृत्तोऽसि might lead us to think that the कारण is प्रस्तुत प्रदीप proposes निवृत्तोऽसि विन् Unnecessary Read सा द '—अत्र कस्याविदगमनरूप काय कारणमभिहितम्

St 49 राजन् etc. Illustrates कारण प्रस्तुते कार्यस्य अस्तुतस्य प्रश्ना. Pathetic description of a parrot addressing different portraits in the palace deserted by the enemy at the news of an imminent invasion by the king (नाथ) who is being addressed by the poet राजमुता मा न पाठयति the princess used to give lessons to the parrot. कुमारसचिवे the friends of the prince. नाद्यापि कि भुज्यते the parrot possibly took his grub in their company इत्य etc Construe नाथ, तव अरिभवने अध्वगै पञ्जरात् मुक्तः पुत्रः शून्यबलभौ चित्रस्थान् (राजमुतादीन्) अवलोक्य पदैक इय आभाषणे अध्वगै पञ्जरात् मुक्तः Passers-by took pity on the parrot left all alone by the enemy that had fled in parue. They set it free from the cage where else it would have starved शून्यबलभौ चित्रस्थान् अवलोक्य It looked at their paintings on the terrace that was deserted पदैक i e first he addressed the राजमुता then the देवी, कुष्या and कुमारसचिवः

'Here the poet wants to drive at the panic (काय) that seized the enemies when the king (addressed by the poet) started on his expedition. This he does by graphically describing the effect of the panic, in so far as it was typified in the parrot's case. Thus कारण being प्रस्तुत काय is stated

अत्र etc. कारणे प्रस्तुत कारण of the शुक's plight. The शुक's pathetic plight was the result (काय) of the sudden flight of your enemies, the कारण which is प्रस्तुत प्रस्थानोद्यत भवन्त ज्ञात्वा when the enemies came to know that you were about to start on an expedition against them. Since the नाथ is addressed and his enemy's flight is referred to it is evident that the poet wants to pay a compliment to the king. As soon as we know this we can guess that शुकवर्णन is not an end in itself but a means to an end and thus अपस्तुतप्रशंसा. Some आलंकारिक like रघ्यक give this as an instance of पयायोक.

St 50 एतत्तस्य etc Illustrates सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य अपस्तुतस्य प्रशंसा. Description of the folly of a fool who not only mistook a drop of water on a कमलिनीपत्र for a pearl but passed sleepless nights when the drop vanished as he tried to snatch it. तस्य मुखात् कियत् may be construed in two ways (1) तस्य चनस्य मुखात् वारिण वण मुक्तामणि इति अमस्त एतत् कियत् or (2) तस्य चनस्य मुखात् एतत् विवत् यत् स वण मुक्तामणि इति अमस्त. In the first some one fools the stupid fellow that the drop was a pearl. In the second the stupid fellow himself declares (मुखन काइमात्र लक्षणे—सा च) that he thought the drop to be a pearl. अस्मादपि अन्यत् शृणु. Listen something further. Construe शनै आदीयमाने अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिनि वणे मम (मुक्तामणि) कुत्र उड्डीय गत इति अनानुत्तान् अनुत्ति न निद्राति। अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिनि when the drop vanished due to the light movement (क्रिया) of the finger tips. मम sc मुक्तामणि. कुत्र उड्डीय गत where did it go flying?

Here the poet wants to impress on his reader the general truth that fools lay claim to things they ought not to. Thus he does by describing a particular fact viz fool's behaviour. Thus सामान्य being प्रस्तुत a विशेष is described.

अग्रास्थाने etc. जडाना अस्थाने ममत्वभावना भवति the indiscreet cherish as their own what is not properly so (अस्थाने) अस्थाने i e when the object is not really their own.

St 51. सुहृद्भू etc Illustrates विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य अपस्तुतस्य प्रशंसा. Acc to उद्योत these are the words of a minister of नरकामुर ad

dressed to his friend शाल्व The minister incites शाल्व to take vengeance on कृष्ण for killing नरकामुर by telling him (शाल्व) how only the persons that avenge their friend's death are esteemed highly.

ab Construe य वैरप्रतिपातनेन मुद्गरधूवाष्पनलप्रमार्जनं करोति Whosoever wipes out the tears of the widows of his friend by avenging the hostile acts The widows feel relief when they find the culprit brought to book by the friend of their deceased husband स पुमान् : He is manly स नातिमान् i e he knows right policy. श्रिय भाजनः i e. he wins glory

Here, in order to convey the particular fact that शाल्व should wreak vengeance on कृष्ण, the speaker states the general truth viz that a person who avenges his friend's death covers himself with glory Thus here we have विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा.

अत्र कृष्ण etc स्वमेव शक्य You alone will be praiseworthy. None else could stand comparison with you

तुल्ये प्रस्तुते etc See the divisions given above of माहस्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा श्लेष समासोक्तिः मम्मट is using the term श्लेष merely to indicate cases of अ प्र where the विशेषण and विशेष्य are both लिट् Similarly, he uses the term समासोक्ति, to indicate cases of अप्रस्तुतप्रशंसा where the विशेषण alone are लिट् Strictly speaking, the term श्लेष indicates the figure where both the वाच्यार्थे are प्रहृत or both अप्रहृत So also समासोक्ति indicates the figure where the वाच्यार्थे refers to प्रहृत and गम्यार्थे to अप्रहृत So both श्लेष and समासोक्ति, strictly taken, cannot well go hand in hand with अप्रस्तुतप्रशंसा, where the वाच्यार्थे refers to the अप्रस्तुत That is why मम्मट's use of the words श्लेष and समासोक्ति, in the present case, is unscientific though, what he means is clear सादृश्यमात्रं वा . मम्मट refers to सादृश्य not based on श्लेष तुल्यत्वं etc. are responsible for one thing suggesting another, similar to it

St 52. पुस्त्वादपि etc Illustrates अप्रस्तुतप्रशंसा based on श्लेषमूला साहस्य, the श्लेष embracing the विशेषण and विशेष्य both विष्णु's (पुण्योत्तम) glorious example (अप्रस्तुत) described driving at the प्रस्तुत viz the glorious example of a Superman (पुण्योत्तम) पुस्त्वादपि प्रविचलेत्, ref to विष्णु's assumption of a feminine role in the भृगुदत्त episode For the double meanings of the different phrases, see the English Translation and उच्यते अपोऽपि यायात् Ref. to बराहमन्तर as applied to विष्णु विष्णु as a boar went to पतान and rescued the earth. प्रणयने नमहात् नमहात् dwarf (काननाकर) applied to विष्णु:

'mean', as applied to the Superman नमहान् a compound with न as the first member Trvṃ Edition reads प्रणयनेन महान् विष्णु became 'great' by making a request to बलि पुरुषोत्तम (the Superman) will make himself great though he has to pray for it Not a happy reading For, all other विशेषणस्य imply some sacrifice by विष्णु and Superman Only the reading नमहान् is in tune with them Construe यदि पुस्तकादपि प्रविचलेत् तदपि विश्वमभ्युदरेत् *d* construe केनापि पुरुषोत्तमेन इव दिक् प्रकृतिता केनापि By the inscrutable (विष्णु) By any (Superman) दिक् प्रकृतिता Has shown the way, set an example The idea is विष्णु has set the example of surrendering his own interests to save the world The Superman sets the example of surrendering his own interests to save all

Here the stanza describes पुरुषोत्तम विष्णु, the अप्रस्तुत, with विशेषणस्य that apply also to the Superman (पुरुषोत्तम) who is प्रस्तुत As पुरुषोत्तम primarily signifies विष्णु the कथ्यार्थ relates to विष्णु Since विष्णु is ordinarily an उपमान, he must be अप्रस्तुत in relation to the Superman the प्रस्तुत, who is similar to him Here we have शेष not only in the विशेषणस्य viz पुस्तकादपि प्रविचलेत्, अर्धेऽपि चायात्, प्रणयने नमहानपि स्वात्, तदपि विश्वमभ्युदरेत् but also in the विशेष्य केनापि पुरुषोत्तमेन Thus here सादृश्य between प्रस्तुत and अप्रस्तुत is conveyed by शेष of विशेषणस्य and विशेष्य both

St 53 येनास्यभ्युदितेन etc Illustrates to adopt मम्मट's misleading terminology, समासोक्तिमूलक अप्रस्तुतप्रशंसा to describe it correctly, it is सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा, based on रेप that embraces the विशेषणस्य only A rebuke administered to the Moon who though obscured by the Sun (during daytime), clings to his पादस (rays) and is जड (cool) enough to parade himself on high (at night time) *ab* construe येन (रविणा) अभ्युदितेन चन्द्र इति गमितोऽस्ति तत्र रवौ प्रतिकर्तुमेव युज्येत, न पुन तस्यैव (रेवेरेव) पादग्रह (वार्य) । रेवे पादग्रह Play on the word पाद (1) rays, (2) foot The moon, it is believed, takes in the rays of the sun which it diffuses during night time क्षीणेनैतद् etc. Construe यदि क्षीणेन (रेवे पुरत वैजक्षीणेन) पतत् (पादग्रहण) कृत तत् (= तर्हि) मनाक् नो ह्यजसे किम् । The idea is Though you had grown क्षीण that was no reason why you should debase yourself by पादग्रह *d* Construe एव अस्तु । Let that pass यदयोनिं विस्फूर्जसे सा तु म्वा नड धामता The idea is It is the height of नडधामता (cool lustredness : stupidity) that you parade on high with your borrowed lustre

Here, the transparent epithets इति गमित (sent into obscurity), पादग्रह कृ (to cling to the feet), क्षीण (impoverished), नडधामता

(stupidity), व्योम्नि विस्फूर्जसे (parade on high) apply to a person who not only clings to the feet that kicked him into obscurity, but pleads that he did the abject act in poverty. Nay, he has the stupid effrontery to parade himself in the borrowed feathers (that he earned with the पादग्रह) Thus the विशेषण is श्लिष्ट applying to the अप्रस्तुत चन्द्र and प्रस्तुत जन्म पुरुष (कापुरुष—र ग) The विशेष्य viz चन्द्र is not श्लिष्ट. Thus here we have सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशामा based on श्लेष embracing the विशेषण only.

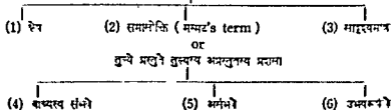
The inaccuracy of मम्मट in styling this variety as समासोक्तिमूला is criticized by जगन्नाथ in the following terms—यत्तु 'येनास्यभ्युदितेन तस्यैव पादग्रह' इत्यत्र समासात्तरिजुमादिका इति मम्मटभट्टैरुक्तं तत्र विचार्यते—अत्र विशेषण साम्यमहिम्ना प्रतीयमानं कापुरुषवृत्तान्तं किं प्रस्तुतं आहोस्विदप्रस्तुतं । आद्ये समासोक्तेर्विषय एव नास्ति । द्वितीयेऽप्रस्तुतप्रशामाया नास्ति विषयः । तस्माच्छ्लिष्टविशेषणोपपन्नद्वितीयार्थमात्रं समासोक्तिरित्यभिप्रायेण यथाकथञ्चित्सङ्गमनीयम् ।

St 54 आदाय वारि etc. Illustrates अप्रस्तुतप्रशामा based on शुद्ध सादृश्य, not श्लिष्ट. The vile ocean receives the fresh water of the rivers only to turn it into brine वदवाद्दहने हुतः. The ebb of the ocean is mythically explained as due to the water being consumed in the submarine fire (वदवानल)

Here वारिभिवृत्तान्त, which is अप्रस्तुत as any shrewd सदृश्य can see, puts us in mind of the प्रस्तुत viz the कपुरुष who has good things lavished on him only to be misused. The सादृश्य is not based on श्लेष and hence शुद्ध. Thus this illustrates तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशामा शुद्धा .

इयं च काचित् etc. मम्मट proceeds to illustrate वाच्यस्य संभव अर्थात् and उभयरूपत्व इयं च etc. इयं । e. अप्रस्तुतप्रशामा based on सादृश्य. Read 'variety' in place of 'figure' in the translation. मम्मट seems to take वाच्यस्य संभवानभव as another independent principle of division giving 3 varieties more of सादृश्यमूला अ प्र, making a total of 6 varieties. Thus his classification would be

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशामा

But as seen above सम्भवसम्भव principle could be applied to each one of the three क्षेत्र, समाप्ति and सद्दश्यमात्र, giving 9 varieties (3×3) of सादृश्यनिबन्धना अ प्र

वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोप = वाच्यस्य सम्भव वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोप = वाच्यस्य असम्भव अक्षरेषु अक्षयारोप = वाच्यारोपे प्रतीयमानार्थान्वयारोप = वाच्यस्य अक्षर सम्भवासम्भवी

वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोप — Here the वाच्यार्थ describing the अप्रस्तुत is *in itself* plausible (सम्भव) and does not stand in need of being construed in the light of (आरोप) the गन्वार्थ (= प्रतीयमानार्थ) applying to the प्रस्तुत प्रतीयमानार्थ = व्यङ्ग्यार्थ applying to the प्रस्तुत

* St 55 अन्धेरम्भ etc Illustrates वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोपे सादृश्यमूल अ प्र A poetic conceit as to how dire the ocean would look if it were to be drained dry—the same ocean which it is child's play to cross when it is full *ab* Construe क्वचिद् पोतोपाया अम्भस्वगिनमुवनामोगपातात्क्रुद्धे अन्धे लङ्घनेऽपि क्षमन्ते । पोतोपाया (*v* ! Trvm Ed पोतोपायाद्) persons using boats अम्भस्वगिन (covered) मुवनामोग पातात्क्रुद्धिश्च येन *cd* Construe आहो (= यदि) एष देवान् कथमपि रिक्त भवेत् तदानीं अस्य (उदधे) अक्वदुर्दरालोकनेऽपि क वल्य (= शक्त) स्यात् । अम्भ *v* ! अर्गे Trvm अक्व (*t* m) pit आलोकनेऽपि in contrast to लङ्घनेऽपि of *ab* Now they are able even to transgress it, then they will be unable even to glance at it

Here the अप्रस्तुत is the उदधिदत्तान्त that suggests by सादृश्य the वृत्तान्त of the प्रस्तुत viz. the person who when full' is tractable, but would become a deadly problem with his cupidity, if he were to be reduced to penury The उदधिदत्तान्त is *in itself* plausible that is to say, has योग्यता It, therefore does not stand in need of being viewed in the light of (आरोप) of the suggested meaning though it is there viz सपन्नपुरुषदत्तान्त Thus this is वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोपे सादृश्यमूल अ प्र

वचिस्तु अक्षयारोपेणैव — In some cases of सादृश्यमूल अप्रस्तुतप्रश्ना the वाच्यार्थ appears plausible only when viewed in the light of (अक्षयारोप) the व्यङ्ग्यार्थ In other words the वाच्यार्थ has no योग्यता in itself It gets योग्यता when viewed in relation to the व्यङ्ग्यार्थ The story of the lion and the mouse is implausible on the face of it. But it gets plausibility when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ viz एतेन वार्ये भवतीश्वरणात् This in स्वयम्भे terms, is वाच्यार्थस्य अभावम्

* St 56 कल्प etc. Illustrates वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोपे सादृश्यमूल अ प्र Dialogue (प्रश्नोत्तरिणा) between the poet and a शालोत्तरक tree (haunted by ghosts), wherein the tree dwells on the futility of its life.

शाखोटकः (m.) A tree, haunted by ghosts (भूतावास), growing on the burial ground acc. to commentaries. मा. चं. :—इमशानाग्निदग्धपल्लवादिः सरुविशेषो हि शाखोटकः । To judge from भावप्रकाश cited in शब्दकल्पद्रुम, it is a particular tree having brown berries : शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः । शाखोटे रक्तपित्तार्शोवनशेम्भानिसारजित् ॥ Tvm. edition reads शाखोटकः . Will it be too fantastic, in the light of this reading, to suggest that शाखोटक (= शाकोट, संप्रदायप्रकाशिनी) is really शाक-वट; शाक being “ witch-craft ” (cp. शक्ति, शाक्त), the very word that is the basis of the word शाकिनी—a witch. (Cp. दशकुमारचरित उ. ६) Not that it was a वट (in c वट is separately mentioned); but a tree resembling वट well-known as the haunt of ghosts. वैराग्यादिव वक्षि said by the poet because the शाखोटक described himself as दैवहतक. [In the translation read ‘ an unlucky tree ’ in place of ‘ a tree . ’] साधु विदितं Well hit : said by the tree. कस्मात् sc. वैराग्यम्—asked by the poet. इदं कथ्यते said by the tree. The कथन is embodied in cd वामेनात् etc. वामेन, acc. to मा. चं., shows contempt and hints at the वट being of a lower class than himself. छायापिः The word अपि hints at the idea : “ I can give berries (फल) and shade. The banian has only shade to give. But even my shade is not of service to the यथिः, (it being a भूतावास).

Here we have a प्रश्नोत्तरिका between the कवि and the शाखोटक. As it is impossible for the tree to speak, it is implausible on the face of it. But it comes to have significance when viewed in the light of the च्यङ्गकार्यं viz. the truth : a serviceable अयम counts for nought to the people who prefer an उत्तम though less serviceable. cp. याचना मोघा वरमभिगुणे नाधमे लब्धकामा—मेघदूत. Read ह्ययकः अत्राचैतनेन सह प्रश्नोत्तरिका नोपपन्नेति वाच्यस्यासंभव एव ।

इचिदंशेषु etc. In some cases the वाच्यार्थ is partly plausible, partly not so. That is, in some portions one has to read it in the light of the suggested meaning to see its plausibility, in others it is plausible in itself. अंशेषु अन्वयारोप is वाच्यारो व्यङ्ग्यार्थस्य अन्वयारोप.

St. 57. सोऽभूत् etc. Illustrates अंशेषु अन्वयारोपे सादृश्यमूल अ. प्र. The bee asked to desist from hovering about the elephant in rut, for the reasons viz. (1) रसनाविपर्यय, (2) बर्णयोश्चापत्, (3) मरुतिस्त्वृत्स्वरदिकु दृष्टि, (4) अन्तःसृत्यकरत्वं. All these have a double significance one applying to the मत्त गज and the other to मत्तत्वामिन् (an insolent master). रसनाविपर्यय (1) The ‘ inversion ’ of the elephant’s tongue due to a curse of अग्नि. [The निर्यय here only means the loss of the power

of speech So far as is known the elephant's tongue is normal.]
 (2) The tendency to go back upon what he has said कर्णोष्णपल
 (1) The unsteadiness of the ears (2) The tendency to lend
 ear to whatever is reported without waiting to sift truth from
 untruth मरविस्मृतस्वपरदिहृ दृष्टिः (1) The sight that is blurred enough
 due to ichor to make the elephant oblivious of his own track
 and that of others (2) The outlook that in insolence fails
 to discriminate between kinsmen and strangers अन्तःशून्यकत्व
 (1) Having a trunk hollow from inside (2) Having the hand empty
 from inside—i e not inclined to give. कः महः What sort of whom
 is it ?

Here as the वृत्ति points out, so far as the भ्रमर is concerned,
 it is only one reason viz कर्णोष्णपल that should persuade it to leave
 the elephant रसनाविषयं (tongue growing defunct) and शून्यकत्व
 (hollowness of trunk) affect the भ्रमर least and are therefore,
 no reason why it should leave the elephant. मर (indicated by
 मरविस्मृतस्वपरदिहृ) is actually the reason why the bee should *not* leave
 the elephant but should resort to it

Thus कर्णोष्णपल alone is *in tune with* the वाच्यार्थे viz. वारणस्य
 अक्षेवनीयत्वं रसनाविषयं and शून्यकत्व are in no way helpful to it, and
 appear cogent only when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थे That
 is, to भ्रमर, रसनाविषयं and शून्यकत्व may be a matter of no con-
 cern, but to a सेवक the रसनाविषयं and शून्यकत्व of his master
 are of consequence He should leave a master who goes back
 upon what he says and who is not inclined to give anything
 Thus here the वाच्यार्थे relating to भ्रमर assumes plausibility only
 when understood in the light of the व्यङ्ग्यार्थे So also in the case of
 मर It all suits the वाच्यार्थे Who will advise the bee not to resort
 to the elephant because of its ichor when we know that the
 ichor is the reason why the भ्रमर hovers about the elephant ? But
 मर becomes a plausible reason when viewed in the light of the
 व्यङ्ग्यार्थे A सेवक should leave a स्वमिन् who is मर (insolent)
 Thus आरोह of व्यङ्ग्यार्थे becomes necessary for रसनाविषयं, शून्यकत्व
 and मर It is not necessary only in the case of कर्णोष्णपल That
 is why this is an instance of अंशु भयारोह

भ्रमर रसना etc. भ्रमरस्य अक्षेवने the वाच्यार्थे न हेतु and hence
 assume योग्यता by व्यङ्ग्यार्थे आरोह कर्णोष्णपलं तु हेतु and hence व्यङ्ग्यार्थे

धारोप is not called for मद प्रत्युत सेवने निमित्तम् and hence requires व्यङ्ग्यार्था धारोप

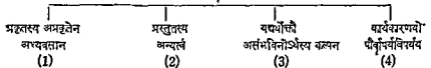
१२—अतिशयोक्ति

In the मङ्गलश्लोक to his कव्यप्रकाश, मम्मटभट्ट describes the कवेर्भारती to be नियतिकूलनियमरहिता i e transcending the laws of the world And this feature of कविभारती (Poet's Speech) is nowhere else so conspicuous as in the figure अतिशयोक्ति As the name itself bears out, in अतिशयोक्ति we have a statement of something abnormal It is a statement hyperbolic enough to justify the verdict निरङ्कुशा कव्य' passed on poets When rhetoricians like भामह and दण्डिन् describe the उक्ति to be लोकातिक्रान्तगोचर or लोकनीमातिवर्तिनी or अतिलोक (रुद्रट), it is not difficult to understand, though vaguely, the keynote of the figure

This लोकातिक्रान्तगोचर च characterizes practically every figure जयरय cites (?) — एकेनातिशयोक्तिश्च काव्यस्यालङ्कृतिर्मता । भामह says — सैषा सर्वत्र चक्रोक्तिः (= अतिशयोक्तिः) । This indicates how the different figures are but the various keys of the gamut of अतिशयोक्ति . This is अतिशयोक्ति in its broader sense.

The figure अतिशयोक्ति, however, is limited in its scope Accord ing to मम्मट, it is limited to the four varieties he mentions —

अतिशयोक्ति

That these varieties with slight modifications, are admitted by a good many rhetoricians shows how there is a certain unanimity among them as to the scope of the figure The following scheme will make this clear —

उद्धट	मम्मट	रयचक्र, विचनय, जगन्नाथ	अप्यव्यदीक्षित
भेदेऽभेद (rou श्लेष्य speciality)	= I उपमानेन = उपमेदस्य निगरणम्	(1) भेदेऽभेद	= रूपव्यतिशयोक्ति
अभेदे भेद	= II प्रस्तुतस्य अन्यत्वं	(2) अभेदे भेद	= भेदव्यतिशयोक्ति
!	!	(3) सन्त-पेऽसत्त्व	= सन्त-पिदायोक्ति
समाव्यमानार्थाश्रया	= III वचनोक्तौ बह्वनम्	(4) असम्बन्धे संदध	= ..

in number, practically the same as मम्मट's. His भेदभेद division is a bit vague in the light of the instance he gives वामन did not specify any divisions, nor did रुद्र who, however, made an attempt to define अतिशय comprehensively यत्रार्थमनियमं प्रतिदिवाथाद विपर्यय याति । कश्चित् कचिदनिलोक स स्वादित्यतिशयस्तस्य मम्मट practically followed रुद्र. रव्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ gave 5 divisions in place of मम्मट's four, अन्यथदीक्षित, with his characteristic tendency for elaboration, gave 7 divisions.

* मम्मट's four divisions of अतिशयोक्ति.—In the first, the उपमान swallows up the उपमेय, e g in चन्द्रोऽयम् the उपमान, चन्द्र, swallows up the उपमेय मुख We have seen, in उ II, that this is गौणी साध्यवमाना लक्षणा, (गौणी सारोपा मुख चन्द्र, forming the basis of रूपक.) Thus is one step further than रूपक where we are conscious of both उपमान and उपमेय It is even a step in advance of उल्लेख, where we have साध्य अव्यवस्तान् while here it is सिद्ध. As we saw earlier, it is the farthest limit to which the poet marches, in the field of सादृश्य

What about शुद्ध साध्यवमाना, like नीलिमा अयं for नीला राम, where the relation between the प्रकृत and अप्रकृत is गुण-गुणिन्, or like तदीय रूप कमिनीना समोहन where the relation is हेतु-कार्य (समोहन actually meaning समोहनहेतु her beauty hypnotises)? मम्मट's करिका is comprehensive enough to include these owing to the use of प्रकृतस्य परेण निगीर्याध्यवमानम् But his कृति उपमानेन etc. narrows possibly through oversight, the scope to गौणी साध्यवसाना, where alone between the प्रकृत and अप्रकृत there is उपमेय-उपमान relation The tendency of the आल्बत्रिकस is, however, to comprehend साध्यवसाना, whether गौणी or शुद्ध, within the scope of this division of अतिशयोक्ति

In the second division, a thing is described as being *other* than the norm. There is the normal beauty but this beauty is quite different—this is an instance of the tenor of this variety [Cp मरुटा त्याचं सगळें वेगडेंच' or गुनरत्नी येतुं अथु सु. ५'] In the third division, (यथ-भोक्तौ वस्तुन), the impossibility of a thing is conveyed by stating that it would occur only in case something else, which is impossible, occurs. This division, it may be noted, is utilised to convey the उत्पर्य (or अन्तर्य) of the प्रकृत over अप्रकृत It is significant that रुद्र calls it उदया उन्मा, दृष्टिन्, अद्भुतोपमा In the fourth division which is based on causation, the effect is described as occurring even *prior* to the cause, in order to drive at the swiftness of action of the cause. अल्बत्रिकस like रव्यक,

विषयात् and अत्रापि give as instances of अनिदयोक्ति even those cases where effect is described as occurring simultaneously with the cause इत्यक कार्यकारणयो समयकत्वौ वैवाच्यविकल्पे चातिदयोक्ति । वायस्य चातुमावात्य विद्यत प्रतिपत्ते । अत्रापि speaks of another variety where the normal कारण and कार्य are described as कार्य and कारण respectively Here we have कारणकार्यविवर्धय while above we had कारणकार्यवैवाच्यविकल्प

अतिदयोक्ति and रूपक —The first variety of अनिदयोक्ति, if based on सादृश्य, can be compared with रूपक as both are based on आह्वयज्ञान. But this अतिदयोक्ति takes the form चन्द्रोऽयं while the रूपक takes the form मुगं चन्द्रं । In रूपक we have गौणी सादृश्य while in अतिदयोक्ति we have गौणी सादृश्यज्ञान । That is to say, the poet is conscious of the distinctness of the two उपमेय मुख and उपमान चन्द्र, in रूपक, while in अतिदयोक्ति, the उपमान चन्द्र swallows up the उपमेय मुखम् । That way अनिदयोक्ति goes ahead of रूपक

अतिदयोक्ति and उद्देश —As we saw under उद्देश, इत्यक holds that in both we have अद्यवसान । But while in उद्देश, the अद्यवसान is in the making (साद्य), in अतिदयोक्ति (I) it is consummated (सिद्ध) मुगं चन्द्रं मन्वे is on its way to अद्यवसान चन्द्रोऽयं is अद्यवसान itself । To put it otherwise, in उद्देश, we have समावन, in अतिदयोक्ति, निश्चय—both, however, आह्वय

Essentials —[अनिदयोक्ति प्रतिदिग्मनिकान्ता श्लोकानां उक्तिः ।—इन्द्रविरर, or अनिदयोक्ति उक्तिः । For the significance of अनिदय, see १० and ११ cited above.] (i) All divisions are based on आह्वयज्ञान and not वास्तवज्ञान (ii) The first division is based on सादृश्य (गौणी सादृश्यज्ञान) (or सादृश्येतरसंबन्ध, शुद्ध भावव्यवधाना. acc. to other अन्वयवित्ता) (iii) There in the उपमान swallows up the उपमेय, or if based on सादृश्येतर संबन्ध, the अद्यत swallows up the प्रत्य (iv) In the second division, the प्रत्य is described as pertaining to a class different from (अन्य) the ordinary (v) In the third, the form is यदि चन्द्रमपि चन्द्रं तर्हि रत्नमप्यर्चयिष्यत्, or its equivalent, and it aims at showing the impossibility of a thing by stating that it would occur if another impossible thing occurs. (vi) The third variety is utilised by the poet to drive at the उत्पत्ति (or अस्तित्व) of the प्रत्य over the अद्यत which he puts thus If the अद्यत were to be thus, then the प्रत्य would be like it and so on. (vii) In the fourth variety the कार्य is described as occurring prior to the कारण or simultaneously with it. This is a poetical way of expressing the prompt effectiveness of the कारण. (viii) The division which इत्यक does not refer to

but which is of usual occurrence viz स्वभेदव्यमकथं consists in denying a connection which is there e.g. वदाम्यामत्र वयं नु विषय पुराणे मुनि We know that the पुराण मुनि is the creator of उर्वशी but this is questioned अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बधेऽप्यमत्र उक्तः ।—रुद्रक

§ सू २९. Construe —(१) प्रकृतस्य परेण यत् निगीयाध्यवमान, (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत् (३) 'यदि'-अर्थोक्ते (यत्) कल्पन, (४) कार्यकारणयोश्च (य) पीर्वापर्यवियर्षयसा अनिदायोक्तिः विधेया ।

(१) प्रकृतस्य परेण (= अप्रकृतो) as seen above, is more comprehensive and consistent with the usage of आन्कारिक, than उपमेयस्य उपमानेन of the वृत्ति For, प्रकृतस्य परेण can comprehend गौणी साध्यवमाना as also गुडा साध्यवमाना, that is to say, between the प्रकृत and अप्रकृत the relation may be सादृश्य or other सवधस like कार्यकारणभाव, गुण-गुणीभाव निगीर्य अध्यवसान supersession on being eclipsed or swallowed 'मुख' is 'swallowed up' by चन्द्र and results in the अध्यवमान चन्द्रोऽयन् अध्यवसान is d-termination in a particular form स्वरूपेण निश्चयः, says प्रभा प्रदीप —द्रवीयनी बुद्धिः । (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत् अन्यत् from the norm. The प्रस्तुत is other (अन्य) than the ordinary or normal—implies the poet. (३) यद्यर्थोक्ते कल्पनम् Imagining a thing as contingent upon (the hypothetical occurrence of a thing stated by) an expression having the meaning (अर्थ) of यदि (in the event of) यद्यर्थोक्ते is an elliptical way of saying 'यदि'-अर्थोक्ति-उपन्यस्त-वृत्तान्ते सति It takes the form If the अप्रकृत were thus the प्रकृत would have been thus यद्यर्थे the words यदि-तर्हि, or चेत् कल्पन अस्तमिति अर्थस्य says the वृत्ति दण्डिन् calls this अद्भुतोपमा रुद्रट् calls this उदाहा उपमा, making it clear that its charm lies in उत्सर्ग of the उपमेय over the, उपमान Cp रुद्रट्'s definition viii 15 अनुपममेदस्तु इत्युपमान तद्विशेषण नामत् । संभाव्य सवधर्थ या किवने सोपमेः साध ॥ कुवलयानन्द, who calls this सम्भवनाम्बर, widens its scope to include things not related as प्रकृत-अप्रकृत e.g. यदि शोभे भवेत्ता कविता स्तुमुणालत्त । (४) कार्यकारणतो पीर्वापर्यवियर्षय पीर्वापर्य is पूर्वपरीभव i. e. natural sequence. Normally the sequence is कारण first कार्य next. This sequence is upset in this variety It may be upset in two ways कार्य may be described for showing the prompt effectiveness of कारण, as taking place prior to the कारण or simultaneously with it. मम्मट takes note of the former only

वृत्ति —उपमानेन etc. वृत्ति has unnecessarily limited the scope of the प्रकृत and पर of the वृत्त, as seen above.

St. 58 कमलप्रानमसि etc. Illustrates अनिदायोक्ति—1 Description of the superb beauty of a lady's face her eyes, her figure. अनमसि

कमलं viz the face, the मुकुटमल Ordinary कमल grows only in water
 (अथ) कमले च कुवलये viz the pair of blue eyes (कुवत्ये Nom
 Dual) set in the lotus of the face (कमले Loc. Sing.) तानि मुकुटमल
 नेत्रोत्पले च कनककलिका viz the blond figure frame of the body
 उत्पलपरपरा viz array of freaks lotus growing on a dry spot two
 smaller lotuses growing on the lotus, the creeper of gold and
 yet velvet soft

Here the उपमेय, मुकु, नेत्रे and तनु are eclipsed (अन्निर्गता) by
 the उपमान viz कमल, कुवत्ये and कनककलिका Thus this is an instance
 of निर्गताप्यवमानं प्रतिशयोक्ति. माणिक्यचन्द्र rightly draws attention to the
 विशेष present in the stanza, विशेष implicit in अनभ्रानि कमल, कमले कुवत्ये,
 तानि कनककलिका, and कनककला सुन्दारमुष्णा र ग sees निवतना in the
 figure —एव कमलमनन्मर्त्तानि परवीरपदेप्रतिशयोक्तिसुहादरण्येऽपि अत्येव निवतना । परं तु
 वामान्नभ्रानि इत्यंशे शब्दाः । कमले च इत्यादौ आर्षा इति संशयः ।

अत्र सुरादि etc सुरादि : e मुग, नेत्रे and तनु कमलादि : e
 कमल, कुवत्ये and कनककलिका अप्यवमितम् : e निक्षिप्तम् The face etc
 are determined, of course poetically, to be कमल etc.

यद्य etc. तदेव : e प्रकृतमेव—not उपमेयमेव अन्यत्वेन अप्यवसीयते is
 determined to be different (from the ordinary, normal) अन्यत्वेन
 । e. सर्वत्रतीनान् अन्यत्वेन अप्यवसीयते note how अयकव्य (or न) is
 present in this variety also See the remarks made above about
 the common feature of the divisions of प्रतिशयोक्ति.

St. 59 अर्णो लङ्कणम् etc. Illustrates प्रशुभ्य अन्यत्वेन अयवतने
 प्रतिशयोक्ति. Description of the superb charm and exquisite figure of
 a lady. संश्रुत एषा —अन्यत्वेन (इ)व अन्यैव इति वनिष्ठाया । इदमा मनन्दप्रवर्तनी
 रीति न भवति ॥ अन्यत्वे : e of a different sort from the normal.
 लङ्कण (१ । ६) लं = प्रीति —dignified bearing—सं प्र = सौन्दर्यम्—उद्योत.
 वर्तनप्रदाया वनि = वी वीर्यनि शरीर—उद्योत वनि = शीतम्—स प्र, मा चं वतनी
 वनि (१ इ) वनि (conduct) इ । इयामा a lovely lady Cp. उदेन
 सामान्यप्रवर्तपति । e. the creator who made the creatures. रेषा creation,
 delineation रेषा = स्वीकृ—सा चू 'She is not the limit (i.e. not
 beyond the limit) of the by creator'.

Here in the first half we have प्रतिशयोक्ति based on प्रशुभ्य अन्यत्वेन
 अयवतना The second half could well illustrate अन्यत्वेन अप्यव, a
 variety omitted by मण्ड. She is सामान्यप्रवर्तनी रेषा but is stated as
 not being so. As said above अन्यत्वेन अयवतन comes under अन्यत्वेन
 of other अन्यत्वेन. कुवलयानम् calls this प्रतिशयोक्ति.

यद्यर्थस्य etc. Explanation of यद्यर्थोक्तौ of the सूत्र "When the sense of the word यदि happens to be conveyed by the use of the word यदि or चेत्" 'यद्यर्थ'—रुद्रट् uses the same term in the same sense कल्पनं अर्थात् अममविन अर्थस्य Conceit of a matter of course, improbable अर्थात् असमविन Conceit can be apparently of a matter that appears unlikely As we saw above, generally the आल्कारिकs make use of this variety to convey the उत्कर्ष of the उपमेय over the उपमान Its form is If the उपमान were to be thus, then there would be resemblance between it and उपमेय दण्डिन् calls it अद्भुतापमा, रुद्रट् उत्पत्त्या उपमा That way, it agrees with व्यतिरेक or प्रतीप in spirit, though not in form (See under व्यतिरेक). कुवल्यानन्द, however, extends its scope in the figure सम्भावना where the occurrence of anything made contingent upon the occurrence of something else—of course poetical—is enough to constitute the figure Thus यदि शेषो भवेत्स कथिता स्युर्गुणस्त्व, —the idea being your excellences are so numerous that they could be adequately expressed only if शेष with his thousand hoods were to speak—becomes an instance of it, though here there is no idea of the उत्कर्ष of उपमेय over उपमान मम्मट's definition is vague enough to comprehend such cases also

St 60 राक्षसां etc. Illustrates यद्यर्थोक्तौ कल्पने अनिदायोक्ति Description of the surpassing charm of the face of some lovely woman राक्षसं पौर्णिमा The face is like the resplendent orb of the full moon But the orb is marred by कल्क, not so the face! तस्याः प्रहृताया नायिरया साम्यपराभव अवाप्नुयात् That the full moon should be like the face is itself an indignity to the face which is so exalted!

Here साम्यपराभव is the अमभवद् अर्थ which is imagined as contingent on the occurring of एतया इन्दो अलङ्कृत, a fact introduced by the word चेत् ('यद्यर्थ') This illustration indicates how, in this variety, we have the उत्कर्ष of the उपमेय over उपमान The moon has a spot, the face has none! Here, the अप्यवमान consists in thinking of a hypothetical fact.

कारणस्य etc. Here कार्य is described as occurring even prior to (or simultaneously with) the कारण, with a view to indicating how the कारण is quick in its action (शीघ्रचरिता) This is कार्यकारणयोः पीठनयोर्नियमं [रुद्रट् calls this पीठनयोर्नियमं-विज्ञान, to comprehend कार्य कारणयोः दैगत्य also] कार्यस्य पूर्वमुक्तिः i. e. when the कार्य is described as (occurring) prior to the कारण अनुपूर्वी sc. अनिदायोक्ति अनिदायोक्ति (iv)

St 61 हृदयमधिष्ठित etc Illustrates कार्यकारणवीर्वापर्यविपर्यये अतिशयोक्ति
The words of a दूती to a नायक. No sooner did मालती a नायिका, see
the नायक than she fell in love with him *Construe* हे रमणीवल्लभ,
मालत्या हृदय आदौ कुसुमचापवाणेन अधिष्ठितम् । लोचनविषय भजता त्वया चरम (पश्चात्)
अधिष्ठितम् । कुसुमचापवाणेन हृदय अधिष्ठित । e she fell in love लोचनविषय
भजता त्वया । e when you were seen by her

Here, नायकदर्शन, which actually preceded मदनवेदो is poetically
described as following मदनवेश This is to suggest that the नायक-
दर्शन was so quick in its action. *रुच्यक* — कार्यस्य आशुभावारय विशेष
प्रतिपादने । *Vide जयरथ* cited above to ascertain how there is अथवसाय
here also *रुद्रट* calls this पूर्वाल्कार कुचलयानद calls this अत्यन्तातिशयोक्ति
कार्यकारणयो समवास्तव will be aptly illustrated by the well known stanza
from the *रघुवंश* — सममेव समाक्रान्त इव द्विरदगमिना । तेन सिंहासनं विज्य मण्डल
च महीभृताम् ॥ where रघु's coming to the throne is described as
simultaneous with his achievement of establishing paramountcy-
while, in fact रघु first came to the throne and then established
his paramountcy

१३—प्रतिवस्तूपमा

निदर्शना (one variety of it) प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, are figures
based on अनेकवाक्यगत सादृश्य In other words in these figures we
have सादृश्य between one वाक्यार्थ and another That वाक्यगत सादृश्य
which requires two or more वाक्यस is different from वाक्यगत उपमा
embodied in a single वाक्य has been already made clear Further,
this वाक्यगत सादृश्य must be only suggested (गम्य or आर्थ) and never
expressed by any उपमाप्रतिपादक like इव, यथा, सादृश्य etc. See how भामह
lays stress on this absence of वादि in the definition of प्रतिवस्तूपमा
यथैवानभिधानेऽपि गुणमात्म्यमतीति । *रुद्रट* also refers to उपमात्वाविशुद्धत्व of
प्रतिवस्तूपमा

And yet what distinguishes these three figures one from the
other, is the particular mode employed by each to convey सादृश्य
even in the absence of सादृश्यवाक्यस. Thus, as we saw, निदर्शना
employs the expedient of juxtaposing two unrelated facts which
become औपम्यपर्यवसायि दृष्टान्त as we shall see later, suggests सादृश्य
by pitting one against the other, वार्त्तस that are different but
correspond प्रतिवस्तूपमा has a navier method It gives us the same
वार्त्त in the different sentences, thus driving at their similarity
But, to avoid the दोष of repeating the same word or words,

(कथितपददोष viz. नैक पद द्वि प्रयोज्य प्रायेण—वामन), the धर्म, though one and the same, happens here to be stated in different words. This is what is meant when we say that, in प्रतिवस्तूपमा, we have वस्तुप्रतिवस्तुभाव, वस्तु-प्रतिवस्तु referring to the recurrence of the same वस्तु viz धर्म, though in different words. Here the same वस्तु viz धर्म stands *vis a vis* itself though in a different form (प्रतिवस्तु)

७ वस्तु-प्रतिवस्तुभाव and विम्ब प्रतिविम्बभाव —As seen above, वस्तु प्रतिवस्तुभाव, so far as it applies to प्रतिवस्तूपमा, means the relation of the धर्म in one वाक्य to the धर्म in another, when the धर्म is the *same*, though couched in different words. This is to be distinguished from विम्ब प्रतिविम्बभाव lying at the back of दृष्टान्त, the figure that follows. In विम्ब प्रतिविम्बभाव, the धर्म in one वाक्य is *different* from that in the other, but still *corresponds* to it, just as the thing reflected is different from the reflection, though one corresponds to the other.

Thus in स्थिरा शैली गुणवता खल्वुष्वा न बाध्यते । स्तनीपत्ये हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते ॥ the धर्म न बाध्यते is the *same* as न नाश्यते, though differently worded. Between न बाध्यते and न नाश्यते there is वस्तु प्रतिवस्तुभाव. In काम नृप्य सन्तु सद्गुणशोभ्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् । नक्षत्रताराग्रहमकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव राशि, ज्योतिष्मतीत्व is a *different* धर्म from राजन्वतीत्व, and yet they correspond, one to the other. There is thus विम्ब प्रतिविम्बभाव between the two.

It must be conceded, however, that in some cases, it becomes difficult to judge precisely whether it is विम्ब प्रतिविम्बभाव or वस्तु-प्रतिवस्तुभाव that prevails. The same धर्म stated in different words is likely to be mistaken for two corresponding धर्मा or *vice versa*. Thus आपद्रत एतु महाशयचक्रवर्ती वित्ताख्यत्यकृतपूर्वमुदारभावम् । काण्डगुरुदहनप्रव्यग्न समन्ताहोकोचरं परिमन् प्रकटीकरोति ॥, which is given as an instance of प्रतिवस्तूपमा by र ग, may justifiably be taken by another as a case of दृष्टान्त. वित्ताख्यति only *corresponds* to, and is not the same as, प्रकटीकरोति, he may argue. In such dubious cases, there is bound to be divergence of opinions and one has only to justify his particular view point by proving the धर्म to be same, in the case of प्रतिवस्तूपमा, or धर्मा to be distinct, in case of दृष्टान्त.

Nay, in the earliest stages of their growth, दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा were looked upon as identical. मामह and दग्धिन् did not admit दृष्टान्त as a separate figure. They admitted प्रतिवस्तूपमा, as a variety of वस्तुमा. This variety was broad enough to comprehend दृष्टान्त also. It was

इदं who first marked off the two figures one from the other His name for इष्टान् was वाच्यदृष्टान् वामन admitted प्रतिवस्तु as a variety of उपमा, but did not admit 'दृष्टान् इदं admitted उभयवाच्य in place of प्रतिवस्तुपमा He also admitted इष्टान् रयक, विधनाथ, जगन्नाथ, अप्ययदीभिर्न (कुक्क्यानद) • all admitted the two figures मम्मट also admits them as separate figures

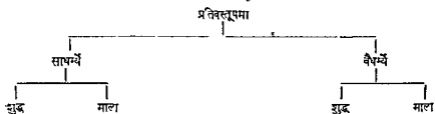
The name प्रतिवस्तुपमा is explained by रयक (अ त्त) as based upon the presence of the same धर्म in every वाक्य — प्रतिवाक्यार्थे उपमा साम्यमित्यन्वर्थप्रयत्नात् । So he takes प्रतिवस्तु to mean प्रतिवाक्य, वस्तु being the same as वाक्यार्थे The word उपमा, he takes to mean साम्य । e औपम्य Some like कुक्क्यानद take उपमा to stand for साधारणधर्म प्रतिवाक्यार्थे मुष्मा समानधर्मोऽत्रयामिति व्युत्पत्ते — कुक्क्यानद मम्मट, to judge from his वृत्ति, seems to take उपमा to mean उपमान Where प्रतिवस्तु viz a वाक्यार्थे is उपमान in relation to another' But, as we saw above, the word उपमा in the name is reminiscent of the days when प्रतिवस्तुपमा was looked upon as a variety of उपमा

प्रतिवस्तुपमा vs वाक्यार्थनिदर्शना — As we saw at the outset in both we have सादृश्य between one वाक्यार्थे and another, both are based on sameness of धर्म, and that in both the सादृश्य is गन्व only But, (1) whereas in निदर्शना the वाक्य are syntactically related व अल्पनिवयवा मत्या सर्ववदवर्धन चिद्विधिति स उदुनेन सगर निर्वर्षति । e they are परस्परसापेक्ष, in प्रतिवस्तुपमा, each one is independent of the other । e they are परस्परनिरपेक्ष (2) In निदर्शना the साधारणधर्म is not mentioned and has to be guessed on the strength of apparently unrelated facts being juxtaposed. In प्रतिवस्तुपमा, the साधारणधर्म is mentioned in each वाक्य, though in varying terms.

For प्रतिवस्तुपमा vs इष्टान्त, see इष्टान्त For प्रतिवस्तुपमा vs अर्थांतरन्यास, see अर्थांतरन्यास

From the very fact that the figure is based on वाक्यार्थगत सादृश्य it is easy to conclude that there must be one वाक्यार्थे प्रकृत in relation to another which is अग्रह This will be पुष्प variety with one प्रकृत वाक्यार्थे and one अग्रह But it is possible to have the figure in the मात्र form also where there is one प्रकृत वाक्यार्थे compared with several अग्रह वाक्यार्थे. The सम्बन्ध between the वाक्यार्थे may be conveyed negatively also i. e. by वैधर्म्ये e इ. वस्तुपदे गुणानि सङ्गच्छन्ते the उन्नेरकस्य is negatively put as महिमानं न प्रकृति in the उन्नेरकस्य Though मम्मट does not talk of वैधर्म्ये प्रतिवस्तुपमा, अर्थवैधर्म्ये like मम्मट,

विश्वनाथ जगन्नाथ, अप्यव्यतीक्षित have admitted it Thus we get the following scheme —

Essentials — [प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थ उपमा समानधर्मो अस्याम्—कुवलयानन्द वस्तुन वाक्यार्थस्य उपमानत्वात्—मम्मट who possibly sees in the prefix प्रति an indication of something pitted *against* the उपमेय] (1) There must be at least two वाक्यस mutually independent (2) In माला form, naturally, there will be more than two वाक्यस (3) Each वाक्य must embody the साधारणधर्म (4) The साधारणधर्म though same must be stated in different words in the different वाक्यस. i e the साधारणधर्मस must be related by वस्तु प्रतिवस्तुभाव (5) One वाक्य must embody the प्रकृत, the other being अप्रकृत in relation thereto (6) The सादृश्य between the वाक्यार्थस must be implied only, never expressed (7) The सादृश्य may be stated positively (साधर्म्येण) or negatively (वैधर्म्येण) e g चक्रोर्ये एव चतुरा चन्द्रिकपानकर्मणि । विनावन्तीने निपुणा सुदृशो रतनमाली ॥ where the first वाक्य is positive in aspect, the second, negative But both have the same import viz वस्तुविदेव वरिमन्नपि विषये नेपुण्यम्

§ सू ३० प्रतिवस्तूपमा etc Construe —स तु प्रतिवस्तूपमा, यत्र एकस्य सामान्यस्य वाक्यद्वये द्वि स्थितिः । एकस्य सामान्यस्य द्वि स्थितिः । e where one and the same साधारणधर्म is stated twice. द्वि=द्विवारम् Read 'twice' instead of 'in two forms' in the translation द्वि and वाक्यद्वये apply to शुद्ध प्रतिवस्तूपमा In माला, there will be three or more वाक्यस and the साधारणधर्म will be stated thrice or more Note that the सूत्र does not mention an important feature of प्रतिवस्तूपमा viz. that the साधारणधर्म must be conveyed by different modes of expression in the different वाक्यस. वाक्यद्वये one of the वाक्यस will be प्रकृतविययक, the other व्यकृतविययक. तु marks transition to a new figure.

वृत्तिः—साधारण धर्म mentioned as सामान्य in the सूत्र Where in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य, the साधारणधर्म is stated (उपमेयते) in different terms (शब्दभेदेन), the figure is प्रतिवस्तूपमा Why the same साधारणधर्म should be stated in different terms is explained in

the श्रुति कथितपदस्य दुष्टतयाभिहितत्वात्—since a word repeated over again (कथितपद) is declared to be defective. If the same word or words were used over again to convey the साधारणार्थम्, as it occurs in the different वाक्यसु there will arise the defect or दोष of a कथितपद. To avoid it the साधारणार्थम् is expressed in different words in the different sentences. Note that the सूत्र overlooks this vital aspect of the figure कथितपद. Repetition of word or words, पीनरुक्त्य मम्मट does not define this दोष. Vide उ VII मा च explains it एवस्यैव पदस्य नि प्रयाग कथितत्वं. See वामन cited above कथितपदस्य दुष्टतया अभिहितत्वात्—मम्मट like other आलम्कारिकसु has already (उ VII) averred that a कथितपद involves a poetical flaw सा वस्तुन चास्यार्थस्य उपमानत्वात् मम्मट's own attempt to explain the propriety of the name प्रतिबन्धूपमा. Therein one वाक्यार्थ is उपमान in relation to another which is उपमेय. मम्मट does not seem to see an अव्ययीभाव in प्रतिबन्धु as seen by रुय्यक or कुवल्यानद प्रतिबन्धु = वाक्यार्थ, उपमा = उपमान acc. to him. Does he count on प्रति when he refers to उपमान only since उपमान is what is set *against* (प्रति) the उपमेय ?

St 62 देवीभाष्य etc. Illustrates पुञ्ज साधर्म्ये प्रतिबन्धूपमा. By a question of appeal is brought out the indignity inherent in a queen being reduced to the status of an attendant. Construe देवीभव गमिना ण्या कथ परिवारपद भवतु । देवतरूपाङ्कित रत्न a piece of jewellery with the figures of deities carved therein न परिभोगयोग्यं does it mean Is not to be toyed with or trifled with ? Since we hardly look upon it as a sacrilege to wear (normal sense of परिभोग) jewellery with divine figures engraved therein Icons do figure in our jewellery

Here the same साधारणार्थम् अयोग्यत्व is driven at, in the उपमेयवाक्य देवीभाष्ये ण्या, by कथ in the उपमावाक्य, न रत्न रत्नम्, by न रत्नम्. That is why it is प्रतिबन्धूपमा. It should not be mistaken for वैधर्म्ये, since कथ and न रत्नम् are *identical* मा च says परिवारपद is the साधारणार्थम्—अत्र परिवारपदं साधारणो धर्मः परिभोगयोग्यमिति पदं निरन्तरं नौक-परिवारपरिभोगवत्तयोरेकमेवात् । साहित्यसूत्रादपि also is of the same view मं प्र says मन्तव्यं is the साधारणार्थम्. It is conveyed by देवीभाष्ये and देवतरूपाङ्कित in the two वाक्यसु.

St 63 यदि दहत्यनलो etc. Illustrates मन्तव्यं साधर्म्ये प्रतिबन्धूपमा. It is the nature of the good ones not to get dispirited as it is the nature of fire to burn, of hills to be bulky, of the brine to be saline

Here as प्रकृतिरेव सतामविधादिता is the प्रकृतवाक्य or उपमेयवाक्य in relation to which the rest are अप्रकृतवाक्यस or उपमानवाक्यस, we have माला The words प्रकृतिरेव in the उपमेयवाक्य and किमद्भुत, किं तत, सदैव (एव) convey the same साधारणधर्म viz स्वाभाविकत्व As all are stated in the same positive mode, the प्रतिवस्तूपमा is साधर्म्ये Thus this is मालारूपा साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा One should not suppose that, owing to प्रकृतिरेव सतामविधादिता we have an अर्थान्तरन्यास For प्रकृतिरेव etc is *not* generality or सामान्य of which अनलस्य दहनक्षमत्व, अग्नीणा गौरव and उदधिजलस्य लवणत्व are particular cases or विशेष For, as we shall see later, in अर्थान्तरन्यास, between the प्रकृत and अप्रकृत the relation is that of सामान्य विशेष or *vice versa*

एवमन्यत्रापि etc This principle of प्रतिवस्तूपमा viz. धर्मस्य शब्दभेदेन उपपदान may be adopted *elsewhere* also What is the significance of अन्यत्र or elsewhere? Acc to some like Jhalkikar, अन्यत्र अपि means वैधर्म्यस्वरेऽपि, as the instances given heretofore embrace साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा Acc to सै प्र, it means in the complex formation of दृष्टान्त प्रतिवस्तूपमा (? = रशना) मा च takes अन्यत्रापि to mean माला forms like this are possible in other figures like व्यतिरेक also He says —यथा हरवन विगमदृष्टि (St 77) इत्यादी व्यतिरेके व्यतिरेकमाला Of all, the interpretation वैधर्म्यस्वरेऽपि is helpful as it tends to make मम्मत्'s वृत्ति embrace वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा also, admitted by other आलम्ब्यारिषु like रुद्रयक Still one wonders if this was the idea of मम्मत् himself, for if it were so, मम्मत् certainly would have given us an instance of वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा also

१४—दृष्टान्त

After whatever has been said above in reference to प्रतिवस्तूपमा, it will not be difficult to form an idea about the nature of this figure दृष्टान्त, like प्रतिवस्तूपमा and वाक्यार्थनिरदर्शना, is based on वाक्यार्थमाहरण. This सादृश्य must be गम्य, not वाच्य Further, what is most important the धर्म in the प्रकृतविषयक वाक्य must be only *similar to*, and not the *same* as, that in the अप्रकृतविषयकवाक्य To put it otherwise, one धर्म must correspond to the other This is what the आलम्ब्यारिषु mean when they say that in दृष्टान्त we have निम्नप्रतिनिम्नभाव between the धर्म in the प्रकृतविषयक and अप्रकृतविषयक वाक्यस

निम्न-प्रतिनिम्नभाव —As seen above, when the धर्मस are निम्न and yet correspond one to the other, the relation between them is निम्न-प्रतिनिम्नभाव as distinct from वस्तु-प्रतिवस्तुभाव present in प्रतिवस्तूपमा, where the धर्म is the same, though couched in different words in different

sentences Read कुत्रलयानद्—यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भित्तवैव धर्मो विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्तः । In त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विपुरेव हि कान्तिमान्, we have the धर्मो कीर्तिमान् and कान्तिमान् in the उपमेय and उपमानवाक्यसु, respectively. Both are different and yet correspond, one to the other, in the way in which a reflection (प्रतिविम्ब) corresponds to the object reflected (विम्ब) though both are distinct Read जयरथ —लोके हि दर्पणादी विम्बात् प्रतिविम्बस्य भेदेऽपि मदीयमेवान् वदनं सन्तान्तमित्यभिमन्यते । अन्यथा हि प्रतिविम्बदर्शने दृशोद्दृशूलोऽहमित्याद्यभिमानो नोदियात् भूषणविन्यासादौ च नायिका नदिवेत् । Acc to him, विम्ब प्रतिविम्बभावः is the same as भेदेऽभेदः ।

But it will be a mistake to suppose that विम्बप्रतिविम्बभावः in a दृष्टान्तः is present only between the धर्मः । To judge from the definitions of the figure given by different आलङ्कारिकसु it is clear that, in दृष्टान्तः, there is as much विम्बप्रतिविम्बभावः between the धर्मः as between the धर्मिणः also ; i. e. the objects in relation to which the धर्मः are given. Read जयरथ —अतश्च धर्माणां धर्मिणां च विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्देशोऽप्यमलवारः । मा च— न तु प्रतिवस्तूपमायामिव साधारणधर्मस्यैव हि प्रयोगः किं तु उपमेयादेरपि । मम्मटः is specific on this point See his definition of the figure - दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् । जगन्नाथः also lays stress on this point स्वयम्कम् and अप्यस्यदोक्षित (कु), however, insist on the विम्बप्रतिविम्बभावः between धर्मः only

दृष्टान्तः and प्रतिवस्तूपमा —This brings us to the main point of distinction between the two figures Though both are based on वाक्यार्थमाहृत्य, though in both the वाक्यसु are independent (unlike those in निदर्शना) though in both the सादृश्यः is गम्य or tacit and not explicit still (1) in दृष्टान्तः the धर्मः in the उपमेयवाक्ये is only similar to and not the same as that in the उपमानवाक्ये That is there is between one धर्मः and another the correspondence that is present between the विम्बः and its प्रतिविम्बः । In प्रतिवस्तूपमा, on the other hand, the धर्मः in both उपमेय- and उपमान-वाक्ये is the same, and thus there is वस्तु-प्रतिवस्तुभावः between the धर्मः in the उपमेयवाक्ये and that in the उपमानवाक्ये (2) In दृष्टान्तः, the charm lies not only in the धर्मः corresponding one to the other but also the धर्मिणः corresponding one to the other, while in प्रतिवस्तूपमा, the charm lies solely in the same धर्मः presenting itself in one case and another Not that in प्रतिवस्तूपमा, we do not come across corresponding धर्मिणः । They may occur, but the poet does not stress them Thus in चकोरे च चतुराशद्विक्रपापानर्गणि । आनन्त्य एव निपुणा सुदृशो रत्नर्गणि stress is laid by the poet on the साधारणधर्मः viz कस्यचिदेव कश्चिन्नपि नियमे वैदृश्यम् The correspondence between चकोरे and आनन्त्यः is hardly of any consequence to him । In दृष्टान्तः like

स्वभाव कीर्तिमान् राजन् विशुभे द्वि कान्तिमान् the poet lays as much emphasis on the correspondence between the धर्म, कीर्तिमान् and कान्तिमान्, as on that between the धर्मिन्स्त्व and विशु

But, as it has been already pointed out under प्रतिवस्तूपमा, not in all cases is it so easy to decide whether the धर्म is same or only similar Further, one must not judge a case to be दृष्टान्त merely because to us a दृष्टान्त is any similar case He must decide whether the धर्म is भिन्न or अभिन्न and accordingly ascertain whether it is दृष्टान्त or प्रतिवस्तूपमा respectively. To a superficial observer चक्षुर्य एव etc or वशमवो गुणवानपि etc. may appear like दृष्टान्त when they are really cases of प्रतिवस्तूपमा

दृष्टान्त and निदर्शना —Though in both, the सादृश्य is वाक्यार्थग, though in both there are वाक्य more than one though in both the सादृश्य is implicit (गम्य), still (1) in दृष्टान्त, the two (or more in माला) वाक्य are grammatically independent. In निदर्शना, they are dependent (य ते गुणान् वदति स मेरु लिलङ्घयिषति) (2) In दृष्टान्त, the धर्म is भिन्न and mentioned, in निदर्शना the धर्म is अभिन्न and is implied That the धर्म is अभिन्न follows from the very fact that one thing is described as being tantamount to the other. (3) In दृष्टान्त, the charm lies in the विम्ब प्रतिविम्बभाव, persisting in the धर्म and धर्मिन्स्त्व also In निदर्शना, the charm lies in juxtaposing two (or more, in माला) facts having no apparent connection between them Read रघुकः—निरपेक्षयोर्हि वाक्यार्थ योर्विम्बप्रतिविम्बभावो दृष्टान्त । यत्र च प्रकृते वाक्यार्थे वाक्याथान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र सम्बन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनव युक्ता । Read सा द —इह (निदर्शनाया) विम्ब प्रतिविम्बाशेष विना वाक्यार्थपर्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्यात् विम्ब-प्रति विम्बाप्रत्यायनम् । It may be noted in passing that विम्ब प्रतिविम्बभाव is first hinted at by उद्भू, the originator of the figure. He talks of विम्बप्रतिविम्बनिदर्शनम्

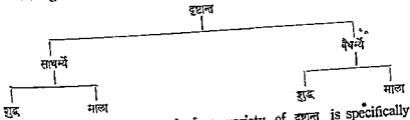
दृष्टान्त, as we saw under प्रतिवस्तूपमा, is a younger figure than प्रतिवस्तूपमा It was उद्भू who first admitted दृष्टान्त but under the significant name कथ्यदृष्टान्त The name clearly suggests that the admission of this figure was in imitation of the दृष्टान्त that plays an important part in the Sanskrit syllogism After उद्भू, all rhetoricians except वामन admitted the figure

For दृष्टान्त vs अर्थान्तरन्यास, see अर्थान्तरन्यास

दृष्टान्त vs. अप्रस्तुतप्रशस्ता —Though in both the अप्रस्तुत is stated to bear out the प्रस्तुत in दृष्टान्त, प्रस्तुत and अप्रस्तुत are both stated or कथ्य, while in अप्रस्तुतप्रशस्ता only the अप्रस्तुत is stated, the प्रस्तुत being

गम्य. This naturally results in a second point of difference viz. in न. प्र. the धर्म is stated once; in दृष्टान्त, the धर्म is stated both in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य. Read सूत्रकः—उरूपयोस्तु वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वथा अप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः ।

Divisions of the figure : As the figure is practically analogous to प्रतिवस्तूपमा, the divisions of दृष्टान्त are the same as those of प्रतिवस्तूपमा. Thus we get the following scheme :—

It is to be noted that the वैधर्म्यमूला variety of दृष्टान्त is specifically stated and illustrated by मम्मट, though he did not mention a corresponding variety of प्रतिवस्तूपमा.

Essentials :—[दृष्टः अन्तः निश्चयः यत्र — मम्मट. On the statement of which instance, a definite idea (अन्त) of the matter under consideration can be had] (1) There must be सादृश्य between वाक्यार्थः. (2) This सादृश्य must be गम्य (यथेवादिपदैः शून्यं दुषेर्दृष्टान्त उच्यते—उद्भट) and hence उपमाप्रतिपादक like इव etc. must not be used. (3) There must be a प्रकृतविषयक वाक्य that bears सादृश्य to another अप्रकृतविषयक वाक्य. (4) These वाक्य must be grammatically independent. (5) In माला the अप्रकृतविषयक वाक्य are more than one. (6) The धर्म in अप्रकृतविषयक वाक्य must be distinct from that in the प्रकृतविषयक but yet must correspond to it by विन्व-प्रतिविन्वभाव. (7) This विन्व-प्रतिविन्वभाव must be apparent also between the धर्मिणः. (8) In वैधर्म्ये दृष्टान्त, the सादृश्य must be conveyed negatively. That is, if the उपमेयवाक्य is positive the उपमानवाक्य must be negative and vice versa.. (9) सा. द. insists, rather justifiably, on the instance being one which is well-known. For this reason, सगिर्वे यदि जंवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् । विषम-प्यवृत्तं कचिद् भवेदमृत वा विषमीश्वरेच्छया ॥ is not दृष्टान्त, acc. to him. He says : इह तु विषमवृत्तयोः कृताविरोधावस्थाप्रसिद्धेर्न तस्य (दृष्टान्तस्य) सद्भावः ।

§ सू. ३१. दृष्टान्तः पुनरेतेषां etc. दृष्टान्त consists in the reflection of all these. एतेषां सर्वेषां i. e. not only must the धर्म correspond, but also the धर्मिणः. The charm of the figure lies in the correspondence between all units of the उपमेय- and उपमानवाक्यः. प्रतिविन्वयं

1 e correspondence, as seen above. Read कुवलयानदः—वस्तुनो भिन्नोरप्युपमानोपमेयधर्मयो पररपरसादृश्यादभिन्नयो पृथगुपादान विन्वप्रतिविन्वभाव इत्याख्यारिक समय । र ग. also insists upon the correspondence between all units —प्रकृतवाक्यार्थिदृष्टवानामुपमा (? ना) दीना साधारणधर्मस्य च विन्वप्रतिविन्वभावे दृष्टान्तः । सा द —भिन्ने विन्वानुविन्वत्वम् ।

वृत्तिः—एतेषा etc. साधारणधर्मादीनाम् आदि includes, as seen above, the धर्मिन् also in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य In त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विद्युरेव हि कान्तिमान्, just as there is correspondence between the धर्मस कान्तिमत्त्वं and चान्तिमत्त्वं, so there is correspondence between त्व and विद्युः, the धर्मिन्ऽ

दृष्टोऽन्तः etc Explanation of the name दृष्टः अन्तः निश्चयः यत्र means On the statement of which (यत्र = यस्मिन् उपदीयमाने) the matter on hand is decided with certainty An ambiguous thing becomes clear as soon as we get an instance to corroborate it. It is for this reason that सा द insists upon a प्रख्यात instance. In Sanskrit syllogism दृष्टान्तः plays an important part in deciding an obscure fact. Read जयरथ —दृष्टान्ते पुनरेतादृशो दृष्टान्तोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतस्य अर्थस्य अविस्पष्टं प्रतीतिर्मा भूदिति प्रतीतिविशदीकरणधर्मार्थान्तरमुपदीयते ।

St 64 त्वयि दृष्ट एव etc Illustrates साधर्म्ये शुद्ध दृष्टान्तः A दूती pleads with the नायकः as to how the नायिका's mind gets soothed at the sight of him निर्वातिः is soothed derives comfort कुमुद्वर्या कुमुदः = बुमुदः आलोके = At the sight

Here त्वयि मनोभवजन्त्रिन् is the उपमेयवाक्य, आलोके कुमुद्वर्या is the उपमानवाक्य The धर्मस conveyed by निर्वातिः and विप्रमतिः are not the same. They are only similar and hence correspond Thus there is विन्वप्रतिविन्वभाव between the धर्मस. This correspondence also extends to the other units *vis a vis vis* viz त्व—हिमांशु तस्या—कुमुद्वर्या, मनःकुमुदः (= कुमुदः) As there is only one उपमानवाक्य, it is शुद्ध (not माध्य) As both वाक्यसः are positive, it is साधर्म्ये दृष्टान्तः

St 65 सवाहवे etc Illustrates as the वृत्तिः says, वैधर्म्ये दृष्टान्तः of the शुद्ध variety Someone (possibly the poet) describes to the king how the hostile warriors were put to rout as he (the king) was about to draw his sword Construe आहव इत्याणांतिर वरं भानिनीयत माहमवमदार्मणः तव परेषां मया विदारामात्मगु । पावव हि अशने दिवरां दधने । करं भानिनीयत तव may be taken either as a Gen Absolute or may be construed with तव परेषां (of your enemies) The first seems preferable. साहसकर्ममार्मणः Who takes delight in acts of daring

विश्रान्ता (वि + श्र्) = विश्रान्त A formation like वन्दर from वन्द
(शुक्लचोर १३२ १७३) पासव स्थिरता दधत (3rd plu Pres ध) Particles
of dust remain steady अवति when there is no wind

Here विश्रान्ता and स्थिरता are in exact antithesis That is why
one वाक्य (उपमेयवाक्य) is positive and another (उपमानवाक्य) negative
(अवाचे) विश्रान्ता गच्छति put negatively will correspond to स्थिरता
गच्छति That is why it is वैभ्रम्यं दृष्टव्यं There is again correspondence
between स्व and बाल, मदा and पामव As there is only one उपमानवाक्य
the दृष्टव्यं is शुद्ध not माला Positively stated it would have been
महद्विषये तरला हि रेणव —सा चू

Will it be wrong if this were taken to illustrate वैभ्रम्यं प्रतिवस्तूपमा ?
Possibly not Above we assessed स्थिरता as negatively corresponding
to विश्रान्ता But we could as well take it as negatively the same
(वस्तु प्रतिवस्तु) as विश्रान्ता and then the figure will be प्रतिवस्तूपमा

The following remark of २ ग will be helpful in understanding
the significance of वैभ्रम्यं दृष्टव्यं (or प्रतिवस्तूपमा) —वैभ्रम्योपहरण हि प्रस्तुत
धर्मविशेषोपाख्यानार्थं स्वश्रित्वव्यतिरेकममानजातायस्य धर्मन्तरास्तदय अप्रकृतार्थस्य कथनम् ।
It consists in the mention of an अप्रकृतार्थ in relation to some object,
which (अप्रकृतार्थ) belongs to a class antithetical to the class to
which प्रकृतार्थ belongs This is done to corroborate the fact stated
in relation to the object under consideration See अर्थान्तरन्यास

१५—दीपक

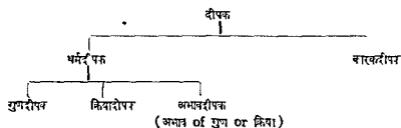
In प्रतिवस्तूपमा and दृष्टव्यं we saw that the interest centred round
one and the same धर्म or corresponding धर्म being stated in the
प्रकृतवाक्य and the अप्रकृतवाक्य, leading to गम्य औपम्य In दीपक and तुल्य
योगिता that follows the central interest lies in several things being
connected with the same धर्म in one and the same वाक्य and thus
suggesting mutual similarity To put it otherwise while प्रतिवस्तूपमा
and दृष्टव्यं are based on कवचार्यौपम्य, तुल्ययोगिता and दीपक are based on
पदार्थौपम्य That is why प्रतिवस्तूपमा and दृष्टव्यं require अनेकवाक्य while
तुल्ययोगिता and दीपक are embodied in one वाक्य only

It is not difficult to understand how these results औपम्य by
several पदार्थ being connected with the same धर्म in the body of
a single sentence When a poet while describing a season says
दिनानि पमानि च वृद्धिनोः, we get the idea that he wants to suggest औपम्य
between दिनानि and पमानि by connecting both with the same धर्म
viz वृद्धिमान When कालिदास says in रघुवंश सञ्चारपूतानि दिग्गतराणि कृत्वा

दिनान्ते निश्चाय गन्तुम् । प्रचक्रमे पहवरागताम् प्रमा पत्रस्य मुनेश्च धेनु ॥, he connects धेनु and प्रमा with the same धर्म viz, निश्चाय गन्तु प्रचक्रमे and thus drives at their similarity

दीपक and its divisions —

Coming to दीपक, in particular, we find that therein the poet connects two or more पदार्थs with the same धर्म, but of these पदार्थs one is उपमेय or प्रकृत, the other or others being उपमान or अप्रकृत. The धर्म may be a गुण or a क्रिया [or a negative statement cp न मनागपि निश्चिन्त मण्डले शत्रुमित्रयो] As the same धर्म illumines प्रकृत and अप्रकृत, the figure is called दीपक. Sometimes, however, one and the same पदार्थ is made to stand in the same case relation (कारकत्वन्वय) to different क्रियाs. This is what is known as the वारक दीपक. In वयु दातु यशो धातु विधातुमरिमर्दनम् । नातु च माहृशान् राजशनीव निपुणो भवान् ॥ (जयरथ), we have भवान् as the कर्तृ (one of the वारक relations) of the different क्रियाs वयु दातु यशो धातु, अरिमर्दन विधातु and माहृशान् नातुम्. Thus we get the following scheme, —

Many आचार्यकारिs from भामह onwards have divided धर्मदीपक also on another principle viz according to the position of the धर्म, at the beginning, or in the middle or at the end of the वाक्य. But some like विश्वनाथ and जगन्नाथ quite justifiably saw no special charm in this principle of place shifting. जगन्नाथ, for instance, observes — वस्तुस्तु धर्मस्वादिमध्यान्तगतत्वेऽपि समस्वरवेत्तुः पाभ्यन्तान् धैविक्योक्तिरापत्तनात् । अन्यथा धर्मयोषाद्युपमायोऽन्त्यगतत्वे ततोऽपि विविक्त्यापि हेतुशुचित्वा चानन्तमेदमपह्नात् । सम्मत does not refer to this principle of division at all, nor does he go into the subdivision of धर्म into गुण, क्रिया or अभाव. Some आचार्यकारिs like दामिन् and अमर्याशिन speak of आहृतिदीपक where a पद or अर्थ or both are repeated. This repetition, it may be seen, is against the very nature of दीपक.

वारकदीपक — This deserves a closer study owing to some controversial issues raised by it. To begin with, वारकदीपक is a corollary

to क्रियादीपक. If in क्रियादीपक, two or more पदार्थs are related to the same क्रिया, in कारकदीपक, several क्रियाs are related to the same पदार्थ. [अत्र च यथा अनेककारकागतत्वेनैवाक्रियादीपक तथानेकक्रियागतत्वेन एककारकमपि दीपकम् ।—रय्यम्] But the question arises : should a कारकदीपक, like other दीपकs, suggest औपम्य between the different क्रियाs ? That all the क्रियाs are related to the same कारक is a *superficial* similarity. Some आहंवारिकs are content with this semblance of similarity. मम्मट, for instance, has given an instance : स्विति कृणति etc. where the various क्रियाs have no better साधन्यं than एककारकत्व (here the कारक being subject). विश्वनाथ, in his साहिरयदपंग, gives an instance.....तपस्विनी सा । उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृह त्दीप्यमायाति याति श्रसिति क्षुणेन ॥ where also the similarity between the क्रियाs is only to the extent of एककारकत्व. दण्डिन् also, though he does not specify कारकदीपक, has given instances of दीपक where in सादृश्य is no more than this i e. एककारकत्व. Cp. नृत्यन्ति निचुरोत्सगे गावन्ति च कलापिनः । बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाद्युगभिणीः ॥ Where कलापिनः is the subject of the various क्रियाs. Cp. again another instance given by दण्डिन् : हरत्याभोगमाशाना गृह्णाति ज्योतिषा गणम् । आदत्ते चाप मे प्राणानसौ जलधरावर्ध ॥ These instances show that here was a variety of दीपक depending upon कारकैकत्व only and did not require any further औपम्य between the क्रियाs. रुद्रट, who was the first to admit कारकदीपक also, it may be noted, only insists on कारकैकत्व and nothing further. (Cp. यत्रैकमनेयोसां वाक्यार्थानां क्रियापद भवति । तद्वत्कारकपदमपि तदेतदिति दीपक द्वेष ॥).

All these references make it clear that कारकदीपक as envisaged by दण्डिन् (though he does not name it) or रुद्रट was not based on *real* औपम्य between the क्रियाs at all. मम्मट, therefore, is quite justified in looking upon it as a separate variety of दीपक. अण्पद्यदीक्षित treated it as a separate figure. That is why the criticism of मम्मट's instance स्विति कृणति etc by जयरथ in his विमर्शिनी or by जगन्नाथ in his र. गं. seems to miss the mark. (See St. 67.) Also जगन्नाथ's suggestion that कारकदीपक should *not* form a separate class, but be identical with धर्मदीपक, seems inapt. He says 'यत् 'सृष्टृत्सृष्ट धर्मस्य...दीपकम्' इति लक्षणमुक्त्वा 'स्विति कृणति . शयने' ॥ इति द्वितीय दीपकसुदाहण काव्यप्रकाशकृन्निः तत्र विचार्यते-प्रथमार्धगतलक्षणेनैव दीपकद्वयस्यापि समहाद् द्वितीय लक्षण व्यर्थम् । गुणिना कारकाणां च गुणक्रियारूपधर्मस्यैव क्रियाणामपि कारकरूपधर्मस्य सृष्टृत्ते साम्राज्यात् । But is not कारकरूपधर्म superficial as compared to the normal धर्मs ? And again if he holds this धर्म to be on a footing with other धर्मs, there is no reason why जगन्नाथ should object, as he does, to the validity of the instance स्विति कृणति etc

When we have thus seen that in a कारकदीपक, the charm does not go further than कारकैकत्व, it is easy to understand why in a कारकदीपक, unlike धर्मदीपक, all the पदार्थs should be प्रकृत or all अप्रकृत. When *real* औपम्य is not the issue, there is no necessity as in धर्मदीपक for some पदार्थ to be प्रकृत and others to be अप्रकृत. All can be equally प्रकृत or all equally अप्रकृत. This explains why मम्मट does not admit a कारकतुल्ययोगिता, as रुय्यक and जगन्नाथ do. And this will again show why जगन्नाथ misses the point when he invalidates स्वियति etc. with the words: यदि तु स्वेदनादीनामौपम्य प्रतीयत एतेत्याग्रहस्तथापि क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिता स्यादपि, न तु दीपकम्! Though it is true that in तुल्ययोगिता all things are प्रकृत or all अप्रकृत, कारकदीपक from its inception was envisaged as formed of all प्रकृतस or all अप्रकृतस. There may be cases, of course, where some क्रियास are प्रकृत, others अप्रकृत, and there is real गम्य औपम्य. In आलङ्कितु शशिमूर्त्ती च मुधा च पातु, कीर्त्ति च साधयितुमर्जयितु च लक्ष्मीम् । स्वद्वक्तिमद्भुतरसा हृदये च कर्तु मन्दारर जनमह पशुमेव जाने ॥, we have प्रकृत in *c*; अप्रकृतस in *ab*, and there is गम्यौपम्य between the प्रकृत and अप्रकृत. But such cases are not the rule. मम्मट is here faithful to tradition.

For दीपक *vs* मालादीपक, see मालादीपक. For दीपक *vs* तुल्ययोगिता, see तुल्ययोगिता.

दीपक *and* वादिलुप्त उपमा:—We have already seen that वादिलुप्त takes the form of a समास, क्यच्, क्यट् or णमुल्. दीपक is embodied in one complete वाक्य. Further, in दीपक, the charm lies in प्रकृत and अप्रकृत *being connected* with the same धर्म. In उपमा, the charm lies in सादृश्य resulting from such connection. Read र ग:—यत्र यथोक्तानां धर्मिणां यथोक्तधर्मान्वय एव चमत्कारी तत्र तुल्ययोगिता दीपक वा । यत्र तादृशधर्मान्वयप्रयुक्त सादृश्य तत्र उपमात्स्वरताप्रयोजकम् ।

दीपक with उपमा is a figure of great antiquity dating from भरत. भामह and दण्डिन् admitted it, the latter in greater detail. कामर, उद्भट and रुद्र also did likewise. रुद्र was the first to lay stress on कारकदीपक, though दण्डिन्'s instances of दीपक (e g प्यारधेदीपक) include such as would pertain to कारकदीपक. मम्मट admitted (धर्म) दीपक as also कारकदीपक. रुय्यक, विघनाथ, जगन्नाथ, also admitted it in both forms. आप्तव्यदीक्षित (कु) looked upon कारकदीपक as a separate figure altogether.

Essentials.—[प्यारधेयैव मनस्तत्त्वदीपनात् दीपकम्—मम्मट. प्रकृतार्थगुणयो धर्म प्रत्यहारप्रकृतमपि दीपकनि प्रयत्नयति सुन्दरीयस्वतीनि दीपकम् । यदा दीप इव दीपकम् । सदावा क्व ।—र ग] In (धर्मदीपक) (1) There must be one वाक्य,

in which two or more things (पदार्थs) are connected with the same धर्म (2) Of these पदार्थs, some must be प्रकृत others अप्रकृत (3) The धर्म may be a गुण, क्रिया or अभाव of either and must be stated *once* only (4) There must be गन्व औपम्य, and so no औपम्यप्रतिपादक must be there Cp रुच्यक —त्र श्वायप्रयोगादुपमानोपमेयभावो गन्वमान् । (5) In कारकीपक, one कारक must be related to different क्रियाs (6) All these क्रियाs may be प्रकृत or all अप्रकृत, or both (7) There may or may not be औपम्य (8) In कारकीपक, no धर्म is mentioned at all

§ सू ३२ सहृदयुक्तिस्तु etc Construe.—प्रकृतप्रकृतात्मना धर्मस्य सहृदयुक्ति कारकस्य बहुषु क्रियासु सैव (1 e सहृदयुक्ति) इति (च) दीपकम् । प्रकृताप्रकृतात्मना धर्मस्य 1 e of the धर्म pertaining to the उपमेय (प्रकृत) and उपमान (अप्रकृत) In प्रकृताप्रकृतात्मना, आमन् means 'essence' That are in essence प्रकृत and अप्रकृत सहृदयुक्ति Statement only once This implies that the figure is पञ्चाक्षरगण In प्रतिबन्धसूत्रेण we have seen, the धर्म is mentioned द्वि at least प्रकृताप्रकृतात्मना धर्मस्य सहृदयुक्ति is the definition of धर्मदीपक कारकस्य बह्वीषु क्रियासु सैव सहृदयुक्ति कारकीपक mentioned in relation to many क्रियाs कारक a term from grammar It is a substantive standing in a particular relation to the क्रिया The relation may be a कर्तृ, कर्मन्, करण संप्रदान असादान and अधिबरण, respectively conveyed by the Nom, Accu, Inst., Dat, Abl, and Locative cases Note that Gen case is not a कारक case For a substantive in the Gen is not directly connected with the verb but is connected with some other substantive e g कले यश The कारकs are given in the following lines कर्ता कर्म च करण संप्रदान तथैव च । असादानाधिबरण मित्याहु कारकाणि पद ॥ It is called कारक because it does the action, चेतोति क्रिया निवर्तयति इति though in different relations बह्वीषु क्रियासु — The word बह्वी is significant To be striking the क्रियाs must not be less than three (बहु = more than two) On this point मम्मट is more explicit than रुद्र who makes use of the word अनेकेषा Later, in his treatment of the figure परिकर (Fig 36) मम्मट similarly lays stress on बहुत्व of विशेषण as contributing to वैचित्र्य सहृदयुक्ति, The कारक must be mentioned only once though related to several क्रियाs

युक्ति — प्रावरणिकाप्राकरभिक्राना explains प्रकृताप्रकृतात्मनाम् of the सूत्र अर्थात् उपमानोपमेयानाम् shows how औपम्य underlies this variety धर्म क्रियादि आदि includes गुण and as जगन्नाथ is careful to point out अभाव of गुण or क्रिया एकवारमेव explains 'सहृद' in the सूत्र 'एकस्य स्यैव समस्तवाक्यदीपनात् explains the name दीपक मम्मट seems to derive

the name from दीप a lamp and not from √दीप् to illumine, to embellish Read र ग's explanation given above. Read कुवलयानन्द प्रस्तुतैकनिष्ठ समानो धर्म प्रमद्वादन्वयोपररोनि प्रासात्पार्थमारोपित दीप इव रथ्यायामिति दीपसाम्या-दीपकम् । 'सशया च' इति इवार्थे कन्प्रत्यय ।

St. 66 क्विण्णो etc Illustrates धर्मदीपक कुलबालिकास्तनस are sacro sanct and as inaccessible as कृष्णधन नागफणमणि, सिंहवेसर Sk rendering —कृष्णाना धनं नागाना फणमणि केमरा सिंहानाम् । कुलबालिकाना (or पालिकाना) स्तना कुत सृश्यन्त अमृतानाम् ॥ Construe अमृताना with कृष्णाना, नागाना, सिंहाना and कुलबालिकानाम् So long as they are not dead these will not be accessible at all

Here it is not difficult to guess that कुलबालिकाना स्तना must be the प्रकृत as there is greater likelihood of their being the question at issue The प्रकृत could have been कृष्णाना धन also but then it would be a poetic blasphemy to drag कुलबालिकाना स्तना in the picture where they are not primarily concerned ! Thus कुलबालिकाना स्तना, the प्रकृत, and कृष्णाना धन नागाना फणमणि and सिंहाना केमरा, the अप्रकृतस are related to the same धर्म, कुत सृश्यन्ते mentioned once only This is therefore धर्मदीपक. Why not धर्मदीपक in माला form ? See below

कारकस्य etc सहृदुवृत्ति explains शैव of the सृष्ट Note how मम्मट, faithful to tradition does not insist upon औपम्य here The charm lies only in वारकैकत्व here

St 67 स्वियति etc. Illustrates वारकदीपक The diverse acts suggestive of eagerness on the part of the newly wedded wife while in her bed कृणति Acc to स प्र, कृणन् नेत्रयो भागत्रयसक्रीव contracting the eyes partly मृदुसन्द करोति—उद्योत Read उद्योत for the full significance of the order of क्रियास. वेहति Rolls about (√वेह 1 P)

Here the different क्रियास स्वियति, कृणति etc have the same कारक- viz कर्तृ, नवपरिणया कर्तृ Therefore it is वारकदीपक All क्रियास are प्रस्तुत equally There is no गन्ध औपम्य between the क्रियास nor is it necessary The criticism of the instance by जयरथ and जगन्नाथ is quite uncalled for Read जयरथ —स्वियति शयत्र तु स्वेदनादिक्रियाणा प्रस्तुतानामेवभाषणत्वेन समुचीयमानत्वाच्च समुच्चयात्कारो न तु वारकदीपकम् । तद्धि प्रस्तुता प्रस्तुताना क्रियाणामौपम्यसद्भाव भवति । जगन्नाथ (र ग) says —स्वियति कृणति शयत्रोदाहरणमपि न सगच्छते । क्रियाणा शुद्धप्रकृतत्वात् । किंच दीपकतुल्ययोगित्वादी गन्धमान औपम्य जीवतुरिति सर्वेषा समत्म् । न चात्र स्वेदनकृष्णनादीनामेवकारकाञ्चितानामप्यौपम्य कवि-सरम्भोचर । तस्मात्समुच्चयात्कारच्छयायात्रोचिना ।

It is rather curious that the principle of माला was not applied to दीपक. If one प्रहृत and one अप्रहृत are related to the same धर्म, it is दीपक. If one प्रहृत and two or more अप्रहृतसः (as in वृषणाना धन etc) are related to the same धर्म, that also is दीपक when, more properly, it ought to have been styled मालादीपक. But this anomaly is due to the name मालादीपक having been assigned by rhetoricians beginning with दण्डिन् to a figure that had only a trace of दीपक therein, as we shall see later, in our treatment of the figure मालादीपक.

१६—मालादीपक

In मालादीपक, we come to a figure which is not to be mistaken for a दापक in माला form. For, up till now, we have been accustomed to look upon the माला form as based upon the presentation of several उपमानसः in relation to the same उपमेय. Cp. माशेषमा, मालारूपक, मालाप्रतिविरूपमा etc. And if मालादीपक were to be in tune with other माला figures, we would have expected to find therein one उपमेय and several उपमानसः connected with one धर्म. And then वृषणाना धन etc. ought to have been a मालादीपक wherein कुलकालिकाना स्तना are compared to वृषणाना धन, नागाना फलमपि and सिंहाना केमरा. But, as we saw, it is given as an instance of simple दीपक.

This is due to the fact that the name is given to a figure in which we have a chain of पदार्थसः wherein each preceding unit bestows some धर्म, good or bad, on each succeeding unit, the धर्म being common to all units and mentioned only once. Thus in मालादीपक we get the following scheme. A bestows on B, B bestows on C, C bestows on D. *thus* (धर्म) In स्मरणे हृदये तस्वास्तेन त्वि कृता स्थिति (कु), स्थिति कृता is the धर्म mentioned once only and yet common to the different units, to wit स्मरणे तस्वा हृदये स्थिति कृता । हृदयेन (तेन) त्वि स्थिति कृता ।

Is मालादीपक a दीपक ? —Before we answer this question, we must first get rid of one or two misconceptions that are prevalent among आलम्कारिकसः about दीपक. The आलम्कारिकसः in general, even अयरथ and अगन्नाथ included, hold that दीपक must convey औपम्य and as such must have प्रहृत and अप्रहृत things embodied therein जयरथ says अत्र औपम्यमेव नास्ति । अत्र एवास्ति दीपकभेदत्व न वाच्यम् । औपम्यजीविन हि तत्र । प्राच्ये पुनरेतदीपनमात्रानुशुष्याद्यदन्तर लक्षितम् । We have already seen while dealing with वाच्यदीपक how tradition does not vouch for these requirements. The same is true of मालादीपक also. Its charm, as

envisaged by दण्डिन्, भोज (सरस्वतीकाण्डाभरण) and मम्मट, does not lie in औपम्य between प्रकृत and अप्रकृत things. It lies in *one* धर्म being posited of several units arrayed chainwise. The units may all be प्रकृत or all अप्रकृत. It is a दीपक to the extent that there is धर्मस्य सकृद्दृष्टिः

Could it not have been properly speaking तुल्ययोगिता where as we shall see all things are प्रकृत or all अप्रकृत? Today, when figures have attained their full development, it must be admitted that मालादीपक, with all units प्रकृत or all अप्रकृत is more allied to तुल्ययोगिता than दीपक. But, in the days of भामह and दण्डिन्, तुल्ययोगिता was very narrow in its scope (see तुल्ययोगिता) and thus could not comprehend मालादीपक nor कारकदीपक which also with pure प्रकृत or pure अप्रकृत things, is more allied to *today's* तुल्ययोगिता than दीपक.

The significance of the term माला in मालादीपक —As seen at the outset, the word माला in मालादीपक is not the same as the one in मालोपमा, मालारूपक etc. It means रशना here and मालादीपक is in fact रशनादीपक. Today we differentiate between रशना and माला. रशना is to us today, a b, b c, c d etc. and माला consists of one उपमेय in relation to several उपमानस. But it should be clearly borne in mind that to दण्डिन्, माला meant रशना. Cp his मालोपमा (II 42) — आनप पूणि इव, पूषा अद्वि इव अह व्योम्नि इव, विक्रम त्वयि लक्ष्मीमरधात् । Again he has no separate रशनोपमा. So it is not, at all events extravagant to suggest that मालादीपक as conceived by दण्डिन् is in fact रशनादीपक and as such we are not to judge the name in the light of the sense which we *now* attach to माला. Read जयरथ —मालाशब्देनात्र शून्यं लक्ष्यते । तस्या पक्षोपमानत्वात् । च चात्र मालोपमावमालाशब्दो षेद । एवम्य उपमेयस्य बहूपमानोपादानाभावात् ।

मालादीपक vs दीपक —It is to धर्मदीपक, that मालादीपक bears some similarity, for in both there is धर्मस्य सकृद् दृष्टिः (1) But while in धर्मदीपक the charm lies in isolated पदार्थे being connected with the same धर्म in मालादीपक, it lies in *interlinked* पदार्थे being so connected (2) In धर्मदीपक some पदार्थे are प्रकृत others अप्रकृत while in मालादीपक all are प्रकृत or all अप्रकृत (3) In धर्मदीपक, there is a suggestion of real औपम्य. In मालादीपक, there is no real औपम्य suggested.

For मालादीपक vs षड्माली, see पद्मवली

Essentials — [For an explanation of माला, see the preceding para. For an explanation of दीपक, see दीपक.] (1) There must be a

chain of पदार्थs interlinked as a b, b c, c d . . (2) Each preceding पदार्थ must bestow the धर्म on each succeeding one (3) The धर्म must be the same and stated once only for all the inter-linked पदार्थs e g शुक्रपक्ष चन्द्रमस, चद्रमा पञ्चशरत्व, पञ्चशर रणत्व, रण रत्नसत्रिय वृष्टौ भवति । (दण्डिन्) (4) This means that several वाक्यs have each the same धर्म tacitly understood, (Note that दण्डिन् called these वाक्यमाला). (5) There is no mutual औपम्य between these वाक्यs (6) The charm lies in the same धर्म going with the interlinked वाक्यs and the resultant superficial likeness (7) As in दीपक the धर्म may be a गुण or क्रिया or अभाव

§ सू ३३ मालादीपक etc Construe —आद्य यथोत्तरगुणावह चेत् माला दीपक (भवति) । आद्य यथोत्तरगुणावह Refers to each (अद्य = अद्य आद्य) preceding thing bestowing some धर्म on each succeeding one यथोत्तर (उत्तर उत्तर प्रति) गुणावह चेत् गुणावह गुण should be understood as comprehending क्रियाs also Thus गुणावह = धर्मावहम् The धर्म may be good or bad [not necessarily उत्कर्षावह as सा चू- or रय्यक (अ स) says]. Even the word उपक्रियते with which वृत्ति explains गुणावह is misleading Note that the definition fails to bring out a vital requisite viz धर्मस्य सहद् वृत्ति सा द's definition is far more helpful — धर्मिणा मेरुधर्मोऽस्य सवधो यद् यथोत्तरम् ।

St 68 समाम्नाहण etc Illustrates मालादीपक. Compliment paid to a king for the chain of acts commencing with the arrow being fixed on the bow and culminating in his glory spreading to the three worlds For b Tvm edition reads —सम्प्राप्ते परिचिन्विष्योपनिषदे सामुख्यमाम्नादिन्म् । For d तेन त्व नृपत त्वया मितपद्मोऽनपि लोचप्रयत्न ॥

Construe कोण्डेन शरम् (समाम्नादिना), शरे अरिशिर (समाम्नादिन), अरिशिरसा भूमण्डल (समाम्नादिना) भूमण्डलेन त्व (समाम्नादिना) त्वया बीमि (समाम्नादिना), बीम्यां च लोचप्रयत्नं समाम्नादिन्म् ।

अरिशिरसा भूमण्डलं समाम्नादित् । e the enemy got decapitated with the charge of the arrow भूमण्डलेन त्व । e. you became the king बीम्यां लोचप्रयत्नम् । e it spread in the three worlds.

As we study the development of the figure, we find that in its earliest stages तुल्ययोगिता was a figure which consisted in looking upon the उपमेय as equal to an उपमान or उपमानस, with the intent of स्तुति or निन्दा भामह says न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्य-क्रियायोगादिसुता तुल्ययोगिता ॥ दण्डिन् defines the figure thus विवक्षितगुणोत्प्रेक्ष्यसमीकृत्य कस्यचित् । वीरनेन स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ भामह's instance is शेषो हिमगिरिस्तु च महान्तो युरव स्थिर । दण्डिन्'s is यम कुबेरो वरुण सहस्राक्षो भवानपि । विभ्रत्यनन्यविक्रया लोकपाल इति श्रुतिम् ॥. Looking to these definitions and instances, one is forced to conclude that भामह दण्डिन्'s तुल्ययोगिता is our present दीपक embodying प्रहृत and अप्रहृत They too had their दीपक, wherein they insisted only on धर्मस्य सद्दृष्टि, whether the things were प्रहृत or अप्रहृत or both mattered little to them Thus श्यामला प्राकृष्येव्याभिदिशो जीमूतपत्तिभि । मुवक्ष्य युवुमाराभिर्नवशा इन्द्राग्निभि ॥ given as a दीपक by दण्डिन् is our present तुल्ययोगिता as both दिश and भुव are प्रहृत In short, their तुल्ययोगिता depended for its charm on establishing the प्रहृत and अप्रहृत to be equal Their दीपक consisted only in धर्मस्य सद्दृष्टि That way, their तुल्ययोगिता could come under their दीपक The present day distinction between the figures that दीपक is प्रहृत-अप्रहृतविरय and that तुल्ययोगिता is शुद्धप्रहृतविरय or शुद्धअप्रहृतविरय was not yet evolved Neither वामन nor भोज also was very positive about the distinction between them रद्रट thought both to be one and the same and hence dropped तुल्ययोगिता उद्भट seems to have been the first to evolve the present-day distinction between the figures After him मम्म and others down to जगन्नाथ admitted the figure in its present implications जगन्नाथ, however, was not inclined to take दीपक and तुल्ययोगिता as separate figures and would rather subsume the former under the latter, as seen already. अप्यय्य दक्षिण speaks of two additional varieties, (i) द्विदिशि श्रुतिर्न समेनness of behaviour to friends and foes, and (ii) गुणोत्प्रेक्ष्य समीकृत्य वच The former of these, which is in imitation of भोज (स ब.), can very well come under तुल्ययोगिता in general. The latter, which is on the pattern of दण्डिन्, comes under present दीपक. As all पराध are प्रहृत or all अप्रहृत, मान्य form of तुल्ययोगिता was out of question

Note the following scheme —

* शुद्ध प्रकृतविषयक—शुद्ध अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता: Their significances *—

In शुद्धप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता, we have both the things प्रकृत and they are connected with the same धर्म In सचरपूतानि etc, मुनिधेनु and सूर्यप्रभा are both प्रकृत and connected with the धर्म: नित्याय गन्तु प्रचक्रमे The poet (वाल्मीकि) is describing how the cow was returning home, what time the sun's light also was returning to its 'post' after its diurnal round Similarly, in दण्डिन्'s श्यामला प्रावृष्येद्यानि etc, both दिश and भुव are प्रकृत and connected with the धर्म. श्यामलत्वं That the poet aims at suggesting औपम्य in cases like these is obvious

When both the things are प्रकृत, and when औपम्य is suggested between them, which is उपमेय and which उपमान? आल्कारिकसः say that it is ऐच्छिक or optional Read कुवलयानन्दः—तुल्ययोगिताया तु एक प्रस्तुत मन्वदप्रस्तुत इति विशेषाग्रहणात् सर्वेदिशेनैव धर्मान्वय इति विशेष । उपमानोपमेयभावत्वात् (तुल्ययोगिताया) तु विशेषाग्रहणादैच्छिक । Again हय्यकः—पूर्वत्र (तुल्ययोगिताया) शुद्धप्रावरणिकत्वे शुद्धाप्रावरणिकत्वे वा वैधक्षिक (उपमानोपमेयभाव) This shows how a thing may be प्रस्तुत and yet not उपमेय

One has to recall the remarks made about अप्रकृतविषयक श्लेष (Notes, p 72) to understand the precise significance of अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता Here we have nothing more than all उपमानसः connected with the same धर्म That this statement about उपमानसः ultimately bears on the उपमेय is a different matter Thus in त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुं कथं चित्ते न भासते । मान्ती-शशभृहैरा-वदलीना कठोरता ॥ (कु.), the उपमानसः, मान्ती, शशिन् and वदली, are connected with the same धर्म: 'कठोरता कस्य चित्ते न भासते' This is अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता. That the entire statement is made about the प्रकृत त्वदङ्ग has no relevancy to the figure

We have already seen that ancient tradition did not vouch for कारकतुल्ययोगिता on the analogy of कारकदीपकः A कारकदीपकः though consisting of शुद्धप्रकृतिक क्रियासः, was still looked upon as a दीपकः, for as seen above, the line of demarcation between the figures दीपकः and तु यो was faint in the beginning and तु यो was narrow in its scope हय्यकः, जयस्य and अग्राह्यः would suggest the innovation of a कारक तु. यो where all क्रियासः are प्रकृतिक, as distinct from a कारक दीपकः where, acc. to them, some क्रियासः are प्राकृतिक, others not so, as illustrated in भण्डिन् etc. The innovation is indeed a logical

sequel to our assumption that in तुल्ययोगिता we have शुद्ध प्राकरणिक or शुद्ध अप्राकरणिक things

तुल्ययोगिता vs दीपक—In their present crystallised forms, दीपक and शुद्धप्राकरणिकनिवधना तु यो have a good deal of similarity between them Both depend for their charm on suggestion of औपम्य In both different पदार्थs are connected with the same धर्म, stated once only Both are एववाक्यगत. But (1) while in दीपक some पदार्थs are प्रकृत and others अप्रकृत, in तु यो all are प्रकृत in the 1st variety, and all अप्रकृत in the 2nd variety (2) while in दीपक, there is real औपम्य, in तु यो (of the 2nd variety), there is only superficial likeness due to all पदार्थs (here अप्रकृत) being related to the same धर्म

For तुल्ययोगिता vs सहोक्ति, see सहोक्ति

Essentials —[Acc to भामह तुल्यवार्थक्रियायोगात् (due to different things doing similar actions). रयक—तुल्य गुणक्रियायोग अस्यां (र's actual words समानगुणक्रियासम्बन्धे wherein different पदार्थs are related alike to the same गुण or क्रिया), गुणक्रियारूपैव धर्मान्वयस्तुल्ययोगिता—कुवलयानन्द]

(i) There must be one वाक्य in which different पदार्थs are related to the same धर्म (ii) The धर्म must be stated once only. (iii) All the पदार्थs must be प्रकृत or all अप्रकृत (iv) There is genuine औपम्य suggested when all पदार्थs are प्रकृत (v) There is only superficial likeness due to एवधर्मान्वय when all पदार्थs are अप्रकृत (vi) अप्रकृत पदार्थs are no more than an array of उपमानs about which some general remark is made in relation to the उपमेय e g in लदगमार्ग etc बटोरता वस्य चित्ते न भासते is the statement made about मालती, शशी and बदरी in relation to the उपमेय or प्रकृत लदग

§ सू ३३ नियताना etc पुन while, marks transition from दीपक to तुल्ययोगिता नियतानां सहस्रद्वयं The धर्म (ः e गुण or क्रिया or अणव) of नियत things mentioned once only नियतानां नियत means specific, exclusive That is to say exclusively प्रकृत or exclusively अप्रकृत

श्रुति—प्राकरणिकनामेव : e. शुद्धप्राकरणिकना. अप्राकरणिकनामेव : e शुद्धा प्राकरणिकनाम् Note that the plural comprehends dual also There can be a तुल्ययोगिता (and दीपक) of तुो पदार्थs also Read जयरय on म स—प्राकरणिकनामिति द्वयो समानधर्मसम्बन्धस्य सम्बन्धेन प्रहणमिदं शुक्लचननिर्देशो बहूना प्रहणार्थम् । अत एव च बहूनामेवौपम्यप्रहणयेति न वाच्यम् । बह्व्यमाणोत्तरद्वेषु द्वयोरोपम्य स्वोद्गाममानत्वात् । एव दीपकेऽपि द्वेषम् ।

St. 69 पाण्डु क्षामं etc. Illustrates तुल्ययोगिता of शुद्ध प्राकरणिक. A स्त्री tells the नायिका how there are visible symptoms of a lingering malady in her (नायिका) तव goes with वदन, हृदय and वपुः सरस हृदयं a heart grown sentimental हृदन्तः क्षेत्रियरोगः—The chronic ailment at the heart viz. yearning of love. क्षेत्रियरोगः परक्षेत्रे (शरीरे) चिकित्स्य क्षेत्रियो रोग—स प्र Acc. to मा. च :—क्षेत्रियरोगो राज्यम्मा अन्यदिमन् क्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्य *। It seems both स, प्र and मा. च. refer to the incurability of the disease like consumption which can be cured only in the life to come (? परक्षेत्रे). मा. चं. suggests the veiled meaning:—पक्षे तु उपपत्तिविययोऽनुराग । Love for the paramour.

Here वदन, हृदय and वपुः are all connected with the धर्म, रोग आवेद्यति. All being the theme under description are प्रकृत. There is a suggestion of mutual similarity. All alike intimate the रोग. Hence this is तुल्ययोगिता of शुद्ध प्राकरणिक things

St. 70 कुमुदकमल etc Illustrates तुल्ययोगिता of शुद्ध अप्राकरणिक. The poet scoffs at the उपमानस viz white, red and blue lotuses as looking contemptible before the नायिका's eyes. Nectar, moon and lotus are nothing as compared to the नायिका's face. Read उद्योत for a full significance of the उपमानस. आळि (or ली f.) Row. अमृतरश्मि = चन्द्र अम्बुजन्म = कमल आननस्य sc. मये before your face

Here we have two तुल्ययोगितास both of अप्रकृत पदार्थस For कुमुद, कमल and नीलनीरजस which are all उपमानस, in relation to दृशौ are connected with the same धर्म अधिक्षिप्तत्व (condemnation) suggested by वा So अमृत, अमृतरश्मि and अम्बुजन्म which are all उपमानस in relation to the उपमेय, आनन, are connected with the same धर्म : प्रतिहनत्व. Thus these are अप्रकृतविषयक तुल्ययोगितास. Note that in these cases, we have a vein of व्यतिरेक.

१८—व्यतिरेक

व्यतिरेक means 'excelling', 'surpassing' and, true to its name, the figure व्यतिरेक consists in the उपमेय excelling the उपमान In उपमा and kindred figures, it is the poet's aim to exalt the प्रकृत by comparing it or identifying it with the उपमान. In व्यतिरेक, he goes a step further and sets the उपमेय on a higher pedestal than the उपमान itself. What greater compliment could be paid to the उपमेय than to describe it as surpassing the उपमान ?

The उपमान which normally is given the pride of place is, in this figure, shoved down and the उपमेय set above it. We have already seen how in अतिशयोक्ति (यथोक्ती कल्पन) the poet aims at securing a like result in a different way. We have again seen how the instances of अपकृतनिवधना तुल्ययोगिता may have a vein of व्यतिरेक running through them. And when we come to the figure शरीर, we shall see, in a more pronounced form, how the उपमान is practically brought into 'disgrace'. These are the different modes adopted by the poet to exalt the उपमेय over the उपमान. If in अतिशयोक्ति, चन्द्रोऽयं the poet exalts the object by lifting it to the apex of अमेद, in व्यतिरेक he goes one better by setting the उपमेय above the उपमान.

The poet does this by spotting out some point wherein the उपमेय excels the उपमान. The moon has a spot, the face has none. Who will not then join hands with the poet and say कथमिन्दुरिवानन त्वदीयं सखलं स कलङ्कहीनमेतत् । (र ग) . तमसः is dispelled by रत्नप्रभा and स्वर्गरश्मि यौवनतनू (The indiscrimination of youth) is unsusceptible to both and hence stands higher अरत्नालोकमहायमवर्षं सूर्यरश्मिभिः । दृष्टिगोचरं यूना यौवनप्रभव तम ॥ (दडिन्) While driving at excellence, the poet may adopt any of the three forms of statement —(1) He may explicitly deny सादृश्य between the उपमेय and उपमान, and suggest thereby उपमेयोत्कर्ष and उपमानापकर्ष, or (ii) he may explicitly state the उपमेयोत्कर्ष and suggest उपमानापकर्ष and सादृश्याभाव, or (iii) he may explicitly state the उपमानापकर्ष and suggest उपमेयोत्कर्ष and सादृश्याभाव न मुञ्च चन्द्रवत् चन्द्रान्मुख गुणाधिक, चन्द्रं मुञ्चत् परिहीयते गुणै —will respectively illustrate the three forms. In short, in व्यतिरेक the questions at issue are three (1) सादृश्यनिवेश (2) उपमेयोत्कर्ष, (3) उपमानापकर्ष. One of these is expressed in words and the remaining two are suggested. Read र ग. —अत्र चाल्वारे कस्यचिद् शाब्दसादृश्यनिवेशाक्षिप्तौ उपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षौ, क्वचिच्च शाब्देनोपमेयाः कर्षेणाक्षिप्ता उपमानापकर्षसादृश्याभावौ, क्वचित्सादृश्येनोपमानापकर्षेणाक्षिप्ता उपमेयोत्कर्षतदभावौ । We may have combinations of two or three of these, but they have no especial charm, says र ग :-यत्र च क्वचिद् द्योम्बयाणा वा शाब्दत्वं समवदपि नातीव हृद्यम् ।

In each one of the three forms, the उपमेयोत्कर्षनिमित्त or उपमानापकर्ष निमित्त may be stated, or both may be stated or both may be dropped. Both are dropped, where the excellence (व्यतिरेक) of the उपमेय over the उपमान is too well known and can be easily guessed. Read र ग —हेतुद्वये द्वि यस्थैवानुपायान तस्थैवाश्लेषेणात्मनि । उभयोरप्यनुपादाने तथैव ।

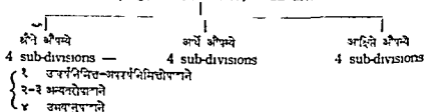
न त्वनवगति । The following instances may just give an idea of the possible variations —

Form	उभयनिमित्तानुपादाने	उभयोपादाने	एकरोपादाने
1 सादृश्यनिषेध	न मुस चन्द्रवत्	निष्कल्कं मुखं न सक्तकल्कचन्द्रवत्	निष्कल्कं मुखं न चन्द्रवत्
2 उपमेयोत्तरं	मुखं चन्द्रादतिरिच्यते	निष्कल्कं मुखं सक्तकल्कात् चन्द्रादतिरिच्यते	निष्कल्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते
3 उपमानापरं	चन्द्रं मुखात् परिहीयते	सक्तकल्कं चन्द्रं निष्कल्कात् मुखात् परिहीयते ।	सक्तकल्कं चन्द्रं चन्द्रं निष्कल्कात् मुखात् परिहीयते ।

सादृश्यनिषेधरूप व्यतिरेक and its varieties — Though there are three modes as given above in which व्यतिरेक could be conveyed, the आत्मारिकs generally adopt the first (सादृश्यनिषेध) as their basis of divisions. As the first is in the form of an उपमा, though negatively stated, it was easy for the आत्मारिकs to draw freely upon the divisions of उपमा viz. धीन and अर्थ and apply them to the present figure. No wonder then, that the divisions of व्यतिरेक given below remind us strongly of the उपमा divisions already considered.

Note the following scheme —

व्यतिरेक (सादृश्यनिषेधरूप—रूपमात्रे) = 12 divisions

This gives 12 divisions without र्हेन. The औपम्ये may be based on र्हेन and thus yield, acc. to मन्त्र, 12 more divisions. This brings the total to 24 र्हेन, however, rightly points out that in शिष्ट व्यतिरेक, उभयानुपादान, (धीन, अर्थ, अस्तित्ते) is not possible, since र्हेन is employed in the body of the उपरंनिमित्त or अपरंनिमित्त. If both are not there how can we talk of शिष्ट व्यतिरेक? So, in र्हेन,

rightly speaking, there can be 9 sub-divisions only * thus making 21 (12+9) in all * रच्यक and अपचर्यदीक्षित do not take note of these divisions. सा द admits 24 like मम्मट.

Exact place of श्लेष in व्यतिरेक:—It is just possible that of the two meanings that a word possesses, one may apply to the उपमेय and the other to the उपमान and thus may be the ground for व्यतिरेक. Consequently, श्लेष enters into the figure embodied in the उत्तर्यनिमित्त or अपचर्यनिमित्त. The poet says सदैव कलापूर्णोऽयं नृपः कलावैकल्यान चन्द्रात् अतिरिच्यते । Here नृप is established as superior to चन्द्र, because the कलाः (Fine Arts) of the नृप are *always* complete, while the कलाः (digits) of the moon are occasionally incomplete. This shows how श्लेष is embodied in उत्तर्य-अपचर्य-निमित्त. This is real श्लिष्ट व्यतिरेक. If the उपमेय or उपमान itself is श्लिष्ट, one sense being उपमेय, the other उपमान, that is not श्लिष्ट व्यतिरेक in the true sense of the term.

What is आक्षिप्त औपम्य—आक्षिप्त औपम्य is not to be mistaken for आर्ध औपम्य which as we saw under उपमा, results from the use of तु य, सदृश, सत्रिव etc. In आक्षिप्त औपम्य, there is a *suggestion* that two things are compared due to the use of words that have the idea of comparison implicit in them. Thus in मुख इदु अवति, इन्दु मुदेन निरस्त्रिवते, मुख इन्दु अक्षीकरोति, इन्दु मुखस्य तुल्य वध समारोहत्, मुख इन्दु खर्व यति—अव करोति are just a few instances illustrating how औपम्य can be suggested.

व्यतिरेक and औपम्य,—Though in व्यतिरेक, the poet apparently sets his finger on the point of difference between the उपमान and उपमेय, it should not be forgotten that there is an undertone of औपम्य always present in the figure. In fact, the charm of the figure lies in the point of excellence *expressed* and also to *some extent* in the points of resemblance *implied*. When the poet says निष्कन्क मुखं न चन्द्रवत्, though there is a stress on the निष्कन्कत्व, the point of excellence, we do not fail to perceive how there is a suggestion of resemblance in *other* respects इष्यत्व, उत्कण्ठाजननत्व etc. Read र ग—यद्गुणपुरस्वारेण यस्य यत्सादृश्यनिषेध उत्तर्यपर्यवनायी तस्य तद्गुणपुरस्वारेण तत्सादृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि गुणान्तरेण सादृश्यमायत्यस्य दुर्वरत्वात् । यदि च तत्सादृश्यमानान्यनिषेधो विवक्षितः स्यात् गुणादेशपुरस्वारीऽन्वयः स्यात् । धनेनायमस्मादधिक इत्युक्ते विषया रूपेण कुशेन च सम इति सर्वत्रनीतप्रत्ययात् । एव च प्रतीयमानमपि सादृश्य गुणान्तरकृतनिषेधो स्थितिनोत्कर्षेण ह्यप्रभमिव न चमत्कारविशेषमाधातुः प्रभवतीति प्राचामाजय । दण्डिन्'s definition of व्यतिरेक clearly brings out this गन्धनादृश्य in व्यतिरेक—सादृश्यात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्दयो । यत्र यद्भेदवत्त्वं व्यतिरेक-स वक्ष्यते ॥

What is उपमेयोत्कर्ष ? —It is necessary to understand what is exactly meant by उपमेयोत्कर्ष (= उपमेयाधिक्य) which forms the backbone of व्यतिरेक. This question has acquired special importance on account of the controversy which it has given rise to among आल्कारिकs आञ्कारिकs are divided on the question whether उपमेयोत्कर्ष alone results in व्यतिरेक. Some like भामह, टण्डिन्, (to judge from their instances) मम्मथ and जगन्नाथ hold that व्यतिरेक is possible only where उपमेयोत्कर्ष is in evidence. That is, they insist on उपमेयाधिक्य only.

As against these, there are others like उद्भट, रुद्र, रुयक with जयरथ, साहित्यदर्पणकार, विधनाथ and अप्यव्यदीक्षिन who say that व्यतिरेक is possible not only where उपमेयोत्कर्ष is evident, but also where उपमानोत्कर्ष presents itself. According to them, therefore, व्यतिरेक occurs where उपमेय is described as superior to the उपमान or उपमान is described as being superior to the उपमेय. That is व्यतिरेक occurs where there is either उपमानाधिक्य or उपमेयाधिक्य, according to this view.

That उपमेयाधिक्य necessarily results in व्यतिरेक goes without saying. But does उपमानाधिक्य also produce a like effect? Possibly not. For उपमान, normally speaking being the standard is admittedly superior to the उपमेय. The विच्छिन्नि of व्यतिरेक, therefore, would seem to lie only in the आधिक्य of उपमेय.

That this is the essence of the figure is also borne out by a close scrutiny of the उदाहरणs of the so believed उपमानाधिक्य. For these are found to boil down to nothing else than उपमेयाधिक्य itself. Take रुद्र's instance क्षण क्षणोऽपि etc (St 71) which he gives to illustrate उपमानाधिक्य. The gallant in his cajolery of the नायिका in huff says 'Enough of this anger! The moon wanes to wax again! Youth on the contrary once past never reverts!'' Here it is argued we have उपमानाधिक्य. For the moon the उपमान possesses the redeeming feature of waxing. Youth, the उपमेय, on the other hand is ir retrievable. Once lost it is always lost! But is this real उपमानाधिक्य? For the gallant what is pertinent is to impress on the मनिनी how youth is more ephemeral (अस्थिर) than the moon. Thus only can he succeed in weaning her from her huffy attitude. Here then we have उपमेयाधिक्य and not उपमानाधिक्य नह, in नैषधीय १२२३ says हनुमदाद्यैश्शमा मया पुनादिश हसदृत्यपथ सितीकृत । 'The emissary's role that has been covered with glory by Hanumat and others has got covered with ridicule at my hands!' says-

Nala in a moment of despair सा द gives this as an instance of उपमानाधिक्य - हनूमत् etc., the उपमान, being described as superior to the उपमेय, नल himself. But as we recall the context, it becomes clear to us that what was pertinent to नल, in his frame of mind then, was to prove how he was a colossal *failure* as compared to others like हनूमत् etc. This also, therefore, becomes a case of उपमेयाधिक्य.

Nor is it difficult to explain this divergence between the आन्वयवित्स. Those who talk of उपमानाधिक्य (or उपमानोत्कर्ष) take too narrow a view of अधिक्य or उत्कर्ष. To them उत्कर्ष conveys the idea of उपमेयत्व only. Whatever is worth having is उत्कर्ष according to them. As against these the others look upon उत्कर्ष as something that has to be decided by the context. To them a thing is उत्कर्ष or अतृप्त relatively and not absolutely. अतृप्त things may not be liked by us and may be अनुपमेय, but when the gallant pleads to the गानिनी that she should get reconciled because youth is ephemeral it is easy to see that to him अतृप्त is pertinent. So to नल also what is of consequence is to show that he is an abject *failure*, though failure is what we abhor. That is why these instances claimed as illustrative of उपमानाधिक्य virtually illustrate उपमेयाधिक्य. Read २ ग.—किं च यत्र वाचि शब्द उपमेयस्यात्कर्षोत्पत्तिरिति स तस्य कर्षार्थोत्पत्तिसिद्धिर्वा उत्कर्षमना परिणमति । नमानुपमानात्, उपमेयस्य उत्कर्षे एव अतिरेकश्च नान्तर्ये इति शिष्यम् ।

अतिरेक dates back from भागवत and दण्डिन्. भागवत seems to be specific in insisting on उपमेयाधिक्य only, for his उपमानोत्कर्षस्य is the same as उपमेयस्य (विशेषनिर्देशनम्). दण्डिन्'s definition is vague but his instances bear out उपमेयाधिक्य only. He gives divisions not very scientific. उद्भट's definition is vague but इदुत्तर construes it as implying both उपमेयाधिक्य and उपमानाधिक्य. भोज (म क) almost imitates दण्डिन् and is equally vague. बन्धन speaks of उपमेयाधिक्य अतिरेक only. इदं and अन्तर्य with उपमेय will have अतिरेक with उपमेयाधिक्य or उपमानाधिक्य. भागवत categorically repudiates उपमानाधिक्ये अतिरेक. मा द, बुद्ध्यान्तर admit अतिरेक, उपमेयाधिक्ये and उपमानाधिक्ये २ ग., as seen above, emphatically repudiates उपमानाधिक्य अतिरेक.

अतिरेक एव यद्यप्येवमिति — We saw under अतिरेक, how in one variety of it viz. यद्यप्येव, as it was originally conceived, there is an element of अतिरेक. For therein the tenor is if the उपमान were to possess this attribute, then it would be similar to उपमेय. If the moon were to be spotless, it would be similar to

the face hunts at the उत्कर्ष of the उपमेय And to that extent there is resemblance between this division of अनिश्चयवैकिक and व्यतिरेक where the उपमेयवैकिकनिमित्त or उपमानाधिकारनिमित्त is given But in form they differ The अनिश्चयवैकिक assumes the form of a hypothetical statement यदि तर्हि, based on अथवमाय In व्यतिरेक, there is no अथवमाय and no hypothetical statement Secondly in व्यतिरेक, the उपमान retains its status In अनिश्चयवैकिक the form being यदि उपमान एवरूप स्वार् तर्हि उपमेयसदृश भवेत्, the उपमेय seems to usurp the place of the उपमान That way वचनार्थकी अनिश्चयवैकिक has greater affinities with प्रतीप See प्रतीप

Essentials — [व्यतिरेक Excelling, Surpassing उपमेयस्य उपमानाद् व्यतिरेकात्] (1) The उपमेय must be described as being superior to the उपमान and not *vice versa* (2) The उत्कर्ष or आधिक्य is not the same as उपदेयनरत्न Even अनुपादेयनरत्न may constitute आधिक्य or उत्कर्ष in particular contexts (3) व्यतिरेक has two sides The उत्कर्ष of उपमेय and अपकर्ष (or निम्न) of the उपमान It is easy to see that उत्कर्ष and अपकर्ष must relate to the *same* feature † That is the उपमेय must be उत्कृष्ट in the same feature in which the उपमान is अपकृष्ट (4) The उत्कर्षहेतु and अपकर्षहेतु may both be mentioned or *either* of them may be mentioned or neither may be mentioned due to their being well known (5) The उत्कर्ष-अपकर्ष हेतुs may be conveyed by द्वेव one meaning applying to the उपमेय the other to the उपमान (6) The figure may actually take either of these three shapes (a) The उपमेय *unlike* the उपमान is this, (b) the उपमेय is superior to the उपमान and (c) the उपमान is inferior to the उपमेय (7) Though व्यतिरेक describes the भेद between उपमेय and उपमान still there is a veiled suggestion of सदृश्य Thus it is सदृश्य with the veneer of भेद

§ सू ३५ उपमानात् etc. Construe —यद् उपमानात् अन्यस्य (= उपमेयस्य) व्यतिरेक स एव स (= व्यतिरेकनामा अल्कारः)

अन्यस्य १ e. उपमानाद् अन्यस्य = उपमेयस्य व्यतिरेकः = आधिक्यम् स एव स That itself is the व्यतिरेक अल्कार In other words the name of the figure is true to its essential feature. One is reminded of मम्मट's definition of अपस्तुनप्रदामा सा सैव Note that मम्मट's व्यतिरेक consists only in उपमेयस्य व्यतिरेक or आधिक्य उपमानस्य आधिक्य is no figure as उपमान by its very status is normally अधिक

St 71 क्षीम क्षीमोऽपि etc. Given by ह्रदट (काव्याल्कार) to illustrate how उपमानाधिक्य also may lead to व्यतिरेक मम्मट proves

how here we have उपमेयापिबन्ध itself Addressed by a gallant to a नायिका in huff See above d Construe --यौवनं तु काल अनिर्वर्ति । Youth once past never reverts

हृष्यादौ etc Some (i e रुद्र) have said that in this stanza we have उपमानापिबन्ध owing to उपमान शशी, being described as less अस्थिर than उपमेय, यौवन But, says मम्मट, here the poet wants to stress the अर्थावैषम्यं of यौवन and thus this becomes a case of उपमेयापिबन्ध itself, यौवन being उपमेय केनचित् = रुद्रेण as मा च aptly says रूप्यर also gives the instance evidently borrowed from रुद्र

After रुद्र हृष्यात् and विश्वनाथ have given this stanza to illustrate उपमानापिबन्धे व्यतिरेक विश्वनाथ and जयरथ (निर्मादिनी) take cognizance of मम्मट's criticism and repudiate it जगन्नाथ vindicates मम्मट According to the उपमानापिबन्धवादिन्, शशी being less अस्थिर than यौवन is उल्लृप्त Acc to the उपमेयापिबन्धवादिन्, यौवन being more अस्थिर than शशी is उल्लृप्त See above

§ सू ३६ हेत्वोरन्तौ etc हेत्वो उक्तेः i e when both the हेतुः viz उपमेयापिबन्धहेतुः and उपमानापिबन्धहेतुः are stated अनुक्तानां त्रये In three cases of non mention to wit (1) When उपमेयापिबन्धहेतुः is not mentioned, or (2) When उपमानापिबन्धहेतुः is not mentioned or (3) When neither is mentioned Construe शब्दासंगत्या साम्ये निबन्धिने, अथ साम्ये आक्षिप्ते When the साम्य is शून्य (शब्दान् निबन्धिने), when it is अर्थावैषम्यं (अर्थेन निबन्धिने) or when it is suggested (आक्षिप्त) So it means when the औपम्य is शून्य, अर्थावैषम्यं or आक्षिप्त

Thus there will be four classes of व्यतिरेक 1 हेत्वोरन्तौ + 3 अनुक्तानां त्रये These four are possible in each of the 3 ways of औपम्य viz शून्य, अर्थावैषम्यं or आक्षिप्त That gives $4 \times 3 = 12$ divisions

सिद्धे सङ्घत् औपम्ये द्विष्टे तदर्थं भेदः The three kinds of औपम्य viz शून्य, अर्थावैषम्यं or आक्षिप्त may be based on द्वेय (i e as we saw, द्वेय may be embodied in the व्यतिरेकहेतुः viz उपमेयापिबन्धहेतुः or उपमानापिबन्धहेतुः) So with द्वेय we get 12 more varieties These with the preceding 12, make a total of 24 (वि अर्थ of the शब्द) For illustrations, see below

But, as said above र न quite justifiably says that there cannot be द्विष्टे divisions where both हेतुः are dropped as अर्थ is and ought to be embodied in the हेतुः. So we get 3 divisions less viz. no उपमानापिबन्धे द्विष्टे शून्य औपम्ये उपमानापिबन्धे द्विष्टे अर्थावैषम्यं औपम्ये उपमानापिबन्धे द्विष्टे आक्षिप्त औपम्ये This reduces the number to 21 (12 द्विष्टे + 9 द्विष्टे)

Then, though these are given as the divisions of व्यतिरेक in general, still, as र. गं says, these properly refer to only one of the three forms in which व्यतिरेक can be stated viz. the form of सादृश्यनिषेध. The two other forms viz. the form of उपमेयाधिक्य or of उपमान-यूनत्वं may practically claim almost the same number of divisions, says he —द्वितीयतृतीयावपि प्रायशस्तावद्भेदावेव ।

त्रिष्ट तत् तत् therefore, वि. अष्ट 1. e. twenty-four.

वृत्तिः—व्यतिरेकस्य हेतुः etc. हेतवोः उक्तौ of the सूत्र explained हेतवोः 1. e. व्यतिरेकहेतवोः viz उपमेयोत्कर्षहेतु and उपमानापकर्षहेतु. एकतरस्य etc. explains अनुक्तौना त्रये of the सूत्र. उपमानोपमेयभावे etc. explains शब्दा-
र्थाभ्यां सान्ये निवेदितेष्व आक्षिप्ते of the सूत्र. शब्देन प्रतिपादिते i. e. शब्द, श्रौत-
आर्थेन क्रमेण 1. e. by आर्थ manner of औपम्य. आक्षिप्ते औपम्ये : see
above for आक्षिप्ता उपमा.

St. 72. असिमात्रसहायस्य etc Illustrates हेतवो उक्तौ अक्षिप्ते शब्दे
औपम्ये व्यतिरेक Description of a hero who is not vain of his victory.
Construe ' प्रभूतारिपराभवे अस्य न रम्य'. रम्य' vanity, haughtiness. अन्य-
तुच्छजनस्येव like other riff raff.

Here the नायक is उपमेय, जन, उपमान. महाधृति, उपमेयोत्कर्षनिमित्त and
तुच्छ, उपमानोत्कर्षनिमित्त are both stated. [Note that महाधृति and तुच्छ
are contraries and thus उत्कर्ष and अकर्ष are in relation to one and
the same thing That is to say in व्यतिरेक, the उपमेय must be rich in
that very thing in which the उपमान is poor.] As इव is used, the औपम्य
is श्रौत or शब्द There is no शेष. Hence this is हेतवो उक्तौ, अक्षिप्ते,
शब्दे औपम्ये व्यतिरेक

If we drop only तुच्छ, we shall get उपमेयोत्कर्षहेतौ उक्तौ व्यतिरेक of
the same class of औपम्य If we drop only महाधृते we get उपमानापकर्षहेतौः
उक्तौ व्यतिरेक If we drop both तुच्छ and महाधृते we get हेतवोः अनुक्तौ
व्यतिरेक When we drop both, it is easy to imagine them. if the
king does not get swollen-headed it is due to his balanced mind
(धृति). As soon as we guess this, its contrary धृतिरहितत्व can be
guessed easily.

One cannot resist the conclusion that the वृत्ति, if anything,
is misleading here For, rightly appreciated, the उपमेयोत्कर्षहेतु is
रम्यरहितत्व and उपमानापकर्षहेतु रम्यसहितत्व. When these are the correct
हेतुs, it is difficult to see how there could be अनुक्ति of either or
both जगन्नाथ's is a better instance, where अनुक्तिव्यव could be easily
imagined His instance is कथमिन्दुरिवानन तदीय सकलङ्क स कलङ्कहीनमेतत् ।-

* Note that here अनुक्ति could be safely given effect to because the हेतुs stand outside the framework of उपमा viz. इन्दुरिवाननम्.

Technically perfect as the instance is, poetically it leaves much to be desired. What is there poetical in comparing the नायक with a man in the street? The उपमान must have a dignity about it.

अश्रव etc. पर्यायेण युगपदा अनुपादाने. पर्यायेण in turn. अन्यत् भेदप्रथमम् viz. उपमेयोत्कर्षहेतोः अनुपादाने, उपमानापरकर्षहेतोः अनुपादाने and उभयोः अनुपादाने. एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् i. e. in other instances that follow, we may drop either of the हेतुs or both and get the अनुपादाने व्यतिरेकs. Note that this अनिशेय does not apply to cases of शेष where both हेतुs cannot be dropped for reasons given above.

St. 73. असिमात्रसहायोपि etc. Illustrates हेत्वोः उक्ती अश्लिष्टे आर्षे औपम्ये व्यतिरेक. Contents similar to St. 72.

Here नायक is उपमेय; जन उपमान. महाभूति उपमेयोत्कर्षहेतु. तुच्छ उपमानापरकर्षहेतु. वर in जनवत् used acc. to तेन तुल्यं क्रिया चेदति. Hence आर्षे औपम्य. No शेष present. Here also we can get 3 अनुपादाने व्यतिरेकs by dropping तुच्छ or महाभूति or both. About the validity of these हेतुs, see notes on the preceding stanza.

St. 74. हृयं etc. Illustrates हेत्वोः उक्ती अश्लिष्टे आश्लिष्टे औपम्ये व्यतिरेक. Compliment paid to a lovely face. Construe: सुनयना- हृयं दासीरूत-तामरसश्लिषा अवलम्बेन आननेन कल्पितं इन्दुं अयति । दासीरूत etc. दासीरूता (reduced to serfdom) तामरसश्लिषा: येन (आननेन). तामरसं (from तामर i.e. water) lotus.

Here आनन is उपमेय; इन्दुः उपमान; अश्लिष्टः उपमेयोत्कर्षनिमित्त; कल्पितः उपमानापरकर्षनिमित्त. Both हेतुs are stated. अयति suggests comparison. Hence आश्लिष्ट औपम्य. No शेष. Here also we can get 3 अनुपादाने व्यतिरेकs by dropping कल्पितम् or अश्लिष्टम् or both. When both are dropped, a सदृश्य helped by poetical convention may just spot out the हेतुs to be अश्लिष्टत्व and सत्कल्प.

Note that with the use of अयति, the व्यतिरेक assumes the form of उपमेयोत्कर्षा and not सदृश्यनिषेध to which the divisions, as said above, generally apply. तुल्यं नान्निष्ठिनी instead of अयति may illustrate अश्लिष्ट औपम्य in सदृश्यनिषेध frame.

अश्लिष्ट-सदृश्य इति etc. औपम्य is अश्लिष्ट. For there is neither the उपमानापरकर्ष of the इव-यथा class giving rise to औपम्य औपम्य nor of the तुल्य-सदृश्य class giving rise to अर्षे औपम्य. औपम्य is thus suggested here by the word अयति.

St 75 जितेन्द्रियतया etc Illustrates हेत्वो उक्तौ श्लिष्टे श्रौते आपन्वे व्यतिरेक The enduring excellences of someone (possibly a patron) praised सम्यक् to be construed with नियेविग्न who serves well विद्यावृद्ध = शानवृद्ध. नाब्जवत् etc His गुण (excellences) are not short-lived as the गुण (fibres) of a lotus The lotus-fibres are short-lived His virtues are enduring

Here अय is उपमेय, अब्ज उपमान अनिगादगुणत्व (possession of deep-embedded virtues) is उपमेयोत्कर्षनिमित्त मङ्गलगुणत्व is उपमानापकर्षनिमित्त. The word गुण embodied in them is श्लिष्ट meaning 'virtues' as applied to the उपमेय, and 'fibres' as applied to the उपमान अब्जवत् in अब्जवत् is used according to तत्र तस्येव, the औपम्य is शब्द or श्रौत

Of these हेतुs we could drop either, but *not both*. For if अनिगादगुणत्व and मङ्गलगुणत्व were both dropped where could श्लेष remain? Thus with श्लेष, we get अनुक्तिद्वय, when either of the हेतुs is dropped, not अनुक्तिद्वय

इवार्थे वति' hence शब्दमीपम्यन् इवार्थे because used as per तत्र तस्येव

St 76 अखण्डमण्डल etc Illustrates हेत्वो उक्तौ श्लिष्टे आर्थे औपम्ये व्यतिरेक Compliment paid to a king who is अखण्डमण्डल i. e. whose circle of confederates is undisturbed मण्डल is circle of states owning allegiance to him कलावैकल्य the digits of the moon get depleted in कुम्भापक्ष

Here पृथिवीपति is उपमेय, निशावर उपमान अखण्डमण्डलत्व or कलावैकल्याभाव is उपमेयोत्कर्षनिमित्त, कलावैकल्य = विकलमण्डलत्व is उपमानापकर्षनिमित्त It may be also put as कलावैकल्य (= अखण्डमण्डलत्व) is उपमेयोत्कर्षनिमित्त and कलावैकल्य उपमानापकर्षनिमित्त We may take मण्डल as श्लिष्ट—(1) The circle of states, (2) Orb of the moon Or we may take कला as श्लिष्ट—(1) Part of the circle of states or fraction of fine arts (2) digit of the moon वत् being used as equivalent of तुल्य the औपम्य is आर्थे Of these हेतुs, either could be dropped but not both, for reasons given above

भाषाशास्त्रिकस्तूपमावत् etc. This is a digression in a way After श्लिष्ट आर्थे औपम्य we expect श्लिष्ट आश्लिष औपम्य as illustrated in St 78 The digression can be explained as being due to the श्लिष्ट औपम्य in St 77 being आर्थे as in St. 76 Some commentators put this portion after श्लिष्टविशेषाश्लिषा एव उपमा प्रतीयते on p 108

मालव्यतिरेक is where the same उपमेय is established as superior to several उपमानस तस्यापि भेदा etc The divisions given heretofore (24 or, more accurately, 21) apply to मालव्यतिरेक also Thus we may have an impressive grand total of 48 or 42 divisions of व्यतिरेक ' एवमुद्धा Can be conjectured in the same way दिग्मान that is only by taking some type, not all

St 77 हरवन्न etc. Illustrates मालव्यतिरेक Description of a king who is impartial who has regard for justice, and whose taxes are light and bearable हर is विषमदृष्टि because त्रिलोचन The king is not विषमदृष्टि i e partial हरि (= कृष्ण) overpowered the mighty वृषसुर This king does not show contempt for the elaborate (कित्त) Law (वृष). The sun oppresses the earth with its unbearable rays (कर) This king does not oppress it with unbearable taxes (कर)

Here the same उपमेय viz king is established, on the basis of श्रेय, as being superior to the three उपमानस viz. हर, हरि and रवि Hence this is मालव्यतिरेक based on श्रेय कर being equivalent of तुल्य (तेन तुल्य क्रिया चेदिति) the औपम्य is आर्य उपमानापरवर्णितुस are विषमदृष्टि, विपुनवित्तवृषत्व and वरतापितभूत्व उपमेयोल्लङ्घितुस being विषमदृष्टिवाभाव etc

St 78 नित्योदित etc Illustrates हल्लो उक्तौ श्लिष्टे आक्षिप्ते औपम्ये व्यतिरेक A king described as superior to the sun The king's prowess (प्रताप) is ever on the rise The sun's lustre (प्रभा = प्रताप) is obscured (मीलित) during the night (दिवासा)

Here, भूय is उपमेय भास्वान् (सूर्य) the उपमान नित्योदितप्रतापेन gives उपमेयोत्तरवर्णिमित्त नियामामीलितप्रभ is उपमानापरवर्णिमित्त The श्रेय is on the words प्रभा and प्रताप one meaning Glory, applying to the उपमेय, the other 'lustre' to the उपमान The श्रेय would have been more effective if instead of प्रभा and प्रताप one word were used Then only it will be real श्लिष्ट व्यतिरेक. The वृत्ति says that भास्वना is श्लिष्ट But this is quite wide of the mark As seen above the श्रेय should be embodied in the व्यतिरेकनिमित्त itself विनिमित्त gives rise to आक्षिप्त औपम्य

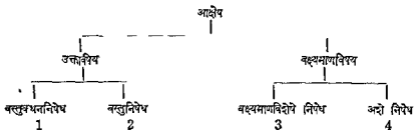
By dropping either of the two नित्योदितप्रतापेन and नियामामीलितप्रभ we get अनुक्तिरय We cannot drop both without losing श्रेय The श्रेय in भास्वना is not relevant to our purpose

St 79 स्वच्छारमता etc. Illustrates how औपम्य may be suggested (आक्षिप्त) not by the use of words like जयति तुलामारीहनि, but by the same श्लिष्ट विशेषणस applying to the उपमेय and उपमान Description of bacchanalian carouses during vernal nights when youths relished

There is just another way in which उक्तविषय आक्षेप may show itself. Instead of pretending to recant the statement itself the speaker may pretend to recant some circumstance relating to the statement. For instance a दूती having gone through the narration may pretend to recant that she is a दूती 'नाह दूती तनोस्तापस्तस्या कालानलोपम ।' (कु) The person addressed knows too well that she is a दूती so when she pretends that she is not he understands the vehemence of her appeal. Sometimes the दूती may pretend that it was a folly to address the words to the person in question or to address them at a particular place or time. To all these cases, one feature is common and it is that the statement is already made and so the simulated recantation has the effect of stressing it from one point or another. This is उक्तविषये वस्तुनिषध.

Sometimes however the speaker may leave the statement itself incomplete and then recant. This is वक्ष्यमाणनिषेध. The statement may be left incomplete in two ways. (1) The speaker may just state a thing in general terms and then refuse to state the *particular* errand he or she is on. Thus a दूती says रमरशरशतविधुराया भगामि सख्या कृते विमपि । क्षणमिह विम सखे निर्यहृत्स्यस्य वि वाम्यथा ॥ Here she narrates the fact that her friend has been pining for love. But then she cuts short her narration and pretends that she does not want to communicate the particular errand of love on which she has come to the नाथक. This is सामान्य सूचनस्य वक्ष्यमाणविषये निषध. (11) The speaker may sometimes begin making the statement and then abruptly stop pretending that he or she does not want to go to the end of the narration. A दूती says तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिका दलिताम् हन्त नितान्तमिष्टानी आ वि हतवपितैरथवा ॥ Here the दूती does not even finish the sentence तव विरहे दलित्वा (विमपिता) नवमालिका निरीक्ष्य हरिणाक्षी नितान्त. She leaves unsaid the word मरिष्यति and then pretends to call into question the utility of narration वि हतजल्पित अथवा. This is वक्ष्यमाणविषये अगाक्ता अगान्तरे निषध. In both these cases of incomplete statements the purpose underlying the pretence of recantation is to stress the matter on hand. Things unsaid are said better ! Read सूत्रक —स चामासमानोऽपि निषेध तत्र उक्तस्य वा स्वात् वक्ष्यमाणस्य वा स्वात् इयाक्षेपस्य द्वयी मति । तत्रोक्तविषये आक्षेपे वचिद्वस्तु निषिष्यते, वचिद्वस्तुअनमिति द्वी भेने । वक्ष्यमाणविषये तु वस्तुवचनमेव निषिष्यत । तच्च सामान्यप्रतिशया वचिद् विशेषनिष्ठत्वेन निषिष्यते वचिद् पुनः अगोक्ती अगान्तरेणत्वेनत्यत्रापि द्वी भेने । तत्रैवमस्य चत्वारो भेदाः ।

Thus we get the following scheme :

सा द also gives the same divisions, possibly following रुच्यक, but with greater lucidity than रुच्यक मम्मट's divisions following भामह and उद्भट do not go further than उक्तविषय and वक्ष्यमाणविषय, so the credit for sub-dividing them, each into two, goes to रुच्यक. As we survey all these divisions, two features strike us as common (1) There is an apparent or pretended recantation, (2) This recantation is intended to serve the purpose of suggesting stress on the matter on hand. That is how आक्षेप is present in the figure in the twofold sense of the word (1) Recantation and (2) Suggestion.

Extension of the figure —In all the divisions given above there is a recantation or निषेध, only apparent or simulated. In other words, there we have no real निषेध but निषेधात्मक. But some rhetoricians also include real or वास्तवनिषेध under this figure. दण्डिन्, for instance, gives अर्थो न समृत कश्चिन्न विषया वाचिदमिना । न तप साचिन विचिद्वत च सकल वद (I as an instance of आक्षेप रुद्रट, to judge from his instances seems to think of the figure as based on real निषेध only. अप्यव्यदीक्षित also includes वास्तवनिषेध under आक्षेप—of course in addition to निषेधात्मक जगन्नाथ also, in his defence of भवनिरार, includes वास्तवनिषेध. Reader ग.—नद्याभामरूप एव निषेध आक्षेप इत्यग्नि वेदस्यागा । नापि प्राचामाचार्याणाम् । मम्मट in his definition speaks of निषेध only, but in the कृति he interprets the word as meaning निषेधात्मक. It must be conceded however, that the figure आक्षेप should be wide enough to include निषेध as well as निषेधात्मक. Otherwise, there will be no room among अलंकार for some good poetry like चंद्र सरशंभटमानमयवालि प्रियमुलम् । (कु) That आक्षेप based on निषेधात्मक, is suggestive, and hence more poetical than the one based on genuine निषेध where there is no suggestion, is a different matter.

Another extension of the figure, conceived first by दण्डिन्, then taken up by उद्भट, श्लेष रुच्यक, विश्वनाथ and अप्यव्यदीक्षित, consists

kisses more than drinks ! Construe : यत्र (वमने) रजनीयु, मधु अगनाना आनन च अनीव पिबतां यूता मधु तृष्णा जहार ! अगनाना आनन तु न । Their मधुतृष्णा could be quenched, their आननतृष्णा (a euphemism for चुम्बन) could not be quenched ! The विशेषण स्वच्छामतागुणममुल्लसिन्दुभिम्ब, बिम्बप्रभापरं and अदृत्रिमद्वहगन्धं apply both to the मधु and आनन स्वच्छामता etc. The wine owing its clarity had the orb of the moon reflected therein. The faces were so bright that the moon seemed to be flashing in them (or was actually reflected ?) बिम्बप्रभापरं the wine possessed the (red) hue of a bimba fruit The lower lips of the faces possessed the (red) hue of a bimba fruit अदृत्रिमद्वहगन्धं The wine possessed natural and charming aroma The faces (properly, mouths) breathed a natural and charming smell

Here the different शिष्ट विशेषण, because they apply to the two, मधु and अगनाना आननम्, clearly suggest that the poet compares the two Of the two, it is easy to decide आननम् as the उपमेय and मधु as the उपमान The उपमेयत्वार्थ consists in तृष्णा न जहार, उपमानत्वार्थ in तृष्णा जहार Thus here we have शिष्ट व्यतिरेक where औपम्य is आक्षिप्त by the use of शिष्ट विशेषण Note that this stanza and the वृत्ति up to उपमा प्रतीयते is not read by Tvm. Edition

शिष्टविशेषणैः आक्षिप्ता एव उपमा * उपमा as much (एव) आक्षिप्ता as in the earlier instances एवजातीयका etc It is possible to have other varieties where, instead of using the word *once* as शिष्ट, the poet *repeats* it, of course as applying to the उपमान and उपमेय To illustrate — या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विभ्रुता । तपसा ता सुशैर्षेण दूरादिदधतीमथ ॥ “ Who with her long penance (तपसः) threw far into the back ground the glory of शिशिर that was renowned due to that one month of मास (तपसः) ” Here तपसा which could have been used once only as शिष्ट, applying to penance and मास, is repeated twice by the poet. Note that this reference to शिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादान is possibly borrowed from उद्धट whose instance या शैशिरी etc is cited above He says शिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक् पृथगुदाहती । विशेषापत्तन यत् स्याद् व्यतिरेक स च स्मृत अन्येऽपि भेदाः । e 24 (or 21) more ! अनयैव दिशा द्रष्टव्या ! They also can be imagined on the lines of the divisions detailed heretofore.

१९—आक्षेप

It is difficult to decide what made मम्मट pass on rather abruptly to a figure which stands altogether on a different footing from the preceding ones. The preceding figures are connected

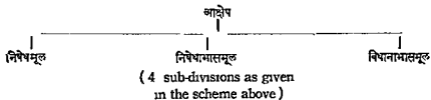
in one way or another with सादृश्य, while आक्षेप, as conceived by मम्मट, has nothing to do with सादृश्य. The transition to this figure from व्यतिरेक may be possibly explained as due to the influence of the groupings made by उद्भट. उद्भट gives the following group—not governed by any specific principle—आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना । ममासातिशयोक्ती केवल्यवान् परे विदुः ॥ And as we delve into the past in search of these परे, we find that this grouping is an heirloom received by उद्भट from भामहः आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः व्यतिरेको विभावना । ममासातिशयोक्ती च षडङ्गनयोऽपरा ॥ So we get a plausible reason why मम्मट proceeds to आक्षेप after व्यतिरेक and it is that आक्षेप was included by his worthy predecessors in a group with व्यतिरेक. A less possible reason would be the fact that one variety of आक्षेप, as treated by दृग्दिङ्, consisted in taking exception to the उपमान. But as मम्मट has relegated this variety to the figure प्रतीप (1) आक्षेप. उपमानस्य प्रतीपमुपमेयना, it seems hardly possible that this one-time connection of आक्षेप with सादृश्य induced मम्मट to pass on from व्यतिरेक to आक्षेप.

आक्षेप, as we have seen so many times, means 'suggestion' something less than च्वनि. It also means 'Recantation', 'Retraction', 'Revoking', 'Withdrawing a statement'. And looking to the essential features of this figure, we find that therein are present both these elements suggestion and recantation. Perhaps it will be more to the point if we say that, in this figure, we have recantation leading to suggestion.

For, as we scrutinise this figure, we find that, broadly speaking, it presents itself in either of the two contexts. We find sometimes a speaker narrating what he wants to say, and then suddenly pretending that it was improper or indiscreet on his part to have gone through the narration. Why should he fall back upon this pretence of recantation? It has a purpose to serve and therein lies the element of suggestion. Anomalous as it may seem the recantation is resorted to to lay stress on the matter narrated. A दूती, for instance, is found saying at the end of a long-winded statement relating to a नायिक's woeful plight. Why should I have said this?" भ्रमनेनोत्तेन? And this is just calculated to lay emphasis on the statement made. This is आक्षेप relating to a statement already made, in other words, it is उक्तविषये वस्तुवचननिषेध.

in a statement apparently positive but negative in effect As the lover is about to bid good bye, the नायिका says गच्छ गच्छमि चेत्तान् पत्न्यान् सन्तु ते शिवा । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ (दण्डिन्) Here apparently the नायिका permits the lover to go on travel, but in effect wants to dissuade him from doing so This is अनिष्टस्य विधानाभास, as distinct from the इष्टस्य निषेधाभास seen already Yet another extension, acc to दण्डिन्, consisted in taking exception to उपमान in order to exalt the उपमेय वामन, in fact, understands आक्षेप only in this sense. र ग also refers to this view But आल्ब्यारिक्स, मम्मट included, have brought this variety under प्रतीप e g तस्याश्चे मुखमस्ति किं पार्श्वेनेन्दुना ।

So a comprehensive scheme of divisions of the figure will be —

The significance of आक्षेप —As we said above, in cases of वास्तवनिषेध, there is a genuine denial of a thing and as such there is no trace of suggestion In cases of निषेधाभास (and even so in विधानाभास) on the other hand there is a suggestion of stress or emphasis. The speaker ostensibly denies a thing or asserts it with the intent of stressing it as we have seen This is exactly what the आल्ब्यारिक्स imply when they say that in आक्षेप there is a suggestion of विशेष (विशेषश्चात्र शब्दानुपात्तत्वात् गम्यं ।—मा च)

What is विशेष ? It means the distinctive nature whether of the matter on hand or of the speaker विवक्षितवस्तुनो वस्तुर्वा वैश्याय्य is विशेष, says रामचरण तर्कवागीश (on सा द) It has been further elucidated by मम्मट when he says in the वृत्ति that the निषेधाभास in आक्षेप is in order to suggest either of the two (1) that the thing is too well known or (2) that the thing is too pathetic to bear narration (अतिप्रसिद्धत्वं अशक्यवक्तव्यत्वं च) When the speaker recants *after narrating* it is to suggest that the thing is too well known, and when the recantation is resorted to even *before narrating*, it is to suggest that it is too pathetic or so to bear narration This elucidation by मम्मट is comprehensive enough to explain even the आक्षेप when a दूती, for instance, says that she is not a दूती

There the suggestion is that the speaker is a दूती with vengeance she is अनिप्रसिद्ध that way [Commentators like सर्वज्ञापीठ (सा ६) and वैद्यनाथ तत्त्व (कु), however, explain this आक्षेप as implying Other दूतिस are given to lying, I am not Hardly convincing as then we get a real निषेध and not the more poetical निषेधामास] Rhetoricians like जगन्नाथ, while appraising the विशेषs in different उदाहरणs, have tried to be more specific, but the numerous विशेषs that they detect in this instance and that could be more or less made to fit into the two अनिप्रसिद्धत्व or अराक्ष्यवक्तव्यत्व, given by मम्मट

आक्षेप is a figure dating back from भामह, who speaks of उत्तवियय and बक्ष्यमाणवियय divisions. His आक्षेप is based on निषेधामास दण्डिन् gives a wide assortment of आक्षेपs, including निषेधामास as well as निषेध, very elaborate but not very scientific Further दण्डिन् has one variety आदर्शवचनाक्षेप which becomes the विधानामाक्षेप of later आचार्यारिष्य like उद्भट, मोन, रय्यक, विश्वनाथ अपथ्यदीक्षित उद्भट and मम्मट practically reproduce मम्मट रुद्रट's आक्षेप seems to be based on genuine निषेध वामन's आक्षेप is उपमानाक्षेप only which is मम्मट's प्रतीप (1) रय्यक and विश्वनाथ have आक्षेप based on निषेधामास and विध्यामास both जगन्नाथ supports आक्षेप based on निषेध and निषेधामास as also विध्यामास

Essentials — [आक्षिप्यो निषिष्यते उक्तं बक्ष्यमाणा वा अर्थे अत्र आक्षिप्यते ध्वन्यते विशेषे अत्र] (1) There must be a speaker who makes a statement or is about to make one (2) After making the statement (उत्तवियय), or before it is complete (बक्ष्यमाणवियय) he (or she) must recant (3) The recantation may refer to the matter narrated, or yet to be narrated, or to some circumstance (like दूतीत्व etc) connected with narration (4) The recantation or निषेध must be apparent only ; e it must be निषेधामास (5) This निषेधामास must suggest some distinctive feature (विशेष) of the matter communicated or about to be communicated (6) The विशेष is, broadly speaking अनिप्रसिद्धत्व in उत्तविययआक्षेप and अराक्ष्यवक्तव्यत्व in बक्ष्यमाणवियय आक्षेप (7) The recantation is generally (not invariably) introduced by अथवा meaning 'Or rather' showing पक्षान्तरात्मबन्ध (8) Sometimes there may be वास्तवनिषेध which however is not as poetical as निषेधामास because in वास्तवनिषेध there is no suggestion (9) Some times there may be a विधानामास (= विध्यामास) as in गच्छ गच्छसि गच्छान् etc.

§ सू ३७ निषेधो etc Construe —य षकुमिष्टस्य विशेषाभिहितत्वा बक्ष्यमाणोत्तवियय निषेध म द्विधा आक्षेप मन । The definition closely follows

भामह's and उद्भट's But while भामह and उद्भट speak of प्रतिषेध इव : e. निषेधाभास मम्मट speaks of निषेध In the श्रुति मम्मट removed this discrepancy by interpreting निषेध as निषेध इव विशेषाभिधित्तया —To convey some distinctive aspect of the thing communicated or about to be communicated This word is borrowed straight from भामह and उद्भट. For विशेष, see above वक्ष्यमाणोक्तविषय निषेध The matter yet to be related (वक्ष्यमाण) may be recanted or the matter already told (उक्त) may be recanted द्विधा आक्षेप —वक्ष्यमाणनिषेधविषय and उक्त निषेधविषय भामह and उद्भट also admit these very divisions

श्रुति —विवक्षितस्य प्राकरणिकवादानुसर्जनीकार्यस्य explains वस्तुमिष्टस्य of the सूत्र The matter sought to be communicated to the hearer is a matter on hand and as such must be given enough prominence (अनुसर्जनीकार्य) उपसर्जनीकृ or उपसृज् is to relegate to an inconspicuous position So अनुसर्जनीकृ means to make conspicuous to give prominence to Commentators generally seem to take अनुसर्जनीकार्य = अनुसृज्य = अनुसृज्य (That cannot be thrown out) = वचनार्ह But उपसृज् has a different shade of meaning from उत्सृज् अशक्य etc. मम्मट details out the विशेषs (1) अशक्यवक्तव्यत्वं when the matter is yet to be communicated (वक्ष्यमाण) (2) अतिप्रसिद्धत्वं where the matter is already communicated (उक्त) अशक्यवक्तव्यत्वं — Due to the extremely pathetic nature of the matter It is too pathetic to bear narration अतिप्रसिद्धत्वं The matter is too obvious too patent and hence the speaker pretends that it was superfluous on his or her part to have communicated the same. निषेध in the सूत्र is explained as निषेध इव Thus मम्मट brings his definition in line with those of भामह and उद्भट There should be only निषेधाभास not real निषेध Read सा चू —प्राकरणिकस्य विधानार्हतया निषेध कर्तुं न युज्यते । स क्रियमाणं बाधितस्वरूपत्वात् निषेधायत इति निषेधाभास सपद्ये । While discussing extensions of the figure we have already seen how even वास्तवनिषेध was taken by some आल्कारिकs to constitute आक्षेप

St. 80 ए एहि etc Illustrates वक्ष्यमाणविषय आक्षेप A दूती's desperate appeal to a नायक on behalf of a नायिका that is languishing with love. Sanskrit rendering —ए एहि किमपि कस्या अपि दूते निष्कृत्य भगानि अलम्भत्वा अविचारितवार्त्तारम्भवारिणी धियता न भगिष्यामि । अविचारित etc The rash act of loving referred to

Here the दूती having commenced her discourse in vague and general terms abruptly restrains herself She wants to plead in effect, that the नायक should fulfil the नयिका's प्रणय to him अस्या

प्रणयं सप्तद्वयम्. But she forbears to do so with the simulated निषेध, न भणिष्यामि. This has the expected result viz. of stress i. e. suggesting that the matter is too pathetic and hence वक्तुं अशक्य. It is, therefore, वक्ष्यमाणविषय आक्षेप (and, more particularly, वक्ष्यमाणविशेषे आक्षेप, the सामान्य being fully stated. It is not अने आक्षेप where the statement is abruptly broken.)

St. 81. ज्योत्स्ना etc. Illustrates उक्तविषय आक्षेप. Again a दूती dilates upon the sad plight of a नायिका who is in that stage of acute passion where soothing things aggravate the malady instead of allaying it. *Construe* : आ तस्याः अन्तर्मानस प्रवृत्ता त्वया ज्योत्स्नाभौतिकदाम... पक्ष्वाः स्फुटिश्लोकव्यापाराय भवन्ति । हन्त अनेन उक्तेन किम् । न ह्यमहे । The idea is : Because her mind is absolutely under the sway of passion for you, the cooling things only tend to be as tantalizing as a heap of fire-sparks

Here the दूती has gone to the end of what she wants to say. But then she pretends to recant and thus suggests that whatever has been said is too well known (विमनेनोक्तेन). This lends an additional emphasis to her message of love This is उक्तविषय आक्षेप (more particularly वस्तुक्रथनाक्षेप) Note that in ज्योत्स्नाअम्भोजिनीपक्ष्वा स्फुटिश्लोकव्यापाराय भवन्ति we have विरोध.

२०—विभावना

Between आक्षेप that has preceded and विभावना that follows there is hardly anything in common that could explain the logic of their sequence. The most plausible reason why this figure follows आक्षेप seems to be, as we saw in the case of आक्षेप, that they are grouped together by भागह and उद्भट—of course not from any consideration of principle.

Coming to the figure विभावना, we find that it is based on an altogether different principle from all the figures that have preceded excepting अनिदायोक्ति (IV) Whereas all the rest were based on similitude or माहृश्य, tuned to different pitches, अनिदायोक्ति (IV) was based on the apparent paradox or विरोधात्मक of effect preceding cause. And it is to this class of figures based on विरोधात्मक that विभावना belongs.

Figures based on विरोधात्मक are (1) विरोध, (2) विभावना, (3) विरोधोक्ति, (4) कार्यकारणयोः पीकार्थं अनिदायोक्ति, (5) अमपति, (6) विम, (7) अधिक, (8) अन्वोन्व, (9) विशेष, (10) व्यर्थत्व—to follow the order of रस्यक.

Of these विभावना, विरोधोक्ति, अनिश्चयोक्ति (IV), अपमानि, one variety of विषम, अन्योन्य and व्याघात are more or less, based on विरोधाभास in the particular sphere of कार्य कारणभाव. The rest are based on विरोधाभास in general. Read र ग.—कार्यकारणाद्बिबुदयनात्त्रयो विरोधाभासो विरोधाभासः । तदालोचस्तु विभावनादि ।

In विभावना, the poet describes a particular effect being there even when the cause is not there कारणभाव वायस्यात्पत्तिर्विभावना । How does this come about ? The poet, in this figure, takes a particular effect, which has its cause, no doubt, but which is just similar to another effect produced by a different cause. As the effects are similar, the poet gets an opportunity to indulge in an apparent paradox. He takes the effect of one cause and connects it with the absence of another cause and thereby creates an *illusion* of an effect coming into being in the absence of the cause. The fact is that the effect has its cause, to be easily imagined, the cause denied is the cause of another effect similar to the one in question. अपमानत्ता-शिक्षिन् (भा), says the poet. The peacocks are intoxicated even when they are *not* drunk ! Here the apparent paradox is explained when we recall that just as there is an intoxication due to drink so there is an intoxication due to the bracing season. The peacocks are really intoxicated with the season. That way, विभावना has to depend on आहार्य अभेदबुद्धि (in the form of an अनिश्चयोक्ति or रूपक) in so far as one effect has to be identified with another. The मत्तत्व which is due to the season in our instance is identified with the मत्तत्व due to drinking and the poet is able to say अपीतमत्ता. Read र ग :—आहायाभेदबुद्धिमात्रमेवानुप्राणत्वम् । तच्च कच्चिदतिशयोक्त्या कच्चिद्रूपकेति न दोषः । अपीतमत्ता etc illustrates अतिशयोक्तिमूलक विभावना रूपकमूलक is illustrated by निरुपादानसंभारमभित्तावेद तन्वने । जगच्चित्र नमस्तस्मै बलाहाव्याय शूलिने ॥ (र ग) where जगच्चित्र is a रूपक

Even the name draws attention to this central feature of the figure. The significance of the word विभावना is ingeniously given by दण्डिन् in his definition of the figure प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्य सा विभावना ॥ The idea is विभाव्यते कारणान्तर अस्याम्. In this figure we can conceive or imagine (विभाव्य) some cause other than the one denied as being *really* responsible for the effect in question. Both ममह and उद्धट bring out this very feature of the real cause being easily imaginable in this figure when they say सभाभी मुरुभे सति ।—“it being easy to reconcile the paradox’ रय्यक explains the name in a rather fantastic way :

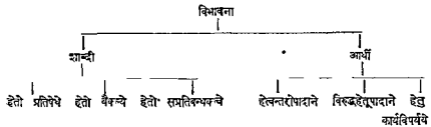
विशङ्कया कथम्य भावनात् । When the कथ is produced in a peculiar way (विशङ्क) i. e. without a कारण प्रतीकारेन्दुरात् explains विद्वांसो भावना विभावना—Where we have creation (of the effect) in an apparently paradoxical manner दशरथ's explanation is very apt and seems to have the sanction of tradition behind it.

Scope of the figure —In its purest form a विभावना must embody denial of the cause and presence of the effect e. g. लामि अह्नि ह्ये कथत् She suffered pain though unsmitten by creepers. But कुबलयानद has widened the scope of the figure and made it broad enough to include even those cases where instead of the cause being denied there is a contrary of the cause or some similar circumstance present. Though जगन्नाथ has succeeded in proving that all these boil down to कारणस्य प्रतीकारेण फलव्यक्ति a knowledge of them is bound to be helpful in realising how the figure may present itself in varied forms कुबलयानद gives six varieties of which the first is the same as मम्मट's. The remaining five and their illustrations are as follows —हेतुनामसमयत्वे कारणोत्पत्तिश्च सा मया । अन्वयेतीक्षणकृतिर्नैवैवज्ययति ममथ । Here the cause is defective and yet the effect follows (3) कारणोत्पत्तिं हर्त्तव्या स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धे । नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुवङ्गम् ॥ Here the effect takes place even when there is a neutralising circumstance. The कनिभुवङ्गम् (sword-cobra) of the king bites the नरेन्द्रs (kings) themselves. Normally भुवङ्गम्s do not bite the नरेन्द्रs (i. e. charmers magicians) (4) अकारणान्वयं चतुर्थी स्याद्विभावना । गद्गादीनामिनामौष्ण्यमुनेनि महद्द्रुतम् ॥ Here an effect is produced from an unusual cause. From the conch (viz throat of a lovely lady कनकवटी) come the notes of a lute' (5) विद्वांसु कार्यामसिद्धं वाचिद विभावना । गीतागुक्तिणास्त्वं ह्यन सन्तापयति ताम् । Here an effect is produced from a cause quite opposed. In (4) the cause was भिन्न from सामान्यकारण, thus is विरुद्ध to सामान्यकारण (6) कार्यात् कारणतमपि इण कथि विभावना दशपथोरसिरभूत् करकल्पनरीत्सव । The कथनम् has come out from पथोरसि । In the case of the king however the दशपथोरसि has come out from his करकल्पनम्. A compliment to the glory won by his generosity.

On a closer scrutiny it is felt that 4 5 and 6 could be better subsumed under विरोध than विभावना. For here as in विरोध both the things strike us as incompatible. In विभावना, however what we find incompatible is कारणोत्पत्ति कारणभाव does not perturb us because we do not feel it to be incompatible. Read रयक —कारणभावेन चोपमानत्वात् कथना वायमेव बाध्यमानत्वेन प्रतीयते । न तु तेन कारणभाव । Thus

though coming under कार्य-करणभाव these varieties have a strong smack of विरोध about them Or, as र ग proposes, the first three may be taken as शान्दी and these last three as आर्षी विभावना As we shall see under विशेषोक्ति, आर्षी विभावना can hardly be distinguished from आर्षी विशेषोक्ति and thus gives rise to सदेहसम्भ्र

Divisions of विभावना — आन्तरिकस like रय्यक, विशनाथ and जगन्नाथ have admitted two sub-divisions of the figure, according as the हेतु for करणाभावे कार्योपत्ति is or is not given The हेतु given is exactly the one responsible for the particular कार्य हेतुसौ विभावना is illustrated by यदवधि विनासमवन यौवनमुदियाय चन्द्रवदनाया । दहन विनैव तदवधि यूना हृदयानि ऽघ्ने ॥ (र ग) where in the first line is given the हेतु यौवन due to which the youths' hearts get withered without fire हेतुनुक्ती विभावना is illustrated by अयनाक्षरामित रस तन्वा पदानुजम् (कु) where the real निमित्त of रक्तत्व viz स्वभावित्व is not given मम्म does not refer to these divisions Thus we get the following scheme —

Each of these six will have two sub-divisions viz वास्तवनिमित्तोक्तौ and वास्तवनिमित्तानुक्तौ, giving us 12 divisions in all Note that अचिन्त्य निमित्ता विभावना is not possible like अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति Because by its very nature, in विभावना the real हेतु must be easy to guess

विभावना is a figure dating from भामह. दण्डिन् has two divisions of the figure according as the real हेतु is स्वभाविक (1 e too patent) or otherwise (1 e subtle) उद्भट's definition is borrowed *verbatim* from भामह वामन recognised the figure रुद्रट has three varieties of this figure रय्यक, विशनाथ and जगन्नाथ admit विभावना in two divisions उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता अप्पय्यशिक्षिन has 6 specified above मम्मट accepted the figure without specifying any divisions

For विभावना vs विरोध, see विरोध

For विभावना vs विशेषोक्ति, see विशेषोक्ति

Essentials — [विभाव्यते कारणान्तर अस्याम्-वैद्यनाथ तत्त्वम् on कुलव्यानद
For other derivations suggested, see above] (1) There must be some phenomenon described as taking place even when the कारण is not there. This is its purest form (2) Thus कारणभावे कार्योत्पत्ति is poetical and based on विशेषणम् (3) The कारण denied is one with which the particular phenomenon is generally associated (4) The phenomenon must be due to some other cause that could be guessed by the सहृदय Here one सहृदय may differ from another in guessing the real cause (5) Sometimes the real हेतु of the phenomenon may be stated sometimes not (6) Instead of the कारण being denied, the poet may adopt any of the other alternatives viz हेतो वैकल्य, हेतो सप्रतिबन्धत्व, हेतन्तरोपादान, विरुद्धहेतुपादान—all illustrated above (7) Sometimes the poet may describe the कार्य as कारण and *vice versa* See above.

§ सूत्र ३८ क्रियाया etc. Cf भामह's and उद्भट's definition क्रियाया प्रतिषेधे वा तत्फलस्य विभावना । शेषा विभावनेतसी समाधी मुच्ये सति ॥ क्रियाया प्रतिषेधेऽपि Even when the cause is denied मम्मट uses क्रिया in the sense of कारण In the choice of the word क्रिया in this particular sense he follows उद्भट and भामह क्रिया means action and in the field of causation it refers to the action of the कारण resulting in the कार्य e g तुरीयेमक्रिया results in पट The वैयाकरण's looked upon this action as the कारण of the कार्य So to a वैयाकरण, क्रिया meant कारण भामह and उद्भट and मम्मट that followed him use the word here in the same sense, Read हर्यक —इह च लक्षणे वचन्यन्वै कारणस्य स्थाने क्रियाग्रहणं कृतं तथापीह कारणपदमेव विहितम् । नहि सर्वं क्रियाफलमेव कार्यमभ्युपगम्यते । वैयाकरणेरेव तथाऽभ्युपगमात्) Again मा च —हेतवोऽपि क्रियासुरेण कार्यं कुर्वन्ति इति सैव अव्यवहितो हेतु । कार्यं क्रियाया फलमिति वैयाकरणा एव मन्यन्ते नान्ये । फलव्यक्ति. appearance of the effect This corresponds to तत्फलस्य विभावना of भामह and enables us to see how भामह understood the name विभावना simply as भावना Production

वृत्ति—हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि —Even when there is a denial of क्रिया which is हेतु (acc to वैयाकरण's) So it amounts to Even when there is no हेतु मा च rightly points out that the हेतु denied in विभावना is प्रसिद्धार The हेतु to be guessed is तीक्ष्णमतिमत्तैः Read अत्र प्रसिद्धतरहेतुसुप्तम् हत्वभाव । अप्रसिद्धस्तु हेतु वस्तुनो अस्त्येव । तत्फलप्रकाशान
Explanation of 'फलव्यक्ति' of the सूत्र As मम्मट has no separate explanation of the name 'विभावना', it may be presumed that he like भामह and उद्भट, bases it on भावना—Creation production, प्रकाशन Note that, like भामह and उद्भट, मम्मट has no divisions of the figure

St 82 कुसुमित etc Illustrates विभावना Description of a विरहिणी Construe —कुसुमितलताभिः अहता अपि सा रुज अभत् । अलिकुलैः अदृष्टपि सा परिवर्तते स्म । नलिनीलहरीभिः अलोलिता अपि सा अवूर्णत ।

Here the effects रुज अभत्, परिवर्तते स्म and अवूर्णत present themselves even when the कारणs लताङ्गनन, अलिदृश and नलिनीलहरीलोलन (1 e चालन) were not there Why should the creepers plunge her into agony when she was not struck by them? Why should the bees make her writhed with pain when she was not stung by them? Why should the breezes (better than 'waves' in the Translation) travelling over lotus plants make her reel when she was not tossed by them? The answer to all these questions is मदनव्यथा हनन दश etc, that occur to a layman as causes of the particular effects are denied Their real and yet rather subtle cause viz मदनव्यथा can be guessed by the सहृदय, without any great effort In passing it may be added that St 58 कमलमनम्भसि etc 'given by मम्म to illustrate अतिशयोक्ति (I) has been taken by चण्णाय as already stated, to embody विभावना Says he एव 'कमलमनम्भसि' इति परकीयपथे अतिशयात्कुमुदाहरणे अपि अस्त्येव विभावना । पर तु 'कमलमनम्भसि' इत्यश गान्धी । 'कमल च' इत्यादी तु आर्थो इति सशेष ।

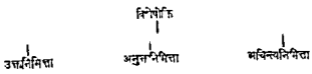
२१-विशेषोक्ति

विशेषोक्ति like विभावना is a figure based on विरोधाभास in the field of कार्यकारणभाव If in विभावना, the effect is described as occurring even when the cause is denied in विशेषोक्ति the effect is denied even when the cause is there potent enough to produce the effect What is it that comes in the way of the effect coming into being? More often than not, it is some other circumstance that makes it impossible for the effect to make its appearance This circumstance is striking enough and it is the poet's aim to draw our attention to it It is thus विशेष to suggest (उक्ति = प्रानि) which the poet resorts to the figure विशेषस्यानुत्पत्तिनिमित्तस्य उक्ति अवागविर्यत्र—वैद्यनाथ तत्सत् (कु) The विशेष may be explicitly stated or it may be left to be guessed by the सहृदय The poet says धनिनाऽपि अनुमादास्ते महामहिमशालिनः । (सा द) Here even when धन the cause of उन्माद, is there उन्माद does not make its appearance Why? Because the persons are महामहिमशालिनः This is therefore उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति In आहूतोऽपि महायैरेमेत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि । गन्तुमना अपि पथिकः सन्नेच नेव शिथिलयति ॥ (अ स) the पथिव who had closed his eyes (सन्नेच) did not open them even when his sleep was over

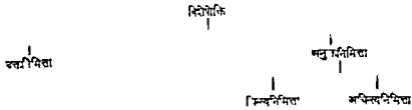
This was due to his expecting a vision of his beloved when his eyes were closed (प्रियतमाम्बुप्रसमागम) The poet does not mention thus निमित्त or विरोध which we are left to guess. This is अनुचरनिमित्ता विरोधोक्ति

But there are cases where the poet himself is not in a position to assign any reason why the effect does not take place even when the cause is there. In such cases the sense of wonder, the inscrutability of the reason itself constitutes the विरोध. In इदानीं तनु यस्य (= रसरस्य) संमुना न हन बन्ध the बन्धहरण does not follow तनुहरण its normal cause. How this comes about the poet himself is not in a position to judge. To him as to the general reader the reason is incomprehensible. Hence this is अचिन्त्यनिमित्ता विरोधोक्ति

Thus we get the following scheme which is adopted by मम्म —

Some like हयक and विश्वनाथ support the following scheme —

Read हयक — अचिन्त्यनिमित्ता तु अनुचरनिमित्तेषु । अनुचरस्य च मिथ्याचिन्त्यभेदेन द्वैतिकात् । But there seems to be greater justice in मम्म's classification. Because अचिन्त्यनिमित्ता deserves to form a separate class by itself.

Scope of the figure — In विरोधे normally the form is The cause being there the effect is not there. But, as in विश्वनाथ मम्म's विरोध have widened its scope also to include cases where a cause is followed by a phenomenon contrary to its normal effect. Instead of बन्धहरण we have बन्धसिद्धादङ्गत्वं in this case. Read मम्म इ — इदं य इत्यन्तं बन्धसिद्धात् गङ्गासु भेदो विरोधो । निवृत्तकामो बन्धहरण इत्यसिद्धादङ्गत्वे । This is मम्म's विरोधे, दम्भ being that where बन्धहरण with बन्धसिद्धात् is stated to adopt विश्वनाथ's classification. The stanza in उ I व बन्धहरण इत्येव etc. well illustrates such मम्म विरोधे. Here we have all the बन्धहरण

viz स एव वर , न एव क्षया etc., and instead of कार्यभाव, viz. अनुत्पत्त्या न उत्पद्यते we have the कार्यविरुद्धमद्भाव viz उत्पत्त्या नयते

Such आर्थी विशेषोक्ति, it should be seen, cannot be distinguished from आर्थी विभावना (one variety) where instead of the cause being denied, the contrary of the cause happens to be stated, e g रतितापु विरणास्तवी हन्त मन्तापयन्ति ताम् Here one may argue with perfect justice, that we have आर्थी विशेषोक्ति also, the cause, रतितापुविरणा, is there, but instead of कार्यभाव, say, मृग न आवहन्ति we have the कार्यविरुद्ध viz सन्तापयन्ति Similarly, in य वीमारहर etc., which, as said above, illustrates आर्थी विशेषोक्ति, one may find आर्थी विभावना also चेत् समुत्पद्यते the कार्य is there, with the कारणविरोधिन्स viz स एव वर etc In short, आर्थी विभावना and आर्थी विशेषोक्ति cannot be distinguished one from the other. Read रत्यक —तथा ह्युत्पत्त्याकारणाभावे उत्पत्त्याया उपत्तौ विभावना स च कारणभावो “य वीमारहर” इत्यादिना कारणविरुद्धमुद्येन प्रतिपादित । तथा च “य वीमारहर” इत्याद्युत्पत्त्या कारणसम्भवेऽपि अनुत्पत्त्याया अनुत्पत्तौ विशेषोक्ति । सा चानुत्पत्ति “समुत्पद्यते” इति विरोधो पत्तिमुखेनोक्तः ।

आल्कारिक्स like मय्यव, विश्वनाथ and जगन्नाथ give these cases as सदेह मकर of विभावना and विशेषोक्ति. मम्मट means as much when he says on य वीमारहर etc —अत्र सुद्ये न वद्विद्वत्कारः Properly speaking these cases ought to have come under विरोध because, as we shall see later, there both the conflicting things surprise us or to put it in आल्कारिक्स's words, are काश्य, while in विभावना the पश्यभाव only surprises us, not कारणभाव. And, in विशेषोक्ति फलाभाव only and not कारणमाकल्य causes surprise In these figures we have एकतोबाध, in विरोध मिथेबाध But when the entire field of कार्य-कारणभाव was taken out of the sphere of विरोध, the आल्कारिक्स were compelled to subsume such cases under विभावना or विशेषोक्ति This confusion would not have arisen if विभावना were strictly taken as embodying कारणभाव—कार्यभाव, and विशेषोक्ति as embodying कारणसाकल्य—कार्यभाव

विशेषोक्ति is a figure dating back from भामह and दण्डिन् Both, however, were not explicit in their definitions An effect presenting itself despite a defective cause is विशेषोक्ति in their view, and one can easily see how it borders on our विभावना उद्धट's is an explicit definition embodying the figure as later आल्कारिक्स like मम्मट conceive it He talks of उक्तनिमित्ता and अनुक्तनिमित्ता varieties कामन understood the figure in a different light altogether To him it was based on औपम्य where the उपमेय is lacking in some feature of the उपमान धून नाम पुरुषस्य आर्षिहासन राज्य or अचतुर्वर्दनो ब्रह्मा is a विशेषोक्ति acc to

him He himself admits in his कृति that this has features of a रूपक - रूपक चेद प्रायेण, and रूपक and विश्वनाथ also criticise him showing that his विशेषोक्ति is really a रूपक रुद्र, of all आख्यायिकाs, did not admit विशेषोक्ति but his व्याघ्रत corresponds to विशेषोक्ति रूपक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्सव्यदीर्घिन all admitted the figure मम्मट admitted it and was the first to give the three divisions उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता.

विशेषोक्ति vs. विभावना :—Both the figures are based on विरोधानाम in the field of causation. But (i) while in विशेषोक्ति, the causes being there, the effect does not follow, in विभावना, the effect follows even when the cause is not there (ii) In विशेषोक्ति, the कार्यानुत्पत्ति surprises us, in विभावना, the कार्योत्पत्ति does so But, as seen above, अर्थ विभावना cannot be distinguished from अर्थ विशेषोक्ति.

Essentials — [विशेष अभिव्यङ्ग्यत्वं प्रयुज्यमाना उक्ति — रूपक or विश्वनाथ अनुत्पत्तिनिमित्तस्य उक्ति. अवगति यत्र—वैयनाथ तत्सत् (कु)]. (1) The purest form will be . Even when the causes are present, the effect does not follow. (2) This violation of causation draws our attention to the circumstance that prevents the effect from taking place (3) This circumstance is the विशेष or निमित्त (4) Thus विशेष or निमित्त may or may not be mentioned When not mentioned, it is certainly more poetical (5) Sometimes the विशेष or निमित्त may be incomprehensible or mysterious, to the poet as to the reader In such cases the poet's aim is merely to present us with a mystery (6) Instead of फलभाव, the poet may give विरुद्धफल which, as seen above gives rise to सदेहसत्कार of विभावना and विशेषोक्ति

For विशेषोक्ति vs विरोध, see विरोध.

§ सू ३९ विशेषोक्ति etc Construe —अखण्डेषु कारणेषु फलत्वव विशेषोक्ति . अखण्डेषु कारणेषु : e even when the causes are present in their entirety This corresponds to रुद्र's शक्तीनां सामर्थ्येऽपि. This does not mean that there must be a plurality of causes mentioned Even a single cause without the effect following may give rise to this figure. फलत्वव literally, non mention (अवचस्) of the effect, i e non production of the effect.

वृत्ति :—मिलितेष्वपि कारणेषु . The कार्य is produced as a result of a number of causes operating together i e concomitance of causes This need not be taken too literally. There may be the mention of one cause even by the poet कार्यस्य अकथनं is कार्यानुत्पत्तिकथन. अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता are its sub-divisions first conceived by

मम्य In अनुक्तनिमित्ता, the निमित्त though conceivable is not stated. In अचिन्त्यनिमित्ता the निमित्त is inconceivable and hence not stated. Some rhetoricians would bring these under one head अनुक्तनिमित्ता with two sub-divisions — चिन्त्यनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता (See above)

St 83 निद्रानिवृत्तौ etc Illustrates अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्ति Description of a नायिका reluctant to move away from the नायक's embrace निद्रानिवृत्ति End of sleep घुरन् the sun पराप्त = प्राप्त An अपि is to be understood after all Locatives निद्रानिवृत्तौ अपि, घुरन्ने उदिने अपि मत्सीजनने द्वारपद पराप्ते अपि, स्थीकृताशेषरमे मुजगे अपि स्थीकृताशेषरसे मुजगे — Even when the paramour's interest in embrace had grown slack मुजग Paramour

Here the causes, निद्रानिवृत्ति, घुरनोदय मत्सीजनप्राप्ति मुजगमस्य आशेषरमस्थी चरण, being there, the effect, viz आर्त्तिमानत चञ्चल does *not* follow (न चञ्चल) This is due to the नायिका's ardent passion for the मुजग—a circumstance not stated. Hence this is अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्ति. Note that though here several causes are given as being present even one cause would have been enough to produce विशेषोक्ति. For instance the poet could have said निद्रानिवृत्तौ अपि आर्त्तिमानत न चञ्चल and given us विशेषोक्ति though not as emphatic as the one under consideration

St. 84 कर्पूर इव etc Illustrates उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति Tribute to Cupid कर्पूर इव दग्ध Not कर्पूर इव शक्तिमान् Cupid though burnt by Śiva continues to be powerful in every man

Here दाह is the कारण its कार्य should be शक्तिनाश That there is no कार्य viz शक्तिनाश is *indirectly* conveyed by saying that Cupid is शक्तिमान् [The direct form would have been दग्धोऽपि न अशक्तः] Why there is no शक्तिनाश is made clear by the epithet अबाधकीर्य-irresistible in vigour. Therefore this is उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति (कार्यं) Read रत्यक —अत्र सत्यपि ग्राह्यभण्डविक्रमे कारणेऽशक्तत्वात्परम कार्यस्यानुपति शक्तिस्वरूपेण विरुद्धेन धर्मोपापानवद्धा ।

St 85 स एकः etc Illustrates अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति Tribute to Cupid Construe —एक श्रीणि जगन्ति जयति ।

Here तनुहरण the cause, is there still the effect does not follow —कञ्च न हतम् Why कुसुमलुष even when deprived of the body does not lose his strength is a mystery as much to the poet as to the reader. This is therefore, अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति. Note that in एव श्रीणि जगन्ति जयति we have विशेष

२२—यथार्थव्य

It is difficult to decide what made मम्मट place this figure after विभावना and विदोषोक्ति both based on कार्य-करणभाव. The groupings by उद्भट also do not appear to have influenced him in the matter of the order of this figure. उद्भट takes यथार्थव्य, उत्प्रेषा and स्वभावोक्ति together and श्रौतान्तरन्यास from his preceding group is yet to be dealt with by मम्मट. It seems, therefore, that यथार्थव्य is put in this place only arbitrarily. Its proper place would have been with the दृग्गता figures like कल्पमात्र and पदावली

The figure does not possess any great poetical charm. It consists in the members of one series being related, in the order in which they are mentioned, with the members of other series—one or more. Thus in शत्रु मित्र विपत्ति च जय रजय मजय, (कु.) शत्रु मित्र and विपत्ति are *respectively* connected with जय, रजय and मजय. The figure becomes more telling when there are several series, the order of whose members is governed by the order of the members in the principal series.

The figure, therefore, possesses no more charm than what pertains to uniformity of arrangement of the members of different series. And this, in itself, does not require poetry of any high order. That is why there was a school of neo-rhetoricians who refused to allow it the status of an अङ्ग. जगन्नाथ refers to this school. Read र. ग —यथार्थव्यमन्वयस्यैवमव नवप्रथमारोडु प्रभवतीति विचरणीयम् । नदि भ्रिमन् लोकादि कविप्रतिभानिर्वातवस्य अन्वयस्यैवमव नवप्रथमारोडु प्रभवतीति विचरणीयम् । येन अन्वय-व्यवस्था मनसि भवति स्यात् । इति तु नव्या । जयस्य in his विमर्शिनी also refuses to look upon यथार्थव्य as a figure. It is, says he, merely the negation of the दोष-अपह्नव. Read विमर्शिनी:—न चायं अपह्नवो युक्तम् । दोष-नाशमत्ररूपम् । उद्दिष्टानां क्रमण अनुनिर्देशे हि अनियमो अपह्नवाच्चो दोष प्रस-येन ।.. दोष-नाशमत्रे न नापह्नवम् । सत्यं कविप्रतिभानिर्वातवस्यैवमव नवप्रथमारोडु प्रभवतीति विचरणीयम् । But it must be conceded that when we come across a number of series with a certain uniformity running through them, we do feel a charm akin to that of mosaic work.

विधनाथ, जगन्नाथ, अप्यव्यदाशिन recognised it as यथामख्यं ख्यव and जगन्नाथ speak of शब्द and अर्थ varieties, according as the units of the series are uncompounded (असमन्) or compounded (समन्) मन्मट does recognise the figure but gives no divisions

Essentials [सत्या अननिकल्प वर्तते इति यथामख्यम् । र ग explains as follows — मख्याया अननिकल्पिश्च प्रथमस्य प्रथमेनैव, द्वितीयस्य द्वितीयेनैव इत्यादि क्रमेण सम्बन्धे भवति ।] (1) There must be a poetically charming statement about two or more things, standing in a series (2) These things in the series must be connected, in the same order, with other, equal in number standing in a different series. (3) The other series may be one or more Thus *a, b* may be *respectively* connected with *c, d* of a second series with *e, f* of a third series, with *g, h* of a fourth and so on Or *a, b, c* of the first series may be *respectively* connected with *d, e, f* of a second series and with *g, h, i* of a third and so on (4) The more numerous the members of the series or the series them selves the more charming becomes the figure, with its mosaic effect. That is why रुद्रट says तद् द्विगुण त्रिगुण वा बहुवृद्धिषु चावने रम्यम् । (5) There is one principal series on which the rest are pivoted

§ सू ४० यथासख्य etc. Construe क्रमिगणा (तेन) क्रमेणैव (अन्ये) समन्वय यथासख्यम् Where things standing in a particular order (क्रमिक) are connected (with others) in the same order (क्रमेणैव), we get the figure यथामख्यं The plural of क्रमिगणा should also comprehend dual That is to say, we may have a series of two things also But, as said above, the more numerous the members the more charming the figure Read मा च — बहुवचन अनन्त्रम् । तेन द्वयोरप्यर्थवैयर्थ्यासख्यम् ।

St 86 एकस्त्रिधा etc Illustrates यथामख्यं A compliment paid to a patron king showing how he is cherished by maidens with love, by the learned with delight, (समद) and by the foes with annoyance, due to his grace, culture (विनय) and prowess

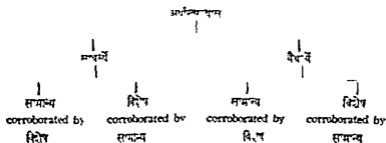
Here the units of the series शौर्वोष्मणा, विनयेन, लील्या are, in this very order, connected with the units, ताप, समदरस and रति of a second series, and also with the units, द्विषा, विदुषा, मृगीदृशा of a third series. Thus the connection is द्विषा चेतसि शौर्वोष्मणा ताप पुष्णन्, विदुषा चेतसि विनयेन समदरस पुष्णन् and मृगीदृशा चेतसि लील्या रति पुष्णन् (त्रिधा वसति) । This is, therefore, यथासख्यं द्विषा विदुषा मृगीदृशा is the pivotal series Note that in एकस्त्रिधा वसति, there is विरोध

Why is it that one particular unit gets connected only with some other particular unit and not with any and every other unit? The reply is simple. It is *योग्यता* that determines this connection. Thus in the instance given above there is *परस्परयोग्यता* between *द्विषा चेतमि*, *शीर्षोष्मगा* and *ताप*, between *विदुषा चेतमि* *विनयेन* and *ममदरसं* and between *सृष्टीदृशा चेतमि*, *लोक्या* and *रतिं*

२३—अर्थान्तरन्यास

अर्थान्तरन्यास finds its place here because with *विभाजना*, *व्यतिरेक*, *आश्लेष* *समानेक्ति* and *अनिशयाक्ति* it formed a group both according to *भामह* and *उद्भट*. It is a figure embodied like *प्रतिबन्धुपमा* and *दृष्टान्त*, in *वाक्य*s mutually independent by syntax. But whereas in those two figures, it is the poet's aim to point out the *सदृश्य* between two *वाक्यार्थ*s based on *वस्तु-प्रतिबन्धुभाव* or *बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव* here, in *अर्थान्तरन्यास*, it is the poet's intention to *corroborate* some *particular* fact (*विशेष*) by citing the *general* truth or *vice versa*. Thus while it is *वस्तु-प्रतिबन्धुभाव* and *बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव* that are respectively in evidence in *प्रतिबन्धुपमा* and *दृष्टान्त*, in *अर्थान्तरन्यास* it is *समर्थ-समर्थभाव*. Says a poet *हनूमत्प्रतिबन्धुपमा* *दुष्करं विं महात्मनाम् । (कु)* Here in order to corroborate the particular fact that *Hanūmat* could cross the ocean has been adduced the general truth. Nothing will be difficult for the great to achieve.

Corroboration or *समर्थन* being the poet's motive in this figure he avails himself of the expedient of citing a general truth to corroborate a particular fact or *vice versa*. That is a *विशेष* he supports by a *सामान्य* or a *सामान्य* by a *विशेष*. Sometimes as in *दृष्टान्त*, he will produce the same result by *वैषम्य* i. e. by giving the *विशेष* positively and the *सामान्य* negatively or *vice versa*. Thus we get the following scheme —

समर्थ is the thing corroborated, समर्थ is the thing that corroborates or bears out the समर्थ Rhetoricians like उद्भट, make divisions based on the position of समर्थ-समर्थक, whether one or the other is stated first. [समर्थस्य पूर्वं यद्बोऽन्यस्य च पृष्ठं । विपर्ययेण वा .. उद्भट] There is yet another principle of division adopted by some like उद्भट, जगन्नाथ If the समर्थवाक्य expresses its समर्थन by words like हि यत्, यत् etc, it is शब्द अर्थान्तरन्यास It becomes आर्थ if such words are absent Read र ग —अस्मिन्नलकारे समर्थ्य समर्थकभाव आर्थ शब्दशालकारता प्रयोजक । हि, यत्, यत् श्ल्या प्रतिपादकस्याभावे आर्थ । तत्सत्त्वे शब्द । उद्भट —हिशब्दोक्तया अन्यथापि वा About such divisions स्वयं seems to be the correct attitude He sees nothing striking in them Read अ स —हिशब्दाभिधान-अनभिधानाभ्या समर्थकपूर्वोपन्यास-उत्तरोपन्यासाभ्या च भेदान्तरसम्भवेऽपि न तद्रूपाना सहृदयहृदयहारिणी ।

अर्थान्तरन्यास vs समबद्धस्तुसम्बन्धा निदर्शना —We have already seen how, in this variety of निदर्शना, some particular fact is taken to convey some general truth It, therefore has very close affinities with अर्थान्तरन्यास, particularly where a general truth is corroborated by a particular fact The one could in fact, be reduced to the other and *vice versa* Thus चूनामणिपदे धत्ते यो देव रविमागतम् । मता कार्यातिथेयीनि बोधयन् गृहमेधिन might become an अर्थान्तरन्यास if put as सत्ता आतिथेयी काया । उदयाच्च आगत रविं चूनामणिपदे धत्ते ।

But there is a difference of form between the two While in निदर्शना, the सामान्य and विशेष are welded together in *one sentence* in अर्थान्तरन्यास the two are embodied in two वाक्य mutually independent by syntax

अर्थान्तरन्यास vs दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा —All of them are अनेक-वाक्यगत and these वाक्य are grammatically independent But (1) while in दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा, there is औपम्य between the two वाक्य in अर्थान्तरन्यास there is समर्थ्य समर्थकभाव between them (2) While in दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा, औपम्य being the *motif*, both the वाक्य refer to particular facts (विशेष) or both to generalities (सामान्य), in अर्थान्तरन्यास, समर्थन being the *motif* one वाक्य refers to the सामान्य, the other to the विशेष The reason is plain Corroboration requires a particularity for a generality and *vice versa* (3) Therefore while in प्रतिवस्तूपमा there is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव owing to the same धर्म being stated differently, while in दृष्टान्त, there is विम्ब प्रतिविम्बभाव owing to the धर्मे (and धर्मिण्ड also) corresponding one to the other in अर्थान्तरन्यास there is सामान्य-विशेषभाव between one वाक्य and the other Read मा द —ममर्थ्य समर्थकवाक्ययो सामान्यविशेषभावोऽर्थान्तरन्यास । प्रतिवस्तूपमा-दृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

Is there no समर्थेन in प्रतिबन्धरूपमा and दृष्टान्त? It is there but not as conclusive as in अर्थान्तरन्यास. One can *decisively* corroborate a particular case by a generality or a generality by a particular case (न निविशेय मामान्यम्). But an analogous case as in दृष्टान्त or प्रतिबन्धरूपमा cannot corroborate as conclusively. It has a probative value only in so far as it tends to make us aware of another similar case.

अर्थान्तरन्यास vs. अप्रस्तुतप्रशंसा :—अप्रस्तुतप्रशंसा based on सामान्य-विशेष-भाव bears resemblance to अर्थान्तरन्यास which also, as we saw, is based on सामान्य-विशेषभाव. But (1) while in अप्रस्तुतप्रशंसा, only the अप्रस्तुत is mentioned, the प्रस्तुत being suggested, in अर्थान्तरन्यास, both the अप्रस्तुत and प्रस्तुत, are mentioned. To put it otherwise, in अप्रस्तुतप्रशंसा, only the समर्थक is वाच्य, the समर्थ्य being गम्य; in अर्थान्तरन्यास, both समर्थ्य and समर्थक, are वाच्य. Read **दृश्यकः**—द्रव्यो सामान्यविशेषयोः यदा वाच्यत्वमिति तदा अर्थान्तरन्यासाविर्भावः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यात्वे सर्वथाप्रस्तुतप्रशंसोति निर्णयः । (2) This entails a further point of difference between the two figures. In अप्रस्तुतप्रशंसा, we have a single statement pertaining to the अप्रस्तुत. In अर्थान्तरन्यास we have a double statement, one relating to the अप्रस्तुत, other to the प्रस्तुत

Can there be अर्थान्तरन्यास based on कार्य-कारणभाव? :—आचार्यस्य like स्वयंकार्य and विशनाथ hold the view that, for समर्थेन such as is aimed at in अर्थान्तरन्यास, like सामान्य-विशेषभाव, कार्य-कारणभाव also is useful. In other words, according to them, we get अर्थान्तरन्यास not only where the two वाक्यस्य are related as सामान्य-विशेष but also where they are related as कार्य-कारण. Thus the समर्थ्य वाक्य being कार्य, the समर्थक may be कारण, and *vice versa*. In पृथ्वि स्थिरा इव मुक्ताय धरतैनाम् .. देव वरोति हरेर्भुङ्गात्प्राप्त्यम्, देव etc. is the कारण of पृथ्वि स्थिरा इव etc. This, therefore, is an instance of अर्थान्तरन्यास, acc. to this view. [अत्र कारण-भूत हरेर्भुङ्गात्प्राप्त्यम् पृथ्विस्थितौ कार्यस्य समर्थकत्वेनोक्तम्—दृश्यकः.] As against this, there is the view of अदत्त and जगद्गुरु, both of whom say that समर्थेन can be effected only on the basis of सामान्य-विशेषभाव and not कार्य-कारणभाव. Where the two वाक्यस्य are related as कार्य-कारण, the figure becomes **बन्धनार्थगत वाक्यसिद्धिः**, according to them. Read अदत्तः—कार्यकारणभावस्य भेदस्यैव वाक्यसिद्धौ प्रत्यहरेव वाच्ये इति सामान्य-विशेषभावप्रयत्नेन भेदस्यैव प्राप्तिर्भावः । सम्प्रति also confines his अर्थान्तरन्यास to सामान्य-विशेषभाव.

For अर्थान्तरन्यास vs. अनुमान, see अनुमान

अर्थान्तरन्यास is a figure dating back from अदत्त and जगद्गुरु. The definitions of both are vague in so far as they fail to bring out the सामान्य-विशेषभाव that figures in the अर्थान्तरन्यास. Neither उद्भूत nor बन्धन

refers to this essential feature श्रुत appears to have been the first to point out how सामान्य-विशेषभाव operates in the figure. मन्मथ and the later आत्कारिका admitted the figure as based on सामान्य-विशेषभाव. Some like रघुवंश and विश्वनाथ spoke of अर्थान्तरन्यास also based on अर्थकारणभाव.

Essentials — [प्रस्तुतमाधनममर्थस्य अर्थान्तरस्य न्यास उच्यते] (1) There must be two वाक्यान्त, grammatically independent (2) One of them must embody a सामान्य and the other a विशेष (3) One of the two is प्रकृत the other अप्रकृत. (4) The प्रकृत is समर्थ because it is to be corroborated, the अप्रकृत is ममर्थक because it corroborates. (5) If a सामान्य is प्रकृत, a विशेष will be अप्रकृत and *vice versa* (6) There may be cases, acc to र ग, where both, the समर्थ and ममर्थक, are प्रकृत. In कृतप्येन्मामिन्स्त्विति रमर्णयपु वस्तुपु । हित्वात्निक सरोत्तिन्या पश्य याति न पश्य ॥ (र ग), both are प्रकृत (7) The ममर्थकवाक्य may or may not have a word like हि, यत्, यत् connoting समर्थन. (8) If an उपमाप्रतिपादक like श्व occurs, as in एको हि दापो गुणमन्त्रिपते निमज्जनीन्दो विरणेषिवाक- (कु स), though we have सामान्य-विशेषभाव, it is a case of उपमा (or, acc. to some, of उदाहरणालम्भार)

३ स ४१ सामान्य वा etc Construe —यत्र सामान्य वा विशेषो वा साधर्म्येण द्वयेण वा तदन्येन समर्थ्येने न अर्थान्तरन्यास । सामान्य विशेष Generality, General truth विशेष a particular fact coming under the सामान्य सामान्य Truth triumphs—will be a सामान्य, युधिष्ठिर, the truthful, triumphed —will be a विशेष coming under it. तदन्येन i e सामान्य by विशेष, विशेष by सामान्य समर्थ्येते is corroborated, is borne out. साधर्म्येण द्वयेण वा i e साधर्म्येण वैधर्म्येण वा । वैधर्म्येण निरुक्तमाधर्म्यविद्बधर्म —रामचरण तर्कवागीश See notes on वैधर्म्ये दृष्टान्त under दृष्टान्त We can have साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास and वैधर्म्ये अर्थान्तरन्यास Each again will have two divisions —With सामान्य as the समर्थ, विशेष as ममर्थक and *vice versa* This gives us *four* divisions in all. Note that the rhetoricians do not speak of माला अर्थान्तरन्यास When a विशेष is ममर्थक and सामान्य, समर्थक we cannot have माला Because we cannot state any more than one सामान्य. But when a सामान्य is समर्थ and विशेष, ममर्थक, it is possible to have a माला inasmuch as we could cite one विशेष after another as the समर्थक. Could I not say, for instance, “Overweening ambition comes to grief. Napoleon came to grief Kaiser came to grief ”?

St. 87 निजज्ञोपातृत etc Illustrates साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास where सामान्य is समर्थ, विशेष ममर्थक. It is our defective vision that makes us see things in other than their true colours अतिसुन्दरमेव एव emphasises मौदय विपरीत भगति appears otherwise i e ugly

Here the general truth (सामान्य) viz. श्रेयस्करमन्त्राणां सुन्दर विपरीत भावि is समर्थं विपरीतान्तरात् नारमर्थि र्थं परयति which is a particular fact coming under the सामान्य—विपरीतान्तरात् being a शब्द—is समर्थं. Both are positive assertions Hence it is सामर्थ्ये अर्थान्तरान्तरात् with सामान्य as समर्थं and विपरीत as समर्थं.

St 88 सुसिद्धसना etc Illustrates सामर्थ्ये अर्थान्तरान्तरात् where विपरीत is समर्थं सामान्य समर्थं. An अभिचारिका stranded in pitch dark is able to resume her course and reach her destination when her path is lit up by the king's glory sung by coincidence ab Construe चन्द्रान् सुसिद्धसनात् श्रेयस्कराणां सुसिद्धसनात् श्रेयस्कराणां यन्त्या विपरीतान्तरात् अभिचारिका अभिचारिका । When a lovely lady (श्रेयस्करा) was moving wantonly in moonlight सुसिद्धसनात् श्रेयस्कराणां The white colour of ornaments and apparel was in order to make the party inconspicuous in the moonlight. र्थं विपरीतान्तरात् अभिचारिका —The fame was so bright that it lit up the quarters सुसिद्धसनात् श्रेयस्कराणां सुसिद्धसनात् because in the pitch dark she was becoming conspicuous. The अभिचारिका was not because she would lose her way in darkness but because she might be made out clearly with her white ornaments and clothing standing in sharp relief against the background of darkness!

Here the particular incident of the अभिचारिका being obliged though indirectly by the king (because his glory was of service to her) is समर्थं. The general truth that the king was a source of happiness everywhere is समर्थं इति सुसिद्धसनात् is a शब्द meaning सदा सुसिद्धसनात् इति Therefore विपरीतान्तरात् being in effect अभिचारिकात् सदा सुसिद्धसनात् इति, and सामान्य समर्थं इति we have सामर्थ्ये अर्थान्तरान्तरात्

Here the समथ्य is the सामान्य or general truth the virtuous have to *suffer* for their virtues The समथक is the विशेष The naughty bull *enjoys* a life of ease It is easy to see how this समथक negatively (enjoyment being the negation of suffering) bears out the general truth This is therefore वैधर्म्य अर्थान्तरन्यास with a सामान्य as समथ्य and विशेष समथक

St. 90 अहो हि etc Illustrates वैधर्म्य अर्थान्तरन्यास with विशेष as समथ्य and सामान्य समथक Someone breaking some sad news to his friend Some say that it is युधिष्ठिर breaking the sad news of अभिमन्यु's death to अजुन म आयुषा बहु अपराद् । e it is my misfortune that I continue to live since I have to report such a sorry thing

Here the अधन्यत्व of the particular individual who is reporting the sad news is the समर्थ्य and is a विशेष The समर्थक is the सामान्य viz धन्यत्व of those who have not to report a sad news अधन्यत्व being the negation of धन्यत्व we have वैधर्म्य अर्थान्तरन्यास in which the समर्थ्य is a विशेष and समर्थक सामान्य

How are we to decide that a particular वाक्य is समथ्य or समथक? Whatever is put first is not necessarily समर्थ्य because it is equally permissible to place समथ्य *after* समथक It is easy to decide this matter where हि यद् यत् are used as they introduce a समर्थक But where they are not used each case will have to be judged on its own merits. Thus in निन्नापावृत्तमनसा etc one may justifiably argue वाद्यनि पितापह्ला etc is समथ्य and निन्दोपा विभक्त the समर्थक In मस्तिवमना etc on the other hand the case of the अभिमारिका alone would seem to be समथ्य as it forms the प्रकृत But if we picture to ourselves a poet lavishing praise on his patron क नामि शुभ्यत् becomes a समर्थ्य and the particular incident of the अभिमारिका समथक The same applies to युगानामेव etc But in अहो हि मे etc the particular thing alone is समर्थ्य because it is the matter under consideration. In short for deciding समथ्य—समर्थक no hard and fast rules could be laid down. It has to be decided by taking into consideration the context etc

२४—विरोध

विरोध is really speaking विरोधभङ्ग्य semblance of conflict Genuine विरोध being negation of योग्यता and therefore of fact has no place in poetry and one indulging therein will produce not real poetry but a travesty of it For poetic licence also has its limits The poet in all his peregrinations must not deviate from योग्यता and genuine विरोध does involve such deviation

In विराधाभास the poet gives us a truth but by paradox or contradictory statement Is it not paradoxical and yet true that इन्दुमती should lose her life due to the garland of flowers falling on her? Is it not paradoxical and yet true that the tender flower the arrow of Cupid should prove deadly to the lover—युः सीधण्डर युदुष्यते नहि ममथ दृश्यते त्वदि? Is not दुष्यन् telling us a truth though involving a semblance of contradiction when he says विदुष्यति हिमगर्भेऽसिमिन्दुर्मयूरैस्त्वमपि (1 e स्मरोऽपि) बुभुमवणान् वन्नमारीविरोपि ।? In short in विराधाभास we have a truth set forth as a paradox And because it is truth an explanation (समाधान) can be given for the paradox. Read रय्यक —स च समाधानं विना प्ररुद्धोऽपि । सति तु समाधाने प्रमुष्य ष्वभासमानत्वान् विराधाभास । भासह'स words समायौ मरते सति relating to विभावना also apply here

We have already seen how there is paradox at the root of the figure विभावना and विरोयोक्ति To have an effect in the absence of a cause and to have no effect when the cause is potent enough are paradoxical indeed That way विभावना and विरोयोक्ति are aspects of विरोध But as we saw विरोध in the field of causation has crystalized into विभावना and विरोयोक्ति and a few other figures which enjoy a status independent of विरोध Read र म —कथकारणात्तुच्यतां विभावना विराधाभास सन्तीत्यस्तु विभावनाति

क्रिया, or (3) गुण and द्रव्य. There may be विरोधानाम also between (1) क्रिया and क्रिया or (2) क्रिया and द्रव्य. Lastly, there may be विरोधानाम between (1) द्रव्य and द्रव्य. Thus gives ten (4+3+2+1) divisions in all मन्मत् admits this principle of division. रघ्वर, विश्वनाथ and जगन्नाथ admitted it जगन्नाथ however is critical of it See below

Before रघ्वर, neither भामह nor दण्डिन् nor उद्भट्ट, nor वामन had adopted this principle of division After रघ्वर, अप्पय्यदीक्षित did not adopt it जगन्नाथ is critical of it and sees no charm in the divisions Says he अनेन एषा लक्ष्ये तथा वैविद्याभावात् अनववृत्तिर्वनिता । अत्र एव अस्माभिरप्येते नोदाहृता । He would himself propose the following divisions —अनेनेह चिन्तनैरनुक्ता अपि वैविद्याधाविनो भेदा अनुसर्त्तव्या इत्यपि सूचितम् । तेन (1) भावयो (2) अभावयो (3) नाशभावयोश्च विरुद्धत्वोपनिरूपे विरोधो ष्य इति । जगन्नाथ also is equally critical of divisions based on तादि etc He would rather adopt a twofold division based on the presence or absence of ऐर Read र ग —वस्तुनो ताद्यादिभेदानामह्यत्रात् शुद्धत्वशेषमूलत्वान्या द्विविधा ष्ये । Further, जगन्नाथ would divide it as शाब्द and आधि If words like अपि are present, it is शाब्द Otherwise आधि Read यत्र अपिशाब्दादिर्विरोधस्य घालरस्तत्र विरोध शाब्द, अन्यत्र त्वार्थे इति तावत् प्राचा सिद्धान्त ।

श्लेष and विरोध —This brings us to the part played by श्लेष in विरोध Though it is possible to have विरोधानाम without श्लेष, e.g., तस्या मृगान्त्वक्यानि दवदहनराशि भवति still, in Sanskrit literature, श्लेषमूलक विरोध is of frequent occurrence. Writers like बाणभट्ट have made a profuse use of it in their writings बाणभट्ट, in particular, makes it a point to round off his elaborate descriptions with श्लेषमूलक विरोधानाम

It is not difficult to understand why श्लेष should bulk large in विरोधानाम As a रिण word possesses two meanings, the poet finds it easy to effect विरोधानाम therewith Take, for instance, बाण's विरोधानाम used in the राजकुलचर्चन in the कादम्बरी He says that the राजकुल (palace) was अवतिविपयगनमपि मागधननाधिष्ठितम् How can the palace in अवति have people from मगध? To say so is contradictory, paradoxical But that the contradiction is only apparent (विरोधानाम) becomes clear as we recall the other sense of 'मगध' viz bards The palace had so many bards therein Thus the विरोधानाम is rendered possible by the double meaning of the word मगध With one meaning —inhabitants of मगध, there is real विरोध as that meaning does not apply to the राजकुल With the other meaning bards, there is no विरोध as it applies to the palace Thus it is a विरोधानाम Some आल्लकारिच like उद्भट्ट call these cases of एष Others hold them as cases of मकर of श्लेष and

विरोध Read रूपक —क्षेपणत्वे विरोधप्रतिभौत्यतिहेतु एव जीह्वयानान् । दर्शनान्तरे तु मन्त्राकार ।

विरोध vs विभावना and विशेषोक्ति —Just as in विरोध there is only semblance of conflict so in विभावना and विशेषोक्ति, there is only a semblance of conflict. Again in both the conflicting things are present in the same abode. But (1) While in विभावना — विशेषोक्ति the विरोध is in other field of कार्य-कारणभाव in विरोध it is in other fields. (2) While in विभावना-विशेष च only one of the विरुद्ध things strikes us as wonderful to wit कल्पत्व in विभावना and कल्पभाव in विशेषोक्ति in विरोध both the विरुद्ध things strike us. To put it otherwise in विभावना-विशेषोक्ति we have पञ्चाशद्वय while in विरोध we have त्रयोदश. Read सा ३ —विभावनाया वारणाभवेन उपनिबन्धमानत्वात् कार्यमेव कायत्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्याभावन कारणमेव । इह तन्वत्य द्वयोरपि कायत्वमिति मे । This is also the view of रूपक. But see how र ने corrects it in the matter of विशेषोक्ति —वस्तुतस्तु कार्यानुत्पत्तिरेव अस्मिन्नन्वये (1 e in विशेषोक्ति) काया ।

But in अर्थी विभावना—अर्थी विशेषोक्ति which give rise to सप्रेहमम् we get त्रयोदश and therefore there will be justification in looking upon them as cases of विरोध. When अस्मिन्निव addresses his sore afflicted heart प्रथमक निर्वाणे हृदय परित्यापे वहसि म् or when the poet says राजाडीणाविनाशायम् we get अर्थी विभावना or अर्थी विशेषोक्ति. But it will not be quite wide of the mark if we say that it is a case of विरोध—though when we do so we just allow विरोध to trespass on the field of कार्य-कारणभाव.

विरोध is रूपक —If मृगालवस्थानि स्वहृत्तराशि or चन्द्र बन्धन is a विरोध why should not सुर्य चन्द्र also be a case of विरोध since in both one thing is superimposed on another? The answer lies in the fact that in the former the poet wants to stress the विरोध between मृगालवस्थानि and स्वहृत्तराशि while in the latter though there is विरोध between सुर्य and चन्द्र still the poet wants to stress the सादृश्य between the two in order to attribute to सुर्य the धर्म of चन्द्र such as अष्टावत्य etc. To put it otherwise in मृगालवस्थानि स्वहृत्तराशि there is implicit the force of अपि मृगालवस्थानि (अपि) स्वहृत्तराशि भवन while in सुर्य चन्द्र this force is absent. Read र १ —एव ए रूपदे सुर्य चन्द्र 'त्वर्गै मर्षे आस्य विराध तथानि न म तत्र प्रविशामि विरिध' अथ तु चन्द्रनिष्ठतात्पर्यं मङ्गलानां सुर्य प्रविश्यार्थं कान्ते एतेन स चन्द्रो न विरोध प्रयुज मत्रवि विरिधो विरिधियाननुगुणानुदिति इति नास्त्यम् । विषमनताया आर्यविद्यारत्नार्थं कृमुमनि 'रा' इत्यर्गै तु सिद्धिवागीनामार्थया अथकृष्णवय विर तत्त्वत्तलुगुणाय अन्वयिनी अर्थो विरोध समुत्पत्ति इति स एव अन्वयः ।

For विराध is अयगति see अयगति

विरोध is a figure dating back from भामह and दण्डिन्. Both of them give definitions that fail to bring out the fact that the विरोध must be apparent only. All the same, the instances given by them are of विरोधाभास. उद्भट also gives a definition equally vague on the point of आभास since he reproduces भामह *verbatim*. बामन was the first to state categorically that विरोध is really विरोधाभास. रट्ट is silent over आभासत्व but gives divisions based on the fourfold सकेत of words. मम्मट is explicit in the matter of आभास and adopts रट्ट's principle of division based on सकेत. मय्यत्र, विधनाथ and नगनाथ follow मम्मट both in emphasizing आभासत्व and in giving the सकेतमूल divisions. नगनाथ, however, is loth to admit the divisions as poetical. अप्पय्यदीक्षित, ignores the divisions. Some आन्वयिक style the figure as विरोध, others as विरोधाभास.

Essentials — [आभासो श्याभास । विरोधश्चासौ आभासश्च ।—वैद्यनाथ तत्सत्त्वं कुरुल्लयानन्द. आभास is further explained by र ग —आ ईशद् भान्त श्याभास] (1) Two mutually conflicting things must be set forth as abiding in *one* abode. (2) The conflict must be in a field other than that of कथनरणाभाव. (3) The conflict must not be genuine but apparent that is to say, we should have only विरोधाभास and not real विरोध. (4) Since the विरोध is only apparent, it must be easily explicable—मगार्थी मुकुरे मति-भामह (on विभावना). (5) The विरोधाभास may or may not be based on श्लेष. (6) The idea of conflict is explicit when अवि is used and implicit when it is not used but implied.

§ सू ४२ विरोध etc. Construe अविरोधेऽपि यद् विरुद्धत्वेन न च न विरोध । अविरोधेऽपि । e there must not be real conflict. Real conflict is not permissible as it violates the requirement of योग्यता. Thus the अल्लवार विरोध is in effect विरोधाभास.

धृति वस्तुवृत्तेन अविरोधेऽपि । e. वास्तविके अविरोधेऽपि —Even when there is no real conflict विरुद्धयोरिव अभिधानम्. The two things are set forth as if (इव) they are mutually conflicting, incompatible इव emphasizes the आभासत्व the aspect of being a semblance.

§ सू ४३ जातिश्चतुर्भि etc. Construe जाति जात्यायै चतुर्भि विरुद्धा स्यात् । गुण त्रिभि विरुद्ध स्यात् । क्रिया द्वाभ्या विरुद्धा स्यात् । द्रव्यं द्रव्येणैव (विरुद्ध) स्यात् । इति ते (विरोधा) दश भवन्ति ।

There are *four* जातिविरोधs viz (1) जाति vs जाति (2) जाति vs गुण (3) जाति vs क्रिया, (4) जाति vs द्रव्य. रट्ट does not admit the last viz जाति vs द्रव्य. मा च rightly criticises this view. —नित्यमेव द्रव्यान्वितत्वम्.

नामर्नं नातिद्रव्ययोर्विरोध इति श्रुत्वा रदय नवमेऽपि मन्वने । नदानम् । नानेर्गुणावाश्रितत्वस्यापि भावात् ।

Three गुणविराधs are possible (1) गुण vs गुण (2) गुण vs क्रिया (3) गुण vs द्रव्य [One more viz गुण vs नाति is जातिविरोध (2)]

Two क्रियाविरोधs are possible (1) क्रिया vs गुण, (2) क्रिया vs द्रव्य [Two more viz क्रिया vs नाति is जातिविरोध (3) क्रिया vs गुण is गुणविरोध (2)]

One द्रव्यविराध is possible द्रव्य vs द्रव्य [Three more द्रव्य vs नाति is न विरोध (4) द्रव्य vs गुण is गुणविराध (3) द्रव्य vs क्रिया is क्रिया विरोध (2)] The terms जातिविरोध, गुणविरोध क्रियाविरोध and द्रव्यविरोध here respectively connote a विरोध in which one of the विरुद्ध things is नाति गुण or द्रव्य इति ते दश —ने : e विरोधा दश 4+3+2+1=10

जाति गुण क्रिया and द्रव्य is the fourfold समेत of दश as admitted by the वैचारकः See उद्दान II for मरेन रड्डट was the first to adopt this principle of division for विराध भामह and उद्दट only talked of गुण and क्रिया

St 91 अभिनव etc Illustrates नाति नाति विरोध A दुःखी intimates to a नायक how the नायिका has been so stricken with the grief of separation that soothing remedies like the lotus leaves only tend to make her agony more acute Construe ममा विधिवान् स्वयिवोगपविपाते मस्या वुरदहना ^०कथयानि द्रव्यहनयति भवति । पविपाते when there has fallen on her the bolt (पवि) of separation Dissolve नन्विनीविमल्यश्च मृगाव्यव्यानि च । द्रव्यहन = शवानात् (दुःखानि पीडयन्तीति च)

Here the विराधनाम lies in नन्विनीविमल्यश्च and मृगाव्यव्यानि being द्रव्यहन How can tender sprouts and fibre-coils become दानल we ask ourselves. The explanation (ममापन) lies in the fact that due to विरहवेदना soothing remedies aggravate the agony Since विमल्य and व्यव्यानि which represent particular जातिस stand here in antithesis to द्रव्यहन also a जाति we have जाति नाति विरोध Note that there is implicit the idea of अति in मृगाव्यव्यानि (अति) द्रव्यहनयति भवति ।

St. 92. गिरवोऽपि etc Illustrates जातगुणविराध A compliment paid to a king's eminence agility depth and forbearance त्वं अन्विने beside you as compared to you To be taken with मित्य मन्त्र, अन्धि and विधन्ता त्वं अन्विने गिरवोऽपि अनुग्रहितुः and so on विश्वमता अपि अन्वि मन्त्रुः Compliment to the forbearance of the king Earth is generally taken as representing the height of forbearance.

Here the विशेषण consists in associating गिरिस with अनुग्रह, मन्त्रु with मन्त्र अन्धि with भगवन्तरु and विश्वमता with अन्विमन्त्रुः. It can be

explained away as due to the extraordinary eminence, agility, depth and forbearance of the king before whom these things are dwarfed into insignificance

As गिरिः, मन्वु, अन्धि and विश्वरा which are जातिः here stand in antithesis to गुणः viz. अनुकूलत्व, अचलत्व, अगम्भीरत्व and अतिक्रुत्व, we have जाति-गुण विरोधः. The antithesis is expressly conveyed by the word अदि used with all the four. Is विश्वरा (Earth) जातिवाचकः? Strictly speaking it is not जातिवाचकः as earth is one only and जाति presupposes individuals more than one. Nor can it be taken as द्रव्य, as प्रभा does. For द्रव्य, as the वैयकरणः conceived it, was मश, proper noun. The difficulty could be possibly removed by taking जाति as conveying the notion implicit in the Common Noun of Grammar and none can deny that 'Earth', though one, is still a common noun. To that extent, the word may be taken as जातिवाचकः. Some think of a class of विश्वराः as due to there being an earth in every सर्ग and सर्गः being infinite in number. At any rate क्शुभरा cannot be द्रव्य which term the वैयकरणः apply strictly to proper nouns. Is the difficulty due to our judging वैयकरण terminology by नैयायिक standards?

St 93 देवा etc. Illustrates जाति क्रिया विरोधः. The poet eulogises the valour of a king, thanks to which the hostile heroes suffer decapitation and are covered with dust. Construe देवां वण्टपरिमृष्टप्रगयिता सम्राप्य स धाराधरः तीक्ष्णः अदि अनुरज्यते, यमपि च रणेऽप्यमृष्टि, तथा सगरसंगमकर्मण्यारादां प्रसाधनविधिं त्वया पादनां पटलैः निर्ध्वजे शनिकीदुरम् । धाराधरः sword. वण्टपरिमृष्टप्रगयिता प्राप्य. Literally when it develops a liking (प्रगयः) for the embrace of the necks of the enemies. Euphuistic expression for decapitation of the enemy. अनुरज्यते becomes red (with blood) म्नेह परामोनि becomes clammy (with blood) पादनां पटलैः प्रसाधनविधिः. The enemies are covered over with dust as they fall. प्रसाधनः Decoration.

Here the विरोधः is between सर्गः and पादनां कणे प्रसाधनः, as सा चूडामणि understands. The जाति of kings stands in antithesis to the क्रिया of dust toilette. The explanation lies in the fact that due to the prowess of the king they are covered over with the dust of the battle field. Some commentators like माणिक्यचर्च see the विरोधः between अनुरज्यते and प्रसाधनविधिः. Some others think that the विरोधः is between the जाति, धाराधरः and the क्रिया, अनुरज्यते and म्नेह परामोनि. Of all the views seems the best appreciation. Note that there is गुण विरोधः

St 94 सृजति च etc Illustrates नापि-द्रव्य विरोध The eminent विष्णु has to become a fish (मत्स्याकार) by force of circumstances
 Construe य नियत हेतुयैव इदं चण्ड मुञ्चति अर्वाणि सहस्रानि च सोऽपि जनान् अमरत्वदानं शफर (जम्बू) इदं चिन्तम् । हेतुयैव = लील्यैव अवसरवशात् When the earth was submerged under water, मनु's ark with the creatures aboard was tied to the horn of this मत्स्य Thus the living creation could be saved from the प्रलय शफर fish

Here जनान् which is मत्सा or द्रव्य stands in antithesis to शफर, a नापि The explanation lies in the miracle worked by विष्णु

St 95 सततं मुमुक्षामन्ता etc Illustrates गुण-गुण विरोध Description of the change made in the life of the wives of poor Brahmans by a king, a patron of learning coming into power सति भवति when you are there (on the throne) Construe —बहुवचनैवमप्यनया सततं मुमुक्षामन्ता (अन एव) कठिना कथा

Here there is विरोधात्मक between the गुण कठिनत्व and सुकुमलत्व The explanation lies in the fact that the women were spared the hard work of the household due to fortune smiling on them as a result of the king's munificence

St 96 पेनलमपि etc Illustrates गुण विद्या विरोध The delicate words of a villain touch to the quick The harsh words of the good prove soothing, सतस्यविदां मानस object of श्रुतित्वा and प्रमाण्यनि सतस्यविदां = तत्त्वविदां [सतस्य तत्त्वं इति च पद्येण —उद्योग] १ । मुमुक्षुविदां

* Here there is विरोधात्मक between the गुण पशुत्व and the क्रिया दान and again between the गुण कण्यत्व and the क्रिया प्रवेद The explanation is to be sought in the fact that the words of the wicked are mischievous and those of the good salutary

St 97 श्रैयादि etc. Illustrates गुण-द्रव्य विरोध The well known miracle wrought by परशुराम when he pierced mount श्रैय with his arrow
 Construe मयस भगवः भूर्भुवः परशुरामद्वारात् इदं अस्मि श्रैयादि (तस्य) माण्डव्यान्त-
 र्गतो महाभोत्र-निर्गतः अभूत् । मार्गस्थानात्कटात्पातते At the unstemmed (भार्य) and sharp (शर) shower of his arrows. उदामस्यदृष्ट्यः Solid with massive (उदम) boulders. भूर्भुवोर्मा Creating unprecedented things.

Here the विरोधात्मक lies between the द्रव्य (महा) श्रैय and the गुण दाम्भिकत्व The explanation is to be found in the Herculean strength of परशुराम

St 98 परिच्छेदातीत etc Illustrates क्रिया क्रिया विरोध भाषण
narrating the state of his mind to मकरन्द परिच्छेदातीत (विकार) A
feeling that is beyond (अतीत) measure b Construe य अस्मिन्
वमनि पुन अनुभवयथ न गतवान्. Add in this life after 'repeated itself'
in the Translation विवेक etc i.e the power of discernment is lost
and in consequence profound infatuation has set in अन्त जडयति
Makes me chill at heart

✓ Here the विरोधभाषण is between the क्रिया वमयति—ताप दुरते जडयति
has two meanings (1) वमयति cools down (2) paralyses ताप दुरत
also has two meanings (1) Makes hot (2) torments How can
a विकार which cools one down make him hot we ask And we
are satisfied when we recall the other meaning of each of the two
words It is common experience that a thing which paralyses also
torments So what is felt as विरोध in the light of the first meaning of
each of the two जडयति and ताप दुरते proves to be mere विरोधभाषण when
we recall the other meaning

St 99 अय वारामेको etc Illustrates क्रिया—द्रव्य विरोध The legend
of अगस्त्य who gulped down the vast ocean in the space of a moment
वृष्णानरलितमनोभि with our minds disconcerted by thirst वृष्ण for water
and also for the jewels साम्यक्तिमिमरम् (उत्पत्ति) with the sharks (निमि)
and crocodiles in agony (as their native element was being gulped
down by the sage) मुनि अगस्त्य

Here there is विरोधभाषण between अगस्त्य (the meaning of मुनि) a
द्रव्य (-सत्ता) and the क्रिया of quaffing the ocean It is explained as
being due to the supreme eminence of अगस्त्य Note that मुनि has
to be taken in the sense of अगम्य and then it becomes a द्रव्य or सत्ता
Some like प्रीति take the विरोध to be between जन्निधि and पनक्रिया जन्निधि
being one is द्रव्य they argue That this view about द्रव्य is not correct
we have seen at St 92 while discussing whether विधनरा is जनि or
द्रव्य Note that this stanza could be also an अग्रमुद्रणम्, the प्रमुद्रण
being साम्यक्तिमिमरम्

St 100 समदमतगज etc. Illustrates द्रव्य द्रव्य विरोध The white
Ganges becomes dark like the Jumna owing to the ichor of a king's
elephants being washed therein. नितिनिष्ठक addressed to the king
तटतुषि स्वयि The king was camping on the bank of the Ganges.
शकरचूडापगा The river (अपगा) on the head of पिर i.e गंगा समद etc
समद ये मत्ताना तेरा यद् मदजल, मय्य द निष्पन्न तन दा मर्दि (river) मया
परिष्ठा (contact)

Here the विरोधानाम lies between the द्रव्य गंगा and यमुना (वाहिन्दी) How can गंगा become यमुना, we ask ourselves. The explanation lies in the fact that the flow of black ichor was copious enough to turn the white current of the Ganges black like that of the Jumna

२५—स्वभावोक्ति.

स्वभावोक्ति means literally the description of some trait of an object, and the figure consists in the *faithful* portrayal of some object bringing into prominence traits that are charming enough in the poet's eye. The poet aims at giving us a vivid pen picture, maybe, of some landscape, sun rise sun-set, some animal while it is stationary or in action, the innocent activities of a child, the amorous acts of a romantic maiden, and such other themes. What the artist does with the brush, the poet succeeds in achieving with the pen.

Realism, not idealism, is the keynote of the figure. The poet's attention is arrested by some striking fact in nature and he sets about describing it as it is, without the slightest touch of idealism. That way, in स्वभावोक्ति we get the measure of the poet's power of observation. वालिदास's graphic description of the दृष्णमूढा in श्रीरामकर्मिणाम etc. (शाबुन्तल १ ७), his portrayal of the actions of सर्वदमन who is yet a small boy (शाबुन्तल ७), भवभूति's description of the horse as put in the mouth of the unsophisticated बट्ट (उत्तररामचरित ४ २६) पश्चाद् पुच्छ बहनि etc., his description of सीता when she was yet a small girl in प्रनुविरले प्रान्तीमीलम् etc. (३ रा १ २०), कण's description of the horse इन्द्राशुष and the elephant गणपदमन at the palace (राजकुल) of तारापीठ, his description of the चण्डालकन्या, the parrot, the sage वावालि, the शालमलि तर, the evenings and mornings—these are some of the best specimens of स्वभावोक्ति.

Is स्वभावोक्ति an अलङ्कार? —Since in स्वभावोक्ति, there is only a realistic delineation of objects, some आलङ्कारिकs are loth to concede to it the status of an अलङ्कार. भगवद्, for instance does not seem to be very enthusiastic about its claim to be an अलङ्कार, to judge from his words इति वेचिद् प्रचक्षते [स्वभावोक्तिरलङ्कार इति वेचिद् प्रचक्षते । २ ५३], and if this evidence is not conclusive, one has only to see भगवद्'s attitude towards कर्त्त, another figure closely akin to स्वभावोक्ति. Says भगवद् — गतेस्तदर्थे भर्त्सन्नुवाचि वनपथ परिण । इत्यदनादि रि वाच्य, कर्त्तदेतां प्रचक्षते ॥ (२ ८७) In short, भगवद्, a sponsor of कर्त्त (वेष्टारणकन्या रिता) appears reluctant to admit कर्त्त, स्वभावोक्ति etc. based on realism as अलङ्कार. भगवद्'s सचिन्द्'s one is apologetic when he talks of this figure. सचिन्द्'s सचिन्द्'s

काव्येष्वप्येनदीप्तिनाम् ।—says he He means in effect Though the proper sphere of realism is science it may play part in poetry also This implies that दण्डिन् also felt that स्वभावोक्ति due to its realism was not in tune with the rest of the figures वामन did not admit the figure नग्नपथ does not refer to it but this may be due to his work र ग, having come to an abrupt end That he appreciated स्वभावोक्ति could be inferred from his remarks in his criticism of सा द's definition of काव्य —बल्लभप्रधानानां काव्यानामव्यव्यवस्थापत्ते । न चष्टापत्ति । महाकवि संप्रदायस्याकुलीभावप्रमगान् । तथा च चन्द्रप्रवाहवेगनिष्पन्नात्पत्ननभ्रमणानि कविभिर्वर्णितानि । कविवालि विलसितानि च ।

As against these those that admit स्वभावोक्ति as a figure justify it by pointing out that though the figure is based on realism yet none but a poet could have effected it The matter delreated is सूडम which रय्यक explains as कवित्वमात्रस्य गम्य It requires a poet's genius to choose one out of the thousand things that exist or occur in the world outside It requires a poet's observation to observe it in every detail small or big And further it requires the poet's power of expression to present the object with perfect vividness Read रय्यक —“ह वस्तुस्वभाववर्णनमात्रं नाल्पकारं । तस्मै सति सर्वं काव्यमल्पकारं स्यात् । तदर्थं सूडमग्रहणम् । सूडम कवित्वमात्रस्य गम्य” सा द also describes the matter as दुस्सह which it explains as कविमात्रवेद्यं Read व्यक्तिविवेक cited by साहित्यचूडामणि —कथं तर्हि स्वभावोक्तेरल्पकारत्वमिष्यते नहि स्वभावमात्रोक्तौ विशेष कश्चनानयो ॥ उच्यते वस्तुनस्तावद् द्वैरूप्यमिह विद्यते । तत्रैकमस्य मामान्य यद् विरलैवगोचरं । स एव मत्त्वविनिर्गम गोचरं प्रतिभामुदात्तम् । रसानुगुणशब्दार्थव्यक्तिस्तिमित्तैरेव । शृणु स्वरूप रसशोभा प्रशैव प्रतिभा वने ॥

स्वभावोक्ति to judge from भामह's wording is more ancient than भामह भामह defines and illustrates स्वभावोक्ति but appears to have no high opinion of the figure दण्डिन् defines it and refers to its other name चिति He gives instances based on the fourfold significance of word चिति गुण क्रिया and द्रव्य उद्भट admits the figure वामन is silent over it. रय्यक admits it under the name चिति रय्यक विभक्त्यर्थे अप्यव्यक्ति (कु) admit the figure In the extant portion of the र ग the figure is not to be found

Essentials — [अथव्यवस्थापत्ते स्वभाव तस्य चिति ।—भामह] (1) There must be a faithful representation of a matter like a landscape an animal at rest or in action a child etc. (2) The representation may relate to the complexion d position of limbs etc which must be characteristic of the object (3) The theme must be poetically

striking (iv) The description must be graphic and bear testimony to the poet's power of minute observation. It must be detailed enough to be a Pen Picture. Read *व्यक्तिविवेक* — अर्थस्वभावव्याख्या साधु-
वारतया मत्ता । यत् साधारिकमन्ति तत्रार्था प्रतिभाषिता ॥

§ सू ४४ स्वभावोक्तिस्तु etc तु marks transition from the earlier figure to the new one *दिग्भादे* of child and such other objects. 'भाद' comprehends such objects as animals inanimate things etc. *रुद्रट* attempts to make a list of some of these. *सिन्धु-सुम्भुवर्ति-वातर-निर्वकु-संभ्रान्त-ईनिपात्राणाम् । सा कल्पवृक्षोचित-व्यसु विद्येता रम्या ॥* (*हानपात्र* = abhorrent characters like ghosts) Note that *उद्भट* has *मृगदिग्भाद* in his definition and *भामह*'s instance of the figure is *गा वारयति दण्डन दिग्भाद-साम्यस्यारणी* । Not unlikely, therefore, that *उद्भट*'s definition was influenced by *भामह*'s instance, and *रम्या*'s reference to *दिग्भा* seems to have been induced by *उद्भट*'s definition. Child has always been a source of abiding interest to the poet. *स्वक्रिया-रूपगर्णनं* Description of an action or feature (रूप) that are peculiar (स्व) to the object. The action etc. must be characteristic of the object. This is what makes the figure striking. It gives us the measure of the poet's power of observation. *क्रिया* action. The *कृत्वा* in the *शातुन्त* casts suspicious glances at the chariot contracts his limbs and skips in the air. *रूप* Feature. *Comprehends* as the *वृत्ति* says *वा सत्यनं च वर्णं* Complexion hue *संस्थान* posture of the limbs. *क्रियार्णन* gives us a verbal study of an object in action, *रूपगर्णन* gives one of an object at rest.

सप्रदायप्रकारिणी aims at giving the divisions comprehensively, 7 in number — क्रिया-वर्ण-सस्थानाना व्यस्तत्वे त्रय, क्रिया-वर्णयो, क्रिया-सस्थानयो, वर्ण-सस्थानयो, त्रयाणा च समस्तत्वन चत्वार इति सप्त अल्प भेदा । दण्डिन् gives divisions based on the fourfold सभेत् of शब्द viz चानि, गुण, क्रिया and द्रव्य

St 101 पश्चाद्ग्री etc Illustrates स्वभावोक्ति The characteristic pose and action of a horse just awakened from sleep Construe — शयनात् उचितां तुरङ्ग —(१) पश्चाद्ग्री प्रसार्य—(२) त्रिकनतिवित्त अङ्ग उच्चै द्राघयित्वा—(३) आमुन्नवण्ठो मुख उरसि आमज्य—(४) धूलिधूमा मग विधूय—(५) घासग्रामामिलापार अनवरतकन्द्रोपतुण्ड —(६) मन्द शब्दायमान—(७) हमा सुरेण लिखति । पश्चाद्ग्री The hind legs. त्रिकनतिवित्त (अङ्ग)—The body which appears extensive owing to the arch of the विक 1 e spine विक (क) spine or hips or loins उच्चै द्राघयित्वा Drawing out a good deal Add 'a good deal' after 'drawing out' in the Translation. आमुन्न bent प्रोच (घ—य) Nostrils.

Here १-७ give us क्रियाs of the horse ४ (धूलिधूमा) gives us वर्ण सस्थान if interpreted as a pose' is illustrated by all except ६ सस्थान in the sense of 'configuration' is present in त्रिकनतिवित्त अङ्ग All these details are characteristic of a horse and none but a poet could have observed and delineated them That is why we appreciate the stanza as a vivid pen picture, a स्वभावोक्ति

२६—व्यानस्तुति

व्यानस्तुति was placed by उद्भट in the same group as विरोध and it is not unlikely that मम्म's treatment of the figure at this place might have been influenced by that grouping For reasons unknown and perhaps arbitrarily, he interposed स्वभावोक्ति that उद्भट had placed in a different group between विरोध and व्यानस्तुति

In व्यानस्तुति, the poet's aim is either to praise an object or to deride it. But the device he employs to effect it is ingenious. In order to make the स्तुति or निन्दन more striking the poet adopts an *ironical mode* of expression. When he aims at praise, he puts it in the setting of censure And when he wants to censure he gives it the garb of praise. The poet wants to praise the Ganges that is so sacred that it redeems even the sinners. He says *How indiscreet* you are O divine river that you left the sinner unto heaven!—व स्तुति विरोधमे पविनी नयति विवन् । (कु) The नदीय wants to rebuke the दूरी that was

treacherous enough to dally with the नायक She says 'Well done! O go between, well done There could not be any higher service than what you have done me How, for my sake, you got mauled with teeth and nails!—साधु दूति पुन साधु कर्तव्य विमत परम् । यन्मदर्थे विवृतापि न्तैरपि नरैरपि ॥ (कु.) In both cases we find the poet resorting to irony. In the former case, it is sympathetic or appreciatory, in the latter, satiric or denunciatory. In one case, it is Praise by irony, in the other, Ironical Praise. व्याजेन स्तुति, व्याजरूपा वा स्तुति—as the आन्कारिषः explain the name. In the former, we have स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा, in the latter, निन्दापर्यवसायिनी स्तुति

In the early stages of its growth, व्याजस्तुति was designed to be only व्याजेन स्तुति i. e. (निन्दा)व्याजेन स्तुति, praise in the guise of censure. It was a figure purely eulogistic in purpose. मामह, दण्डिन्, उद्भट and वामन all conceived it as such. उद्भट was the first to think of the extension of निन्दापर्यवसायिनी स्तुति (cf. यस्मिन्निन्दा स्तुतिनो निन्दाया वा स्तुति प्रतीयते।) His name for the figure was व्याजशेष, a variety of अर्थशेष, according to him. उद्भट was followed by मम्मट, रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित (कु), all understanding व्याजस्तुति as स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा and निन्दापर्यवसायिनी स्तुति. अप्पय्यदीक्षित wants to make a departure from tradition in his divisions of the figure. According to him, the figure is present not only where स्तुति or निन्दा amount to निन्दा or स्तुति of the same party, (निन्दास्तुत्योरेकविषयत्वे), but also where स्तुति of one results into निन्दा of another, or निन्दा of one results into स्तुति of another, or where स्तुति of one results into स्तुति of another, (भिन्नविषयत्वे) (Where निन्दा of one results into निन्दा of another, he has a separate figure व्याजनिन्दा, as it could not come under व्याजस्तुति.) जगन्नाथ passes severe strictures on this departure on the part of the द्रविडभुंगव (अप्पय्यदीक्षित) and says—इयं च व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुनः स्तुतिनिन्दे प्रथममुपक्रम्येते तस्यैव चेन्निन्दास्तुत्यो पर्यवसानं भवेत्तदा भवति । वैयधिकरण्ये तु न इति प्राचामन्त्रारशास्त्रप्रवर्तमानं ममय । तथा अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्तुती अन्यनिन्द्या वा अन्यनिन्दाया गम्यमानाया नास्या अङ्गुलीविवय । पूर्वोक्तदेव हेतो । जगन्नाथ's criticism is justifiable, not only because it upholds tradition, but also because the extensions of the figure as proposed by अप्पय्यदीक्षित are most apt to shade off into other figures like अपस्तुतप्रशंसा. In fact, one instance given by बुक्कयानन्द as one of व्याजस्तुति was looked upon as अपस्तुतप्रशंसा by दण्डिन्. [See बुक्कयानन्द—व्याजस्तुति]

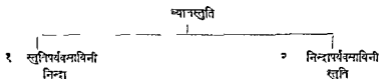
व्याजस्तुति vs अपस्तुतप्रशंसा—Since in अपस्तुतप्रशंसा, there is the mention of one correlate like शार्थ, सामान्य etc. culminating in the suggestion of the other, the temptation is too strong to look upon व्याजस्तुति also as coming within the purview of that figure, because in व्याजस्तुति, we get

स्तुति culminating in निन्दा and *vice versa* And to follow the trend of the arguments of आलम्कारिक, it seems that they looked upon it as differing from अपस्तुतप्रशंसा only because it is confined to स्तुति-निन्दा. Read स्वयंकर, for instance — स्तुतिनिन्दारूपत्वस्य विच्छित्तिविशेषस्य भावादपस्तुतप्रशंसानो भेदः । जयरथ's comments are — एष स्तुतिनिन्दाम्यामपस्तुताभ्यां निन्दास्तुत्यो प्रस्तुतयोर्गन्धत्वमित्यत्र सिद्धम् । यद्येव तद्विमियमपस्तुतप्रशंसैव न भवतीत्याशङ्क्य आह—स्तुतीत्यादि । तत्र हि सामान्यविशेषादीनां गन्धत्वमुक्तम् । Again read कुवलयानन्द — इयमेव अपस्तुतप्रशंसा न कार्यकारणनिवर्धनेति दण्डी । . . वस्तुतस्तु अत्र व्यानस्तुतिरित्येव युक्तं, स्तुत्या निन्दाभिर्व्याक्तिरित्यपस्तुतप्रशंसानो वैचित्र्यविशेषसद्भावात् । अन्यथा प्रसिद्धव्यानस्तुत्युदाहरणेष्वपि अपस्तुताभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां प्रस्तुते स्तुतिनिन्दे गन्धेते श्येतावकाः व्यानस्तुतिमात्रमपस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

But, on a closer examination, it would be found that the difference between the two figures is more fundamental than that. To say that in व्यानस्तुति, the वाच्य स्तुति or निन्दा is अपस्तुत and that it suggests the प्रस्तुत is not very correct. The वाच्य, स्तुति निन्दा and the गन्ध, निन्दा-स्तुति are not related as अपस्तुत प्रस्तुत. If स्तुति is given in the form of निन्दा, we are not justified in looking upon one as प्रस्तुत and the other as अपस्तुत. It is merely a difference in form, much the same as we find in पर्यायोक्त (Fig 32). To say that व स्वर्धुनि विवेरस्ते पापिनो नवसे दिवम् ! is अपस्तुत and that गगाया महिमन् is प्रस्तुत is inaccurate. Both निन्दा and स्तुति are here equally प्रस्तुत, since what is स्तुति in essence is put in the form of निन्दा. How can this be on a par with कार्य-कारण सामान्य विशेष, where the two correlates are distinct enough to be अपस्तुत प्रस्तुत ?

For व्यानस्तुति vs पर्यायोक्त, see पर्यायोक्त.

Note the following scheme —

जयरथ is inclined to look upon these two not as sub-divisions of one figure but two independent व्यानस्तुतिस. Says he दे एवात्र व्यानस्तुती न पुनरेकैव द्विविधा व्यानस्तुतिरिति सूक्तिम् । प्रवारप्रकारिभावो हि सामान्यलक्षणभङ्गो न भवति ॥ His viewpoint is scientific no doubt, but it sets aside the conventional divisions. As we said above, कुवलयानन्द admits 3 additional varieties. (1) अन्यस्य निन्दाया अन्यस्य स्तुती पर्यवमानम्, (2) अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्य निन्दाया पर्यवमानम्, and (3) अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्य स्तुती पर्यवमानम्. [अन्यस्य निन्दाया अन्यस्य निन्दाया पर्यवमानम् has been taken as a separate figure by him]. We saw how नगक्राय rules these out as being against आलम्कारिकत्वम्.

Essentials — [व्याजेन स्तुति, व्याकरुषा वा स्तुति—मन्त्र रच्यक, विद्वनाथ जगन्नाथ also is for this explanation of the name —तुनीयानसुरस्य कर्मधारयान्या वीगार्थद्वयेन द्वयोरपि शब्दार्थत्वम् ।] (1) There must be the denunciation or appreciation of an object (2) This denunciation or appreciation must be only apparent or simulated and must at once culminate in appreciation or denunciation respectively i e. निन्दा must be स्तुतिपर्यवसायिनी and स्तुति निन्दापर्यवसायिनी (3) That the निन्दा or स्तुति is only superficial can be gathered by its being बाधित for want of योग्यता Whoever will condemn एता? And we at once see the स्तुति cloaked as निन्दा in क्व स्वर्धुनि मिवै etc रच्यक—यत्र स्तुतिरभिधीयमानापि प्रमाणान्तराद् बाधितस्वरूपा निन्दाया पर्यवस्यति यत्रापि निन्दाशब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्वद् बाधितरूपा स्तुति पर्यवस्यति मवति सा व्याजस्तुति । (4) That there is no योग्यता for स्तुति or निन्दा can be gathered from context the speaker, the party addressed etc Read जयस्य—प्रमाणान्तराद् (इति) कृत्वाच्य प्रसङ्गादिपयालोचनामन (5) The निन्दा or स्तुति must be transparent and one must be able to see through it the underlying स्तुति or निन्दा (6) Because it is transparent, it is less subtle than ध्वनि, which is सदृशमन्त्रगम्य ध्वनि is felt without वाच्यार्थबाध while in व्याजस्तुति we have वाच्यार्थबाध Cp र म —ध्वनौ हि निर्वोधेन वाच्येन आगूणमहिम्ना अर्धान्तरमदात्म्ये । न चैव प्रकृते ।

§ सू २१ व्याजस्तुतिर्मुञ्चे etc Construe (यत्र) मुञ्चे निन्दा स्तुतिर्वा रुदि (च) अन्यथा (भवति सा) व्याजस्तुति । रुदि = पयस्मानम्, शर्वनिर्वा प्रतिष्ठा—सा च अन्यथा i e निन्दा becomes स्तुतिपर्यवसायिनी and स्तुति निन्दापर्यवसायिनी In short, in व्याजोक्ति what appears as निन्दा on the surface culminates in स्तुति and vice versa As seen already, one results into the other owing to the वाच्यार्थ being बाधित for want of योग्यता रच्यक and after him सा च supposed that it is by विरतीकृत्या, that स्तुति becomes निन्दापर्यवसायिनी and निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनी The definition which seems somewhat laboured is entirely of the making of मन्त्र No predecessor of his has anything like it.

वृत्ति—व्याजेन व्याकरुषा वा स्तुति । The mss. generally read व्याकरुष व्याजेन वा and commentators justify this order, which is against the order in the सूत्र by falling back upon the विश्वरूपनिबन्ध, according to which, कर्मधारय gets the precedence. व्याकरुषा स्तुति is the विग्रह of व्याजस्तुति taken as a कर्मधारय, and is hence given first they say We have preferred the reading व्याजेन व्याकरुषा वा because it agrees with the order of the उदाहरण, of which the first is of व्याजेन स्तुति, and the second of व्याकरुषा स्तुति

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुति The name explained so as to be applicable to the two divisions व्याजेन स्तुति is निन्द्राव्याजेन स्तुति—where we have स्तुति given in the guise (व्याज) of निन्द्रा As we saw above भामह, दण्डिन्, उद्भट, वामन, thought of व्याजस्तुति *only* as व्याजेन स्तुति । e स्तुतिपर्यवसायिनी निन्द्रा व्याज is guise cloak, appearance

व्याजरूपा स्तुति is निन्द्रापर्यवसायिनी स्तुति, whatever is स्तुति in appearance but boils down to निन्द्रा Here the compound is dissolved as a कर्मधारय - व्याजश्चामी स्तुतिश्च Thus was a later development, उद्भट possibly being its originator जयरथ as we saw above, looks upon this as a second and independent व्याजस्तुति Evidently he is reluctant to look upon these varieties as one figure as they are so opposed in nature, one being स्तुतिपर्यवसायिनी and the other निन्द्रापर्यवसायिनी

मागिस्यचन्द्र adopts the reading व्याजरूपा व्याजेन वा and explains व्याजरूपा as निन्द्राद्वारिका and व्याजेन as वस्तुवृत्त्या (') निन्दैवेयर्थ Obviously incorrect. The order of उदाहरणसु has misled मा च

क्रमेण उदाहरणम् क्रमेण only if we read व्याजेन व्याजरूपा वा With the other reading व्याजरूपा व्याजेन वा, it becomes व्युत्क्रम Or is it the क्रम in the सूत्र where मुने निन्द्रा stands first and मुने स्तुति second that the वृत्ति has got in view ?

St 102. हित्वा स्वा etc Illustrates स्तुतिपर्यवसायिनी निन्द्रा The generosity of a king put in the form of निन्द्रा, to wit The king renounces लक्ष्मी and yet लक्ष्मी comes to him a Construe—स्वा हित्वा पर उपरोषवधमनसा मौद्रिः न। मौलिः foremost स्वा हित्वा except yourself उपरोषेन (अनुकम्पया) वध्य (रक्ष्य) मन यया whose mind is void of pity Thus a means You are the most heartless person going b means none else is so shameless as रमा । e लक्ष्मी cd Explain the allegations contained in ab c You renounce wealth that comes to you by hundreds of channels d And yet Wealth resorts to you even though you insult her by renouncing her मुरझत एष्य आश्रिता coming by hundreds of ways and taking resort मुरझत refers to the numerous sources of revenue

Here the king is described as heartless in his treatment of लक्ष्मी and लक्ष्मी is described as shameless in her madness for the king This is निन्द्रा in appearance and results in स्तुति as it drives at the generosity of the king who is free with his purse Thus it is व्याजा स्तुति. or, more explicitly, निन्द्राव्याजेन स्तुति

SL 103 हे हलात्रिणयोधिमस्य etc Illustrates निन्द्रापर्यवसायिनी स्तुति A lampoon on the Ocean that shares with the desert the odium for

failing to quench the thirst of the thirsty traveller हलया (easily) जित बोधिसत्व (or सा) येन Adj of तोयधे बोधिसत्व (बोधि बोधवत् सत्त्वं यस्य) of enlightened intelligence—A Buddhist saint that has approximated to a Supreme Buddha and has to pass through one birth only before he becomes one Typifies the highest degree of दया The Ocean by its 'charity' has eclipsed even the बाधिसत्व—the charity as given in cd b Construe —परदिताधाने गृहीतव्रत त्वसदृश पर नास्ति परदिताधानं Doing good to others cd तुष्यन्त ये पावनना तेषा उपकार, नस्य घना तस्या वैसुर्यं, तेन लब्ध अयश तस्य भार, तस्य प्राद्वहन The मरु or desert has to bear the burden of the odium due to its aversion (वैसुर्य) to do (घना) an obligation to the thirsty traveller It fails to quench his thirst and has therefore become infamous कृपया भारप्रोद्वहने साहायक करोषि Out of pity you share the burden of infamy with the मरु or desert : e the Ocean also is infamous like the desert

Here there is an apparent praise of the Ocean to the effect that it obliges the Desert by sharing with it the burden of infamy This praise boils down to denunciation viz the ocean is as infamous as the desert, as both fail to quench the thirst of the thirsty Thus this is श्वात्स्तुति, or more explicitly निन्दाव्यंक्त्यायिनी स्तुति

This cannot be taken as अश्लेषप्रशंसा, since it does not suggest anything else as प्रस्तुत What could the behaviour of the ocean typify? मा च is therefore not justified in seeing अश्लेषप्रशंसा here (अश्लेषप्रशंसाव्यंक्त्यायिनी says he) It is श्वात्स्तुति pure and simple

२७—सद्वोक्ति

सद्वोक्ति was placed by उद्भट in the same group as श्वात्स्तुति and possibly for that reason मम्मट deals with it after श्वात्स्तुति Though some आश्चर्यान्तिका like रुच्यव and विभनाथ view the figure as of wider implications comprehending not only गन्ध औषध्य but also कार्यकारणसाहित्य, the figure as conceived by a majority of them is strictly confined to गन्ध औषध्य That way it is akin to दीपव-तुल्ययोगिता

If, in नीपर-तुल्ययोगिता the poet drives at औषध्य between two धर्मिण्डु by mentioning the धर्म once only in direct relation to both in सद्वोक्ति he achieves similar result by mentioning the धर्म once only, but owing to the use of सह or its equivalent the relation is direct in the case of one धर्मिण्डु and indirect in the case of the other In मंजुवर्णि सरोजनि सैरिणीवन्दनि च, given by तुल्यव्याकर to illustrate तुल्ययोगिता, the धर्मिण्डु सरोजनि and सैरिणीवन्दनि are both directly connected with

सकुचन्ति. But were it to be put as मरोजानि स्वैरिणीवदने सह सकुचन्ति, it would become a महोक्ति, सरोजानि being directly connected with सकुचन्ति, and स्वैरिणीवदन्नि indirectly, owing to the use of सह and the Instrumental. This is no more than a difference of form. The upshot of both is the same viz, औपम्य. Read र ग —एषूद्राहरणेण सहयोगनृतीवाप्रयुक्तौ गुणप्रधानभाव । प्राधायेन त्रियान्वये तु यथायथ तुल्ययोगिता दीपक वा भवति ।

सहोक्ति or तुल्ययोगिता —Though the figure is thus in a class with दीपक-तुल्ययोगिता, it is more closely related to तुल्ययोगिता than to दीपक. This is due to the fact that in दीपक the धर्मिन्स are प्रकृत and अप्रकृत both while in सहोक्ति we have only प्रकृत धर्मिन्स. That way तुल्ययोगिता of the first variety where all the धर्मिन्स are प्रकृत is more akin to सहोक्ति. And, as seen above in सकुचन्ति सरोजानि etc., one can be easily reduced to the other. This is due to both being similar in essence, though they are divergent in form. And the divergence is due to the use of सह (or its equivalent) in सहोक्ति which results, as seen above, in making the धर्मधर्मिसंबन्ध direct in the case of one धर्मिन् and indirect in the case of the other. In तुल्ययोगिता, on the other hand the धर्मधर्मिसंबन्ध is direct for both धर्मिन्स.

As we can have a तुल्ययोगिता of शुद्ध अप्रकृत धर्मिन्स, can we not have a सहोक्ति of all अप्रकृतस? Probably not. अप्रकृतविरयव तुल्ययोगिता, as we saw, amounts to no more than उपमानविरयव तुल्ययोगिता, where some statement is made in common to all the उपमानस in their relation to the उपमेय. As the उपमानस alone feature therein, and the उपमेय stands outside the pale of the figure, अप्रकृतविरयव तुल्ययोगिता does not suggest genuine औपम्य and therefore stands on a different footing from सहोक्ति, where there is a suggestion of genuine औपम्य. Let us take the instance त्वदगमार्थे etc. given to illustrate अप्रकृतविरयव तुल्ययोगिता. We may be able to put it in सहोक्ति form त्वदगमार्थे इष्टं यस्य चित्ते न भावते । मान्सी इति श्रेयान्वा (सह) रन्वावा सुकशेरता, but that is no poetical सहोक्ति, as here सह only tends to bring the things together. There is no room for its more important function of औपम्यवाचन. So when ऋषयः इवो प्राकारगिहत्वाद् अप्राकारगिहत्वाद् वा साहार्थमामर्थादि तयो तुल्यवत्त्वम्, his reference to इवो अप्राकारगिहत्वाद् appears not quite correct. Note that मामह, दाहन्, उद्धर वचन clearly indicate that the धर्मिन्स are प्रकृत in महाक्ति when they all refer to तुल्ययोगिता of the त्रियास in महोक्ति.

If both the धर्मिन्स in महाक्ति are प्रकृत, which is the उपमान and which उपमेय? To a casual observer, the धर्मिन् in the Instrumental may seem to be उपमान, and that in the nominative उपमेय, nominative

showing that the धर्मिन् is प्रस्तुत But on a closer scrutiny it will be found that, as in तु-ययोरिति, both the things being प्रकृत, either may be taken as उपमान or उपमेय In other words, their औपम्य is optional The धर्मिन् in the instrumental, though appearing as उपमान may be उपमेय and that in the nominative though appearing as उपमेय may be in fact उपमान Read रय्यरु — उपमानोपमेयत्वं चात्र वैकल्पिकम् । तत्र कृतायान्तस्य गुणत्वादुपमानत्वम् । अर्थाच्च परिशिष्टस्य प्रधानत्वादुपमेयत्वम् । शाब्दश्चात्र गुणप्रधानभाव । नस्तुनस्तु विपर्ययोऽपि स्यात् । Thus in संकुचन्ति मरोऽत्रानि स्वैरिणीवदनै सह, though judged grammatically, स्वैरिणीवदनस appear as उपमान and मरोऽत्रानि as उपमेय still it may be the other way also स्वैरिणीवदनस उपमेय and मरोऽत्रानि उपमान Because both are equally प्रकृत

सहोक्ति and its relation to अतिशयोक्ति — We have seen that in महाोक्ति the poet by employing सह or its synonym (सदर्थ) associates the same धर्म with two धर्मिन्स and thus hints at औपम्य between them In associating the same धर्म with the two धर्मिन्स the poet may give an *additional* poetical touch, by making the धर्म applicable in one sense to one धर्मिन् and in a different sense to the other Thus in दिग्न्तमगमन्तस्य वीरिणि प्रचयिभि सह (बु), दिग्न्तमगमन्त् as applied to वीरिणि means spreading to the farthest end of the quarters as applied to प्रचयिन्स (enemies) it means 'Fleeing to the farthest end' This means that two दिग्न्तमगमन्तस्य are presented as if they were one and the same by the use of सह This amounts to अण्वकमान and therefore thus is अनिदयोक्ति where, for instance the two मुल and चद्र, are presented by अण्वकमान as one, चद्रोऽयिन्

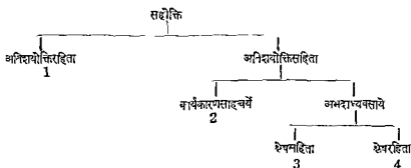
Here दिग्न्तमगमन्त् was not शिष्ट and yet could apply in two slightly varying senses to the two वीरिणि and प्रचयिन्स. But the poet may secure an identical effect by making use of a धर्म which is शिष्ट. In महाभरतरेनाम्बा वीरिणे रागभात् प्रिय । (सा र्) रागभात् means 'red' as applied to अमरुत् and passionate' as applied to प्रिय As above, here also we have one राग अण्वकमित् as another and hence अनिदयोक्ति based on रूप

रय्यरु and विश्वनाथ thought of yet another form in which अनिदयोक्ति may lie at the root of सहोक्ति. If कार्य and कारण are presented as occurring simultaneously it becomes अनिदयोक्ति as we saw under अनिदयोक्ति. This variety is easily reducible to सहोक्ति. Thus, in समन्तमन्तवन्तं etc., if we alter the second line to तेन सिद्धमन्तं तस्य मन्तवन्तं (सह) मन्तवन्तम्, it becomes a case of मरोऽत्रानि acc to मन्तवन्त. Here समन्तवन्तं applies to सिद्धमन्तं and मन्तवन्तं both due to the use of सह (or its equivalent)

तत्र नियमेन अतिशयोक्तिमूलत्वमस्या । सा च कार्य-कारण प्रतिनियमविवर्त्यरूपा अभेदाभ्यवसायरूपा च । अभेदाभ्यवसायश्च शेषभित्तिकोऽन्यथा वा । —रुच्यक

Jagannath is loth to admit this कार्य-कारणसाहचर्यं सहोक्ति because acc. to him, its charm is not different from that of the corresponding अतिशयोक्ति But this argument would also apply to प्रकृतविषयिका सहोक्ति where the charm is the same as that in तुल्ययोगिता Then why should जगन्नाथ recognise प्रकृतविषयिका सहाक्ति if he is reluctant to admit कार्य-कारणसाहचर्यं सहोक्ति ? It would be more logical to admit both

In the light of the quotation of रुच्यक (नियमेन अतिशयोक्तिमूलत्व) it would appear that अतिशयोक्ति is essential for सहोक्ति मा द also means as much when he says 'लभणेन सह राम वानन यवी' इ यादौ च अतिशयोक्तिमूलत्वामावासायमलवार But this is not a correct position In सह मणिवलयैर्वाप्यधारा गलन्ति (St 104) we have no अतिशयोक्ति as गलन्ति applies in the same sense to मणिवलयस्य and वाप्यधारास्य and still it is striking enough to be सहाक्ति Read रा तर्कवागीश cited below मम्मट to judge from his instance does not insist upon अतिशयोक्तिमूलत्व His definition is vague on the point Thus we get the following scheme —

मम्मट's definition excludes the second Some आल्बार्कि's like रुद्रट admit further divisions such as कर्त्री साहचर्यं वर्मणो साहचर्यं, क्रियाया साधारणधर्मल गुणस्य साधारणधर्मले etc But as they involve no striking principle of division, they may be ignored Note that we can have a सहोक्ति in माला form where round one thing there centre several सहोक्तिस Read जगन्नाथ — यत्रैकमेवोपमेयं किञ्चानमहोक्त्यालम्बन सा मालामादृश्यामालामहोक्ति । Thus in उक्षिप्त सह योऽशिवस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामित भूषणा जनपत्य सशयधिया साक समारम्भितम् । वैदेह्या मनसा सम च सहस्राष्ट ततो भर्गवश्रीदाहृदितकलेन च सम तद्गर्भमैश धनुः ॥ (अ स) धनुः is the centre of several सहोक्तिस to wit पुलकैः सार्धं उक्षिप्त मुखैः सार्धं नामिनि संशयधिया साक समारम्भितम् मनसा मम आष्ट्य The सहोक्ति बन्दनेन सम भय has nothing to do with the माला It should be noted that in a मालामहोक्ति we require

several सहोक्ति only If several धर्मिन् in the instrumental are related to one धर्म only that cannot be माला सहोक्ति. Thus वैश्वदेवता सवकाप प्राणैश्च साक त्वया ज्या चतुषे will not be माला but गुह्य सहोक्ति

सहोक्ति is a figure that dates from भामह and दण्डिन् उद्धृत वामन, उद्धृत all admitted it The last speaks of सहोक्ति based on वास्तव and औपम्य But his instance of वास्तव is clearly one of औपम्य proving how औपम्य alone is the विच्छिन्नि of the figure सम्मत रव्यक विश्वनाथ जगन्नाथ अप्सव्यगीभित all admit the figure रव्यक विश्वनाथ recognise the additional variety based on कार्यकारणमाहचर्य of which जगन्नाथ is critical

Essentials — [सह उक्ति सहोक्ति — नमिसाधु or सहार्थेन उक्ति, or सह (भावस्य) उक्ति — हेमचन्द्र cited by शब्दार्थकार] (1) Its object is to suggest औपम्य between two or more things नमिसाधु — एववचनमिह अन्वयन् । तेन बहुनामप्यर्थोना सहोक्तिर्भवति । (2) Thus is achieved by stating the धर्म once only in direct connection with one धर्मिन् and in indirect connection with the other or others (3) The connection is direct with the धर्मिन् in the Nominative and indirect as regards the धर्मिन् that is in the Instrumental e.g. भामह's वृद्धिमायान्ति यामिन्य वामिना प्रीतिमि सह Here यामिन्य is directly connected with वृद्धिमायान्ति while प्रीतिमि is indirectly connected therewith owing to the use of सह and the Instrumental (4) Though apparently the धर्मिन् in the Nom is उपमेय and that in the Instru the उपमान actually it may be otherwise also the one in the Nom being उपमान that in the Instru उपमय (5) The धर्मिन् in the Instrumental will generally have सह or its equivalent with it [Some of the equivalents साव सार्धं सम सजु etc — रा तर्जवागीदा] (6) Sometimes mere Instrumental may be used to convey साहचर्य e.g. यामिनीमि प्रीतय वृद्धिमायान्ति सा द एव सहोक्तिरपि सहस्रप्रयोगाभावेऽपि महार्थे विवक्षया भवति इति बोध्यम् । (7) All cases where सह is used are not सहोक्तिः पुत्रेण सह पिता गच्छति is no सहोक्ति (8) There must be औपम्य and added thereto the poetical charm due to the same धर्म being applicable to the धर्मिन् in varying meanings or due to the साहचर्य between वाच-कारण (9) The औपम्य when based on अन्विशोक्ति is more or less verbal as it consists in the same word going with the two धर्मिन् in different meanings. वृद्धि of यामिनीः and प्रीति is not the same to be यत् साधारणधर्म (10) The धर्मिन् in सहोक्ति are both प्रकृत, as in प्रकृतनिगदत तुन्दययोगिता (11) In माला form round one धर्मिन् several सहोक्तिः must be woven

ई सू ४६ सा सहोक्तिः etc Construe — महार्थस्य कल्पेक द्विवाचक यम भवेति सा सहोक्तिः सहार्थस्य यदात् Due to the use of a word meaning

'together with'; i. e. सह or its equivalents like सम, माव, सजु, साथ. These convey साहचर्य or साहित्य. As seen above, sometimes mere Instrumental may convey साहित्य एव sc. परं. One word, evidently that which conveys the परं द्विवाचक means 'significant for two धर्मिन्सु' and not 'conveying two senses' as stated in the Translation. That is, the same word applies to two, maybe in the same sense (as in सह मणिवल्यैर्वाण्यधारा गलन्ति) or in different senses द्विवाचक when interpreted as 'significant for two' gives scope to नुद as well as अनिशयोक्तिमहिता सहोक्ति. दि need not be taken strictly. There may be more than two धर्मिन्सु also. See नमिसाधु quoted at Essential 1.

वृत्ति — परार्थाभिधायक is in effect एवम् धर्मिणे अर्थाभिधायक applying to one धर्मिन् उभयस्यावगमक Significant for two धर्मिन्सु due to सहार्थे. Here also उभयस्य stands for two or more. Note that the interpretation in the वृत्ति एवम् अर्थस्य अभिधायक and उभयस्य अर्थस्य अवगमक—where the word on the face of it expresses one meaning but actually conveys two—un- necessarily restricts the scope of the figure to अनिशयोक्तिमूल सहोक्ति. Hence the modification of the translation, which however agrees with the वृत्ति.

St 104. सह दिवह etc Illustrates सहोक्ति. A इती gives a vivid picture of the नायिका's sad plight due to विरह. Sanskrit rendering सह दिवमनिशाभिर्दीर्घां श्वासदण्डा, सह मणिवल्यैर्वाण्यधारा गलन्ति । तत्र सुभग विद्योगे तस्या उद्विग्राया सह च तनुल्लथा दुर्बला जीवितारा ॥ दिवसनिशाभिः सह श्वासदण्डा दीर्घाः । e The sighs became long. The days and nights also appeared long to her, as time hung heavily. Cf दण्डिन्सु सह दीर्घा मम श्वासेरिमा सपति रात्रय ।

Here दीर्घत्व is directly connected with श्वासदण्ड and means long. It is also indirectly connected with दिवमनिशाभि, owing to the use of सह and the Instrumental and means 'prolonged'. Thus the same word दीर्घ applies in slightly varying meanings to the two. In the same way, दुर्बला applies directly to जीवितारा and indirectly to तनुल्लथा. दुर्बलत्व of जीवितारा is not the same as that of तनुल्लथा. As regards गलन्ति, it applies in the same sense to वाण्यधारा and मणिवल्यनि. Hence रामचरण तर्कवागीश (सा इ) says —वस्तुतस्तु यत्र वैचि यमनुभूयते तत्रैवास्याल्लवात्त्व मञ्जीकरणीयम् । अन्यथा 'सह मणिवल्यैर्हि वाण्यधारा गलन्ति' इति वाण्यधाराशकारदत्तोदाहरण प्रसंगत स्यात् । अत्र स्वस्थानाच्चयवनरूप गमनमेवमेव । Thus means that अनिशयोक्ति need not always be present in सहोक्ति. Here गलन्ति applies in the same sense to both, मणिवल्यस्य and वाण्यधारास्य, and hence no अमेदाध्यवसाय is necessary. Hence the सहोक्ति is अनिशयोक्तिमूल in a and d, it is with-

out अनिदायान्ति in *b* मणिक्यचन्द्र mistakes this for मालामहोक्ति while it is merely सहासिसमुच्चय श्वासदण्डादिगत etc शब्द : e directly conveyed due to श्वासदण्ड etc being in the Nom दिवसनिशादिगत etc सामर्थ्यात् प्रतिपद्यते : e is indirectly conveyed on the strength of the words like सह or its equivalents As the आल्ब्यारिक्स put it otherwise with the धर्मिन् in the Instrumental the मन्त्र is गौण, with that in the Nomina- tive it is प्रधान

२८—विनोक्ति

The figure विनोक्ति was devised as a sequel to सहोक्ति. If, in सहोक्ति, the use of सह or its equivalent is at the root of the figure, in विनोक्ति, it is the use of विना or its equivalent that occasions it. If साहचर्य connoted by सह or its equivalent plays part in सहोक्ति, वियोग connoted by विना or its equivalent features in विनोक्ति.

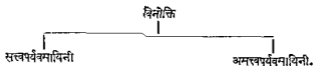
Though thus विनोक्ति is a sequel to सहोक्ति, it can hardly claim the poetical worth of the latter. Because, in सहोक्ति, there is the sugges- tion of औपम्य which makes it poetical while in विनोक्ति there is no trace of suggestion. The figure derives only that much charm as would attach to one thing being described as good or bad *in the absence* of some other. In fact मणिक्यचन्द्र draws attention to the fact that some do not accept the figure at all while they admit सहोक्ति. Read विनोक्ति कृतवैचित्र्याभावाच्छब्दमात्रयागम्यत्वात्प्रत्ययने हा धिगावृत्तव्यञ्ज्यत्वात्त्वमप्येव विनोक्तव्यञ्ज्यत्वात् न मन्यन्तेऽप्ये । सहार्थकत्वात् साम्यप्रतीतिः सहोक्तिस्तु युक्तेव । र ग refers to a view acc. to which it is charming only when blended with some other figure, not otherwise. Read अश्वरत्नरत्नमार्गिणानाविर्भूतमेरालया दृष्टव, न स्वतः । तेन अश्वरत्नरत्नमपि विविच्येतेत्यपि वान्ति ।

And as we trace the history of the figure we find that neither भागवद् nor दण्डि had admitted it. उद्भूत, वामन, रुद्र are all silent over it. मम्मट was probably the first to conceive it. After him रुच्यर, विश्वनाथ, जगन्नाथ अपत्यर्थीणि all accorded recognition to the figure. जगन्नाथ widens its scope in his definition.

In विनोक्ति, the poet describes how a thing becomes good or bad *when detached* from some other thing. In सिय दम्पति सावजा विना सिय सारम् (सु) सिय void of सिय is stated to be faulty. In विना सद्दर्मिनोऽप्येव सद्दर्मः सद्दर्मः सद्दर्मः (सु-), the सद्दर्मः is described as being glorious because of the absence of the wicked. It is not that विना alone can convey the idea of सिय implicit in विनोक्ति. There are other equivalents of it which may also produce a hundred result. Read र. ग. —द्वयं च न कश्च

विनाशब्दस्य सत्त्वं एव भवति । अपि तु विनाशब्दार्थवाक्यमात्रस्य । तेन नन् निर् वि अन्तरेण कृते-
रहितं विचलं श्ल्यादिप्रयोगे इत्येव ।

Note the following scheme —

Essentials — [विनार्थेन उक्ति] (1) Its aim is to describe the effect of one thing being separated from another (2) The effect may be either good or bad, i e one object detached from another may turn out good or bad (3) To convey detachment, विना or its equivalents are used For equivalents see the quotation from र ग given above Read सा द — विना शब्दप्रयोगामात्रेऽपि विनार्थविवक्षाया विनोक्तिरेव इयम् । (4) The figure may sometimes present itself in a subtle form e g निरर्थकं च न न लिख्या यथा न दृष्टं तु हिना शुक्लम् । उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलैव कृता विनिद्रा न लिखी न येन ॥ (रु) Here यथा न दृष्टं and विनिद्रा न कृता both have the force of विनाभाव This र ग calls विनोक्तिष्वनि or suggested विनोक्ति (5) It may sometime be blended with other figures e. g राग विना विराजन्ते मुनयो प्रणयस्तु न । चोदित्वेन विना भावि नरा न क्वरीभर ॥ (र ग) where it is blended with प्रतिवस्तूपमा.

§ सू ४७ विनोक्ति सा etc Construe — यत्र अन्येन विना अन्यं न सत्त्वं मा विनोक्तिः । यत्र अन्येन विना अन्यं न इतरं (i e न अमत्) सा च विनोक्तिः । न सत्त्वं = असत्त्वं Where in the absence of one, another becomes अमत् that is one variety of विनोक्ति. न इतरं = न सत्त्वं = मत् Where in the absence of one, another becomes सत्त्वं, that is the other variety The definition is clumsy indeed मा चद्र refers to a reading which is definitely more convenient यथा न्योऽसत्त्वेन [यत्र अन्यं अमत्, अथ इतरं (i e सत्त्वं)]

वृत्तिः.— अक्षित् in some cases अतोभनः = अमत्, न सत्त्वं of the मूत्र शोभनः = सत्त्वं, न इतरं of the मूत्र

St. 105 अरचिनिशया etc Illustrates अमत्त्वपर्यवमायिनी विनोक्ति Without the night, the moon, and both together, there is no charm respectively in the moon, the night, and love निशया विना अरचि The moon becomes obscure during the day. महत्तमः one stretch of darkness

Here, without the निशा, the शशिन् becomes void of splendour. Without the शशिन्, the विना becomes one stretch of darkness.

Without both, शशिन् and निशा, there is no glamour in love. Thus all निशा, शशिन् and मनोमन्सुरिति are stated to fare ill *in the absence of* शशिन्, निशा and both together. Hence this is अमल्लपर्यवसायिनी विनोक्ति. Note that there is a particular charm in the मिथोविनोक्ति or reciprocal विनोक्ति like अन्विनिशया विना शशी, शशिना माषि विना महत्तम । इत्येक aptly remarks about this source of charm — इयं च (विनोक्ति) परस्परविनोक्ति भङ्गाया चमत्कारानिशापट्ट ।

St 106 मृगलोचनया etc Illustrates मत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति. A prince when away from a particular lovely lady proves his competence for diverse affairs. Without a certain companion, he becomes a prince charming प्रतिभाप्रभाप्रख्यम्. He becomes conspicuous with the flash of his genius.

Here the prince is described as proving competent and generous when detached from the मृगलोचना and मुद्ग. Hence it is सत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति.

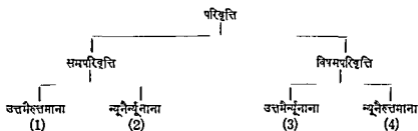
२९—परिवृत्ति

Both मामद् and उद्धट deal with परिवृत्ति immediately after महोक्ति. मम्म likewise discusses it after महोक्ति but between them he treats of विनोक्ति, a sequel to महोक्ति. परिवृत्ति means Exchange, Barter, and in the figure the poet is found describing some select facts in life as if they were some barter or deals. मन्विस्य, before giving a kick to the तपनीयाशीर, has plucked a sprout from it. The poet imagines it as a barter and says आदाय वर्गविसृज्यनियमसौ चरण-मरणमर्षदति । In return for the वर्गविसृज्य, she gives a kick to the अदोष. The generous giver has given wealth to the needy and has thus made a name for himself. The poet conceives it as a bargain प्रदाय विसमर्षिभ्य स यदोषनमदित । (मामद्) The पवित्रा चम्पु upon creepers in blossom, the sight of which makes them uneasy. The poet describes it as a deal अस्मान्कवन्तानामद्गृह दृढमदाय महता मन्विस्यम् ।—The creepers receive the glances in return for the agony they give ।

Thus in परिवृत्ति, we have a poetical bargain, a विनिमय. An actual bargain is poetically worthless. Read र ग. — एषु दानदानव्यवहार कविसन्निधय एव न तु बाल्य । यत्र बाल्यं तत्र नान्यत्र । And subtler the fact, depicted as a bargain, the more poetical it is. Thus in the instances given above, the विनिमय between मन्विस्य and the अदोष is not as poetical as that between the पवित्रा and अस्मान्, or that between the दाय and the अर्षिः.

As they are poetical bargains, more often than not, the poet takes delight in describing such as appear inequitable कुबलयानंद in fact recognises these alone as परिवृत्ति, ignoring those that are square deals. Thus a party may give a good thing in return for another that is bad. Thus is न्यूनैः उत्तमस्य परिवृत्ति. रुय्यक calls it अधिकपरिवृत्ति. When the enemies receive blows and give the earth, it is परिवृत्ति of this sort. Sometimes it may be the other way viz उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति or न्यूनपरिवृत्ति acc. to रुय्यक. When अटायु gives up his crippled body and wins glory, he illustrates this type of परिवृत्ति. Sometimes however, it may be a square deal, good things being exchanged for good, bad things for bad. This is समेन समस्य परिवृत्ति or समपरिवृत्ति as रुय्यक calls it. In अस्थिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् । गृह्णता त्वत्पुरस्थाना वो ह्यम स्मरशासन ॥ (र ग), bad things are exchanged for bad, in प्रदाय वित्त etc. a good thing (वित्त) is exchanged for another good one (यज्ञोपन)

Thus gives us the following scheme —

The goodness or badness of the things consists in their being उपादेय or अनुपादेय. Those we like to have are good, those we abhor are bad. Read जययथ—अधिकत्व न्यूनत्व च उत्कृष्टानुराष्टलयोगात्. They are good or bad absolutely, objectively, not relatively or subjectively as in व्यतिरेक. In the case of unequal deals, how are we to judge that it is न्यूनैः उत्तमस्य or उत्तमेन न्यूनस्य? The point requires elucidation since there are two parties to a bargain, and so whatever is न्यूनैः उत्तमस्य to one party becomes उत्तमेन न्यूनस्य to the other. Thus to revert to the instance of the पणिकस and स्त्रास, the पणिकस receive agony in return for glances i. e. in relation to them it is न्यूनैः उत्तमस्य परिवृत्ति. And in relation to the स्त्रास, it becomes उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति, as they receive glances and give agony. In the case of such परिवृत्तिस, to judge whether it is उत्तमेन न्यूनस्य or otherwise we have to take into consideration the subject of the sentence. Thus if स्त्रास are the subject,

the परिश्रुति is उत्तमेन न्यूनस्य. If पथिक्स are the subject it is न्यूनेन उत्तमस्य [Note that in the terminology न्यूनेन उत्तमस्य or उत्तमेन न्यूनस्य, as used by मम्मट, the Instrumental indicates the thing received and the genitive the thing given. रुय्यक, however, uses the cases just the other way. The Instrumental indicates the thing given and Gen the thing taken, according to him. प्रदीप understands these cases like रुय्यकः—विनिमयो हि केनचिद् वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । So वैद्यनाथ तस्सत् also. We have, of course, adopted मम्मट's standard.]

Should there be two parties to the bargain?—जगन्नाथ, of all आल्कारिक्स, is very positive in demanding that in this figure, as there is an exchange there should be two parties thereto. If the poet describes a party as giving up something and receiving something else, without mentioning the other party to the bargain, it is not परिश्रुति according to him. Thus in किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृत्वा त्वया वार्धवशोभि क्वच्यन्ते (कुमारसम्भव ५ ४४), which is given by रुय्यक to illustrate परिश्रुति, there is no other party to receive the अभरणानि and give the क्वच्यन्ते. For that reason, it is not an instance of परिश्रुति, says जगन्नाथ—अत्र परमै स्वकीययत्नविद्वस्तुममर्पणमित्यनावत्पर्यन्त लक्षणे विवक्षितं, न तु स्वकीययत्नविद्वस्तुत्यागमाश्रम् । [His definition—परकीययत्नविद्वस्तुत्त्वादानविशिष्ट परमै स्वकीययत्नविद्वस्तुममर्पणं परिश्रुति.]

There is much to be said for this view of जगन्नाथ. The majority of आल्कारिक्स imply as much when they refer to परिश्रुति as विनिमय, because विनिमय requires two parties. But in some of the उदाहरणस, they appear to overlook this requirement and remain content with किंचिद् त्यक्त्वा नस्यचिदादानम्. Thus घामन gives the instance विहाय सा हारं . . . । वरध कालाखणवभ्रु क्वच्यन्ते ॥ (कु स ५ ८), which, judged by जगन्नाथ's standard, does not embody a परिश्रुति.

But it must not be forgotten that too rigorous an application of जगन्नाथ's standard will deprive us of some good specimens of काव्य which are definitely परिश्रुतिस in every respect save the form demanded by जगन्नाथ. Thus in अथ हि प्रवचनो जययुग स्वर्गिण निमित्तं शोच्यते दुर्घे । येन अर्धवत्तेभ्यस्त्वयाद् श्रोतमिन्दुभिरनोमनज यत् ॥ (रु) च्ययु is described as striking a bargain in that he exchanges glory for a decrepit body. Here we have a परिश्रुति, even without the mention of the other party to the bargain.

It will be safest, therefore, to conclude that in परिश्रुति, in its normal form there should be two parties. But in case the other party is not mentioned, the statement should clearly suggest that it

refers to a poetical deal (cp च्यवात् येन क्रीत in अस्य हि etc.) Mere assumption of one thing after parting with another is no परिवृत्ति It may be पर्याय (2)

For परिवृत्ति vs पर्याय (2), see पर्याय.

परिवृत्ति dates from मामह and दण्डिन् Their instances refer to a two party deal, though their definitions are vague on the point of two parties उद्भट draws attention to the three varieties सम, न्यून, विशिष्ट. His instance refers to two parties वामन's definition is vague and his instance refers to a one-party bargain रद्रट possibly conceives of two parties (cp अन्योन्य) in his definition His illustration refers to a two-party exchange रथ्यक, विशनाथ, जगन्नाथ, अप्पव्यदीक्षित all recognise the figure All of these, except जगन्नाथ are vague on the point of reference to the second party जगन्नाथ, as we saw above, insists on it. अप्पव्यदीक्षित speaks only of न्यून-अन्यधिमयो परिवृत्ति समवो परिवृत्ति possibly had no attraction for him

Essentials — [परिवृत्ति = परिवर्तन = विनिमय] (1) There must be दान of one thing and आदान of another (2) The दान and आदान must be such as involve no *real* barter, but a poetical one मुक्ताभि बाला बदरीफलानि क्रीणन्ति (र ग) is not परिवृत्ति because there the barter is real (3) The subtler the दान-आदान, the more poetical becomes the figure (4) Strictly speaking there should be a second party to the deal, expressed or implied (5) Where the second party is neither expressed nor implied, the statement should clearly indicate that the fact described is in the nature of a deal (6) The exchange may be of good-good, bad-bad, good-bad or bad-good things. (7) A square deal (समपरिवृत्ति) is not poetically as striking as an inequitable one (8) The goodness or otherwise consists in the thing being acceptable (उपादेय) or unacceptable

§ सू ४८ परिवृत्ति etc. Construe अर्थानां समाप्तौ य विनिमयः सा परिवृत्तिः । That is परिवृत्ति which consists in the exchange of objects for others that are equal or unequal to them. विनिमयः (वि + नि + √मे 1A. to exchange, barter) Barter, exchange. अर्थानां comprehends objects two or more. Read मा च :—अथ बुधवचनमत्रम् । तत्रैक द्वे बहुनि वा दत्त्वा व्युत्क्रमेण विनिमयमर्थस्थानामादानं यत्र तत्रैवा स्यात् ।

वृत्ति - परिवृत्तिरलङ्कार Lest one might mistake विनिमय for the name of the figure, the author tells us that the name of the figure is परिवृत्ति and not विनिमय As परिवृत्ति and विनिमय are synonyms, this indication of the name was necessary

St 107 *लतानां* etc Illustrates *समेन समस्य परिवृत्ति* The breeze that makes the creepers move becomes fragrant The creepers make the passers by that look at them break into sobs etc These facts are described as exchanges Construe *उदितकुसुमाना लताना मत् हास्य दत्ता अय मरुद् अमम आमोद् मृश श्रयति । उदितकुसुम* That are in blossom मत् हास्य highly prized graceful movements आमोद् श्रयति accepts their fragrance अध्वन्य a traveller आशिश्र आशिश्र भ्रमिश्र श्रितं च मोहश्च तेषा व्यतिहर (combination blend) भ्रमि Giddiness Not 'delusion' as given in Translation

Here in *ab* the exchange is between मरुद् and लतास मरुद् gives हास्य to the लतास and receives आमोद् (fragrance) in return Since हास्य and आमोद् are both उपात्तेय this is *समेन समस्य परिवृत्ति* or *समपरिवृत्ति* as *रच्यक* styles it

In *cd* the लतास receive the glances of the travellers and give in exchange a blend of agony disease giddiness etc Glances being उपादेय and the blend of agony etc being अनुपात्तेय this is उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति, from the standpoint of the लतास the subject [In relation to the अ चन्व्य it would have become न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति]

प्रथमेऽर्धे in *ab* द्वितीये in *cd*

St 108 *नानाविधमहरणे* etc Illustrates *न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति* The king's enemies received terrific blows at the hands of the king and surrendered for good their kingdoms सप्रहार (m) battle दृष्टारिविसर विसर host, multitude वसुधरा निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधि वितीर्णा The enemy surrendered the Earth whose act (विधि) of embracing you (परिरम्भ) was not to be marred by separation (निर्विप्रलम्भ) निर्विप्रलम्भ निर्वत विप्रलम्भ यस्मात् स (परिरम्भविधि) The idea is The enemy parted with the earth for good

Here the अरिविसर the subject in the Instrumental receives blows and gives the earth in return Blows being अनुपादेय and the earth उपात्तेय this is न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति [If the king were the subject it would have become उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति

३०—भाविक

The figure भाविक is a tangible result of the poet's power of visualising things of the past or the future Sometimes the poet takes delight in recalling the vivid memories of the past and setting them forth before the reader as though they were events of the

present under his very nose. On occasions, a prophet that he is, the poet is found projecting his imagination into the future and giving us a vivid picture of the 'shape of things to come'. In short, the poet, in this figure, presents the past or the future *as though it were the present*. A historian unfolds to us the past, no doubt, but he treats of it as no more than past. A prophet gives us glimpses of the future but is too matter-of-fact to picture them as things of the present. Sometimes the poet may give us a भाविक also by describing something in the nature of a miracle which he does not pretend to be a *vision* but which is presented in such lucid words that the सहृदय feels it as a thing of the present e. g. मुनिर्जयति योगीन्द्रा महात्मा कुम्भसमव । येनैकचुलुके दृष्टो दिव्यो तौ मत्स्य-कच्छपौ ॥ where the miracle of अगत्य witnessing मत्स्यावनार and कूर्मावनार in his act of drinking the ocean is described so effectively that the सहृदय feels the episode as being प्रत्यक्ष. Read तर्कवागीश —मुनि वर्णनाविशेषवरोन श्रोतॄणा सन्निरुद्धवदवभासते ।

The figure भाविक not only typifies the power of the poet to visualise the past or the future but something more. Like स्वभावोक्ति, it demands a perspicuity of expression failing which the figure loses its force. The vision may be there perfect in every detail, but if the poet is unable to reflect it in his words, it is still born. There must be a happy balance between idea and expression. That is why आल्फारिकस like रूयक and चरय insist upon प्रवाद as a vital pre-requisite of भाविक. जयरथ, for instance, says —यद्यपि वाचामा बुल्लव सर्वत्रैव वर्जनीय तदापि तत्तत्र वैपन्येगार्थविशेषाप्रतीतिर्विभ्रमात्रफलम् । इह तु तदबुल्लवे नातीतानागतयो प्रत्ययायमागत्वमेव न स्यादिति प्राधान्येनैतदुक्तम् । . इह हि केचिदर्थो कविवचसि सुस्पष्टमपिरुद्धा अपि निजमीमास्याभावात् तृणसर्वरावात् महदयानामवशात्पदनया नावधानाहा । वेचिच्च सुभगा अपि दुर्भगादन्धोपारोहितया सहृदयानामावर्तका एवेत्युभयमपीहावदय माश्रयणीयम् ।

In fact, like शेष, भाविक was a वाच्यगुण, not an अन्वय, in the opinion of मामद and दण्डिन्. दण्डिन्, for instance, says तद्भाविमिति प्राहुः प्रवधविषय गुणम् । उद्भट was the first to assign to it the status of an अन्वय. Neither वामन nor रुद्र recognised the figure. भोज recognised it. रूयक, विशनाय, अप्यव्यङ्गीभूत all admitted it. रूयक and विशनाय make an effort to prove that it is not a गुण, but an अन्वय. It is unfortunate that in the र ग in its extant portion, the figure is not to be found, nor does जगन्नाथ reveal his attitude thereto while discussing प्रवाद as a वाच्यगुण and अर्थगुण.

भाविक vs स्वभावोक्ति:—As in स्वभावोक्ति, in भाविक we get a faithful portrayal of a theme which is arresting enough. But whereas, in

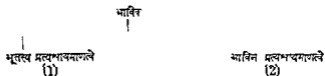
भाविक, the charm consists in *visualising* a past or a future event as a fact of the present, in स्वभावोक्ति, this element of visualization is conspicuously absent. The poet is content, in स्वभावोक्ति, with giving us a graphic study of an object, without attempting to transfer it from the past or future to the present. Read सा द — न च स्वभावोक्ति । तस्य लीकितस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्वीय यथावद् वर्णनं स्वरूपम् । अन्यं तु वस्तुन प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छिन्निविशेषोऽस्तीति । But it has to be recognised that the two figures are closely allied and not unfrequently is भाविक found blended with स्वभावोक्ति giving rise to संकर.

भाविक vs उद्देशा and अतिशयोक्ति — When the poet in भाविक, presents to us a भूत or भाविन् thing *as though* it were present one is likely to mistake it for उद्देशा, गम्य of course, due to the absence of समावनप्रतिपादकs like इव, मन्ये etc. But there is a fundamental difference, between the two. Whereas in उद्देशा, there is (भाव्य) अन्वयसाय, connoted by 'as if' 'as though', in भाविक, there is no अन्वयसाय at all. Because when the poet transfers the past or the future to the present *he and the reader both forget that it is a thing not of the present*. Both look upon it as a thing of the present, *ipso facto*, due to the high pitch of emotion. Read हृदयक — नापि भूतभाविनामप्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षत्वं प्रतीति स्वार्थगर्भाकारेणाय प्रतीयमानोद्देशा । तस्या अभिमानरूपाख्यायवसायम्भभावत्वान् । न ह्यप्रत्यक्ष प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसायवे । किं तर्हि काव्यार्थविक्रि प्रत्यक्षत्वेन दृश्यत इति ।

Nor is भाविक अतिशयोक्ति. In अतिशयोक्ति, there is (भिद्) अन्वयसाय, here there is none. Read हृदयक — नहि भूतभावि अभूतभावित्वेन अन्वयसायने, अभूतभावि भूतभाविभेनापि, प्रत्यक्षप्रत्यक्षगतत्वेन, अप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षत्वेन. It is not अन्वयसाय when the अप्रत्यक्ष is visualised as the प्रत्यक्ष. Because when the thing is *visualised* there is no element of आहार्यत्व therein, whereas अन्वयसाय is always आहार्य or intentional. Like a योगिन्, the कवि *actually* gets the vision of the past or the future. Read जयरथ — योगिना अतीन्द्रियार्थदर्शने यथा भावना निमित्तं तथैव काव्यार्थविश्रामपीत्यर्थः ।

For भाविक is भ्रान्तिमान्. See भ्रान्तिमान्.

Note the following scheme —

Essentials — [भाव (= कलेभिन्नाय) अत्र अन्वयानि — सम्मट, acc. to whom in the figure is embodied a *cherished* intention of the poet.

मम्मट's explanation reminds one of दण्डिन्'s explanation भव क्वैरभिप्राय कव्येष्वामिदं मस्थित । रस्यक attempts two explanations (1) कविगतो भाव आदाय श्रोतरि प्रतिबिम्बेन अस्तीति, or (2) भावो भावना वा पुन पुन चेति निवेदानं सोऽस्तीति । The first explanation is based upon प्रमाद which, as we saw is necessary for the figure The second draws attention to the play of भावना or mental impression in the figure and is akin to मम्मट's explanation] (1) The poet like a mystic *visualises* as actually present before him a thing of the past or the future (2) This is due to the thing being striking (अत्यद्भुत) enough to leave an impression (भावना) on his mind (3) There cannot be a भाविक with a thing of the present (4) The poet's diction ought to be perspicuous (प्रमादयुक्त) Otherwise his own vision will not be communicated to the reader or श्रुतु Read **प्रतीहारेन्दुराज** —न वाचामनाकुलता इति अर्थप्रतीतिकारिता । तस्या हि मत्या क्वे सम्बन्धी यो भाव स सहृदये श्रोतुमिन्वाभिप्रायाभेदेन तत्तत्कान्यप्रतिबिम्बितरूपयथा साक्षात्क्रियते । (5) The poet and the reader actually feel the thing as one of the present There is no आहायत्व It is as much real to them as योगिप्रत्यक्ष is to the योगिन्. (6) Just as it is not आहाय it is not भ्रान्त also In भ्रान्ति one gets perverted knowledge due to delusion though the experience is not आहाय In भाविक, there is no perverted knowledge at all Read **रस्यक**—न जेव भ्रान्ति । भूतभाविन भूतभावितयैव प्रकाशनात् । (7) Or sometimes as in मुनिर्नयति etc the poet merely describes a wonderful thing of the past without claiming it to be a vision but so lucidly that it appeal to the सहृदय as if it were a thing of the present

§ सू ४९ प्रत्यक्षा इव etc प्रत्यक्षा इव As we saw above भाविक should not be mistaken for गम्या उत्पत्त्या with इव etc. understood Possibly the definition would have become more precise with प्रत्यक्षा एव The भावस *actually* become प्रत्यक्ष to the poet (and the सहृदय) Note that मम्मट overlooks प्रमाद on which earlier अलङ्कारिवस like उद्भट had laid so much stress. Or, is प्रमाद presupposed in प्रत्यक्षा क्रियते ? रस्यक, विधनाथ, अप्यस्यदीक्षित, for that matter, do not refer to प्रमाद, in their definitions of the figure स प्रकाशिनी says that this omission has broadened the scope of the figure अत गम्यानकुलत्व विरापमतपेभ्य सवनेनेपमग्रहाय प्रत्यक्षा ..भूतभाविन ' इत्यनक्वेव स्थानं कृतम् । भावा facts. भूतभाविन Belonging to the past or the future There cannot be a भाविक with वतमान things Note that the भावस must be poetically striking (विचिन्तितविरोधत्वन)

वृत्ति —भूताश्च etc This is to guard against भूतभाविन being interpreted as a कर्मण्यय If interpreted as a कर्मण्यय (भूतश्च, ते भाविनश्च)

it would mean those that occurred in the past and are again to occur in the future. This is not the intended meaning which is भूतश्च भविन्श्च—a द्रष्टव्य—things of the past and the future भावः कवेरभिप्रायः etc. The name explained. The figure is so called because therein is embodied the cherished intention (अभिप्राय) of the poet, which is to visualise the भूत or भविन् as प्रत्यक्ष and to communicate the same to the महद्दय. Some explain this clause differently क्वमैव श्रोतरी प्रति विन्वलेन अस्ति इति. In this figure, the भाव (= भावना) of the poet is reflected also in the सहृदय, of course due to प्रमाद or perspicuity of expression भाव मम्मद interprets as अभिप्राय, others as भावना, the mental impression left by an अद्भुत पदार्थ which (impression) is responsible for its being recalled to mind again.

St 109 आसीदञ्जनं etc. Illustrates भाविक a illustrates भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्व, b भाविन प्रत्यक्षायमाणत्वम्. The eyes of a beautiful lady that had once collyrium in them and her figure that has prospects of wearing ornaments in future are visualised as being in that state at present आसीदञ्जनमत्रेति as they were when they had the अञ्जन in them भाविभूषणसभारा आकृति Your figure decked with prospective ornaments. Add "Here, in the first half there is a visualization of the past, in the second, of the future" in the Translation.

Here अञ्जनवत्त्व of the past and भूषणमभारवत्त्व of the future are visualised as प्रत्यक्ष. Hence the stanza embodies two भाविकस, भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्व and भाविन प्रत्यक्षायमाणत्वम्, सा तर्कवागीश (सा द) gives a picturesque context for the stanza —नयनशोभाविशेषवशेन अञ्जनम् । सौन्दर्या निश्चयवदाहृतस्य धनिन फलुरादरातिशयेन भूषणमभारमनुमाय मख्या तथा अभिहित यथा भूत भाविनावपि अतनभूषणसभारी सन्निरृष्टश्रुतार्ण्यं प्रत्यक्षवद् भाव्ये । केचित्तु यौवनोद्देशादञ्जन विनापि चक्षुषि तच्छोभा । भूषणाभावेऽपि वक्षुषि तच्छोभारम्भ इति व्याचक्षते तत्र । तादृशार्थस्य व्यञ्जनाभावेनाप्रतीते ।

३१—काव्यलिङ्ग

काव्यलिङ्ग or, simpler still काव्यहेतु is put by उद्भट in the same group as भाविक and thus explains the sequence of the two figures in the काव्यप्रकाश. The essence of the figure is better understood with the name काव्यहेतु, than काव्यलिङ्ग. In fact उद्भट in his enumeration of the group uses the name काव्यहेतु, though, in the definition, he uses the subtler, and yet more popular name काव्यलिङ्ग—लिङ्ग being a probative हेतु in the तात्त्विक terminology लिङ्गफले गम्यते अनेन अर्थ इति लिङ्ग हेतु. धूम is लिङ्ग in relation to बहिर्गण

काव्यलिङ्ग or काव्यहेतु is a poetical cause. What is meant by the cause being poetical is that it is not the *formal*, dry-as-dust probative cause like घूम, familiar to the तार्किक but has to be poetically charming. This poetical charm when analysed still further resolves into two factors (i) the charm inherent in the theme itself, and (ii) the charm due to its हेतुत्व being suggested, and not expressed.

श्रावणी, in the मालविकाग्निमित्र ३ २३ slights अग्निमित्र by ignoring his प्रणिपात (प्रणिपातलङ्घन) अग्निमित्र, at the end of the affair, says मन्वे प्रिया हृतमना तस्या प्रणिपातलङ्घन सेवाम्—I look upon the प्रणिपातलङ्घन as an obligation (सेवा) done to me! We feel puzzled to know how प्रणिपातलङ्घन, which is normally an insult, could be an obligation? But our doubts are set at rest as we scan the word प्रियाहृतमना. What in ordinary circumstances, would have proved to be an insult becomes सेवा, because अग्निमित्र is for the nonce involved in a love-intrigue with मालविका and to that intrigue प्रणिपातलङ्घन will be of utmost service. So प्रियाहृतमना embodies a हेतु that explains why प्रणिपातलङ्घन is a सेवा. And further, that it is a हेतु has to be guessed only, there is no Ablative like प्रियाहृतमनस्त्वान्, nor any word *explicitly* stating it to be a हेतु. The हेतुत्व प्रियाहृतमना is therefore suggested, व्यम्ब. Thus, in effect, प्रियाहृतमना gives us a काव्यलिङ्ग for two reasons (1) because it is poetically striking, and (2) because its हेतुत्व is a matter for suggestion. Whoever denies that suggestion is always at a premium in poetry? Read र ग —गम्यमानहेतुत्वस्तैव हेतो मुन्दरत्नेनाल्कारिके काव्यलिङ्गान्मुपगमात् ।

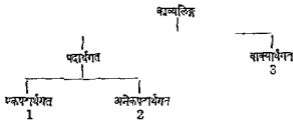
The illustration above gives us a काव्यलिङ्ग of a forceful character because it is employed in accounting for a paradox (विरोध) viz. प्रणिपातलङ्घनस्य सेवात्वम्. And one must admit that the most pronounced काव्यलिङ्ग are those that feature with paradoxes and seek to explain them. That way, उक्तनिमित्ता विभावना and उक्तनिमित्ता निरोपेति must always embody a काव्यलिङ्ग, provided, of course, the fact that the particular thing is the निमित्त is implied (गम्य) and not expressed. Thus in the instance —वर्षू रश्च दधोऽपि शक्तिमात् यो नने जने । नमोऽस्तुत्तवार्थवीर्याय नसी भवस्त्येते ॥ given to illustrate उक्तनिमित्ता निरोपेति, we have a काव्यलिङ्ग. Because, अवार्थवीर्याय, which is the निमित्त for कारणभावे कारणभाव, is a गम्य निमित्त. If it were a काव्य निमित्त like अवार्थवीर्यत्वात्, there would not have resulted any काव्यलिङ्ग.

But काव्यलिङ्ग may appear even in less pronounced forms. This it does when it features as an adjunct not of any विरोध, but of some other fact, poetically striking. When वाम्ब says (शाकुन्तल ४ २०.)—शमनेष्वपि मम

शोकं कथं नु वस्ते तया रचितपूर्वम् । उदजद्धारि विरुद्ध नीवारकलि विनोचयत ॥, we have a काव्यलिङ्ग in *b* not as an adjunct to any विरोध कथं says that his grief would be sustained as he would look at the नीवारः offered by शुमुन्तला in worship growing into shoots Here the sight of नीवारकलि is the हेतु for शोकाशमन and in शोकाशमन there is no विरोध involved Similarly in जितोऽस्ति मन्द वन्दर्प, मन्दिरोऽस्ति त्रिलोचन । (कु), मन्दिरोऽस्ति त्रिलोचन is the हेतु of मन्दनजय and in मन्दनजय there is no विरोध standing in need of being explained

काव्यलिङ्ग may present itself in the body of a single word or in a set of words or in the body of a sentence In मन्वे प्रियाहृतमना etc it is embodied in the single word albeit compounded प्रियाहृत मना In शममेव्यति मम etc it presents itself in the set of words उदजद्धारि विरुद्ध नीवारकलि विनोचयत, which is only a phrase and not a complete वाक्य In जितोऽस्ति मन्द etc the figure is incorporated in the वाक्य, मन्दिरोऽस्ति त्रिलोचन ।

This gives us the following scheme —

Is काव्यलिङ्ग an अलङ्कार ? Since in काव्यलिङ्ग we have nothing more striking than a हेतु embodied in a पदार्थ or वाक्यार्थ and since this हेतु only serves to explain a fact that would otherwise have remained unaccounted for and thus left a lacuna (अज्ञेय) in our knowledge of the fact some आल्ङ्कारिकs like जयरथ question its claim to be an अलङ्कार At best it could be looked upon as immunity from the दोष of हेत्वभाव but not as a positive अलङ्कार they argue. Read जयरथ — ननु हेतोर्वाक्यपदार्थोभयोपनिबधे न कश्चिद् विच्छिन्नविशेष प्रतीयत इति यथमस्य अलङ्कारत्वमुक्तम् । व विप्रतिभ्रमकस्य विच्छिन्नविशेषोपात्मवत्त्वात्कारत्वेन उक्तत्वात् । सत्यम् । यद्यपि यत्रमुपनिबधस्य वस्तुवृत्तेरममवात्र कश्चित्प्रतीयते, तथापि मन्वृत्ता (— न्येयस्य) प्राचीर्लभितत्वात्तद्विद्वि लक्षितम् । जगन्नाथ admits the figure but refers casually to this view — अत्र कान्ति काव्यलिङ्ग नाम्ना । वैचित्र्यात्मनो विच्छिन्नविशेषस्य अज्ञेयात् । हेतुहेतुमङ्गावस्य वस्तु निवृत्तत्वेन कथिप्रतिभातिर्कृत्यायोगात् । अत एव चमत्कारिणि दुन्दुभा । तस्मात् निर्दुत्तरूपदोषाभावः काव्यलिङ्ग इत्यपि वदन्ति ।

There is much to be said for this view. काव्यलिङ्ग is no doubt in a large number of cases of its occurrence too colourless to deserve the distinction of an अलङ्कार. That commentators like महिनाथ, while commenting on the काव्य, should stumble upon this figure in every nook and corner of the काव्य, shows its cheapness. But with all that, it can not be gainsaid that sometimes the figure does present itself in a striking form indeed as in the stanza from the दाकुन्तल, शममेव्यति etc. cited above. Even such a stalwart आल्फारिक as दण्डिन् had to concede that there is an अलङ्कार in such हेतुs [दण्डिन् had no काव्यलिङ्ग, but हेतुs of a wide range] अयमान्दोऽपिप्रीतिचन्द्रनद्रुमपल्लव । उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मल्यमारुत ॥ प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यानोपबृंहणम् । अलङ्कारतयोद्दिष्टम् : . . । (का द २.२३६-२३७) Earlier दण्डिन् had said हेतुश्च सूक्ष्मलेशी च वाचामुत्तमभूषणम् । (का द २.२३५)

Though the name काव्यलिङ्ग was first introduced by उद्भट, who also gives it the other name काव्यहेतु, still the figure in essence goes back to the days of दण्डिन् who, as seen above, names it हेतु भामह did not recognise हेतु [हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालवारतया मन । २. ८६] वामन has neither हेतु nor काव्यलिङ्ग रुद्र has हेतु but it is different in essence from काव्यलिङ्ग, as it is based on अव्यवमान of कारण as वाय मय्यर, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अव्यवदीक्षित all admit the figure काव्यलिङ्ग विश्वनाथ admits हेतु besides which is the same as रुद्र's.

काव्यलिङ्ग i.e. अर्थान्तरन्यास—वाक्यार्थगत काव्यलिङ्ग bears a slight resemblance to अर्थान्तरन्यास, in view of the fact that, in both one वाक्य is adduced to explain a fact embodied in the other. Just as मधितैःप्रति विलोचन explains विनोऽपि मन्दं वंदये, so दुष्कर किं महात्मनाम् explains हनुमानाभिन्नरत्न. That way, in both the figures, the poet aims at समर्थन. But (1) whereas in काव्यलिङ्ग, the समर्थन takes the form of a fact being *due to* some circumstance in अर्थान्तरन्यास, the समर्थन takes the form of a particular fact being *typical of* some general truth, or a general maxim being *illustrated by* a particular fact. (2) This results in the two वाक्यs being related as कार्य-कारण in काव्यलिङ्ग, and सामान्य-विशेष in अर्थान्तरन्यास. How कार्य-कारणभाव is absolutely different from सामान्य-विशेषभाव needs no elaboration. Read कुवलयार्नव—ममध्य ममार्थसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यास । तदितरसम्बन्धे काव्यलिङ्गम्. When विश्वनाथ says: निष्पादकः हेतुः काव्यलिङ्गस्य समर्थनः अर्थान्तरन्यासस्य, he seems to take an unjustifiably narrow view of ममयत्न, which is equally present in काव्यलिङ्ग. जगन्नाथ, while criticising अव्यवदीक्षित, does appear to concede that in काव्यलिङ्ग also we have समर्थन, but without सामान्य-विशेषभाव. (3) In काव्यलिङ्ग both the वाक्यs relate to the प्रस्तुत. For, the कार्य is as much प्रस्तुत as the कारण. In अर्थान्तरन्यास, one वाक्य relates to the

प्रस्तुत, the other to the अप्रस्तुत If the सामान्य is प्रस्तुत, the विशेष is अप्रस्तुत and *vice versa*

For काव्यलिङ्ग vs परिकर, see परिकर

For काव्यलिङ्ग vs अनुमान, see अनुमान

Essentials — [काव्याभिमत लिङ्गम्—A cause poetically conceived लिङ्ग्यते गम्यते अनेन अर्थ इति लिङ्ग हेतु ।] (1) Here the poet aims at elucidating some fact and thereby removing the lacuna in our understanding of it by assigning some cause for it (2) Though this is the aim, the poet will never declare *openly*, nor formally, (न ह्यन व्याक्षिप्य धर्मतोपपत्तारदय क्रियन्ते।—हृत्यक) that a particular thing is occasioned by some other thing In other words the cause will not be put in the Instr or Abl, nor will the poet use words like हि यत् etc. Thus in अनुमतगमना शकुन्तला, तन्मिरीव वनवासवधुभि । परमृतविस्त कल यत् , प्रविचनीहृत्मेमिरीदृशम् ॥—शाकुन्तल ४ ९, owing to the use of यत् in c, there is no काव्यलिङ्ग Read सा द —न धत्ते शिरसा गङ्गा भूरिमारमिया हर । त्वदाचिराजिनिर्धूतभूलिभि पट्टिला हि सा ॥ श्यत्त हि—शब्दोपादानेन पट्टिल्लादितिवहेतुत्वस्य स्फुटतया नावमलकार । वैचित्र्यस्यैवाकारत्वात् । Similarly, र ग. —पञ्चम्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वस्य हेतोरेव वारणायोपपादकत्वेन विवक्षित इति । न तु शब्दात्तेन रूपेण बोधित इत्येतदर्थकत्वम् । तेन 'मयानकत्वात् परिवर्तनीयो, दयाश्रयत्वादिति देव सेव्य' इत्यादौ नावमलकार । गम्यमानहेतुकत्वस्यैव हेतो मुन्दरत्वेन आख्यायिकै काव्यलिङ्गताभ्युपगमात् । (3) When हेतुत्व is thus implied it becomes poetical (4) Also the हेतु must be striking in itself (5) This means that the हेतु becomes poetical for two reasons (a) because it is striking in itself, and (b) because its हेतुत्व is suggested (6) When the हेतु explains a किराेष or paradox it is more striking than when it merely accounts for a simple thing (उपबृहण—as दण्डिन् says) (7) The हेतु may be embodied in a पद (simple or compounded) in a group of पदs or in a काव्य (8) When embodied in a काव्य there are bound to be at least two काव्यs, for हेतु one, for वार्थ the other (9) The way in which हेतुत्व is suggested by the poet is In the case of पदs he reduces the हेतु to adjectives, which may sometimes take the form of locative and genitive absolutes In the case of काव्यs, he studiously omits particles like हि, यत्, and words like यस्मात् etc. Cp प्रियावृत्तमना, नीवारबलि विलोमयत्, मञ्चितेअलि विलोवन, in the उदाहरणs above

इसू ५० काव्यलिङ्ग हेतो etc. Construe हेतो वाक्य-पदापूर्ता काव्य लिङ्गम् । काव्यलिङ्ग occurs where a cause is embodied in a वाक्यार्थ or पदार्थ In the definition मम्मट overlooks the requirement of the हेतुत्व being गम्य

St 110 वपुःप्रादुर्भावात् etc Illustrates वाक्यार्थगत काव्यलिङ्ग A devotee of शिव sings in praise of a प्रणति to शिव He failed to make a bow to शिव, and became a सप्सरिन् Later he saluted शिव and became मुक्त *ab* Construe—पुरारे, वपुःप्रादुर्भावाद् इदं अनुमितं (यत्) प्रायः पुरा जननि वक्त्रिणि भवन् न प्रणतवान् ! वपुःप्रादुर्भावः The fact that I have a body : e I am a सप्सरिन् I became a मप्सरिन् because, in all probability, I did not salute you in my births past *cd* Construe सप्रति नमन् मुक्त अहं अतनु सन् अग्रे अपि अनतिभाक् (मविश्यामि) । महेश, तदिदं अपराधद्वयं अपि क्षन्तव्यम् । The idea is Now that I salute you I shall become मुक्त in the future (अग्रे) And once I become मुक्त, I shall be unable, in the absence of a body, to salute you मुक्त persons have no body अनतिभाक् failing to salute तदिदं अपराधद्वयं viz. the अपराध of अनमन in the past lives due to which I became a सप्सरिन् and the अपराध of अनमन (=अ-नति) in future due to my being bodiless in my state of मुक्ति

Here अपराधद्वयं mentioned in *d* calls for an explanation and it is given in the two वाक्यसु पुरा भवन् न प्रणतवान् and अग्रेऽपि अनतिभाक् (मविश्यामि) Had this explanation not been given we would have been puzzled to know what the two अपराधसु were But even when the explanation is given the poet nowhere says openly that it is owing to the facts in *abc* that the अपराधसु were committed That is why it is a वाक्यलिङ्ग embodied in the वाक्यार्थसु in *abc* Note that मोक्षनामनि महामोक्षे embodies an अपहृति मा च calls it रूपक. Incorrect

St. 111 प्रणयिसखी etc. Illustrates अनेपदार्थगत काव्यलिङ्ग माधव deals a deadly blow to अशोरपट्ट who is about to slay माधवी *Construe**—यत् (माधव्या वपुः) प्रणयिसखीसखीपरिहासरमाधिगते शिरीषपुष्पद्वयैः तस्मिन् तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपन् तत्र शिरसि अकल्पयमदण्ड इव एव भुजं पतन् । *ab* माधवी's figure is so tender that even when struck by the delicate शिरीष flowers it used to get hurt प्रणयिसखी etc. The strokes of शिरीष flowers which she got (अधिगत) owing to the love for jokes (परिहासरसु) on the part of her loving friends They in their merriment threw flowers at her प्रणयिसखी indicates that their floral attack could not have been harmful अकल्पयमदण्डः The Death's Rod suddenly brought into use

Here तत्र शिरसि एव भुजं पतन् is accounted for by तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपन् I ply this arm against you because you are killing her—is the idea. The हेतुश्च in तत्र वपुषि etc. is only suggested. [It would have been expressed if the words were something like वपुः

शस्त्रमुपक्षिपति तस्मात् . . .]. Thus the हेतु, which is suggested as such, being present in तत्र वपुषि क्वाय शस्त्रमुपक्षिपत, we get अनेकपदार्थगत काव्यलिङ्ग. Note that the अनेकपद are not a वाक्य for want of a finite verb

St. 112 भस्मोद्भूलन etc Illustrates एकपदार्थगत काव्यलिङ्ग. A मुक्त person bids farewell to all the appurtenances of भक्ति which are no more useful to him. When a person has attained मोक्ष, the highest goal, the साधन have no use for him. भस्मोद्भूलन (उद्भूलन from the Denom. धूल्य from धूलि) bestmeaning of ashes शुभ = भद्र farewell to thee ! b The idea is I shall no more make use of the flight of steps leading to the temple of शिव. cd Construe —अथ आराधन तोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे । Today, we (1 e I) are being placed in that great delusion named माद्य, which puts an end to the light of pleasure due to our attending on you (1 e भस्मोद्भूलन, रुद्राक्षमाला and सोपानपरपरा), by शिव (=विभु) who is pleased with the worship. युष्मत् etc when in the stage of a मुमुक्षु, yet to become मुक्त, a person gets pleasure from a devoted attention (सपर्या) to the साधन like भस्मोद्भूलन, रुद्राक्षमाला etc. This pleasure is conceived as अलोक, light मोक्षनामनि महामोहे मोक्ष is ironically conceived as a serious delusion, or better still, a serious swoon because, as in a swoon, the मुक्त gets blinded for want of the light (आलोक) of सपर्यामुख ।

Here, when we are perplexed at the exalted मोक्ष being described as महामोह, युष्मत्सपर्यालोकोच्छेदिनि explains the propriety, as seen above. That युष्मत्सपर्यालोकोच्छेद is the cause of महामोह is only suggested. Hence this is एकपदार्थगत काव्यलिङ्ग, युष्मत्सपर्यालोकोच्छेदिनि being one पद, albeit compounded. Note that here काव्यलिङ्ग explains the विरोध between मोक्ष and महामोहत्व.

एषु अपराधद्वये etc—एषु sc उदाहरणेषु. Construe —अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनो अनमन उत्तररूप (1 e वाक्यार्थात्मक) हेतु । मुनपाते शस्त्रोपक्षेप उत्तररूप (1 e अनेकपदार्थात्मक) हेतु । महामोहे च सुरालोकोच्छेदित्वं उत्तररूप (1 e एकपदार्थात्मक) हेतु । For explanation see the appraisal of the उदाहरणस given above. पूर्वापरजन्मनो अनमनम्. In former births he failed to salute, hence he became a सस्रित्. Later (अपरजन्मन्) when he became मुक्त, he could not salute for want of a शरीर अपरजन्मन्. I. e. the one in which he became मुक्त. उत्तररूप 1 e वाक्यार्थरूप, अनेकपदार्थरूप and एकपदार्थरूप.

३२—पर्यायोक्त

पर्यायोक्त is circumlocution, a euphuistic expression. It consists in the poet's conveying his message not by direct mention, but by

resorting to an indirect mode of expression which he does to secure a greater poetical effect रघु was victorious against the हूणः. A historian would have said रघु won a victory over the हूणः. कालिदास means to convey the same idea. But a poet that he is, he is not to remain content with so bleak an expression as that. Rather would he say रघु's exploit ordered a ruddy tinge (of sorrow) to appear on the cheeks of the हूण beauties तत्र हूणावराथाना भर्तुषु व्यक्तविक्रमम् । कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टिन् ॥ रघुवश ४६८ So when the poet मेघ (?) wants to refer to the conquest of स्वर्ग by हयग्रीव, he says सृगस्ता नन्दने शच्या देशमभोगलालिता । मावग परिजातस्य मञ्जरी यस्य सैनिके ॥ (अ स) His warriors handled the परिजात blossoms which until now only went to adorn शची's hair. It has almost become a mannerism with the Sanskrit कविः to drive at the prowess of their heroes by dilating upon its consequences such as the sad plight of the enemies widows (cp St 179)

This makes it clear how a poet can adopt a picturesque mode of expression to convey some simple message of his. This picturesque mode is पर्याय, which as दण्डिन् explains is प्रसरन्नर, भङ्ग्यन्नर a high flown style different (अन्नर) from the direct expression. And the statement employing this mode is therefore called पर्यायोक्त. Some like अभिनवगुप्त interpret the word पर्याय as व्यङ्ग्य — पर्यायेण वाच्यत्वरित्प्रसारेण व्यङ्ग्येनोपश्लिमुक्त अभिहित पर्यायोक्तम् । (Cited in र ग) They explain the name in the light of the message which the poet *suggests* in the figure.

The व्यङ्ग्य in पर्यायोक्त — This brings us to the question of व्यङ्ग्य in पर्यायोक्त. The message the poet wants to give is the व्यङ्ग्य, in the figure. Normally we have seen that the वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ of a वाक्य stand wide apart. But in the case of पर्यायोक्त, वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ are almost *identical*. This seems peculiar enough, but अश्वमेधिका explain it by saying that here we get the identity of वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ due to the poet adopting a mode for the वाक्य which is different from that of the व्यङ्ग्य. Read र ग — तेन पर्यायेण व्यङ्ग्यत्वेन उक्तं अभिहितं व्यङ्ग्यं यदपि प्राचीनैर्निर्मितं लक्षणं व्यङ्ग्यत्वं वाच्यत्वेनैव तादृशमवगन्तव्यं । एतदर्थं प्रसरभेदेन वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वोरभिराधत् ।

What is meant by वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वोरभिराधत् in पर्यायोक्त is that the two do not stand wide apart. One is *practically the same* as the other. Since there is no rule defining the scope of व्यङ्ग्य within particular limits, we get व्यङ्ग्य and वाच्य, some nearer the वाक्य than others.

Thus in *तत्र हृणवरोधाना* etc., the *वाच्य* (that *रघु* by his exploit brought a ruddy hue to the cheeks of the *हृण* women) and the *व्यङ्ग्य* (that *रघु* vanquished the *हृण*s) are not as wide apart as the *वाच्य* and *व्यङ्ग्य* in *निशेयच्युतचन्दन स्नानट* etc. (उ I 2)

वाच्य-व्यङ्ग्य सम्बन्ध in *पर्यायोक्त* *आल्म्बारिक्स* have attempted to analyse this identity in diversity. As seen above they account for *वाच्य* and *व्यङ्ग्य* being (practically) the same as a result of *प्रकारान्तराश्रयण*. And what is meant by *प्रकारान्तराश्रयण* will be clear if we recall the heads to which *जगन्नाथ* reduces all the *प्रकार*s. He says (1) The *वाच्य* may be *कार्य*, the *व्यङ्ग्य* *कारण*, (2) The *वाच्य* may be *कारण*, the *व्यङ्ग्य* *कार्य*, or (3) The *वाच्य* may be in some other relation like *साहचर्य* with the *व्यङ्ग्य*. Read *अथ चाल्म्बार कचिद् कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे, कचिद् कार्यण कारणस्य, कचिद् उभयोदासीनेन सवधिमात्रेण सवधिमात्रस्य च इति विपुलविषय* । Of these the first is of frequent occurrence. *तत्र हृणवरोधाना* illustrates it because therein the *कार्य* *viz* *हृणसुदरीवपोल पाटलिमा* is *वाच्य* and the *कारण* *viz* *हृणपरानव* is *व्यङ्ग्य*. The second is illustrated by *अपसुर्वीन्द्रिरनिदा धृतराष्ट्र तवामने* । *उप्यन्ते मृत्युवीनानि पाण्डुपुत्रेषु निश्चिन्तम्* ॥ (र ग) Here the *कारण*, *कौरवनादावीनावाप* is *वाच्य* the *कार्य*, *कौरवनादा* is *गम्य*. The third is illustrated by *सूर्याचन्द्रमणौ यस्य वासो रजयन करे* । *अङ्गरागं सुनत्यक्षिन् वन्द परमेश्वरम्* । Here *सूर्याचन्द्रमणौ* यस्य वासो रजयन have the *वाच्यार्थ* one whose garment is tinged by the Sun and the Moon and the *व्यङ्ग्यार्थ* one whose garment is sky and still these are not related by *कार्य-कारण* *सम्बन्ध*, but by *साहचर्य* the sun and the moon with *आकाश*.

As said above of these the first is of usual occurrence. In fact *आल्म्बारिक्स* like *रुय्यक जयरय* seem to refer to it *alone* as playing part in *पर्यायोक्त*. Says *रुय्यक* —*नहि तस्यैव तदैव तस्यैव विच्छिन्त्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च सम्भवति । अतः कार्यमुखद्वारेणाभिधानम्* । In fact *जगन्नाथ* refers to a view according to which the second *कारण वाच्य* and *कार्य व्यङ्ग्य* is thrown out for want of वैचिध्य —*एतेन कार्यान् कारणप्रतीतिकन् कारणान् कार्यप्रतीतेर्बिच्छिन्नाभावात्*—इति धीमानारोक्तमपास्तम्. The third head, though mentioned by *र ग* does not seem to be much in vogue among *आल्म्बारिक्स*.

The question arises if *वाच्य-व्यङ्ग्य* are related as *कार्य-कारण* etc. how are they regarded as *अभिन्न* in *पर्यायोक्त*? The answer lies in the fact that though the two are related as *कार्य-कारण* etc. both are *equally prominent* in the poet's eye. In other words to the poet the *वाच्य* *कार्य* is as much *प्रस्तुत* as the *व्यङ्ग्य* *कारण*, to speak of one of the three *प्रकार*s. Both are equally *प्रतिषिद्धाधिकृत* by him, so much so that there is no risk of one becoming *अप्रस्तुत* and the other *प्रस्तुत*. It

would be helpful to recall in this connection the analogous case of व्याजस्तुति, where, as we pointed out, though the वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ are स्तुति and निन्दा or *vice versa*, both are equally प्रकृत Read र ग—अप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतकारणावगमने अप्रस्तुतप्रशमैव । प्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्यैव कारणस्यावगमनं तु पर्यायोक्तस्य विषय इति अलकारसर्वस्वकारादिभिः प्राचीनैः कृतं विषयविभागः ।

पर्यायोक्त vs व्याजस्तुति—This brings us to the distinction between the two figures. Though in both there is व्यङ्ग्यार्थ not too sharply divided from the वाच्यार्थ, though in both there is मङ्गलान्तरसमाश्रय in the matter of the वाच्य, still (i) whereas in पर्यायोक्त, the वाच्य-व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण, कारण-कार्य, or by some other संबन्ध in व्याजस्तुति, the वाच्य-व्यङ्ग्य are related as निन्दा-स्तुति, or स्तुति-निन्दा (ii). That way पर्यायोक्त may be taken as a broader class, from which व्याजस्तुति, a smaller class developed into a separate figure.

पर्यायोक्त vs अप्रस्तुतप्रशंसा—Though in पर्यायोक्त, the वाच्य and व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण or कारण-कार्य, as in अप्रस्तुतप्रशंसा in two varieties of which कार्य-कारण and कारण-कार्य are related as अप्रस्तुत-प्रस्तुत, still, as seen above, (i) in पर्यायोक्त, both वाच्य and व्यङ्ग्य are प्रस्तुत, while in अप्रस्तुतप्रशंसा वाच्य is अप्रस्तुत व्यङ्ग्य प्रस्तुत. Read रय्यक—अनं कार्यमुत्सारेणाभिधानम् । वयं देवि तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनाहंत्वम् । अनं एव अप्रस्तुतप्रशंसामौ भेदः । See र ग cited above सा द—इह तु वर्णनीयस्य प्रभावनिश्चयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवद् प्रस्तुतम् । (ii) According to the followers of the ध्वनि-school, in पर्यायोक्त, व्यङ्ग्य is वाच्यपर, i. e. the व्यङ्ग्य is subservient to the वाच्य while in अ प्र, the वाच्य is व्यङ्ग्यपर, i. e., the वाच्य is subservient to the व्यङ्ग्य. Read र ग—अस्मिन्ध्वनिकारे व्यङ्ग्य वाच्यपरम् । अप्रस्तुतप्रशंसया तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरम् । इति ध्वनिकारमुपायिनः ।

Though thus the two figures are differentiated, occasionally it is possible for one and the same stanza being assessed with equal justice, by one as पर्यायोक्त and by another as अप्रस्तुतप्रशंसा. Thus we find राजन् राजमुपा etc. (St. 49) given by some अर्थकारिक like हय्यक to illustrate पर्यायोक्त, while मम्मट gives it as an instance of अ प्र. In such doubtful cases, one has only to justify one's viewpoint. One making a plea for पर्यायोक्त must show that both वाच्य-व्यङ्ग्य are equally प्रस्तुत and that वाच्य is merely a मङ्गलान्तर of the व्यङ्ग्य and more striking than it. And one who claims it to be अ प्र must prove that the वाच्य is अप्रस्तुत व्यङ्ग्य प्रस्तुत due to there being a wide gulf between the वाच्य and व्यङ्ग्य. Read मा चं कारणवद् कार्यत्वमपि कार्यत्वेन प्रस्तुतमे, कार्यत्वात् अस्मभ्यस्यैव कारणत्वोक्तत्वात् पर्यवेत्तव्यं । कारणत्वेन कार्यत्वं अपि वाच्यत्वमपि कार्यत्वमिति । कारणवद् कार्यत्वं प्रस्तुतप्रस्तुतमे अप्रस्तुतप्रशंसा ।

पर्यायोक्त dates back from मामह and दण्डिन् मामह conceived it on lines adopted by later आल्कारिकः. दण्डिन्'s पर्यायोक्त is different from that of others. It consists in the employment of a pretext to achieve one's aim. उद्भट's definition is like मामह's with slight new additions. रामन did not admit the figure रुद्रट admitted it under the name पर्याय (१) रुच्यक, विधनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admit it. अप्पय्यदीक्षित admits, in addition, a second variety on the pattern of दण्डिन्'s पर्यायोक्त.

Essentials — [पर्यायेण (म्हण्यन्तरेण) कथनात् पर्यायोक्तम्—मम्मट] (1) The poet must resort to a वाच्य which, though circumlocutory, is more picturesque than the व्यङ्ग्य (2) The वाच्य-व्यङ्ग्य are generally related as कार्य-कारण (3) In some cases, they may be related by कारण-कार्य संबन्ध or even by some other संबन्ध like साहचर्य. (4) In the poet's eye and to the सहृदय both वाच्य-व्यङ्ग्य must be almost identical and both प्रतिपिपादयित्वेः sought to be conveyed (5) Both must therefore be प्रस्तुत.

§ सू ५१ पर्यायोक्त etc. Construe — पर्यायोक्त etc. वाच्य-वाचकत्वेन विना यद् वचनं । e. A statement not by a direct mode of expression (वाच्य-वाचकत्व), but by suggestion (अवगमनव्यापार—as the वृत्ति says)

वृत्ति — वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेन अवगमनव्यापारेण. By the process of suggestion which is distinct from straightforward expression वाच्य-वाचकभाव operates where the matter sought to be conveyed is conveyed directly पर्यायेण म्हण्यन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम्. The name explained पर्याय is म्हण्यन्तरन्मरणान्तर a different mode, a stylistic variant र ग explains — येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्त प्रकाशो म्हण्यन्तरम् । आक्षेपो वा । We have already seen how thus म्हण्यन्तर amounts to (1) कारणे प्रतिपिपादयित्वे कार्यप्रतिपादन, or (2) कार्ये प्रतिपिपादयित्वे कारणप्रतिपादन, or (3) सम्बन्धन्तरे प्रतिपिपादयित्वे सम्बन्धन्तरप्रतिपादन. Of these the first प्रकार is the most often referred to, as shown already. Read जयरथ—अभिधीयमान हि कार्यं तदविनाभावित्वात् स्वस्मिन्देये कारणमाक्षिपति इति गम्यमपि तदाच्यायमान इति यदेव गम्यते तस्यैव म्हण्यन्तरेणाभिधानम् भाङ्गि (or झी) is प्रकार a roundabout way of expression. Note that acc. to the आल्कारिकः the वाच्यार्थ is more striking than व्यङ्ग्य, in this figure कु. — यदेव गम्यं विवक्षितं तस्यैव म्हण्यन्तरेण विवक्षितरूपादपि चक्षुतरेण वेत्तुं चिद् रूपान्तरेण अभिधानं पर्यायोक्तम्. Again रुच्यक (at अप्रस्तुतपदाम्) — तत्र (पर्यायोक्ते) हि कारणपेक्षया कार्यस्यातिशयेन सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितम् ।

St. 113 यं प्रेक्ष्य etc. Illustrates पर्यायोक्त. Description of the plight of रेतवण and हरि (इन्द्र) who at the sight of हयमीन (or रावण ?) were weaned of ichor and pride respectively. Construe — यं प्रेक्ष्य मदेन रेतवण

मुखे विरूढापि निवासप्रीतिरञ्जिता । मानेन हरे (= इन्द्रस्य) हृदये विरूढापि निवासप्रीतिरञ्जिता । य ह्यग्नीव or रावण विरूढापि निवासप्रीति । e. ऐरावण's मद had never subsided upto now, for want of one who could tame him इन्द्र continued to be vain until now for want of a match हरि = इन्द्र ऐरावण or ऐरावत—Indra's elephant So called because he was churned out of the ocean (= रावत्)

Here the व्यङ्ग्य as the वृत्ति says is that ऐरावण and इन्द्र were respectively weaned of ichor and vanity But it is conveyed by the words, मदमानाभ्या निवासप्रीतिरञ्जिता, which are indeed more charming than the व्यङ्ग्य Note that here the वाच्य is कारण, व्यंग्य कार्य, निवासप्रीतित्वात् being responsible for मदमानमुक्ति This is therefore पर्यायोक्त

But if the व्यंग्य were viewed as conquest of स्वर्ग by ह्यग्नीव, the वाच्यार्थ will be the कार्य, the effect of स्वर्गजय, the कारण In other words, the stanza will describe the effects on ऐरावण and इन्द्र of the conquest of heaven by ह्यग्नीव This indeed would be a better appreciation But the वृत्ति appreciates it in the way given in the preceding para

वृत्ति—अत्र ऐरावणताञ्जौ etc. व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते Though suggested is yet expressed by the words : c the व्यङ्ग्य is almost the same as वाच्य अपि shows that normally व्यङ्ग्य and वाच्य stand wide apart, but here they are almost identical. तेन यदेव उच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् Note that वाच्य and व्यङ्ग्य, even in पर्यायोक्त, are not absolutely one, but almost one This is due to the gulf between them being narrowed down to its minimum in this figure यथा तु व्यङ्ग्यं न तथा उच्यते । e. because वाच्य is expressed in a different mode, प्रसर, गति In simple words, वाच्य is presented in the उदाहरण, as कारण of the व्यङ्ग्य which is कार्य Thus यथा etc., so far as the instance goes, means यथा कार्यरूपं व्यङ्ग्यं न तथा उच्यते, कारणरूपेण उच्यमानत्वात् In short there is अर्थभेद but प्रसरभेद

यथा गौ etc. If anyone asks how we can have the same अर्थ as both वाच्य and व्यङ्ग्य the reply is that it is possible owing to प्रसरभेद i. e. वाच्य being expressed in a different way from the one in which the व्यङ्ग्य is felt. To show how प्रसरभेद can lead to the same अर्थ, प्रसर adduces the instance of निर्दिष्टरूढ and सविस्तर प्रत्यय in the field of लक्ष. Just as we apprehend the same cow, in two ways in the form of निर्दिष्टरूढ and सविस्तर प्रत्यय, so the same अर्थ may be conveyed by adopting different प्रसरस i. e. वाच्य may be कार्य, the व्यङ्ग्य व्यत्, and so on.

निर्दिष्टरूढ and सविस्तर प्रत्यय.—These are two successive stages of प्रत्यय or direct perception Before we get a determinate cognition (निर्दिष्टरूढ) like गौ, wherein we associate with the particular object

attributes like गोल शुक्ल चरत् we must have passed through a stage wherein the object is comprehended merely as existing (किमपि इ) un- related to any distinctive attributes like गोल etc. That is why निर्विकल्पकज्ञान is defined as विशेषण-विशेष्यसम्बन्धानवगादि शानन् विकल्प being the distinctive attributes.

सविकल्पक प्रत्यक्ष follows निर्विकल्पक and consists in the particular object being viewed in relation to particular attributes like गोल etc. That is why it is defined as विशिष्टविशेष्यसम्बन्धानवगादि शानन्. Read साख्यतत्त्वकौमुदी — समुद्यत्स्तुमात्रं तु प्राग्वृत्त्यविराज्यतम् । तत्सामान्यविशेषाभ्या कल्पयन्ति मनीषिण ॥

गौ शुक्लश्चरति इति विकल्प Referring to सविकल्पक stage विकल्प is प्रकार. यदेव दृष्ट तदेव विकल्पयति । e यदेव निर्विकल्पकत्वेन दृष्ट तदेव सविकल्पकत्वेन पश्यति । i e the same object is विषय for both निर्विकल्पक and सविकल्पक

न तु यथा दृष्ट तथा In निर्विकल्पक stage it is perceived unrelated to any attributes. In सविकल्पक it is perceived as related to them. The word ing is apt to mislead one into thinking that in सविकल्पक one apprehends the object not exactly as it is seen. But the meaning actually sought to be conveyed is येन प्रकारेण निर्विकल्पकज्ञानविपर्ययक्रियते न तेनैव प्रकारेण सविकल्पकज्ञानविपर्ययक्रियते ।

यत् अभिन्न-असृष्टत्वेन दृष्ट भेद-ससर्गाभ्या विकल्पयति — In निर्विकल्पक stage the object is perceived as undistinguished (अभिन्न) by ज्ञानि or गुण and unconnected (असृष्ट) with क्रिया. In सविकल्पक stage it is perceived as distinguished (विकल्पयति) by distinctions (भेद) like ज्ञानि or गुण (गौ शुक्ल) and connection (समर्ग) with क्रिया (चरत्).

This interpretation is based on सम्प्रदायप्रकाशिनी with slight modifications. The modifications were necessary as regards ज्ञानि. It seems that acc to the Commentary ज्ञानि is perceived in the निर्विकल्पक stage. But this is unwarranted. Read गौ शुक्लश्चे चरत्त्वेऽपि प्रथमाश्रमनिपाते सामान्यावगति । भेदा व्यावृत्ति गुणरूपा । ससर्गोऽन्वय क्रियाकृत । क्रोधाहतविशेष सामान्य अभिन्न—असृष्टत्वेन पश्यति । अथ विकल्पस्य शब्दोद्भवनिवृत्त्याद् भेदसमर्गाभ्या विकल्प यति ।

There is another interpretation which seems too laboured to be true. According to it the author gives the views of the Buddhists and Grammarians both regarding निर्विकल्पक and सविकल्पक. According to the former in निर्विकल्पक stage, the object is apprehended not as marked off (अभिन्न-अव्यावृत्त) from others. In सविकल्पक the object is perceived as marked off (भिन्न) from others. Acc. to them when we get the सविकल्पक गौ अयम् we have reached a stage where the object is marked off from others ; e we realise नाथ अथ, नाथ मदिष etc

This stage of marking off is not reached in निर्विकल्पक. Acc. to the वैयाकरणस, on the other hand, in निर्विकल्पक stage, the object is unconnected (अससृष्ट) with जाति, गुण or क्रिया. In सविकल्पक stage it is so connected (ससृष्ट).

३३ A—उदात्त (१)

ममह and दण्डिन् place समाहित between पर्यायोक्त and उदात्त and so does उद्भट also. It could be safely concluded therefore that मम्मट was following his predecessors in placing उदात्त after पर्यायोक्त. He treats of समाधि, which corresponds roughly to the समाहित of his predecessors, later (Fig. 46)

उदात्त (१) is exuberance, superabundance. The poet, the प्रजापति of अपार काव्यससार, (अपारे काव्यससारे कविरैकः प्रजापति) has always taken delight in regaling the सद्दय with *exaggerated* descriptions of the superabundance of things, maybe wealth, flora and fauna, virtues or penance. The descriptions of pearls and diamonds galore in the Arabian Nights, extravagantly fabulous as they are, have never ceased to charm the young and old alike. How we like the description of his mansion by the वक्ष (मेघदूत, उत्तरमेघ, १३, १४, १६) with its well of emeralds, its lotuses with stalks of lapis lazuli, its क्रीडाशैल made of sapphires, and its hedge of plantain trees of gold! The description of the कुमारीपुर (Princess' Chamber) in कण's बादम्बरी particularly where directions are given to the परिचर, is another case in point. One servant is ordered to spread रत्नबाहुक्य! Another is asked to protect दक्षिणीपक्ष from the parrots by covering them with pearl nets! A third is ordered to sweep a dais of emerald with a broom of gold! These descriptions have for the सद्दय the same lure as the buccaneers of the Spanish main had for the wealth of El Dorado!

But as said above, उदात्त (१) is not confined only to gold and jewels. The poet may sometimes give a less glamorous description of the superabundance of other things also. Wealth of virtues, wealth of penance, wealth of flowers, fruits, animals, etc. when described *hyperbolically* result in this figure. One feature is common to all these cases and it is that the poet *exaggerates* things therein. That is what distinguishes उदात्त of this variety from स्वभावोक्ति and श्लेषिक where, as in उदात्त we get descriptions, but such as are वास्तविक, never अतिशयोक्तिमूलक. Read इत्येक—एवमनेकी अविधे व ययवर् बलुवर्गानम् । तद्विपक्षेन भारोनिबन्धनान् उपासत्य प्रवमर । नवामभ्यन्तमाननिम्नितुस्तस्य बलुनो वर्गान् कवियनिबन्धनैः पेश्यन्तु उपासन् । Note that the superabundance

should be of good things only It will be a misnomer if super abundance of bad things is called उदात्त

उदात्त (१) vs अतिशयोक्ति — This brings us to the question of the relation between these figures उदात्त (१) does necessarily depend upon अतिशयोक्ति, and to be more specific, अतिशयोक्ति of असंबधे संबध class, for it is असंबधे संबध when the poet credits one with wealth etc not really possessed by one It will be proper, therefore to conclude that अतिशयोक्ति that has superabundance of good things for its विषय is necessarily उदात्त (१) In other words उदात्त (१) is अतिशयोक्ति, that has developed into a separate figure

उदात्त (१) is a figure dating from भामह and दण्डिन् भामह, however, seems to attribute it to others (पुत्रदेवापरेऽन्येन व्याख्यानेनाव्याथा विदुः । नानारत्नादियुक्तं सत्तत् किञ्चिदात्तमुच्यते ॥) उद्भट recognised it Neither बामन nor ह्रदट recognised it—possibly thinking it to be अतिशयोक्ति ह्येव, विश्वनाथ, and अम्बधदीक्षित recognised it The figure is not to be found in the extant portion of जगन्नाथ's रसगणायन मम्मट admitted it.

Essentials — [उदात्त adj full of exuberance Used as noun A figure based on exuberance उत्वर्षेण आदीयते गृह्णते स इत्युदात्तम् शब्दकोश, (उत् + अत्)] (i) The poet must describe the superabundance of things (ii) The superabundance must be exaggerated (अतिशयोक्ति मूलक), and not कालविन cp जयराथ —समाख्यमानविभूतियुक्तस्य तु वर्णनं नैतदङ्गम् । (iii) The things whose exuberance is described must be good or noble or dignified Thus a poet may give an exaggerated description of a forest teeming with lions or tigers or deer, but the description of a mosquito ridden pool would become ludicrous (iv) The theme for उदात्त may be riches virtues, flora and fauna etc (cp दण्डिन् आश्रयस्य विभूतेषां यमदृष्टमनुत्तमम् । आश्रय = मनोव्यापारविशेषः)

§ सू ५२ वस्तुन सपत् Superabundance of a thing As seen above, the things must be good noble सपत् means here सपदर्शनम्

वृत्ति समृद्धियोगः सपत् explained Possession of superabundance, by a party, an object etc

St 114 मुक्ता केलिविसृज्ज etc. Illustrates उदात्त (१) Description of the fabulous wealth that the learned possessed thanks to the generosity of that patron of learning भोज केलिविसृज्जहारगलिता The pearls that had dropped down due to the threads of necklaces snapping by the violent jerks of dalliance The pearls that fell down were later swept into the courtyard There they got coloured with the

red lac-dye of the maidens' feet and were mistaken therefore for pomegranate seeds by the parrots' Construe यद् विद्वद्भवेणु . . . मुक्त केरीशुक्ता कर्णानि तद् भोजनपनेस्त्यागलीलायितम् । त्यागलीलायितम् Play of the generosity भोज (1010-1055 A. D.) of the Parmar family. A famous patron of learning and author of सरस्वतीकण्ठाभरण, a work on Rhetorics.

Here we have the wealth of the learned given in such colours, that it is too good to be true. Hence it is उदात्त (२)

३३ B—उदात्त (२)

The second variety of उदात्त consists in the poet's attempt to exalt the matter under consideration by making some eminent person an adjunct to it "Thus is the place where Tānaji died fighting"—says the guide to a visitor to Sinhagad, and we have an उदात्त. "This is the spot where Columbus first set his foot on American soil, says the guide to the tourist, and we get an उदात्त. In such cases, the object under consideration happens to be exalted by its lofty associations with some eminent personalty When in the opening stanza of the मेघदूत the रामगिर्याश्रम is described as जनकनयात्मानपुण्योदय, we get a like effect owing to जानकी being presented as an adjunct to the रामगिर्याश्रम In the विक्रमोर्वशीय, the सगमनीय मणि certainly looks sublime when described as शैलमुताचरणरागयोनिः [सगमनीयो मणिरिह शैलमुताचरणरागयोनिरेवम्] . How lofty does the lion कुम्भोद्भव look when he describes himself as being in the service of शिव' [वैष्णवीर कृमालुङ्गः पादापंगानुग्रहपूतपुङ्गवः । अवेदि मां विक्रमदृष्टमूर्ते . . . ॥ (शुबंश २३५)] बाण while describing the वाल्मीकीयुद्ध refers to a नगरदण्ड which was shattered by the arrows of राम (राघवदशप्रहाराजर्जरितनीलैः शाल्वनशूराण्ड) His description of the अगस्त्याश्रम is bristling with such august associations.

In short, in this variety of उदात्त, the प्रवृत्त is presented with some eminent person as its adjunct. To put it otherwise, in such cases the प्रवृत्त being the theme of description is the भगिन् or उपस्थ, and the eminent personality (उदात्तपुरुष) is its अंग or उपस्थान. And that explains the name उदात्त Read हय्यकः—महापुरुषाणां उदात्तवर्तिनां वस्त्वनाश्रमभवेन उपनिषद्यमानं चरितं उदात्तम् । महापुरुषचरितस्य उदात्तत्वम् ।

उदात्त (१) vs. उदात्त (२) —उदात्त (१), as we saw, is essentially based on भक्तिभावोक्ति. उदात्त (२), on the other hand, may or may not be based on भक्तिभावोक्ति. When the poet describes an historical fact, there will be no भक्तिभावोक्ति. But when the fact is not historical, who can say that

there is no अतिशयोक्ति involved? Thus शैलमुताचरणरागयोनि, as applied to भगमनीय, is likely to involve an अतिशयोक्ति, though there may be none in चनकानयास्नानपुण्योदकेषु as applied to रामगिर्याश्रम. But one thing is clear that while उदात्त (१) depends on अतिशयोक्ति for its charm, उदात्त (२) derives it from महता अगमाव .

That way they are two distinct figures Even मामह admitted उदात्त (२) but was non-committal as regards उदात्त (१) दम्पिन्, उद्भट admitted both वामन did not admit it रुद्र like मामह admitted उदात्त (२) but not उदात्त (१) रुच्यक seems to take it as a separate figure when he says: उदात्तशब्दसाध्यादिह अभिधानम् । विश्वनाथ and अपत्यदीक्षित admitted both उदात्त (१) and उदात्त (२) जगन्नाथ's र. गं, as said above, has no उदात्त मम्मट admitted both

Essentials — [उदात्तचरिताना अङ्गत्वात् उदात्तम्—रुच्यक] (i) The poet must sublime an object by recalling its associations with lofty persons (ii) This may or may not involve अतिशयोक्ति. (iii) When the fact is historical, or vouched for by tradition or other authority, there will be no अतिशयोक्ति But अतिशयोक्ति is sure to be there when no authority is available for the fact mentioned (iv) The object described is the अग्नि and the great person an अग thereto

§ सू ५३. महता etc Construe महता उपलक्षण च (उदात्ता-उदात्तो भवति) । उपलक्षण = अङ्गभाव as the श्रुति says It consists in presenting the great as adjuncts to the प्रकृत

वृत्ति — अर्थादुपलक्षणीये अर्थः—1 e प्रकृते, the matter to be described If the great are to be उपलक्षण, naturally (अर्थात्) they are to be उपलक्षण to the प्रकृत, which is उपलक्षणीय.

St 115 तदिदमरण्य etc Illustrates उदात्त (२) A forest has its associations with राम recalled दशरथ etc राम who courted distress (अयन) in order to enable his father to keep his word (viz. promise to केकेयी) बाहुसहाय 1 e there was none else to help him

Here the forest in question happens to be exalted as the poet recalls its associations with राम, who therefore becomes an अग thereto Note that the stanza is taken from रुद्र's कव्याल्लार (७ १०५) Was रुद्र indebted to मामह for the idea? Cp मामह's उदाहरण—उदात्तशक्तिमान् रामो गुल्फास्यानुरोधकः । विशावीपन्न रात्र्य यथा चनमुपागमत् ॥

न चात्र बीरो रम etc. As the stanza embodies a reference to the extirpation of the demons by राम single-handed, one is likely to suppose that here we have a कव्य wherein बीररम is suggested promi

nently. And if रम becomes प्रधान, the वाच्य will belong to ध्वनि class, while it is given here to illustrate an अर्थलङ्कार which means that the काव्य is taken to be अवर (or अथम *cp* शब्दचित्त वाच्यचित्त अव्यङ्ग्य त्वत् स्तृत्नम् । उ 1) So मम्मट is nodding here, one might feel

But मम्मट justifies the instance as one of अथमकाव्य He says In the stanza वीररत्न is not conspicuous, but holds only a secondary position This is due to the fact that the प्रकृत, अरण्य, is in the forefront in the stanza, and whatever reference to वीररत्न is there is naturally subservient to it

And if रत्न is only subservient well can the वाच्य be अथम, as it is claimed to be by मम्मट

रत्न and अलङ्कार.—There is a controversy as to the status of रत्न as an अलङ्कार One school led by उद्भट says that when रत्न is prominent the figure is रत्नवत्, when रत्न is subservient the figure is उदात्त (२) As against this the ध्वनि-school holds that रत्नवत् अलङ्कार occurs only where रत्न is subservient This is उदात्त (२), they suggest Read स प्र—येषा उद्भटादीना प्रधानभूतो रत्न एव रत्नवान्, तन्मते अङ्गभूतो रत्नो द्वितीयोदात्तत्वेन समवति । ध्वनिदर्शने तु प्रधानभूतस्य रत्नस्य अलङ्कार्यत्वात् अङ्गभूतो रत्नो रत्नवान् । स एव द्वितीयोदात्तत्वेन व्यवहियते । मम्मट does not recognise रत्नवत् अलङ्कार at all विधनाथ gives in detail different views re रत्न and अलङ्कार, while treating of भावोदय, भवसंधि and भावदाबल अलङ्कारः One thing is clear that in उदात्त (२), the recalling of the associations results in रत्नोत्पत्ति, maybe of a mild type

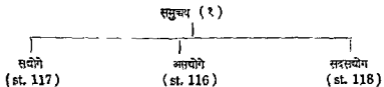
३५A—समुच्चय (१)

समुच्चय is combination and the first variety of the figure does indeed consist in a combination of causes acting in concert When we speak of combination of causes in समुच्चय we must not suppose that they together form the सामग्री or totality of causes necessary to produce the effect Because here each कारण is by itself capable of producing the कार्य They are placed in a combination by the poet only to heighten the poetical effect The poet never means nor says that by their coming together the effect is hastened or expedited as in the figure समाधि आलङ्कारिकस्य say that the causes come together in समुच्चय in the same way in which pigeons swarm together on the threshing floor (खलेकपोतिकात्याय) Read र म—अस्मिन्सु समुच्चयप्रभेदे यत्र एककार्यं संपादयितुं युगपदनेके खले कपोता इव अहमहमिकया सपतन्ति कार्यस्य च न कोऽपि अतिशय ।

पुत्रनाम says to चन्द्रापीठ (कादम्बरी) गर्भेश्वरत्व-अभिनववीरनत्व अप्रतिमरूपत्व-अमानुषशक्तित्व चेति महती इव सखु अनर्थपरपरा । सर्वाविनयानामैवैकमपि एषा आद्यतन विस्तृत

समवाय । Here we have समुच्चय, as so many causes, each equally potent to produce the effect, are described as acting in concert कुल रूप वयो विषा धन च मदयन्त्यमुन् । (कु) embodies a समुच्चय, as each one, कुल etc., is equally potent enough to produce मद । In राज्ञ्यप्रशो, वनेवामो, दूरे माता, पिता मृत । श्वैकमपि तद्दुःखं यदस्मिन्मपि शोषयेत् ॥ (cited by नमिसाधु on अ स ७२३) we get a very effective समुच्चय, describing राम's lot when he was exiled into the forest. When the ऋषिः in कुमारसम्भव (६८२) say उमा बधूर्भवान् दाता याचितार श्मे वयम् । वर शशुरल द्यो त्वत्कुलोद्भूतये विधि ॥ we get another happy समुच्चय

These causes may be all good सत् or रम्य, all bad, असत् or अरम्य, or each one of them may be good and bad from different angles, सदसत् or रम्यारम्य Thus we get सयोग असयोग or सदसयोग in समुच्चय (१) A good thing is such as is उपादेय, a bad one is such as is अनुपादेय Sometimes, however, सत् is whatever is helpful to the particular matter in hand Whatever thwarts it is bad Thus नव वय though not bad in itself is bad indeed for the विरहिणी Thus we get the following scheme —

२ ग gives another division also, असत्सत्ता or अरमणीयरमणीयानां योगे e g शरीर शान्तिजनन, रोगा विष्णुस्मृतिद । विषद् वैराग्यजननी त्रय सुखकरं सताम् ॥ In सदसयोग, we have a set of things each one of which is normally good, but bad under certain conditions In असत्सयोग, on the other hand, we have things normally bad becoming good under certain conditions.

For समुच्चय (१) vs समाधि see समाधि

इदं was possibly the first to conceive this variety of the figure. After him मम्मट, रघुव, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अय्यन्दीक्षित all admitted it practically on the same lines with सयोग, असयोग and सदसयोग as the basis.

Essentials — [हेतूनां (रम्यपेक्षान्वायेन) समुच्चय अत्र] (i) There must be circumstances, two or more in number, all equally potent to produce the effect in question (ii) The more the circumstances the better the poetical charm. (iii) The circumstances may all of them be good or all bad or each one good and bad under different

aspects (iv) Good circumstances should not be mixed up with bad ones, lest there might result *कमभेददोष*—violation of harmony (v) The poet gives such an array of *हेतु*s, when even one is able to produce the effect, in order to lend colour to the statement (vi) The poet will *not* say or suggest that the *कारणमुच्चय* hastens the *कार्य*

§ सू ५४ तत्सिद्धि etc Construe —यत्र एकस्मिन् तत्सिद्धिहेतौ अन्यत् तत्कार हेतुनर भवेत् असी ममुच्चय । एकस्मिन् तत्सिद्धिहेतौ This makes it clear that all the *हेतु*s together are not the *सामग्री* or totality of causes In *सामग्री*, all the *कारण*s must come together and then only will the *कार्य* be produced, while here each *हेतु* is *कार्यसाधनमर्थ* तत् = *कार्य* अन्यत् (साधकान्तर or हेतुनर) Note that the singular should not be taken as strictly indicating the presence of *one* other cause As said above, the more numerous the *हेतु*s, the better So, in all there may be two or more *हेतु*s See how the *वृत्ति*, interprets *अन्यत्* as *साधकान्तराणि* (Plural)

वृत्ति —साधकान्तराणि Note how the singular *अन्यत्* of the *सूत्र* is interpreted as plural As said above *numerous* हेतुनरस lend charm to the figure

St 116 दुर्वारा etc Illustrates *अमयोगे समुच्चय* The plight of a *विरहिणी* when all circumstances conspire to make *विरह* unbearable *कुल निर्मलम्* that comes in the way of wanton behaviour *स्त्रीष्व धैर्यं विरोधि* : e a female cannot remain patient *काल वसन्त कृतान्त अक्षम* Because he does not hasten her death which would have spared her this worry *चतुरा* like *बकुलवलिदा* in *मालविकाग्निमित्र*, manag ing to bring about the union

Here *स्मरमार्गणा* दूरत्व of *प्रियतम* अत्युल्लुखत्व of *मनस्* etc are all *हेतु*s acting in concert to make *विरह* unbearable when each one was enough to produce the same result Note that *नव वय*, *निर्मल कुल* are असत् in the particular context Read *रुरयक* —नववयप्रभृतीना च यद्यपि स्वशोभनत्व, तथापि विरहविषयत्वेन अत्र अशोभनत्व नैवम् । This is therefore *अमयोगे समुच्चय*

अत्र विरहासहत्व etc : e each *हेतु* like *स्मरमार्गणा* is enough to make *विरह* unbearable तदुपरि over and above that By giving such an array of *हेतु*s the poet shows how desperate the case is एष एव etc *ममट* means to say that the very *समुच्चय* embraced by the definition (*एष एव*) may turn out to be *सयोगे*, *अमयोगे* and *सदसयोगे* in specific cases These three do not call for separate definitions (*न पृथक् लक्ष्यते*) because they fit into the definition already given *मा च* says

रुद्रवत् न लक्ष्यते । But रुद्रट does not define them separately. He only enumerates these as standing exclusive of सुयोग, दुःखत्वह समुच्चय.

St 117 कुलममलिर्न etc Illustrates सयोगे समुच्चय A poet's compliment to a king that enviable circumstances like nobility etc. that would have made another person insolent make him a man of restraint अल्ल मुनक्व (अ Indeclinable) enough strength of arms. स्फीता copious. अम्वडित प्रमुल sovereignty that has not suffered a break अमुद्रा i. e prevent him from deviating from the proper path

Here अमलिन कुल, भद्रा भूति etc. are all हतुः that restrain the king from becoming wayward Each one of these is enough to produce the result in question Since all these circumstances are सद्, it is सयोगे समुच्चय Note how अमलिन कुल is सद्देतु here, while it was, due to context, असद्देतु in the preceding stanza (निर्मल कुल) त एव त्वाद्गुणा embodies रूपव Note that the वार्थ is only implied in अमुद्रा

रुद्रोदाहरणे । e St. 116 दुर्बल etc.

St. 118 शशी दिवसभूसरो etc. Illustrates सदसयोगे समुच्चय The poet feels sorry for some things that are normally good, turning bad when conditioned by certain circumstances दिवसभूसर the moon becomes dim during daytime सुखमनश्चर स्वाकृते ref to a handsome person without learning अनपर because he knows nothing

Here शशिन्, that is generally सद्, becomes असद् during daytime, कामिनी that is सद् becomes असद् owing to गन्धर्वकनक, सरद् which is सद् becomes असद् when without lotuses, the lovely face of the handsome which is सद् is असद् owing to अनधुरत, प्रमु who is सद् (because he maintains people) is असद् because of धनसदात्त, and मज्जन who is सद् becomes असद् (i. e his lot is unenviable) owing to his constant miseries. These are therefore सद् things that become असद् under certain conditions. Each one of these is capable of becoming a रत्न and still the poet gives a number of them. Hence it is सदसयोगे समुच्चय. Note that सप्त दन्तानि is a रत्न. वार्थ of the हेतुः viz. ranking is implicit in the word रत्न Note that the stanza would have become गुणवेगिणा with the reading मनसि गन्तव्ये, because then the धर्म in singular stated once only would have conveyed भैरव्य between the units. With मन and the plural दन्तानि, रत्न सद्भव becomes impossible.

गुणवेगिणा वाच्य has to be overlooked because it is not in tune with the rest of the series. For, सद् is not सद् becoming असद् under some

circumstances Not only that, but its presence constitutes the flaw of प्रक्रमभंग which consists in an abrupt break of the *motif*, due to failure to convey an idea with uniformity Read सूयकः ननु नृपाङ्गणगत खल इत्य शोभनो अन्ये तु शोभना इति कथं समुचीयमानस्य सतः तादृशेन असत्ता योगः । नैतत् । 'नृपाङ्गणगत खलः' इति प्रस्तुत प्रक्रममङ्गादुष्टमेव । न तु सौन्दर्यनिमित्तमित्युपेक्ष्यमेवैतत् ।

Could we not make नृपाङ्गणगतः खलः fit into the scheme of the stanza by saying that खलः is असत् while the rest are सत् and that hence the stanza well illustrates सदसत्तोगे समुच्चयः ? That is to say, सदसत् should be interpreted as a द्वंद्व, सत् च अमत् च (सत् and अमत्), and not as a कर्मधारय सत् च तत् असत् च (whatever is सत् becoming असत्)

But आल्फारिक्स like जगन्नाथ point out that if सदसत् were taken as a द्वंद्व (सत् च अमत् च), समुच्चय would present a heterogeneous assortment of सत् and अमत्, and then it will suffer from सहचरभिन्नता दोष which results in प्रक्रमभंगतोष Therefore we should take सदसत् as a कर्मधारय, not a द्वंद्व Read र ग —रमणीयारमणीयशब्दे कर्मधारय आश्रीयन्ते, न द्वंद्वः । सहचरभिन्नत्वोपापत्तेः । And one can easily see how there is greater poetical charm in presenting one and the same thing as good and bad Read रा तर्कवागीश (सा द) —तया च अत्र विशेषणविशेष्ययोर्योग एव वै चिदाकृष्टा न तु विशिष्टाना योगः । क्रमभेद रूपदोषावहात्वादिति भवः ।

अत्र शशिनि etc. शल्ये 1 e when each one is enough to prove a शल्य, others are presented इति शोभनाशोभनयोगः The वृत्ति does not show clearly whether सदसत् is taken as a द्वंद्व or कर्मधारय by मम्म

३४ B—समुच्चय (२)

If in समुच्चय (१) the charm lies in the यौगपच of several हेतुः in समुच्चय (२) it consists in the यौगपच of गुणः or क्रियाः or गुणक्रियाः. अशिमित्र in his cajolery of इरावती says वर्षयसि विलसितं त्वं दासजनायात्र कुप्यसि च ॥ (मालविकाग्निमित्र ३२२) you heighten the romance *what time* you get angry! Here there is simultaneity between the क्रियाः विलसितं वर्षयसि and कुप्यसि conveyed by च In प्रादुर्भवति पयोः कञ्जलमलिनं बभूव नमः । रक्तं च पथिकदृश्यं (र. ग.) we get simultaneity of गुणः In आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुखा (मालतीमाधव ९) we get simultaneity of गुण (१) आपूर्णत्व and क्रिया राहुमुखगमन

But when we speak of simultaneity in समुच्चय (२) we must not be too rigorous आल्फारिक्स like जयरथ and जगन्नाथ extend the scope of the figure even to cases where गुणः or क्रियाः follow each other in

close succession Says र ग —युगपदिति क्रमन्यावृत्त्यर्थम् । न त्वेकक्षणप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन विविक्तान्भेदेऽपि न समुच्चयमह । Again read जयरथः—यद्यप्यत्र (ie in the उदाहरण in अ स —शेते शुभ्यति etc.) शयनादीना न यौगपचेन अवस्थान, तथापि तत्रैतन्वयैर्ग रोच्यम् । About the same stanza कुवलयानन्द says अत्र कामाचिर क्रियाणां विविक्तान्भेदमभवेऽपि शतपदपद्यशतभेदव्यायेन यौगपच ।

समुच्चय (२) vs कारकदीपक —But a relaxation of the rule of यौगपच is likely to make समुच्चय (२)—of क्रियासु encroach upon the field of कारकदीपक. For, then what is there to distinguish between त्वियति कृणति, वेत्ति etc (st 67), given as उदाहरण of कारकदीपक by मम्मट, and शेते शुभ्यति तास्यति प्रपति प्रत्यायति भ्राम्यति । प्रेरक्युल्लिखति प्रणश्यति दहत्युन्मूर्च्छति शुभ्यति ॥ given to illustrate क्रियामुच्चय by रथक? To say that there is गम्य औपम्य in कारकदीपक and none in समुच्चय is futile, as we have already seen under कारकदीपक. So it is obvious that any relaxation of the requirement of यौगपच will be on peril of trespassing on the sphere of कारकदीपक. Thus जयरथ's appraisement of त्वियति कृणति etc. as a समुच्चय cannot hold water [See त्वरथ cited at p 124 Notes] मम्मट, to judge from his instances, is very scrupulous about यौगपच.

समुच्चय (२), in so far as it relates to क्रियासु (not गुणसु), bears resemblance to कारकदीपक, where several क्रियासु have one कारक. But whereas (i) in समुच्चय (२), the क्रियासु are simultaneous, in कारकदीपक they follow one after another (ii) In समुच्चय (२) the charm lies in यौगपच, in कारकदीपक it consists in the कारक being the same (iii) In समुच्चय, the क्रियासु may be sometimes भिन्नवर्तुक in कारकदीपक, they must be एकवर्तुक (iv) In समुच्चय (२) even two क्रियासु simultaneously occurring, can make the figure charming. In कारकदीपक the charm consists in several क्रियासु being related to the same कारक.

For समुच्चय vs भ्रसगति see भ्रसगति

समुच्चय vs अतिशयोक्ति —Though no आन्तरिक except विधनाथ, is explicit on the point, a good many instances of गुणयौगपच and क्रिया यौगपच are found to resolve into कारकगुणान्य-कारकगुणस्य च यौगपच and कारक क्रियाया-कारकक्रियायाश्च यौगपच. In plain words, we find, in a good many cases of this figure one गुण producing another and yet both described as simultaneous and one क्रिया producing another and yet both described as simultaneous. Let us take मम्मट's instance of गुणयौगपच निःश्लिप्तस्य etc. (St. 119) Here the शैत्यगुण of the victors and शूलगुण of the vanquished are described as simultaneous, and it is not difficult to see how victors' शैत्य is the cause of the शूलगुण of the faces of the

vanquished कार्य and वारण are described as simultaneous for hunting at the शीघ्रकारिता of the काण. Or, in the words of तर्कवागीश, इति फलोत्पादनप्रतिपत्त्यर्थम्. Similarly, in the instance, धुनोति चासि तनुते च कीर्तिम्, one action—flourishing of the sword—is evidently the वारण of the other action, viz spread of glory. Thus it is clear that in such cases of समुच्चय (२), we have अतिशयोक्ति (iv) where there is यौगपच between कार्य-वारण. Read सा द. —एते हि गुणक्रियायौगपचे समुच्चयप्रकारा नियमेन कार्य-वारण वारणनियमविपर्ययरुपातिशयोक्तिमूला ।

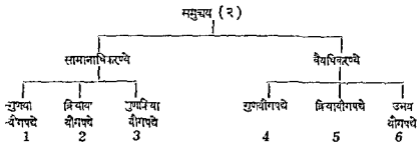
How to distinguish then such समुच्चय from अतिशयोक्ति? For मम्मट this difficulty would not arise. Because his अतिशयोक्ति (iv) is कार्यस्य वारणात् पूर्वं उक्ती, not कार्यस्य कारणेन सम्बाल उक्ती. So when one गुण produces another and yet both are simultaneous, or when a क्रिया produces another and is समानरालीन, मम्मट will at once class it under समुच्चय and not अतिशयोक्ति.

But what about other आलम्कारिकs who bring कार्य-वारणयो यौगपच also within the scope of अतिशयोक्ति? They give no clue to their view point. Possibly they would say that such समुच्चय is only अतिशयोक्ति, that has developed into a separate figure. So यौगपचे अतिशयोक्ति would, according to them embrace cases not covered by गुणयौगपच and क्रियायौगपच.

It should not be supposed, however, that all cases of गुणसमुच्चय and क्रियासमुच्चय, are cases कार्य-वारणयौगपच. There are cases of समुच्चय (२) where two गुणs or two क्रियाs are simultaneous, but there is no कार्य-वारणभाव involved in them. Thus in the stanza from विक्रमोर्वशीय ४३ — अयमेरपदे etc (St 120), the क्रियाs, viz विवोगोपनति and रम्यीभवन of the days, are not related by कार्य-वारणभाव and yet the figure is समुच्चय (२). Similarly, in नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति त्रस्यन्ति च मवद्दृषि, given to illustrate क्रियायौगपच by कुवलयानन्द, the क्रियाs are not related as cause and effect. This shows that विश्वनाथ's insistence on अतिशयोक्ति (cp नियमेन . अतिशयोक्तिमूला in the quotation given above) is based on too narrow a view of the figure. It must be admitted, however, that समुच्चय (२), based on अतिशयोक्ति is more poetical.

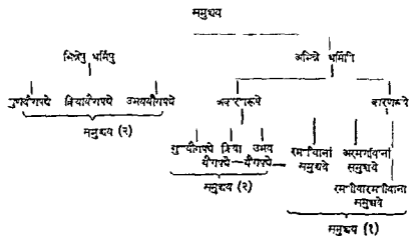
समुच्चय (२), like समुच्चय (१), was first admitted by रूद्रट. रूद्रट's definition confines its scope to वैयधिकरण्ये समुच्चय only. मम्मट, रथक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure. All except अप्पय्यदीक्षित are positive about the figure being present in सामानाधिकरण्य and वैयधिकरण्य both.

Note the following scheme —

वैयधिकरण्य मनुचय is where the गुण or त्रिया's present themselves in different abodes सामानाधिकरण्ये मनुचय is where they present themselves in the same abode मम्मट is indifferent to सामानाधिकरण्य and वैयधिकरण्य, though he recognises both in मनुचय According to some वैयधिकरण्ये मनुचय is more poetical than सामानाधिकरण्य मनुचय रामचरण सर्ववागीश says अथ वैयधिकरण्ये ष्व प्रयोगात्तुर्व किञ्चिदतिविशेषजननत्वं च । इदं admitted वैयधिकरण्ये मनुचय only

रमांगपर gives a scheme comprehensive enough to include the first variety of मनुचय also —

The scheme is ingenious enough. But it is rather strange that सर्वकारणवैगपद्ये मनुचय, to which शिष्यय drew attention escaped अशिरारूपे's penetrating insight. For neither his divisions of मनुचय (२) nor his मनुचय (१) of them are based on सर्वकारणम् ० is he studiously

keeping समुच्चय from encroaching on अतिशयोक्ति? जयरथ also is silent over this point

Essentials — [समुच्चय (गुणक्रियाणां) यौगपद्यत्र] (1) There must be two or more गुणस or क्रियास or गुणक्रियास coming into being *simultaneously* (2) The गुणस or क्रियास or गुणक्रियास may appear in the same abode or different abodes (3) When they appear in different abodes they are more charming (4) The गुणस or क्रियास may or may not be related as कार्यकारण (5) When related as कार्यकारण the figure is based on अतिशयोक्ति and is more charming than the other variety not based on कार्यकारणभाव (6) Simultaneity is necessary though आलम्बारिकस differ on the point otherwise the figure will shade off into कारकगीपक (7) When based on अतिशयोक्ति the अतिशयोक्ति charms us Otherwise mere simultaneity is the source of charm (8) Simultaneity is usually marked by च-च or single च though other variants are also possible It is significant that in one and all the instances of मन्दर we find च-च used

§ सू ५५ स त्वन्यो etc Construe — या युगपद् गुणक्रिया स तु अन्य (समुच्चय) । तु marks transition from the 1st variety गुणक्रिया 1 e गुणो (or गुणा) च क्रिये (or क्रिया) च गुणक्रिये (or गुणक्रिया) च There may be गुणस two or more than two क्रियास two or more than two and गुण क्रियास two or more अन्य other than the preceding समुच्चय

वृत्ति गुणो etc The dual only shows the possibility of two गुणस etc but does *not* exclude the possibility of three or more गुणस etc

St 119 विदलित etc. Illustrates गुणधो यौगपद्यत्र No sooner did the victor's army look bright with triumph than the vanquished looked sullen Construe तत्र इत् बल आशु विमल अभवत् च तानि प्रखलमुखाणि मलिनानि जातानि च । प्रखल reference to the enemies

Here the two गुणस वैमल्य and मालिन्य appear simultaneously Their यौगपद्यत्र is conveyed by च-च Note that here वैमल्य and मालिन्य are कारण and कार्य respectively described as simultaneous in order to convey कारणत्वं शीघ्रकारित्वं Thus is therefore अतिशयोक्तिमूल समुच्चय Note again that here we have वैयधिकरण्ये समुच्चय with वमल्य abiding in तत्र बल and मालिन्य in प्रखलमुखाणि The stanza is taken from हर्द'९ काव्यालंकार ७ २८

St 120 अयमेकपदे etc Illustrates क्रिययो यौगपद्यत्र विक्रम's wail over his separation from उर्वशी which he feels acutely now that the rainy season has set in एकपदे all of a sudden अहोमि निरानन्दस्वप्नौ

मन्दिष्यं i.e. अहानि^० रम्याणि मन्दि । The days have become pleasant as there is no heat

Here विद्योगोपनति and अहानि रम्यामाव are क्रियास that take place simultaneously as is indicated by च-च Hence is it क्रियायोगपच. Note that there is वैषधिकरण्य due to विद्योगोपनति being in relation to विक्रम, and रम्यामाव in relation to अहानि. Here there is no कार्य-कारणभाव, much less अनिशयोक्ति. The charm lies in simple योगपच

St. 121. कलुषं etc. Illustrates गुण क्रिययो योगपच The king only cast an angry glance at the enemy and the enemy was plunged in distress. Construe महीशतीन्द्र भरमात् तत्र निरापेक्षमोदरसि च्युर् अहिते कलुष भवत्) च, तेन वपुषि आपदां यदाशै प्रकृतं पति च । कलुष Angry सित etc. Having beauty (शै) similar to (मोदर) that of a white lotus.

Here there is योगपच of the गुण, कलुष्य and the क्रिया, आपत्कटाक्षपात योगपच indicated by च-च. Hence it is गुणक्रियायोगपच Note that again we have कलुष्य, the कारण of आपत्कटाक्षपात, the कार्य Both being simultaneous, we have अनिशयोक्तिमूल्य समुच्चय As कलुष्य abides in the च्यु of the king and as आपत्कटाक्ष fall on the enemy, it is वैषधिकरण्ये समुच्चय

पुनोति etc. मम्म here criticizes the definition of समुच्चय (2) given by रट्ट as being too narrow रट्ट's definition is व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणत्रये वैषयान्मेकस्मिन् । उपरयेने देने समुच्चय स्यात्तदव्योपनी ॥

In the definition there are two requirements (1) व्यधिकरणे (2) एकस्मिन् देने When they are strictly adhered to, we shall have to call that alone as समुच्चय where (1) the गुण क्रियास appear simultaneously in different abodes and (2) on the same scene (एकस्मिन् देने) This standard will result in the exclusion of instances like पुनोति च्यु etc. and इतरादि etc. which are acknowledged to be समुच्चय.

Because, in पु देने तथै वपुषि च कीर्तिम्, the क्रियास appear in the same व्यधिकरणे the soldier This shows how the requirement of वैषधिकरण्य unnecessarily limits the scope of the figure.

Further this will show how futile it is to interpret समने देशे as referring to सामानाधिकरण्ये and to suppose that there was some view of समुच्चय which confined it only to सामानाधिकरण्य. The words are clearly from रुद्र and embody no view of सामानाधिकरण्ये च समुच्चय. In fact, we are aware of none who held this narrow view. Note again how नमिसायु also takes समाने देशे गुणक्रियाधिकरणयोर्वस्तुनो देशाधिकरणमेकमेवेति कृत्वा

३५ A—पर्याय (१)

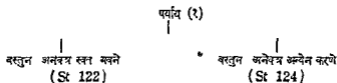
If the charm of समुच्चय (१) and (२) consisted in यैगपद or simultaneity of कारणs, गुणs etc., the charm of both the varieties of पर्याय consists in क्रम or *sequence*. That is why पर्याय is given a place immediately after समुच्चय, in the order of the figures.

पर्याय (१) —This consists in one and the same thing abiding in turn (पर्याय = क्रम) in different abodes. Thus, in स्थिता क्षण पद्मसु ताञ्जिताभरा पर्योपरात्सेधनिपातचूर्णिता । वशीषु तस्या स्खलिता प्रवेदिरे, क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दव ॥ (कु स ५ २४), the poet describes how the first rain-drops passed from place to place on the body of पार्वती, practising penance. But this is a simple पर्याय (१), because it involves no अतिशयोक्ति. It depends for its charm on the minute study of the course of the drops. Another instance of simple पर्याय will be विसृष्टरागादधरात्रिवर्तिता, स्तनाङ्गरागरुणित्वाच्च वन्दुकात् । कुशाङ्गरादानपरिक्षताङ्गुलिं कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा कर ॥ where पार्वती uses her hand, until now used to the rouge and the ball, for holding the ascetic's rosary.

But पर्याय (२) becomes more striking when based on अतिशयोक्ति. Says a poet to a king मकरालयस्य कुक्षीं स्थित्वा हृदये(?) शृताशिना च किरम् । सप्रति निर्देयि ते राजन् वदनाम्बुजे सुधा वमति ॥ (२ गं) where nectar is described as abiding in turn in the bosom of the ocean, the heart of gods, and on the king's lips. Here the सुधा on the lips of the king i. e. his sweet tongue is अच्यवमित as the same as the सुधा in ocean and heaven. Hence there is अतिशयोक्ति, underlying the पर्याय. Not only that. There is an additional charm due to the successive positions being higher and higher higher than कुक्षि is हृदय, higher up still is वदन. Sometimes, the successive positions may be lower and lower. Sometimes, however, there may be no such uniformity. In fact, जगन्नाथ insists upon the presence of a poetical touch like this in पर्याय. Read यत्र आभारापेक्षतस्त्वधक्रमेण कविदधि कविकल्पनापेक्षा तत्रैवायमलङ्कारः । यत्र तु सर्वादि लोकादिद्वयं न तत्र कश्चिदलङ्कारः । In all these cases there is of course the basic विरोध of one thing being found in several places.

पर्याय is a figure dating from रुद्र who called पर्यायक also by the same name रुद्र also recognised the two varieties (१) and (२) of the figure admitted by later आल्कारिकs. After him the figure in both forms was admitted by all मम्म रूयक, विश्वनाथ जगन्नाथ and अप्पव्यदीक्षित अप्पव्यदीक्षित gives three sub-divisions of पर्याय (१) viz सकोन्पर्याय विकामपर्याय, and शुद्धपर्याय based upon the succession आश्रयs becoming smaller and smaller, or bigger and bigger or neither of the two

Note the following scheme —

This principle of division मम्म borrowed from रुद्र Of the later आल्कारिकs only विश्वनाथ takes note of it The object may itself occupy different abodes or some agent may place it in different abodes.

For पर्याय (१) is सार see सार

For पर्याय (१) is विशेष see विशेष

Essentials — [पर्याय क्रम क्रमाश्रयणात् पर्याय इत्यन्वर्थमभिधानत् । रूयक]

(1) The poet must describe one and the same thing as abiding or being placed in different places *in succession* not simultaneously (2) The fact must be charming in itself (3) It appears still more charming when based on अनिशयोक्ति. (4) There may or may not be some system in the choice of the successive positions. They may indicate gradual descent (अवरोह) or ascent (आरोह) or neither (5) The thing in question must *leave* one आश्रय before resorting to another जगन्नाथ insists on this. Otherwise it is no पर्याय, says he. Read म्बन्धनान्तोत्तर अयमरूपे सन्नेव एव दपस्य श्लोके प्रयोगात् । (6) There is of course the basic charm of विरोध viz. one thing being found in several places

§ म् ५६. एक क्रमेण etc. Construe एव (वस्तु) क्रमेण अनेवसिन् आश्रये (भरति वा कियते वा) (म) पर्याय । क्रमेण This is the essence of the figure. The name पर्याय also means क्रम भवति वा कियते वा The thing may abide in निश्रयसु by itself or at the instance of others. This explanation is obviously based on मम्म's स्वत् वा स्विने वा

St. 122. नन्वाश्रय etc. Illustrates वस्तुन स्वत भवेत्त भवेत्त पर्याय (१) The words of the wicked carry venom (व्यङ्ग्य) in them This is

conveyed by tracing the course of बालकूट from the ocean to the wicked tongue *ab* Construe कालकूट, इय उत्तरोत्तरविशिष्टपदा आश्रयस्थिति तव केन ननु उपदिष्टा । कालकूट *n* (बालस्य मृयो कूटः छत्रचूत इव) Deadly poison उत्तरोत्तर विशिष्टपदा आश्रयस्थिति manner of staying in abodes in which the successive positions are more and more exalted कूट is higher than हृदय वाक् is higher up still वृषलक्ष्मण (काठे) Gen. sing of वृषलक्ष्मन्, शिव whose bull is his symbol (लक्ष्मन् *n*) Śiva drank the हाहाहल (=कालकूट) churned out of the ocean अथ later खलाना वाचि because the words are deadly like poison

Here कालकूट is described as remaining in the different आश्रयसु in succession viz अर्णवहृदय शिवकाठ and खलवाच् The stanza has the charm of being अतिशयोक्तिमूल It is अतिशयोक्ति to conceive the venom on the lip of the wicked as the same as बालकूट There is further आरोहक्रम in evidence in the stanza as seen above which makes it still more charming As कालकूट itself occupies the आश्रयसु in succession this is वस्तुन स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय

St. 123 विम्बोष्ठ एव etc Illustrates पर्याय (२) of the same sub division as illustrated by St 122 but based on श्लेष A lady of sanguine lips becomes sanguine at heart

Here रग is described as being present successively in the different आश्रयसु viz विम्बोष्ठ and हृदय This is therefore वस्तुन स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय There is again अतिशयोक्ति based on श्लेष in conceiving रग (ruddy hue) as identical with रग (love) In the instance above there was अतिशयोक्ति based on साधर्म्य here it is based on श्लेष र ग takes exception to the validity of the पर्याय here पर्याय cannot occur where the former आश्रय is not left by the object before it occupies a newer one Here रग has not left the ओष्ठ

रागस्य वस्तुतः भेदे etc. See above

Additional Stanza (See Text p 150 bottom) ओष्णीवधस्त्यजति etc. is read by a good many mss. The Tvm edition reads it and the commentaries there presuppose it Illustrates once more the same variety of पर्याय as Sts. 122 123 Description of changes wrought in a maiden's figure by the onset of youth सम्प्रदायप्रकाशिनी interprets *c* as त्यक्तमातृकुचसाचिव्य वक्ष्ज् अदितीय अनुपम भवति । वक्ष्ज् becomes कुचमचिव The वक्ष्ज् that was up to now (मातृ)कुचमचिव (because she was a suckling) becomes अदितीय (without a match) So कुचमचिवत्वं passes from वक्ष्ज् to वक्ष्ज्

Here, the गुण, तनुता, नरत्नवित्त and बुच्यमचिन्त्य are found by themselves passing from one abode to another Hence this is वस्तुन स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय Note that there is अनिदयोचित् underlying the figure Be cause the तनुत्व of the श्रेणी is not the same as तनुत्व of the मध्यभाग Nor is the सरत्नवित्त of the पादः the same as that of the लोचनः. So बुच्यमचिन्त्य of the मुख is not the same as that of the वक्षः

St. 124 त तान् etc. Illustrates एकस्य अन्येन अनेकत्र करणे पर्याय The demons so long engrossed in रत्नोद्धरण from the ocean lapse into a spell of love-making श्रीसहोदररत्नाभरणे उद्यत takes this to mean वैस्तुभाभरण = विष्णु It may as well be श्रीसहोदररत्नाभरणे (एकरत्न) solely absorbed in collecting the jewels found along with Laksmi Thus makes a better sense and is adopted by साहित्यचूनामणि प्रियाणा विम्बाधरे Plural प्रियाणा stands for the singular प्रियाया viz मनोरमा, the form assumed by विष्णु to lure away the demons. Or प्रियाणा refers to their beloveds whose memories they conjured up at the sight of मनोरमा? मा. सं. says किञ्च परित्यज्य मनः चुम्बनादिसक्त कृतमित्यर्थः । There is a suggestion of व्यतिरेक also Read मा च विम्बाधरः सवन्त्रलेभ्योऽपि इति व्यङ्ग्यव्यतिरेकोऽपि ।

Here कुमुदकण—Cupid—is described as transferring the heart of the demons from रत्नोद्धरण to प्रियाणा विम्बाधरः Thus it is एकरत्न अनेकत्र अन्येन करणे पर्याय

३५ B—पर्याय (२)

If in the first variety of the figure the charm lay in one thing coming to abide in different abodes the second variety derives its charm from different things coming in turn (क्रम) to abide in one abode In पद्याय (१) the क्रम was in respect of the भाषाः, in पद्याय (२), it is in respect of the अपेक्षः जयरथ looks upon them as two distinct figures and not divisions of one and the same figure Acc to him काव्यप्रकराकार also means likewise Read —अतश्च द्वी पद्यायौ । न पुनरेक एव सामान्यलक्षणाधीनात् । अतश्च काव्यप्रकराकृता पृथगेनो लक्षितौ ।

In पद्याय (२), the poet is found depicting the vicissitudes through which a thing passes The object assumes one aspect now and another later The aspects are the आश्रितः and the object is आश्रयः The once glorious अयोध्या had fallen on bad days Her streets once used to the sweet jangle of the anklets of अशिरारिकाः now echoed the ominous howls of the jackals निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः सन्तरोऽभूदशिरारिकाणाम् । नदन्युखोल्लाविकित्तमियाभिः स वाक्ष्ये रानपथः शिवाभिः ॥ (रघु १६ १२) Here as the अशिरारिकाः and शिवाः resort in succession to the same रानपथः, we get

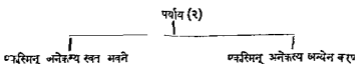
पयाय (२) पावनी, once a jolly princess, turns an ascetic. She once wore ornaments, now she dons a bark. विमित्यप्याभरणानि यौवन धृत स्वया नार्धकशोभि क्लृप्त—(कु स ५ ४४), asks शिव in disguise. This is again पर्याय (२) because अभरणऽ and क्लृप्तऽ are described as आश्रितऽ in turn in relation to the same आश्रय, viz पावनी. Similarly, in नमसोऽप्यमसारं तमा बभूव नस्मिन्पथा लोके (रुद्र ७ ४१) there is पर्याय (२), owing to the two आश्रितऽ viz तमस् and आलोक occupying in turn the same आश्रय viz नमस्. In short, in the 2nd variety, one आश्रय is resorted to by different आश्रितऽ in turn. As in the first variety, there is here a vein of विरोध between *one* आश्रय and several आश्रितऽ. But पयाय (२) leaves no scope for अनिशब्दिकि which could underlie पयाय (१).

पर्याय (२) vs परिवृत्ति—In both one आश्रय is resorted to by भिन्न आश्रयिन्ऽ at different times. Just as अभरणऽ and क्लृप्तऽ are found in turn on the same पावनी, so in the परिवृत्ति (St 108), वस्तुधरा and प्रहार are found in turn to be with the same वृत्तरिविसर. But whereas (1) in पर्याय (२) there is no idea of exchange, but merely a description of phases of one object in परिवृत्ति, there is the idea of exchange. That is to say in पर्याय, the implication is This object assumed this other aspect *after* this one. While in परिवृत्ति the implication is This object *exchanged* this for that. Thus in the former क्रम interests us, in the latter विनिमय. (2) In पयाय, the thing leaving the object is not taken up by someone else. In परिवृत्ति, strictly considered it is taken up by someone else who gives something else in return. (3) In पर्याय, there is only one आधार or party. In परिवृत्ति, strictly taken there are two parties between whom the bargain is struck. *Vide* परिवृत्ति. Read सा द. —अल्प (पर्यायस्य) विनिमयाभावात् परिवृत्ते (भद्र) (4) In पयाय (२) the आश्रितऽ that abide in turn can be two or *more*. In परिवृत्ति, they cannot be more than two the thing that is given up and the thing taken.

For पर्याय (२) vs सार, see सार

For the development of the figure see पयाय (१)

Note the following scheme —

These divisions correspond to those in पर्याय (१). रुद्रट was their originator. विधनथ also admitted them.

Essentials — [पर्याय = क्रम , एवमिदम् अनन्त क्रमेण भवतीति] (1) There must be one आश्रय and two or more आश्रितs (2) The आश्रितs must abide or be made to abide in the आश्रय in turn one after another (3) This variety generally embodies the vicissitudes of an object (4) The theme must be poetically striking; पुरा यत्र यत्र तत्र अमुना एव is no पर्याय (5) This variety of पर्याय does not leave much scope for अन्विष्टोक्ति (6) The आश्रितs must abide in the abode one after another One must leave and then the other enter Otherwise there will be no क्रम and therefore no पर्याय

§ सू ५० अन्य etc Construe तत्राश्रयथा अन्य (पयाव) । The other variety is just the other way तत्रोश्रयथा the other way । e अनेन एवमिदम् पयाव (२) was एव अनेकमिदम्

वृत्ति — क्रमेण not युगपद् Thus would distinguish this variety not only from विशेष but also समुच्चय (२) and (२) where, in case of सामानाधि करण्य, numerous things are present in one abode but *simultaneously*

St 125 मधुरिम etc Illustrates पर्याय (?) अनेकस्य एवमिदम् स्वतः भवने. The words of the wicked though felt as agreeable at first prove disastrous later. मधुरिण्या स्वरि रत्नना वच दृषु qualifies अमृत b construe अथ तदेव अन्तगतमिदं मोहहेतुं हाङ्गल विषं कथयति । e On second thoughts, the words pierce the vitals

Here रत्नना वच is आश्रय अमृत and हाङ्गल by themselves abide in it in turn. Hence it is अनेकस्य एवमिदम् स्वतः भवने पर्याय

St 126 तद्रेह etc Illustrates पर्याय (२) अनेकस्य एवमिदम् अन्येन करणे The startling changes made in the worldly circumstances of a नास्त्रग when fortune smiled on him Some like भीमसेन see in it a reference to the well known episode of सुरामन् तद्रेह said in contempt of the petty house of the past. दिवं सन्धावकाशं मन्दिरं A sky-scraper! जर्ती refers probably to the premature old age brought about by under feeding वरिणा ष्ठा वनाभा घटा [घटा rows] Elephant symbolized the height of affluence in those days Cp Marathi गजान्त लक्ष्मी. धुद्रं मुसलध्वनिं See st. 95 धुद्रं contemptible or indistinct, low (due to the action being without vigour!) d Construe त्रिवे अयं दिन इत्यं भूमिं ममारापितं इति आश्चर्यम् दिवसं Time has done the miracle.

Here त्रिवे make the same दिन in turn the आश्रय of each one from the following pairs गेह—मन्दिर धनु—वरिष्यस्य सुमलध्वनि—मर्गतम्. Hence it is अनेकस्य एवमिदम् अन्येन करणे पर्याय

अत्र एकस्यैव etc. मन्त्र wants to distinguish between एतद्वृत्ति and पर्याय. In एतद्वृत्ति there can be a barter (हानोपगम) because there are

two parties Here since there is one party only, such barter can never be intended (अविवक्षित) हानोपादान is barter. Tvm. edition refers to a reading हानोपादानयोर्विवक्षितत्वात् This would make a better sense In this figure, हान and उपादान are intended with reference to one party only, therefore it cannot be परिवृत्ति where हान and उपादान are between two parties. This reading makes it unnecessary to interpret हानोपादान as barter which is rather a free rendering अत्र । e. in पर्याय as illustrated by तत्रैव ननुभिति etc

३६—अनुमान

अनुमान in तर्क means the process (प्रमाण) that leads to and includes अनुमिति I see smoke on the hill, I infer fire on it What made me arrive at the knowledge of fire from the sight of the smoke is the process of अनुमान (cp अनुमितिरूपेण अनुमानम्) The knowledge of fire is the अनुमिति धूम is साधन in relation to the अनुमिति which is साध्य

अनुमान in the realm of poetry runs on similar lines The तार्किक sees the धूम The कवि sees how the कटाक्ष of the woman pierce the heart of the man The तार्किक infers that there is fire on the mountain The कवि deduces that ahead of the woman runs Cupid with an arrow fixed on the bow! यत्र पतत्यबलाना दृष्टिर्निदिता पतन्ति तत्र शरा । तच्चापरोपितशरो धावत्यासा पुरं स्मरो मन्ये ॥ (सा द) The fire is not seen but *inferred* by the तार्किक स्मरस्य पुरोधवन is not seen but *inferred* by the poet Then there moves a cloud in the sky To the poet it is smoke pervading the sky He infers therefrom that the fire of love has been burning down the trees in the form of travellers यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलद धूम स्थगयति । तथा मन्ये रन्ध्रं पथिकतरुखण्ड स्मरदध ॥ स्वर्यक [cp मेघालोक भवति सखिनोऽप्यन्यावृत्ति चेत् । वण्टारेवप्रणयिनि चने किं पुनर्दूरस्य ॥—मेघदूत २३] This is again अनुमान more poetical than यत्र पतत्यबलाना etc, because it is based on रूपक मध एव धूम स्मर एव दध, पथिका एव तरु Such are poetical अनुमानस some more poetical than others र ग —अस्य च कविप्रतिभोऽपि विगतैव नमत्परित्वे काव्यालंकारना ।

The अनुमान becomes poetical when the theme is poetical enough and when blended with other figures The poet does not care for all the varied details like व्याप्तिज्ञान and उपाहरण for which the तार्किक has the highest respect. His process is simpler The poet looks to the fact and draws his own poetical inference The inference may not be strictly true, but is bound to be poetical. Who can impugn the validity of the poet's conclusions? Who can challenge the validity of तच्चापरोपितशरा धावत्यासा पुरं स्मरो मन्ये? And yet the poet does nothing more

than give a particular reason for arriving at a particular conclusion. Read **कव्यक** यत्र साधन साध्यप्रतीतये निर्दिश्यते सोऽनुमानालम्बार ।

अनुमान vs काव्यलिङ्ग :—In अनुमान, we get a साधन or हेतु and साध्य. In काव्यलिङ्ग also we get a हेतु and कार्य. To that extent there is similarity between the two. But (1) in अनुमान, the साध्य-साधनभाव is explicit, in काव्यलिङ्ग the हेतु-कार्यभाव is implicit or suggested. That is to say, in अनुमान, the हेतु or साधन is clearly stated to be such, by the use of Ablative, Instrumental or particles like यत्. In काव्यलिङ्ग, as we saw, the हेतुत्व is left to suggestion. (2) In अनुमान, the हेतु is within experience. The साध्य is a matter of conjecture. In काव्यलिङ्ग, the हेतु and कार्य are both within experience. (3) In अनुमान, the हेतु indicates something, in other words, it is शाक. In काव्यलिङ्ग, the हेतु accounts for something, in other words, it is समर्थक. (4) In अनुमान our thoughts proceed from the साधन to the साध्य. In काव्यलिङ्ग, our thoughts proceed from the कार्य to the हेतु. That is to say, in अनुमान, the question arises. What does this (साधन) indicate? The reply thereto is the साध्य. In काव्यलिङ्ग, on the other hand, the question arises how does this (कार्य) come about? And the answer thereto is the काव्यलिङ्ग or हेतु. (5) Closely analysed the हेतु and कार्य in काव्यलिङ्ग become साध्य and साधन respectively in अनुमान. If प्रियाहृतमना प्रणिपातलब्धन सेवा मन्यते is काव्यलिङ्ग, the corresponding अनुमान will be यत् अस्मी प्रणिपातलब्धन सेवा मन्यते तस्मादसौ प्रियाहृतमना. (6) In अनुमान, there figure words like मन्ये, जाने etc. marking inference. At least they are implied. In काव्यलिङ्ग there is no room for them.

अनुमान vs अर्थान्तरन्यास —If the साधन in अनुमान is in the form of a वाक्य, we get two वाक्यस as those in अर्थान्तरन्यास. In both, the हेतुत्व is explicitly stated. But whereas (1) in अनुमान, the हेतु is शाक, in अर्थान्तरन्यास, it is समर्थक. (2) In अनुमान the two वाक्यस are syntactically dependent due to the use of यत् यस्मान् etc., in अर्थान्तरन्यास, they are independent. (3) In अनुमान, the two वाक्यस are related as कारण-कार्य. In अर्थान्तरन्यास they are related as सामान्य विशेष. (4) In अनुमान, we get words like मन्ये etc. to mark the deduction made, in अर्थान्तरन्यास, there is no occasion for them.

अनुमान vs उत्प्रेक्षा —In both, there figure words like मन्ये, क्ते etc. But whereas (1) in अनुमान, there is certainty in the deduction, in उत्प्रेक्षा, there is uncertainty. (2) In अनुमान, there is no सादृश्यप्रतीति. In उत्प्रेक्षा, there is सादृश्यप्रतीति. Read सा द —उत्प्रेक्षाया अनिश्चिनत्या प्रतीति । इह तु निश्चिनत्या द्युभयोर्दे । र ग —मन्ये-दाङ्-अभिनि जाने इत्यादिप्रदाना यत्र सादृश्यनिनिमित्तसद्भाव तत्र उत्प्रेक्षाबोधना इति किंच ।

अनुमान was first recognised by रुद्रट, though faint traces of the figure are to be found in उद्भट's काव्यलिङ्ग रुद्रट divides it according as साध्य and साधन are placed first or next Another अनुमान of रुद्रट consists in describing a thing as past or future, even when it is not so, owing to some strong circumstance No later आल्कारिक admitted this variety मन्मट, रुच्यक, विश्वनाथ, नगनाथ all admit the figure मन्मट saw no charm in place-shifting It was to him immaterial whether साध्य or साधन was placed first or next. His followers also assume the same attitude. अप्पव्यदीक्षित does not define the figure but classes it among the प्रमाणादकारः

Essentials — [अनुमान Deduction of course, poetical] (1) There must be some circumstance (साधन) on the basis of which the poet makes the deduction (साध्य) (2) Both the साध्य and साधन must be poetically striking (3) They may be poetical because of some other underlying अल्कार like रूपक or simply because of dignified style (शैवेकिक) (4) The साधन is clearly indicated by Ablative or Instrumental or words like यत्, यस्माद् and not suggested (5) The अनुमान often assumes the form यस्मादिद् भवति तस्मादिद् मन्ये (or जाने or विभावये etc.) (6) मन्ये etc. may sometimes be implied but clearly enough (7) The poet will not bother about the logicians' details like व्याप्ति or लिङ्गपदानर्तं nor is it of any use to judge the accuracy of the साध्य by तार्किक standards. Because, after all, it is poetical

§ सू ५८ अनुमान etc. Construe यद् साध्य-साधनयो वच तद् अनुमानं उक्तम्. अनुमान is the statement of the साध्य and साधन साध्य is the thing inferred, the deduction. साधन the means thereto

वृत्ति — पञ्चधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतु साधनम् साधन is a reason that has three aspects i. e. must satisfy three requirements in order to be valid — (1) पञ्चधर्मत्व, (2) अन्वयित्व, (3) व्यतिरेकित्व पञ्चधर्मत्व Being present in the particular case under consideration The धूम is valid साधन for हेतु because it is present on the पञ्च or particular case viz. पर्वत अन्वयित्व or, more clearly, सप्तशे अन्वयित्व i. e. सप्तशे साधन (अन्वय = Presence) Being present in a similar case. धूम is valid because it is present in the सप्तशे i. e. similar instance of महानगम् — kitchen महानगम् is a सप्तशे because साध्य बहि is present there In such सप्तशे, धूम also is present. व्यतिरेकित्व or, more fully, विरुद्धाद् व्यतिरेकित्व or व्यावृत्तत्व Being absent (व्यतिरेक = व्यवृत्ति = absence) from a dissimilar instance. धूम is absent from मन्दार a great lake which is a सप्तशे because बहि is absent there

A valid logical हेतु must satisfy these three requirements (त्रिरूप)
But a poet has scant respect for these He will never wait to see if
these are or are not fulfilled by his हेतु or माधन

धर्मिणि अयोग्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् साध्य of the सूत्र explained
साध्य [e g पर्वतो बहिमान्] is the denial (व्यवच्छेद) of absence (अयाग) of
the more extensive (व्यापक 1 e बहि) from the particular case (धर्मिन्
1 e पर्वत) In plain words in पर्वतो बहिमान्, बहि is stated to be present
on the पर्वत Denial of Absence is Presence व्यापक and व्याप्य
Relative terms बहि is व्यापक or the more extensive one in relation to
पर्वत, the व्याप्य or the less extensive one बहि is more extensive be-
cause it is found not only in all cases where पर्वत is present but also
in others where पर्वत is absent as in a red hot iron ball (सुरायोगोल)
पर्वत is therefore less extensive

St 127 यत्रैता etc Illustrates अनुमान The glances of women
pierce the hearts of men because of Cupid their escort, aiming an
arrow at them (men) लहरीचलाचलरश्मि with glances as unsteady
(चलाचल) as waves अमी मार्गणा Ref to मन्दारस cd Construe तत्र
सत्य मोघन, अचिन्तारमन्त्रक आसा (सुहृदा) शासनधर रश्मि कर्तृकृतचाप अग्रत एव
धावति । सत्य indeed अचिन्तारमन्त्रक With his hand quivering on the
arrow set on the bow (अचिन्) Quivering due to tension of his mind
or bow कर्तृकृतचाप adverb The bow is bent when the arrow is to
be discharged A compliment also to the arched eyebrows referred
to in a. शासनधर very obedient

साध्यसाधनयो etc. मम्मट, once more, differs from रुद्रट. रुद्रट had
divided अनुमान on the basis of the पौर्वापर्य of साध्य-साधन That is to say
साध्य first साधन next, was one variety the other being साधन first,
साध्य next [cp वस्तु परोक्ष धर्मिन् साध्यमुपन्यस्य साधन तस्य । पुनरन्वयुपन्यस्येद्
विस्तीर्ण केननुमानम् ॥ ७ ५६] मम्मट finds no particular charm in this
place-shifting

It is significant that रुच्यक, विशनाथ, जगन्नाथ also did not accept divi-
sions based on पौर्वापर्यविकल्प [पौर्वापर्यविकल्प lit. alternatives in sequence.]
मम्मट implies similar disregard for this principle of पौर्वापर्यविकल्प in the
matter of the धर्म in दीपक and in the matter of the सवर्धन-मर्धक in
अर्थान्तरन्यास

३३-परिकर

परिकर means 'whatever contributes to something else' and the
name is aptly given to the figure where the central charm consists in

the use of a single adjective or attribute or an array of them that contributes to the sense of the sentence कव्य says to शकुन्तला (शा ४१८) अभिजनवतो भर्तुं श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे, विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणं माकुला । तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावन, मम विरहजा न त्व वत्से शुच गणयिष्यसि ॥ That pre-eminent sage promises very bright prospects for शकुन्तला in *abc* —To be the consort of one of noble parentage (अभिजनवत्) is enviable (श्लाघ्य) indeed To be preoccupied, every moment, with his acts great with glory (विभवगुरु) is no small fortune. To bear him a son and then too a sacred (पावन) one will be indeed the height of good fortune. Here each one of the विशेषणः * अभिजनवत्, श्लाघ्य, विभवगुरु, पावन makes a splendid contribution to the issue on hand viz a picture of the rosy future before शकुन्तला This is therefore a परिवर. The कव्य wants to describe his beloved as a paragon of beauty Says he (मेघदूतः २१९) —तन्वी श्यामा शिखरिदशना पकविम्बाधरोष्ठी, मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः । श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम् या तत्र स्याद् युवतिवियये सृष्टिराद्येव धातु ॥ Here as each of the epithets contributes to the central theme viz the picture of a beauty, we get a परिवर

In परिवर, the adjectives or epithets contribute to the वाच्यार्थ by the suggestion which each one carries. Thus each one तन्वी, श्यामा etc. suggests सौन्दर्य and thereby contributes to the वाच्यार्थ which aims at describing a beautiful dame. Not that the वाच्यार्थ would have remained incomplete in their absence. But certainly its charm is heightened by their presence As the suggestion is subservient to वाच्यार्थ there is no ध्वनि here. Read र ग —एव वाच्यार्थस्य सत्यामपि निष्पत्ती सौन्दर्यविशेषणाय माकृत विशेषणम् ..। Again ररयक विशेषणानां साभिप्रदत्त प्रतीयमानार्थगर्भं करः .. एव च प्रतीयमानादात्म्यं वच्योन्मुक्तत्वात् परिवर इति सार्थकं नाम ।

परिवर and कव्यलिङ्ग —We have seen how कव्यलिङ्ग usually assumes the form of विशेषणः that are significant In परिवर also the विशेषणः are significant But the significance of the विशेषणः in परिवर is of a different type from that of the विशेषणः in कव्यलिङ्ग In परिवर, the विशेषणः are significant in so far as they lend an additional charm to the वाच्यार्थ which as we saw above, would not be defective in their absence In कव्यलिङ्ग on the other hand the विशेषणः are significant because they explain or account for the वाच्यार्थ, which, hence in their absence would be rendered defective अत्र स्यात् (सुवरा ८५५) इन्द्रमुच्यते इति सुवरा इव विभक्तत्वं दुर्नेति मम् । Here if अत्र were merely to say इन्द्रं मुच्यते इति we would be puzzled to know why the sight of इन्द्रमुच्यते सुवरा should pain अत्र But the विशेषणः उद्गमिष्यत्क (with the hair lying

dishevelled) and विश्रान्तकम् (with the talk come to a standstill) make the matter clear to us. Thus, in short, in परिकर, the विशेषण is वाच्यम् उत्कर्षापायक, in काव्यलिङ्ग they are वाच्यमित्यद् or वाच्यनिर्वाहक.

Is परिकर a figure or mere दोषामात्र? —आल्कारिकs raise the question Is परिकर a positive figure or does it merely mean an immunity from the दोष of अपरिपुष्टार्थत्व? काव्य must be निर्दोष (cp तद् अदोषी शब्दार्थो) अपुष्टत्व of अर्थ is a दोष, to which a काव्य becomes open, if therein is huddled up matter that has no bearing (अपुष्ट) on the issue on hand. And if in परिकर we get significant विशेषणs, that means, it may be argued, that here we have a काव्य free from that दोष of अपुष्टार्थत्व. Thus according to this view, what is looked upon as a figure (परिकर) amounts to no more than a दोषामात्र.

As against this, it is argued by मम्मट and others, that though significant adjectives are nothing more than a bare necessity for a काव्य, still there is undeniably some particular poetic charm (विश्लिष्टविशेष) when we are presented with an array of such विशेषणs. That charm justifies परिकर as a positive figure. Read जयरथः—विशेषणानां नात्र बहुत्वमेव विकशितम् । अन्यथा ह्यपुष्टार्थस्य दोषत्वमिधानात् तत्रिराकरणेन स्वीकृतस्य पुष्टार्थस्याय विषय-
स्यात् । एव एवविधानेन विशेषणोपन्यामद्वारेण वैचित्र्यादिशयः समवतीत्यस्य अर्थमारत्नम् ।

It is not clear if there was any आल्कारिक that preceded मम्मट who thus questioned the status of परिकर as an अलङ्कार. मम्मट's predecessor रुद्र actually admitted the figure. It is just likely, therefore, that मम्मट refers in his वृत्ति not to an actual view like this, but just to a theoretical possibility. कुक्यानेद refers to it as actually the view of some (केचिद्) आल्कारिकs like जयरथ and जगन्नाथ are entirely in agreement with मम्मट on this point.

Are numerous विशेषणs a necessity for परिकर —This brings us to another question as to whether many significant विशेषणs are necessary for the figure. मम्मट in his वृत्ति and जयरथ (vide the quotation given above) hold that the figure will be there only if there is an impressive pile of विशेषणs, not otherwise. As against these जगन्नाथ and अन्यव्यदीक्षित regard even a single विशेषण as enough to constitute परिकर. अपर्यवर्दीक्षित, for instance, says —बहुतान् अनुवेषितानो पन्थस्य एव परिकर इति न नियमः । शेष-यस्यगदिरु अपुष्टार्थ(स्य) दोषामात्रेण तत्र ण्यवर्दीक्षित विशेषणस्य सन्निवृत्तस्य किञ्चन विश्लिष्टविशेषणद्वारात् परिकरोपपत्तेः । जगन्नाथ says that many विशेषणs only make the figure more impressive. विश्रान्तकमेव हि षट्शब्दविशेषणवत्तत्त्वं वैचित्र्यविशेषणवत्तत्त्वं नाम । न तु प्रालम्ब्यारसगीरमेव इति शक्यं वक्तुम् । Possibly जगन्नाथ is right. Even a single विशेषण like अश्रितक

(in अभिजनवने भर्तु etc.) is enough to lend charm and hence to make the figure

परिकर was first admitted by रूद्र who divided it on the basis of the fourfold सकेत viz चाति, गुण, क्रिया and द्रव्य मम्मट, मध्यक विश्वनाथ, चण्नाथ, अण्णव्यदीक्षित all admitted it अप्पव्यदाभित concerned in addition a development of the figure परिकराकुर wherein the विशेष्य is significant e.g चतुर्णां पुण्यानां दाना दवश्चतुर्भुज where the विशेष्य, चतुर्भुज is significant in view of the पुण्यार्थे being four आख्यायिका, however are reluctant to accord recognition to this scion of परिकर

Essentials -- [परिकरोति व्यङ्ग्येन वाच्यार्थे उपस्करोति, इति परिकरः] (1) There must be used by the poet *significant* विशेषण, to qualify the विशेष्य (2) The more the विशेषण the more effective the figure. (3) The विशेषण will be significant provided they have a व्यङ्ग्यार्थ which heightens the charm of the वाच्यार्थ They must not be direct as in प्रनाना विनयाधानाद् रक्षणाद् भ्रणानपि । म पिना विनयस्यापि केवल नमहेतव ॥ (रघुवंश १ २४) (4) The विशेषण only give additional significance for even without them the वाच्यार्थे would be complete (5) Thus they are वाच्यार्थोपस्वरय and not वाच्यार्थनिर्वाहक as in काव्यचिह्न

§ सू ५९ विशेषणै etc Construe —यद् साकृते विशेषण उक्तिं म तु परिकरः । तु Marks transition from the earlier figure to this साकृते विशेषणै साकृते = साभिप्रायै Full of significance. Significance is the suggestion which contributes to the वाच्यार्थे Read रघुक —विदधाना साभिप्रायत्वं प्रतीयमानार्थगमीसार । आकृतम् [आ + √ कृ to intend] Intention

वृत्ति —अर्थाद् विशिष्यस्य (उक्तिः) The सूत्र amplified साकृते विशेषणै उक्तिः The word विशेषणै makes it clear that the उक्ति or statement relates of course (अर्थाद्) to the विशेष्य For विशेषणै appear only in relation to a विशेष्य Thus the सूत्र means साकृते विशेषणै विशेष्यस्य उक्ति परिकर

St. 128. महौजसो etc Illustrates परिकर A spy reports to सुषेणिर how दुष्येण has on his side soldiers endowed with all those virtues that go to make a soldier a tower of strength धनार्चिता honoured with wealth To be inserted in the Translation after 'treasure' सयति रुच्यधीर्तय who have made a name for themselves in battles (सयत् f) सहत who is in a conspiracy न भेदवृत्तय Not bent on dissensions. d construe तय (in c) त्रियाणि भनुभि मनेह्यु कञ्चि They seek to secure his (i e of दुष्येण) aims even at the cost of their lives. धनुर्भूत is the विशेष्य

Here the adjectives, महीनत, मानपना, पनाचना, सुयति लम्बीर्य, न-महा and न मेदवृत्तव । all suggest virtues (vide उद्योत) that go to make the most dependable soldier This suggestion contributes to the वाच्यार्थे in that it shows how दुर्वोधन's cause is being defended by warriors of the most dependable sort Since the व्यंग्य is subservient to वाच्यार्थे there is no ध्वनि अव्यंग्यस्य वाच्योन्मुख इति न ध्वनिविषयता—मा च

यत्प्रयुष्टार्थस्य etc See above मन्म justifies परिक्ल as a positive अन्वय and not mere दोषभाव He says Though by declaring अपुष्टार्थेत्वं a दीप, we have naturally accepted that a वाक्य should be पुष्टार्थे, still, there does result some striking effect (वैचित्र्य) when many विशेषणः are arrayed, as in the instance महीनतो etc (पञ्च) applying to the same विशेष्य (एकनिष्ठत्वेन) Hence is परिक्ल counted among अन्वयः अपुष्टार्थस्य दोषताभिधान In उ ७ मन्म gives अपुष्टार्थत्वं as a दोष It consists in the use of words that have no relevancy to the matter on hand अपुष्टार्थे as used here is a noun न पुष्ट अर्थे येन तद् अपुष्टार्थम् Irrelevant matter पुष्टार्थे also a noun here पुष्ट अर्थे येन Relevant matter ० निराकरणे ० स्वीकार इत When it is declared that अपुष्टार्थे is a दोष, it means that पुष्टार्थे is a necessity एकनिष्ठत्वेन । e एकविशेष्यनिष्ठत्वेन एव as illustrated in the stanza

Two points emerge from this argument (1) that परिक्ल is an अन्वयः, not mere दोषभाव (ii) that परिक्ल requires many significant विशेषणः [See above]

३८—व्याजोक्ति

व्याजोक्ति is a statement based on pretence and is not to be mistaken for व्यास्तुति strictly confined to disguised स्तुति-विदा In व्याजोक्ति, the poet makes a party resort to some pretence (व्याज) with the intent of concealing the real fact from others. उदयन sheds tears when put in mind of बहिरात्ता whom he regards as dead To conceal the fact that the tears were caused by the memory of बहिरात्ता, उदयन says to एतावती that they were caused by the pollen of बहिरात्ता flowers इत्युत्तरादीनि बहिरादिन भवन्ति । बहिरात्तात्पुष्पकेन साधुराज सुत मम ॥ (स्वप्नवाप यदत्तम् ४ ७) This is व्याज क. अद्विन्द and the निरुद्ध have succeeded in securing the release of मा-विन्द and बहिरात्ता from the cellar where they were locked up by परिष्णे ररानी finds them both in the समुद्राद् with अद्विन्द When challenged to account for their presence in the समुद्राद्, अद्विन्द pleads नदंति कृत्वात्पुष्पकेन विन्देन परिष्णे दत्तम् । इति मोक्षे मदीं प्रविष्टु मनुष्याने च ॥ (मा ४ १७) Here अद्विन्द gives a false reason in order to keep back the real fact from परिष्णे This is

व्याजक्ति again That way व्याजक्ति has affinities with ऐवपहुति and the second variety of पर्यायोक्त conceived by अपव्ययं शित [*Vide* अपहुति and पर्यायोक्त]

व्याजक्ति can hardly claim any great poetical merit Its central charm does not consist in anything very poetical like अतिशयोक्ति व्याजक्ति may give rise to some irony it may get a certain loftiness due to the प्रौक्ति in which it is conveyed But more than that there is nothing very poetical about the figure Of course one व्याजक्ति may be nicer than another according to the greater or lesser degree of ingenuity and subtlety involved in inventing the excuse

व्याजक्ति vs अपहुति In व्याजक्ति the real fact is concealed and some unreal excuse advanced In order that the excuse advanced may seem plausible it is necessary that there should be सादृश्य between the excuse given and the real fact शिव is in horripilation due to emotion He wants to conceal that he is seized by emotion He therefore avers that the horripilation is due to cold Here there is सादृश्य between emotion and cold in so far as both can equally cause horripilation Thus between व्याजक्ति and अपहुति two points are common (1) Intentional (अनर्थ) concealment of the real fact and (2) Similarity between the fact desired to be kept back and the one established But whereas (1) in व्याजक्ति the thing is concealed by the speaker keeping silent over it in अपहुति the thing is concealed by being actually denied It can be easily seen how it would become ludicrous if शिव in the above instance were to say This is *not due to emotion* but to cold The real issue is thus suggested only in व्याजक्ति A denial is necessary on the contrary in अपहुति नेद मुख चन्द्रोऽयम् Read लकैवागीश—अत्र तु गोपनाद्वरिभिरेन काश्याग्निना विरयो व्यज्यत एव न त्वभिधीयत नने माव । द्वितीयथा गोपनरुता गोपन प्रथममभिधीयते अत्र तु त त्थेति माव । (11) In व्याजक्ति, the speaker's aim is practical viz to keep the hearer in the dark about the real issue In अपहुति it is poetical viz to drive at the सादृश्य between the thing denied and the one affirmed and thus to exalt it Read जयरथ—अदृशा हि प्रकृतमेव चर्षदितुम प्रकृतस्तेषामनम् । इह तु उद्विग्न सन् प्रकृत वस्तु बन्धनद्वेषेण अपकृतो निगूह्यत इति आशोर्नेत्याद् भे ।

व्याजक्ति—ऐवपहुति In both one thing is concealed and another affirmed But while in व्याजक्ति there is no equivocation or ambiguity based on ऐव in ऐवपहुति the charm consists in the amb-

guity due the use of शिष्ट words. Read कुवलयानन्द —तस्या (श्लेषाद्गुनी) वचनस्य अन्यथानयनेन अपहृत्य । अस्यामातरस्य हेचनरवर्गनेन गोपनम् ।

व्याजोक्ति was first admitted by वामन The figure must have been earlier still as वामन says in his वृत्ति या मायोक्ति इत्याहु । रुद्र did not recognise it. मम्मट, रुच्यक, विशनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीदिन all admitted it. According to रुच्यक, व्याजोक्ति was included by रुद्र under अपहृति who took a wider view of the figure अपहृति —साम्प्रदायिको यत्र सा विज्ञप्ता त्वपहृति । अपहृत्य सादृश्यं यस्मिन्नाप्यपहृति ॥ Thus is not borne out by रुद्र's काव्यालंकार

Essentials — [वचनरूपश्लेषरूपस्य व्याजस्य वचनाद् व्याजोक्तिः —रुच्यक] (1)

There must be a statement by someone, other than the poet. (2)
The statement must relate to a matter that has come to light.
(3) The speaker must attribute the matter to a cause which, though probable, is not the real one (4) Thus the speaker does to keep back the real cause (5) The real cause is sought to be concealed because the speaker feels abashed or is afraid or for some such reason

१ सू ६० व्याजोक्ति etc. Construe उद्भिन्नवस्तुन छानना रूपनिगूहन व्याजोक्तिः This will make clear that छानना goes with रूपनिगूहन in the compound उद्भिन्नवस्तु A thing that has come to light. छानना रूपनिगूहन concealing its real nature (रूप) by having recourse to some false pretext or excuse

वृत्ति—निगूहमपि actually means निगूहनपि ; e whatever is meant to be kept a secret कथमपि प्रसिद्ध comes to light somehow केनापि etc is concealed under some pretext (व्यपदेश)

न धेया etc मम्मट shows the difference between व्याजोक्ति and अपहृति व्याजोक्ति is not to be mistaken for अपहृति as in व्याजोक्ति (इह) there is no room (सम्भव) for similarity between तिरो viz the प्रकृत and अपकृत being conveyed owing to the mention of the अपकृत only. Emphasis on उद्भिन्नवस्तु.

What मम्मट means is that since in व्याजोक्ति only the अपकृत is stated, there is no room for सादृश्य being conveyed In अपहृति, since both are stated there is room for it. अन्वयान् = प्रतीकचयना अन्वयान्.

मम्मट does not mean that there is no सादृश्य between प्रकृत and अपकृत in व्याजोक्ति. As we saw above without such सादृश्य व्याजोक्ति will be impossible, because the pretext advanced will seem probable only, provided there is सादृश्य between the cause assigned and the actual cause Read मा च. अपहृति निम्न उद्भिन्नवस्तु सादृश्यम् । अत्र तु सादृश्यस्य सहाय्येन प्रकृतनिवृत्तेः सम्भवं ।

St 129 शैलेन्द्र etc Illustrates व्याजोक्ति Looks like a नान्दीशेन. शिव who is in horripilation owing to the touch of पार्वती's hand at the nuptials explains the horripilation as due to the cold touch of the hands of हिमालय who was giving his daughter in marriage *ab* Dissolve शैलेन्द्रण (हिमवत्) प्रतिपाद्यमाना या गिरिजा (पार्वती), तस्या यं हस्तं, तस्य यद् उपगूढ (=उपगूहन = ग्रहण), तेन उल्लसन् यं रोमाञ्चादि, तेन विसृष्ट (upset) च असी अस्मिन्विधिभ्यासङ्गभङ्गात्तुल्यश्च (कर्मधारय) शिव was upset by the horripilation and confused (आकुल) with the consequent interruption in the performance (व्यामङ्ग) of the ceremony Construe ०भङ्गस्य, हा तुहिनाचस्य करयो शैत्य इति ऊचिवान् (च), शैलान्तपुरमातृमण्डलगे सस्मित दृष्ट (च), शिव व अन्तात् हा ऊचिवान् Who exclaimed 'How cold the hands of the Snowy Mountain!' शैलान्त दृष्ट Who was smilingly looked at by the Mothers in the harem of शिव, and his गण मातृमण्डल The मातृs or Divine Mothers are generally stated to be 7 in number Connected with शिव they attend upon his son, स्वन्द They are Energies personified गणs are the famous attendants of शिव

सस्मित दृष्ट. These Mothers were seasoned veterans too experienced to be gulled by the wily bridegroom! They knew too well that not cold, but *something else*, was at the root of the रोमाञ्च Hence their smile which is significantly mischievous! सस्मित does *not* go with ऊचिवान्

Here the रोमाञ्चादि (आदि indicates tremor) was caused by emotion (सात्त्विकरूपनया प्रवृत्ती) but was explained away by शिव as being due to the cold touch Thus रोमाञ्च caused by emotion though निगूढ, came to light and was deceitfully attributed to शैत्य by शिव Hence it is व्याजोक्ति

अत्र पुलक्येषु etc. पुलक्येषु = वेपथु tremor Explains आदि in रोमायादि सात्त्विकरूपतया प्रवृत्ती that had developed emotional (सात्त्विक) in nature (रूप) They were due to emotion सात्त्विक Attributed to सत्त्वगुण being dominant in one's disposition सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रवृत्ति भवन्ति सात्त्विक इति विदुर्भिर्निगूढाभे ॥ Note the complete list of सात्त्विक भावस —स्वे स्मृजोऽथ रोमाञ्च स्वभगोऽथ वेपथु । वैश्वानरश्च स्वयं सात्त्विक मत्त ॥ शैत्यकारणतया प्रकृतितया दपलपितस्वरूपी Their real nature was concealed (अपन्नित lit. denied) as they were declared as being due to cold व्याजोक्तिः प्रयोज्यत cause the figure व्याजोक्ति

३९—परिसंख्या

For the figures दृष्टान् अनुमान and, to some extent, यदन्वित्त्रि, the आश्रयिभ्यः were indebted to the तस्मिन् who had their दृष्टान्, अनुमान and

हेतु For the figure परिमल्ल्या (and another viz अर्थावृत्ति, not admitted by मम्मट), the आन्तरिकस्य are indebted to the पूर्वमीमांसकसः The पूर्वमीमांसकसः divided a विधि into three classes अपूर्णविधि, नियमविधि and परिमल्ल्याविधि. And it was this परिमल्ल्या that was the prosaic forerunner of the poetical परिमल्ल्या अर्थव्यतिरेक

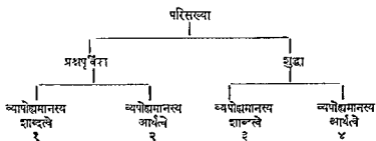
'परिमल्ल्या' is very ingeniously explained by the मीमांसकसः परिमल्ल्या as परिमल्ल्या and संख्या as वृद्धि. So परिमल्ल्या is that विधि wherein stress is laid on the idea of exclusion. And the परिमल्ल्या अन्तर also derives its charm from its suggestion of exclusion. When वाण describing King द्रुपद says यद्य च फलोद्गारं भव, अन्तःपुरिद्वारेषु भद्रं, नृपस्य सुसन्ता, विद्वेषु वरप्रदम् अन्तरं, he wants to show (द्रुपदस्य) शत्रो भव नमीरु, शत्रो मन्त्री नमीरु, प्रजातां सुसन्ता नमीरु, प्रजातां वरप्रदम् नमीरु. In other words while saying यद्य च etc he wanted to *exclude* things that characterise an ordinary king. There by he sought to suggest that द्रुपद was an extraordinary king. कालिदास says of अन्तरं — कर्मणा भयोपगतानये विदुषां मयाये इदं धुम् । (रघु ८ १२) suggesting how अन्तरं इव was not for परीक्षण nor his विना for विना, as they are in the case of an ordinary mortal. Here also since the poet wants to suggest the exclusion of things that are normally found with other mortals, the figure is परिमल्ल्या

Thus in short, in परिमल्ल्या the poet states one thing in order to suggest the exclusion of its likes. The thing stated is striking, not so much by itself, as owing to the suggestion of exclusion it gives rise to. In fact, as मम्मट says the statement of an ordinary fact made in परिमल्ल्या makes us look out for suggestion. अर्थव्यतिरेकं constitutes its central charm

अर्थव्यतिरेकं in परिमल्ल्या Though it is possible to have परिमल्ल्या without अर्थव्यतिरेकं the figure becomes more picturesque when it is blended with अर्थव्यतिरेकं caused by अर्थव्यतिरेकं. The two meanings that a विधि word possesses make it a very convenient medium for परिमल्ल्या. Take for instance विद्वेषु वरप्रदम् in the instance given above. वरप्रदम् has two meanings (1) Taking the hand and (2) Levying of taxes. The first meaning applies to विद्वेषु the second meaning applies to the thing excluded viz वरप्रदम् वरप्रदम्. Read द्रुपद — 'विद्वेषु वरप्रदम्, द्रुपद'

some are reluctant to recognise as poetical a परिसर्या where the thing excluded is actually expressed Read र ग —अन्य तु व्याकृतेरार्थत्वे एव परि सख्यात्कार, अन्यथा तु शुद्धा परिसर्यैव इत्याहु । रुद्रः only recognised व्याकृतेरार्थत्वे परिसर्या —अन्यत्र तु तदभाव प्रतीयते—says he

Thus we get the following scheme —

For परिसर्या vs उत्तर, see उत्तर

परिसर्या dates back from रुद्र He admitted all the divisions above excepting व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे, (१ and २) मम्मट, रव्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ all admitted the figure and its divisions on the lines of मम्मट अप्पय्यदीक्षित admitted the figure but does not give its divisions

Essentials —[कस्यचिद् परिवर्तनेन पुनः (१ वस्य) चिद् सख्याय वर्णीयत्वेन गणनम्—रव्यक who explains the name as meaning Counting something as worth describing by excluding something else So मा च also: परिवर्तनं । तत्र वस्यापि परिवर्तनेन कस्यचिद् सरया वर्ण्यत्वेन गणनम् । सन्वद् प्रथमं वा । See above for a different explanation and possibly a better one, because it brings out वर्ण्यमानस्य प्राथम्यं] (1) The poet must state a fact too well known (2) The statement of a such a well known fact naturally suggests exclusion of facts similar to it (तादृगन्वव्यपेद) (3) The charm lies in the suggestion of exclusion (4) The statement may or may not be in reply to a query (5) The matter sought to be excluded, may be actually mentioned or merely suggested. (6) When suggested it is more poetical than when mentioned (7) When blended with देवमूर्च्छ भणित्वेन, परिसर्या becomes more picturesque. (8) Sometimes the thing excluded is such as characterises an ordinary being As such its exclusion may exalt the matter under consideration e g वस्य च परश्वाम् मयं etc.

१ सू ६१ किंचिद् etc Construe —एतद् भट्ट वा एतद् कश्चिन् (सर) तादृगन्वव्यपेदाय प्रत्यये सा तु परिर्वर्त्या रम्या । वृष्टं भट्ट वा एतद् कश्चिन् The thing may be stated in the form of a reply to a query, or it may be barely

stated without a query तदग्न्यस्योद्गाय प्रकृत्यते Leads to the exclusion (स्वच्छेद = व्यावृत्ति) of things similar to it (i e thing mentioned) The mention of one thing naturally means the exclusion of other similar things. तु marks transition to a new figure

वृत्ति — प्रमाणांतरागतमपि वस्तु etc. When a matter is mentioned (गद्ये प्रतीति) even when it was already known from other sources of knowledge (प्रमाणात्) it results in the exclusion (स्वच्छेद) of other matters similar to the one mentioned प्रयोजनांतराभावात् Explains how the mention of one results in the exclusion of others When a plain matter happens to be mentioned by the poet we cannot help concluding that by mentioning it the poet means to exclude others. What other purpose could there be we ask ourselves but this प्रमाणांतरागतमपि means that the matter is so well known from other sources that its mention would be quite uncalled for unless there lay some motive behind it And this motive is वक्तव्यवच्छेद प्रमाणांतर source of knowledge अत्र च etc gives the divisions See the scheme given above तदन्यथा i e without प्र. उभयत्र — i e प्र. पूर्वमपि वक्तव्यवच्छेद स्वच्छेदमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं च The thing excluded may be suggested or expressed

१ सूत्र ६२ Construe पूर्वस्य पूर्वस्य अर्थस्य यद्योत्तर हेतुता चेत् तदा कारणमाला स्यात् यद्योत्तर पूर्वस्य हेतुता । e. each preceding unit is the हेतु of each succeeding one. Note how our author recognises only this हेतु-कार्य variety, not कार्य-हेतु variety

यद्योत्तर उत्तर उत्तर प्रति

St. 134 नितेन्द्रियत्वं etc. Illustrates कारणमाला, पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वे A king's prosperity is the ultimate result of his self restraint

Here the pairs नितेन्द्रियत्व विनय, विनय-गुणप्रवच, गुणप्रवर्ष-जनानुराग, जनानुराग सपदा are interlinked, and each one of them is made up of units related as कारण-कार्य It is therefore पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला. जगन्नाथ criticises this instance as being vitiated by सप्रवर्षप्रवच which arises as a result of the abrupt break in style in the matter of the clauses beginning with गुणप्रवर्षो विनयादवाप्यते The style would have been uniform and therefore flawless if the wording were नितेन्द्रियत्व विनयस्य कारणम्, विनय-गुणप्रवर्षस्य कारणम्, गुणप्रवर्ष-जनानुरागस्य कारणम्, जनानुरागश्च सपदा कारणम्—*is जगन्नाथ's view* That जगन्नाथ's criticism is just will have to be admitted in view of the fact that figures like कारणमाला depend for their charm more on *form* than substance Since uniformity of style is a very important aspect of *form* one can easily understand why जगन्नाथ insists upon it Read र ग —सर्वेषु य शब्द कार्य-कारणतोष स्थापक आदी प्रयुक्त म एव निवाह । एव क्रमेण निबन्धन आकाशानुरूपत्वाद् रमणीयम् । अन्यथा तु म्प्रवचम स्यात् । यथा प्राचीनाना पद—'नितेन्द्रियत्व सपदा' etc. The stanza is found in सरस्वतीकण्ठाभरण ३ रुद्रट has put the same idea in अर्थो form

हेतुमता सह etc. The author attacks रुद्रट for having admitted as an अलंकार the identification of a cause with its effect, which he (रुद्रट) styles as हेतु अलंकार Such identification which is in essence no more than शुद्धा सारोपा (e g आद्युर्ध्वम्) or शुद्धा साध्यवनाना (आपुरेव इदम्) based on कार्य-कारणत्व is not charming enough to be styled an अलंकार, says he. And if the instance अविरल्लमल्लविकास etc. where cause is identified with its effect is recognised as good वाच्य, it is due to the soft alliteration and not the कार्य-कारणयोरेतद thereon argues अलंकार.

हेतुमता सह etc. Note रुद्रट's definition हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेद रुद्रवेचन । से-अहारी हतु स्यादन्वेभ्य पृथग्भूत ॥ हेतु is a figure distinct from others, in which there is a statement (अभिधान) going to identify (अभेद-हत्) the cause with its effect (हेतुमत्) [प्रतीय, through mistake (?) attributes this view to रुद्रट. मा चं, स प्रकाशिनी and सा चू are unanimous in attributing it to रुद्रट] हेतुअलंकार is only कार्य-कारणत्ववन्तु

शुद्ध सारोपा or माध्यवसाना काल कमलविग्रह etc is शुद्ध सारोपा It would be शब्दा सीधवसाना, if modified as अथ कमलविग्रह etc. इति हेतुलक्षणे न See काव्यङ्गि Development of the figure Prof. Banhatti's objection to उद्भट's काव्यालङ्कारसारसंग्रह pp xix-xx) shows how the Milan आलङ्कारिक, भामह, उद्भट and even मम्मट (or अद्भट ?) did not seem to be sponsored by the वैदर्भी school of दण्डिन् and others रुद्रट alone Kashmirian who admitted it, but his हेतु is different from the हेतुs given in detail by दण्डिन् आयुर्वृत etc अद्भट says that the हेतु conceived by रुद्रट consists in the identification of कार्य and हेतु, the अद्भट's हेतु is too colourless (वैचित्र्यशून्य) to be styled an अद्भटप्रकारता = अलङ्कारता

He fails to see why अद्भट should have condemned हेतुलक्षण in his काव्यङ्गि आयुर्वृत may not look poetical But कौकिलानन्द काल, सरला, इ, etc have some poetical charm in them. आलङ्कारिक like उद्भट appreciate such cases as अतिशयोक्ति शुद्ध सारोपा like तदीय रूप and its corresponding माध्यवसाना form, मगोहनमिद, based on अद्भट, with suitable subject matter, are poetical enough

Notes p 104 In place of 'or like तदीय रूप कामिनीना समोहन' (2na para 2nd line), read 'or शुद्ध सारोपा like तदीय रूप कामिनीना समोहन and its corresponding साध्यवसाना'] उद्भट will call it अतिशयोक्ति, रुद्रट will say that it is हेतु But both agree in seeing some charm therein So अद्भट does not seem just in his criticism of हेतुलक्षण as unpoetical

St. 135 अविरल etc रुद्रट gave it to illustrate हेतु Here (कमल) काल is described as कमलविग्रह, अलिमद and कौकिलानन्द while in fact कमल is the हेतु of the कार्यs viz of कमलविग्रह, of अलिमद and of कौकिलानन्द Thus here the charm consists in describing the हेतु as identical with the कार्य This is हेतु अन्वय of रुद्रट [Note that विकस, मद and आनन्द are not to be interpreted as विकसयतीति विकस, मदयतीति मद, आनन्दयतीति आनन्द as this will make them actually हेतुवाचकs not कार्यवाचकs]

इत्यत्र काव्यरूपता etc Tradition has given (समाप्तासिषु) thus as a काव्य in nature only due to its soft alliteration and not because they fancied (कल्पना) any हेतुलक्षण being there कौमलानुप्रास Soft alliteration of syllables like व-व, छ-छ-छ ग्-ग्, द्-द् कौमल whatever does not jar on the ear अनुप्रास alliteration, repetition of वर्णs (वर्णवृत्ति) समाप्तासिषु सन् + आ + √ न्ना Given traditionally स म् says उद्भटयदय उद्भट's काव्यालङ्कारसारसंग्रह does not refer to it मा. च. —भामह-उद्भटयथा (?)

It is difficult to determine the आलङ्कारिक who are thus hinted at by उद्भट. Neither भामह, nor दण्डिन् nor उद्भट has the stanza in question

these are put as replies to queries, we get प्रश्नपूर्विक परिसंख्या—व्यपेक्षमानस्य शब्दत्वे.

St. 132. कौटिल्यं etc. Illustrates शुद्धा परिसंख्या—व्यपेक्षमानस्य अर्थत्वे. A compliment to the beauty of a lady and to her immunity from faults to which the heart of an ordinary being is susceptible.

Here by कौटिल्यं कचनिकये is suggested न तु हृदि; by करचरणपरदलेयु रागः is suggested न तु हृदि; and so कौटिल्यं कुचयुगले and तरलत्वं नयनयोः also suggest the absence of कौटिल्यं and तरलत्वं from the heart. These are not given as replies to queries, nor are the things excluded mentioned. Hence शुद्धा परिसंख्या—व्यपेक्षमानस्य अर्थत्वे. Note how there is शेष in कौटिल्यं, राग, कौटिल्यं and तरलत्वं. This makes the परिसंख्या picturesque. Note again how the परिसंख्या exalts the lady as being above the normal—A vein of व्यतिरेक. Stanza found in रुद्रट's काव्यालंकार. ७.८१.

St. 133. भक्तिर्मवे etc. Illustrates in abc शुद्धा परिसंख्या, व्यपेक्षमानस्य शब्दत्वे. Some salient traits of great men. भव = शिव न युवतिकामास्त्रे. युवतिः प्व कामास्त्रे [cp. कथाः पञ्चदशैर्मुक्तस्य लक्ष्मि in St. 33].

Here न विभवे, न युवतिकामास्त्रे, न वयुि state the things that are sought to be excluded. भक्तिर्मवे etc. are not replies to questions. Hence शुद्धा परिसंख्या, व्यपेक्षमानस्य शब्दत्वे.

४०—कारणमाला

मालादीपक, कारणमाला, पञ्चवली and सार are रत्नमालाकारस (or शृङ्खलाकारस) since all of them are made of units that are interlinked, like the links in a girdle. While examining the significance of the term माला, in मालादीपक, it was pointed out how it meant रत्नमाला (= शृङ्खला). The same is true of the term माला in कारणमाला also since कारणमाला is no more than कारणरत्नमाला. One wonders why अहट्ट (after परिकर, अहट्ट is the author) should not have put together in a group the last three at least (कारणमाला, पञ्चवली and सार), if he was not able to disturb the position of मालादीपक, which मम्मट was perhaps justified in placing after दीपक. If anything, the assortment presented by अहट्ट is promiscuous and arbitrary.

In कारणमाला, in its generally recognised form, each preceding thing is the cause of each succeeding one. Thus the norm becomes a (cause)—b (effect), b (cause)—c (effect), c (cause)—d (effect) But जयस्य, जगन्नाथ and अप्सरस्यदीक्षित recognise also another variety, wherein each preceding thing is the effect of each succeeding

thing. Thus the scheme of this variety would be *a* (effect)—*b* (cause), *b* (effect)—*c* (cause), *c* (effect)—*d* (cause) In लभ्येत् पुण्यैर्गृहिणी मनोहा, तथा सुपुत्रा परितः पवित्राः । स्फीतं यशस्तैः समुदेति नून, तेनास्य निरत्य. स्तु नालोकः ॥ (र. गं.) The series is पुण्य (C.)—गृहिणी (E.), गृहिणी (C.)—सुपुत्रा. (E.), सुपुत्राः (C)—यशः (E.), यशः (C)—नालोकः (E.). In भवन्ति नरवाः फणात् पाप दारिद्र्यमभवत् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥ (कु.) the series is नरवाः (E)—पाप (C.), पाप (E.)—दारिद्र्य (C.), दारिद्र्य (E.)—अप्रदान (C.).

कारणमाला was first recognised by रुद्रट who did betray a *penchant* for figures in रचना form as illustrated by his रचनोपमा and रचनारूपक. अरुद्र, रुद्रक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अण्ण्यदीक्षित all admitted the figure. जयरथ, जगन्नाथ and अण्ण्यदीक्षित admitted an additional variety; viz. where each preceding unit in the series was the कार्य of each following one. Others had admitted only that variety where each preceding unit was the कारण of each succeeding one. Read जयरथः—अचिद् विपर्ययेणापि भवति । यथा..... । अत्र हि पूर्वेषु उत्तरोत्तर कारणयोपनिबद्धम् ।

कारणमाला vs. मालादीपकः—Both depend for their charm on the interlinking of units. But whereas in कारणमाला the pairs of units are related as कारण-कार्य or कार्य-कारण in मालादीपक, there is between the two units only that shadow of connection as is due to their being related to the same धर्म. e. g. अंशुदण्डेन शराः, शरैः श्रीरसित.....समासादितम्. That is, in कारणमाला, the charm lies only in the शृङ्खला based on कार्य-कारणभाव. In मालादीपक, it lies in a शृङ्खला based on साधर्म्य, though superficial, due to the धर्म being stated once only.

Essentials :—[कारणमाला माला शृङ्खला. Though there is कार्यमाला also, the name is accounted for as being due to the poet's greater emphasis on कारण. Read अथ यद्यपि कार्योन्नामपि माला विद्यते तथापि कारणगुणवर्णनमेव बहिर्मुखं इति 'विश्वामित्राय दि शश्वार्थप्रतिपत्ति' इति व्याख्यान कारणमात्रेण विधानम् ।—पण्डित दुर्गा-प्रसाद on सा. द.] (1) There must be a chain of कारण-कार्य or कार्य-कारण. (2) The larger the chain the more striking it becomes. (3) The charm is inherent in the chain of कार्य-कारण also. (4) Therefore even such a chain based on moral truths like त्रिनेत्रिवलं विनयस्य कारण, गुणमयीं विनयदवायने is deemed poetical enough. (5) There should be uniformity of expression throughout the series, to convey कार्य-कारणभाव. See how this is violated in the expressions विनयस्य कारण and विनयदवायने. (6) Again, in the case of interlinking words, they should be the same. Synonyms if used detract from the charm. Thus if गृहिणी is the word in the preceding pair, in the following गृहिणी should be used, not a synonym like कन्या or भ्यां.

Or does अद्भुत merely refer to the stanza being in vogue among सहृदयसः? In the absence any definite data, we can neither trust or distrust अद्भुतसः 'योगमनुप्राप्तमहिम्नैव समान्नामिषु न तु हेत्वन्वारकपनथा'. Today, the stanza will be appreciated as much for its कोमलानुप्रास as for its अतिशयोक्ति

One thing is certain After रुद्रः, विश्वनाथ alone accepted the figure हेतु on रुद्रः's lines आलंकारिकसः called it अनिशयोक्ति based on कार्यकारणमूला शुद्धा सारोपा or कार्यकारणमूला शुद्धा साध्यव्यमाना लक्षणा. रुद्रः's innovation of काव्यहेतु (or काव्यलिङ्ग) became popular and ousted हेत्वन्वार. अप्यव्यदिक्षित has हेत्वन्वार where a cause and its effect are given e g असौ जदेति शीताशुर्मानच्छेदाय सुधुवाम्

इति पूर्वोक्त काव्यलिङ्गमेव हेतुः What अद्भुत means is that a poetical हेतु should be something different from कार्यकारणवोरैक्य underlying रुद्रः's हेतु. And if one asks what it should be like, अद्भुत points to the figure काव्यलिङ्ग, as coming up to the expected standard of a poetical हेतु

४१—अन्योन्य

We have seen how, in उपमेयोपमा, the charm lies, at least partly, in the reciprocity of उपमानत्व and उपमेयत्व, and आलंकारिकसः, as we saw, attempt to incorporate reciprocity even in विनोक्ति to lend it an additional charm In the figure अन्योन्य, we find reciprocity as the principal feature

The poet in अन्योन्य, describes two objects as doing the same action (क्रिया), one in relation to the other, or bestowing the same attribute (गुण), one upon the other This reciprocity looks poetical because it involves the विशेष implicit in the subject of an action becoming its object and *vice versa* In त्रियामा शशिन् भाति शशी भाति त्रियामया । (कु), where the poet describes त्रियामा and शशिन् as lending grace to each other, we have अन्योन्य The figure will look more striking if identical words are used to describe the objects, क्रिया etc cp शशिन् शशिन्, त्रियामा त्रियामा, भाति-भाति in the instance above If the words were शशी-चन्द्र, त्रियामा-राशि, भाति-शोभते, the figure would have been there, but not in a striking form Read रा तर्कवागीश—अत्र वररपयो क्रिययोश्च राष्ट्रैक्य वैचित्र्यपरिपोषकमेव न तु त्रियामकम् ।

The figure अन्योन्य dates back from रुद्रः अन्य (काव्यप्रकाश), रुयक, विश्वनाथ, जगन्नाथ अप्यव्यदीक्षित all admitted it

Essentials — [अन्योन्य क्रियाधान, गुणाधान वा अत्र] (1) It is the description of two things (2) They must do the same क्रिया to each other.

or bestow the *same* गुण on each other Read जयरथ —रिवाराप्येनय
 पनो ह्यने। Again रा सहेयागीरा —रिवारद गुणस्यानुपपत्तानम्। तेन 'रिवारा
 रिवारद अद्वय रिवारा निरा' ह्यत्रादि अवे अन्वय (3) If the actions are differ
 ent, the figure will not be there, as in बाणिके मन्वदरेणो धनुर्मे रुरुपी
 (२ वं ४ २६) where इत् withdraws his bow and एउ brings his into use
 (4) Identity of words to describe the धनुर्मे and पनं will be more
 poetical though this is not vital to the figure. (5) The form may
 be A does x to B, B does x to A Or it may be A and B do x
 to each other That is अन्वय may be embodied in two वाक्य or one
 वाक्य When embodied in two वाक्य it is more direct. (6) Sometimes
 there may be the description of two objects producing each other
 which is no more than a विशेषण, as it can be accounted for Thus
 पनो जयो प्रग मया पयो धार १५ अयो-य because धा and मया belong to
 निरुपेयम् In other words the same प्रग which produces
 some particular धा is not also produced by that पन Read
 जयरथ यदि पुनत्त सितावममपि विरागदत्तत्ति म्दर। यदा धनेनेत्यादि। अय
 म्दधधधो राव्दधध धरत्तं जनाम्। देवराव्दधधो विरावममपि (7) The विरा or गुण
 should be उपपत्त An अन्ये य based on अतएव विरा or गुण would be
 ironical

१५ १३ विरया etc. Construe धनुनो परपरं विरया तु जातो अन्वयं
 भवति धनुनो परपरं विरया जनने When there is mutual creation by
 two things by their action What is meant by 'mutual creation by
 action' is विशेषण The idea is When two things bestow the same
 विरया on each other the thing appearing with a विशेषण is conceived
 as being born (जातो) therewith Note that the statement does not
 refer to actual mutual creation which being सिद्ध cannot be the theme
 of poetry Even in the well known Vedic lines धनुर्मे रुरुपी मया
 म्दधधो विरया म्दधधो विरया १० वं ४) there is only विशेषण not real विरया
 Note that the विरया must be the same in both the cases

But the कृति connects the word with सार. Cp मिथ श्रीमरता सपदनद्वारेण.
By making the beauty of each other exalted (सार)

Here the Swans and ponds are described as exalting each other's glory (श्री सारणे) They do the same action to each other, hence अन्योन्य

Looking to the definitions of अन्योन्य by different आल्कारिक्स, it would seem that the figure will be possible both where the गुणक्रियास are उल्लर्षावह or अपर्णर्षावह But their instances are confined to उत्कर्ष only An अन्योन्य based on अपर्णर्षावह क्रिया or गुण would be more comic than poetical

४२—उत्तर

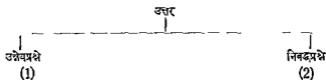
उत्तर is a reply, a retort a rejoinder, and the figure derives its name from the reply or replies it embodies Sometimes the poet gives the bare reply from which the question could be imagined (उन्नेय) by an easy guess This is उन्नेयप्रश्न उत्तर In this variety 'प्रश्न' is to be understood as a question or merely as a remark that occasioned the particular उत्तर Sometimes, however, the figure takes the form of *several* questions and answers the answers being too striking to occur to ordinary intelligence. This is निबद्धप्रश्न उत्तर. आल्कारिक्स specify one reply as being enough to constitute the first variety But the second variety cannot be charming according to them, unless we have an array of questions and answers सूत्रक—
यन् च प्रश्नपूर्वक असमावर्तीय उत्तर तच्च न सह्य । तावन्मात्रे चास्त्वाप्रतीते । र ग —
उन्नेयप्रश्ने सह्युत्तरस्य चास्त्वम् । निबद्धप्रश्ने तु प्रश्नोत्तरयोरसह्युत्तरासे तदिति प्राञ्ज । अनश्न असह्यत्रिवधे द्वितीयमुत्तरम् । Some, however, say that even in the second variety, one उत्तर would be striking enough, if the प्रश्न and the उत्तर are साकूल 1 e. full of significance Read र ग वस्तुनस्तु प्रश्नोत्तरयोरसह्युत्तरासे तावन् चमत्कारात् न अनह्युत्तरादानापेक्षा । आकूताविरहे तु असह्युत्तरादानह्य चमत्कारीऽपेक्ष्यते निबद्धप्रश्ने ।

In the second variety, the उत्तरs being striking enough and numerous enough may give rise to the figure But why should the उत्तर in the first variety (उन्नेयप्रश्न) be looked upon as poetical ? The answer lies in the fact that here also the उत्तर though one is very poetical, so much so that it at once suggests the प्रश्न Such उत्तरs (of the 1st variety) are often साकूल 1 e. significant and embody शृंगार of the most unorthodox type And it is not an idle exaggeration to say that a good many गथास are उत्तरs of this class. These उत्तरs and.

their प्रश्न that could be easily guessed could well find a place in any short story of Maupassant. This will explain the significance of the आल्ब्यारिक्स' statement that from the उत्तर of the first kind, the प्रश्न could be guessed. Of course, there is bound to be a difference of degrees between one उत्तर and another. Some may be more सूचार्थिक than others. The second variety of उत्तर is, in a way, less poetical because सूचार्थिक may or may not be there. There it is not so indispensable as in the 1st variety.

In वीक्षितु न क्षमा श्वश्रूः स्वामी द्रुतर गत. । अहमेवोक्तिनी बाग्य क्षमेह वमतिः कुत ॥ (सा. द.), where we can guess a proposal by someone to stay with the speaker, we have उत्तर (२) In किं मरण दारिद्र्य, कौ व्याधिर्जायितु ददित्तस्य । ४. स्वर्गः सन्मित्र सुकल्व सुप्रभु सुसुध ॥ (रुद्रद ८.७३.) we get उत्तर (२).

Thus we get the following scheme :—

र. ग gives further sub divisions based on साङ्गतत्व being present or absent in the प्रश्न and उत्तर

उत्तर (१) vs काव्यलिङ्ग —In उत्तर (१), the उत्तर may be taken as समर्थ्य and the प्रश्न (which is guessed) its समर्थक, just as in काव्यलिङ्ग, one thing is समर्थक of another. But whereas (1) in उत्तर (१), only the समर्थ्य is mentioned, in काव्यलिङ्ग, both the समर्थ्य and समर्थक are mentioned (2) In उत्तर (१), उत्तर is the शापकहेतु of the प्रश्न, because it indicates the latter, in काव्यलिङ्ग, one thing is the कारकहेतु of another. e. g. अनमन is the कारकहेतु of अपराध.

उत्तर (१) vs अनुमान :—Just as in अनुमान, धूम is the शापकहेतु of बहि, similarly, in उत्तर (१), उत्तर is the शापकहेतु of प्रश्न. But while (1) in उत्तर (१), the उत्तर and प्रश्न abide in different individuals (one questions, another replies), in अनुमान the बहि and धूम abide in the same पश्चि or पक्ष (ii) While in उत्तर (१), only the हेतु viz. उत्तर is stated, and प्रश्न is to be guessed, in अनुमान, both साध्य and साधन are stated.

उत्तर (२) vs. प्रश्नपूर्विका परिसंख्या :—In उत्तर (२) there is a series of questions and answers as in प्रश्नपरिसंख्या. But whereas in उत्तर (२), the उत्तर themselves are felt to be striking, in प्रश्नपरिसंख्या, the charm lies

in the suggestion of exclusion of similar things. When the व्यपोह्यमान is शब्द (e. g. किं भूषणं मुहुडमन्, यशो न रत्नम्), there is no room for प्रश्नपरिसरया being mistaken for उत्तर (२). But when the व्यपोह्यमान is अर्थ (e. g. निगामेव्य etc.), it is likely to be confused with उत्तर (२). And though the difference between the two has been specified, in actual practice, the line of demarcation between the figures may be too faint. In such cases, one has only to justify one's viewpoint. Thus if St. 138 का विषमा etc. is looked upon by some as परिसर्या, suggesting the exclusion of प्रभोरिच्छा, धन etc. it will involve no error.

उत्तर was first conceived by रुद्र. He had two independent figures of the name (793 and 872) which by अह्न, रुच्यक, विधनाथ and जगन्नाथ came to be looked upon as two sub-divisions of the same figure. चरय, however, holds them to be two separate figures. अक्षयदीक्षित has the first variety, but instead of the second he has one in which प्रश्न and उत्तर are embodied in the same words.

Essentials — [उत्तर, उत्तराणि वा अरियन्] (1) in the first variety, the उत्तर must be stated. (2) It must be striking enough and from it the सहृदय must be able to guess the प्रश्न or remark which occasioned it. (3) More often than not, its keynote is शृंगार. (4) When it is साहूल=साभिप्राय and conveys a veiled suggestion of शृंगार, it is more arresting. e. g. यत्रासी वेनसी पाल्य तत्रैव मुनरा सरिवे ॥ [सरित्तरणमार्गे पृच्छन्त प्रति तं वामममानाया उत्तरमिदम् । वनसीकुत्रे स्वाच्छन्दमिति आकृतगर्भम् ।—कु] (5) In the second variety of उत्तर there must be a series of questions and answers. (6) These answers must be लोकातिक्रान्तगोचर, i. e. too striking to occur to ordinary intelligence. (7) The theme in this variety may or may not be शृंगार. (8) Though in this variety, प्रश्न and उत्तरs are generally numerous still if there is आकूल in them even one प्रश्न and its उत्तर would look poetical.

§ सू ६४ उत्तरध्रुति etc. Construe यत्र उत्तरध्रुतिमात्रेण प्रश्नस्य उत्रयनं कियते तत्र (एक) उत्तरम् । अमहत् तत्र (=प्रश्ने) वा सति यद् असकृत् असभाव्य उत्तरं स्यात् तद् (द्वितीय) उत्तरम् । प्रश्नस्य उत्रयनं = प्रश्नस्य कल्पनम् । प्रश्न need not be strictly a query. It may also be a simple remark which occasioned the उत्तर in question. रुद्र has पूर्ववचनान्त instead of प्रश्न. The वृत्ति rightly renders प्रश्न by पूर्ववाच्य उत्रयनं is found in रुद्र's definition.

तत्र = तस्मिन् — प्रश्ने असकृत् goes with this and उत्तर. The प्रश्नs must be many and so the replies thereto असभाव्य. The उत्तर must be striking, लोकातिक्रान्तगोचर as the वृत्ति says. This is what makes this variety charming even when there be no शृंगार therein. असकृत् this

is another source of charm. A solitary question and answer will have no charm unless they are मङ्गल

वृत्ति — प्रतिवचनोपलम्भादेव उपलम्भ = ज्ञान. The उत्तर must enable the सङ्गद्य to guess the प्रश्न or पूर्ववचन. We have seen why the प्रश्न is drawn attention to. Both प्रश्न and उत्तर in this variety are मङ्गल equally.

St 137 वाणिज्य etc. Illustrates उत्तर (१). The reply made by an aged श्वशुर showing how his son has ceased to take interest in a huntsman's pursuits ever since he got wedded to a lovely lass. Addressed to a tradesman dealing in ivory and hides. Sanskrit rendering वाणिज्य इति हस्तिना वृत्तश्रमाव व्यापकृतयश्च । दावुम्भिलकुमुपा गृहे परिष्वङ्गि स्तुथा ॥ परिष्वङ्गति moves about कुम्भिलकुमुपा explains why the son has lost interest in his calling !

Thus one can see it is a reply to a query made by some merchant for hides and ivory. The undertone of श्वशुर due to which the son has become an idler cannot escape the notice of the मङ्गल. It is therefore उत्तर (१).

अह जयो I require them ता हस्तिना and ग्यात्रवृत्ति (Tiger skins) मूल्येन प्रयच्छ. Because he was a dealer क्रेतुर्वचन क्रेतु the purchaser समुत्तीयते can be guessed.

न चैतत् काव्यलिङ्ग जनको हेतु — The author differentiates between उत्तर (१) and काव्यलिङ्ग. In काव्यलिङ्ग, the poet gives a circumstance which produces something else or in other words is a जनक हेतु. Here the reply cannot be viewed as a जनक हेतु of the प्रश्न. The reply only indicates the प्रश्न and is therefore its सापेक्ष हेतु एतत् : e उत्तर (१) उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्ते. It would be improper (अनुपपत्ति) to hold the reply as being of that nature (ताद्रूप्य - काव्यलिङ्गरूपत्व) नहि etc. explains why there is no काव्यलिङ्गरूपत्व. Construe प्रतिवचन प्रश्नस्य जनको हेतु न. The reply is not the जनकहेतु of the प्रश्न. It is its सापेक्ष हेतु. [See above काव्यलिङ्ग vs उत्तर (१).

नापीदमनुमानम् अनिदशात् — उत्तर (१) distinguished from अनुमान. If उत्तर is सापेक्षहेतु one might feel that the figure उत्तर (१) is अनुमान where we get धूम as the सापेक्षहेतु of बहि. But in अनुमान सापेक्ष (बहि) and सापेक्ष (धूम) are stated as abiding in one धर्मिन् viz पर्वत. Here सापेक्ष (प्रश्न) abides in a different person (धर्मिन्) from the one in whom the सापेक्ष (उत्तर) abides. Because question is made by one reply by another

Nor are *both* साध्य-माधन stated in उत्तर (१) as they are in अनुमान-
Here उत्तर, the माधन alone is stated Hence the two are different

इति अलंकारान्तरमेव उत्तर साधीय—Therefore better to take उत्तर as a
separate figure This suggests that there was a view that was
disinclined to look upon उत्तर (१) as an अलंकार.

प्रश्नान्तर etc 2nd variety explained अमभाव्य is रोमाञ्जिकान्तमोचर
Every question must have a striking reply. रुद्रट calls this ज्ञानात्
अन्यत् other than what is commonly known अनयो प्रश्नोत्तरयो
सकृदुपादाने न चास्ताप्रतीति But in case there is अकृत् in the question and
reply, even a single query and reply are enough to make this
figure

St 138 का विसमा etc Illustrates उत्तर (२) Some worldly
truths given in the form of replies to questions Sanskrit
rendering —वा विषमा दैवगति किं दुर्लभ यत् जनो गुणग्राहा । किं सौख्यं सुकृत्य किं दुःख
यत् खलो लोक ॥ किं दुर्लभ etc It is rare to come across a person who
can appreciate merits

Here, दैवगति, गुणग्राही जन, सुकृत्य and खलो लोक are replies that could
not have occurred to an ordinary mind They are striking and more
so with the series they present Thus it is उत्तर (२)

प्रश्नपरिसख्याया etc उत्तर (२) distinguished from प्रश्नपरिसख्या, where
the thing excluded is left to suggestion and not expressed In उत्तर (२),
the charm lies in the array itself of उत्तरs In other words, in उत्तर (२)
the mind does not go further than the वाच्यार्थ (वाच्ये एव विध्रान्ति) In
प्रश्नपरिसख्या (cp विमामेव्य पुसा etc.), on the other hand, the only aim
(सात्वर्थ) of the poet is to suggest the exclusion of other similar things
(अन्यव्यपोह) Hence its scope extends further than the वाच्यार्थ Thus is
the difference (विवेक) between the two figures इह : e In उत्तर (२)
[See उत्तर (२) vs प्रश्नपूर्विक परिसख्या given above]

४३—सूक्ष्म

The essence of the figure 'सूक्ष्म' would be more easily com-
prehended when it is realised that सूक्ष्म means in fact सूक्ष्मप्रकाशन The
charm of the figure lies first in noticing a matter which is subtle
enough to baffle an ordinary observer, and then in communicating
this, or something relevant to it, to another in a very picture-
que way Says a gallant मयि पश्यति सा केदौ सीमन्तमणिमाशुषोद (कु) The नायिक
in question looks to the नायक and from his appearance understands
the subtle fact that the नायक seeks to know the सवेतकाल, when they

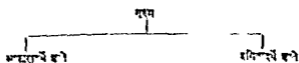
might meet She covers up the सीमन्तमणि and thereby signifies that the time should be when the sun (दिनमणि) sets Here firstly the lady observes the subtle desire on the part of the नायक, and then in response thereto she has recourse to the picturesque action of closing the सीमन्तमणि with her hair This is सूक्ष्म

We have only to look to the different instances of सूक्ष्म to understand how, like उत्तर (१), it is primarily concerned with शृंगार It might be even said that in a good many cases of its occurrence, though not in all उत्तर (१) is a verbal message of love while सूक्ष्म is a message by symbols And just as उत्तर (१) arrests our attention with its note of शृंगार, so does सूक्ष्म too

In सूक्ष्म, the following are the two stages clearly marked out A party comes to know some subtle matter regarding another due to some peculiarity in his form (भाव) or some significant gesture (शक्ति) on his part This is the first stage In the second stage, the party has recourse to some significant gesture, (like closing of the सीमन्तमणि in the instance above, or closing of the day lotus) indicating sometimes merely his knowledge of the subtle fact or sometimes his reply to the issues raised by the subtle fact In प्रिय गृहगते प्रातः कान्ता कल्पमकल्पयत् (कु), the wife merely indicates by preparing the bed that she has known मरुलीगृहे जागरण on the part of her husband In मयि पश्यति etc., on the other hand, the नायिका by her gesture of closing the सीमन्तमणि gives a reply to the gallant whose स्रोतस्य निद्राना she has seen through by his gestures etc. जयरथ्य speaks of a view acc. to which another variety of सूक्ष्म consists merely in the detection of the सूक्ष्म thing and does not refer to its प्रकटन. Read तत्र अयमाशयः । वन्द्यस्य अर्थस्य संलक्षणात् प्रकटनमात्रं वा यदि अयमेव श्रुतः ।

सूक्ष्म is an old figure. कामरू refuses to recognise it while दक्षिण admitted it. Neither उद्गत nor कामरू recognised it. इन्द्र's सूक्ष्म was of an altogether different kind मन्त्र, स्मृक, विप्लव, अयम्यदीप्ति admitted it The last covered the scope of सूक्ष्म by two figures सूक्ष्म and विदित रत्नगणक has no सूक्ष्म

Note the following scheme —

Essentials [सूक्ष्म तीक्ष्णमतिःसवेद्य वस्तु ज्ञायते प्रकाशयते च अत्र] (1) By some peculiarity in the form (आकार) or by some gesture of one party, another must come to know of a thing which is of a subtle nature (2) As soon as the thing is known, the party must resort to a gesture of a significant nature like the closing of a lotus etc. (3) This gesture may indicate merely the knowledge of the subtle thing by the other party (4) Or the gesture may be in reply to some issue raised by the knowledge of the subtle matter, such as a desire on the part of the first party to know something (5) The figure becomes charming (a) due to knowledge of the subtle thing, and (b) due to the striking way in which the knowledge or message is indicated (6) शृंगार is the keynote of the figure

§ सू ६५ कुतोऽपि etc. Construe*—यत्र कुतोऽपि लक्षितं सूक्ष्मो अपि अर्थं केनचिद् धर्मेण अन्यस्मै प्रकाशयते तद् सूक्ष्म (इति) परिचक्षत । कुतोऽपि लक्षितं The matter though subtle happens to be detected due to some circumstance (कुत्र अपि) The वृत्ति gives the circumstance to be either आकार or इगित सूक्ष्म subtle i. e. such as cannot be observed by anyone but an astute सहृदय केनचिद् धर्मण अन्यस्मै प्रकाशयते is brought to the notice of another party by having recourse to some matter केनचिद् धर्मेण only refers to a gesture like सीमन्तमणिविधान or लीलापद्मनिर्मालन साहित्यदर्पण calls this क्याचिद् भग्या Note that the word धर्म here has the shade of meaning it possesses in the Buddhistic Philosophy viz existence, matter, पदार्थ etc.

वृत्ति —कुतोऽपि explained as आकाराद् इगिताद् वा The subtle matter may be known from the आकार or इगित of the other party आकार is particular detail in the form e.g. broken saffron or paleness of appearance etc. इगित is a significant gesture of the eye etc. Note that दण्डिन् has इगितात्तरलक्ष्योऽर्थं मीक्ष्यात् सूक्ष्म इति स्मृतं । तर्कवागीश (सा ६) explains आकारो धर्म । इगित क्रियामद्भि विदम्बवेद्य सूक्ष्म is explained as such as could be marked only by one of acute intelligence (तीक्ष्णमति)

St 139 वक्ष्यस्यदि etc. Illustrates सूक्ष्म, आकाराद् अर्थे ज्ञाने Description as to how a certain female detected 'पुरपायित' of her friend by the broken saffron at the throat and indicated her knowledge of the fact by drawing the likeness of a sword on her friend's hand. Construe कश्चि वयस्या तन्व्या पाठे खेदेरभिदुप्रवधे कुंतुम निश्च इत्त, तन्व्य पुरस्त्वं व्यजयन्ती सिन्वा पत्नी मृदुलेसा लिपेत् ।

पुरस्य or पुरपायित an abnormal form of coition (गिरौभ्युत्त) suggested by the खेदेन कण्ठकुमुभेद' Read महेश्वरभट्ट cited by शाल्कीवर —

प्रतिद्वरती उत्तानायाः नायिकायाः वक्राद् गलितस्य स्वेदस्य पृष्ठभागे एव गमनम् । कण्ठे तद्रसनं तु विपरिवरती एव इति वक्रस्यदि-शब्दादेरभिप्रायः ।

Here पुरपायित of a lady, though subtle, is yet detected by her friend, from the आफर viz. the saffron at the throat getting washed out by perspiration. The friend lets the lady know that she has knowledge of it by drawing the likeness of a sword on her friend's palm. Thus a subtle fact being known from आफर is here conveyed to the other party by the striking mode of असिलतादिः. This is therefore सूक्ष्म, आकारादर्शे इति

अत्र etc. आकृति आलोक्य The आकृति refers to the युजुम at the कण्ठ getting washed out by perspiration. कयापि चित्तकृतं पुरपायितं i. e. one lady guessed that her friend had indulged in a पुरपायित. असिलता etc. And she brought her knowledge of the fact to the notice of her friend, in the most shrewd manner (वैदग्ध्यात्) viz by drawing on her friend's palm the likeness of a sword वैदग्ध्यात् As we saw above, the charm of सूक्ष्म lies also in the picturesque action resorted to, युजुमेव etc. Shows the propriety of the symbol of the sword to convey her knowledge of her friend's पुरपायित A sword is carried by a युजुम. Hence the symbol indicated that her friend had indulged in an act (viz. पुरपायित) fit for a युजुम. Tvm Ed. reads युजुमेव दृष्यास्य पण्डित्यास्यत्वात्.

St. 140 संकेतमाल etc Illustrates सूक्ष्म, इतिनाद् अर्थे इति. A flirt responds by a significant gesture to the desire on the part of her paramour to fix up a मञ्जुवात् ईष्येश्यापितातृतं (v. l. हमश्यापितातृतं) qualifies विट The आकृति (= अभिप्राय) of the विट could be seen from the sly movements of his eye! Construe ईष्येश्यापितातृतं विट सनेनकालमनम इत्थं विदग्ध्या लीलायाम् निमीलितम् । लीलायाम् निमीलितं This indicated that the time of मञ्जु would be night when lotuses close विट a gallant. लीलायाम् a lotus taken for amusement or sport.

Here the सूक्ष्म अभिप्राय of the विट was known from his ईषित or gestures (cp ईष्येश्यापितातृतं) by the lady. And in response thereto she makes the sign of लीलायाम्निमीलितम् suggesting संव्यायनम् as सनेनकालम्. Hence this is सूक्ष्म, इतिनाद् अर्थे इति. Note that here the sign is not merely to indicate knowledge of the subtle matter viz अभिप्राय but to respond to that अभिप्राय Response naturally presupposes knowledge of the matter.

कयापिद् ईषितमात्रेण चिदित —The ईषित or gesture with his eye by the विट, implied in ईष्येश्यापितातृतं भूष्येति ईषितेन, says रघुव.

निशासमयशशिना कमलनिमीलनेन By closing the lotus she indicated
निशासमय as सकेतवाङ्ग Lotus close at night झीलया cp वैदग्ध्यम्
above. Gracefully The way to indicate her response was graceful
indeed Note that these signs were resorted to, to keep others in the
dark about the affair !

४४—सार

सार means the cream or the pick of things and the figure con-
sists in giving a series of things, that by a graded rise leads us to the
very pick of them. Says the poet मधुर मधु तन्मात्रं सुधा तस्यां कवेर्वचः ।
(कु) Here the series, मधु—सुधा—कवेर्वचः, consists of units, of which
each following is graded higher than each preceding in the matter of
माधुर्य, and culminates in कवेर्वच which is the pick of मधुर things This
is सार. In सतारे चेतनामत्र विद्वामत्र साधन । माधुष्येपि सृष्टाहीनास्तु धन्या
निराशया ॥ (र ग), we have another instance of सार, because here we
have the series समार—चेतन—विद्वान्—साधु—निःसृष्ट—निराशय—consisting of
units that show a graded rise in धन्यत्व and culminate in निराशय the
very cream of धन्य things. In both these instances, the gradation
was in point of धर्म viz माधुर्य धन्यत्व Sometimes the gradation does
not hinge upon धर्म, but स्वरूप of the things constituting the series.
The well known lines महत् परमव्यक्त अव्यक्तालुह्य पर । पुरुषात् पर किंचित् सा
काष्ठा सा परा गति give us a series wherein the graded rise is in the matter
of the स्वरूप of the different units Read जयरथ —उत्तरोत्तरमुपवच्यं स्वरूपेण
धर्मे वा भवति । Again र ग —गुणस्वरूपाभ्या पूर्वपूर्ववैशिष्ये मार ।

Since, in सार we get series of interlinked units it is one of the
अलंकारs based on रचना form. It therefore forms a class with मन्त्रोप-
कारणमाला, and पद्मवल्गु

एकविध सार Should it be admitted ? —आलंकारिकs like जयरथ and
जगन्नाथ have admitted another variety of सार. It consists in des-
cribing the gradual rise of the same object to the very peak. In
other words, in this variety, the poet describes how the same object
passes through successive stages until it reaches the climax. In
तन्वीश्रियमनिलय लील्यैव ध्यानश्रीकृतकमनीषहमकुम्भी । नीलाम्बोद्भूतयनेशुना कुचौ ते स्पष्टे खलु
कन्तकालेन सार्धम् ॥, we find how the कुचs of a particular सुन्दरी attained
larger and larger size until they rivalled the golden मूढ ! This
जयरथ and जगन्नाथ call एकविध सार, while the one in मधुर मधु etc. or in
सतारे चेतना etc. or in महत् परमव्यक्त etc. is अनेकविध, according to them,
because it is based on a series of different units Read जयरथ —
एतच्च एवस्यैव कस्तुनः बहूना वा स्यादिति अयं द्वैधम् ।

एकविषय सार has no रचना therein while अनेकविषय सार is रचना in form Hence there was a school of आलोचकः that was reluctant to admit एकविषय सार जगन्नाथ actually refers to such a school — एकविषये शृङ्खला अत्रागन्तान् तदनुप्राणित सारो न चाल्ना धत्ते । इत्यां स्वाभाविकभेदापेक्षितेन अवस्थासिद्धभेदे अनुप्राणित । अन एव अस्मिन् विषये वर्धमानआलोचकैः अमीकृत ।

एकविषय सार vs पर्याय (१).—This brings us to the difference between these figures एकविषय सार is very similar to पर्याय (१) wherein there is a regular आरोह in the different positions of one object. But (1) whereas in पर्याय (१), the object leaves one position before assuming another in सार the object need not leave its original position Thus विन्धोष्ठ एव रुग्मन् etc. (St 123) is taken by जगन्नाथ as a case of एकविषय सार because there रुग् does not leave the विन्धोष्ठ when it goes to the हृदय (2) In पर्याय (१) the charm lies in the same object shifting its places In एकविषयसार, it lies in the gradual ascent leading to the climax But it must be admitted that, in some cases, the stanza may be as much an instance of one figure as that of the other

एकविषय सार vs पर्याय (२) —In both we get different conditions of the same object But while in एकविषय सार, the poet has his eye on the uniform आरोह, in पर्याय (२) the poet is concerned merely with the variety of phases through which the object passes Whether these phases are of regular ascent or not is immaterial to him in पर्याय (२) Here also the chances of both the figures being equally present in the same stanza are equal as in the case of पर्याय (१)

Looking therefore to the chances of एकविषय सार being confused with पर्याय (१) and (२), it is safer not to admit एकविषय सार at all as आलोचकः have generally done

उत्कर्ष and अपकर्ष —Up to now, we have been talking of सार wherein there is a graded उत्कर्ष —उत्कर्ष can be of things good or bad Therefore अमरकदीक्षित says that we can have सार based on ध्वजगुणोत्कर्ष or अराधगुणोत्कर्ष This is the same as जगन्नाथ's सार based on उत्कर्ष or अपकर्ष Thus in सार we can have climax and also anticlimax Says a poet शृङ्खलापूरकम् नृपकारि च याचते । बन्धुना हि न नीनेज्जे सम्यक् प्रथयेदिनि ॥ (कु) here we get a graded descent leading to that stage of सु things—the needy beggar

स्टट सिद्धे conceived the figure सार अत्र (बन्धुपूरकम्), अमरक, विधानथ जगन्नाथ, अमरकदीक्षित all admitted it अमरक called it उत्कर्ष अमरकदीक्षित and जगन्नाथ had सार based on उत्कर्ष or अपकर्ष both.

Essentials — [धाराधिरोहितया मार उक्त्वा अत्र] (1) There must be a शृङ्खला of interlinked units (2) These units must rise by graded ascent (आरोह) till the climax is reached (3) The rise may be in the matter of some attribute (धर्म) of the units or the units themselves (स्वरूप) (4) There can be a सार of उत्कृष्ट or अपकृष्ट things (5) सार of अपकृष्ट things leads to anticlimax. (6) When the सार is एकवियय, there is no शृङ्खला only the gradually rising phases of the object are set forth (7) It is not necessary that the series should close only at the end of the stanza It may be completed even in half the stanza Read **तर्कवागीश** — वैवित्तु आशोकममापन उत्तरोत्तरोत्कर्षेण अथ अल्पगरो भवति तथात्वे एव वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्ते इत्याहु । तत्र । श्लोकार्थममातिपर्यन्त उत्त्वपमत्त्वन अपि अन्य अलङ्कारस्य समवाद् ।

§ सू ६६ उत्तरोत्तर etc. Construe परवधि उत्तरोत्तर उक्त्वा सार परवधि The उत्कर्ष comes to a stop when it reaches the पर, the highest of the series (पर अवधि यस्य) उत्तरोत्तर उत्कर्ष It is a graded rise We have seen how चक्रवाच and अपव्ययीक्षित have a सार of अपकृष्ट things also

वृत्ति—पर = पद्यभाग The peak climax apex पर अवधि यस्य—परवधि explained अवधि terminus limit The उत्कर्ष does not go further than the climax धाराधिरोहितया विश्रान्त Explains why पर is अवधि The rise comes to a stop there (तत्रैव १ e पद्यभाग) through a graded ascent (धाराधिरोहिता) धाराधिरोहिता—Graded or gradual ascent उत्तरोत्तरधारवाही उत्कर्ष—says सप्तम्यप्रकाशिनी The धारा of तैत्ति, for instance typifies a *gradual* tapering

St 141 राज्ये सार etc Illustrates सार The poet's estimate of a paradise on earth' सार sc वस्तु मार adj The best the choicest राज्ये सार वस्तुधा The choicest kingdom will be one comprising the whole earth अनगमर्वस्व in apposition to बरगना सौध palace

Here the series राज्य-वमधा पुर सौध-नप बरगना presents a gradually rising ascent to the climax based on मरत्व or choiceness Each following unit is मरत्तर than each preceding one बरगना is the climax This is therefore मार based on धर्म (मारत्व)

४५-असंगति

असंगति as आल्लकारिः like our author and रचयक understand the term is a break in association And in the figure is delineated the break of the association between वाय and वरण which normally make their appearance in the same abode but are in this figure found to

part company Here कार्य and कारण are presented as appearing in different abodes यदातु अन्यदेशस्थ कारण अन्यदेशस्थ च कार्य उपनिबध्यते तदा उचित सगतिनिवृत्ते अमगत्याख्यो अलङ्कार —रह्यक स्वभावोत्पन्नपरस्परसगतित्यागात् असगति — says the author of the काव्यप्रकाश

This does not mean that the poet, in this figure regales us with anything absurd or impossible Just as we saw sense in the infraction of कार्यकारणभाव as set forth in विभावना and विशेषीति, so there is sense, in the violation of काय-कारणभाव as presented in अमगति In other words, as in विभावना विशेषीति, here also there is only विरोधाभास not real विरोध. Like them असगति is based on विरोधाभास in the field of causation

When the poet, in अमगति, describes the cause as appearing in one place and effect in another, really speaking he connects the effect in question with a cause not properly its own but with something which is usually its cause सा पीनोन्नतिमन् पयोधरम् धत्ते सरोदा वयन् । (रह्यक), says one looking wistfully at the पीनपयोधर of some beauty! Generally the rule is that whosoever carries the burden feels the strain Here the lovely lady carries the पीनोन्नतपयोधर and the strain is felt by the wistful looker-on! This is अमगति Here रोद of the looker-on which is really due to मदनकाथा is attributed to पयोधरम्, because the usual rule is म् रोदाय मवति Thus when analysed in अमगति a कार्य is attributed to something other than its proper कारण, and in doing so the poet exploits the usual connection between particular causes and their effects

This is exactly what happens in विभावना, where an effect is described as taking place even in the absence of its cause There also the real cause is different from the one the poet denies and in denying the cause the poet only depends upon the normal connection between particular causes and effects [See विभावना] Read र ग :-
अस्या च विभावनाशामिव कावशि अनिशयोक्तपनुप्रणन आवश्यकम् . इति अकारमर्त्यं
कारणीना मनम् ।

This is possible owing to अनिशयाक्ति (or in the opinion of गताय, अन्यवनाय) underlying the figure and it is in the matter of the कार्य Thus in the above instance सा पीनोन्नतिमन् etc the रोद due to मदनकाथा is अन्यवनिव as the same as the रोद due to म्, when one knows too well how they are भिन्न Similarly when about the र्ण it is said अन्यव्य दशनि शोत्रमन्यं प्रवैरिनुज्ये । the प्र-विषेण due to the mischief of the र्ण is अन्यवनिव as the same as the प्र-विषेण caused by र्ण It is owing to this अन्यवनाय, that the poet is enabled to make it appear

that the cause and effect appear in भिन्न आश्रयः, when as a matter of fact the two things in question are not at all कार्य-कारण in the particular case. Neither is रमणी स्तनमर the cause of the onlooker's स्पर्श, nor आनन्दश्च of one the cause of the प्राणवियोग of a third party, their immediate causes are, as we saw, मदनशया and रुक्मिणी. Read र ग — येन केनापि प्रकारेण कार्यांशे अभेदाध्यवसान आवदयवम् । This अध्यवसाय may sometimes be based on श्रेय. In दृष्टिर्मृगीदृशोऽप्यन्तं श्रुत्यन्तपरिदालिनी । मुच्यन्ते वधनात् वेशा ॥ (र ग), (वेशवधन) मोक्ष is अध्यवसाय as ससाराणुक्ति. This is made possible by the श्रेय in मुच्यन्ते वधनात्. Sometimes, there may be no श्रेय, as in the cases above. There may or may not be अध्यवसाय in respect of the कारण. In दृष्टिर्मृगीदृशः etc. there is कारणशो अध्यवसाय, दृष्टि (eye) being अध्यवसायित as दृष्टि insight. In मा पानोन्नतिम् etc. there is no कारणशो अध्यवसाय.

Thus, in short, in असंगति, the poet describes two things that are present in two different abodes as cause and effect, and for doing so, he has to resort to अध्यवसाय of the कार्य of one cause as being the same as that of another.

असंगति vs. विरोध — That there is विरोधाभास in असंगति, as in विरोध, is admitted. But whereas (1) in असंगति, the विरोधाभास, is confined to the sphere of कार्य-कारणभाव, in विरोध, it is in other spheres except कार्य-कारणभाव. (2) In असंगति, the विरोधाभास is between कार्य-कारण because they abide in भिन्न आश्रयः. In विरोध, it is between things like, जाति, गुण, क्रिया—because they abide in the same आश्रय. र ग says व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयो समानाधिकरणत्वेन उपनिबधने विरोधालकार । समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयो द्वयोः वैधधिकरण्येन उपनिबधने असंगति ।

असंगति vs. समुच्चय (?) — There is some similarity between असंगति and व्यधिकरणे समुच्चय (२), only when the गुणः or क्रियाः are related as कार्य-कारण. Because as in असंगति, in व्यधिकरणे समुच्चय (२) of this kind कार्य and कारण are found in भिन्न आश्रयः. But whereas (1) in असंगति, the कार्य and कारण are not described as simultaneous, but as one following the other, in समुच्चय (२), the emphasis is on यौगपद्य (11). In असंगति, the violation of कार्य-कारणभाव interests us. In समुच्चय (२), the कार्य-कारणभाव being only suggested, the यौगपद्य of गुणः etc. interests us.

असंगति dates back from रूढ. After him अह (का प्र), ह्यव विश्वनाथ, चण्नाथ, अप्ययदीक्षित all admitted it. अप्ययदीक्षित admits two more varieties of the figure but चण्नाथ reduces one to असंगति of the usual type and the other to विभावना.

Essentials — [See स्वयं and our author cited above] (1) The poet must describe two things which are usually related as cause and effect as appearing in भिन्न अवस्था, after an interval just enough to make them appear as cause and effect (2) The strikingness consists in their being present in भिन्न अवस्था when normally cause—effect are present in the same अवस्था (3) There must be apparent विरोध between the two If the huntsman discharges the arrow, and the deer is killed, it cannot be अनगति, even though कार्य-कारण are in भिन्न अवस्था, because there is no विरोधात्मक here Read कुवलयानन्द — यत्र कार्यद्वैतौचित्यं देशत न विद्मः तत्र नागमति । (4) There must be अव्यवसाय of the कार्य of one thing as being the same as that of another (5) This अव्यवसाय may be based on खेद also (6) There may or may not be अव्यवसाय of कारण In सा वाण, वनमप्रवृत्तमनन, (२) there is no अव्यवसाय in the कारणपर १२ वाण, but there is अव्यवसाय in अग्रनन्मनन . In सि अलक्षरे धीन, सूक्ष्मा पक्षिगान्ता (कु) there is अव्यवसाय in the कार्यविश viz. सूक्ष्मत्व And in addition there is अव्यवसाय in the कारणविश also वि (water) being by खेद अव्यवसाय as वि poison

§ सु ६० निरुद्धदेवता etc Construe — यत्र कार्य-कारणभूतयो धर्मयो अव्यवसायनिरुद्धदेवता युगपत् स्याति सा अनगति स्यात् । कार्य-कारणभूतयो धर्मयो Two things which are normally related as कार्य-कारण Note that the word धर्म is used in the sense of a thing, a matter, as in Buddhist philosophy Cp the definition of सूक्ष्म for a similar use of the word अनन्तनिरुद्धदेवता This is the keynote of the figure Note, however, that where there is no विरोध in निरुद्धदेवता of कार्य-कारण, the figure will have no scope [Vide Essential 3] युगपत् स्याति Statement or Perception (स्या to see) What does युगपत् mean? It only implies that the two things occur within such a short interval as would make them seem कार्य-कारण युगपत् cannot mean 'simultaneously' Because then there will be no difference between अनगति and वैधिशिखर्य समुच्चय in which युग्य or क्रियास occur युगपत् The word युगपत् has been inserted in the definition in blind imitation of रूद्र who has ममकारु — cp विरहो ममकारु कारणान्तर वाचमन्तर यस्वामुपस्थिते विगुणमगति सेवम् ॥ [१४८] सा तद्वैवागीश (सा ६) rightly criticizes स्वयंकारु for inserting युगपत् in the definition Says he वैवितु वाच्येदेन तदुभयवाचिवरणात् युगपदिति । .. तत्र । 'दन्तशुभ कथो' कथा वेत्ता सतीना कथन स्तानीदृशरणे कथाम्बवेन कार्ये कारणवैवागीशदुष्टकलकव्यभिरिहात् । स्वयं विधत्ता तद्वैवागीश मय कथितं make no reference to वैवागीश in अनगति

सृष्टि—दृष्ट . दृष्ट यथा धूमादि In our everyday life (दृष्ट) we find कारण and कार्य as abiding in the same अवस्था or देश यदि ०१ दी० does not

produce धूम in महानम. नहि शैले अग्निः महानसे धूम जनयतीति भावः—मा. चं. हेतु-फलयोरपि धर्मयोः etc. where two matters or things (धर्म) though normally related as cause and effect appear within a brief interval (युगपद्) in different abodes, due to some abnormal feature (केनापि अतिशयेन). केनापि अतिशयेन is the same as विशेषाभिहित्या that has been referred to in figures like विशेषोक्ति, विभावना, आक्षेप. What is the अतिशय or विशेष in असंगति? It is to make conspicuous some particular aspect of the कारण [कारणस्य कारणान्तराद् वैलक्षण्य—says मा. चं.]. In अवस्य दशति etc., the poet, for instance, wants to bring out the deadly nature of the दालदश. In सा पीनोन्नति etc., the poet wants to bring out the powerful appeal that स्तनस्य have for the on-looker. युगपदवभासतम् : See above. सा ..असंगतिः The propriety of the name असंगति given. It is असंगति because of स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्वात् i. e. here is the negation (त्वात्) of the mutual association of cause and effect, that is inherent (स्वभावोत्पन्न). स्वभावोत्पन्नसंगति cause and effect, are thus associated in one abode by the very nature of things Note that in this explanation, अ in असंगति is taken as negative. रघ्युक् also interprets in the same way. There could be another explanation also of अमगति as Paradoxical Association, अ implying विरुद्धत्व.

St. 142 जस्तेअ etc illustrates अमगति The marks of dalliance on the newly wed bride make her co-wives jealous. Sanskrit rendering —यस्यैव व्रण तस्यैव वेदना भगति जन तदलीकम् । दन्तक्षत कपोले बध्वाः वेदना सप्तनीनाम् ॥

तत् अलीकम् is false. दन्तक्षत Tooth bite. a sequel to dalliance. बध्वाः Ref. to newly-wed bride. वेदना due to jealousy'

Here दन्तक्षत, the कारण, and वेदना, the कार्य, abide in भिन्न आधारस. They appear after just that interval that would make them seem as कार्य-कारण. Note that they cannot appear simultaneously (युगपद्) as तर्क्यादिना rightly says The कार्य viz. वेदना is based on अव्यवसाय, असुखावेदना being अव्यवसित as दन्तक्षतवेदना. Hence there is अमगति in the 2nd half.

एषा च विरोधवाधिनी, न विरोध । अमगति also has विरोध in it due to कार्य-कारणयो. वैषधियुग्य. Therefore it ought to be brought under the figure विरोध. But it is a case of विरोध, that has developed into a separate figure. In other words, it is an exception (वाधिनी = बाधक) to विरोध in general. भिन्नाधारतया etc. In अमगति, the विरोध is only due to two things (कार्य-कारण) appearing in different abodes, (when normally they are found in the same abode). This naturally means that in विरोधसंदर्भ, the विरोध should be due to two things appearing in the same abode

(प्राश्रयनिष्ठ विरोधितम्), when they normally appear in *different* abodes. Thus, though not expressly mentioned in the definition of विरोधात्मक (अनुक्तमपि), follows as a matter of course (पर्यवसितम्) when we define the scope of अन्वयति in the manner given above अपवादविषय *etc.* In this way we can form an idea of the scope of विरोधात्मक as being that which is not covered by अन्वयति, its exception. Because, the scope of the general rule (उत्सर्ग) is settled (अवस्थिति) by excluding therefrom (परिहार) the province covered by the exception (अपवाद). In short, what the अपवाद does not cover forms the province of उत्सर्ग. As अन्वयति, the अपवाद, covers निःप्राश्रयनिष्ठ विरोध, विरोधात्मक, the उत्सर्ग will cover प्राश्रयनिष्ठ विरोध. विरोधात्मक is उत्सर्ग or general rule, because it forms the broader class उत्सर्ग = General rule सामान्यशास्त्रम्. अपवाद = Exception विशेषशास्त्रम्, तथा चैव निर्दिशितम्. And the figure विरोध is illustrated (निर्दिशितम्) accordingly 1 e by taking into account the विरोध between प्राश्रयनिष्ठ things only. St 91, for instance (अपिन्वन्नलिनी *etc.*) gives us the विरोध of नलिनीत्व vs दहनराशित्व in the same abode viz नन्दिन्यादीनि. St 92, (शिरस्य *etc.*) gives the विरोध between शिरस्य and अनुदन्त as abiding in the same abode viz. शिरस्य and so on. Read जयरथ—अत एव च त्वो मित्रदेहात् इय विषयभेदेन भवति इति पञ्चविषयात् विरोधात्स्य भेद । See १ १ cited at अन्वयति vs विरोध

४६—समाधि

समाधि is 'facilitation' and the figure consists in the description of a situation in which the achievement of an object is facilitated by the fortuitous occurrence of some particular circumstance. The gallant wants to reconcile his प्रिया who is in huff. To achieve this purpose, he is just thinking of falling prostrate at her feet. As luck would have it, there becomes audible, just that moment, the rumbling of clouds. And it is easy to guess how this rumbling must have facilitated the task of reconciliation. Because no मानेनी, howsoever stiff, can help yearning for her lover when she hears a cloud rumble! मानसस्य निराकर्तुं पादयोर्मे पतित्वत् । उक्तास्य दिष्टभेदमुदीर्यं वनगन्धितम् ॥ says the gallant and we get a case of समाध्यात्मक. The beloved wds wending her way in dark to her beloved's home, spurred on by love. There flashed lightning all at once, rendering it easier for her to reach her destination. स्पर्शपदीभृदृष्टेर्गन्धित्वभेदेऽपि वनिर्हृत् यान्ता । शक्तिं प्रादुरभूक्त् सख्या रिव चन्द्रा पति ॥ (१ म.) Here is समाधि again, happily blended with उभेय—समाधिरिव. In short, in समाधि, the poet refers to the occurrence of some new circumstance (वर्णनान्तर) which acting in concert with circumstances already operating hastens the result aimed at.

some other कारण कारणान्तर shows that other cause or causes are already operating दण्डिन् and विश्वनाथ say that the accidental occurrence is देवशाद सुकर shows that the achievement would have proved difficult in the absence of the कारणान्तर सर्वत्रागीश — एतेन प्रवृत्तकारणेन कार्यस्य दुष्करत्वं प्रतीयते ।

वृत्ति — साधनान्तरोपकृतेन Being helped by a new circumstance Note that there is another circumstance already operating यद् etc Construe आरम्भ कार्यं यद् अहोश्चन आधीयते When the thing undertaken is achieved (आधीयते) with facility (अहोश्चन) This also explains the name समाधि मय्यह् (अहोश्चन) आधीयते (त्रियते) कार्यं अत्र

St 143 मानमस्या etc Illustrates समाधि A gallant's task of reconciliation is facilitated by the rumbling of a cloud Construe — अस्या मानं निरामर्तुं पाल्दो पनियन् मे उपपादव पिष्ट्या इत् पनगिन् उर्णन् मानं ह्युत् the sense of injured feelings उपमाराय shows that the task was rendered easy by पनगिन्

Here माननिराकरण which was sought to be achieved by प्रणिपत is facilitated by the rumbling of clouds that appears by sheer chance Hence one कारण being already there a कारणान्तर appears making the कार्य easier Hence समाधि

४३—सम

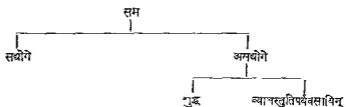
सम is equal, well-suited well-matched and the figure consists in the poet's description of a combination that is well-matched In समुच्चय (२) we indeed get a combination of circumstances but the poet is not concerned with their mutual suitability as in सम In समाधि also there combine circumstances, but the poet worries the least as to whether they are well-matched or not. In सम however the poet's effort is to focus the attention of the सहस्य on a combination in which the things that have gravitated together have a mutual suitability In a world of inequalities and disparities, suited combinations and well-matched pairs do have an attraction as much for the poet as for the सहस्य

As the world consists of things good and bad well-matched combinations may be of things which are good or of things which are bad When the citizens appreciate the wedding of भव and इन्दुमती, because both the parties were well-matched we get a सम of the first variety सुन्दरानुत्तमं वैशुनी मेमुन, अन्तिधिवसुहव ज्युत्वाकदिनी । इति मानसुत्तमं वैशुत्तमं वैशु (सु ३ ८५.) When the poet describes an assembly

of monkeys with well matched appurtenances, we get सम of the other sort युक्त समया रक्तु मर्वतना शाखास्तरुणा मृदुलामनानि, सुमापित वित्त्वितिरातिथेयी दन्तैर्नखात्रैश्च विपाटनानि ॥ (२ ग)

When the poet appreciates a combination of good things, it tends to exalt them In other words it is स्तुतिपर्यवसायिन् as in शशिनमुपगतयेव etc. When, on the other hand, the ' appreciation ' relates to the combination of bad things, it becomes निन्दापर्यवसायिन् In the latter case, therefore, not infrequently, does सम get embodied in a व्यावस्तुति as in युक्त समया etc where the total effect is to pour ridicule on the gathering of monkeys Sometimes, however, the poet may merely show how two bad things have come together.

Thus we get the following scheme —

जगन्नाथ and अण्बद्धीक्षिन् admit two more divisions of the figure which answer corresponding divisions of विषम (Vide विषम) They are (1) कारणान् अनुरूपकार्योत्पत्ति, and (2) वाञ्छितार्थप्राप्ति The first is illustrated by मन्त्रार्थिहविर्दित्तुदाशनननुमुव । शिरसास्पर्शन पाचाच्या स्थाने दग्ध सुयोधन ॥ (२ गं) where सुयोधनदाह is well accounted for by his having clasped the शिरसा (hair : flame) of द्रौपदी born from यज्ञाग्नि The second is illustrated by युक्तो वारणलामौऽम स्यान्न ते वारणाधिप । (कु) Here one was in quest of a वारण (elephant) and indeed got a वारण (rebuff) ! This is वाञ्छितार्थप्राप्ति based on शेष Read कु — यत्र अतर्कितोत्कटानिष्टमत्तरे शेषमहिम्ना रणार्थत्वप्रतीति तत्रापि समालंकार अप्रतिहत एव ।

रस्यक and जगन्नाथ were not for admitting these divisions For, they said that अनुरूपकार्योत्पत्ति or वाञ्छितार्थप्राप्ति have no charm in them पूर्वमेददय विपर्ययस्य अनन्वयत्वात्—said रस्यक, the reason being कारणान् अनुरूपकार्योत्पत्तिर्हि लोकप्रसिद्धा । (२ ग) जगन्नाथ, however, rightly points out that mere अनुरूपकार्योत्पत्ति or वाञ्छितार्थप्राप्ति may not be striking But they become striking enough when blended with अभेदाध्यवसाय with or without शेष Thus in दग्ध सुयोधन, मरण of सुयोधन is अव्यवसित as दाह And in युक्तो etc. वारण (rebuff) is अव्यवसित as वारण (elephant) Read २ ग — मस्तुन अननुरूपस्योरपि कार्यरक्षणयो शेषादिना धर्मैक्यमपारनदारा अनुहृत्पारवर्जने, वस्तुनो

अनिदृश्याणि तेनैव उपायन श्रेयमनपची श्च्यप्रतिवर्गने च चारुतावा अनुपदमेव दर्शितत्वात् । तस्मात् सममपि त्रिविधमेव ।

सम vs समुच्चय (१) — In both there assemble, in one place, circumstances, two or more. If these circumstances are well matched in सम, they are all मत्, or all अमत्, in समुच्चय (१) र सं in fact refers to a view acc to which रमणीयानां समुच्चय and अरमणीयानां समुच्चय come under सम. But whereas (i) in सम, the poet stresses the परस्परयोग्यता of the things, in समुच्चय (१), his emphasis is on योग्य (ii) In सम, the circumstances coming together are not हेतुः of a particular कार्य. In समुच्चय (१), they are हेतुः, each one of which is capable enough to produce the कार्य in question. [Vide ट. ग. on समुच्चय]

सम seems to have been first admitted by our author and then too as a sequel to विम्व already admitted by रुद्र. That विम्व was earlier in the eyes of the आलम्कारिक is also borne out by the fact that म्वत्, विम्वत्, नग्नत् and अप्यव्यदीक्षित deal with विम्व first and then with सम. नग्नत् and अप्यव्यदीक्षित admit two additional varieties that answer corresponding varieties of विम्व.

Essentials — [सम = परस्परयोग्य] (1) There must be a combination of things more than one. (2) This combination must be of things good or of things bad. (3) The things must be well suited one for the other. (4) And the poet's aim must be to stress their mutual suitability. (5) When the combination is of good things, the poet exalts them by showing their परस्परयोग्यता. (6) When it is of bad things the poet is usually ironical in showing how they are suited one for the other. (7) This irony may sometimes take the form of व्याकृतुति. (8) In the two additional varieties recognised by रुद्र, the themes are अनुकूलार्थोपधि and बन्धितार्थोपधि. But both these must be such as are based on ऐत or अयत्नत्. An अनुकूलार्थोपधि or बन्धितार्थोपधि which is too matter-of-fact cannot be poetical.

इत् ६९ सप्त etc. Construe — यदि कश्चिद् योग्य योग्यता संमर्शित (तर्हि तत्) सत् (मर्शित) । योग्यता Combination of things. योग्यतया संमर्शित is viewed (by the poet) as well suited.

धृति — इद् अतयो श्च्य etc. Construe — नरूपस्य इद् अतये इत् इत् योग्यता निगर्शित अयत्नत् येत् तत् मत् । संमर्शितस्य निगर्शितस्य अयत्नत् । A determination of a specific nature (निगर्शित) regarding a connection between two things. What this determination of a specific nature is is made clear in इद् अतयो श्च्य इत् योग्यता. That the connection is fitting since it (इत् = तत्) as between the two parties is

felt to be admirable. In short, there is an apprehension that the association between two particular parties is worthy, well suited. Would it not have been better if the reading were सवधस्य नियतविषयस्य, some *particular* connection? तद् = समन्.

St 144 घातु etc. Illustrates सवधे सम Two parties well matched get married and hold out prospects of the highest romance. घातु शिल्पातिशयनिकपस्थान The supreme creative art of the Creator can be tested (निक्र) by looking at the bride स्मरस्य दत्तपत्र = स्मरेण दत्तपत्र The charter (पत्र) of beauty held so long by Cupid is now surrendered by him in favour of the bridegroom Tvm Ed has दत्तपाद स्मरस्य —Who has set his foot on स्मर i e eclipsed him cd Construe यद् देवाद् अनयो एतद् सहस्र सगन जात, तद् अधुना शृगारस्य एतत्पत्र राज्यं उपननम् Since they are united, there is promised the highest romance in near future. शृगारस्य एकतपत्र राज्यम् i e शृगार is going to be the dominant note.

Here since the bride and bridegroom are worthily matched, we have सवधे सम Note that it is स्तुति in tenor

St 145 चित्र चित्र etc. Illustrates असवधे सम The bitter निम्ब berries have found worthy connoisseurs in the crows' जातो विघाता The विघातु or Creator is generally blamed for bringing about ill sorted combinations In the present case, at least, he is उचितरचनासंविधाता Dispenser of a fitting arrangement. The fitting arrangement is given in cd cd The bitter निम्ब berries, growing in abundance (सन्निधि), have at last become tasty! And the party that relishes them is the class of crows!

Here, since the bitter निम्ब-berries are associated with the loathsome crow world in a fitting combination, we have असवधे सम. Note the irony It is also a निन्दारस्यव्यभिची व्याजस्तुति because of its being a satire disguised as praise. It may also be an अत्रस्तुतयज्ञाना (अन्योक्ति)

४८—विषम

विषम means 'unequal', 'disparate', and the figure in all its three sub-divisions lays an emphasis on some disparity It may be the disparity between two things that have come to be associated, it may be the disparity between the सुकृत्यास of the परम and those of the कार्य or it may be the disparity between one's expectations and their frustration all come under विषम This would also show that विषम

derives its charm from विरोध between things and is, therefore, a scion of विरोधात्कार, that has attained an independent status

Three subdivisions of the figure — (1) The first variety of विरम consists in the association between two things which are most ill suited one for the other. Says a poet, द्वेष शिरःपट्टांगी क तावमनञ्जर (कु) Showing how utterly ill suited the delicate frame of the नायिका is to stand the agony of love fever. Says मेना to her daughter पार्वती, who had resolved to practise penance. तप क वत्से क च तावक वपु (कु स ५ ४), bringing out the utter disparity between penance and पार्वती's delicate body. Sometimes, however, the disparity may be between a कार्य and its कारण. When अग्निमित्र says क रुना हृदयप्रभाविनी क च ते विश्वसनीयमद्युधम् । he expresses dismay at the disparity between the कारण viz the delicate युयुध, the arrow of Cupid, and its कार्य viz the heart rending agony. This instance is not to be confused as one of the third division [See below]

In all these cases, we have seen how the disparity between the two things in association is conveyed by the use of क-क. And there was a school of व्याकरणिक that believed that only क-क can convey the idea implicit in the first variety of विरम. सर्वदागीश refers to it — चतुर्थं मरार (corresponding to our first) कदयप्रवीं एव समवतीति वदन् etc. No doubt, the use of क-क does indicate विरम (१), but it is also possible to have this variety without it. When a poet says अहो शिव सीता शिव शिव परीता मुनिचञ्चलरोशिकोटीभिर्नगनि एतु रशोयुवनिनि ॥ (२ ग), he brings out the disparity between the two सीता and रशोयुवनि, without employing क-क. र ग further suggests that bare क-क going with things that are कालविर will not constitute the figure as in क युक्त क वा मुक्त. The matter must be कल्पितान्तराभिन, he urges. But this is not quite justifiable. When, for instance, the poet speaks of क युक्त क वा मुक्त, he indeed picks out a disparity which though कालविर, is striking because it is a disparity.

(2) The second variety consists in the disparity between one's expectations and their frustration. How often do we find one, after making an effort to secure something not only balked of his hopes but involved in some unexpected trouble? The hungry rat, in search of food, nibbles its way into a basket, there to be swallowed by a cobra! मारुतशय्यादिमरुता दहनुरसेन मरुता । (कु.) To burn Mārut's tail, Rāvana sets it on fire only to get his capital burnt thereby. विश्वम् मारुतशय्यादिमरुता दहनुरसेन मरुता । आशीसत्य पुरस्तेन सचो दहनमभवत् ॥

(क) Thus, in this variety, not only does one fail to achieve one's aim, but, on the contrary, lands oneself in troubles. In other words, here we have a double disappointment र ग makes an attempt to give an exhaustive classification of one's aims and troubles. Read इष्ट च (1) स्वस्य दिविद् दुःखमाधनवस्तुप्राप्तिः, (2) दुःखमाधनवस्तु निवृत्तिश्च (3) परस्य दुःखमाधनवस्तुप्रापः, (4) परस्य सुखमाधननिवृत्तिश्च इति चतुर्विधम् अनिष्ट च (1) स्वस्य दुःखमाधनवस्तुप्राप्तिः, (2) परस्य सुखमाधनवस्तुप्राप्तिः, (3) परस्य दुःखमाधनवस्तुनाशश्च इति त्रिविधम् ।

But we can have विम (२), even without a double disappointment as in the case of the rat or Ravana. Thus there may be only स्यप्राप्ति or only अनिष्टप्राप्ति Thus, when the elephant rubs its temples against a poisonous tree only to suffer inflammation of the body, we get an instance of विम only with अनिष्टप्राप्ति — मुकुलिनवन करिणो गच्छ वण्डूयनो विवद्रुते । उदमूरवाग्दहनञ्जलनालकुन्धे देह ॥ (र ग)

(iii) The third variety of विम consists (A) in the disparity between the गुण of the कार्य and that of the कारण Or (B) in the disparity between the क्रिया of the कार्य and that of the कारण.

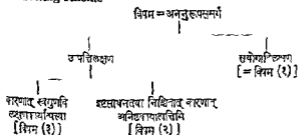
(A) The general rule is that the qualities of the effect are like those of the cause. From white threads we get a white piece of cloth, from red threads we get a red one The poet, however, who is ever on the look-out for paradoxes, sometimes gives us cases where गुण of the कार्य are divergent from those of the कारण The sword of the warrior is black, the glory it causes is bright white कीर्तिं प्रयुते पवनं रदाना तत्र वृथाश्रित्य (क) This is कार्यकारणयोर्गुणविरोधे विम

(B) Sometimes विम (३) is based on the विरोध between the क्रिया of the कार्य and क्रिया of the कारण. The lovely damsel brings so much joy to her lover But separation from her causes such acute agony अनन्दमन्दं etc. (St 149)

In short, the third variety is based on गुण-विरोध of the कार्य and कारण. This is not the same as the विरोध between कारण and कार्य as illustrated by इह इह इत्ययमभिनी etc. [विम (१)].

Thus we get the following scheme —

Is there anything in common between these three divisions to justify their common designation as विम ? जयरथ for one thinks them to be independent figures Says he क्वमिति अनिष्पत्ता वन्वदृता विमगाणं भिन्नतमुक्तम् । न प्रकार प्रकरित्वम् । सामान्यरक्षणम् असम्भवाद । But ह्येकः says that all have the common feature of अनुरूपसमर्गं जगन्नाथ develops this अनुरूपसमर्गं and shows how all the three divisions have some unifying principle running through them Analysed जगन्नाथ's remarks give us the following scheme —

विम dates back from रट्ट And it is significant that even when रट्ट had no सम he admitted विम रट्ट recognised no less than five varieties [VII 47-55 & IX. 45-47] which on a closer examination reduce themselves to four कट्ट admitted three of these That all आचार्य's that followed the काव्यप्रकाशम् स्वयम्, विशनाथ, जगन्नाथ, अथर्वशक्ति admit the three divisions adopted by the काव्यप्रकाशम् is an eloquent testimony to the hold वा म had on later आचार्यिक. विम seems to have been earlier than सम which possibly was an invention of the काव्यप्रकाशम् as a sequel to विम विम involving a paradox is likely to have arrested the आचार्यिक's attention first. It is noteworthy that all आचार्यिक's of note except काव्यप्रकाशम् first deal with विम and then proceed to सम

Essentials — [विम = अनुरूप (समर्ग) — ह्येकः] (1) In the *first variety* there is an extreme disparity between two things that have come together (2) This extreme disparity is generally conveyed by क्व (3) Sometimes however it may be conveyed even without क्व (4) In the *second variety* the poet describes some party making an effort to achieve some object, not only failing to secure it but also getting involved in some unexpected trouble In other words, there is a double disappointment of रट्टने and अनिष्टात् (5) Sometimes, however, there may be only रट्टने or only अनिष्टात् (6) Sometimes the poet may describe even an agreeable matter in this form. e. g. दूरीयुं विमं क्व न पश्यन्त्यस्य । स क्वेन हर्षेण लभ्यते विलसते ॥ (१ ग.) This

is more poetical than real *इष्टप्राप्ति* and *अनिष्टपत्ति* (7) In the *third variety*, there is वैषम्य between the कारणगुण and कार्यगुण, or between कारणक्रिया and कार्यक्रिया (8) This गुणवैषम्य or क्रियावैषम्य is only poetically conceived

§ सू ७० क्वचित् etc Construe —(1) यद् क्वचित् शेष अनिवैधम्यात् घटना न श्यात् । (2) यद् क्वत् क्रियाफलवत्ति नैव भवेत्, अनर्थश्च भवेत् । (3-4) यद् च कारणस्य गुणक्रिये क्रमण कार्यस्य गुणक्रियाम्बा विरुद्ध स एव विषयो मत । यद् श्लेष अतिवैधर्म्यात् घटना न श्यात् When the association (श्लेष) between two things is found to be incongruous due to extreme disparity of nature. What is this अनिवैधर्म्य? Read जगन्नाथ —सप्तर्षिणी अन्यतरगुणस्वरूपतिरस्कार्यअन्यतरगुणस्वरूपतया अयोग्यवन् । e The two things possess attributes standing in sharp contrast. श्लेष Association between things They may be even कार्य कारण as in क रत्ना etc When the cause and effect are found incongruous, it will be the first variety When their गुणक्रियास are found incongruous it will be the third variety घटना न श्यात् This is generally expressed by कक There are some like तर्कवादीरा, however, who believe that other varieties also may be conveyed by क-क Thus क वन तरुवृक्षभूषण नृपन्श्री क महेन्द्रवन्दिता is assessed by तर्कवादीरा, against विश्वनाथ, as illustrating इष्टप्राप्ति and अनिष्टपत्ति If thus क-क does not specifically indicate the 1st variety, even our instance of क रत्ना हृदयप्रमाथिनी etc. may perhaps belong to कार्य-कारणयोगुणवैषम्य, (हृदयप्रमाथिनी vs. विश्वनाथ) One thing is certain that the use of क-क is a sure indication of विषय—to whichever class it may belong यद् क्वत् etc There is a double disappointment इष्टप्राप्ति and अनिष्टपत्ति But, as we saw, each one singly viz इष्टप्राप्ति, अनिष्टपत्ति can give rise to the figure-क्रियाफल The party is described as making an effort (क्रिया) to attain some aim (फल) फल is इष्ट, अनर्थ is अनिष्ट See र सं cited above for an exhaustive enumeration of these. यद् च etc. Here the वैषम्य is between कारणगुण and कार्यगुण or between कारणक्रिया and कार्यक्रिया. क्रमेण : e. वैषम्य between गुण and गुण, क्रिया and क्रिया only For वैषम्य cannot be of the form of कारणगुण vs. कार्यक्रिया or कारणक्रिया vs. कार्यगुण Note that the गुणवैषम्य or क्रियावैषम्य is only poetically possible.

वृत्ति—द्वयो It may be possible to have three things also अनुरूपघमानतया योग Their combination is found incongruous क्रियाया प्रगदात् Because his work is undone frustrated रदृष्ट has निवृत्त-भ्रार्थितमपि अनर्थ विषय some disastrous (अनर्थ adj.) matter he never sought for सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे Though as a rule the रूप resembles (अनुकार) in nature (रूप) the कारण This is true only in a

logical view of causation. स समविपर्यया the name explained. विम is समविपर्यय, the reverse of सम चतुरूप In four varieties Strictly speaking they are three But गुणैर्यम् and क्रियावैर्यम् being viewed as two independent classes the number is given as four

St. 146 शिरीषादपि etc. Illustrates विम (१) A lady of delicate frame is smitten hard by love कुडूलाग्निर्केशः As tormenting as chaff fire Chaff fire is more effective than ordinary fire

Here the two things that have come together viz. the lady of the most delicate frame and the fire of love are most ill suited, one for the other Their utter disparity is conveyed by क-क Thus is therefore विम (१)

St 147. सिद्धिकासुत etc Illustrates विम (२) The hare, getting afraid of the cub of a lion, resorted to the moon But the moon and the hare were both gulped down by राहु सिद्धिकासुतसत्रस्त scared by the cub of a lioness साश्रय with the आश्रय, the moon सिद्धिकासुत : e. राहु सिद्धिना was the wife of वदवप and mother of राहु.

Here the राहु made an effort to escape from the lion's cub But this only resulted in his being swallowed up by राहु Thus there are शयप्रति and अनिष्टप्रति to the राहु Hence विम (२) There is an irony based on शेष in सिद्धिकासुत The hare escaped one सिद्धिकासुत only to fall into the jaws of another सिद्धिकासुत

St. 148 सद्यः etc. Illustrates विम (३), कार्य-कारणगुणयो वैर्ये. A king wins युद्धं वर with his नील वृषण विम O wonder! [Add 'O wonder' in the Translation after 'hand'] कास्सर्गमवाप्य ref to his wielding the sword यस्य वृषणं तमालनीला adj of वृषणभेज (sword) त्रिलोक्यपारण In apposition to वर. Glory which is an ornament to the three worlds (त्रिलोकी)

Here वृषणभेज is वरण, वर its कार्य The वृषणभेज is तमालनीला while वर is °इन्द्रायु Hence कार्य-कारणयो गुणैर्ये—वैर्ये being opposed to परादुव Hence विम (१), व वैकारणयो गुणैर्ये Note that this is not to be mistaken for विरोध Because only गुणैर्यम् can come within its (of विरोध) purview, not कार्यकारणयो गुणैर्यम्

St. 149 आनन्दममन्द etc. Illustrates विम (३), कार्य-कारणगुणयो वैर्ये. A lady is lovely enough to give delight But separation caused by her (i. e. from her) causes acute pain. अमन्द आनन्द Tremendous delight लक्ष्येव जनित विरह : e. separation from you

Here the अमन्दममन्द is the cause, विरह from her is the effect. While the अमन्दममन्द performs the कृता of आनन्द, the विरह, the effect, performs the कृता of अमन्दममन्द Hence कार्य-कारणयो विरोधैर्यम् (विम ३)

St 150 विपुलेन etc Illustrates, according to some like तर्कवागीश, विषम (२) *without* क-क According to others like प्रदीप, उद्योत, प्रभा, it illustrates a variety not covered by the definition, and has been given by the author to suggest how विषम may manifest itself in forms other than those specified in the definition The latter seems to be the correct view Description of कृष्ण being 'drunk up' by a lady with but the corner of her eye, that very कृष्ण who at the end of the युग holds in his belly the whole world Construe सागरशयस्य यस्य विपुलेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि परिरे, स पुन एकतमया पुरस्त्रिया मदविभ्रमासकलया एकया दृशा पये । मदाविभ्रमासकलया दृशा with a glance in which the eye was not fully opened due to the play of passion [मदाविभ्रम]

Here the वैषम्य consists in the *whole* कृष्ण being drunk by a lady with but a corner of her eye that कृष्ण *one part of whom* viz his belly could drink in (absorb) the whole world at the time of प्रलय To put it more effectively, the वैषम्य is between अवयवकलकृतियाया अवयविन वर्मत्वम् । Is it not surprising that the whole (कृष्ण) should be the वर्मन् of that पान क्रिया which a part (कुक्षि) was able to carry out ? Thus प्रदीप says this is अवयव अवयविनो वैषम्य not covered by the definition Some like तर्कवागीश however say that it is only the 1st variety of अतिवैषम्य put in a different shape Because the implied meaning is क एवदेशेन नगत्वानकर्तुं शरीरम् क च रुनिनेत्रकोपेन तदीय पानम् सा द also gives this stanza to illustrate अतिवैषम्य (1 e variety I) प्रदीप seems to be nearer the truth and the वृत्ति —विषमत्व यथायोगमवगन्तव्यम् also seems to hunt at the definition being not comprehensive enough to cover all cases of वैषम्य

विषमत्व यथायोग अवगन्तव्यम् —The विषमच should be recognised in such cases, according to the particular context or occasion In other words, it may not be covered by the definition of विषम Vide उद्योत

४९—अधिक

अधिक means 'whatever is in excess of another', 'whatever is bigger' and the figure अधिक consists in the poetical description of an आधार as being bigger than its आशेष or of an अश्वय being bigger than its आधार When the poet thus describes either the आशेष or आधार as being more extensive or bigger, his sole purpose is to exalt the प्रहृ

More often than not, the आशेष is प्रहृ And it is easy to understand how the प्रहृ is exalted when the आशेष is described as bigger than the आधार When the poet says to the patron 'प्रहृति जने पत्र तत्र महिनि न ने दुष्ण (कु.)', it is easy to see how दुष्ण, the प्रहृ, are

exalted by being described as too many to be held even in the primordial waters that are capacious enough to hold so many ब्रह्मण्डसः.

But, it is interesting to see how the poet exalts the ब्रह्म even by describing the अक्षर as bigger than the अपेय, when the अपेय is the ब्रह्म. Says the poet त्रियद् वाग्मदा यत्रैते विश्राम्यन्ति गुणास्तव ।—' How great is the Brahman of Speech that your virtues can rest therein ' ! Here गुणा, the अपेय, are the ब्रह्म. And they are exalted when the poet describes वाग्मदा, their अक्षर, as being great enough to hold them. Because, when the poet refers to the bigness of the अक्षर, he implies that the अपेय that occupies such अक्षर also must be big indeed. As कुरङ्गयानन्द says —अत्र यद्यपि त्रियद् वाग्मदा इति अक्षरस्य ब्रह्मना त्रियते तथापि शब्द-ब्रह्मणः गुणाधिरूपत्वेन अधिकतरं प्रकल्प्यैव प्रकल्प्य त्रियते इति तद्व्युत्पत्त्या प्रादुर्गुणप्रसङ्गात्प्रायेण यदस्ति । It will be clear from this that अक्षराधिक्य exalts the ब्रह्म, in a more suggestive way, than अपेयाधिक्य and is hence more poetical.

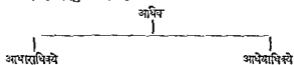
In some cases, however, the अक्षर itself may be ब्रह्म and by stating its अधिक्य, the poet may exalt the ब्रह्म directly. A poet wants to praise a हरिभक्त. Says he गिरामधिस्यो रानन्दं विलसन्तं चेतसः । सामन्ततया यत्र क्षेत्रे विश्राम्यते हरिः ॥ (२ ग) Here he says that the heart of the king is vast indeed in that it can accommodate हरिः very roomily. In this instance, though हरिः is अपेय, still चेतः, the अक्षर, is ब्रह्म and it comes to be exalted by being described as bigger than हरिः himself.

तदर्थं very aptly emphasises that the अधिक्य must be poetical, not बलवत्. If यदोमन्तं is described as bigger than the यक्ष, and if the cage is described as bigger than the parrot, there is no figure therein. Read रं गं —यत्र अक्षराधिस्य अक्षरस्य शब्दस्य अधिक्यं न बलवत् तत्र न वीर्यम् । Again अक्षरस्य —अथ (अननुरूपस्य) अक्षरस्य अधिक्यं बलवत्तया बलवत्तया न पुनर्बलवत् । तेन बलवत्तया ।

poet's aim is to exalt the प्रकृत In विदम his aim is merely to draw attention to a paradox

अधिक dates back from रूद्र who had two varieties (based on समानवारण्य कार्ययो विरोध and आश्रिताश्रयभाव) one of which alone based on आश्रिताश्रयभाव was adopted by the काव्यप्रकाश While रूद्र had अधिक based on आश्रयाधिक्य only काव्यप्रकाश developed one more variety based on आश्रिताधिक्य also It is once more typical of the influence of the काव्यप्रकाश that रुच्यर, विद्यनाथ, जगन्नाथ and अण्णव्यरीक्षित admitted the varieties as recognised by the वा प्र

Note the following scheme —

Essentials — [अधिक 'bigger'] (1) The poet must describe two things related as आश्रित and आश्रय, both impressively big (2) The आश्रित may be described as bigger than the आश्रय, or *vice versa* (3) This is with a view to exalting the प्रकृत (4) The प्रकृत is generally the आश्रित, but sometimes the आश्रय may be the प्रकृत. (5) The आश्रित, the प्रकृत, when described as bigger than the आश्रय naturally gets exalted (6) But when the आश्रय is described as bigger than the आश्रित, it also indirectly suggests the greatness of the आश्रित which is so big as to occupy the आश्रय of the vastness described (7) The bigness must be poetically conceived Bigness of a matter of fact type is of no use

इसु ७१ महतो etc Construe — महतो आश्रित-आश्रययो यत् प्रमात् आश्रय-आश्रयिणी तनुष्वेपि महोपासी स्याता तत् तु अपेक्षम् (मन्नि)। महतो आश्रित आश्रययो- Loc. Absolute. The आश्रित and आश्रय being big आश्रय आश्रयिणी प्रमात् महोपासी स्याताम् the आश्रय and आश्रयिन् (= अश्रित) are respectively bigger प्रमात् : e. आश्रय is bigger (महोपात्) than the आश्रित, or आश्रित is bigger than the आश्रय आश्रय = आश्रय Abode आश्रित = आश्रयिन् = अपेक्ष The thing abiding तनुष्वेपि महोपासी This is an imitation of रूद्र — यत्रापरे सुमहति अपेक्षमाश्रितां तनीषोऽपि। (१२८) And it is significant that no अण्णव्यरीक्षित-रुच्यर, विद्यनाथ, जगन्नाथ अण्णव्यरीक्षित — inserts this feature in his definition of the figure This suggests that they thought it as uncalled for. The idea behind तनीषोऽपि or तनुष्वेपि seems to be like this As we saw रूद्र refers only to आश्रयाधिक्य. One can easily see that when one thing is आश्रय and another आश्रय, the आश्रय is smaller (मनीष) than the आश्रय. And in अश्रित the आश्रय though

really तनीयम् is poetically described as महोयम् This was what रघु thought of There was propriety in his inserting it in his definition of अधिक because it was confined to आध्याधिक्य But after काव्यप्रकाश had included आधाराधिक्य also within the scope of the figure तनुत्वेऽपि was not only uncalled for, but inaccurate at least so far as आधाराधिक्य was concerned Because आधार, as it is, can never be तनीय than the अधेय when viewed realistically And तनुत्वेऽपि no doubt refers to the realistic appreciation of आधार and अधेय in contrast to महोयानी which gives the poetical conception of them Therefore, तनुत्वेऽपि makes sense only when applied to आध्याधिक्य The अधेय though *really* smaller than the आधार (as a rule), is poetically described as bigger—this is the idea तनुत्वेऽपि makes no sense on the other hand, when applied to आधारतन्त्र For there is no question of the आधार being *really* smaller than the अधेय

वृत्ति —तयो महतो अपि विषये Explanation of Locative Absolute in the सूत्र विषये । e in the matter of them though they are great. Note that the आधार-अधेय must have bigness about them That is what makes for the स्तुति of the प्रकृत तदपेक्षया तनु अपि This is true only in the case of अधेयाधिक्य The अधेय is by the very nature of things smaller than the आधार How else could it abide in the आधार ! It is not true as regards आधाराधिक्य the आधार being always bigger than the अधेय तनु अपि । e वस्तुन तनु अपि आश्रयाश्रयिणौ Really अश्रयिण् (= अश्रित) alone is वस्तुन तनु प्रस्तुतवस्तुप्रकारविवक्षया This is the aim of अधिक It is with a view to exalting the प्रस्तुत which as we saw, is generally the अधेय अधिक्यता मदीयाती of the सूत्र explained

St 151 अहो विराट् etc. Illustrates आधारतन्त्रे अधिक्य Com-
pliment to the glory of a king

Here the आधार viz. भुवनतन्त्र is described as bigger than the अधेय, यशोवति But the आधार is described as being bigger in such a way as would result in the praise of the अधेय—ननुमत्स्वोऽपि यशोवति As the अधेय, यशोवति is प्रस्तुत there is exaltation thereof, though indirectly by the आधार being described as bigger Read पुण्डरीकानन्द अथ दक्षिण भद्रो विराट्प्रति आधारस्य प्रदमा प्रियेन तदापि भुवनोत्सव यशोवतिप्रकारेण अधिक्यं यन्महोत्सव प्रियो इति कदापि यशोवतिप्रदं यशोवति परिकल्पितः Note that ननुमत्स्वोऽपि should not be taken as proving स्तुति of the आधार mentioned in the definition It only drives at the vastness of the यशोवति दक्षिण् gives this to illustrate अधिक्य

St 152 सुगतम् etc. Illustrates मध्येवर्तिन अधिक्य मदीया पति overjoyed at the arrival of गुरु Constructe सुगतम् मदीयापति

कैटमदिष' यस्या तनौ गन्ति सविकास आसन्, तन (तनौ) तपोधनाभ्यागमसभवा मुद' न ममु' । युगान्त आसत् In that body, wherein all souls are absorbed at the time of प्रलय, and in which the worlds could rest roomly Cp St. 150 ab At the time of प्रलय, the चतुदशशुवनानि are absorbed by विष्णु तपोधनाभ्यागमसभवा मुद Raptures due to the arrival of the sage viz नारद. न ममु' could not be held

Here तनु is the आधार, मुद the आधेय The आधेय is stated to be bigger than the आधार by the words न ममु' Hence it is आधेयाधिक्ये अधिक. It naturally exalts the प्रस्तुत viz the आधेय मुद Note that तनुत्वेऽपि can apply to this आधेय After all आधेय is smaller than the आधार though the poet may describe it as bigger (न ममु')

५०—प्रत्यनीक

'प्रत्यनीक' was first given by दण्डिन् as an उपमाप्रतिपादक शब्द similar to प्रतिपक्ष, प्रतिद्वन्दिन्, विरोधिन् From this it is clear that दण्डिन् attached to the word no other sense than that of 'an antagonist,' 'a rival' 'a compeer' But later आढ्यारिकस seem to understand the word in a somewhat different sense when they employ it to designate the figure. The word is explained by them as meaning अनीकस्य सैन्यस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकम् । तत्रुल्लेखात् इदमपि प्रत्यनीकम् (का प्र and ह्यक) Thus they understand the word as meaning 'quasi-hostile' The figure also consists in a party taking revenge not on the professed enemy, but on one who is only connected with the enemy, and is therefore quasi-hostile : e not really hostile but seemingly so जगन्नाथ seems to understand the name in a different sense प्रत्यनीक is acc. to him,

whatever is suited for the army The army being unable to vanquish the enemy himself sometimes tackles the lesser partizan of the enemy And that is what takes place in this figure—लोक प्रतिपक्षस्य निस्काराय अनीक प्रयुज्येत् । तदशक्ती प्रतिपक्षमवधिन् वसवित् निस्कार नियते । स च अनीकमदृशतया प्रयुज्यमानत्वात् प्रत्यनीकमुच्यते । Thus acc. to र. ग अनीक refers to the विजिर्णु's army, while acc. to का प्र and ह्यक it refers to the hostile army

In the figure as in व्यतिरेक or प्रतीक, it is the poet's aim to establish the उपमेय as superior to the उपमान This he achieves in a picturesque manner He presents the उपमेय and उपमान as two adversaries, of which the उपमान is inferior The उपमेय offends the उपमान by surpassing it on some point. And because the उपमान cannot directly vanquish the उपमेय which is too strong for it it wreaks its vengeance indirectly by attacking some weaker party connected with the उपमेय The lion has a grievance against a beautiful lady of slim waist (शिवश), because

the lady has inflicted a defeat on him owing to her *वदी* being more graceful than his! The lion is too weak to defeat his adversary viz. the lady. But he has his share of vengeance on one connected with the lady. The elephant is related to her, because his temples are just like the breasts of the lady. So unable to vanquish the professed adversary viz. the lady, the lion vanquishes her partisan, the elephant! : मध्येन तनुमया मे मध्य जितनीत्ययम् । इमुन्मौ भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भान्मौ हरिः ॥ (सा. द.). This is प्रत्यनीक and obviously purports to exalt the प्रकृत or उपमेय viz. the सिंहकटी रामा. Again, another lady has defeated the moon with the beauty of her face. The moon wants to vanquish her; but unable to do so, he torments her beloved, the नायक! :—यदि तव तया जिगीषोरुद्ददनमहारि वान्तिर्वस्त्वम् । मम तत्र किन्नापतितं तपसि सिताशो यदेवं माम् ॥ (रुद्रट .*c.* १३.).

Thus, in short, in प्रत्यनीक, the poet, in order to exalt the उपमेय over the उपमान, describes the उपमान as taking revenge on some party connected with the उपमेय, being unable to do so on the उपमेय itself. The party may be directly connected with the उपमेय as in यदि तव etc., where the नायक is directly connected with the नायक, or it may be indirectly connected as in मध्येन तनुमया etc, where the इम is connected with the सिंहकटी in so far as his कुम्भs (temples) are similar to the सनकुम्भs of the lady.

Sometimes, however, the two प्रतिपक्षs may be real adversaries as in St. 154, not related as उपमान and उपमेय. Then the charm consists only in the surreptitious way in which the weaker प्रतिपक्ष takes revenge on the stronger one, by attacking someone connected with the stronger. Such cases of प्रत्यनीक are not as poetical as the other ones based on औपम्य.

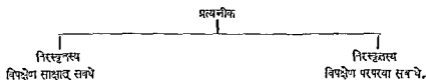
प्रत्यनीक vs उपदेशः—It is not unusual to come across cases of प्रत्यनीक which are explicit हेतुदेशs with इव, मन्थे etc. (*cp* St. 153.), or sometimes they may be implied as in the instances मध्येन etc. and यदि तव etc., where इव, मन्थे etc. are गम्य. But one thing is obvious, that all cases of प्रत्यनीक are also cases of हेतुदेशः. So essentially identical they are that जगन्नाथ actually refers to a view which did not admit प्रत्यनीक because हेतुदेशः was enough to carry out its purpose —हेतुदेशेन गणार्थेणैव नेद अन्वयान्तरं भवितुं शक्यते.

Nor is it difficult to understand this. When the poet explains some fact in life as due to the hostility of the वनन against the उपमेय, he is indeed indulging in a poetical fancy, because we know that there is no hostility as such between the two, except what the poet

imagines, nor are we aware of any real inability of the उपमान to retaliate directly, except what the poet conceives. Even in cases where the two प्रतिपक्ष are real adversaries, there may be real hostility, but so far as the revenge is concerned, it is no more than a poetical fancy. This is उत्प्रेक्षा and it is inseparably connected with the figure प्रत्यनीक. It would be, therefore, true to say that प्रत्यनीक is हेतुत्प्रेक्षा itself where the अग्रत is fancied to be a weak rival of the प्रतन, the stronger one, or where the revenge is fancied. Read र गं प्रतिपक्षगतवत्त्वत्त्वात्तदगत दुर्बलत्वो प्रतिवेदितुत्प्रेक्षान्तरादस्य वैलक्षण्यम् । नैतावता हेतुत्प्रेक्षाया बहिर्भक्तिमुदिदीष्टे ।

प्रत्यनीक was first recognised by रुद्र, though दण्डिन् gives 'प्रत्यनीक' among the different उपमाननिपदन words. रुद्र's प्रत्यनीक was only सादृश्यमूल. After रुद्र, all आलंकारिकs—अह्न, रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्यथ्यदीक्षित—admitted the figure, but on broader lines, to include real प्रतिपक्ष also. अप्यथ्यदीक्षित admitted as an additional variety even cases where the प्रतिपक्षिन् vanquishes the opponent himself.

Note the following scheme :—

Essentials :— [For explanation of the name, see above]

- (1) The poet's aim is to exalt the उपमेय over the उपमान. Cp वक्तु उपमेयमुत्तमम्—रुद्र.
- (2) He presents the उपमेय and उपमान as two adversaries.
- (3) The उपमेय by *surpassing* the उपमान, on some point, causes the hostility.
- (4) The उपमान is imagined to be helpless against the उपमेय. [प्रकर्ष अग्रताकार्यत्वम्—जयरथ]. This is merely a poetical fancy and no more.
- (5) So the उपमान has its vengeance on something connected with the उपमेय.
- (6) This thing may be directly or indirectly connected with the उपमेय.
- (7) The vengeance of the उपमान is no more than a poetical construction of some plain fact in life. Cp How the ordinary fact that the elephant is killed by the lion is given the poetical colouring of the lion's revenge in मध्येन तनुमभ्या etc.
- (8) Sometimes रूपमूल अव्यवनाय may underlie the figure. Cp जैत्रनेत्राङ्गी काँष्ठी उपलब्ध्या अथ इती ॥ (कु) Where अनुगी (1 Following, 2 Being at the end of) and अथङ्गी (1 Surpassed, 2 Surmounted) are षष्ठ.
- (9) When the figure relates to उपमान-उपमेय, it is सादृश्यमूल, like उपमा etc.
- (10) Sometimes, however, the two प्रतिपक्ष may be

real adversaries as राहु and वृष्ण in St 154 Then the charm lies in the vicarious punishment, given not to the real adversary, but to someone belonging to him and in the suggestion of वीरस्य of the opponent In this case it may be noted, both the प्रतिपक्षs are equally प्रहृत्य Such cases are not as poetical as those based on औपम्य

§ सू ७२ प्रतिपक्ष etc Construe —प्रतिपक्ष प्रतिवर्तुं अशक्तेन तदीयस्य तिरस्त्रिक्या या तत्स्तुत्यै (भवति) तत् प्रत्यनीकम् उच्यते । प्रतिपक्ष प्रतिवर्तुं अशक्तेन Refers to the उपमान which is unable to retaliate against its adversary viz the उपमेय Or it may refer to a real adversary तदीयस्य तिरस्त्रिक्या : e उपमेयसदस्य or प्रतिपक्षसदस्य तिरस्त्रिक्या Contemptuous treatment or punishment meted out to one who is a partisan of the उपमेय or the प्रतिपक्ष या तत्स्तुत्यै भवति तत्स्तुत्यै : e उपमेयस्तुत्यै, or प्रतिपक्षस्तुत्यै Because it shows how the उपमेय or प्रतिपक्ष itself cannot be assailed by the उपमान or the party in question

धृति —न्यकृतिपरमपि विपक्ष साक्षात्प्रसितु अशक्तेन केनापि Someone who cannot directly put down the adversary even when the adversary has offended (न्यकृति) him तमेव प्रतिपक्ष उत्कर्षयितु The infinitive shows the effect, not purpose The result of the action of the अशक्त विपक्ष is to exalt his opponent His inability to counter his opponent directly proves to be a tribute to the superiority of the adversary तदाश्रितस्य तिरस्त्रणम् तदाश्रित is only तसदस्य तिरस्त्रण refers to the retaliatory action तत् अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात् उच्यते The name प्रत्यनीक justified प्रत्यनीक is अनीकप्रतिनिधि, a representative or proxy of the real enemy (अनीक standing for the hostile army) यथा अनीके etc The अनीकप्रतिनिधित्व elucidated Just as one should out of folly, attack (अभियुक्त) not the real enemy (अनीक) but someone else who is his proxy, so here in this figure when the adversary needs to be vanquished someone else belonging to him is vanquished मूढतया अशक्तेन will be more to the point.

St 153 एवं विनिर्दिष्ट etc Illustrates प्रत्यनीक, निरष्टस्य विरोगे साशब्द संभवे The नादिस्य s torments of love are fancied as due to the revenge of Cupid who unable to vanquish the नादक his adversary, attacks the नादिस्य A compliment by some दूरी to the beauty of the नादक and a sly reference to the मदनव्याध of the नादिस्य एवं : e नादक, विनिर्दिष्टमनोभयरूप that is why Cupid has grown hostile सा भवति अनुरक्त्या explains how the नादिस्य is सन्नत to the प्रतिपक्ष viz नादक भवति (Loc.) to you पवमि शंते युगपदेव सावयति When love causes the acutest agony, it is explained away as due to all the five arrows being discharged simultaneously अनुरक्त्या स्पष्टे

Here the two adversaries are मदन and the नायक. मदन is unable to attack the नायक directly, hence he attacks the नायिका who is directly connected with the नायक. This vicarious revenge exalts the नायक. Thus this is प्रत्यनीक, निरस्तृतस्य विप्रक्षेप माझाद् मन्धे. Note how it is also a हेतुत्वशा, अनुशयादिव तापयति.

St. 154 यस्य किञ्चिदपकर्तुं etc. Illustrates प्रत्यनीक, निरस्तृतस्य विप्रक्षेप परपरया सबधे राहु oppresses the moon because the moon is similar to कृष्ण's face and कृष्ण has wronged राहु by mutilating his body. Construe — कायनिग्रहगृहीतविग्रहं कृत्वा राहु यस्य (कृष्णस्य) किञ्चिद् अपकर्तुं अशमं सन् कान्तवस्त्रसदृशार्तिं इदु अनुनापि बाधते। काय etc. Who has been nursing enmity (विग्रह) due to his body being mutilated by विष्णु (= कृष्ण). Ref to विष्णु's act of severing राहु's head from his trunk before अमृत could reach his belly. कृत्वा the capable [Add this before 'Rāhu' in the Translation] राहु is कृत्वा because he would not let his injury go unavenged. कान्तरहस्यसदृशाकृति इन्दु The moon is similar in form to the lovely face of श्रीकृष्ण. A compliment to श्रीकृष्ण's face अनुनापि बाधते Reference to the lunar eclipses अनुनापि shows the long sustained hostility.

Here the two adversaries are राहु and कृष्ण. Not being able to do any harm to कृष्ण, राहु attacks इदु who is related to कृष्ण in so far as he (इदु) is similar to कृष्ण's face. This naturally exalts कृष्ण. As इदु is connected with कृष्ण indirectly through the similarity of कृष्ण's face thereto (सादृश्यसंबध), we get प्रत्यनीक, निरस्तृतस्य परपरया सबधे. Note that here राहु and कृष्ण are not related as उपमान and उपमेय, but both are *real* adversaries. The charm is due to the poetical fancy in connecting चंद्रग्रहण with the विग्रह between राहु and कृष्ण. Further कृष्ण's कान्तवस्त्र being described as उपमान in relation to the इदु adds to the poetical effect of the stanza.

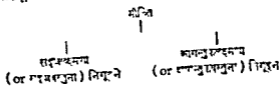
इन्दोरत्र etc. How is इदु related in relation to कृष्ण? कृष्ण's मुख is connected (संबधि) with कृष्ण. And to that मुख इदु is related by सादृश्यसंबध. Thus is इदु related to कृष्ण. Here we have not साक्षात् संबध but संबधिसंबध. Read सा चू—भगवत्संबध मुख, तत्संबधश्च तस्माद्दयाच्चन्द्र ।

५१—मीलित

मीलित means 'obscured', 'concealed' and the figure consists in some circumstance getting obscured owing to the prevalence of another circumstance of *similar indications* but of greater force. The ladies were drunk, their eyes and cheeks red. When they were in this condition, they got into a fit of anger. But the lovers could

not recognise that they were angry, because they attributed the redness of their eyes and cheeks to drinking which the lovers had witnessed मदिरामदमरपाश्लक्ष्मोत्तल्लोचनेषु वदनेषु । कोपो मनस्विनीना न लक्ष्यते वदमिभि प्रसवद् ॥ (रुद्रट ७१०८) Here वाप and पान have the same symptoms But these the lovers attributed to पान which, having been actually witnessed by them, was felt by them with greater force This results in the कोप of the ladies being obscured This is मीलित A lovely lady had ruddy feet When once she paints them with red lac-dye, the on looker fails to make out the lac-dye. The redness he takes for the natural red of her complexion—which being the likelier is also stronger Thus this stronger circumstance obscures the weaker one viz lac-dye रसो नालजि लाक्ष्याश्चरणे सहजारणे । (कु) This is मीलित again —Another lady had too much of romance in her While she went to fetch water, she had occasion to indulge in dalliance in a lonely bower As she is coming back, carrying the heavy burden of a full jar, the on looker finds her perspiring The perspiration he attributes to the strain felt in carrying the जलकुम्भ How on earth could he guess the dalliance, which also was responsible for the perspiration, but was obscured by the जलकुम्भानयन which he saw before him, and was therefore stronger ? जलकुम्भमुभितरम सपदि सरत्या समानयन्त्याम्ने । सटकुञ्ज गृह्णत भावनेशो मनोमते वेदे ॥ (र ग) This again is मीलित In short, in मीलित we have two circumstances producing the same symptoms but of these one gets obscured by the other, which is stronger because it is felt to be likelier In the first case the obscuring symptom—नेत्रकेशयो पाणिमा was अगन्तुव i e not innate but due to the adventitious or casual circumstance of पान In the second case, the obscuring symptom—चरणयो सहजाराव—was स्वभावित i e innate, natural, the feet being naturally red In the third case, the obscuring symptom—जलकुम्भानयने रसेति—was अगन्तुव, जलकुम्भानयन being a casual feature Thus in मीलित the symptom (or, more properly, the circumstance) obscuring the other may be अगन्तुव or सहज The poet's aim is to strike a note of irony made possible by सहज

Thus we get the following scheme —

मीलित vs व्याजोक्ति —In both there are two circumstances at work producing like effects In both there is a note of irony But whereas (i) in मीलित, the circumstance itself obscures the other because it is stronger, in व्याजोक्ति, one circumstance is intentionally obscured by the party in question, though both the circumstances are of equal force (ii) In मीलित there is natural obscuration, in व्याजोक्ति there is a deceitful one

For मीलित vs सामान्य, see सामान्य

For मीलित vs भ्रान्तिमान्, see भ्रान्तिमान्.

मीलित dates back from रुद्र, whose पिहित and one variety of तद्रूप are very similar अह्न (का प्र) also adopted it with the two varieties first conceived by रुद्र रव्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्यव्यदाक्षित : all admitted the figure The last conceived it on lines broad enough to comprehend सामान्य of others His सामान्य is therefore slightly different from that of others

Essentials.—[मीलित = तिरस्कृत, वस्त्वन्तरेण समेन लक्षणा वस्त्वन्तर मीलित तिरस्कृत अन् रव्यक.—यद् वस्त्वन्तरेण वस्त्वन्तर निगूढते तदन्यथाभिधान मीलितान्] (1) There must be two circumstances at work in the same abode (2) These circumstances must have like effects, or symptoms, or indications (3) To one of these circumstances the onlooker must attribute the effects in question (4) He attributes them to the one circumstance which he feels possible (5) This is what makes that circumstance stronger in relation to the other which is weaker (6) The stronger circumstance thus obscures the weaker one (7) The circumstance which obscures the other may be स्वाभाविक (Innate) or आगतुक (Adventitious) to the abode (8) The circumstance being स्वाभाविक or आगतुक its effects also may be स्वाभाविक or आगतुक (9) The charm of the figure lies not so much in the सादृश्य as in the irony resulting therefrom

§ सू ७३. समेन etc Construe —निजेन आगतुना वा अपि समेन लक्षणा वस्तुना यद् वस्तु निगूढते तद् मीलितमिति सूत्रम् । निजेन आगतुना वा अपि The वृत्ति takes it as adj of लक्षणा See below निज = सहज = what belongs to the object naturally आगतु - औपधिक adventitious casual वस्तु circumstance सम लक्षणम् (N) similar indications or symptoms मीलित √मील 1 P to conceal

वृत्ति —सहज वा आगतुक वा किमपि लक्षणम् Explanation of निजेन आगतुना वा taken as qualifying लक्षणा निज is सहज 'or natural innate. लक्षण = लक्षणम् of the सूत्र साधारण सम of the सूत्र Though thus the

कृति takes निवेन आगन्तुना वा as qualifying लक्षणा, the more natural way would be to take them as qualifying वस्तुना. Because it is the obscuring वस्तु or circumstance which is निवेन or जगत्तु through the वस्तु not directly साहित्यदर्पण rightly says समानलक्षण वस्तु क्वचित् सहजं क्वचिद् आगन्तुम्. Others, however, like रुचक and even जगन्नाथ take निवेन and आगन्तु as attributes of लक्षन् रुद्र, to whom वा प्र is indebted for the divisions, has तमीहितमिति यस्मिन् समानचिह्नेन ह्यपरोपदि । अस्य निरुक्तिर्ये नित्येनागन्तु केनापि ॥ (७१०६) Here नित्येन आगन्तुकेनापि qualifies अग्रेण referring to the वस्तु यत् किंचिद् केनापि वस्तुस्थितयैव दलीयस्तथा तिरोधीयते when some circumstance is obscured by another owing to the latter being stronger in the very nature of things. वस्तुस्थितयैव । e as a matter of course [in place of ' in fact ' in the Translation, insert ' as a matter of course '] What is meant by वस्तुस्थित्या is that it is very natural under the circumstances that one वस्तु should be stronger than another. Thus the रक्त्य of the feet in रत्नी नागि etc. is naturally (वस्तुस्थित्या) attributed to स्वप्नरक्त्य द्विधा based on सहज or आगन्तु लक्षण (or वस्तु)

St 155 अवाङ्मते etc. Illustrates मीति सहजलक्षणा निगूहने. The innate grace of a lovely maiden has obscured the onset of intoxication, the indications of both being alike मधुरवश्वर्गा गिर words that are sweet and ornate. *cd* Construe मीति मृगदरा अग्रे हीनया एव स्फुरितम्. छोला Elegance, charm grace हीनया स्फुरितम् Grace has presented itself कृतपरोऽपि मरोदय । e Intoxication that has set in. She is drunk न सलक्ष्यते Cannot be detected.

Here हीन and मद are at work. Both have the same indications viz अवाङ्मते इती, मधुरवश्वर्गा गिर विश्वमदपथरा गति and वानं मुग्धम्. But as हीन or grace is natural one attributes the symptoms to हीन, which, thus being stronger, obscures the मद, which is weaker because it cannot be as easily discerned as हीन. Hence मीति. The obscuring circumstance हीन being सहज, its symptoms also are सहज. Hence it is मीति, सहजलक्षणा निगूहने.

एतत्सहजलक्षणादि अत्रस्य लिङ्गम् स्वामाधिक्यम् लिङ्ग indication साधारण च मरोदयेन. These indications are common to intoxication also because these (अवाङ्मते इती etc) appear (द्योतन्त) in the state of intoxication also (मदीति)

St. 156 वे कन्दरस्यु etc. Illustrates मीति, अगन्तुलक्षणा निगूहने. The tremor and homplation of the fugitive foes that had fled into the Himalayas, though equally due to the vicinity of the Snowy mountain and their panic, were attributed to the vicinity of the Snowy mountain

alone A compliment to a heroic king who has put his enemies to flight
 flight Construe ये त्वत्पातशङ्कितपिष विवशा ते दिष हिमाद्रे कन्दरामु सदा
 निवमन्ति तेरा उपुल्क सकम्प (च) अङ्ग उदहतामपि भिया अदो बत सुष अपि अभिश्च न ।
 स्वत्पात द्विष your enemies who are helpless (विवश) and afraid in
 their minds of your onslaught (पात) अहो बत Oh wonder !

Here पुलक and कम्प were as much due to शैत्य of हिमगिरिसन्निध्य
 (cold made them shudder) as to the भय in their mind But the on
 looker attributed them to शैत्य which he felt as the likely cause
 Thus शैत्यलक्षणा obscure भयलक्षणा And as हिमगिरिसन्निध्य was only a
 casual (आगन्तुक) circumstance, we have here मीलित, आगन्तुकलक्षणा
 निगूहने

अत्र etc. सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात् Here since शैत्य is
 आगन्तुक or casual, शैत्य which is determined (अवसित) as the cause of
 कम्पपुल्क on the strength (of probability) सत्यभवयोरपि कम्पपुल्कयो
 साद्रूप्य since शैत्य is आगन्तुक the कम्प-पुल्क due to it are also आगन्तुक
 (साद्रूप्य = तत्स्वरूपव = आगन्तुवत्) The author shows how the लक्ष्मन् can
 be आगन्तुक Does it not prove that निजेन and आगन्तुना in the सूत्र could
 have been better taken as qualifying वस्तुना, than लक्ष्मणा ? Because
 लक्ष्मन् is never by itself निज or आगन्तुक. It is so only through the वस्तु
 or circumstance of which it is an indication समानता च कम्पपुल्क
 are equally present in भय They are equally the symptoms of भय
 अथेपु cases of fright तयो कम्पपुल्कया

५२—एकावली

With एकावली we come to the last figure of the शृङ्खला class to
 which मालापीक, वारणनाल and सार belonged It is not improbable that
 here the figure finds its place after मीलित due to the influence of
 रुद्रट who also treats of the figure immediately after मालित

एकावली is एकपङ्क्ति one line one chain and the figure consists in
 a chain of (1) विशेष्य—विशेषण or (2) विशेषण—विशेष्य. The word
 विशेषण is not to be taken in the restricted sense of an adjective It
 means any circumstance that exalts the other viz विशेष्य च जयरथ —
 स्वरूपमात्रेण अवगतस्य वस्तुना यत्सम्बन्धन वैशिष्ट्यमवगम्यते तद्विशेषणम् । When it is a
 chain of विशेष्य—विशेषण each following unit becomes the विशेषण of
 each preceding one and the विशेषण that figured as such in the
 preceding pair becomes the विशेष्य in the following one Thus is
 सलिलं विवाहसिक्कमल, कमलानि सुगन्धिमधुतमृदाणि । मधु लीनालिकुलामुल, अलिकुलमपि

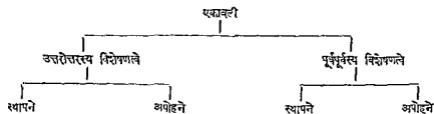
मधुराणिमिह ॥ (रुद्र ७ ११०) we find the विशेष्य-विशेषण as सलिल (विशेष्य)—कमल (विशेषण), कमल (विशेष्य)—मधु (विशेषण), मधु (विशेष्य)—अलिकुल (विशेषण), अलिकुल (विशेष्य)—रणि (विशेषण)

When the chain is of विशेषण—विशेष्य, each following unit is the विशेष्य in relation to each preceding one which is the विशेषण, and the विशेष्य in the preceding pair becomes the विशेषण in the following one. Thus in धर्मण बुद्धिस्तव देव शुद्धा, बुद्ध्या निवृद्धा सहस्रैव छद्मि । लक्ष्म्या च तुष्टा मुनि सर्वलोका, लक्ष्मि नीता भुवनेषु कीर्ति ॥ (र ग), the series of विशेषण—विशेष्य is धर्म (विशेषण)—बुद्धि (विशेष्य), बुद्धि (विशेषण)—लक्ष्मी (विशेष्य), लक्ष्मी (विशेषण)—लोका (विशेष्य), लोका (विशेषण)—कीर्ति (विशेष्य)

In both the varieties above specified, something was affirmed as a विशेषण of some other. But where something is denied as विशेषण of some other we get the same figure. Thus with denial we get two more varieties (1) विशेष्य—विशेषणव्यपेक्ष or (2) विशेषण—विशेष्यव्यपेक्ष. In the first of these, the विशेषण denied in the preceding pair, becomes the विशेष्य in the following pair. Thus in नकुमुम तरुरिषुषाने नामधूनि कुसुमानि । नालीनालिकुल मधु नामधुरं क्वाणमलितलयम् ॥ (रुद्र ७ १११), (विशेष्य) (न) तरु—अकुमुम (विशेषणव्यपेक्ष) (न) कुसुमानि (विशेष्य)—अमधूनि (विशेषणव्यपेक्ष), (न) मधु (विशेष्य)—अलीनालिकुल (विशेषणव्यपेक्ष) (न) अलिकुल (विशेष्य)—अमधुरक्वाण (विशेषणव्यपेक्ष) is the series of विशेष्य and विशेषणव्यपेक्ष. In the second, the विशेष्य denied in the preceding pair becomes विशेषण of the next pair. Thus in पुण्यश्रेय न सर्वत्र पुण्यक्षणे न नास्तिका । नास्तिकेषु न धर्मोऽस्ति न धर्मो दुःखरेतुना ॥ (तर्कवागीश), सर्वत्र (विशेषण)—न पुण्यश्रेय (विशेष्यव्यपेक्ष), पुण्यश्रेय (विशेषण)—न नास्तिका (विशेष्यव्यपेक्ष) नास्तिक (विशेषण)—न धर्म (विशेष्यव्यपेक्ष), धर्म (विशेषण)—न दुःखरेतुना (विशेष्यव्यपेक्ष) is the series

The relation between विधानमूल and व्यपेक्षमूल पदवर्गी—From these instances it will be clear that what the आश्चर्याकारि mean by विशेषणव्यपेक्ष or विशेष्यव्यपेक्ष is merely converting the affirmative statement into a negative one. This is clearly borne out by the instances given in सा द for affirmation of विशेषण he gives सतो क्तिन्निनाम्भोज भम्भोज भृगुसगन्तु । भृगा यत्र ससगीना सगीने सप्तपौरयन् ॥ For denial of विशेषण he gives न तज्जल यत्र पुनारुपहज etc. (our St 158). These instances are clearly positive and negative statements of the same facts. र ग rightly shows how the idea in both is the same, the difference being only in the matter of the positive and negative forms. Read यदपि तदपि न अपि भरोदपत्वं गन्धो, यो न स्वदिकापेदरी स न वदित इवपि, तथा अपेदनेदपि स्वनात्वं, यो दित सगीरो स भय इवपि, तदपि दुःखरेतु नोप्यो इवपि ।

Thus we get the following scheme —

एकावली vs मालादीपक — Both belong to the रचना class of figures, and just as in मालादीपक, the preceding unit bestows the धर्म on the following one, so in एकावली of the विशेषण विशेष्य type, each preceding unit qualifies each succeeding unit. But whereas (i) in एकावली each pair is a unit complete in itself as विशेषण and विशेष्य, in मालादीपक, all the pairs, being related to the same धर्म which is mentioned once only, have a certain unity running through them (ii) The charm of एकावली lies only in the शृङ्खला, मालादीपक charms us not only by the शृङ्खला but also धर्मस्य सहस्र वृत्ति अप्यव्यदीक्षित, in fact, thinks that मालादीपक is a combination of एकावली and दीपक —अन (in स्यामागण etc) एक समासादितपद पदसु अपि वाक्येषु अन्वेति इति दीपकम् । शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभावा देवावली च इति दीपकएकावलीयोग ।

As we saw at मालादीपक, आल्कारिकs like जयरथ and जगन्नाथ are un willing to accept मालादीपक as a variety of दीपक जगन्नाथ proposes to bring it under एकावली itself Says he अस्मिंश्च पञ्चमव्या द्वितीये भेदे (विशेषण-विशेष्य) पूर्वपूर्व परस्य परस्य उपकार कियमाण यदि एकरूप स्यात् तदा अयमेव मालादीपक शब्देन व्यवहियते प्राचीनै ।

एकावली dates from रुद्रट, who had only उत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वे (स्थापने and अपोहने) variety अहट (का प्र) and रुच्यक have the same variety with its sub divisions विश्वनाथ and जगन्नाथ added the पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्व variety with its two sub-divisions अप्यव्यदीक्षित has both उत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वे and पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्वे varieties but does not refer to the sub-divisions based on अपोहन

Essentials — [एकावली = एकवक्ति —पूर्वात्तरयो परस्परानुपगतत्वेन एकवक्तिरूपत्वात् -जयरथ] (i) There must be शृङ्खला of विशेष्य-विशेषणs or विशेषण-विशेष्यs (ii) विशेषण merely means what by its presence qualifies another thing (iii) The figure may be in the form of an affirmative or negative statement (iv) The negative statement is nothing but the positive statement converted and thus any positive एकावली is reducible to a negative one सर सम्भोज, अन्वोज सभृग may be reduced to the

negative form. न सत् वत् न सम्भोज, न अम्भोज दत्त सम्भुज. (v) The विशेषण must exalt the विशेष्य अर्थकारिक do not refer to पञ्चवर्णी based on अर्थकारिक विशेषण. (vi) The charm of the figure lies only in the सूत्रण form

‡ सू. ७३. स्याप्यते etc. Construe दत्त पर पर क्लृप्त यथापूर्वं विशेषणतया स्याप्यते अपि वा अयोद्यते सा द्विधा पञ्चवर्णी (भवति) । परं परं यथापूर्वं विशेषणतया स्याप्यते Each following thing is affirmed (स्याप्यते) as विशेषण of each preceding thing Thus the preceding thing is विशेष्य. अयोद्यते = निषिध्यते. Note that like रद्र, our author (बहल, author of वा प्र after परिवर) thought of स्याप्यते only of the form विशेष्य-विशेषण (both स्याप्यते and निषेधे). स्याप्यतेऽयोद्यते are clearly remissive of रद्र's शिष्योद्देश्यात्.

वृत्तिः वीक्षया goes with स्याप्यते निषेधे वा. Is repeatedly affirmed or denied as an attribute (विशेषणत्व). वीक्षया [from वीक्ष्य Desider. of वि+क्ष्] Repetition Hints at the necessity of the chain being long Construe : पूर्वं पूर्वं प्रति उत्तरोत्तरं क्लृप्तं विशेषणत्वेन वद् वीक्षया स्याप्यते निषेधे वा समन्तं, बुधे सा द्विधा पञ्चवर्णी भवत्ये । बुधः, of course, the अर्थकारिक. स्याप्यते is विधान as opposed to निषेध or अयोद्य.

St. 157. पुराणि etc. Illustrates पञ्चवर्णी, उत्तरोत्तरं विशेषणतया स्याप्यते. Description of Ujjain यस्यां = उज्जयिन्या. पुराणि Buildings. वरागता Lovely woman रूपपुरस्त्वतीक Whose persons are made conspicuous by their beauty. समुन्मीलितसद्विद्यास What discloses excellent graces or amours वसुमाधुपत्न्य अर्धं because of कामोत्पत्तत्त्व.

Here the सूत्रण is पुर (विशेष्य)—वरागता (विशेषण), वरागता (विशेष्य)—रूप (विशेषण), रूप (विशेष्य)—मिथुन (विशेषण), मिथुन (विशेष्य)—वसुमाधुपत्न्य अर्धं (विशेषण). Each following is affirmed as the विशेषण of each preceding. Hence पञ्चवर्णी, उत्तरोत्तरं विशेषणतया स्याप्यते.

St. 158. न तद्वलं etc Illustrates पञ्चवर्णी, उत्तरोत्तरं विशेषणतया अयोद्यते The ideal water, lotus, bee and hum pictured

Here the series is (न) वन (विशेष्य)—न वृक्ष (विशेषण), (न) वृक्ष—न वृक्ष (विशेष्य) (न) वृक्ष—न वृक्ष (विशेष्य), (न) वृक्ष—न वृक्ष (विशेष्य). Each following is a विशेषण denied of each preceding विशेष्य Hence पञ्चवर्णी, उत्तरोत्तरं विशेषणतया अयोद्यते For the positive form see the stanza from सा द्. given above

विधीयते = रत्नयो उत्तमत्र i e in St. 158 सूत्रं i e. in St. 157.

पुं संवाचम् i e the विशेष्य and विशेषण should be understood like-

५३—स्मरण

स्मरण is recollection and the figure consists in recollecting a thing at the sight of something similar to it. A person looks at a lotus and is put in mind of the face of his wife because of the सादृश्य between the lotus and the face पद्मं पश्यतः बालामुखं मे गाहते स्म । (कु) This is स्मरण. When we see something striking, an impression is left on our mind. This impression when stirred by a circumstance, like the sight of something similar, revives the memory of the object. This is the actual process behind the स्मरण that we get in our everyday experience. And the process presupposed by the poet in his स्मरणालंकार is much the same. But there is a poetical touch about the figure and it consists in the poet's aim to turn स्मरण into a medium for conveying सादृश्य to the सदृश्य. A fact of our everyday life is by the poet thus turned into a fine instrument of सादृश्य. When, for instance, विक्रम, in the विक्रमाश्रयीय (४ १५) says —आरक्तमिन्द्रियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलाम्भैः । कोपादन्तर्बाण्ये स्मरयति मा लोचने तस्या ॥, we find स्मरण employed as a medium for conveying the सादृश्य between उर्वशी's eyes in anger and नवकन्दलीकुसुम

Scope of the figure —If स्मरण conveys सादृश्य between the thing seen and the thing remembered, the question arises as to which of the two things is उपमान and उपमेय. To judge from the instances given by आलंकारिक, the thing seen may be उपमान or उपमेय, and correspondingly, the thing remembered may be उपमेय or उपमान. Thus in आरक्तमिन्द्रियं etc., the thing seen viz नवकन्दलीकुसुम is उपमान in relation to the thing remembered कोपादन्तर्बाण्ये नवने which are उपमेय. Again when the यज्ञ says to the मेघ (मेघदूत २ १४) तस्यास्तीरे रचिादीश्वर पेशलैरिन्द्रनीलैः, क्रीडाशैलं नवकन्दली वेष्टनप्रेक्षणीयं । मद्देहिन्त्या प्रिय इति सखे चेतसा वानरेण, प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततटित त्वा तमेव स्मरामि ॥, the मेघ seen is the उपमान in relation to the क्रीडाशैल remembered, which is उपमेय. Sometimes, however, the thing seen may be the उपमेय and the thing remembered the उपमान. When सुमन्व (उत्तरराम चरित ५ ४) at the sight of लव says अतिशयितसुरासुरप्रसादं शिषुमवभोज्य तथैव तुल्य रूपम् । कुशिसुनमखदिषा प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥, लव who is seen is उपमेय रघुनन्दन (= राम), who is remembered, the उपमान. Read जयरथ—अतश्च स्मर्यमाणेन अनुभूयमानस्य अनुभूयमानेन वा स्मर्यमाणस्य सादृश्यपरिचयनमयमलंकारः । यदुक्तं— यथा दृश्येन चिन्ता सान्ध्या स्मर्यमाणता । स्मर्यमाणकृताप्यस्ति तथैव दृश्यगामिनी ॥ इति ।

२ गं comprehends within the scope of the figure even those cases where the thing seen is not itself सदृश्य to the thing remembered, but is connected with something else which is सदृश्य to the thing remembered. The poet sees a चातक. This puts him in mind of मेघ

and thus, in its turn, revives the memory of कृष्ण मेघदूतम् This is स्मरण, acc. to र सं, though here the चक्षक that was seen is not सद्दृश्य to कृष्ण, but connected with मेघ that is सद्दृश्य to कृष्ण Sometimes it may be the other way श्रीकृष्ण sees in the course of वर्षाणीय a lady of superb grandeur like लक्ष्मी coming out of water This reminds him of समुद्रमथन Here the lady is similar to लक्ष्मी and this revives the memory of समुद्रमथन —दिश्यानामपि कृतविक्रमा पुरस्तादम्बरी स्फुरदकिन्दवारहस्ताम् । उद्गीक्ष्य शिवमिवावाविदुस्तस्मिन् अस्मत्प्रीत्यलनिषिम्भनस्य शीरे ॥ (सिधुपालवध) cited by कुवय्यानद

सा द refers to a view according to which the thing seen may be dissimilar to the thing remembered, and yet give स्मरण, which is therefore, स्मरण by contrast When राम at the sight of the sad plight of सीता in the forest is put in mind of the happy days she once enjoyed in the palace it is स्मरण Read सा द —रावधानन्दमहाभारतस्तु वैसद्दृश्यत् सृष्टिर्नापि स्मरणान्कारमिच्छन्ति । तत्र उदाहरणं लेनामेव यथा —सिरीषवृक्षः । मिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखरक्तानि सीता । तदा तदास्या सदनेषु सीत्यलक्ष्याणि दन्वी गन्दश्च राम ॥

To all these wider implications of the figure except the last, one fact is common and that is the poet's emphasis on सद्दृश्य Even in the last it is the antithesis to सद्दृश्य that plays its part When, therefore, in a स्मरण there is no element of सद्दृश्य, it cannot be स्मरणान्कार Read रव्यक —सद्दृश्यं किं तु सृष्टिर्नामन्कार । If by chance राम remembers the miserable days he passed on the banks of the गोदावरी, it is not स्मरणान्कार. So स तथेति प्रतिज्ञाव विद्युन्व वधमप्युत्तमम् । कर्षीयथोनिर्मयात् सख सस्वार स्मरामन ॥ (कु. स ६ ३) is not स्मरणान्कार Read तर्कवागीश—एव विन्ना तन्वस्मृतेरपि नात्परत्वम् । If by looking to the Bhavāni sword of Śivāji one remembers that eminent hero, that too is not स्मरणान्कार सन्निधान जन्वस्मरणत्वं नात्परत्वम्—says तर्कवागीश

स्मरण dates back to रूढ अण्ड (Author of व ३ after परिवर), न्यय, विशयाव, जवत्राप, अप्यवरीहित all admitted it अप्यवरीहित called it सृष्टि

स्मरण vs. (भूतविषयक) भावना —In both there is contact with the past But while (i) in स्मरण the thing of the past is only remembered, in भावना, it is actually visualised (ii) In स्मरण there are two स्मरण things, one अनुस्मरण the other स्मरण In भावना, the thing of the past is the same as the one whose vision is conjured up at present. (iii) भावना is the keynote of स्मरण भावनापरता of परिवर.

स्मरण vs. रूपक —Both are based on सद्दृश्य, and in both one thing puts the observer in mind of another So allied they are that one may be easily reduced to the other The रूपक पुरा वद may be put

in the form of स्मरण as मुखं दृष्ट्वा चन्द्रं स्मरामि or चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि । But whereas (1) in स्मरण, there is simply the remembrance of the past thing, in रूपक, there is the आरोप of one thing over another. So one conveys सादृश्य through the medium of स्मृति, the other through आरोप. (1) In स्मरण, the thing seen may be उपमान or उपमेय (See above) In रूपक, the thing seen is always उपमेय.

Essentials — [सदृशवस्तुस्मरणान् स्मरणम्] (1) It is a figure essentially based on सादृश्य between two things and purporting to convey that सादृश्य to the सदृश्य. (2) Of these two things, one is actually अनुभवविषय. (3) This recalls the memory of another thing similar to it, which was once an अनुभवविषय, but is not so at the time of स्मरण. [रुद्रट्ट calls it कालान्तरानुभूत] (4) Sometimes, the thing *seen* or अनुभूत is not itself सदृश to the thing remembered, but is connected with another which is सदृश to the thing remembered. Thus चातक reminds the poet first of मेघ and then of मेघद्वयम्. This involves double स्मरण. (5) Sometimes again the thing that is remembered is an adjunct to the thing which is सदृश to the thing seen or अनुभूत. Thus समुद्रमथन that is remembered is an adjunct to लक्ष्मी who is similar to the beautiful lady swimming. This also involves double स्मरण. (6) Thus the thing remembered may be an उपमान or उपमेय or something connected therewith. (7) The thing that is अनुभवविषय may be प्रत्यक्ष to either of the senses. A blind man by *feeling* something may get the स्मरण of something of similar touch. (8) There is always a clear indication of स्मरण by the use of the root स्मृ in one form or another.

§ सू ७५ यथानुभव etc. Construe — तत्सदृशे दृष्ट अर्थस्य यथानुभव स्मृति स्मरण (भवति) । यथानुभव स्मृति Remembrance of it as it was once experienced. सत्त्वदशे दृष्टे When another thing *similar* to it is seen सादृश्य is the essence of the figure. दृष्टे should be taken in the wider sense of अनुभूते. That is it may be perceived by चक्षुष, त्वक् श्रोत्र etc.

वृत्ति — केनचिदाकारेण नियत means only नियतरूप. Of a specific form यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत् स्मृति presupposes the stages — (१) अनुभव in the past of a thing. (२) The सस्कार (भावना) left by the अनुभव. (३) The उद्भव of this सस्कार by the अनुभव at present of something similar. कालान्तरे There is no limit as to the interval between the अनुभव and its स्मृति. One may get vivid memories even from past lives! स्मृतिप्रतिबोधधायिनि तस्मान् वस्तुनि दृष्टे सति When something is seen (or cognised) similar to the thing cognised in the past, which awakens memory of it. More accurately, सस्कारोद्बोधधायिनि

समानवस्तुर्शन stirs up the सस्तर which results in स्मृति तथैव स्मरते
Perverted remembrance will not give the figure

St 159 निम्ननाभि etc Illustrates स्मरण The description of aquatic sports of celestial damsels The water rushing in the cavities of their navels produced a gurgling sound that by its similarity put them in mind of the guttural trill at the time of dalliance! Construe—
कृष्णा निम्ननाभिकुहसु वद् अन्म र्हरीभिः पुत्रिन तद्भवै कृहसु सुनार्य (v 1 सुकन्या) कुहरी
सुतेकण्ठरुता स्मारिता । निम्न deep निम्ननाभि an item of beauty लहरी
Wave Waves forced water into the navels तद्भवै कुहसु By the gurgle caused thereby i e by the water rushing into the navels
Onomatopoeic from the sound of the gurgles Tvm Edition refers to a v 1 कुहसु कुहसु refers to the cooing of a cuckoo So a suggestion that the gurgle was as sweet a cuckoo's cooing

Here the कुहसु of the water remind the damsels of the सुतेकण्ठरुत because the former were सुहृता to the latter The poet's aim is to drive at the सादृश्य between कुहसु and सुतेकण्ठरुत Hence स्मरण Which of them is the उपमेय? Possibly कुहसु The poet wants to pay a tribute to the aquatic sports and in the course of it he suggests that the gurgles were as sweet as सुतेकण्ठरुत's!

St 160 करजुभ etc Illustrates स्मरण of a thing of past life श्रीकृष्ण as a suckling sucking यशोदा's breast which he has held in his hands is put in mind of the पाञ्चजन्य that he as विष्णु had occasion to blow in his war on demons Sanskrit rendering—करजुगृहीतयशोदास्तन मुखविनिवेशिताधरपुत्रस्य । सस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमन कृष्णस्य रामाञ्जम् । पाञ्चजन्य the conch of विष्णु that had grown from the bones of a demon by name पञ्चजन सस्मृतपाञ्चजन्य कृष्ण being the 8th अवतार remembers the पाञ्चजन्य which was in past ages used by him as विष्णु रोमाञ्जम् The पाञ्चजन्य was blown by विष्णु during his wars on the demons The memory of these causes thrill to विष्णु's अवतार

Here कृष्ण sucking his mother's breast remembers पाञ्चजन्य which he as विष्णु blew in lives past The poet suggests that the breast is similar to the पाञ्चजन्य Hence स्मरण It relates to a thing of the past lives. Read मा च—अथ पूर्वमवानुभूतस्य स्मरणम् । पूर्व तु शहमवानुभूतस्य ।

५४—भ्रान्तिमान्

भ्रान्तिमान् or more properly भ्रान्ति as कुचलयानद aptly names it is a figure closely similar to स्मरण and this in all probability is the reason why it comes to be dealt with immediately after स्मरण

अप्ययदीक्षित (कु.) also observes the same order. Just as, in स्मरण, the poet has turned the everyday occurrence of remembrance (स्मरण) into a fine medium for conveying सादृश्य, so in भ्रान्तिमान् also, we find the poet pressing into the service of सादृश्य the occasional experience of mistaken identity (विपर्यय). When the lotus is mistaken for the wife's face, it is भ्रान्तिमान्. When the lotus puts one in mind of the wife's face, it is स्मरण. Thus both are equally helpful to the poet as instruments for conveying सादृश्य. Devious indeed are the poet's ways of securing his aims!

Says a poet अयं प्रमत्तमयुषस्त्वमुद्य वेति पक्वम् ॥ (कु.) Here the intoxicated bee is described as mistaking the face of a lady for a lotus. This is evidently to drive at the सादृश्य between मुद्य and पक्वम्. In the course of the praise that he lavishes on his patron, another poet says पालयति त्वयि वसुधां विविधाभ्वरधूममालिनीं ककुम्भं । पश्यन्ती दूयन्ते घनममयादाक्या हस्ता ॥ (रुद्रट ८८८) Here swans are described as getting annoyed, mistaking the smoke from sacrifices for clouds. The poet thus hints at the सादृश्य between अक्वधूम and घन. When विक्रम mistakes the नवशादल with red insects for उर्वशी's स्तनांशुव we get another भ्रान्तिमान् — ह्योष्ठरामैर्नयनोदविन्दुभिः निमग्ननाभेर्नैपतद्भिरङ्गिणम् । च्युत रया भिन्नतेरसदाय शुबोदरस्यामिदं स्तनांशुवम् ॥ (विक्रमोर्वशीय ४१७) Another striking instance of भ्रान्तिमान् is where the bee perches on the parrot's beak, mistaking it for a पलाशमुकुल, and the parrot in its turn attempts to pick up the bee mistaking it for a जम्बूम्बू । पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुक्लतुष्टे पतत्यभि । सोऽपि जम्बूकलभ्रान्त्या तमर्नि भर्तुमिच्छति ॥ (कु.)

From these instances it will be clear how सादृश्य is the keynote of the figure. The poet may, not infrequently, also have an eye on the irony that mistaken identity gives rise to and then भ्रान्तिमान् gets an additional charm. Thus in the case of the swans, the bee and the parrot, and king विक्रम it is not difficult to perceive a vein of irony. But the *motif* of the figure is सादृश्य. Read शक्यम् — सादृश्यमुक्तं च भ्रान्तिः अन्य विदम् । सादृश्यद्वयस्यै भ्रान्तिर्विच्छिद्यैः सविनिभोत्थापिनी । दृष्टो । न स्वर्गोत्थविना गुक्तिररात्रम् ।

The figure appears only when the भ्रान्ति is based on सादृश्य. When there is a perverted notion due not to सादृश्य, but some other circumstance like giddiness, we cannot have भ्रान्तिमान्. When the wrestler चण्ड, being punched hard by कृष्ण, becomes giddy and feels like seeing a hundred moons in the sky, it is not भ्रान्तिमान्, though there is a perverted notion. Because there is no suggestion of

सादृश्य therein — गमोत्तरावावभूणिताशेषवक्षसा । दृष्ट चाणूरमहेन शतचद्र नमस्तान् ॥ (रुच्यक) But when on the contrary विक्रम though in the state of one demented mistakes the शदल for the स्तना'क there is भ्रान्तिमान् because the perverted notion is due to सादृश्य Read रुच्यक — गाढममप्रहाराणि तु भ्रान्ति नास्य अल्यारस्य विषय । जयरम cites some of the circumstances that gave a perverted notion वामशोरुमयोमादचौरस्त्राद्युपप्लुता । अभूतानि(१ने)व पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ।

भ्रान्तिमान् vs भाविक — In both there is a cognition of a thing which is not there But whereas (1) in भ्रान्तिमान् the cognition is erroneous in भाविक it is not so In भाविक the poet gets the vision of the thing *exactly as it was* Read रुच्यक — न चैय (भावना in भाविक) भ्रान्ति । भूतमत्रिन भूतभावितयेव प्रकाशनात् । (11) In भ्रान्तिमान् the poet drives at सादृश्य In भाविक he drives at भावनाप्रवर्ष

भ्रान्तिमान् vs मीलित — In both there is a concealment of one circumstance due to सादृश्य But whereas (1) In भ्रान्तिमान्, the thing seen is *not* there in मीलित the circumstance seen is there (11) In भ्रान्तिमान् it is error that blinds the party to the real fact In मीलित it is the बलीयरुव of one circumstance that obscures the other

भ्रान्तिमान् vs रूपक — In both there is a sure knowledge of some thing else due to सादृश्य But (1) whereas in भ्रान्तिमान् the idea is due to वास्तविद भ्रम or erroneous identity in रूपक it is due to आहार्य अभेक्षण or intentional or simulated identity In other words in रूपक the poet consciously identifies the उपमेय with the उपमान (11) In भ्रान्तिमान् to the गारु there is knowledge only of the अप्रकृत In रूपक the शारु is aware of both (मुख and चद्र)

भ्रान्तिमान् vs उद्वेग — In both there is a concept of something else than the प्रकृत due to सादृश्य But whereas (1) in भ्रान्तिमान् the concept is due to genuine error in उद्वेग it is due to आहार्य अभेक्षण (11) In भ्रान्तिमान् the erring party gets a consciousness of one thing only viz the अप्रकृत In उद्वेग the poet is conscious of both प्रकृत मुख and अप्रकृत चन्द्र (11) In भ्रान्तिमान् there is certainty of knowledge though based on error In उद्वेग there is uncertainty (समावन) as the mind wavers between two alternatives viz the प्रकृत and अप्रकृत

भ्रान्तिमान् vs अतिशयोक्ति (१) — In both there is an idea of some thing else due to सादृश्य In both the प्रकृत is not referred to [अतिशयोक्ति (१) being चन्द्रोदयम्] But whereas in भ्रान्तिमान् the idea of अभेक्षण is due to real error in अतिशयोक्ति it is due to आहार्येक्षण

भ्रान्तिमान् dates back from रुद्रट, though earlier still, a forerunner of the figure could be found in दण्डिन्'s मोहोपमा अहम्, रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्यप्यदाक्षित all admitted the figure अप्यप्यदीक्षित named it भ्रान्ति on the analogy of स्मरण and with greater propriety

Essentials — [भ्रान्ति चित्तधर्म स विद्यते यस्मिन् भणितिप्रकारे स भ्रान्तिमान् More properly the name should have been भ्रान्ति like स्मरण] (1) The poet employs error based on सादृश्य to convey सादृश्य between two things (2) There must be mistaken identity, one thing being mistaken for another, due to सादृश्य (3) The error must be वास्तविक, not आहार्य (4) The thing mistaken is प्रकृत, the thing mistaken for is अप्रकृत Thus when the शुक्लकुण्ड is mistaken for पलाशकुण्ड, शुक्लकुण्ड is प्रकृत, पलाशकुण्ड अप्रकृत (5) The mistaken identity may sometimes have a touch of irony, in addition to सादृश्य which it conveys

§ सूत्र ७६ भ्रान्तिमान् etc Construe तत्तुल्यदर्शने अन्यसवित् भ्रान्तिमान् (भवति)। When at the sight of something similar, there is an apprehension (सवित् = ज्ञान) of something else, we get भ्रान्तिमान्

वृत्ति तत् = अप्राकरणिक. तेन अप्राकरणिनेन तुल्य यत् प्राकरणिक तस्य दर्शने So तत्तुल्यदर्शने means प्राकरणिकदर्शने अन्यसवित् = अन्यत् is अप्राकरणिक So at the sight of the प्रकृत one gets the cognition of the अप्रकृत तस्य तथा विधस्य —: c प्राकरणिस्य अप्राकरणितुल्यस्य तथाविध refers to प्राकरणितुल्यत्व अप्राकरणिकतया स्वेदनम् = अप्राकरणिक इति स्वेदनम् Apprehension that it is अप्राकरणिक न चैव etc भ्रान्तिमान् distinguished from रूपक e g सुख चन्द्र and प्रथमा अतिशयोक्ति (निगिर्या दवमानमूल) e g चद्रीष्यम् See above तत्र : c रूपके प्रथमातिशयोक्ती च वस्तुतो भ्रमस्य अभावात् As said above, in रूपक and अतिशयोक्ति (२) we have आहावज्ञान In भ्रान्तिमान् we have real or वास्तविक भ्रम इह च etc In this figure, भ्रम or भ्रान्ति is clearly assumed (प्रतिपत्र) as is evident from the name भ्रान्तिमान् and as names are given to figures consistently with their purport

St. 161 वपाळे etc Illustrates भ्रान्तिमान् A 'comedy of errors'! Description as to how the rays of the moon are mistaken by a cat for milk by an elephant for lotus fibres and by a lady for her silken garment. Construe वपाळे (शिवान्) शशिन क्वान् मार्गात् एव इति लेखि । छेडि Lucks √दिद् तरच्छिद्रप्रोतान् qualifies शशिन क्वान् As the rays shot forth to the ground through the interstices of the trees. विसमिते संरुचयति The elephant wants to grab them thinking them to be lotus fibres. c Construe — तत्त्वयान् तान् एवने वनिना भेदुक्मिति हरि। The rays spread on the bed were mistaken for the white silken garment that was taken off

during रत प्रभामत्तश्चन्द्रः The moon is conceived as having got intoxicated with his splendour A tribute to the प्रभा वि + भु To confound

Here the शशिकरः, the प्रभूत, are, due to their सादृश्य, mistaken for प्रभा, विन and अद्भुत The mistake is genuine The poet's aim is to convey the सादृश्य between the प्रभूत and अप्रभूतः Hence भ्रान्तिमान् सा चू says it is मातारूप Note the fine touch of irony

५५—प्रतीप

पुलकम्, in the विक्रमोर्वशीय (२३) while lavishing praise on the superb beauty of उर्वशी, says उपमानस्वपि सखे प्रत्युत्तमानं नयुस्तथा । What better tribute could be paid to beauty than suggesting that it (beauty) is the standard of standards? This gives us the spirit of प्रतीप In it the poet endeavours to exalt the उपमेय by making it a powerful adversary to the उपमान Normally the उपमेय is expected to be less than the उपमान, the standard But here the tables are turned, and not only does the उपमेय cease to be inferior to the उपमान, but becomes its rival nay, sometimes it even usurps the lofty place of the उपमान This idea is implicit in the name प्रतीप itself प्रतीप means प्रतिकूल (adverse), or more significantly still 'what goes against the tide'

In अतिरेक, we saw how the poet asserts the superiority of the उपमेय over the उपमान In उर्वशीकी अतिशयोक्ति (1 e 3rd variety), the superiority was still more pronounced That अतिशयोक्ति just marks the transition from अतिरेक to प्रतीप, in so far as it assigns by suggestion the status of उपमान to the उपमेय As in अतिरेक and अतिशयोक्ति the keynote of the figure is सादृश्य

Four sub divisions of the figure —There are, according to our author, four modes in which the poet realises his aim viz. of making the उपमेय a rival to the उपमान

(1) Sometimes the poet takes exception to the उपमान itself by condemning it as being superfluous when the उपमेय is there to perform its rôle Says a poet —दृष्ट चेददनं कस्यां किं पश्येत् किमिन्दुना । (कु) If you have seen her face of what use could the lotus or the moon be to you? Here the lotus and the moon that are generally acknowledged to be उपमानः are discarded as superfluous because the face worthily fills their place

(2) On occasions, the poet may bring the उपमान into contempt by reducing it to the status of the उपमेय and installing उपमेय in its place Says a poet स्वनोचनसमं परं त्वदस्वसदृशी स्थि । (कु) where स्व

and विधु normally recognised as उपमानs are reduced to the status of उपमेयs, their place being usurped by लोचन and वदन which become उपमानs. When the वैतालिक in मालविकाग्निमित्र compliments the king saying सर्वैरुही समग्रस्त्वमिव नृपगुणै दीप्यते सप्तमसि (२१२), we get प्रतीप, because the sun is reduced to the status of उपमेय, in order to exalt the king who becomes उपमान

(ii) Sometimes the poet goes one step ahead in his condemnation of the उपमान. Not content with reducing it to the status of the उपमेय, and lifting the उपमेय to its (उपमान's) status, he goes to the length of saying that it means *degradation* for the उपमान to have such a thing as its उपमेय! When the poet says मुधापवादो मुधासि त्वन्मुत्तम किलाम्बुजम् । (कु.), not only does he reduce the अम्बुज to the status of an उपमेय, but going further he stigmatises the comparison of the अम्बुज to the face as a gratuitous calumny (मुधापवाद)!

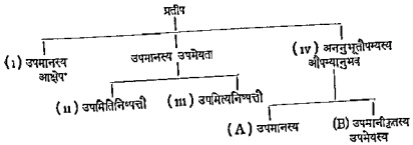
In (ii) and (iii) the figure takes the form of उपमा with the प्रकृत as the उपमान and अपकृत as the उपमेय. In (ii), the उपमा actually materialises. In (iii) it is suggested that the उपमा though attempted does not materialise, as it involves degradation to bring the अपकृत into comparison with the प्रकृत. If the reference to degradation is dropped, the उपमा materialises and then प्रतीप (iii) becomes प्रतीप (ii). This (iii) has close affinities with यथार्थोक्तौ अतिशयोक्ति.

(iv) (A) There is yet another way in which the poet may shove down the उपमान from its high place. He boosts up the उपमान as high as possible and then declares that at last it has found its compeer in the उपमेय. It is easy to understand how this naturally exalts the उपमेय. The mortally afflicted lover says कः क्रीवदपस्ते मृत्यो त्वत्तुल्या सन्ति हि स्त्रिय । (कु.) "It is high time, O Death, that you ceased to be vain on the score of your cruelty. In woman you have a worthy match!" Here the place of मृत्यु was first raised high and then woman was made मृत्यु's equal in point of cruelty. This naturally results in woman being charged with the maximum cruelty.

(B) This procedure may be employed in another way also. The poet may boost up the उपमेय [not उपमान as in (A)] high enough and then say that it has the उपमान as its equal. Looking to a charming face says the poet, अत्र गर्वेण ते वदत कान्त्या च मे भवद्दृश । (कु.) Here वदत is boosted up by the words अत्र गर्वेण and then the poet says that in the रू it has its match! Note that here also the उपमान and उपमेय exchange places. This sub-division may thus come under (ii)

In fact the instance of (ii) — गर्वमसनाद्य etc. given by our author has been taken by कुवच्यानन्द to illustrate this viz. iv (B). Our author does not refer to this sub-division (iv B)

Thus we get the following scheme .—

iv B is not referred to by काव्यप्रकाश, or रुक्मिक or विश्वनाथ But जगन्नाथ and अण्णव्यदीक्षित specify it जयरथ would call these varieties distinct figures and not sub-divisions of one figure एक द्वितीयमिति अभिधत्ता प्रयुक्ता श्रीपाण्य अलकारद्वयं पुन सामान्यलक्षणाभावात् एवमेव द्विप्रकारमित्युक्तम् । जगन्नाथ suggests that of these varieties, II and IV (A)(B) can come under उपमा, III under व्यतिरेक, and I under आक्षेप and so प्रतीप need not be admitted as an additional figure — If at all it is recognised as such, it should comprise only the first variety (उपमानस्य आक्षेपः), जगन्नाथ argues The argument is not very convincing and is based more on sophistry than logic.

प्रतीप vs व्यतिरेक — In both, the poet's aim is to establish the उपमेय as superior to the उपमान, but the way in which this is achieved in one figure is different from that in the other Thus —

प्रतीप (१) vs व्यतिरेक — [प्रतीप — मुखे सति किं चद्रेण. व्यतिरेकः — मुखं चद्र इव न सकलव्यम्] (i) In this variety of प्रतीप, the उपमान is declared as superfluous, in व्यतिरेक there is no such challenge to the उपमान. (ii) This प्रतीप is not in the form of an उपमा, व्यतिरेक is in the form of an उपमा, though in favour of the उपमेय

प्रतीप (२) vs व्यतिरेक — [प्रतीप — त्वगोचनमम पद्म, व्यतिरेक — मुखं चद्र इव न सकलव्यम्] Though in both the figures, we are presented with an उपमा, still, in प्रतीप, the उपमा is effected with the अप्रकृत as the उपमेय and प्रकृत as the उपमान In व्यतिरेक, the प्रकृत does remain उपमेय and the अप्रकृत उपमान, as usual

प्रतीप (३) vs व्यतिरेक — [प्रतीप — त्वन्मुखामं अबुज इति सुधापवादः । व्यतिरेक — मुखं चन्द्र इव न सकलकम्] Here though in both the figures, we get the form of उपमा, still (1) in प्रतीप, the उपमा does not materialise (अनिपन्न) due to the suggestion of degradation, while in व्यतिरेक, the उपमा materialises though in favour of the उपमेय (u) In प्रतीप, the उपमान becomes उपमय, the उपमेय उपमान In व्यतिरेक, they retain their normal status

प्रतीप (४A) vs व्यतिरेक — [प्रतीप — मृत्यो न त्व निरुपमम् । तत्सदृशं चन्द्रं सन्ति । व्यतिरेक — मुखं चन्द्र इव न सकलकम्] Though both are उपमा's in form in प्रतीप, the mode exalts the उपमेय only as high as the उपमान, but not higher. In व्यतिरेक, the उपमेय is described as being superior to the उपमान

प्रतीप (४B) vs व्यतिरेक — [प्रतीप — वक्त्रं न निरुपमम् । तत्सदृशं चन्द्रं अस्ति । व्यतिरेक — मुखं चन्द्र इव न सकलकम्] Though both are उपमा's in form, still (1) in प्रतीप, the प्रकृत is *not* declared as any higher than the अप्रकृत In व्यतिरेक, the प्रकृत is superior to the अप्रकृत (u) In प्रतीप, the प्रकृत becomes उपमान, the अप्रकृत, उपमेय In व्यतिरेक, they retain their normal status.

The figure प्रतीप, if not in name, at least in substance, dates from दण्डिन् whose विपर्ययोपमा corresponds to the second variety of प्रतीप वामन accepted the figure but under the name आक्षेप. After वामन, रुद्रट accepted the figure without specifying the divisions काव्यप्रसाद accepted the figure, in the सूत्र, with the divisions — आक्षेपमूत्र and उपमानस्य उपमेयत्व मूल which in the वृत्ते, are developed into four as given above रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ अप्यव्यदीक्षित, all accepted the figure While रुच्यक and विश्वनाथ give divisions on the lines of the का प्र, the last two give one more division ¹ [See above]

Essentials — [प्रतीपम् = प्रतिकूलम्, उपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयस्य प्रतीपमिति व्यभिचारः — रुद्रटक] (1) Like व्यतिरेक, it is a figure based on सादृश्य. (2) The poet wants to exalt the उपमेय by declaring it to be superior to the उपमान (A) This he does by challenging the use of the उपमान, when the उपमेय is there to perform its rôle This is the First variety (B) Or he may exalt the उपमेय over the उपमान, by making उपमान the उपमेय and *vice versa* • Second variety (C) Or, after thus inverting their position he may still further exalt the प्रकृत by suggesting that it is a degradation for it to have the अप्रकृत as its उपमय Third variety (D) Or he may exalt the उपमान too high and then raise the उपमेय to that level Fourth variety (A) (E) Or he may

exalt the प्रकृत high enough by turning it into an उपमान and then say that it has found its equal in the अपकृत which becomes उपमेय in the inversion Fourth variety (B) In both these varieties (A) and (B), there must be the feature of raising the उपमान or उपमेय too high Read सा द तदनुक्तौ (उत्कण्ठानुक्तौ) तु नादमलमर ।

§ सू ७७ Construe — उपमानस्य आक्षेप प्रतीपम् (भवति) । यदि वा तस्यैव (उपमानस्यैव) तिरस्कारनिबन्धना उपमेयता कल्प्या (तर्हि प्रतीप म्भवति) आक्षेप Exception वामन actually called the figure आक्षेप तिरस्कारनिबन्धना उपमेयता कल्प्या (= कल्प्यते) If the उपमान, as a matter of contempt is turned into the उपमेय Note that the सूत्र refers to two broad divisions The वृत्ति gives four varieties the first three of which come under the two given in the सूत्र The last is not covered by the definition

वृत्ति — अस्य धुर आक्षिप्यत Explains the first variety Therein the उपमान is taken exception to on grounds of futility (कैमर्ध्यं), because it is suggested that the उपमेय is adequate (प्रोढ) to perform the rôle (धुर वह्) of the उपमान (अस्य) When the उपमेय can do the job of the उपमान the latter becomes superfluous यदपि etc Explains उपमानस्य उपमेयत्वे प्रतीप When again the उपमान is turned into an उपमेय in order to bring it into contempt and with a view to showing that there is another thing which is its उपमान this उपमानान्तर is nothing but the उपमेय elevated to that status So the idea is that it is the poet's aim to bring the उपमान into contempt by showing that it is an उपमेय in relation to the प्रकृत which is its उपमान उपमेयस्य उपमान प्रतिकूलवर्तित्वात् Explains the propriety of the name प्रतीप प्रतीप is प्रतिहूल In this figure the उपमेय plays the rôle of an adversary to the उपमान उभयरूप Note that broadly the divisions are (1) उपमानस्य आक्षेपे and (2) उपमानस्य उपमेयत्वे

St 162 लावण्यौकसि etc Illustrates प्रतीप (१) i e उपमानस्य कैमर्ध्यं आक्षेपे A compliment to the beauty prowess generosity and capacity for government of a king that are so exalted that they have rendered the उपमानस्य viz इन्द्र, पूषन्, चिन्तामणि and कुम्भकर्णसु superfluous ab Construe देव लावण्यौकसि संप्रतापगरिमणि, यानिना अग्नेसरे अग्नीमरक्षमभुजे वधि वैश्वानि निष्पानि लावण्यौकसि The sanctum or abode (भोजम् N) of charm संप्रतापगरिमन् प्रतापगरिम्या सह वने अग्नी अग्नीमरक्षमभुज Whose arms are capable of sustaining the burden of the earth i e responsibilities of the state इन्द्र etc. The moon is उपमान for लावण्य the sun (पूषन्) for प्रताप the चिन्तामणि for स्वाग, the कुम्भकर्णसु for भूनाधारण चिन्तारण Because it yields everything desired it is उपमान for generosity कुम्भकर्णसु (कुम्भकर्णसु m.) = कुम्भकर्णसु seven in number महेन्द्र, मलय, सद्य, शक्तिमान्,

ऋक्षपर्वत, विध्य, पारियात्र कुल — वी पृथिव्या लीना Lying on earth The mountains keep the earth steady, hence they are उपमान for अवनीमरक्षमत्व

Here by किं षटि, किं विहित etc. the utility of the creation of the उपमानs, viz इन्दु पूषन्, चित्तरत्न and कुलपर्वतs is called into question because the king the उपमेय is there to play their rôle Therefore प्रतीप (१) Note that there is यथासख्य also रुच्यक gives it to illustrate यथासख्य and प्रतीप both.

St 163 ए एहि etc Illustrates प्रतीप (२) : e उपमानस्य उपमेयत्वे उपमित्यनिष्पत्तौ The face of a lovely lady flattered as being superior to the moon Sanskrit rendering — ए एहि तावत् सुन्दरि वर्णं दत्त्वा शृणुष्व वचनी यम् । तव मुखेन कृशोदरि चद्र उपमीयते चनेन ॥ वचनीयम् Scandal disclosed in the 2nd half 2nd half — People compare the moon with your face.

Here the चन्द्र the उपमान, has not only been reduced to the status of उपमेय in तव मुखेन चद्र उपमीयते but further it is suggested that it is *scandalous* (वचनीय) for the मुख to have चद्र for its उपमेय ! Owing to this suggestion the उपमा does not materialise (अनिष्पन्न) Hence उपमानस्य उपमेयत्वे उपमिति अनिष्पत्तौ प्रतीप Note that we have simply to drop the reference to scandal and the उपमा materialises This shows how this variety does not differ much from the one following

अत्र etc. Shows how the उपमा does not materialise मुखेन उपमीय मानस्य शशिनः । e मुख becomes उपमान, शशिन्, उपमेय This शशिन् is brought into contempt as suggested by the word वचनीय because this suggests that the comparison does not materialise as the शशिन् is too inferior, in the matter of excellence to enter into comparison with the मुख !

St 164 गवमसवाह्य etc. Illustrates उपमानस्य उपमेयत्वे उपमिति निष्पत्तौ प्रतीप The eyes of a lovely lady complimented on their beauty लोचनयुगलैः । e. on the score of the लोचनयुगल असवाह्य गर्भम् Unbearable vanity

Here the लोचनयुगल, the उपमेय, usurps the place of the उपमान (in लोचनयुगलम् ईशानि नन्दिनि) and the नन्दिनs are reduced to the status of उपमेय The उपमा materialises as is borne out by the word ईशानि सनि Hence उपमानस्य उपमेयत्वे, उपमिति-निष्पत्तौ प्रतीप Another but simpler instance would be तन्त्रोचनमम पद्मम् कुवलयानन्द takes this stanza to illustrate another variety admitted by it and र ग It consists in raising the उपमेय (now turned into an उपमान) to the pinnacle by suggesting that it is too high to enter into औपम्य with anything whatsoever and then to show that it has a compeer in the उपमान (now turned उपमेय) Here लोचनयुगल

is suggested as possessing the highest beauty by the words असनाद्य गर्वं and then नीलानलिनः are made its compeer (द्वितीय) Thus there is a double compliment to the उपमेय firstly it is exalted as high as possible and secondly it is elevated to the position of उपमान So this may also illustrate अननुभूतीपम्यस्य उपमेयस्य (उपमानीकृतस्य) औपम्यानुभवे प्रतीप र ग very aptly brings out its essence when he defines it as —उपमेयस्य निन्दितगुणप्रयुक्तं अदिनीयोत्कर्षं परिहर्तुं द्वितीयप्रदर्शनेन नृह्यस्वमानं सावृश्य अपर (प्रतीपम्) Note that the उपमेय has necessarily to become उपमान to produce this effect

अन्वयैर रीत्या As illustrated in गर्वमनवाद्य etc असामान्यगुणयोगात् न उपमानभावरमपि अनुभूतपूर्विकं which had not become so much as उपमान before owing to its गुणः being uncommon That is it stood too high to enter into comparison उपमान is high no doubt but does imply that there is something else viz उपमेय with which it enters into औपम्य तस्य तच्छब्दवचना । e what was too high even to become an उपमान is presented (कल्पना) as an उपमान अनुभूतपूर्विकं Nom sing Neuter अनुभूत पूर्विकं —अनुभूतं पूर्व अनेन

St 165 अहमेव etc. Illustrates प्रतीप अननुभूतीपम्यस्य उपमानत्वे The हलाहल has at long last found its equal in दुर्जनवच ताल O dear one (to be added in the Translation after poison)

Here हलाहल is first described as being too high (अहमेव सुतराणां गुरः) to enter into औपम्य with anything And then दुर्जनवचनानि are stated to be its equal Thus naturally makes दुर्जनवचनः attain that eminence to which हलाहल was lifted Hence अननुभूतीपम्यस्य उपमानत्वे प्रतीप

५१—सामान्य

सामान्य is whatever is assimilated with another merged into an other In the figure we are presented with two (or more) facts that owing to their similarity of attributes, merge one into the other and become indistinguishable While describing अभिनविका's says a poet मणिराजिनपमिन्द्राक्षरचरितं । अविभक्त्या सु । यन्नि चन्द्रिकाभिनविका ॥ (सा ६) Here the अभिनविका's with the white colour-scheme of their costume become indistinguishable from the moonlight. This, therefore is सामान्य Another poet describing the condition of a fugitive woman says —अहम् राक्षसनिगता ह्यमितीरानि चन्द्रिकाभिः । इयं पुरो मणिराजिनपमिन्द्राक्षरचरितं ॥ where the woman is described as being indistinguishable owing to like a tributaries, from the creepers in which she had taken shelter This is सामान्य again. It is the poet's aim to

stress the गुणसाम्य between two things in this figure. And to secure it, he indulges in a slight exaggeration and presents two things as *absolutely* non-different though really they are not so.

सामान्य vs मीलित—This brings us to the distinction between the two figures. In both, similarity of attributes leads to the non-apprehension of one out of two circumstances. Thus while in मीलित, मन्दोदय was not apprehended because its symptoms were similar to those of यौवनलीला in सामान्य, the अभिसारिकाs went undetected because their colour was similar to the moonlight. But whereas (i) in सामान्य, the non-apprehension is due to assimilation, in मीलित it is due to domination. Because in सामान्य, both the circumstances were equally powerful, while, in मीलित, one is more powerful than the other. Read रुच्यक—न चाय सामान्याकार । तस्य हि साधारणगुणयोगाद्भेदानुपलक्षण रूपम् । अस्य (मीलितस्य) तु उत्कृष्टगुणेन निवृत्त्युगतस्य तिरोधानमिति महाननयो विशेष । (ii) In सामान्य, the *distinction* between two things becomes imperceptible. In मीलित, one of the two things *itself* is obscured. Read कुचलयानन्द—(वेदितु) लक्षणसाम्यात् वेदितुं शक्यता तदन्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलितम् । स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्यात् भेदतिरोधाने सामान्यम् । Again र. गं—मीलिते तु निगूयमानवस्तु न प्रत्यक्षमिव स्ति न तद अतिव्याप्ति ।

The distinction is subtle enough and कुचलयानन्द makes its मीलित comprehend both and goes to the extent of giving as instance of मीलित a श्लोक (महतिरमाल्य etc.) which is similar to what साहित्यदर्पण gives to illustrate सामान्य. र. गं refers to a view which looked upon मीलित, सामान्य and तद्वत् as varieties of one figure. The सामान्य in कुचलयानन्द comprehends those cases where, due to सादृश्य, two things cannot be distinguished e. g. पद्मास्यप्रविष्टानां सुप्तं नास्ति सुषुप्तम्. Note that here no assimilation is involved as in the सामान्य of other आत्म्यारिषा.

तद्वत् (first variety) of हस्त was the forerunner of सामान्य of later आत्म्यारिषा. अन्त, विषयाव, जगन्नाव, अयस्यदीप्ति all admitted the figure अपत्यमेषुन conceived it on slightly different lines [See above]

Essentials—[समानगुणतिरचनम्—काव्यप्रघटा] (1) There must be present two (or more) circumstances of identical attributes. (2) Due to the attributes being similar, one circumstance must get assimilated with the other. (3) One circumstance is perceived owing to its distinctive characteristics being marked, not because it is stronger as in मीलित. The other circumstance remains undistinguished owing to its distinctive characteristics remaining unnoticed. (4) This means that when

both the objects or circumstances are under notice their distinctness goes unnoticed (5) Both the circumstances must be of equal force not one stronger as in माहित (6) The poet's aim is to drive at the गुणान्य between the two circumstances (7) The two things are not absolutely identical in quality but are hyperbolically so described

§ सू ७८ प्रस्तुतस्य etc Construe यत् गुणान्यविकल्पया प्रस्तुतस्य अन्येन योगात् ऐक्यत्वं बध्ने तत् सामान्यम् इति सूत्रम् । प्रस्तुतस्य अन्येन योगात् ऐक्यत्वं बध्यते where the प्रस्तुत is presented as (बध्ने) assimilated with the other (viz अप्रस्तुत) due to their coming together (योगात्) Is it proper to describe the two things as प्रस्तुत and अप्रस्तुत? Perhaps not Because in the instance of the अभिसारिकाः the चोत्सवा is as much प्रकृत as the अभिसारिकाः At least it is not अप्रकृत It is only विश्वनाथ besides our author who adopts this terminology of प्रस्तुत-अप्रस्तुत, प्रकृत-अप्रकृत in the matter of this figure So प्रस्तुत may apply to the अभिसारिकाः only in so far as they are the central figures of the description

वृत्ति — अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुम् The two things are not really speaking as absolutely identical as the poet states them to be यत् अप्रस्तुतार्थेन सृष्टं = योगान् in the सूत्र explained Which when it comes into contact (सृष्टं) with the matter not under description तदेकामतया निरध्वते Is described as assimilated with the other or merged into the other समानगुणनिबन्धनात् सामान्यम् The name सामान्य accounted for It is सामान्य because based (निबन्धन) on similar attributes

St 166 मलयजस्त etc Illustrates सामान्य अभिसारिकाः camouflaged with their sartorial colour-scheme in white cannot be made out in the moon light and therefore reach safely their destinations viz. the मियगुहं सिखतरेन्द्विपरकृतवक्त्ररत्नं Ivory pendants (दत्तव) that are extremely white lend grace to their faces विततपाम्नि रागच्छति घरा धवलयति (Locative absolute) when the moon with lustre spread out whitens the earth सुखमेव too comfortably निरस्तभिय अभिसारिकाः had to evade the public eye They were looked upon as wantons.

Here the अभिसारिकाः are described as getting merged into (अभिमिश्रितं गतं) the moon light both being equally white (though really speaking their whiteness is not absolutely the same) Hence सामान्य इत्येव etc. प्रस्तुत-अप्रस्तुत i.e. प्रस्तुत-अप्रस्तुत अन्यून-अनातिरिक्ततया निरदृशत्वं the whiteness of each described (निरदृश) as being neither less nor more than that of the other एकाग्रतादेव is responsible for their assimilation. अत न दृश्यमानेन उदृश्यते Hence they are not noticed as distinct

relation between them to account for one being immediately followed by the other

When it is said that there is अनिश्चय in all the three varieties of विशेष, we are not very much near any precise idea of the figure. For, अनिश्चयोक्ति is the life of practically all figures. And should we attempt to find out any more specific feature in the three divisions of विशेष we are sure to be disappointed. In other words the three varieties of the figure present a motley assortment not governed by any common characteristic. जयदेव, for instance, says विशेषस्य नव प्रथमं न पुनरेक-विधियं । । e he would look upon them as three distinct विशेषs, so different they are

That way the varieties bear resemblance to the varieties of विनाम which are equally heterogeneous. And just as रुद्रट was responsible for the heterogeneous varieties of विनाम so is he responsible for those of विशेष

The three varieties of the figure —(1) In the *first variety* a thing is described as existing even in the absence of its acknowledged अशय. Sometimes it may be presented as existing without any अशय whatsoever. On occasions however it may be presented as abiding in other than the usual abode. Thus it is said of the fame of an eminent king that even when he is no more his fame persists —इदं तु विश्वं भुवनावकाशे निराशया येनैति तस्य कीर्तिः । (र म) This illustrates आशयवहित्व आशयान्तत्वेन is illustrated by—गणेशेऽपि सूर्ये दीपस्थानान्तरिष्ठान्ति क्वरा । (कु.) said by one in praise of the brilliance of a lamp. Even when the sun has set, its rays coming to abide in the lamp dispel darkness. Here the rays are described as remaining in an abode different from their usual one. This variety could very well come under (अज्ञाने संख्य) अनिश्चयोक्तिः.

(ii) In the *second variety*, one and the same thing is described as abiding in the same capacity in different abodes at one and the same time. Says a lover अनन्तं हि पुरं पश्चात् सर्वदिशि हीने मे । (कु.)—She is to me everywhere inside, outside in front behind in all quarters! Here the same नवियं is presented as being present simultaneously in different places. This also will come under (अज्ञाने संख्य) अनिश्चयोक्तिः.

विशेष (२) vs पर्याय (१) —In both, one thing abides in different places. But while in विशेष it abides there simultaneously, in पर्याय it does so in turns (क्रम), one after another. Thus दीपस्थानं and अशय-वहित्वं strike us in विशेष while क्रम and अशयवहित्वं strike us in पर्याय.

Read र. ग —अत्र आचलक्षणे प्रागुक्तविशेषालम्ब्यरद्वितीयभेद अतिप्रमगवारणाय क्रमेणेति । तत्र (विशेष) आधेयस्य दुग्णदनेवाधारसंभवात् नातिप्रसंग ।

विशेष (२) vs यथासत्य —In यथासत्य like ध्वलिधा वसति etc. we find one आधेय abiding simultaneously in द्विष विदुष, मृगीदृश, just as in विशेष, we find one आधेय simultaneously abiding in different abodes. But whereas in विशेष the आधेय abides in the same capacity (एकामा) in the different abodes in यथासत्य it does so in different capacities (cp त्रिधा वसति)

(iii) In the *third variety* the poet describes someone doing one thing and in doing it securing the accomplishment of something else which is impossible (or also possible acc to सा द) The lovely lady when she sketches the decorative designs on her cheeks sketches her image on the mind of her lover, an impossible feat!—लिखित बालवृगाक्ष्या मम मनसि तया शरीरमात्मियम् । स्फुटमात्मनो लिखन्त्या तिलक विमले कपोलवले ॥ (रुद्रट ९१०) This means that her decoration has made the lover love her so fervently This is विशेष (३) Says a poet to his patron —त्वा पश्यता मया कल्पवृक्षनिरीक्षणम् (कु.)—In my act of seeing you I have had the privilege of seeing the कल्पवृक्ष itself an impossible thing Here the poet is represented as achieving कल्पवृक्षनिरीक्षण while coming across the king This means that the sight of the king will prove as fruitful to the poet as that of the कल्पवृक्ष This is विशेष (३) अत्र, in his lamentations over the death of इन्दुमती, says —O Death when you deprived me of her, you deprived me of my wife adviser, a friend a lovable pupil in fine arts!—गृहिणी सचिव सखी मिथ प्रियशिष्या रुद्धिरे कथयिषी । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वा वन किं न मे हतम् ॥ Here by taking away इन्दुमती death has taken away अत्र's everything an impossible matter This is therefore विशेष (३) [See below] This also will come under (असंभव संभव) अतिप्रसंग

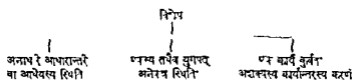
The relation between the thing done and the other thing achieved in विशेष (३) —अमरनाथ rightly says that the thing done must be कारण in relation to the other thing achieved which is its फल्य Thus to take the first instance कपोललिखितेन results in मनसि स्वशरीरलेख Similar is किं नाम देन न हत मुक्त पुरारे येनाचिन्त्याऽपि करुणाकर हेतव्येति ॥ (र ग) If on the other hand the two were merely सद्यः the figure will not be विशेष but अमरसंभवा वाक्यार्थनिर्दिशना Because in a निर्दिशना like व्योमनि बीजा बुद्धे—यस्तु एते चरति सत्कारम् the idea is of सादृश्य viz that सत्सत्कार is like व्योमनि वावाप

Thus while विशेष (2) is based on कार्य-कारणभाव, निदर्शना is based on सादृश्य. That even रुद्रट must have conceived विशेष (2) as *not* concerned with सादृश्य is clear from the fact that विशेष is taken by him as an अलंकार based on अनिश्चय, not औपम्य. आल्कारिक्स like अप्पय्यदीक्षित overlook this point of distinction and therefore the instances they have given to illustrate विशेष prove to be those of निदर्शना [See below] Thus त्वा पश्यता etc. is really speaking, निदर्शना because it drives at औपम्य [तत्र दर्शनं कल्पवृक्षदर्शनमिव]

विशेष (३) vs निदर्शना (१) — In both two facts are put side by side, in two syntactically related sentences. But while in विशेष the two facts are related as कार्य-कारण in निदर्शना, they are unrelated and hence suggest सादृश्य.

अशक्यवस्त्वन्तरकरण in विशेष (३) — If the वस्त्वन्तर is अशक्य, how is it that it is said to be the कार्य of the thing which is actually done? In the answer to this question exactly lies the significance of the figure. When it is stated that the कार्य, though अशक्य, comes to be achieved on doing a particular thing it naturally results in the exaltation of the thing actually done. Because, it means that the particular thing is so eminent that by doing it even the impossible is achieved. Not that the impossible thing is actually accomplished, but it is suggested that by doing the particular thing in question the impossible thing is as good as realised. This involves अनिश्चयोक्ति and is the source of the charm of the figure. This further shows that the other thing must be अशक्य as a matter of poetic necessity. The view of विशयत्व which also includes उक्त्यवस्तु within the scope of the figure is therefore ruled out.

We get the following scheme —

विशेष was first recognised by रुद्रट who also gives the three subdivisions adopted by later आन्तरिकस्य रुद्रट admitted it and so did रुद्रट, विशयत्व, जगत्ताप, अप्पय्यदीक्षित.

Essentials — [विशेष = अनिश्चय] (1) In the first variety, the अपेय must be presented poetically as abiding without any abode, or in an abode other than the usual one. (2) In the second variety, one

thing must abide poetically, in the same form, at the same time, in different abodes (iii) In the third variety, while doing one thing, another thing must be achieved along with it (iv) The other thing must be impossible and its achievement must be not actual but poetically conceived, in order to exalt the thing done. If it is not impossible, there is no अतिशयोक्ति and no charm. But some आल्कारिकs include शक्य वस्तुन्तर also, under the figure (v) The thing done and the other poetically claimed as accomplished must be related as कारण and कार्य respectively (vi) There must *not* be सद्बन्ध between them (vii) The thing done gets exalted when related to the impossible effect (viii) अतिशयोक्ति is present in all the three varieties

§ सू ७९ विना प्रसिद्धं etc Construe —प्रसिद्ध आधार विना आधेयस्य व्यवस्थिति (१), एकस्य एकात्मा अनेकगोचरा युगपद् वृत्ति (२), अन्यत् कार्यं प्रकुर्वन् अशक्यस्य अन्यवस्तुन तथैव करणम् (३) च,—इति त्रिविध विशेष स्पृत् । प्रसिद्ध आधार विना In the absence of the recognised abode. This may result in either absence of any abode whatsoever, or presence of the आधेय in some other abode. एकात्मा अनेकगोचरा युगपद् वृत्ति—The simultaneous existence of a thing, in the same form (एकात्मा), in different abodes (अनेकगोचरा) एकात्मा (Fem Adj वृत्ति) excludes यथासस्य [See above] युगपद् excludes पर्याय (१) [See above] अशक्यस्य अन्यवस्तुन तथैव करणम् The accomplishment of some other impossible thing by the same stroke (तथैव तेनैव प्रयत्नेन) We saw how the other thing must be impossible, then only will it exalt the thing done सा द also includes शक्यस्य The other thing may be शक्य also acc to it. A शक्यवस्तुन्तर lacking अतिशयोक्ति cannot be so poetical as अशक्यवस्तुन्तर. जयरथ says that the वस्तुन्तर may be चिकीर्षित or अचिकीर्षित, though अशक्य जयरथ illustrates अशक्य but चिकीर्षित वस्तुन्तर by —माधु' शिशुपालत्वध विदधद् वविमदवध विदधे । एतान्कर स्वविश्वम हरविनय वर्णयन् च्यवृणोत् ॥

वृत्ति—विशिष्टा स्थिति Hints at the propriety of the name विशेष-विशिष्ट = अतिशययुक्ता

St 168 दिवमपि etc Illustrates विशेष (१) Homage to the poets whose words survive them. Construe —दिव उपयानाना अपि येषा अनल्पगुणगणा गिर आकल्प जगन्ति रमयन्ति ते कवय इह कथ न वन्या । आकल्प Till the time of the destruction of the Universe.

Here the गिर continue to exist even when their प्रसिद्ध आधार viz the poets are dead गिर exist without any abode whatsoever, after the poets are no more. Hence विशेष (१), आधारराहित्ये

एकमपि वस्तु अपि shows the paradox involved in *one* thing coming to stay in various abodes at the same time. एकेनैव स्वभावेन स्वात्मा of the सृष्ट explained In the same capacity

St 169 सा वसइ etc Illustrates विशेष (२) The rival to some lady complains to the lady's lover that he is too preoccupied with the lady to pay any attention to herself! Sanskrit rendering:—सा वसति तव हृदये सैव अक्षिपु सा च वचनेषु । अरमाहृशीना सुन्दर अवकाशं कुत्र पापानाम् ॥

Here the same lady is described as simultaneously abiding in the heart, the eyes and words of the lover She does so in the same form or capacity Hence विशेष (२)

यदपि etc. Introduces the third variety रमसेन आरभमाणः Doing a thing vehemently This only shows that the act described as being done is conspicuous enough to be the basis of अनिशयोक्ति आरभमाणः Perhaps possesses the तार्किक meaning Producing (cp आरभ = उत्पत्ति, तन्त्र पट आरभन्ते) तेनैव यत्नेन Explains तथैव of the सृष्ट By the same stroke of action अशक्यमपि कार्यान्तर आरभते Achieves (आरभ = उत्पादय) another result though it is impossible अशक्य e g मनसि आत्मीयशरीर-श्लेष्मन्म् in लिखित बाल्यग्राह्या etc Practically every आन्वयिक insists on this requirement, because therein lies अनिशयोक्ति सा द wants to include शक्य वस्तुन्तर also But this being void of अनिशयोक्ति cannot be as charming as the अशक्यवस्तुन्तर And since अनिशयोक्ति is the keynote of विशेष, it is easy to see how शक्य वस्तुन्तर is not in tune with it.

St 170 स्फुरदद्भुत etc. Illustrates विशेष, वस्तुन्तरस्वरूपे अशक्यवस्तुन्तरस्य सफादन A tribute to the beauty, prowess and learning of a king, Construe —स्फुरदद्भुतरूप उन्नतापज्वलन अनवकाशिव च त्वां सृजता सत्य विधिना नवो मनोभू (नव) सविता (नव) बृहस्पतिश्च भुवि ससृजे । नवः New Different from their counterparts in heaven मनोभू in respect of रूप, सविता in respect of prowess, बृहस्पति in respect of learning सत्य Indeed (Adv)

Here in the act of creating the king the Creator is described as having achieved the creation of नवमदन, नवमविता and नवबृहस्पति, which is an अशक्य वस्तुन्तर To create a new मदन etc. is अशक्य Note that there is यथासंख्य—रूप, प्रगत and विधा being in the same order connected with मनोभू, सविता and बृहस्पति

But is नृपवृष्टि the cause of (नव) मदनदिवृष्टि or ससृज to it? In other words, does it mean नृ-युष्ट्या नवमदनारव सृष्ट or नृपवृष्टिः नवमदनदि-वृष्टिगद्गी ? Plainly enough, it means the latter So the stanza should be properly speaking an instance of निरर्थना, not विशेष

What is true of this instance is also true of some instances given by other आलंकारिकs, as we saw in the case of त्वा पर्यता etc. And this confusion was bound to arise due to the anomalous position of विशेष (३) What is meant by anomalous position will be clear from the following

विशेष in all its varieties was रुद्रट's innovation Earlier आलंकारिकs had no विशेष and the काव्यप्रकाश borrowed it directly from रुद्रट But while borrowing, the काव्यप्रकाश overlooked a very important fact and it was that it had already borrowed from उद्भट the figure निदर्शना (उद्भट's विदर्शना) which was *in form* identical with रुद्रट's विशेष (३), though *in substance*, निदर्शना is based on सादृश्य, while रुद्रट's विशेष is based on अतिशय (which रुद्रट conceived as distinct from सादृश्य) रुद्रट had no निदर्शना whatsoever, and therefore he had no fear of his विशेष (३) overlapping निदर्शना

So, after the का प्र had borrowed विशेष (३) from रुद्रट and निदर्शना from उद्भट, it should have made them as exclusive of each other as possible, by drawing a line of demarcation between the two, as only जगन्नाथ did later with some success Its definition of विशेष (३) ought to have been categorical in the matter of exclusion of सादृश्य from the field of विशेष (३) This was not done and hence the ambiguity

But even supposing such an attempt at demarcation were made, it is not certain that it would have cleared *all* ambiguity Because कार्यकारणभाव when based on अतिशयोक्ति often shades off into सादृश्य Is there any sharp difference between नृपसृष्टया नवमत्नादयः सृष्ट्या and २पसृष्टिः नवमदनादिसृष्टिसदृशी ? Actually कार्यकारणभाव may be distinct from सादृश्य तन्तु पटसकथ is quite distinct from मुच-कमलसकथ But when the कार्य-कारणभाव is अतिशयोक्तिमूल it is not so easy to mark off one from the other Hence better would it have been if the का प्र had admitted only one, निदर्शना widening its scope to comprehend कार्यकारणभाव, or विशेष (३) made broad enough to include सादृश्य It is typical of the influence of the का प्र that once it had admitted विशेष, though in excess of निदर्शना, no later आलंकारिक thought of improving upon it

St 171 गृहिणी etc. illustrates the same ; e विशेष, वस्वन्तरवरणे अशक्यवस्वन्तरस्य सप्तान्ने अज's laments over the death of his wife इन्दुमती मिथः सखी a friend to whom he confided all matters howsoever secret.

Here death, in robbing अज of इन्दुमती is described as having robbed him of all Thus इन्दुमतीहरण is one क्रिया, in doing it मृत्यु is

described as having done the other क्रिया of सर्वस्वहरण सर्वस्वहरण is अशक्य, at least to the extent that it involves अतिशयोक्ति And it could be said that इन्दुमनीहरण has resulted in सर्वस्वहरण So कार्य-कारणभाव Hence विशय (३). वस्त्वन्तरकरणे अशक्यवत्त्वन्तरस्य सपादन

सर्वत्र etc The वृत्ति refers to विशेष being based on अतिशयोक्ति which underlies a good many अलंकार As we saw, विशय itself means अतिशय एवत्रिविधपद्ये refers with greater probability, to विशेष in general than only to its third variety अतिशयोक्ति Exaggeration not the figure अतिशयाक्ति though we have seen how all the three varieties could even come under the figure अतिशयोक्ति (अमकथे सत्य) सा विना अतिशयोक्ति विना प्रायेण अलंकारवायागात् It is not possible, generally speaking to have a figure (of speech) without it This makes it clear that अतिशयोक्ति is used here in the general sense of exaggeration and not अतिशयोक्ति अलंकार What is suggested is that an अलंकार generally involves a hyperbole and it is this that makes it charming प्रायेण In स्वभावोक्ति we have no अतिशयोक्ति Even, on occasions भाविक काव्यश्रि, स्मरण, भ्रान्तमान् or तद्गुण may have no अतिशयोक्ति in them.

अत एव उक्तम् सैषा सर्वत्र etc. भामह's tribute to अतिशयोक्ति cited सैषा etc. The stanza will be better understood when read with the preceding one which is इत्येवमादिरुदिता गुणानिशययोगत । सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तद्वैत् तां यथागमम् ॥ सैषा सर्वत्र वक्रोक्ति etc. It is clear from this that वक्रोक्ति is the same as अतिशयोक्ति referred to in the preceding श्लोक. वक्रोक्ति Lit speech with a twist, i e ornate speech अतिशयोक्ति वक्रिमा is the same as अतिशय says सा च सैषा सर्वत्र वक्रोक्ति. This ornate expression or अतिशयोक्ति is present in all figures (generally) अनथा अर्थ विभाव्यते a (plain) fact is made to look charming (विभाव्यते) by it What are all figures? They are simple facts overstated or presented in exaggerated colours विभाव्यते विधि माल्ये—प्रदीप; विचयनया माल्ये—सा च Is rendered striking यत्नोऽस्या कविना कार्य The poet should make an effort to achieve अतिशयोक्ति. कोऽलंकारोऽनया विना Bears out ता विना प्रायेण अलंकारत्वायोगत् of the वृत्ति It is interesting to see how दण्डिन् also lavishes unstinted praise on अतिशयोक्ति —अश्वरत्नरत्नगामथेकमादु परावणम् । बगीरथमहिनामुचि मिमामतिशयाह्वयम् ॥ (का द २. २२०) Read जयरथ— इदं दि अतिशयस्य इषी गीतं यन्वै कविप्रतिभानिर्दिशति सामान्यतया भवति भेदेऽप्यनेदं इत्येवमादि रूपं विशेषात्मा वा । तत्रापि सर्वत्र अलंकारवैकल्या अभ्युपगतं ।

We saw in मूलिन how a thing was obscured by another, we saw in समन्वय, how a thing was assimilated with another, and now

in तद्रूप we shall see how *quality* of a thing is suppressed and obscured by the more powerful *quality* of another thing. If in मीलित and सामान्य, the charm lay in a धर्मिन् being dominated or assimilated by another, in तद्रूप, the charm lies in the धर्म of one thing being dominated and obscured by the stronger धर्म of another thing. And it is easy to see how in such cases, at least in some of them, the poet's aim will be to bring into limelight the धर्मिन् credited with the powerful धर्म. Occasionally, however, the poet's aim may be simpler, to wit, to draw attention to the kaleidoscopic changes in the quality of a thing wrought under the influence of some other contiguous thing.

Thus a poet who wants to lavish praise on the golden complexion of a नायिका refers to the change wrought in the white colour of roses that appear yellow as they come in contact with her golden-coloured neck !—कुञ्जकमालापि कृता कार्तस्वरभास्वरे त्वया कण्ठे ! एतद्वमानुलिप्ता चम्पक-
दामभ्रमं कुण्ठे ॥ (रुद्रट ९. २५). Another poet flatters the विम्बाधर of the नायिका saying :—पद्मरागावते नासामौक्तिकं तेऽधरविषा । (कु.)—How the pearl in the nose has turned into a ruby thanks to the (ruddy) lustre of your lower lip ! These are cases of तद्रूप अलंकार.

तद्रूप vs. मीलित :—In both, one contiguous thing influences another. In both, the stronger obscures the weaker. But whereas (i) in तद्रूप, one धर्म obscures another and takes its place, in मीलित one धर्मिन् obscures another and becomes conspicuous. Read हय्यक :—
न चेदं मीलितम् । तत्र हि प्रकृतं वस्तु वस्तन्तरेण आच्छादितत्वेन प्रतीयते, इह तु अनपह्नवस्वरूपमेव प्रकृतम् वस्तन्तरगुणोपरकतया प्रतीयते इति अनयोर्भेदः । Again र. गं. :—तद्रूपे वस्तन्तर-
गुणानां भिन्नत्वेन अग्रहणे अपि वस्तन्तरस्य ग्रहणमस्ति ध्व इति न तत्र प्रसंगः । (ii) In तद्रूप the quality obscuring another must be dissimilar to it. Otherwise there cannot be any questions of replacement. In मीलित, the धर्मः of both the धर्मिन्ऽ must be similar. Cp. रुद्रटः असमानगुणं वस्त्रिप्रतिहृष्टगुणेन वस्तुना वस्तु । संघट्टं तद्रूपतां धत्ते.....॥ Again तर्कवागीशः—मीलिने स्वजाती-
योत्कृष्टगुणतिरोधानम् । अत्र तु विजातीयोत्कृष्टगुणेनापकृष्टगुणतिरोधानम् ।

तद्रूप vs. सामान्य :—In both there is non-perception of a fact as it is. But while (i) in तद्रूप, the non-perception relates to the गुण of an object which is ousted by the stronger गुण of another object, in सामान्य, the non-perception relates to the thing itself which is assimilated with another. (ii) In तद्रूप, the गुणः of the two contiguous things are dissimilar. In सामान्य, they are similar. (iii) In

तद्गुण the गुण of one is stronger than that of another In सामान्य, the गुण of the two contiguous things are of the same intensity

तद्गुण dates back to रुद्र who recognised two varieties of it, the first of which became the सामान्य of other आल्कारिक्स, while the second has come down as the तद्गुण of later आल्कारिक्स, beginning with अन्द्र It is once more a testimony to the influence of the का प्र that whatever innovations it initiated were accepted without demur by his successors And we find स्व्यक, विश्वनाथ, नगनाथ and अप्य्यदीक्षित all admitting as तद्गुण the second variety of रुद्र's तद्गुण

Essentials — [तस्य अप्रकृतस्य (? प्रकृतस्य वा) गुण अत्र अस्ति—का प्र] (1) Two things must be contiguous enough to influence each other (2) They must possess गुण that are dissimilar (3) The गुण may be colour or such other qualities Read कुञ्जलयाणद —तद्गुण अतद्गुणयो पुन गुणशब्द रूपरसगन्धादिगुणत्वात् । (4) The गुण of one must be stronger than that of the other which it obscures (5) The thing with the stronger quality may be प्रकृत or अप्रकृत (6) When it is प्रकृत the poet's aim is evidently to exalt it When it is not प्रकृत, the poet's aim is only to note the striking kaleidoscopic changes (7) There is also charm due to the विराध implicit in a यमिन् losing, though temporarily, its धर्म (8) The terms प्रकृत and अप्रकृत respectively indicate the central theme and what is contiguous thereto Because, strictly speaking both the things are प्रकृत as they enter into the picture (9) The बलीयान् गुण is that which obscures the other (10) The thing has its quality obscured only so long as the other thing is by its side

§ सू ८० स्वमुत्सृज्य etc Construe —अत्युच्चलगुणस्य योगात् यद् वस्तु स्व गुण उत्सृज्य तद्गुणतामेति स तु तद्गुण इति भाष्ये । अत्युच्चलगुणस्य योगात् Owing to its contact with another thing of very brilliant attributes अत्युच्चलगुण suggests that the गुण outshines the other स्व गुण उत्सृज्य Note that the स्वगुणत्वान् is not permanent but temporary lasting only so long as the other thing is beside it तु marks transition to the new figure Note that the सूत्र is significantly vague on the point of प्रकृतत्व or अप्रकृतत्व of the two वस्तुs. As we saw, the thing with stronger quality may be either प्रकृत or अप्रकृत the two terms being used rather freely, as said above The वृत्ति however unjustifiably specifies the thing with stronger quality as अप्रकृत

वृत्ति —तिरस्त्वनिजरूप Note that by interpreting गुण in the सूत्र as रूप the वृत्ति unnecessarily limits the scope of the figure to the one

गुण viz. रूप. See again how वर्ण is alone referred to in the वृत्ति to अतद्गुण. As we saw (Essential 3), कुवलयानन्द rightly interprets गुण as not confined to रूप only. But the उदाहरण of the आलंकारिकs we find confined to रूप only. प्रगुणया स्वगुणसपदा उपरक्त Tinged or influenced by the powerful (प्रगुण = उत्कृष्ट) quality possessed copiously by it. स्वगुणसपत् cp उदात्त वस्तुन सपत् सपत् superabundance तद्व्यतिभास समासादयति Assumes the semblance or likeness of the other thing तस्य अप्रकृतस्य गुण अत्र अस्ति — अत्र = हीनगुणे प्रकृते. Note that this portion of the वृत्ति makes the उत्कृष्टगुण as अप्रकृत, हीनगुण as प्रकृत. But this is unwarranted. In कुब्जकमालादि etc. and पन्नरागाद्यते etc., the उत्कृष्टगुण वस्तुs viz. कण्ठ, अक्षर are properly speaking the प्रकृत. Again to talk in terms of प्रकृत-अप्रकृत in the matter of such figures is not very accurate, though it may be convenient, as we saw already.

St 172 विभिन्न etc. Illustrates तद्गुण रैवक mountain described as possessing green emeralds so abundantly that the colour of the sun's horses underwent a change as they passed over it. Construe — यत्र (रैवके) गरुडघनेन (= अरुणेन) परितः स्फुरन्त्या रचा विभिन्नवर्णा सूर्यस्य रथ्या वशकरीरनीलै रत्नैः परितः स्फुरन्त्या रचा स्वा म्च पुनः अनिन्दिये । The sun's horses are green. They were rendered red in the first instance by the ruddy hue of अरुण the sun's charioteer. But they were again restored to their original green hue by the emeralds on the रैवक गरुडाम्रज = अरुण who is proverbially red. परितः स्फुरन्त्या रचा indicates the रच् as being powerful. विभिन्नवर्ण with colour changed. यत्र = रैवके सूर्यस्य रथ्या the horses of the Sun seven in number and of green colour वशकरीरनीलैः Green (नील) like the shoots of bamboos वरीर (m & n) shoot. Perhaps the poet even wants to suggest that the रत्नs appeared green due to the lustre of वशकरीरs'. This appears unlikely though looking to the word हरिमणीना of the वृत्ति. The reference seems to be to emeralds in particular. A vein of उदात्त

Here the colour of the horses is first obscured and replaced by the colour of अरुण. This is one तद्गुण. When they are again given the green tinge by the green shade of the jewels there is another तद्गुण. And, if the jewels are not emeralds but any jewels made green by the colour of the bamboo shoots we have one more तद्गुण. The stanza will be पूर्वरूप acc. to कुवलयानन्द. Where a thing losing its quality for sometime again regains it we get पूर्वरूप acc. to it. र गं refers to a view which admits a figure called मर्षेय embracing cases where a thing assumes one quality after another.

अत्र etc अहण s (गहडाग्रज) colour is here described as stronger (प्रगुण) than that of the horses, and the वर्ण of the green jewels as stronger than that of अहण How else could the horses that appeared red become green once more? Note that here the प्रवृत्त if at all we were to think in those terms will be the रत्नस Because the subject of description being the रत्नस, the poet wants to pay a compliment to the jewels thereon This shows how the वृत्ति तस्य अत्रकृतस्य गुण अस्ति is too narrow to cover all cases because here रत्नस are not अपवृत्त

५९—अतद्गुण

अतद्गुण was an innovation first introduced by the काव्यप्रकाश as a sequel to तद्गुण As the name indicates the figure consists in the failure of an object to get tinged by the stronger quality of another contiguous object Thus the figure consists in the violation of exactly that principle which underlies तद्गुण viz that the stronger गुण of an object must obscure and replace the weaker गुण of another contiguous object When a नायिका says to the lover चिर रागिणि मन्त्रिते निहितोऽपि न रजसि (कु) we get an अतद्गुण because the नायक even when placed for long in the रक्त हृदय does not become रक्त

अतद्गुण vs विशेषोक्ति —Involving as it does the violation of causation viz the non-realization of an expected result अतद्गुण bears very close resemblance to विशेषोक्ति where also we find the effect not materialising even when the causes are there So close is the resemblance that it would not be rash to suggest that in imitating this figure the काव्यप्रकाश overlooked how its scope was already covered by विशेषोक्ति र ग in fact refers to a school that looked upon अतद्गुण as a sub-division of विशेषोक्ति —सति गुणप्रवृत्तिर्नो उल्लुङ्घयन्तुमानिषाने तद्गुणप्रवृत्तिरूपकार्यामात्रमक वयमतद्गुणो विशेषोक्तेरवान्तरभेदः, न त्वल्लुङ्घयन्तरम् जयरस्य mentions and supports a similar view point Read —वस्तुतस्तु समकल्पेव (अतद्गुणे) कार्यकारणभाव । अत एव अलकारमाकृता विशेषोक्तयन्तमात्र एव उक्त । इत्यक says that in अतद्गुण we have no कार्य-कारणभाव as in विषम But, as जयरस्य points out that there is कार्य-कारणभाव

Now that it is recognised as an independent figure (1) अतद्गुण covers those cases where a गुण does not tinge another in spite of favourable circumstances विशेषोक्ति on the other hand will cover such cases of कारणसत्त्वे कार्यभाव as are not covered by अतद्गुण Read सा द —अत्र च गुणप्रवृत्तिरूपविविधितिविधेयाश्रयात् विशेषोक्तेर्भेदः । (ii) There is a greater element of भविष्योक्ति in अतद्गुण than in विशेषोक्ति [See below]

When one गुण, that should have otherwise dislodged another, fails to do so, we naturally feel surprised. This tends to draw our attention to the circumstance that comes in the way, as in विशेषीक्ति. Thus in the instance चिर रागिणि etc., we ask ourselves what is it that comes in the way of the नायक becoming रक्त ? And when we realise that it is उदासीनता towards the नायिका, we perceive the charm and significance of the violation of causation.

In अतद्गुण, moreover, there is a greater element of अनिशयोक्ति than in विशेषीक्ति. In विशेषीक्ति, the causes stated such as निद्रानिवृत्ति etc. (St 83) are वास्तविक causes. In अतद्गुण, on the other hand, they are अन्वयवसित. Thus in चिर रागिणि etc., रमणध्यान is अन्वयवसित as रमणस्य चित्तै निधान—Contemplation of the lover is अन्वयवसित as *placing* of the lover in the passionate heart. And this makes the अतद्गुण possible. How otherwise could we expect the नायक to be रक्त if he is merely meditated upon by the नायिका ? But when we think in terms of the नायक *being placed* in the रक्त heart, we do expect him to be रक्त because we know that a thing contracts the colour in which it is dipped ! This अन्वयवसाय, of course leaves scope for श्लेष.

अतद्गुण was first admitted by the का प्र obviously as a sequel to तद्गुण, admitted by रुद्रट. After का प्र, रुद्रक, विश्वनाथ जगन्नाथ, अथर्वव्यदीपिन all admitted the figure.

Essentials — [न विपते तस्य (प्रकृतस्य अप्रकृतस्य वा) गुण अत्र] (i) There must be two objects one of which possesses a गुण in a potent form, whose contiguity is poetically conceived like रमण and हृदय in the instance given above. (ii) The contiguity, though poetical of one possessing the particular quality in a potent form must make us expect its reaction on the other object. (iii) Though expected, this reaction must not show itself. (iv) This non-realisation of the expected result is charming because it is अनिशयोक्तिमूढ and draws our attention to the circumstance that comes in the way. (v) The thing possessing the quality in a potent form may be प्रकृत or अप्रकृत. (vi) It is unnecessary for the poet to state the qualities of both, as in तद्गुण. But it is presumed that the qualities are dissimilar. How else could there be any scope for one *contracting* the quality of the other ?

§ सूत्र ८१ तद्गुणानुहार etc. Construe —अस्य तद्गुणानुहार' येत् तद् अतद्गुण स्यात् । अस्य तद्गुणानुहार' If that thing does not contract the गुण of the other अस्य refers to वस्तु only of the preceding वाक्या. It does not

stand either for प्रस्तुत or अप्रस्तुत तद्गुणानुहार तद् refers to अत्युज्ज्वलगुण वस्तु of the preceding कारिका अनुहार. Non-contraction non assumption (अनुहार = अनुहरण receiving from another) Note that रूप un necessarily restricts the scope of the figure as we saw under तद्गुण

वृत्ति —तदीय वर्ण The colour of the object of potent quality. रूप = वर्ण must be taken as indicating गुण cp How in the instance from र ग there is no रूप —कुचाभ्यामापीड सहजवठिनाभ्यामपि रमे । न काठिन्य धत्ते तव हृदयमत्यन्तमृदुलम् ॥ समवन्यामपि योग्यताया Even when this was to be properly expected (in view of the गुण being प्रकृत in the other object) इदं न्यूनगुण Note that the poet will never say that the thing is न्यूनगुण Whatever does not contract the quality which it ought to is न्यूनगुण

St 173 धवलोऽसि जह etc. Illustrates अत्युण in the 2nd half A नायिका makes a grievance that the नायक does not respond to her love for him Sanskrit rendering —धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जित हृदयम् । रागभरितेऽपि हृदये सुम्न निहितो न रक्तोऽसि ॥ रागभरित Filled with राग भरित brings to us the notion of an object filled with राग and shows how there was scope for नायक to be रक्त

Here in the second half the नायक is stated as having been placed in the रागभरित हृदय and still not getting रक्त Hence अत्युण. Here हृदय can be described as प्रकृत because the नायिका wants to describe it to the नायक and the नायक as अप्रकृत So here we get अप्रकृतेन प्रकृतस्य गुणानुहार In the first half we have विषम, acc to मा च — पूर्वापे भवन्त्य किरुद्धरागजनकत्वेन विषमाल्कारोऽपि । सा चू says it is विरोध But मा च 's assessment seems better

किं च तदिति etc The सूत्र made applicable to those cases also where the अप्रकृत is अधिकगुण प्रकृत हीनगुण तद्गुणानुहार thus would mean अप्रकृतरूपानुहार अस्य = प्रकृतस्य That is, the न्यूनगुण प्रकृत does not assume the quality of the अधिकगुण अप्रकृत [In St 173, न्यूनगुण was अप्रकृत—नायक, अधिकगुण प्रकृत—हृदय] कुतोऽपि निमित्तात् —As we saw this violation of कार्य-कारणभाव is based on अतिशयोक्ति इत्यपि अपि Thus also is अत्युण in addition to the one illustrated in St 173

St. 174 गङ्गाम्बु etc Illustrates अत्युण where the हीनगुण is प्रकृत, अधिकगुण अप्रकृत The swans hue remains unaffected whether he dives in the white water of the Ganges or the black water of the Jumna Construe गङ्गाम्बु सितम्, यामुनम्बु कश्मलमम् । राजरस उभयत्र मञ्जत

तव शुभ्रता सैव (सा) । न चीयते, न अपचीयते च । चीयते is heightened, अपचीयते is lessened गग = of the Ganges

Here even when the waters are so white and so black, राजहस's hue remains unaffected राजहस, the हीनगुण is प्रकृत, गग अबु and दामुन अबु, the अधिकगुण, are अपकृत. Hence अंतद्गुण, प्रकृतस्य हीनगुणत्वे, अपकृतस्य च अधिकगुणत्वे Note that there is अपस्तुतप्रशसा (अन्योक्ति) also in the Stanza

६०—व्याघात

व्याघात is a super stroke and the figure is occasioned when an antagonist deals a super-stroke to his opponent and thereby establishes his supremacy over him. The superstroke imagined by the poet is ingenious enough. It consists in the adversary undoing a thing done by his opponent, and then too undoing it by the same means or instrument as was employed by his opponent for doing it. It is a double triumph. Firstly, the adversary undoes the thing, and secondly, what was an instrument for achievement of a thing in the hand of his rival, he turns into an instrument for frustration. The wicked injure the poor with *words*, but with *words* do the good make the poor happy —दीनद्रुमान् वचोभि स्तनिकारैरनुदिन दक्षितान् । पश्यन्नुत्सृष्टसिवा नित्य तैरेव सञ्जनधुरीणा ॥ (२ ग) This is व्याघात where a thing is actually done (निष्पादित) and undone.

Sometimes the व्याघात may present itself in another form. The thing may not have been done, but is sought to be done (निष्पादयिषित) by a particular means, by someone. And since it is not done, there cannot be any actual undoing of it, so here it is only sought to be undone by the same means by the rival. 'How feeble you are, my darling, to undertake a journey with me?' said the lover to his beloved, who scores him off as she aptly retorts — 'That is why I insist upon accompanying you, my dear! Forsooth I am too feeble to stand the pangs of separation!' "इदं त्वं निष्ठ... मृदुसि न चायासतादना । मृदुलं मे द्वैतु सुभग भवता गन्तुमधिकं न मृदी सीम यदिरह्यतमायामसन्म ॥ (सा द) Here feebleness that was urged by the नायक as a cause for गमननिवृत्ति—only sought to be achieved—comes to be stressed by the नायिका as the reason for गमन—When the father refused consent to his small son to accompany him when he (the father) was going on a military expedition, because he (the son) was too tender, the son turns the tables on his father, saying that his tenderness was the reason why he should not be left behind!—ददा

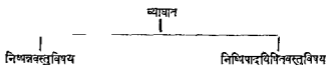
चेत् शल इति मय्यपरित्याज्य एव ते । (कु) This second variety is not to be found in the का प्र श्यक seems to have initiated it

Thus we find, in this variety something which is stated by one party as capable of producing a particular result happens to be proposed by the other party as a means for securing exactly the opposite result In the first variety, on the other hand, something was actually achieved by one means by one party, and was upset by that very means by the other party Read जयरथ — नर (= प्रथमे व्याख्ये) दि येनेनचिदुपायेन निष्पादितं सद्रस्तु तत्रैव अन्येन अन्यभाषिते श्लुक्तम् । इह तु विवि-
निष्पादयितुं सभ्यव्यमानस्य कारणस्य तद्विरुद्धनिष्पादकत्वेन समर्थनम् ।

The two rival parties in व्याख्ये of the first variety may, as in प्रत्यनीक, be sometimes related as उपमान and उपमेय, the party undoing the work of another being उपमेय in relation to the other whose work is undone which is उपमान Then the figure gets a deep tinge of व्यतिरेक, the उपमेय being suggested as superior to the उपमान जयरथ says अतश्चास्य सर्वोदयना व्यतिरेको निमित्तत्व यायात् । र ग suggests that व्याख्ये will come under व्यतिरेक — नहि अस्य उक्तप्रकारव्यतिरेकनिर्मुक्तं प्रचारोऽस्ति येन स्वातन्त्र्यमभ्युपगच्छेम । In St 175 दृशा दम्भ etc., the poet thinks of the कामलौचनस as उपमेय in relation to विरुपाक्ष, the उपमान [See below] Sometimes, however, as in प्रत्यनीक the two parties may be genuine adversaries Thus in दीन्द्रमान् etc., the लक्ष्म and सज्जनस are actual opponents If we also get a comparative measure of their powers in the stanza, and hence a suggestion of औपम्य, it is incidental And to the extent that there is a suggestion of औपम्य, here also we have a vein of व्यतिरेक

In the second variety, on the other hand there is not rivalry in action, as in the first, but rivalry in repartee Here we find two parties engaged in a dialogue one of which worsts the other by a smart repartee In this variety therefore, there is no element of व्यतिरेक, but a semblance of विषम (२)—कर्तुं क्रियाफलानवाप्ति अनर्थप्राप्तिश्च [श्यक rightly marks off विषम (२) from व्याख्ये (२) — अत एव द्वितीयाद् विषमाद् भेदः । तत्र हि कार्यस्य अनुत्पत्तिः, अनर्थस्य च उद्भवनम् । इह तु कार्यमकार्यमेव न भवति । तद्विरुद्धस्य अनर्थस्य व्यतिरेकविशेषोऽस्ति अत्र सुष्ठुकार्यत्वात् In विषम, the desired thing cannot be achieved, the undesired is achieved Here the desired thing can be achieved though with difficulty But the undesired can be achieved with ease Thus गमनविहृति can be realised on the score of मारद, but with difficulty गमन, on the other hand, can be realised with greater ease]

Thus we get the following scheme —

रुद्रट was the first आत्कारिक to conceive the figure व्याघात, but his व्याघात was altogether different from that of the का. प्र which, therefore, seems to have initiated the figure on the present lines का प्र thought of the first variety only रुद्रक discovered the second variety for the first time And विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पञ्चदीक्षित all followed him in admitting two varieties of the figure

Essentials — [निष्पदिनवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्, निष्पिपादयिपिनकार्यव्याहतिहेतुत्वात् वा । का प्र, रुद्रक and जगन्नाथ with slight modifications] (1) In the *first variety*, there must be two parties related as उपमान and उपमेय or as genuine opponents. (2) One of these must have achieved something by a particular means (3) The second must upset it *by the same means* (4) The second is therefore made conspicuous (5) If the two things are related as उपमान-उपमेय, it is the उपमेय which thus outstrips the उपमान and gives rise to व्यतिरेक (6) In such cases, the poet's aim is obviously to exalt the उपमेय. (7) Also if the two parties are real adversaries, the poet's aim is to exalt one over the other, but here the औपम्य is only incidental (8) In the second variety, the two are parties to an argument, engaged in a 'battle of wits' (9) In this argument, one party suggests a particular circumstance for pursuing some course of action, while the other party gives that very circumstance for *not* pursuing that course of action and thus turns the tables on the other party (10) If in the first variety, the charm lies in the same means undoing a thing done, in this variety it lies in the same circumstance being proposed to achieve a result contrary to the one which the other party expected to achieve therewith.

§ सू ८२ यद्यथा etc Construe — येनपि यद् यथा साधितं तद् अन्तेण तथैव अन्यथा यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः । As said above, का प्र has व्याघात only of the 1st variety (निष्पन्नवस्तुविषय) वेत्तारि by उपमान or a real opponent. यथा साधितं तथैव अन्यथा विधीयेत Should be upset (अन्यथा विधा) by the same means (तथा) by which it has been achieved by the other party. साधितं = निष्पदिन—Shows how the definition does not comprehend the other variety based on निष्पिपादयिपिन thing

वृत्ति.—येन उपायेन यथा of सूत्र explained उपकल्पितम् Achieved जिगीषुतया. The poet's aim is to show one as superior to the other. Thus he secures by presenting the party that he wants to exalt as desirous of scoring a success on the other. तदुपायकमेव अन्यथाकरणम् 1 e. तेनैव उपायेन अन्यथाकरणम्. साधितवस्तुन्याहतिहेतुत्वात् Explains the name of the figure. The figure is occasioned by the undoing (व्याहति) of a thing that is achieved

St 175 दृशा दग्ध etc Illustrates व्याघात, निष्पादितवस्तुविषय A tribute to वामलोचनास suggesting that they outstrip even शिव Con stitue —या (विरूपाक्षेण) दृशा दग्ध मनसिज दृशैव जीवयन्ति ता विरूपाक्षस्य जयिनी वामलोचना स्तुवे। मनसिज or मदन was burnt down by शिव with a glance of his third eye He is revived by women with glances विरूपाक्ष = शिव. Lit 'of ugly eyes' With his third eye, शिव looks ugly cp वपुर्विरूपाक्ष (कु. स ५ ७२) वैरुष्य च त्रिनेत्रत्वात् इति क्षीरस्वामी—महिनाथ Note the contrast between वामलोचना and विरूपाक्ष

Here वामलोचना. are proved to outstrip शिव in that they succeed in reviving with glance मदन who was burnt down by a look of शिव The poet wants to suggest वामलोचना as उपमेय, शिव as उपमान, because otherwise there is no real antipathy between them Hence व्याघात, with a vein of व्यतिरेक, which is also suggested by वामलोचना and विरूपाक्षस्य Read रुच्यकः—सोऽपि (व्याघात) व्यतिरेकनिमित्तत्वेन अत्र उक्त। 'विरूपाक्षस्य' 'वामलोचना' इति व्यतिरेकगर्भावेव वाचकौ।

६१—ससृष्टि

ससृष्टि is 'combination', 'aggregation and, as the name suggests, in the figure we are presented with a combination of two or more of the figures given heretofore The figures that enter into the combination in ससृष्टि may be शब्दालंकारs, dealt with in उ. IX, or अर्थालंकारs in उद्घास X, or both Thus we may get a ससृष्टि of two or more शब्दालंकारs, or a ससृष्टि of two or more अर्थालंकारs, or a ससृष्टि of शब्दालंकारs and अर्थालंकारs The first will be called शब्दालंकारससृष्टि, the second अर्थालंकारससृष्टि, the last शब्दार्थालंकारससृष्टि

In ससृष्टि, to whichever of the three classes it may belong, the अलंकारs stand mutually independent That is to say, they are incorporated in such a way that if one is detached, the other or others will not be affected To take the instance, लिप्तीव तमोगानि etc., in the first half we have उद्देश quite independent of the उपमा in the second viz. अससुरूपसेवेव If we were to drop the उपमा, the उद्देश will not suffer, or if we drop the उद्देश, the उपमा will not suffer

Thus what is meant by the different figures remaining independent in ससृष्टि is that they are detachable one from the other, and are not *organically* connected as in सकर that follows this figure [*vide* सकर] To use the नैयायिक terminology, there is सयोग between the figures as they stand in ससृष्टि And as we know in तर्क, सयुक्त things can be detached one from the other, without affecting the integrity of either The कपि in वृक्ष-कपिसयोग can be detached from the वृक्ष and neither the कपि nor the वृक्ष loses its integrity So also the figures in ससृष्टि can be separated, one from the other, and none loses its integrity The भाष्यकारिकs put it less technically, but all the same, more effectively, when they say that in ससृष्टि, the different figures are mixed up in the same way in which sesamum and rice get mixed, (तिलतण्डुलन्याय) The housewife never finds it difficult to sift तिलs from the तण्डुलs ! Read हय्यक — अलवारान्तरत्नेऽपि च सयोगन्यायेन स्फुटावगमो भेदः । अन एव तिलतण्डुलन्याय तस्य यथार्थतमवगमयति ।

The question naturally arises as to the limits within which the individual figures must occur to give rise to ससृष्टि It is necessary to define these limits in view of the fact that we may get a good many figures in the space of a few stanzas. Supposing there is one figure in one stanza, and another in the following one, will it be ससृष्टि ?

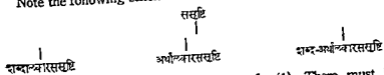
भाष्यकारिकs have thus fixed the limits If the अन्वयस occur in *one* वाक्य, it is संसृष्टि Also if they occur in one श्लोक or stanza, though it may embody अनेकवाक्यs it is ससृष्टि This naturally makes it clear that if in a युग्म i e a couple of stanzas that together embody *one* वाक्य, we have more than one अन्वय, mutually independent, we get ससृष्टि because though the stanzas are two, the वाक्य is one If these figures occur in a कुल्य i e a group of three to five stanzas, embodying *one* sustained वाक्य, we get संसृष्टि Read जयरथ — सप्रमानत्वेन च प्रतिपत्ति अन्वयारणां प्वस्मिन् वाक्ये तत्तच्छन्दसि वा भवति । यदाहु — वाक्यार्थभेदेऽपि एकश्लोकस्य गतत्वेन अन्वयस्य अलवारान्तरमाहित्यं प्रतिभाति एव । अविदूत्वाद् विभिन्नश्लोकान्तरेण वाक्यभेद व्यवहितत्वात् भवति संसृष्टि' इति । कुल्यादी अपि अन्वयारणां वाक्यैकत्वकथनया यदि अविच्छेदेन प्रतिपत्तिप्रतीह स्यात्तदा अत्रापि संसृष्ट्यपभ्युपगमे न वक्षिष्ये ।

Is ससृष्टि a separate figure ? — Since in ससृष्टि, we get merely a combination of the figures, mutually independent, the question arises as to whether such a combination can be viewed as a *separate* figure There seems to be a consensus of opinion among भाष्यकारिकs on this point of allowing संसृष्टि a separate status. In the concept of चित्तरूप, admitted by the तर्किकs, they find a handy analogy to support

their view point Just as चित्ररूप, though made up of separate individual रूपs is still regarded as an independent रूप, so ससृष्टि, though made up of separate individual अक्षरs, should be regarded as an independent अक्षर, they argue Read जयरथ—चित्ररूपमपि एकमेव वस्तुरूप भासते। तथैव भिन्नवक्ष्याणामक्षरानाम् सद्यमानत्वेन प्रतीती एकता(ध्व)वसाय इति युक्तमेव ससृष्टया अक्षरान्तरत्वम्। एकत्रैव एकस्य द्रव्योर्बहूना बालकाराणामवगमे यथायथ अतिशयोक्त्यर्थस्य स्वमक्रिसाक्षिकत्वेन न्येयमानत्वात्

ससृष्टि was recognised by भागद whose definition of the figure was wide enough to include ससर also दण्डिन's ससृष्टि is made up of two divisions, one clearly corresponding to ससर of later आलकारिकs, the other to their ससृष्टि उद्भूत was the first to separate the two and make them independent figures वामन has ससृष्टि alone but wide enough to comprehend ससर रुद्रत just goes the other way He has ससर, in two varieties, one of which corresponds to ससृष्टि अक्षर, विधानात्, अप्यप्यदीक्षित have admitted ससर and ससृष्टि as independent figures अग्राथ's र नं does not treat of them, evidently due to the work having ended abruptly.

Note the following scheme —

Essentials — [ससृष्टि संसर्ग सम्बन्ध — वामन] (1) There must be two or more अक्षरs in the same वाक्य (which may even extend over two or more श्लोकs) or the same श्लोक. (2) All of them may be शब्दाक्षरs, all अर्थाक्षरs, or there may be a combination of शब्दाक्षरs and अर्थाक्षरs. (3) The different अक्षरs must be mutually independent i. e. separable one from the other without affecting the integrity of either (4) This combination of अक्षरs is regarded as giving rise to a *new* figure viz. ससृष्टि.

इत्थं च ससृष्टि etc. Construe —यत् ज्ञेया एव भेदेन स्थिति सा ससृष्टिः एव। एतेषां Refers not only to the अर्थाक्षरs dealt with in the course of the present उद्देश, but also शब्दाक्षरs treated of in the preceding उद्देश Thus ज्ञेया = शब्दाक्षरानां अर्थाक्षरानां च इदं The कृति makes it refer to शब्दाक्षर or अर्थाक्षर or उभयाक्षर of वाक्य This means that if it is शब्दाक्षरससृष्टि, it will be present in the उद्देश of the वाक्य If it be अर्थाक्षरससृष्टि, it will be present in the अर्थ of the वाक्य If it is उभयाक्षरससृष्टि, it will be present in शब्दाक्षर and अर्थ of the वाक्य. भेदेन स्थितिः Separate existence

1 e. independent appearance As we saw this means that one अल्कार must not be organically connected with another, on the analogy of the निल-तण्डुल [रुद्र was the first to refer to this analogy as also the other नीर क्षीरन्याय of सकर] इष्ट = सृता said to be

वृत्ति — एतेषा of the सूत्र explained as समनन्तरमेव उक्तस्वरूपाणा अल्काराणा समनन्तरमेव Refers to the 10th उल्लाम and the 9th as well In the tenth अर्थालंकार were dealt with in the ninth शब्दालंकार यथासम्भव According to the occasion or possibility 1 e on some occasions we may get ससृष्टि of शब्दालंकार only or of अर्थालंकार only, and on others of both together संप्रदायप्रकाशिनी construes यथासम्भव with शब्दभागे एव (for शब्दालंकारससृष्टि) and अर्थविषये एव (for अर्थालंकारससृष्टि) अन्योन्यनिरपेक्षतया भेदेन of the सूत्र explained एकत्र-शब्दभागे, अर्थविषये, उभयत्र अपि वा Explains इह of the सूत्र See explanation of इह given above. एकार्थ समवायस्वभावा Gives the propriety of the name ससृष्टि. It is so called because in essence it consists in a grouping (समवाय) (of figures) in the frame of the same idea That is all the diverse figures are there to embellish the one idea present in the वाक्य or श्लोक [एकार्थ समवाय अलंकाराणाम्] A more accurate word would have been सयोग, as used by रुद्रक to describe the mutual connection between the अल्कार in ससृष्टि समवाय strictly speaking means inseparable connection, while here between the अल्कार the connection is separable

St. 176 वदनसौरभ etc Illustrates ससृष्टि of शब्दालंकार A lovely lady sends forth the tumult of her girdle Construe — वदनमीरममेभ परिभ्रमद्भ्रमरसभृतशोभया अलकलोलदृशा अन्यया चलितया (मत्या) क्लमेरणाक्कल विदधे । वदन शोभया whose beauty was heightened by the bees that hovered about in their greed of the fragrance of the lady's mouth v । वदनमीरम अलकलोलदृशा whose eyes moved with the dangling locks. चलितया etc 1 e वनिदया when she moved the girdle tinkled अन्यया वनिदया

Here there is यमक viz लरणा/लवणा in d अनुप्रास of भू, म् र, in ab and of ल् in c So यमक being present in d and अनुप्रास in abc the two are independent As यमक and अनुप्रास are शब्दालंकार embodied in the same श्लोक (and also वाक्य) this is शब्दालंकारससृष्टि

St 177 लिम्पनीव etc Illustrates ससृष्टि of अर्थालंकार. Vide notes p 35 St. 26

Here in the first half we have उद्वेगा, in the second, उन्मा Both are independent, one of the other To wit, supposing we eliminate

the उपमा असत्पुरुषत्वेव the उद्देश्य will not suffer or if we eliminate the उद्देश्य the उपमा will not suffer As उपमा and उद्देश्य are अर्थालंकार we have अर्थालंकारसंज्ञा

पूर्व etc परस्परनिरपेक्षो clearly evident from the fact that यमक is present in *d* while अनुप्रास is present in *abc* यमक a शब्दालंकार काव्यप्रकाश (IX) defines it as अर्थे सत्यर्थभित्ताना वणाना सा पुनश्चुति । यमकम् । e. there must be a *repetition* of the same set of syllables (लक्षणे-लक्षणे) in relation to different meanings (the first लक्षणा is connected with कलकलो the second with अलकलोद्देश) दण्डिन्'s is a more direct definition — आवृत्तिर्णसंघातगोचरा यमकं विदुः । — यमक is the repetition of (गोचर) a set of syllables (वर्णसंघात) अनुप्रास — वा प्र (IX) defines it as वर्णानाम्यमनुप्रास । Alliteration repetition of the same syllables Note that the repetition must be of the consonants If the vowels are not repeated it does not matter Thus म-मे मा-मु will be अनुप्रास though the vowels are different Read वा प्र (वृत्ति) — स्वरवैसादृश्यद्विव्यजनमात्रसदृशवर्णसंघातम् । उत्तरत्र तथाविधे उपमोत्प्रेषे उत्तरत्र in St 177 तथाविधे : e परस्परनिरपेक्षे (See above)

St 178 सो णयि etc Illustrates मञ्जुष्टि of शब्दालंकार and अर्थालंकार Compliment to the beauty of a lovely lass that has not so far found a suitable match and hence gads about ' Sanskrit reading — म नास्ति अत्र ग्रामे य एता महमहायमानलावण्याम् । तरुणानां हृदयलुण्ठनी परिश्वकमाणा निवारयति ॥ महमहायमानलावण्याम् (*v* । आमोमानलावण्याम्) whose grace is being celebrated ✓ मह् to esteem highly हृदयलुण्ठनी Heart robber परिश्वकन्तीम् ✓ श्वक to go (1 A)

Here there is अनुप्रास of लव ण and म in *abcd* There is रूपक in हृदयलुण्ठनी—Heart robber The अनुप्रास and रूपक are mutually in dependent Hence it is शब्दार्थान्तरसंज्ञित अनुप्रास being शब्दालंकार and रूपक अर्थालंकार Note that this is to be sharply distinguished from सार (३) where we get a blend of शब्दालंकार and अर्थालंकार in the same पं

अभ्रानुप्रासो etc समर्गश्च तयोरेत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् And these two viz अनुप्रास and रूपक are looked upon as combined because they are embodied in one sentence or one stanza (छन्द) Above we saw how the limits specified for संज्ञित are वाक्य or श्लोक Here सो णयि निवारये is one वाक्य and also one श्लोक So one may with equal justice say that here is संज्ञित because the two figures occur in the space of a वाक्य or श्लोक (= श्लोक) समवेतत्वात् As said above संज्ञितत्वात् will be better समवाय of figures is in evidence in मञ्जु that follows.

६२—सकर

सकर is 'a blend' 'a compound', and the figure, in all its three varieties has the feature of being a blend or compound of figures. In ससृष्टि, we had merely the combination of figures standing mutually distinct. In सकर, on the other hand the different figures are not mutually distinct or independent. They are organically connected, one with the other, because here one figure actually goes into the very fabric of another, that is, forms its integral part. Thus here one figure could not be detached from the other, without impairing the other. Here is in evidence the क्षीर-नीरन्वाय, according to the आलंकारिकs. Just as milk and water get blended inseparably, so the अन्वयस get blended inseparably in this figure. There is समवाय between them.

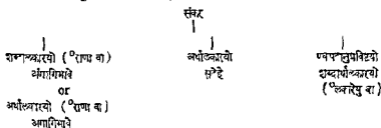
Three varieties of सकर —(1) अगागिभावसकर —In the *first variety*, one figure is subservient (अग) to the other which is principal (अगिन्). To put it otherwise one causes the other, as तन्नुs cause the पद. The अगिन् cannot exist apart from the अग, so here the principal अन्वय cannot isolate itself from the subsidiary one. The अग on the other hand can exist apart from the अगिन् and so the subsidiary figure *could* exist apart from the principal. But it must not be forgotten that, though the subsidiary can thus exist apart from the principal it cannot do so without losing its grace which it derives *in its relation to* the अगिन्. तन्नुs can exist apart from the पद, but when they exist apart they cannot claim the grace they have when they go into the texture of the पद. Thus the अग and अगिन् in this variety are mutually dependent one upon the other, for the resultant grace. The two (or more) अन्वयस may be अर्थान्वयस or शब्दान्वयस [There cannot be अगागिभाव between a शब्दान्वय and अर्थान्वय.]

(2) सदेहसकर —The *second variety* of सकर comprehends those cases of अर्थान्वयस in which due to the characteristics of two (or more) figures being present in the same stanza, we are in doubt as to which figure should be accepted to the exclusion of others. This variety arises owing to the absence of a determining circumstance for accepting one figure or excluding another. When such a circumstance is there, one figure is naturally accepted to the exclusion of the other and so no room is left for सदेह. जयस्य refers to and supports a view which questioned the validity of सदेहसकर. What are given as सदेहसकरs,

he says reduce themselves to one particular figure and leave no room for सद्दे Read —न नैद् अलकारसारकारणा मन् । अकारणा सद्देयोगात् । सर्वेण सर्वत्र सर्वान् प्रति च अलकारत्वज्ञ प्रणयनम् । तथात्वे च सद्देहो अयुक्त । नन्य नियतेश्वात्प्रमातृगतत्वात् । [See below]

(iii) एकवाचकानुप्रविष्टसकर —In the *third variety* we find one सकार and another अर्थात्कार in the body of the same प् This is the limited scope assigned to this division in the वा म वृत्ति the सूत्र (एकत्र विधे) being vague on the point Later आकारिकs like रूपक, विधनाथ and अपव्ययीक्षित do not limit the scope of this variety to प् Acc. to them it occurs in एकवाचक, which may be प् or part of a sentence The सूत्र in the वाक्यप्रकाश—सुबुद्धेय विषय indeed supports this broad view of this variety [See below at सू. ८६ and the वृत्ति thereon]

Thus we get the following scheme —

As we saw at सत्ति सकर (अगागि) was included by भासह and शिन् under their सत्ति. सद्देमकर and एकवाचकानुप्रविष्ट सकर were not possibly conceived by them. वदर was the first to give सकर of which he gave four varieties रर comprehended सत्ति under his सकर He has nothing to correspond to the present divisions of the figure सकर का. म reduced वदर's four divisions to three the fourth (एववाचकानुप्रविष्टसकरी) having been covered by सत्ति रूपक admits the same varieties as वा म but instead of एवपानुप्रविष्ट सकर of वा म (वृत्ति not सूत्र) he gives एववाचकप्रति सकर विधनाथ and अपव्ययीक्षित follow रूपक. नयनाथ has no सकर evidently owing to the work having ended abruptly

Essentials —[शरीरत्वानेन सर्वान् अन्तरा जय] (i) In the first variety one अर्थात्कार must be subservient to another or one शकार must be subservient to another [रूपक, however rightly says that one शकार cannot be subservient to another See below] (ii) In the second for want of a conclusive circumstance for accepting one figure (०५६) or for rejecting another (०५७) there is an ambiguity

as to which of the two (or more) possible अर्थान्तर should be accepted since there are features that would justify the assumption of either (iii) The second variety—सदहसवर—is possible only in the case of अर्थान्तर (iv) In the third variety we have a शब्दाल्कार and अर्थाल्कार incorporated in the same शब्द (or group of शब्द)

§ सू ८४ अविश्रान्ति etc Construe —आत्मनि अविश्रान्तिजुषा अगागत्य तु सवर । Defines the first variety आमनि अविश्रान्तिजुषा = आमनि अविश्रान्ताना - आमनि अस्वतन्ना those that are not self sufficient as they are in सृष्टि where the different figures are स्वतन्ना अगागित्त्व Relation as subsidiary (अग अनुग्राह्य) and principal (अगिन् = अनुग्राह्य) Some अन्कारs are subservient to some other which is the principal

वृत्ति —एते एव । e शब्दाल्कारs and अर्थाल्कारs आमनि अनासादित स्वतन्नावा आमनि अविश्रान्तिजुषा of the सूत्र explained Are not in them selves independent as in सृष्टि परस्पर अनुग्राह्य-अनुग्राह्यता दधति One is the अनुग्राह्य or principal in relation to which the others are अनुग्राह्य or subservient सक्तीर्यमाणस्वरूपत्वात् The propriety of the name सवर explained मकीर्यमाण । e where the figures are blended one into the other In सृष्टि they are ससृज्यमान Thus the अल्कारिकs beginning with रुद्रट gave the analogy of क्षीर-नीर as applicable to सवर while they had given तिल-तण्डुलन्याय in support of सृष्टि In सवर to put it differently there is समवाय between the अग-अगिन् figures In सृष्टि there is मयोग between one figure and another In brief in सवर (particularly variety 1) one figure goes into the very structure of another

St 179 आत्ते सीमन्तरले etc. Illustrates अगागिमर of two अर्थाल्कारs A paean addressed to a king by the poet The fugitive women of the enemy are by robbers mulcted of all save their pearl necklaces which appearing red with the ruddy hue of their lower lips are mistaken for strings of red berries by the robbers and therefore left untouched । Construe —रानन् अरण्ये श्वरीणा त्वरिभृगदृशा मरकतीनि सीमन्तरले आत्ते, हेमसाकपत्रे हृते इतिनि मेरुत्वात्पुत्राया मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते श्वरा विन्धोषवान्त्या शोण दार गुजाफलाना स्नन इति (मत्वा) नीव हरन्ति इत्थरीणा स्वदरिभृगदृशा Of the deer-eyed (। e lovely) women of your foes that were fleeing इत्थर ✓ इ Fugitive cp the formations गत्वर ✓ गन् सत्वर ✓ सू हेम साकपत्रे हृते After they had removed the golden earring ताकपत्र— (ताक = ताक) Lit Earring of the shape of a palm leaf earring in general मणितुलाकोटि (f) Jewelled anklets. [तुला सादस्य कोटपत्रे इति— what is beyond comparison in grace] श्वर Aborigines wild tribes

Here, the principal figure is भ्रान्तिमान् which arises due to the error of the eyes mistaking the हार for गुञ्जाफलानां लतः. But this भ्रान्तिमान् would not have been there, if the हार were not tinged red by the ruddy lustre of the lower lips of the women which involves तद्गुणः. Hence to भ्रान्तिमान्, तद्गुणः is subsidiary, भ्रान्तिमान् being अग्निः तद्गुणः its अग्नौ. Hence अगाग्निभावसंकर of two अर्थाङ्कारः

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य etc अपेक्ष्य by depending upon तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसा प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तः. Though भ्रान्तिमान् has thus to depend upon तद्गुणः for its existence, it does not mean that तद्गुणः is absolutely independent. Because, even तद्गुणः looks much more charming when it appears as an adjunct to the भ्रान्तिमान् than it would have done had it stood alone. The तद्गुणः going into the texture of एव looks more graceful than when it stands by itself, तदाश्रयेण = भ्रातिमदाश्रयेण

St. 180 जटाभाभिः etc Illustrates अर्थाङ्काराणां अगाग्निभक्त of a more complex kind. The moon conceived as an anchorite. Construe — जटाभाभिः भाभिः (उपलक्षितः) कर्तृभूतत्वात्शुक्लवर्णः, वियोगिव्यापत्तेरिव वस्त्रवैराग्यविशदः भस्मापाण्डुः शरीरे परिश्रिततारापरिकरकपालामिततले ब्योम्नि वितृवने इव चरति । जटाभाभिः भाभिः (उपलक्षितः) with lustre that appears like matted hair कर्तृभूतकलशक्षवलयः who has taken the rosary in the form of the spot by its वर (1 ray 2 hand) कलितवैराग्यविशदः That appears clear owing to the immunity it is secured from ruddy hue (By श्रेयः who appears serene with the immunity he has won from passions) वैराग्य 1 Immunity from the ruddy hue of evening twilight, 2 Immunity from the passions विशदः clarity of appearance, as applied to the moon. Serenity of mind, as applied to an ascetic वियोगिव्यापत्तेरिव (who seems to have turned a recluse) as if owing to someone's death (व्यापत्तिः) that has brought about separation (from him) [One turns a सन्ध्यामिन् due to the death of, and consequent separation from someone dear to one] The explanation by उद्योत — वियोगिनः विसर्गः वेदा व्यापत्तेः विनाशः इव is too laboured परिश्रयत् etc. The sky the surface of which is dotted with the skulls in the shape of the host (परिवरः) of stars that are hanging about. परिश्रयत् Possibly refers to the flickering lustre of the stars. वितृवनः = दमजानः समपाण्डुः भस्म इव अण्डुः as applied to the moon. The ascetic also is भस्मपाण्डुः white with ashes.

Here the उद्योतः, वियोगिव्यापत्तेरिव, makes possible the श्रेयः, वस्त्रवैराग्यविशदः because it accounts for वैराग्य (= सन्ध्यामिन्). This श्रेयः with its emphasis on वैराग्य becomes possible also with the उपमा — जटाभाभिः भाभिः

and the रूपक करधृत यत् कश्च एव अक्षवलयम्, because जटा and अक्षवलय्य are symbols of वैराग्य and thus serve to sustain the idea of वैराग्य. [प्रदीप takes श्लेष as अग of the रूपक and उपमा Not very cogent जटा and अक्षवलय are symbols of वैराग्य and hence make a case for it. Thus they must be subsidiary to the श्लेष—कल्पितवैराग्य] Thus here श्लेष is the अग्नि and उपमा, रूपक and उत्प्रेक्षा are its अगस This श्लेष is further sustained by the उपमा, पितृवने इव व्योम्नि, which in its turn is supported by the उपमा, ताराणां परिवरं कपालानि इव [Generally commentators take this as रूपक But when we have पितृवने इव व्योम्नि, an उपमा, with प्राधान्य to उपमेय—व्योम्नि, the तारापरिवरकपालानि also must be उपमा, with प्राधान्य to तारापरिवर] Thus here we get श्लेष as अग्नि and उत्प्रेक्षा, उपमास (जटाभाभि-भाभि and पितृवने इव व्योम्नि), and रूपक (करधृत etc) as अगस in relation to it To the उपमा, पितृवने इव व्योम्नि, the उपमा, तारापरिवरकपाल is subsidiary [Could we not take the उपमा, तारा कपालानि इव as caused by पितृवने इव व्योम्नि, i. e. as अग्नि in relation to the latter? Possibly not Greater prominence attaches to the crematorium than its details like skulls etc So the poet's eye is on securing the effect viz पितृवने इव व्योम्नि to which naturally तारापरिवरकपाल becomes subsidiary It must be admitted, however, that in deciding अगागिन्व one cannot be dogmatic. There is ample room for divergence between one as assessment and another]

पूर्ववत् as in St 179

कलक एव मुख्येऽपि उपचार एव शरणं स्यात् । We have seen above that कल्पितवलय्य was interpreted as a रूपक (कश्च एव अक्षवलयम्) Could we not take it as an उपमा (कल्पितवलय्यमिव)? For, we have seen already (Notes, p 44) how such compounds lend themselves to a double interpretation as an उपमा and रूपक, unless there is some specific circumstance confining us to one of the two Is there any such circumstance in the present case confining us to रूपक and रूपक alone?

Yes. The adjective करधृत in करधृतवलय्य is a circumstance that makes a case for रूपक and it happens like this

करधृत aptly applies to अक्षवलय्य Because we know that the rosary is carried in the hand It does not apply so aptly to कल्पित, since really speaking कल्पित is not borne by the moon by its किरण (rays) but on its form (रूपे) We thus see that करधृत applies better to अक्षवलय्य than to कल्पित To कल्पित, करधृत will apply only secondarily, i. e. after किरण is by a twist interpreted as रूपे, on the justification that किरण (rays) and रूपे (form)

being close enough, one viz. कर is used to signify the other viz. मूर्ति. Taking this into consideration, we have to interpret कर्तृवाङ्मय in such a way as would lay greater emphasis on अङ्गव्य than कर्तृक. And this is done, when we interpret it as a रूपक. Because we have seen (p. 48 B. Notes) that in रूपक greater prominence attaches to the उपमान than to the उपमेय; and here the उपमान being अङ्गव्य is naturally brought into prominence when we interpret the compound as a रूपक. (कर्तृकः एव अङ्गव्यम्).

If, on the other hand, the compound were dissolved as an उपमा (कर्तृकः अङ्गव्य इति), greater prominence will attach to the उपमेय, कर्तृक, as the rule is that in उपमा, उपमेय is प्रधान. And, as we saw above, करधृत् applies to it only secondarily (उपचार). So if we take कर्तृवाङ्मय as an उपमा, the adjective will have to be given a twist and then made applicable to कर्तृक, the प्रधान thing.

As with रूपक, the adjective applies primarily to the प्रधान and with उपमा only secondarily, we have to prefer रूपक to उपमा. Because primary significance is always preferred to secondary. उपमा is thus ruled out. Thus वरधृत्त्व has helped us to prefer one figure to another.

वरधृत्त्वमेव साधकप्रमाणानां प्रतिपद्यते. There are two kinds of प्रमाणसु or probative circumstances that enable us to accept one figure to the exclusion of another. They are (i) साधकसु, those that make a case for a particular figure and (ii) बाधकसु, those that help us to reject a particular figure, thereby clearing the way for the acceptance of the other. (See below at § १५, ८५.) अस्य हि... प्रसिद्धिः. Because (१), if कर्तृवाङ्मय (अस्य = कर्तृवाङ्मयस्य) is taken as a रूपक, अङ्गव्य becomes मुख्य, being the उपमान. And that viz. अङ्गव्य is universally known as suited for being carried in the hand. श्लेषोपायया.... उद्गृह्णन्तु. Since कर्तृक being उपमेय is प्रधान, the adjective वरधृत्त्व must apply to it also. But we find that it applies to कर्तृक secondarily. To begin with वरधृत्त्व as applied to कर्तृक means रक्षित्वम् (वर = रक्षित्). If in place of 'वरधृत्त्व,' one were to use 'रक्षित्वम्,' the statement would look incoherent, as कर्तृक is not held by रक्षित्वम्. It looks coherent under the shadow of श्लेष; because वर also means hand, and things are generally carried in the hand. Thus श्लेष first lends an appearance of plausibility to वरधृत्त्व as applied to कर्तृक. And after वरधृत्त्व is thus used in relation to कर्तृक, though really speaking कर्तृक is not वरधृत्त्व, we interpret it secondarily (उपवर्ष) as meaning रक्षित्वम्, on the justification that रक्षित्वम् (वर) and figure (रक्षित्वम्)

are close enough (प्रत्यासत्ति) to allow us to use one for the other प्रत्यासत्त्या due to proximity, as गङ्गा is used to convey गगानत because the two are in proximity उपचर्य योज्यते is interpreted secondarily उपचर्य = उपचारेण = लक्षणया शशाङ्केन उद्धहनात् —Explains करधारण अम्देव of the preceding sentence The moon carries the कल्क on its body, not on its rays

कल्कोऽ उल्लटतया प्रतिपत्ति —Because in उपमा, उपमेय is उल्लट or प्रधान न चास्य (= कल्कस्य) करधृतत्व etc And as करधृत, as seen above, does not really (तत्त्वतः) apply to कल्क, but does so only secondarily, we shall be resorting to (शरण) उपचार or a secondary way of interpretation even in the matter of the मुख्य viz कल्क [कल्क becomes मुरय, if we take कल्काक्षवलय as an उपमा.] मुख्येऽपि when we take it as रूपक, the उपचार has to be resorted to only in the matter of the अमुख्य (because कल्क the उपमेय becomes अमुख्य in रूपक) एवरूप सकर i.e. अगागिसकर शब्दाल्कारयोरेति above we saw how it featured in अर्थाल्कारयो or अर्थाल्कारेषु

St 181 राजति तदीय etc Illustrates शब्दाल्कारयो अगागिभावे सकर Description of a mountain slope and a herd of elephants Construe अभिहतदानवरासा-अतिपाति-सारावनदा इय तदी राजति । अविरतदानवरा, वनदा, सारा, गजता च यूय अतिपाति । अभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा adj of तदी On which there is a noisy (साराव) river (नदा), which flows rapidly (अतिपाति) and which (by its roar) beats the tumult (रास √रथ् to sound) of demons. गजता A group of bull-elephants अविरतदानवरा Eminent with its continuous ichor वनदा (दो to cut) that fells trees सारा Powerful यूय अतिपाति Looks after the herd very assiduously (अति)

Here we have यमर दानवरासातिपातिसारावनदा—दानवरासातिपातिसारावनदा Again, we have अनुश्लेष प्रतिश्लेष, because दानवरासातिपातिसारावनदा, reads the same both ways Read inversely it gives the same effect as when read in due order

Here, as the वृत्ति says, यमर and अनुश्लेष-प्रतिश्लेष in the two पाद are mutually dependent and hence we get अगागिभावसंकर of शब्दाल्कारस.

शब्दक rather justifiably criticises this view about शब्दाल्कारस being related as अंग and अङ्गिन् His argument seems to be that one शब्दाल्कार cannot be subsidiary to another Both remain mutually independent, when they appear in different places, or both are mutually dependent when they appear in the same place, as in the present instance When mutually dependent, one cannot be अङ्गिन् in relation to another So cases of two शब्दाल्कारस like this will come under संयुक्ति (if they occur in different places), or एकतावद्युत्पत्ति संकर, if they occur

in the same place Read **रुच्यक** — शब्दालंकारसंस्कारस्तु वैश्विद् उदाहृते यथा—
'रासति तदीय जनका' ॥ अत्र चमक-अनुलोम-प्रतिलोमयोः शब्दालंकारयोः परस्पर
पेक्षितेन आगित्तवर इति । प्तत्तु न सम्भवावर्तवम् । शब्दालंकारयोः शब्दद्वयपक्षार्थ-उपकारकत्वा
भावेन अगणित्यभावात् । शब्दालंकारसमष्टि तु अत्र शेषती । यदा अत्र शब्दालंकारद्वयमेव
वाचनानुप्रविष्टमिति तृतीयं सक्तो भव ।

Commentators like प्रदीप also hesitate to accept शब्दालंकारयोः
अगणित्यभावे संस्कार माणिक्यचन्द्र also seems to follow रुच्यक Read निधो
विदेने दसोरिह वृत्तेरभावात् । अपक्षे च परस्पर अनुप्रास-अनुप्रासत्वमात्र । अपवा असी अनु
प्रास इति निर्णयनमात्रत्वे निम्न वापेश शब्दालंकारयोः एत ससृष्टि एव अत्र युक्ता । यदा शब्दा
लंकारद्वयस्य एकत्रैककालत्वे तृतीय संस्कार ।

अत्र चमक etc अनुलोम-प्रतिलोम This is a poetical feat consisting in
giving a वाक्य or part of it or श्लोक in such words that they read alike
both ways The 9th उदाहरण does not refer specifically to this variety
of चित्रवाक्य रुचर [५ ३] specifies it. चित्रमेव चित्र obviously, शब्दचित्र
परस्परपेक्षे Mutually dependent As it is not easy to decide which is
अग and which अग्रिन्, they are indeed परस्परपेक्ष See मा चं cited above
Vide प्रदीप also

६ सू ८५ एकस्य च ग्रहे etc Defines नगर (२) Construe न्याय
दोषाभावात् एकस्य ग्रहे अनिश्चय च (सरर भवति ।) एकस्य = एकलयात्स्य. न्याय दोषा
भावात् For want of a circumstance agreeable for the acceptance of
one figure, or one which rules out the other figure This variety
occurs where the chances for figures more than one are equal and
there is no न्याय or दोष that would help us to admit one only (एकस्य
ग्रह) to the exclusion of the other Note that सदेहसंस्कार is confined to
अर्थलंकार only शब्दालंकार cannot be confused one with the other
The definition is borrowed practically *verbatim* from उद्भट. Cp
एकस्य च ग्रहे न्याय-दोषाभावे च संस्कार । न्याय (नीयते प्राप्तये विवक्षितार्थमिदं अनेन) is
साधक or a circumstance that supports a particular figure e g कश्चन
in St. 160 is साधक of रूपक One cannot say with certainty whether
उद्भट was the first to use this term in this sense in अर्थलंकार The same
is true of दोष also दोष is रूपक that rules out a particular figure
and thus strengthens the claims of the other [Note that when
features of two or more figures are present in a stanza, a साधक
circumstance supports a figure A रूपक circumstance rules out one
figure and thereby makes a case for the other When neither of the
circumstances is there naturally there remains ambiguity as to the
figure in the stanza and this is सदेहसंस्कार]

वृत्ति-—अर्थलंकाराणां । c अर्थलंकाराणां. समावेशेऽपि विशेषात् The princi-
ple being that more than one अर्थलंकार cannot be present simulta

are close enough (प्रत्यासत्ति) to allow us to use one for the other प्रत्यासत्त्या due to proximity, as गङ्गा is used to convey गगान् because the two are in proximity. उपचर्यं योज्यते is interpreted secondarily. उपचर्यं = उपचारेण = लक्षणया शशाङ्केन ... उद्धहनात्:—Explains करधारण अमदेव of the preceding sentence The moon carries the कल on its body, not on its rays

कलंकोऽ. उत्कृष्टतया प्रतिपत्ति —Because in उपमा, उपमेय is उत्कृष्ट or प्रधान न चास्य (= कलंकोऽस्य) करधृतत्वं etc. And as करधृत, as seen above, does not really (तत्त्वत) apply to कल, but does so only secondarily, we shall be resorting to (शरण) उपचार or a secondary way of interpretation even in the matter of the मुख्य viz कलक. [कलक becomes मुख्य, if we take कलकाक्षक्य as an उपमा.] मुख्येऽपि when we take it as रूपक, the उपचार has to be resorted to only in the matter of the अमुख्य (because कलक the उपमेय becomes अमुख्य in रूपक). एवंरूप संकर i.e. अगागिसकर शब्दालंकारयोरापि above we saw how it featured in अर्थालंकारयो. or अर्थालंकारेषु

St 181. राजति तदीय etc Illustrates शब्दालंकारयोः अगागिभावे सकर Description of a mountain slope and a herd of elephants Construe. अभिहतदानवरासा-अतिपाति-सारावनदा इय तदी राजति । अविरतदानवरा, वनदा, सारा, गन्ता च यूथ अतिपाति । अभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा adj of तदी On which there is a noisy (साराव) river (नद), which flows rapidly (अतिपाति) and which (by its roar) beats the tumult (रास √रथ् to sound) of demons. गजता A group of bull-elephants अविरतदानवरा Eminent with its continuous ichor वनदा (शे to cut) that fells trees सारा Powerful. यूथं अतिपाति Looks after the herd very assiduously (अति)

Here we have यमक दानवरासानिपातिमारावनदा—दानवरासानिपातिमारावनदा Again, we have अनुलेम प्रतिलेम, because दानवरासानिपातिसारावनदा, reads the same both ways Read inversely, it gives the same effect as when read in due order.

Here, as the वृत्ति says, यमक and अनुलेम-प्रतिलेम in the two पादs are mutually dependent and hence we get अगागिभावसंकर of शब्दालंकारs

रत्यक rather justifiably criticises this view about शब्दालंकारs being related as अंग and अंगिन् His argument seems to be that one शब्दालंकार cannot be subsidiary to another. Both remain mutually independent, when they appear in different places, or both are mutually dependent, when they appear in the same place, as in the present instance. When mutually dependent, one cannot be अंगिन् in relation to another. So cases of two शब्दालंकारs like this will come under सन्दृष्टि (if they occur in different places), or प्यताचघनुदृष्टि सकर, if they occur

in the same place Read रुच्यक — शब्दालंकारसंस्कारस्तु कैश्चिद् उदाहृतो यथा—
 'तन्नि तर्षय वनदा' ॥ अत्र यमक-अनुलोम-प्रतिलोमयो शब्दालंकारवा परस्पर
 वैश्वेन भगामिसंस्कार इति । पठन्तु न सम्यगावर्तकम् । शब्दालंकारयो शब्दकुपकार्य-उपकारवत्त्वा
 भावन भगामिमावाभावात् । शब्दालंकारसंस्कारे तु अत्र श्रेयसी । यदा अत्र शब्दालंकारद्वयमेव
 वाचकानुप्रविष्टमिति तृतीयं सक्तो शेष ।

Commentators like प्रदीप also hesitate to accept शब्दालंकारयो
 भगामिमावे सक्त माणिक्यचन्द्र also seems to follow रुच्यक Read मिथो
 विवेकेन द्वयोरिह वृत्तेरभावात् । अपक्षे च परस्पर अनुमाद्य-अनुमाहकभाव । अथवा असी अनु
 माद्य इति निर्णेतुमशक्यत्वे मिथ वापेक्ष शब्दालंकारयो शत संस्कारे एव अत्र युक्ता । यदा शब्दा
 लंकारद्वयस्य एकतावकगतत्वे तृतीयं सक्त ।

अत्र यमक etc अनुलोम-प्रतिलोम This is a poetical feat consisting in
 giving a वाक्य or part of it or श्लोक in such words that they read alike
 both ways The 9th उदाहरण does not refer specifically to this variety
 of चित्रभाव्य छन्द [५ ३] specifies it चित्रभेद चित्र obviously शब्दचित्र
 परस्परपेक्षे Mutually dependent As it is not easy to decide which is
 भंग and which अशुभ they are indeed परस्परपेक्ष See मा च cited above
 Vide प्रदीप also

§ सू ८५ एकस्य च ग्रहे etc Defines मकर (२) Construe न्याय
 भावात् एकस्य ग्रहे अनिश्चय च (संकर भवति) एकस्य = एकालंकारस्य. न्याय दोषा
 one figure, or one which rules out the other figure This variety
 occurs where the chances for figures more than one are equal and
 there is no न्याय or दोष that would help us to admit one only (एकस्य
 ग्रहे) to the exclusion of the other Note that सदेहसंस्कार is confined to
 अर्थान्तरस्य only शब्दालंकारस्य cannot be confused one with the other
 The definition is borrowed practically *verbatim* from उद्भट. Cp
 एकस्य च ग्रहे न्याय-दायाभावे न संकर । न्याय (नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थमिदं अनेन) is
 साधक or a circumstance that supports a particular figure e g करधृ
 in St. 180 is साधक of न्यक One cannot say with certainty whether
 उद्भट was the first to use this term in this sense in अन्वय The same
 is true of दोष also दोष is बाधक that rules out a particular figure
 and thus strengthens the claims of the other [Note that when
 features of two or more figures are present in a stanza a साधक
 circumstance supports a figure A बाधक circumstance rules out one
 figure and thereby makes a case for the other When neither of the
 circumstances is there naturally there remains ambiguity as to the
 figure in the stanza and this is सदेहसंस्कार]

वृत्ति-—अन्वयानां । c अर्थान्तराणां. समावेशेऽपि विरोधात् The princi-
 ple being that more than one अर्थान्तर cannot be present simulta

(1) न्याय (= साधक) —A particular circumstance may make for a particular figure This is न्याय or साधक In करधृतकल्कक्ष्वलय we saw how करधृत supported रूपक. But when it makes for one figure it does not mean that it rules out the other To put it otherwise, because a circumstance is साधक of one figure it does not mean it is necessarily बाधक of another Thus करधृत, though it is साधक of रूपक is not still बाधक of उपमा Because करधृत may make sense though secondarily in उपमा also [as we saw that करधृत will apply secondarily to कल्क]

(ii) दोष (= बाधक) —A particular circumstance may rule out one figure and thereby strengthen the case of the other This is बाधक Thus in मुखचंद्र चुम्बति चुम्बति is बाधक of रूपक (मुखमेव चन्द्र) because चुम्बति cannot apply to चंद्र

When a circumstance is बाधक of a particular figure, it is as a rule also साधक of another, e g चुम्बति in मुखचंद्र चुम्बति which is बाधक of रूपक is साधक of उपमा (मुख चंद्र इव) When a circumstance is thus बाधक of one and साधक of another the poetical convention is to describe it only as बाधक of the particular figure though it is साधक of another This is due to the universally acknowledged principle that negation is more emphatic than affirmation and बाधक is negative in significance Thus चुम्बति will be described as बाधक of रूपक and *not* साधक of उपमा, though it is so

यत्र तु etc. अवतार Presence एकतरस्य sc अन्तरस्य न सशय Doubt as to which figure to be accepted न्याय explained as साधक or अनुकूल : e. a circumstance that is agreeable. दोष = बाधक = प्रतिकूल

सौभाग्य etc Illustrates a साधक of one figure which is *not* बाधक of another A tribute to the bright smile of a brilliant face Con-
strue —ज्योत्स्नेव हामधुनि वक्त्रशशिनि सौभाग्य विननोति

Here when we are in doubt as to whether वक्त्रशशिन् is an उपमा or रूपक, the word हामधुनि comes to our help हामधुनि primarily applies to वक्त्र So वक्त्र in वक्त्रशशिन् must be प्रथम This gives a clue to वक्त्रशशिन् being an उपमा, because in उपमा उपमय (viz वक्त्र) is प्रथम

Though thus हामधुनि is साधक of उपमा, it is not so unfavourable to रूपक. Because हामधुनि may also apply to शशिन्, though secondarily It may be, by a twist, interpreted as smiling lustre and then apply to the moon So हामधुनि applying as it does though not primarily, to शशिन् cannot be बाधक of रूपक.

मुख्यतया अवगम्यमाना हानद्युति मुख्यतया — ज्यात्नेव हानपति is an upama and hence the उपमय—हानद्युति is प्रधान. न तथा प्रतिकृता, तथा shows that हानद्युति is to some extent प्रतिकृत and that is when taken in its primary significance. But it is not absolutely प्रतिकृत because in its secondary significance it may apply to the शशिम्.

वक्रेन्दौ तत्र etc illustrates the same viz a माधर of one figure which is not बाधक of another. The propriety of giving one more instance probably consists in the fact that in the preceding instance we got उपमाबाधक while here we get a रूपमाबाधक. A tribute to the beauty of a नाविकास face. Construe वक्रं तत्र वक्रेन्दौ इति अथ अत्र शीतानु अन्वयत अम्युद्यत Ansen

Here when we are in doubt as to whether वक्रेन्दु is उपमा or रूपक the word अथ is decisive. अथ applies primarily to इन्दु because we speak of a second moon in the light of another moon. This moon is naturally the इन्दु in वक्रेन्दु. Thus इन्दु becomes प्रधान. Hence it is माधर of रूपक (वक्रं च इन्दु) where the उपमा, इन्दु becomes prominent.

Though अथ is बाधक of रूपक it is not बाधक of उपमा. Because अथ may secondarily apply to वक्रं also. In so far as वक्रं and moon are similar, there may be some propriety in looking upon the face as second to the moon. Though the author is not clear as to how अथ applies to वक्रं he seems to suggest that अथ is not powerful enough to be बाधक of उपमा. Commentators like मा च and प्रदीप are at sea while explaining how अथ applies to गुण.

राजनाशरणं etc illustrates a बाधक. Compliment to a king that he is closely embraced by लक्ष्मी. Construe — लक्ष्मी राजनारायाण्यो लो निभर अभिप्रेति निभरे adv. closely.

Here when we are undecided as to whether राजनारायाण्यो embodies an उपमा or रूपक, अभिप्रेति rules out उपमा i.e. is बाधक of उपमा. Because if we take राजनारायाण्यो as उपमा, लोच्य becomes मुख्य and the sentence would purport to mean that लक्ष्मी embraces राजा. This becomes an absurd position particularly when वराणां (= विष्णु) is there in the compound. For is it not strange that लक्ष्मी should be supposed as embracing the king when there is the alternative before us to suppose that she embraces गारायाण्यो her 'spouse' (लक्ष्मीं व्रति etc. It is improbable that the consort of one will embrace another similar to her husband!]

neously in the same place सा च द्वयोरनेकेषा वा भूषणाना एकत्र वाक्ये छद्मि वा समावेशमानसद्भावेऽपि विरोधशका न पार्यन्ते प्रक्षालयितु एकस्य अलकारस्य गोचर इतर कथमङ्गाम्बु इति । विरोधश्च सहाननस्थानस्वभाव . स प्र says that such अलकारs if they are allowed to stand in one place at the same time, set off each other न चैकत्रस्य etc Nor is there any circumstance supporting the acceptance of one figure nor any circumstance ruling out the other figure so that one of the two could *alone* be accepted समुच्चयेन सकरस्य एव आक्षेपात् The copulative (च) in the सूत्र (एकस्य च etc) indicates that this definition also continues the same figure सकर as was defined in the earlier सूत्र The idea is when the author uses च in the सूत्र, he indicates that he is continuing the theme of the preceding सूत्र And as the preceding सूत्र defined one variety of सकर, this सूत्र also must be defining सकर of another variety समुच्चय The copulative viz च in the सूत्र, एकस्य च

St 182. जह गहिरो etc. Illustrates सदेहसकर (समासोक्ति and अपस्तुत प्रशस्ता) The ocean is deep, is rich in gems But, alas! its water is saline! Sanskrit rendering—यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्मरो यथा च निर्मलच्छाय । तथा किं विधिना एष सुरसपानीय न कृत ॥ सुरसपानीय Of fresh water

One may detect herein a समासोक्ति, जलनिधि being प्रस्तुत and a patron of rough words अपस्तुत Like the जलनिधि, the patron is रत्ननिर्मर (rich in jewels) and निर्मलच्छाय (of clean appearance) And like the जलनिधि he is not सुरसवाणीओ (सुरसवाणीक) Thus the विशेषण alone being श्लिष्ट and the विशेष्य (जलनिधि) अश्लिष्ट we have features of समासोक्ति, on the assumption that जलनिधि is प्रस्तुत

But it may be also an अपस्तुतप्रशस्ता, on the assumption that जलनिधि is अपस्तुत and a patron of rough words प्रस्तुत [Vide Notes p 91 अपस्तुतप्रशस्ता vs. समासोक्ति] As there is no circumstance supporting one figure or ruling out another, we here get सदेहसकर

विशेषणसाम्यात् अपस्तुतार्थप्रदीप्ते रत्ननिर्मर, निर्मलच्छाय and 'सुरसवाणीओ' are transparent enough to suggest a patron of rough words. अन्धे अपस्तुतस्य मुखेन Through (मुखेन) अधि as अपस्तुत तत्समगुणतया गुण being रत्ननिर्मरत्वं निर्मलच्छायत्वं and अ'सुरसवाणीओ'त्वं

St. 183 नयनानन्द etc. Illustrates सदेहसकर of greater possibilities. Description of the moon rise and the still undispeled darkness. a Construe एतद् इन्दो नयनानन्दनापि निम्नं प्रसीरति । निस्वदासं तम Darkness that has blocked the quarters.

This may be taken as (1) पर्यायोक्त, or (2) अनित्योक्ति, or (3) रूप, or (4) श्लेष, or (5) तुल्यवैगिण, or (6) समान्ये, or (7) अपस्तुतप्रशस्ता

(1) Since moon stimulates passion, a reference to its rise may indicate that the time is well suited for wooing! Its suitability is further heightened by the opportunities for privacy suggested by अविशोर्णं नम । Thus the stanza may be taken as embodying पर्यायोक्त suggesting how the time is opportune for stimulating love (वामन्य शीघ्रं वान्)

(2) Or it may be अतिशयोक्ति (२) in the first half एतद् विम्ब may be मुक्त्वं itself निगीर्णं by चन्द्र, as it is in अतिशयोक्ति चन्द्रोऽयम् । In other words, here वदन may be अद्यवसित as इन्दुविम्ब

(3) Or it may be रूपक in the first half, एतद् being taken as used for pointing out the मुख । So एतद् विम्ब will be as good as मुख इन्दुविम्बम् । In other words we have here the आरोप of the इदुरूप on मुख (नद्रूपारोप) and thus it may be a रूपक

(4) Or it may be a दीपक, in the first half, एतद् standing for प्रहृष्ट, मुख विम्ब being अप्रहृष्ट, and both being related to the same धर्म, प्रसीदति

(5) Or it may be तुल्ययोगिता, in the first half, if एतद् (मुख) and विम्ब are both प्रस्तुत, owing to the poet praising the मुख and इन्दु at nightfall (प्रदोषसमय)

(6) Or it may be समामोक्ति in the first half, if एतद् goes with विम्ब and एतद् विम्ब is प्रहृष्ट, the विशेषण of which viz नयनानन्ददायि and प्रसीदति are transparent enough to suggest the अप्रहृष्ट viz मुख । Possibly a नायक's cajolery when he finds the मानिनी getting reconciled [प्रदोषसमये विशेषणसाम्याद् आननस्य भवगती, भवगती = व्यजने suggestion When at nightfall the face is suggested as the अप्रहृष्ट owing to the विशेषण equally applying to both इन्दु and मुख]

(7) Or it may be अपस्तुनप्रदाना in the first half, if विम्ब is अपस्तुत and मुख प्रस्तुत, and the reference is to an occasion (प्रसन्न) when the face is regaining its serenity (शैलेन्य) after having become वदुष with चोद

As there is no conclusive circumstance to decide in favour of one figure to the exclusion of others this is again सदेहस्वर अयमेव । e. गदेहस्वर

न्याय—शोच —सहसंकर is occasioned because there is no decisive evidence for accepting one particular figure

As seen earlier, this evidence may be of two kinds —(1) एतद् = मुख, or (2) एतद् = शीघ्रं.

Thus आर्त्विगि is बाधक of उपमा Is it not साधक of रूपक? It is because आर्त्विगि goes well with नारायण But though it is बाधक of one and साधक of another, the circumstance will be recognised as बाधक only of the particular figure

पादाम्बुज Illustrates another बाधक The propriety of giving an additional instance consists in the fact that, in the preceding उदाहरण we had उपमाबाधक here we get रूपकबाधक A prayer to the feet of अम्बिका to lead the speaker to success Construe — मञ्जुमञ्जीरशिखितमनोहर अम्बिकाया पादाम्बुज नो विनयाय भवतु । मञ्जु मनोहर Charming with the sweet tinkling (शिखित) of the anklets (मञ्जीर m n), अम्बिका = पार्वती

Here मञ्जीरशिखित, not applying to अम्बुज rules out रूपक Though it is साधक of उपमा owing to शिखित applying to पाद, it is not so designated it would be designated as बाधक of रूपक

(अम्बुजे) प्रतिश्रुत = बाधक असम्भवात् Tinkling cannot refer to a lotus रूपकस्य बाधक इति अभिधीयते न तु etc Though it (मञ्जीरशिखित) suits the पाद and therefore supports उपमा, it is not designated as साधक of उपमा विध्युपमादन etc. Gives the reason why of two possible designations in such cases the designation बाधक is preferred to साधक बाधक is negative in effect Negation is stronger than affirmation, because it sets at naught (उपमार्दिन्) the thing affirmed (विधि) We deny some thing that is affirmed and hence denial has greater force than affirmation So when a circumstance denies something and affirms another, it is natural to designate it more on the basis of its capacity to deny than its capacity to affirm. Read मा च — प्रधानेन व्यपदेशात् अन्ति इति न्यायात् । साधकत्वान्तराया इत्यन्वेन उल्लेखया प्रतीते बाधकं प्रधानम् । विध्युपमार्दिन बाधकस्य A बाधक because it sets at naught affirmation तदपेक्षया उत्सृष्ट्येन प्रतिपक्षे । Is felt with greater emphasis than साधक (तादेष्य = साधकापेक्षया) एवं अन्यत्र सुधिभिः परीक्ष्यम् The intelligent ones ; e सदृशसु should scrutinise साधक and बाधक, on these lines elsewhere also अन्यत्र Elsewhere ; e in other cases of doubt about figures

This is also true of a doubt about उभय and एक they say One must have sufficient acumen and one is sure to decide in favour of one figure to the exclusion of the other

The school seems to think of what is possible only in theory and not practice All later आल्कारिकs have recognised सदैहसक

१ सू ६६ स्फुटमेकर etc Defines the third variety of संकर, known as पञ्चमप्रतिपाद संकर Construe —पञ्च विषये स्फुट शब्दार्थलघुविद्य व्यक्तित्व च (सक मन्वि ।) एकत्र विषये in the same place Note that the सू does not refer to एकस्मिन् पदे as the वृत्ति does Later आल्कारिकs like रुच्य, विशया and अल्पव्यतिहित also follow the सूत्र when they recognise पञ्चाक्षरानु प्रविष्ट संकर वा म here reduces two varieties admitted by उद्भट to one उद्भट had पञ्च वाक्ये शब्दार्थान्वारयो संकर and पञ्च वाक्यादी शब्दार्थान्वारयो संकर, for both of which वा म invented एकविषयानुप्रविष्ट शब्दार्थान्वारयो संकर which was the same as पञ्चाक्षरानुप्रविष्टसंकर of later आल्कारिकs But later आल्कारिकs beginning with रुच्यक widened its scope to include two शब्दान्वारs and two अर्थान्वारs also while उद्भट and वा म confined it to one शब्दान्वार and one अर्थान्वार present in the same place [See below] स्फुट clearly Not ambiguously as in सदैहसक स्फुट (निश्चयेन) stands in antithesis to अनिश्चय of the preceding सूत्र Note that when we have a शब्दान्वार and another अर्थान्वार both are bound to be sharply marked off one from the other एकत्र विषये The वृत्ति specifically confines the scope of विषय to प This naturally rules out एकस्मिन् वाक्ये शब्दार्थान्वारयो संकर admitted by उद्भट Because वाक्यात् संकर like this is not different from शब्दान्वारसमूहे Though the वृत्ति is thus specific, the सूत्र is not so because विषय, as used in the सूत्र may be वाक्य or वाक्यात् शब्दार्थलघुविद्य Note how the word द्वय makes it clear that वा म like उद्भट conceived this variety as confined to one शब्दान्वार and one अर्थान्वार The varieties of two शब्दान्वारs and two अर्थान्वारs each given by रुच्यक and others were later innovations व्यवस्थित That present themselves (in the same विषय) च indicates that this too is a variety of संकर

वृत्ति —अनिश्चय एव पदे Specifies the scope of पञ्च विषये of the सूत्र This was quite necessary Because विषय may also stand for वाक्य and वाक्यात् शब्दार्थान्वारयो comes under समूहे Read मा च —शब्दार्थान्वार संकरानु उद्भटोक्त समूहेरेव । But पदे may be taken elastically to stand for वाक्यात् which may mean one पद or more but part of a वाक्य—not the whole उद्भट, as seen above had वाक्यात् and, as the वृत्ति here interprets विषय of the सूत्र as वाक्य so श्रीहरोन्दुराज explains वाक्यात् as

एकशब्द Later आख्यायिकाs are not clear as to whether वाक्य comes within the purview of their एकवाचकानुप्रविष्ट सवर One thing is clear that वाक्यगत अन्तराs standing independently are nothing but ससृष्टि

शब्दार्थालंकारा : e one शब्दालंकार and one अर्थालंकार रस्यक and others admit varieties with two शब्दालंकारs and two अर्थालंकारs also Thus राति तीर्थमभिदन etc (St 181) is proposed by रस्यक as illustrating एकवाचकानुप्रविष्टशब्दालंकारयो सवर It must be said to the credit of the सूत्र and वृत्ति here that by confining the scope to एकपद and to one शब्दालंकार and one अर्थालंकार this variety is sharply marked off from ससृष्टि The varieties of two शब्दालंकारs and two अर्थालंकारs each recognised by रस्यक, on the other hand may be easily confused with ससृष्टि व्यवस्था समासादयत व्यवस्थित of the सूत्र explained present themselves

St 184 स्पष्टोद्भवम् etc Illustrates एकपदप्रतिपाद्य सवर The close of the day pictured as the closing of a lotus Construe —अथो स्पष्टोद्भवतावरणरेमरसूर्यविम्बविस्तीर्णकर्णिका श्लिष्टादिन्दलकलापमुखावनारबद्धाभकारमधुपावलि दिवसाराविंद सनुजोच । अथो = अथ स्पष्टोद्भवम् etc adj of दिवसारविन्द स्पष्ट उद्भवन्त विरणा एव केसरा यस्य सूर्यविम्ब एव विस्तीर्णकर्णिना यस्य The lotus of day of which the filaments are the rays shooting up conspicuously and of which the ample pericarp (कर्णिका) is the orb of the sun श्लिष्टादि etc adj of विममारविन्दम् श्लिष्ट अदिश एव दलकलाप , तस्य (°कलापस्य) मुखे अवतारे बद्धाभकार एव मधुपावलि यस्य (विममारविन्दस्य) In which the row of bees in the form of darkness gets enclosed as it gets into (अवनार) the interior of the numerous tight petals in the form of the eight quarters When the lotus closes the bee gets enclosed therein The lotus of day also enclosed the darkness

Here in किरणकेसर we have the शब्दालंकार अनुप्रास of व-क and र-र and अर्थालंकार of रूपक—किरणा एव केसरा This is therefore मकर (३)

In सूर्यविम्बविस्तीर्णकर्णिना also we have अनुप्रास of र् ण व and रूपक-विम्बमेव विस्तीर्णकर्णिना So in दिन्दलकलाप we have अनुप्रास of द-द and ल-ल These are two more cases of सवर (३) Thus in all we have three cases of सवर (३) in the stanza. Note that we have also समस्तवस्तुवियय रूपक here

एकपदानुप्रविष्टौ एकपदं v12 किरणकेसर, सूर्यविम्बविस्तीर्णकर्णिना and दिन्दलकलाप
§ सू ८७ तेनासौ etc. Therefore (: e in view of the divisions given) it is threefold असौ = सवर त्रिरूप (1) अगागि or अनुप्रास-अनुप्रासक (2) संज्ञ (3) एकपदप्रतिपाद्य त्रिरकार एव Only in three varieties एव and the following प्रकाशनेरेण etc. are possibly meant to contradict the view of रूद्रट who said —एषां तु चतुर्गामपि सकीर्णानां स्यु

अगणिता भेदा । (१००४) प्रकारान्तरेण etc It is not possible to classify (व्यावर्तुं) स्वर in any other way, because that would give infinite varieties See रूढ cited above रूढ spoke of different varieties of स्वर based on its embodying this figure and that But this principle will give us innumerable varieties of स्वर, (अनन्त्यात् तद्व्यवधानम्) as रूढ himself admitted Hence, says our author, it is more convenient to divide the figure स्वर in the way he has done

इति प्रतिपादिता Said with ref to the figures in उद्घास IX-X In IX, there are शब्दाल्कार and in X अर्थाल्कार dealt with What are उभयाल्कार? सा च admits that they are not many [औभयिवाना अपाचुर्येऽपि] उभयाल्कार like श्लिष्ट परपरित रूपक, श्लिष्ट समामोक्ति or अपस्तुतप्रशसा, लादानुपाम (IX), पुनश्चवदामाम (उ IX), श्लिष्ट विरोध etc All अर्थाल्कार it may be seen will become उभयाल्कार if श्लेष enters into them वाक्यप्रकाश nowhere deals with उभयाल्कार as a class भोज (in स क) has a whole chapter on उभयाल्कार and they are none other than our अर्थाल्कार like उपमा This is due to भोज's concept of उभयाल्कार being broader शब्देभ्य य पदार्थेभ्य उपमादि प्रतीयते । विशिष्टोऽर्थ वचीना ता उभयाल्क्रिया विद्या ॥ (स क ३३) Judged by this standard उपमा in so far as it requires words like इव or अपद्रुति requiring words like छल will be उभयाल्कार [छलदिशब्दहेतुरा अपद्रुतिप्रसृतयश्च —स प्र] In the following para our author sets forth his view about उभयाल्कार

कुत पुन etc कुत पुन व्यवस्थाप्यते । —The आल्कारिक have divided अल्कार into three classes those of शब्द those of अर्थ and those of both An objector might question the validity of this threefold division वाक्यभेदात् कारणभेद is the rule and since, what are divided as शब्दाल्कार, अर्थाल्कार and उभयाल्कार equally produce the same effect viz of lending charm to poetry [तुल्येऽपि वाक्यशाम्पानिशायहेतुवे], the objector might urge that the threefold division [नियम ७ / प्रतिनियम] is unwarranted

Our author refers the objector back to the principle that was enunciated in उ IX, where it was stated that the classification of figures excellences (गुण) and defects is governed by the principle of Presence and Absence [अन्य व्यतिरेकी] In simpler words it was laid down in उ IX that an अल्कार will be शब्दाल्कार if it occurs when a particular शब्द or शब्द's are there failing which it does not present itself It would be अर्थाल्कार if it occurs when a particular अर्थ or अर्थ's are there failing which it does not appear. It will be उभयाल्कार in case its presence or absence is determined by the particular शब्द and अर्थ's both.

उभयस्य 1 e शब्दस्य अर्थस्य च. उक्तमत्र In उ IX, while discussing श्लेष, मम्मट says —ननु स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावात् अभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां कथं अन्वयान्तरप्रतिभोत्वत्तिहेतु शब्दश्लेष अर्थश्लेषश्च इति द्विविधोऽपि अयं अर्थालंकार मध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालंकार । उच्यते । इह दोषगुणार्थकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभाग स अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । अन्वयव्यतिरेको एव प्रभवत् The presence (अन्वय) and absence (व्यतिरेक) of शब्द and अर्थ are alone the determining factor in the classification (व्यवस्था) of अलंकारs, गुणs and दोषs as शब्दालंकारs, अर्थालंकारs etc. निमित्तान्तरस्य अभावात् For want of any other circumstance, to account for the classification Others say, however, that it is not अन्वय-व्यतिरेक but आश्रय आश्रयिभाव that governs this classification [See below] तत्रश्च etc योऽलंकार यदीदौ अन्वय-व्यतिरेको अनुविधत्ते स तदलंकार A figure will pertain to that viz शब्द, अर्थ or शब्दार्थ, whose presence and absence determine its own presence or absence अनुविधत्ते follows, is governed by एवं च यथा etc एव च 1 e judged by this standard of अन्वय व्यतिरेक पुनरुक्तवदाभास etc पुनरुक्तवदाभास and परम्परितरूपक are शब्दार्थालंकारs because their presence or absence is determined by the presence or absence of शब्द and अर्थ both. पुनरुक्तवदाभास Semblance of Tautology Dealt with in उ IX. Defined as पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नान्तरश-रया । एकार्थत्वेन . It consists in the use of two words, one of which appears tautologous (पुनरुक्त) but is not really so, since it is used in a sense other than the one that would make it tautologous, thus तनुवपु is पुनरुक्तवदाभास, because तनु and वपु appear as synonyms but here तनु is used in the other sense of 'slender,' the meaning being 'one of slim body' If तनु were to mean 'body', there would have arisen the पुनरुक्तलादोष or tautology पुनरुक्तवदाभास can be of शब्द only or of शब्दार्थs together In the present discussion the reference is to the latter viz शब्दार्थमूलक पुनरुक्त-वदाभास तनुवपु is शब्दार्थमूलक, because it depends on the use of particular words used in different senses परम्परितरूपक Ref is to श्लेष परम्परितरूपक like विदग्धानसहस्र which also is उभयालंकार [Vide Notes pp 57-58] तथा शब्दहेतुकार्यान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्या Just as परम्परितरूपक and पुनरुक्त वदाभास are उभयालंकारs, so also अर्थान्तरन्यास based upon the use of a particular word like दाक्षिण्य (1 southerliness, 2 gallantry) in उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुत । ननु दाक्षिण्यसपन्न सर्वस्य भवति भिय ॥ (दण्डिन् का २ १७४) Trivendrum Edition has a reading हि-शब्दहेतुकार्यान्तरन्यास. We have seen [p 166 Notes Essential 7] how हि features generally in अर्थान्तरन्यास With this reading, it would seem that our author, like भोज, takes a broader view of उभयालंकारs. For, if an अर्थान्तरन्यास depending upon a word like हि becomes उभयालंकार, a शीर्ष

उभय depending upon इव and आहुनि depending upon छ० etc will be उभयालंकार With the other reading without इि viz शब्दहेतुक etc, the view about उभयालंकार becomes limited to those based on शेष Because पुनरुक्तदामात्, लिख्यपरित रूढक and शब्दहेतुकअर्थान्तरमात् all have शब्दरेष in them Of the two readings 'शब्दहेतुक' appears preferable The idea in काव्यप्रकाश about उभयालंकार is confined to cases having शब्दरेष in them And so शब्दहेतुक अर्थान्तरन्याम refers to such as is based on शेष अर्थस्य etc परपरितरूढक, अर्थान्तरन्याम based on इि etc though उभयालंकार are dealt with as अर्थालंकार (वाच्य = अर्थ) because it is the strikingness of sense that is conspicuous in them पुनरुक्तदामात् is dealt with among शब्दालंकार—not काव्यालंकार वस्तुस्थिति अनपेक्ष्ये 1 e though as a matter of fact, they are उभयालंकार, they have found a place among अर्थालंकार, without regard for actual facts वस्तुस्थिति is that they are उभयालंकार

योऽलंकार etc We have seen that acc to the view of our author, शब्दरेष etc of अलंकार is governed by अन्वय-व्यतिरेक This view is some what different from the view of others who say that शब्दरेष etc is determined by आशय-आश्रयिभाव and not अन्वय-व्यतिरेक They say that a शब्दश्रित अलंकार is शब्दालंकार, अर्थश्रित is अर्थालंकार उभयश्रित is उभयालंकार

Our author does not openly call into question the validity of आश्रयाश्रयिभाव as a principle of division He only suggests that even in आश्रयाश्रयिभाव, अन्वय-व्यतिरेक does assert itself His argument seems to be that when the other school says that in शब्दालंकार, for instance शब्द is आश्रय, does it not suggest that the figure will be there if the आश्रय is there and the figure will not be there if the आश्रय is not there? Is this not अन्वय-व्यतिरेक of a particular type (विशिष्ट)? So closely scrutinised even the आश्रयाश्रयिभाव of the other school becomes अन्वय-व्यतिरेक of a special class This proves therefore how अन्वय-व्यतिरेक is a principle broad enough to comprehend आश्रयाश्रयिभाव and that is why it should be accepted, urges the काव्यप्रकाश. योऽलंकार यदाश्रित e g य अलंकार शब्दश्रित म शब्दालंकार । तदाश्रयणमन्तरेण = अन्वय-व्यतिरेकप्रवणमन्तरेण. यथोक्तविधित एव परस्पर-व्यतिरेको ज्यायान् —It is more cogent (ज्यायान्) to distinguish the different classes of figures from each other on the basis of अन्वय-व्यतिरेक as already given in उ IX व्यतिरेक = भेद ।

Relation between आश्रयाश्रयिभाव and अन्वयव्यतिरेक —On the face of it, the two appear to be almost identical relations Just as between तन्तु and पट, there is आश्रयाश्रयिभाव तन्तु being आश्रय, पट आश्रयि, so also there is अन्वयव्यतिरेक that determines their relation the अन्वय or व्यतिरेक of तन्तु determining the अन्वय-व्यतिरेक of पट And when it is borne in

mind that आश्रय आश्रितs are here inseparably related (e g शब्दाल्कार is so because inseparably connected with शब्द), and not separably connected as in the case of देवदत्त the आश्रित and गृह the आश्रय, the difficulty of distinguishing between आश्रयाश्रयिभाव and अन्वयव्यतिरेक becomes obvious. Just as अन्वयव्यतिरेक determines the causal relation between two things so आश्रयाश्रयिभाव determines it. This shows the futility of the suggestion made by रय्यक and endorsed by जयरथ when they say that अन्वयव्यतिरेक features in causation, आश्रयाश्रयिभाव features in location. जयरथ misses the point when he gives the analogy of कर्णभूषण वर्णभूषण, he argues, is so called not because it is governed by the अन्वयव्यतिरेक of वर्ण but because its आश्रय is वर्ण. The instance is fallacious. When शब्दाल्कार is so called it is because it is made of शब्द and that is the idea underlying आश्रयाश्रयिभाव in अल्कार, as पद is made of तन्तुs and is therefore described as तन्वाश्रित. Whereas वर्णाल्कार is not made of वर्ण, so that it could be वर्णोश्रित in the same sense in which शब्दाल्कार is शब्दाश्रित. The relation between them is not inseparable as that between शब्द and शब्दाल्कार.

Read रय्यक — लोपतदाश्रयाश्रयिभावश्च तत्तदल्कारनिवर्धनम् । अन्वयव्यतिरेकी तु तत्रार्थे प्रयोनवी । न तदल्कारत्वे । तदल्कारत्वप्रयोजनत्वे तु श्रौतेयमादेरपि शब्दाल्कारत्वप्रसंगत् । तस्मादाश्रयाश्रयिभावैर्नैव चिरन्तनमनानुसृतिरिति भद्रम् । See जयरथ's comments — लोके हि योऽश्वारो यदाश्रित स तदल्कारतयोच्यते, यथा वृण्डलादि वर्णोपाश्रित तदल्कार । एव मिहापि शब्दापाश्रितस्तदल्कार इति सिद्ध एव विषयविभागरूप प्रतिनियम । यत्तु अन्ये अन्वयव्यतिरेकी तदल्कारनिवर्धनत्वेनीकी तदयुक्तमव्याह—अन्वयेति । एव हि श्रौतेयमायां इवादिशब्दान्वयव्यतिरेकानुवर्तनात् तत्कार्यमव, न पुन तदल्कारत्वम् । तस्याविशेषात् । अर्थस्य पुन अन्वयत्वत् तदल्कारत्वमेव युक्तमिति तापवर्थे । जयरथ says elsewhere — न पुन अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । ताभ्यां हि यस्य यद्वैतुतत्वं तस्य तत्कार्यत्व स्यात् न पुन तदल्कारत्वम् । लोके हि यथा वर्णाश्रितवृण्डलादि वर्णाल्कार उच्यते न पुन सुवर्णवर्णणहेतुत्वात् तदल्कार ।

Note that there is no force in the suggestion that if अन्वयव्यतिरेक were to be governed by अन्वयव्यतिरेक, श्रौतेयमा will be शब्दाल्कार, because it depends on एव. This objection is pure sophistry, because श्रौतेयमा, really speaking, is not determined by the presence or absence of the word एव. It is determined by the अन्वयव्यतिरेक of the sense of एव and so we can have श्रौतेयमा even with एव used in the sense of एव. How could one pretend then that श्रौतेयमा will be शब्दाल्कार because of एव etc. ?

From this discussion, it will appear that अन्वयव्यतिरेक and आश्रयाश्रयिभाव are practically the same. उद्भट seems to have been the first to sponsor अश्रयव्यतिरेक, though indications of this are not to be found in his शब्दाल्कार. जयरथ says that this आश्रयव्यतिरेक has been developed in detail by रामानुजतिलक in उद्भटविरिक्त [Read — एव उद्भटविरिक्ते रामानुजतिलके अश्रयव्यतिरेक इति अन्वयव्यतिरेकभेदे इति भाष्ये प्राशिक्षम्]. वाचस्पत्य seems to be

referring to and contradicting this view, proposing अन्वय व्यतिरेक instead. As we saw, रुच्यम् is for आश्रयाश्रयिभाव विधनाय and नगत्राय are non-committal. अन्वयदीक्षित's view could be tentatively guessed by looking to the fact that सन्त and अनन्तरेण are both taken by him as अर्थान्तरस्य Does it mean that he was for आश्रयाश्रयिभाव? He refers to चित्रमीमांसा on the point But unfortunately the extant portion of the work does not contain शेष Read वैद्यनाथ तत्त्वम् —उपदेशान्तरान्तरं चित्रमीमांसा न हापि दृश्यते ।

अल्कारदोष

काव्यप्रकाशकार, after having dealt with the शब्दाल्कारस्य and अर्थाल्कारस्य, proceeds to tackle the question of अल्कारदोषस्य Corresponding to the शब्दाल्कारस्य and अर्थाल्कारस्य it is possible to have शब्दाल्कारदोषस्य and अर्थाल्कारदोषस्य And going back to the days of भामह and दण्डिन् we do find आल्कारिकस्य attempting to ascertain the दोषस्य of figures भामह refers to मेधाविन्'s view about seven उपमादोषस्य —दानानाममवो लिङ्गवचोभेदो विपर्यय । उपमानाधिक्यत्वं च तेनात्मदृशतापि च ॥ त एते उपमारोपा सप्त मेधाविनादिता । (भा अ २ ३९ ४०) —(1) हीनता (2) अममव (3) लिङ्गभेद (4) वचनभेद, (5) विपर्यय, (6) उपमानाधिक्यत्वं, (7) उपमानामदृशता भामह is critical of some of them दण्डिन् only makes a passing reference to and criticises लिङ्गवचनभेद and हीनता and अधिक्यत्वं in उपमा रुद्रट admitted four उपमादोषस्य (1) सामान्यशब्दभेद, (2) वैगम्य, (3) अपमव (4) अप्रतिदि in place of मेधाविन्'s seven वामन admits six उपमादोषस्य almost on the lines of मेधाविन् They are (1) हीनत्व (2) अधिक्यत्व, (3) 4) लिङ्ग-वचनभेद, (5) अमादृश्य (6) असमव

When the काव्यप्रकाशकार refers to उपमादोषस्य, he seems to refer to practically the same दोषस्य as were discovered by मेधाविन् But it is not clear as to who was responsible for stating the अनुमानदोषस्य which काव्यप्रकाश discusses It seems likely that some earlier आल्कारिक had referred to them when we take into consideration the names given to them प्रसिद्ध्यभाव, वृत्तिविरोध, वैफल्य, which seem to have tradition behind them The दोष of यमक viz पादनययमन may be of the discovery of the का प्र दण्डिन्'s different varieties of यमक actually include one based upon पादनययमन And का प्र alone seems to condemn it The दोषस्य in उल्लेख, समानोक्ति, and अपस्तुतपशमा are again likely to be of the discovery of the का प्र because no conventional name was given to these दोषस्य

Whatever be the दोषस्य of शब्दाल्कार or अर्थाल्कार the काव्यप्रकाश proves that they are ultimately the same as शब्ददोषस्य or अर्थदोषस्य and thus no separate अल्कारदोषस्य need be admitted according to it

Note the following scheme —

अलंकारदोषाः

अलंकार	अलंकारदोष	उदाहरण	By whom the दोष was mentioned.	शब्ददोष or अर्थदोष to which the अलंकारदोष is reducible
मातृशब्दस्य अनुप्रास ३ यमक १	(I) अनुप्रास [३ दोषः] A प्रसिद्धयमात्र B वैजल्य C प्रतिप्रतिप	St 185. चमो चम्राएषकि etc. St. 186-187. माण नमणि etc. St. 188. अनुद्योत्युष्टया etc	? ? ?	प्रसिद्धिभिरुड-ना अपुष्टाश्लेष प्रतिप्रत्युक्त्याना
अर्थानुप्रास मातृ ११ उपेक्षा २ महाभाष्ये १ शब्दप्रयोगे १	(II) यमक [१ दोष] (1) उपमा [१ यमकदोषः] A उपमानस्य अन्वित्युक्त B उपमानस्य प्रमाणानुगत C उपमानस्य जायधिरस्य D उपमानस्य प्रमाणाधिरस्य E धर्मस्य न्यूनस्य	St 189 नुभामशेषे etc	? माध्यमसदृश	अप्रयुक्तत्व
		चण्डालैरिव युष्मन्निष्पन्नं परमदुर्गतम् बहिर्युष्मिन् इव अन्तुर्थं चमसि । St. 190. अथ पदात्मना etc. St. 191. पालामिव etc. St. 192. म मुनिर्निश्चिनः etc.	विषयस्य of मेधाविन् as understood by नरिसम्पु [रु. ११.२४] हीनत्वं and अधिकत्वं of वामन. हीनता of मेधाविन् and वामन.	अनुचिताना " " " हीनपदस्य

अधिकता of मेधाविन् and वामन.	अधिकपदत्व
विगवचनगेद of मेधाविन् and वामन	सप्रसक्तम्
" " "	"
" ?	"
" ?	"
" ?	"
मेधाविन् and वामन	अनुचिन्ता
" "	"
" वाक्यप्रसङ्ग	अवाच्यत्व
" "	अनुचिन्ता
" वाक्यप्रकाश	अपुष्टार्थता or पुनरुक्तता.
" वाक्यप्रसङ्ग	अपुष्टार्थता or पुनरुक्तता.

St 193 स गीतवासा etc.

चिन्तालम्बिष्व्युनोऽसि

सक्तो अक्षिता देव शुद्धा कुल्यपूरिष ।

St 195 अतिथि etc

St 196 प्रस्यमम जन etc

गङ्गा प्रवहदु ते सदैव धीनि

ग्रथ्नामि वाक्यशक्ति वितातार्थरिम् ।

St 197 नियंतुरास्यादिव etc

St 198 उष्यो etc

St 199. दिवालयत् etc

St 200 क्षुद्रति etc

St 202. आहूतेषु etc

F धर्मस्य अधिकत्व

A उपमानोपमेययो

लिभिरेदात्

B उपमानोपमेययो

वचनभेदात्

C उपमानोपमेययो

कालभेदात्

D उपमानोपमेययो

पुरप्रभेदात्

E उपमानोपमेययो

विभिन्नेदात्

A श्वादीना समावने

अशक्ति-

B समर्थनाय अर्थान्तर

न्यासोपादानस्य

निर्विकल्प

उपमानस्य अनुपादेयता

उपमानस्य अनुपादयता

उपमानस्य अनुपादयता

उपमानस्य अनुपादयता

उपमानस्य अनुपादयता

[५ साधारणधर्म दोषः]

[असादृश्य]

[असम्ब]

(II) उपप्रेक्षा

[२ दोषः]

(III) समासोक्ति

[१ दोष]

(IV) अप्रस्तुत

प्रसक्ता

§ सू ८८. एषां दोषा etc. Construe एषा यथायोगे सम्भवन्तोऽपि केचन दोषा उक्तेषु अन्तर्भवन्ति इति न पृथक् प्रतिपादिता. १ एषां १. c. of शब्दालंकारस and अर्थालंकारस. सम्भवन्तोऽपि केचन दोषाः अपि shows that the author admits that अलंकारदोषा are possible, but his contention is that they can well come under शब्ददोषा or अर्थदोषा. केचन दोषाः See the scheme given above उक्तेषु अन्तर्भवन्ति They can be comprehended by those शब्ददोषा and अर्थदोषा already specified in उ VII. See the scheme न पृथक् प्रतिपादिता In the earlier works, मामह only referred to मेधाविन्'s seven उपमादोषा. दण्डिन् seems to casually refer to three or four of the same दोषा. उद्भट has no अलंकारदोषा. वामन has only उपमादोषा on the lines of मेधाविन् रुद्रट has four दोषा of his own. So it is evident that neither मामह, nor दण्डिन्, nor was उद्भट interested in अलंकारदोषा. And when the काव्यप्रकाशकार reduces the so-called अलंकारदोषा to शब्ददोषा or अर्थदोषा, he seems to be following in the footsteps of his redoubtable predecessors.

शब्दालंकारदोष

वृत्तिः—Two शब्दालंकारा referred to अनुप्रास and यमक.

I अनुप्रासदोषा

(i) प्रसिद्ध्यभाव—Absence of established usage or convention. प्रसिद्धि is convention. When, therefore, something unwarranted by convention happens to be stated, only to secure an alliterative effect, we get the दोष, प्रसिद्ध्यभाव, of अनुप्रास. This is reducible to प्रसिद्धिविरहदा here an अर्थदोष in उ VII (though it is also a शब्ददोष).

St. 185 चरि etc Illustrates प्रसिद्ध्यभाव of अनुप्रास A benedictory stanza addressed to the chariot of the sun. Construe:—यस्य (रथस्य) चक्रारपङ्क्तिं चरिं स्तौति, यस्य हरीन् हरिं अपि स्तौति, यस्य पूर्वजान्ताद् धूर्जटि. स्तौति, यस्य अक्ष नक्षत्रनाथं स्तौति, यस्य अरुणं वरुणं स्तौति, यस्य कृश्यायं मुनरं स्तौति, यस्य रहं सुराणां सच स्तौति, स जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य अहिमरुचे (सूर्यस्य) स्वन्दनं प्रीतिप्रसन्नं (सन्) व अवगन् । चक्रारपङ्क्तिं wheel and numerous spokes (अरु म.) Read 'wheel' for 'wheels' in the Translation Sun's chariot has got one wheel only. चरिं त्रिणु हरीन् The seven bay steeds of सूर्य हरिं इन्द्र धूर्जजान्त The top of the yoke-banners. धूर्जटि = शिब [धूर्-भारभृता ञटि. (जटा) यस्य]. अक्ष (m.) axle. नक्षत्रनाथ = चन्द्र. यस्य अरुणं अरुण is सूर्य's सारथि कृश्यायं—कृश (m. n.) The pole of the chariot, to which the yoke is fixed रहं [Accu Sing रहस्य n.] Speed प्रीतिप्रसन्न Pleased due to gratification. जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य can be better taken as qualifying अहिमरुचे than यस्य (रथस्य) The Translation takes the latter.

Here the different gods are pressed into the service of the chariot only with an eye on the अनुप्रास resulting therefrom. There

is अनुप्रास of अम्-अम् in गृह and सप्त also To take an instance, विष्णु is described as praising the wheel etc simply to secure the अनुप्रास of चक्र-वक्र .विष्णु and others are not प्रसिद्ध in पुराण, महाभारत (= इतिहास) etc , as being स्तव्य of the सूत्रपाचयव

कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुति Uniform praise with particular gods as subjects and particular chariot parts as objects [प्रतिनियम Uniformity]

(ii) अनुप्रासस्य वैफल्यः i e futility of alliteration arises where alliteration does not lend any charm to the theme This is reducible to अपुण्यार्थता—an अर्थशून्य अपुण्यार्थता is irrelevancy यस्य अनुप्रासानपि प्रतिपाद्यमान अर्थ न वाच्यते To have futile alliteration means to base it on words that do not bear upon the central theme, and this is the same as अपुण्यार्थता

Sts 186-187 भग्न तरुणि etc Illustrates वैफल्य of अनुप्रास दुःखम् A disappointed lover expresses his annoyance when the नायिका goes to the house of her beloved Construe—अन दस्यन्दिमुन्दरेन्दुमुलि, सहीनोत्प्रापिनि तरुणि, भग्न, यदि त्व रमणमन्दिर गच्छसि तदा अरुणचरणे अनुरागमणिमेलन अविरतशिश्रान मञ्जुमथीर तव परिसरण मे विं अकारण रणरण कुले । आनन्द etc You whose face is charming like the moon that diffuses delight. सहीनोत्प्रापिनि speaking very gracefully अविरत etc with the sweet anklet tinkling constantly परिसरण = Movement रणरणक (m n) anxiety, worry. The stanza is given in रत्नदालकार [२ २२-२३]

Here the author of वा प्र suggests that the अनुप्रास does not contribute to the charm of the वाच्य = अर्थ and hence it is अपुण्यार्थता वाच्यस्य = अर्थस्य विचिन्त्यमान चाख्य charm that could be imagined From Ed reads विवेच्यमान charm that could be discerned

Here the का प्र criticizes as faulty that very instance which रद्दट gives to illustrate मञ्जु मृत्ति of अनुप्रास And looking to the stanzas the criticism appears unjustifiable आन दस्यन्दिमुन्दरेन्दुमुति सहीनोत्प्रापिनि अनुरागमणिमेय, अविरतशिश्रानमञ्जुमथीरं are अनुप्रास that are embodied in words that are significant enough to bear on the central theme viz. आल्लुक्वर्धन The same is true also of the line परिसरणमरुणचरणे रणरणमकारण कुले Looking to this criticism one is reminded of दण्डिन्'s criticism of अनुप्रास which he says brings about फल्य and शैथिल्य of composition अतो नैवमनुप्रासं शक्तिमा वा प्रयुञ्जे ।—says दण्डिन् १ ६० अपुण्यार्थत्व etc. Construe अनुप्रासस्य वैफल्यं अपुण्यार्थता एव ।

(iii) अनुप्रासस्य शक्तिविरोध शक्तिस are styles, modes रद्दट speaks of १३ शक्तिस of अनुप्रास (२ १*) अनुप्रासस्य शक्तिविरोध, therefore, amounts

to the employment of such alliteration as is not in tune with the theme Particular themes demand particular types of अनुप्रास, soft or hard मम्मट illustrates such रसानुगुण अनुप्रास in उ VII. Soft अनुप्रास will tone down वीररस, and hard अनुप्रास will appear jarring in शृंगार Such वृत्तिविरोध of अनुप्रास is reducible to प्रतिकूलवर्णता, acc to का. प्र. प्रतिकूलवर्णता is a शब्ददोष It consists in the use of syllables that are not suited for particular रस रसानुगुण प्रतिकूलवर्णम् Note that the name वृत्तिविरोध, as given to the defect, leaves an impression of being traditional.

St 188 अकुण्ठोत्कण्ठया etc Illustrates अनुप्रासस्य वृत्तिविरोध A lover's request to the go between, to bring about his meeting with the नायिका Construe — हे कल्यण्ठि, अकुण्ठोत्कण्ठया आकण्ठ पूर्णं मा क्षणं कम्बुकण्ठया कण्ठे कुरु । कण्ठार्तिमुद्धर (च) । कल्यण्ठि addressed to the दूता An apt epithet for those messengers of love Once अशिमित्र talks of the दूता, बकुलवल्कि, as मधुररवा परश्रुतिवा । अकुण्ठोत्कण्ठया आकण्ठ पूर्णं मा मे who am filled to the brim with irresistible (अकुण्ठ) yearning क्षण for a moment कम्बुकण्ठया कण्ठे कुरु Give me an opportunity for the कण्ठारोप of that lovely lady कम्बुकण्ठी = कम्बुग्रावा whose neck in whiteness and bulging shape resembles the conch (कम्बुम्) कण्ठार्तिः । e कण्ठारोपीत्युक्त्य The eagerness for embrace and the consequent uneasiness उद्धरति (me) of

Here there is the अनुप्रास of the harsh ठ which is ill-suited for the delicate love making ! This, which others (?) style as वृत्तिविरोध is none else than प्रतिकूलवर्णता । e use of syllables out of tune with the prevailing sentiment

अत्र शृंगारे The शृंगार in the stanza is too patent परपवर्णाडम्बर the pompous use of the harsh syllables viz , आडम्बर suggests that such syllables become an encumbrance टवर्ण was always looked upon as ill-suited for producing a delicate effect like शृंगार Note how ह्रदट excludes टवर्ण from प्रीडा वृत्ति —अन्व-टवर्णान् मुक्त्वा (२ २४) पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते Is found inconsistent with शृंगार, in the way already given in उ VII, where मम्मट gives different illustrations to show how certain syllables are not in tune with certain रस अकुण्ठोत्कण्ठया also figures there as an illustration of प्रतिकूलवर्णता in शृंगार अत्र प्रतिकूलवर्णतेव वृत्तिविरोध Here what is looked upon as वृत्तिविरोध is प्रतिकूलवर्णता itself

II यमकदोष

यमक is, as we saw, a वर्णमयतल repeating itself in different senses लक्षणे/लक्षणे was यमक in St 176. Here the अश्वकारदोष of having the यमक in three out of four quarters of a stanza is brought under the दोष of अयमुक्तत्व.

पादप्रयगतवेन यमन To put it in three out of four quarters of a stanza It should be noted that of the several varieties of यमन recognised as poetical, in काव्यादर्श ३, one actually consisted in पादप्रययमन *cp* the instance करेण ते रणेवन्तः करेण द्विपतां हता । करेणव स्रज्जता भानि सत्त्वाग्ना इव ॥ काव्यादर्श ३ २६ And this very class of यमन's comes to be condemned here अप्रयुक्तव दोष It may be a शब्ददोष or अर्थदोष It consists in the use of words etc. not generally in use It is explained in उ VII as तथा आम्नातमपि वविमि न आहृतम्—What is not in poetical vogue, though it may have the sanction of ancient authorities पादप्रययमन may have the sanction of दण्डिन् and others but it is not an vogue and so is अप्रयुक्त, says the काव्यप्रसास

St 189 भुजगमस्येव etc Illustrates यमनस्य पादप्रययमन The wily lure away the heart of men and bring them into troubles
 ५ भुजगमस्येव etc. like a snake's jewel that is full of lustre सदम्भा
 Nom Sing मन् अभि (= तन्) दम्ब *cp* Marathi पाणीतार *b* प्राहावकीर्णव
 etc Like a river that has good water but is infested by crocodiles
 सदम्भा Nom Sing. Fem. सम्भम् = साधुत्वा *cd* Construe—सम्भा दुरता
 निर्गमन अपि जन्तो चेत् प्रमद वशील The wily ones (म + दम्ब) lure away
 the heart of a person (जन्तु) even when he realises that they would
 lead him to disaster (दुरता)

Here the वर्गमत्त ११२ सदम्भा repeats itself in three (*abd*) out of four parts This is अप्रयुक्तव of यमन, since it is not a fashion to have यमन's in three out of four quarter- Though as said above, दण्डिन् had विपादयमन's, there is surely some sort of abruptness when the यमन occurs like this.

अपालकारदोषः

Four अर्थ-वचन's referred to — यम, ३११, यमम २, अप्रयुक्तमा

१—उपमादोषः (१६)

Here by comparing यूय with the निवृष्ट चण्डालः, there is no exaltation, but degradation. Note that this will be a दोष, only when the poet aims at exalting the उपमेय. But, if the poet's aim is to condemn the act by becoming ironical, it will be a व्यावस्तुति (निन्दापर्यवसायिनी), and then there will be no दोष. नमिसाधु (रुद्र ११, २४.) very aptly remarks
 तथा योऽपि हीनताधिक्यविशिष्ट विपर्यय उक्त सोऽपि न तावन्मात्रेण दोषहेतु । अनिप्रसगात् ।
 अन्यथा हि निन्दास्तुती यत्र चिकीर्षिते भवत तत्रापि यथानुक्रम निवृष्टस्य उत्वृष्टस्य च उपमानस्य दुष्टत्व
 स्यात् ।

(ii) उपमानस्य प्रमाणान्यूनत्व It consists in the उपमान being too small in size for the उपमेय. This also is reducible to अनुचिन्तार्थत्व. Note that, as in the above case, it will not be a दोष if it is व्यावस्तुति (निन्दापर्यवसायिनी) Read नमिसाधु cited above

वह्निस्फुलिंग etc. Illustrates उपमानस्य प्रमाणान्यूनत्व The sun compared to a fiery spark

Here it is obvious how the sun, instead of being exalted, as the poet certainly wants to do, is brought into contempt by being compared to a स्फुलिंग

(iii) उपमानस्य जात्यधिकत्व -It consists in the उपमान belonging to a class too high as compared to the उपमेय. This also is reducible to अनुचिन्तार्थत्व. Here also there will be no दोष if there is व्यावस्तुति.

St 190. अयं चक्रवर्त्तनासीन etc Illustrates उपमानस्य जात्यधिकत्व. A चक्रवर्त्तन compared to ब्रह्मा चक्रवर्त्तनासीन The चक्रवर्त्तन is perched on a lotus ब्रह्मन्'s seat is lotus वेधस = ब्रह्मा

Here the चक्रवर्त्तन is compared with ब्रह्मा, when about to create the world. The चक्रवर्त्तन belongs to a class too trivial as compared to the eminent class of ब्रह्मा. Hence उपमानस्य जात्यधिकत्व which can well come under अनुचिन्तार्थत्व. But when the poet wants to regale us with an anti-climax, there is no दोष. Pope's 'Rape of the Lock' involves no दोष !

(iv) उपमानस्य प्रमाणाधिकत्व It consists in the उपमान being too big in size as compared to the उपमेय. Also reducible to अनुचिन्तार्थत्व. If it is a व्यावस्तुति, however no दोष

St 191 पातालमिव etc Illustrates उपमानस्य प्रमाणाधिकत्व. A poet compliments a नायिका on the beauty of her beautiful limb. पातालमिव Ref to निम्नत्व of the नायिका स्तनी शिथिलरूपिणी—(See the उदाहरण of पद्यविद्यया Notes p 262) कालिन्दीपावनाम्रिभा वेणीवन्दन कालिन्दी—यनुता known for its black colour

Here the उपमानस, पत्ताल, क्षितिधर, कालिन्दापात, are too big in size for the particular उपमेयs viz नाभि, स्तन, वैशदिण्ड respectively And hence there is a दोष, it is urged which is reducible to अनुचितार्थत्व Is this strictly true? We have already seen from the instance of पञ्चविषयनर, how the idea of क्षितिधरौपमौ स्तनौ is not uncommon in Sanskrit poetry Again we have seen at St 41, how नाभि is described as कुहर In such matters अनिश्चयेक्ति is bound to feature Nay it must feature Who can set limits to अतिदायोक्ति? And if we become hypercritical in these matters we might even get startled to find a सुपु compared to a कमल! Particularly this is true of प्रमाणगताधिक्य मामह says (२ ४९ ५० १२) — यस्वानिदशयवानर्थं कथं साऽन्मन्वो मन । अष्ट चतिदायाधत्वमुपमात्प्रेक्षया तथा ॥ and mark the instance he gives पुञ्जामृतमिव ध्वलन्मय भानि मनह्वर । सर शरत्पसत्राम्भो नभः सण्डमिव विज्ञानम् ॥ Read again अत्युपमाडल केन्दु क का ताननमद्युनि । यत्किंचित्कान्ति सामान्याच्छ्रुतिर्नैवापमोयन ॥ २ ४४ It must be conceded however, that poetic convention is the best standard to judge such cases The उपमानस may be अतिदायोत्तपूर्ग but they must not transgress the limits of poetic conventions किंच कव्यानि नेयानि रक्षणेन महात्मनाम्—Poems are to be understood in the light of the conventions set down by the great poets—says मामह (२ ४५)

अत्र etc. चण्डालादिभि उपमानै—अति includes बहुस्फुल्लिग, वैश, पत्ताल-क्षितिधर कालिन्दीपात कदयित is brought into contempt Note that this is not only true of उपमानन्वृत्तत्व but also उपमानाधिक्यत्व The चक्रवाक by being compared to वैशम् is equally कर्त्तव्य

(v) उपमानस्य धर्मन्वृत्तत्व —It consists in the failure of the poet to refer to a particular item (धर्म) in the उपमान when he refers to a corresponding item in the उपमेय This is reducible to हीनपदत्व says the का प्र हीनपदत्व a वाच्यदाय results when a necessary word remains unembodied therein Read in Translation (p 227) So far as the excess or deficiency of attributes (धर्माश्रय) is concerned in place of so far as the inferiority or superiority abiding in the Common Property is concerned

St 192. स मुनि etc Illustrates उपमानस्य धर्मन्वृत्तत्व A sage described as appearing like the sun मौञ्ज्या लाङ्घित marked by a girdle made of Munja grass कृष्णात्त्रिनयनः his garment was the skin of a black antelope. व्यस्रान् etc. He shone like the sun (अशुमान्) wrapped in a fragment of dark (नीच) cloud नीचम्

Here मुनि corresponds to अशुमान् कृष्णात्त्रिनयनः to नीचर्जामृत But while the poet has mentioned the मौञ्जी as an item (धर्म) of the उपमेय,

he fails to mention तदित् the corresponding item in the उपमान. Thus is therefore उपमानस्य धर्मन्यूनत्व

(vi) उपमानस्य धर्माधिक्यत्व —It consists in the mention of an item of the उपमान, without mentioning the corresponding item of the उपमेय. It is reducible to अधिक्यपदत्व, says वा प्र. अधिक्यपदत्व consists in the use of a पद that is unnecessary

St 193 स पीतवासा etc. Illustrates उपमानस्य धर्माधिक्यत्व Description of श्रीकृष्ण पीतवाससु wearing a yellow garment प्रगृहीतशार्ङ्ग—शार्ङ्ग the bow of विष्णु मनोज्ञभीमं वपुः form, charming and awful 2nd half —शतह्रदेन्द्रासुधवान् मेघ निशाया शशिना सम्पृच्यमान इव—Like a cloud coming in contact with (सम्पृच्यमान) the moon, at night, and having lightning (शतह्रदा) and a rainbow (इन्द्रासुध) about it

Here मेघ is उपमान, कृष्ण उपमेय शतह्रदा of the उपमान, corresponds to the पीतवाससु of the उपमेय इन्द्रासुध of the उपमान corresponds to the शार्ङ्ग of the उपमेय. But corresponding to शशिन् of the उपमान, there is nothing stated of the उपमेय when, as a matter of fact, शसु of the उपमेय could well have been mentioned. So this is उपमानस्य धर्माधिक्यत्व which can well come under अधिक्यपदत्व

Note that this उपमानस्य धर्माधिक्यत्व or the preceding धर्मन्यूनत्व are दोषा because the poet fails to mention a corresponding धर्म of the उपमेय or उपमान when such धर्म is there. In other words, the poet is blamed in such cases for failing to strike a balance between the उपमान and उपमेय even when there is room for it. When there is no room for such a perfect equality between the उपमान and उपमेय, if the poet mentions some item of the उपमान or उपमेय in excess, there will be no दोष. Hence does भामह say —मर्ष सर्वेण साहस्य नाग्नि मावस्य पद्विचि । दधोपपत्ति इतिभिरुपमासु प्रयुज्यते ॥ (२ ४३)

शब्दादेरनिदेशे शशिना प्रहणमतिरिच्यते The mention (ग्रहण) of शशिन् is in excess because the corresponding धर्म viz शसु of the उपमेय is not mentioned. शब्दादे आदि is evidently superfluous. शसुस्य will be more appropriate

vii-viii लिङ्गवचनभेदात् दोष —When there is a divergence between the उपमान and उपमेय, in point of gender or number, the उपमान sometimes becomes defective. Because, such divergence may affect the सधरणधर्म which may cease to be perfectly सधरण. In गुरा चन्द्र इव रम्यन्, रम्य goes well with the उपमेय, but does not grammatically fit in with चन्द्र which is masculine. Thus what is looked upon as a सधरण-

धर्म is found not to be in perfect grammatical accord with the उपमान, as it ought to Hence, this is a flaw.

वा. म reduces the flaw to मङ्गलप्रक्रम, the same as प्रथममङ्ग, a वाच्यदोष प्रक्रम = प्रकृत अर्थ is *motif*, the aim that the poet has in view. When the poet's aim is not achieved, it is मङ्गलप्रक्रम दृष्टिन् is critical of such दोष based on लिङ्गवचनभेद or उपमानान्वयत्व and अभिहित Says he — न लिङ्गवचने भिन्ने हीनताधिक्यापि वा । उपमादूषणायान् यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥ (का. द. २. ५१) दृष्टिन्'s view point seems just particularly with the saving clause यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥ Here also we must take into consideration poetic convention Thus लिङ्गवचनभेद may not be दोष in some cases, but will be so in others दृष्टिन् admits this — अस्यैव क्वचिद्देशे प्रयोगे वाचिदा यथा । इतीव ध्वन्यश्चाद् सरानीवामल नम । भर्तृन्वतो मत् श्वेत् स्वयतो भाति भानुवत् ॥ ईदृशं वर्णने सद्भिः । [का. द. २. ५४-५५]

लिङ्गवचनभेदोऽपि etc साधारण धर्म अन्यरूप कुर्यात् ; e अन्यरूप ; e. अमाधारण In मुल चन्द्र इव रम्य the धर्म, रम्य does not go with चन्द्र in the masculine and hence it becomes अमाधारण प्यतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगते Since we find that only with one (viz the उपमेय) the धर्म goes प्यतरस्यैव viz उपमेयस्यैव Because the साधारणधर्म in उपमा agrees with the उपमेय, [which is an indication of उपमेय being प्रधान in उपमा] In मुल चन्द्र इव रम्य, रम्य agrees with the उपमेय, मुल

सविशेषणस्यैव तस्य उपमानत्वं उपमेयस्य वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते — The sentence must be construed as प्रतीयमानेन धर्मेण सविशेषणस्यैव तस्य उपमानत्व उपमेयत्व वा प्रतीयते । Since the धर्म, in such cases goes only with the उपमेय, we have to *understand* (प्रतीयमान) its counterpart such as would go with the उपमान and then only will the two be उपमान and उपमेय in the real sense of the term The idea is So long as the धर्म is not साधारण, how can there be औपम्य, theoretically speaking? And if there be no औपम्य, how could one thing be उपमेय and another उपमान? So here to bring about औपम्य, we have to depend upon a धर्म understood (प्रतीयमान), not mentioned, and this involves प्रथममङ्ग as the poet's aim is not fully realised (प्रकृतान्तस्य अथस्य स्फुर अनिर्वाहात्) प्रथमन्त अर्थे the matter the poet aims at viz उपमानत्व उपमेयस्य च समानधर्मसम्बन्ध अनिर्वाह non realization

चिन्तारत्न etc Illustrates विह्वलेन्दोष The laments of one who has lost something he carried in his hand that was very useful to him चिन्तारत्न = चिन्तामणि, a jewel credited with the powers of fulfilling the expectations of the अर्थिन्. करत च्युत slipped from the hand

Here the उपमेय, त्व, is masculine as can be judged from च्युत, the उपमान is चिन्तारत्न, neuter च्युत goes with त्व, but cannot agree with

किन्तारत्नम् Hence लिङ्गभेददोष which is reducible to प्रक्रमण Note that if the उपमान were किन्तारत्नि (masculine), the दोष would not have arisen सक्तवो etc Illustrates वचनभेद One says that he has eaten barley meal Construe देव, कुलवधूरिव शुद्धा सक्तव भक्षिता । कुलवधूरिव शुद्धा pure like a wife of good family. सक्तव सक्तु m Barley meal

Here सक्तव, the उपमेय, is in the plural, while the उपमान, वधू, is in the singular [There is लिङ्गभेद also But it is immaterial, because if the वचनभेद were not there, and we had वच in place of वधू, there would have arisen no दोष due to लिङ्गभेद, as शुद्धा is Nom Pl of masculine as well as feminine forms] This वचनभेद, has made शुद्धा agree with the उपमेय, सक्तव, only, not उपमान Hence वचनभेद becomes a दोष which is the same as मङ्गप्रक्रम, acc to का प्र

यत्र तु etc. But लिङ्गभेद and वचनभेद are not दोष always They are दोष only when the साधारण्यम agrees in grammar with one, not both If, however, in spite of लिङ्गभेद and वचनभेद, the साधारण्यम agrees grammatically with both the उपमान and उपमेय, then लिङ्गभेद and वचनभेद do not involve दोष

सामान्याभिधायि पद the word conveying the साधारण्यम स्वरूपभेद नापद्यते when there is no divergence in grammatical form i e the same form may apply to the two genders or two numbers उभयथापि अस्य अनुगमक्षमस्वभावव्यात् As the साधारण्यमपद is capable of being in concord with both viz. उपमान and उपमेय

गुणैरनर्घ्यं etc Illustrates how लिङ्गभेद may not be a दोष One complimented on the score of his invaluable virtues

Here अनर्घ्य, the साधारण्यम, is in grammatical concord with the उपमान, रत्न, and उपमेय, गुण, both, though रत्न is neuter and गुण masculine Hence no दोष despite लिङ्गभेद.

St 194 नट्टयो etc Illustrates how वचनभेद may not be a दोष A fashionable lady complimented on the elegance of her dress and graces Construe —अन्यभि र्भंगिभिः अमदृश मयुराभूत् नट्टय नटीषा (अन्यभि र्भंगिभिः अमदृश) (मयुराभूत्) विभवा इव पदं शोभां दधी मः मयुराभूत् (Sing or Plu) Replete with elegance र्भंगिभिः अमदृश (Sing or Plu) unlike those of other women

Here नट्टयो the उपमेय is in singular. विभवा the उपमान is in plural Still, the साधारण्यम's can agree with both. They are. अमदृश which may be singular of अमदृश and plural of अमदृश. मयुराभूत् which may be singular of मयुराभूत् or plural of मयुराभूत्. So also (रत्नैः) रत्नै

may be Present 3rd per Sing of दृष् IA to hold or 3rd per. Plu of धा to hold

IX-X-XI कालभेददोष-पुरुषभेददोष विधिभेददोष Just as the साधारणधर्म tends to be असाधारण, due to लिङ्ग-वचनभेद, so it becomes असाधारण, due to difference in Tense (काल), Person (पुरुष), and Mood (विधि), as applied to the उपमान and उपमेय. This also comes under मग्नप्रक्रमदोष

पुरुष । e 1st, or 2nd, or 3rd person विधि a mood that enjoins like the Imperative or Potential or which merely states a thing, like the Indicative विध्यादि आदि Commentators interpret as referring to आशीर्वाद (blessing) It may also refer to combinations of two or all of the three viz काल, पुरुष, विधि नमिसाधु (स ११-२४) refers to काल-कारक विभक्तिभेदा । न तथा प्रतीति अस्त्रलितरूपतया विश्रान्तिमासादयति । e the understanding of idea does not become as free from abruptness, and complete as one would expect it to be तथा = कोविद प्रसिद्धप्रकरणे मा च अस्त्रलितरूपतया As being free from abruptness, this is why it comes under प्रक्रमभग विश्रान्ति आसादयति = निरपेक्षा भवति be- comes complete असौ अपि । e काल पुरुष विधिभेददोष मग्नप्रक्रमतयैव व्यास Comes under मग्नप्रक्रम In short, कालादिभेद leaves some gap in our comprehension of the idea on hand, and hence occasions प्रक्रमभग

St 195 अतिथि etc Illustrates कालभेददोष कुमुदती bore a son, अतिथि by name, to कुश 2nd half construe पश्चिमात् यामिनीयामाद् चेतना यथा प्रसाद (आप्नोति) तथा । पश्चिमाद् यामिनीयामाद् In the last watch of the night चेतना प्रसाद प्राप्नोति तथा After good sleep one's intellect becomes quite clear काकुत्स्थ Refers to कुश

Here कुमुदती पुत्र आप is भूतकाल which does not apply to the उपमान, चेतना Because it is an everyday occurrence we require वर्तमान चेतना प्रसाद आप्नोति Hence कालभेददोष

St 196 प्रत्यग्र etc Illustrates पुरुषभेददोष वामवदत्ता while worship ping cupid is compared to a creeper Construe —प्रयग्र . मूर्ति, कौसुम्भ कान्ता, मरुत्प्रेतन अर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लोव विभ्रान्ते । For the two meanings of प्रत्यग्र मूर्ति and कौसुम्भ .कान्ता, see the Translation कौसुम्भ of कुसुम्भ m. saffron कौसुम्भ इव (वेत्तरस्य इव) राग तेन रुचिरा च स्फुरन्नि अनुभि बान्ता च—as applied to लता अङ्गु म filaments. (Read 'filaments' for 'pollen' in Translation) कौसुम्भन रागेण रुचिर स्फुरन् च अङ्गुलस्य अन्त यस्या —as applied to वामवदत्ता प्रयग्र Recent. मज्जन (N)—Watering as applied to लता. Bath, as applied to वामवदत्ता बालप्रवालविटपप्रभवा applied to लता—That is the origin of tender sprouts and tendrils. A hint at the tenderness of वामवदत्ता's limbs.

Here विभ्राजमे [2nd person] goes with व (वासवदत्ता), the उपमेय It cannot go with the उपमान, एता which requires a third person. Hence पुरुषभेददोष

अत्र etc इति संबोधयमाननिष्ठस्य परभागस्य The परभाग i e प्रत्ययभाग in विभ्राजसे as applying to (निष्ठ) the party addressed (संबोधयमान) The 2nd person termination in विभ्राजमे has to be modified (व्यत्यास) into 3rd person in order to make it applicable to एता, the उपमान, that is not being addressed (असंबोधयमानविषयतया), and this gives rise to पुरुषभेददोष coming under भङ्गप्रक्रम

गङ्गेव प्रवहतु etc Illustrates विधिभेददोष. A blessing for continued fame Here the Imperative of प्रवहतु agrees with the उपमेय viz कीर्ति, but does not agree with the उपमान, गङ्गा Nobody can *order* the Ganges to flow Hence विधिभेददोष, Imperative being the विधि which does not suit the उपमान which requires the Indicative प्रवहति इति अप्रवृत्तप्रवर्तनामन-विधे (भेद) Here the विधि of प्रवहतु applying to कीर्ति, the उपमेय, which consists in bringing about something not actually in being (अप्रवृत्त) is different from the विधि viz indicative required for गङ्गा, the उपमान अप्रवृत्तप्रवर्तन the कीर्ति is yet to flow forth by the blessing This thing is to be brought about in the case of the उपमेय The Ganges on the other hand is not to flow it is already flowing

एवजातीयकस्य च अन्यस्य etc एवजातीयक मा. च Thinks that this refers to combination of काल, पुरुष, विधि -Read 'गमिष्याम्युपहास्यता वामन इव' इत्यादी इव कश्चित्कालपुरुषविध्यादियोगेनापि दोष स्यात् । उपमानगतस्य असभवात् If it will not apply to the उपमान

ननु समानम् (*v* / साक्षात्) etc We saw how दण्डिन् maintained that लिङ्गवचनभेद is not enough to make an उपमा defective As against such views our author wants to urge that these भेदs do cause a gap in our comprehension of the idea on hand and hence should be looked upon as प्रक्रमभङ्ग.

ननु सयवादी अय इति अर्थावगमात् । This sets forth the case of those who, like दण्डिन्, would say न लिङ्गवचने भिन्ने ..उपमादृशणाय अन्व,

They might urge The poet's *primary aim* in उपमा is to connect the उपमेय with the particular धर्म, (धर्मान्तर = य कश्चित् धर्म) which may be expressly stated [साक्षादुपारित Triv Ed] as in मुग्य च द्र इव रथ्य or merely suggested [प्रदीपमान] as in मुग्य रथ इव After this connection of the उपमेय with the धर्म is realised, the उपमा is concluded and then the difference in tense etc. are of no consequence (न कश्चित् कालविभेदोऽस्ति) and hence

they cannot be said to vitiate the उपमा After the धर्म is construed with the उपमेय it is by easy guess that we construe the धर्म with the उपमान, despite कालादिभेद. This leaves no room for any दोष

How कालादिभेद, continues the objector, does not constitute a दोष will be clear from an instance. We usually say युधिष्ठिर इव अथ सत्य वदति, where the साधारणधर्म is mentioned (उपात्त = उच्चारित), not suggested Here there is कालभेद But our understanding of the वाक्यार्थ is never marred by the कालभेद As soon as we have construed सत्य वदति with the उपमेय viz अथ, by an easy guess we understand that the साधारणधर्म is सत्यवादित्व and so the sentence युधिष्ठिर इव अथ सत्य वदति is apprehended by us as युधिष्ठिर इव सत्यवादा अथ सत्य वदति

As against this, suggests the objector, it might be contended by some that in our attempt to disprove कालभेददोष, we have unwittingly exposed ourselves to another दोष viz धौनरुक्त्य, such as is evident in सत्यवादी सत्य वदति. But such a contention will be found to be untenable on closer examination सत्यवादी मत्त वदति involves no धौनरुक्त्य (Tautology) because there is the nice shade of meaning implicit in सत्यवादी It implies one who *by nature* is truth-speaking So with सत्यवादी मत्त वदति we get the idea that the person in question speaks the truth, not casually, but naturally. If the mere repetition of the same word were to land us into tautology व्याकरण would not have given its approval to णमुल्स like पर्यसवार सचरति or रौपोप पुष्पाति There is a fine distinction between रवि इव पुष्पाति and रौपोप पुष्पाति, because the latter is more emphatic than the former So if there is no tautology (धौनरुक्त्य) in रौपोप पुष्पाति, there is likewise none in सत्यवादी मत्त वदति—argues the objector

सत्यमेवैतत् etc The author sticks to his view point that कालादिभेद does involve a दोष

He says Whatever the objector says about रौपोप पुष्पाति and such other usages is indeed true The objector is quite justified says the author, in saying that रौपोप पुष्पाति involves no धौनरुक्त्य. णमुल्स and such other forms are usages that have come to stay (स्थिर) and hence have to be justified But this justification which may be cogent for usages that have come to stay (स्थितेषु प्रयोगेषु) in language will not be entirely apt (सकथा निरवयव) in the case of कालादिभेद in उपमा. Because men of taste do admit (सचेतनम् एव अत्र प्रमाणम्) that there is a gap in our comprehension of the idea on hand due to कालादिभेद [प्रस्तुतवस्तुप्रतीति-या- (वि)यातात्]. Hence कालादिभेद do vitiate a काव्य, says the वा प्र [Read

सत्यम्, एवमेतत् । किन्तु स्थित्यु प्रयोगेषु समर्थनमिदं, न तु सर्वथा निरवयव, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्या (७ ? वि) घातात् एति सचेतम् एव अत्र प्रमाणम् ।]

Note that स्थित्येव प्रयोगेषु refers only to cases like रौप्य पुष्पाणि It does not apply to शुधिष्ठिर इवाय सत्य वदति

Note that लिंगभेद, वचनभेद, कालभेद, विधिभेद are दास्य because they make the माधारणधर्म अमाधारण, in so far as it agrees with the उपमेय only

xii असादृश्यदोष arises when there is no resemblance whatsoever between the उपमेय and the proposed उपमान This is brought under अनुचिन्तार्थदोष

अप्यामि etc Illustrates असादृश्य One sets about writing a poem which is to him like the moon diffusing the rays of its meaning

Here the काव्य and its अर्थ are respectively compared to शशिन् and रश्मिः But, says our author, such comparison is unwarranted as nowhere is there सादृश्य between them The author says so perhaps in the light of poetic convention

xiii असम्भवदोष This is the last उपमादोष It arises where the proposed उपमान is such as is improbable In अममव, the thing given as उपमान is so impossible that it appears absurd to state it, and this is enough to distinguish अममव from अतिशयोक्ति अतिशयोक्ति in its most extravagant forms never becomes absurd अममव, on the other hand, is grotesquely absurd Says भामह २ ५० —यस्यातिशयवानर्थं कथं सोऽसम्भवो मत । This असम्भवदोष reduces itself to अनुचिन्तार्थत्वं, acc to the वा प्र

St 197 निपेतुरास्या etc Illustrates उपमानरथ असम्भवदोष The impression left by an archer shooting sharp Construe.— दिनार्धभाज परिवेषिण अर्कात् नाञ्जल्यमाना वारिधारा एव धनुर्मण्डलमध्यभाज तस्य आस्यादिव दीप्ता शरा निपेतु । दिनार्धभाज अर्कात् from the sun when it is on the meridian, at mid-day परिवेषिण Gen Sing परिवेषिन् having a परिवार 1 e halo of lustre round it नाञ्जल्यमाना वारिधारा Burning jets of water धनुर्मण्डलमध्यभाज adj of आस्यात् The face stood at the centre of the extended bow आस्यादिव The arrows seemed to proceed from the mouth itself, as the mouth was at the centre of the bow

Burning jets of water mentioned here as उपमान are impossible, and equally impossible is their emergence from the orb of the sun. Hence this which is stated to be असम्भवेण, is the same as अनुचिन्तार्थत्वं उपनिग्रह्यमान अर्थ अनौचित्यमत्र पुष्पाणि This matter which is being stated tends to occasion the flaw of impropriety itself

२—उत्प्रेक्षादोष (२)

(i) The उत्प्रेक्षा is vitiated if in place of इव the poet uses यथा. This is due to the fact that the *poetical fancy* implicit in उत्प्रेक्षा can be conveyed only by इव, ध्रुव, मये etc. यथा is incapable of conveying that element of fancy. Hence, when instead of इव or ध्रुव etc. the poet uses यथा, there results a defect which is none other than अवाचकत्व. अवाचकत्व is a षट्दोष. It arises when a पद is incapable of conveying the idea it is meant to convey.

समावन *Vide* Notes pp. 34-35 ध्रुवेवाहयः See the list of उत्प्रेक्षावाचकस given at p. 33 Notes. The idea of समावन can be conveyed by इव, ध्रुव etc., not by यथा यथा is capable of conveying माधर्म्य only and not समावन. [दण्डिन् makes a useful list of उपमावाचकस [का. द. २.५७-६५.] :— इव-वत्-वा-यथाशब्दाः समान-निभ-सन्निभाः । तुल्य-सकल-नीहारा-शकल-प्रतिरूपकाः ॥ प्रतिध-प्रतिद्वि-प्रत्यनीव-विरोधिनि. । मद्-वृ-मदूरा-मवादि-सगलीय-भनुवादिनिः ॥ प्रतिविम्ब-प्रतिच्छन्द-मरूप-मय-ममिता. । सख्युग-मदुशु-आन-सख्यु-उपमित-उपमाः ॥ कल्प-दीर्घीय-देश्यदिः प्रत्य प्रतिनिधा भवि । सवर्ग-सुश्रिती शम्बी ये चान्यूनार्थकादिनि ॥ समामथ बद्धवृद्धिः शशाङ्कवदनादिषु । स्वर्धने नयनि द्रोष्टि द्रुष्टानि प्रतिगर्जनि ॥ आक्रोशानि-म्वजलानि कदर्पयनि निन्दनि । विटम्बवनि सपते हम्पनि हर्षयनि अयूयनि ॥ तस्य मुष्णानि मौमाय तस्य कानि विरुम्पनि । तेन मार्षे विगृह्णानि, तुलां तेनापिरोहनि ॥ तस्यदव्या पद धत्ते, तस्य कक्षा सिगाहने । तन्वेनि, अनुवपनानि, नच्छीन, तस्त्रिभेनि ॥ तस्य चानुक्रोतीनि शब्दाः मादृश्यवृत्तका. । उपमावाचिमे प्रीता वतीनां बुद्धिगीव्यदा ॥] This difference in connotative powers is due to शब्दशक्तिद्विधा only, one word possesses a power which another may not possess. तस्य = माधर्म्यस्य. अयां = उत्प्रेक्षा In उत्प्रेक्षा, the poet's aim is not to convey माधर्म्य but समावन. Perhaps it would be truer to say that in उत्प्रेक्षा, the poet's aim is to convey माधर्म्य by समावन. सत्र अस्या अशक्तिः समावने यथापरस्य अशक्तिः Incapacity of यथा to convey समावना. अवाचकत्वं दोषः This समावने यथापरस्य अशक्तिः is the same as the defect अवाचकत्व.

St. 198. उच्यते etc. Illustrates उत्प्रेक्षा due to the use of यथा instead of इव Lotus bud coming out of a lotus pond fancied as shrinking in fear of the charm of a lady's eye. मेघद्येण्डल a blue lotus. मुकुलं yet a bud and hence closed. Thus becomes the basis of the उत्प्रेक्षा in the 2nd half. गारी etc. which seemed to have shrunk from fear of the charm (चद्रुवं) of a lady's eye

In the 2nd half we get a हेतुप्रेक्षा due to the स्वभाविक closing of the bud being attributed to the *fancied* हेतु viz. गरीनेकवचुद्वेण्डल. Here we require "गरीनेकवचुद्वेण्डलं इव in place of "गरीनेकवचुद्वेण्डलं यथा Since यथा does not connote संवचन but सादृश्य, here we have अवाचकत्व.

Here the attribute (करै सृशति) and the genders (व्यक्ति), masculine and feminine, of the निगमन्ति and बकुम्स are transparent enough to suggest that they are compared to a नायक and नायिका. So also the विशेषण विनृम्भितनापया, अतनुमानपरिग्रहया and चिरयाऽपि रुचिरया and the feminine gender of दिनश्री are transparent enough to suggest that दिनश्री is compared to a प्रतिनायिका. When the प्रतिनायिकात्व of दिनश्री is thus suggested why make use of दयितया इव in the श्लोक? This becomes अपुष्टार्थता or पुनरुक्ततात्पेय व्यक्तिविशेष = लिङ्गविशेष cp कालो व्यक्तिः स्वरादयः p 66 उ II. व्यक्तिः Suggestion (as नायक and नायिका) किं स्वशब्दोपादानेन What is the point in employing the word for itself (स्वशब्द) when it is suggested?

श्लेषोपमाया etc An objector might urge —Why not call सृशति etc as श्लेषोपमा—उपमा based on श्लेष? In श्लेषोपमा, the उपमान has to be stated, and this requirement is satisfied by the use of दयितयेव, which therefore involves no दोष

Our author replies that सृशति etc cannot be श्लेषोपमा. Because, in श्लेषोपमा the attributes are not transparent enough to suggest the उपमान, which hence has to be stated. In सृशति etc, on the other hand the attributes are transparent enough to suggest the उपमान which, hence, requires no mention

यत्र etc. उपमानस्य उपादानमन्तरेण Unless the उपमा i. e. अप्रकृत is mentioned साधारणेऽपि विशेषणेषु As in समामोकि, in श्लेषोपमा the विशेषण being श्लेष apply both to the उपमान and उपमेय. But still they are not transparent enough to suggest the उपमान as in समामोकि न तथा प्रतीति = न समामोकी इव उपमानस्य प्रतीति

St 201 स्वयं च etc. Illustrates श्लेषोपमा गौरी compared to morning-twilight स्वयं च i. e. You are great not only because your father, दिगम्बर, is great but also because you yourself are पहलवाताम्र भास्वररसितमिता (1) Shining with your hands that are bright (भास्वर) and ruddy like sprouts—as applied to गौरी (11) Shining with the rays of the sun (भास्वर) that are ruddy like sprouts—as applied to प्रभासम्भया अस्वापचललुब्धेदितप्रदा (1) Giving the desired object (इदितप्रदा) to those who hanker after (लुब्ध) fruits not easy to obtain (अ+सु+अप्).—of गौरी (11) Fulfilling the craving of those that want (एत) to be free from sleep (अ+स्वप) i. e. bringing sleep to an end—of प्रभासम्भया. The stanza occurs in उद्भट ४१५ hence it must be from his शब्द—कुमारसम्भव not to be confused with पश्चिमसु कुमारसम्भव

Here the विशेषण, पल्लवात्तत्र etc and अस्वाप etc though शिष्ट and applying to both viz गौरी the उपमेय, and प्रभातसध्या, the उपमान, are not transparent enough to suggest the उपमान, प्रभातसध्या, which, therefore, has to be mentioned and is mentioned This is, therefore श्लेषोपमा, not समासोक्ति

४—अप्रस्तुतप्रशंसादोष (१)

If in समासोक्ति, the mention of the अप्रकृत becomes a दोष, in अप्रस्तुतप्रशंसा, the mention of the प्रकृत becomes a दोष for the same reasons When we understand how समासोक्ति and अप्रस्तुतप्रशंसा are practically identical in form [Vide Notes p 91], it is not difficult to understand the genesis of this दोष If in समासोक्ति, the अप्रकृत is suggested by the transparent विशेषण, in अप्रस्तुतप्रशंसा, the प्रकृत (= उपमेय) is suggested by the विशेषण Hence just as, in समासोक्ति, the mention of the अप्रकृत constitutes अपुष्टार्थना or ध्वनिरुक्त्य so the mention of the प्रकृत, in अप्रस्तुतप्रशंसा leads to अपुष्टार्थना or ध्वनिरुक्त्य.

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि etc. अनयैव रीत्या प्रतीतः । e. suggested as in समासोक्ति, from the transparent विशेषण In समासोक्ति, उपमान is suggested; in अ प्र उपमेय is suggested पुनः प्रयोगेण By mentioning it over again when it is already suggested न कथं नैयम् उपमेय should not be made futile (कथं नैयं) by being mentioned over again That is, it will involve अपुष्टार्थनादोष or पुनरुक्त्यादोष

St 202 आहूतेषु etc Illustrates अप्रस्तुतप्रशंसाया प्रस्तुतस्य उपमानात् दोष As Genus embraces the worthy and worthless alike, so the undiscriminating patron patronises the worthy and worthless alike. a None can prevent the fly if it comes forward as a विहगम, when विहगम्य are called out In other words, विहगमत्व is a class that comprehends worthy birds and the worthless fly also The fly with its wings can claim to be a विहगम b The तुण्मणि (?), abiding in the रत्नकर (बाहिषि), claims the glory of jewels. The class of jewels comprehends the worthy diamond and also the worthless तुण्मणि What is तुण्मणि? One thing is certain that it is a worthless substance. Does तुण् here convey the idea of contempt implicit in the word (cp तुण्येन कथं भवति श्रेयसम्) तुण्मणि being a worthless मणि? स प्र interprets तुण्मणि as नीच सा चं Says तुण्मणि, अप्रभात कथं This conveys the idea of worthlessness, but what about कथं कथं विहगम? Is it coral as उपमेय says? c Even the glow worm is not afraid to move in the midst of things luminous. That is, the class of सेवकान् things comprehends the most eminent luminaries like the sun and also the insignificant सुन्देव

(ii) The उल्लेख may be vitiated if in support of an उल्लेख, an अर्थान्तरन्यास is given. This is due to the fact that उल्लेख being only a *poetical fancy* has no reality about it, and when there is no reality, why should there be any attempt at corroboration in the form of अर्थान्तरन्यास? So an अर्थान्तरन्यास has no room in an उल्लेख and, therefore, its employment there is अनुचितार्थेना Impropry.

उल्लेखितमपि whatever is poetically fancied तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात्. Because such fancied things have no reality of form. They are "cobwebs of poetical fancy" निरुपाख्यप्रख्यम् निरुपाख्य non-existent, अपत्य [उपाख्य observable] निरुपाख्यप्रख्यम् = निरुपाख्यतुल्य [प्रख्य appearing like.]. तत्समर्थनाय etc. The उल्लेखित being imaginary and unreal should not be corroborated. An attempt at corroboration is extremely improper like an attempt to sketch a portrait in the air [cp. चित्र निर्माति सुन्दर पवने] समीचीन [from सम् + √अञ्ज] proper, fit cp सत्यक् निर्विषयत्वं एतस्य. Absence of scope for this viz अर्थान्तरन्यास. Absence of scope for this is the same as अनुचितार्थेना. That is, अर्थान्तरन्यास, in support of उल्लेख results in the दोष, अनुचितार्थेना.

St 199 दिवाकरात् etc. Illustrates the निर्विषयत्वदोष of अर्थान्तरन्यास in support of उल्लेख. The caves of the Himalayas are impenetrable to the rays of the sun. Construe —य दिवा भीत इव गुहासु लीन अभक्तर दिवाकरात् रक्षति। नून उच्चैः शिरसा राणेन प्रसन्न धुद्रेऽपि अनीव ममत्वम्। Who protects from the Sun Darkness that lies hidden in his caves during day time उच्चैः शिरसु. The lofty ones. As applied to the हिमालय, whose peak is lofty.

Here darkness is *imagined* to be भीत [भीतनिव] and taking shelter in the caves. When भय is imaginary, the act of taking shelter also becomes imaginary. Hence an attempt to corroborate it by अर्थान्तरन्यास is nothing short of futile.

अथ भवेत्तस्य etc. तमय् being अननन cannot be at all *afraid* of the sun. Much less could there be any protection by the परैः, which (protection) is a sequel to भय [तत्रयोनित् = त्रामयवोत्रित्]. When such fear and protection present themselves in an imaginary form (संकीर्तित्), there cannot be any impropriety. Because, what could be improper when based on pure imagination? Hence it is futile to make an attempt to corroborate it : c. परिवचन, by having recourse to an अर्थान्तरन्यास [न्यूनमार्थेना = परिवचनमर्थेना].

Note that we get उल्लेख only when we read दिवा भीतनिव as two separate words. If we take them together, they will mean 'an owl'. Then the idea being who protects Darkness hiding in his caves

like an owl', there will be no उल्लेख [Read in the Translation as two separate words, in the Text Read in the Translation for 'sheltering by the mountain', "sheltering by the mountain as a sequel to it (1 e. मय)"]

३—समासोक्तिदोष (१)

In समासोक्ति we saw how the विशेषण are transparent enough to suggest the अपकृत When the अपकृत can be suggested by the विशेषण, it is unnecessary to mention it Wherever the अपकृत is thus mentioned in समासोक्ति, the unnecessary mention results in अपुष्टार्थत्व or पुनरुक्तता अपुष्टार्थत्व we have already seen while discussing अनुप्रासस्य वैफल्य पुनरुक्तता, an अर्थदोष, is Tautology, Repetition The mention of the अपकृत results in अपुष्टार्थत्व in so far as it has no contribution to make to the significance of the वाक्य the वाक्य being complete even without it The fault becomes पुनरुक्तता in so far as the अपकृत which is already suggested is expressed again Between अपुष्टार्थत्व and पुनरुक्तता the difference lies in the fact that the former is irrelevant, the latter tautologous The former arises even where the thing is mentioned once, if it does not bear upon the matter on hand, the latter arises only when there is repetition of the same idea

साधारणविशेषणवशादेव etc (Vide Notes p 74) The adjectives or attributes are transparent enough to suggest the अपकृत, though it is not mentioned उपमान। e अपकृत तस्य उपमानस्य अत्र समासोक्तौ प्रयोजनाभावात् अनुप्रादेयता Its mention is improper as it is uncalled for
Construe —प्रयोजनाभावात् यत् अनुप्रादेयता तत् अपुष्टार्थत्व पुनरुक्तता वा दोष भवति ।

St 200 स्पर्शति etc Illustrates समानांती अपकृतस्य उपादानात् दाव Des-
cription of summer Construe निम्गरुची बहुम् बरे स्पर्शति, विजृम्भितापया,
अनुमानपरिमहया विरयाऽपि रचिरया, दिनश्रिया दक्षितया इव स्थितम् । निम्गरुची बहुम् बरे
स्पर्शति—Locative Absolute. When the sun touched the quarters
with its rays. Note how the attribute is transparent enough with
the Feminine of बहुम्, with the Mas. of निम्गरुचि and with the pun on बरे,
to suggest a नाश्व touching with his hands (बरे) the नाशिका
विजृम्भितापया (1) the warmth of which (दिनश्री) had become more
intense, (ii) whose (of the प्रतिनाशिका) annoyance had been aggra-
vated अनुमानपरिमहया (1) which (दिनश्री) had assumed a great length
(the days in summer are long), (ii) whose (of the प्रतिनाशिका) मान
or huffiness was great विरयाऽपि रचिरया (1) which (दिनश्री) was
bright though long (विरा), (ii) who (प्रतिनाशिका) though of a long
standing was yet charming. [The general rule being नव बहु रचिर
भवेत् । Here though the नदिश्री was not नवदिश्री, she was yet रचिर]

d Fie upon the Genus which, like a patron (प्रभु इव), does not take cognizance of (अनामृष्ट) distinction between things (तत्त्वात्), and which is non-sentient (अचेतन) like the patron who is insensible (अचेतन)

Here the mention of प्रभु इव, the प्रभुत्वं, is superfluous. Because such insensible (अचेतन = अविवेकिन्) lord is suggested by the अप्रस्तुत-सामान्य distinguished (विशिष्ट) by the same attributes, अचेतनत्व and अनामृष्टत्वात्तरत्वं अप्रस्तुत etc. अप्रस्तुत इव (अचेतनत्व)(अनामृष्टत्वात्तरत्वं)-विशिष्ट सामान्य तद्दारेण अभिव्यक्ति. Suggestion So प्रभु इव is पुनरुक्त or अयुक्तार्थं

It should not be supposed that the वा प्र is here stating something unlikely Let us imagine the sentence to be चिह्न सामान्य अचेतन अनामृष्टत्वात्तरम् Here from सामान्य which comes to be condemned for अचेतनत्व and अनामृष्टत्वात्तरत्वं, it is indeed by an *easy guess* that one gets at the idea of an अचेतन प्रभु For, we ask ourselves where is the point in the poet pouring scorn on the सामान्य? So when the poet does like that, it must be with an eye upon something else—the प्रभुत्वं and that प्रभुत्वं a मद्दृष्टव can well judge to be प्रभु For, अविवेकित्वं is a usual point of grievance against प्रभु

तद्देहे etc. अयेऽप्येवतातीवरा Other defects also of this kind Read उद्योत पूर्वोत्तरं शेषनाथा अन्तर्भाविता Can come under the notes given already in उ VII

सपूर्वाभिद वाच्यलक्षणम् We have seen in उ I that the Ten Ullasas of the वाच्यप्रकाश are devoted to a detailed explanation of the definition of वाच्य given by मम्मट in उ I—नददोषी शङ्करा सगुणावन्तः कृती पुन अवि । इत्यत्र मार्गो etc. Concluding stanza प्रदीप उद्योत, प्रभा सुधामागर of भीमसेन take no cognizance of it But all others including the very old commentators हर्यक (संस्कृत—Appendix A) and माणिस्यचंद्र comment upon it What is more significant is that हर्यक and मा चंद्र are among those who see in the stanza a sly reference to the double authorship of the वाच्यप्रकाश हर्यक says एतेन च महाशयिणां प्रस्तावितेभ्यो प्रथो प्रवृत्ता अनेन वचनवि अममत्वात् परेण च पूरितदोषेण च इत्यनेन विवादात्वा यदवभासते तत्र सट्टनेव साक्षात् इति [Vide Appendix A—p 7] मा चंद्र says —अथ च अयं ग्रन्थ अचेन आरब्धोऽप्येव समाप्तोऽपि शि दिग्गजेन वि मत्तत्वात् अत्राप्येव । सप्रतापप्रकाशिनी refers to अहर्कं (= अहर्क) as the author who completed मम्मट's [= मम्मट] work —व. 1 मम्मटप्रकाशेण परिपूरितमव्ययमल कंस्य सदेव इति । निदर्शनां a tributed the portion beginning with आदिभ्यो to अहर्क—इति मम्मटप्रकाशेण परिपूरिते । प्रकाश पूरिते जेन विवादात् सट्टनेन ॥ From all these references two facts emerge Firstly, that

the view about double authorship of the का प्र is as old as कविक (a contemporary of मम्म) and माणिस्यर who was separated from मम्म by no more than about fifty years. And secondly, it is निरुत्तरा that specifies the portions going to the credit of मम्म and अर.

All commentators are at one in holding that *primarily* the stanza conveys the idea that in the काव्यप्रकाश, the author (or authors) have succeeded in presenting the divergent view points (विदुषां विभिन्नं अरि मार्गं) in मम्मप्रकाश as one organic whole (अभिन्नरूपं), and that this is entirely due to the happy fusion (सम्यग् विनिर्मिता सद्यता) of the different view points. Construe एष विदुषां विभिन्नं अरि मार्गं यद् अभिन्नरूपं एते प्रति भाष्यो, तद् न विविधम्। यद् अमुत्र सम्यग् विनिर्मिता सद्यता एव हेतुः (भवति)। एष विदुषां विभिन्नं मार्गं Ref. to the divergent schools in Sanskrit Poetics. Vide Introduction pp. x-xii. Read the remarks made on मम्म's definition of काव्य. Notes on उद्भाग I pp. 17-19. अभिन्नरूपं यद् प्रति भाष्ये. Certainly the claim is justified. There is an organic unity about the work. It does not present a motley assortment of divergent views. सम्यग् विनिर्मिता सद्यता. The different views have been happily blended.

As said above, there may be a *secondary* and *slightly* reference to double authorship also. Then विदुषां नय would refer to the काव्यप्रकाश which is the 'path' to the wise leading to the मम्मप्रकाश. विभिन्नं अरि अभिन्नरूपं will then mean which though varied because of double authorship, still appears as one. सम्यग् विनिर्मिता सद्यता will refer to अर's and मम्म's contributions having been well fused together in an organic whole.

॥ शुभ भूयान् ॥